

Jumaýew H., Aýnazarow H., Kulow M.

TERAPEWTIK STOMATOLOGIÝA

Türkmen döwlet lukmançylyk
institutynyň talyplary üçin
okuw kitaby

Aşgabat – 2009 ý.

Jumayew H., Aýnazarow H., Kulow M. Terapewtik stomatologiýa: TDLI-niň stomatologiýa fakultetiniň talyplary üçin okuw kitaby – Aşgabat, 2009 ý., 329 s.

Şu okuw kitabynda häzirki döwrüň talabyna laýyk gelýän terapewtik stomatologiýanyň hemme esasy bölümleri beýan edilýär.

Terapewtik stomatologiýada näsaglary barlamak üçin häzirki zaman anyklaýyş usullara aýratyn üns berilýär. Dişin gaty dokumasynyň kariýesden özge keselleriniň, kariýes we onuň gaýra üzülmeleriniň görnüşleriniň, parodont keselleri we agzyň nemli barda keselleriniň döreýşi hem-de sebäpleri barada häzirkri zaman maglumatlary berlen. Olaryň anyklanylyşy, bejerilişi we önüni alyş usullary barada soňky ýetilen netijeli sepgitleri giňişleýin beýan edilýär. Dişleriň bejerilişi – dikeldilişi we endodontik bejerginiň usullary häzirki zaman usullary arkaly has takyk berilýär. Terapewtik stomatologiýanyň nazary ugurlary boýunça soňky ýyllarda gazanylan netijeleriň maglumatlary beýan edilýär. Okuw kitaby terapewtik stomatologiýa dersiniň okuw maksatnamasy esasynda taýýarlanyldy.

Şu okuw kitaby taýýarlanylanda TDLI-niň terapewtik stomatologiýa kafedrasynda toplanan baý tejribe ulanyldy. Getirilen maglumatlara düşünmegi aňsatlaşdyrmak üçin, görkezme esbaplary ulanylanda, şu ugurda bar bolan kitaplardan peýdalanyldy.

Okuw kitaby stomatologiýa fakultetiniň talyplaryna we şu ugurda işleýän stomatolog-lukmanlara niýetlenendir.

Sözbaşy

Häzirki döwürde ilata berilýän stomatologiki kömegiň hilini ýokarlandyrmak iň bir wajyp meseleleriň biri bolup galýar. Stomatologiki-kliniki merkezde, onuň bölümlerinde, otaglarynda ulanylýan - tehniki enjamlaryň hilini gowulandyrmakdan başga-da, stomatolog- lukmanlary taýýarlamak üçin häzirki okuwlaryň hilini ýokarlandyrmak hem wajyp mesele bolup durýar. Türkmenistanyň Döwlet “Bilim” we “Saglyk” maksatnamalarynyň, şeýle hem häzirki wagtda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan alnyp barylýan ýurdumyzyň bilim ulgamyndaky täze özgertmeleriň esasy özeni, dünýä ülnülerine gabat gelýän çüňňür bilimli, amaly taýdan kämilleşen, giň dünýägaraýyşly, ruhubelent, ýokary bilimli ýaş milli hünärmenleri taýýarlamakdan ybaratdyr. Şu nukdaýnazardan “Terapewtik stomatologiýa” dersi boýunça okuw kitabyňyň taýýarlanmagy, ýurdu-myзда ýokary hünärli stomatologlary taýýarlamakda uly ähmiýete eýe bolup, biziň kafedramyzyň işgärleriniň mynasyp goşandy bolar.

Hünär okuwyny özleşdirmäge mümkinçilik berýan faktorlaryň biri hem okuw kitabydyr. Bu okuw kitaby terapewtik stomatologiýanyň wajyp meselelerine häzirki zaman nukdaýnazaryndan seredilip ýazyldy. Kitapda agyz boşlugynyň fiziologik esaslary, dişlerde kariýesiň, parodont keselleriniň nazary (teoretiki) esaslary giňişleýin beýan edilýär, bu bolsa lukmanlara keseliň önüni almak we bejermek üçin ugur almaga ýardam berýär.

Agzyň nemli barda keselleri boýunça ýazylan bölümde käbir umumy keselleriň (gan keselleri, jyns synalardan geçýän keseller, AIDS we başg.) alamatlary ilki bilen agyz boşlugynda ýüze çykyp bilýändigini baraga ýazylýar.

Terapewtik stomatologiýa boýunça gelejeki lukmanlary taýýarlamagyň iki sany sebäbini aýtmak bolýar. Birinjiden, lukmançylyk kömegi üçin ýüz tutýan ilatyň esasy bölegini dişleriň, parodontyň, agzyň nemli bardasynyň keselleri bolan näsaglar tutýar. Ikinjiden bolsa, hut şu terapewtik ders, esasy stomatologiki keselleriň önüni almak ugry boýunça meselelere garaýar.

Soňky on ýyllyklarda kämilleşdiriş okuwlary geçirildi we şonuň netijesinde hem terapewtik, hirurgik, ortopedik, çagalyk döwrüniň stomatologiýasy, äň-ýüz hirurgiýasy emele geldi. Şol bir wagtda hojalyk hasaplaşygyna we bazar ykdysadyýetine geçilmegi bilen stomatologiýa kömegini giňeltmek üçin ýöriteleşdirilen, köp ugurly kämilleşdiriş okuwyny geçmäge isleg bildirýänleriň sany artýar, ýagny her lukmanyň bejergi kömegini we protezlemek usullaryny, bejergini berip bilýän ukyply, başarjaň bolmalydygy talap edilýär. Şeýlelik bilen, her bir lukmanyň häzirki zaman usullary bilen bejermeklige şeýle-de, çagalary bejeryp bilmeklige isleg bildirýänleri ýüze çykýar.

Okuw işiniň esasy meseleleri şu aşakdakylardan ybarat:

- Esasy stomatologiki keselleriň önüni almak usullaryny öwrenmegi we olary gündelik işde ulanmagy öwretmek;
- Islendik petikleýji serişdeleri, şol sanda hem kompozit petikleýjileri ulanmak bilen, dişleri petiklemegiň usullaryny özleşdirmek;
- Endodontik bejerginiň esasy ugurlaryny, usullaryny, parodont keselleriniň bejeriş usullaryny ele almak. Onuň gowy üstünlikli bolmagy üçin, agyz boşlugynyň gowy saplanmagy gazanmak zerurdyr.

Okuw kitaby taýarlanylanda kafedranýň ylmy-amaly babatda gazananlary hem-de şol sanda Russiýa Döwletiniň baýry mugallymlarynyň ýazan okuw kitaplaryndan gerekli görkezmeleri we maglumatlary peýdalanyldy (prof. E.W.Borowskiý we başgalar; Terapewtik stomatologiýa – okuw kitaplary M.Medisina 1989, 2002 ýyllar).

Şu okuw kitaby terapewtik stomatologiýanyň esaslaryny özleşdirmäge, kömek berer diýip ynanýarys. Ýazarlar kitaby taýýarlamakda beren kömekleri üçin TDLI-niň terapewtik stomatologiýa kafedrasynyň hem-de ortopedik we hirurgik stomatologiýa kafedrasynyň mugallymlaryna, TSG we DSM-niň Diş bejeriş merkeziniň terapewtik bölümüniň işgärlerine çuňňur minnetdarlygyny bildirýärler.

I. BAP

TERAPEWTIK STOMATOLOGIÝANYŇ ÖSÜŞI WE ONUŇ ÖŇÜNDE DURÝAN MESELELER

Terapewtik stomatologiýa-lukmançylygyň esasy pudaklarynyň biri bolup, agzyň içindäki we onuň töweregindäki agzalaryň, şonuň bilen birlikde dişleriň, ýüz süňkleriniň, äňleriň we olara ýakyn durýan ýüzüň we boýnuň ýumşak dokumalarynyň ýagdaýlaryny, olaryň keselleriniň öňüni almagy we ygtybarly bejermegi öz içine alýan wajyp meseleler bilen meşgullanýar. Şu ýokarda agzalan toplum we özboluşly sebit, bir bitewi, äň-ýüz ulgamyny emele getirýär we örän köptaraplaýyn hem-de çylşyrymly, biri-biri bilen örän inçeden ysnyşykly baglanyşygy bolan işleri ýerine ýetirýär.

Agyz boşlugynyň nemli bardasy, giň duýujy we merkezi beýnä habar beriji zolak bolup, iýmitiň gatylyk-ýumşaklyk ýagdaýyny, tagamyny duýmaklygyň, çeýnemek hem-de ýuwutmagyň, iýmit siňdirmegiň, dem almagyň we gepleşmegiň belli bir bölegini amala aşyrmakda uly ähmiýete eýedir.

Bu ulgamyň haýsy-da bolsa bir agzasynyň gurluşynyň ýa-da düzüminiň üýtgemegi, onuň kadaly işlemegine gönüden-göni täsir edýär. Şonuň bilen birlikde, agzalaryň kadaly işiniň bozulmagy dokumalaryň gurluşynyň, kä halatlarda anyklamagy kyn bolan üýtgeşmelerine alyp barýar.

Ýüz-äň ulgamynyň aýry-aýry agzalarynyň gurluşynyň, fiziologiýasynyň biri-birinden ýeterlik tapawutlydygyny ýatdan çykarmak bolmaz. Agzalaryň gurluşy bilen işiniň arasynda ýakyn baglanyşygynyň bardygyny hem-de gurluş bilen işiň bitewüligini ýüz-äň ulgamynyň aýry-aýry ösüş döwürleriniň mysalynda göz öňüne getirmek kyn däl.

Dişlerde, äňlerde we agzyň ýumşak dokumalarynda döreýän keselleriň adamlarda döreýşiniň we geçişiniň özboluşly aýratynlyklarynyň barlygy, olaryň öňüni almakda we ygtybarly bejermekde görnüp duran aýratynlyklarynyň bardygyny aňladýar.

Biziň ýurdumyzda terapewtik stomatologiýa ugry boýunça birnäçe görnüşdäki keseller uly mesele bolup durýar. Olar: dişleriň kariýesi we gönüden-göni ötüşen görnüşleri, dişleriň flurozy (menekliligi), parodontyň (ýagny parodontlaryň) we agzyň nemli barda keselleridir.

Bulardan başga-da, terapewtik stomatologiýada agzyň nemli bardasynyň kesellerde üýtgemegi, sülekeýiň düzüminiň üýtgemegi, dişleriň gaty dokumalarynyň kariýesden özge keselleri, umumy agyzdaky üznüksiz ojaklaýyn ýokanjynyň täsirleri we başgalar aýratyn ünse mätäçdir.

Bu wajyp meselelere garamazdan, terapewtik stomatologiýanyň esasyny öz wagtynda ulanylmaly ilkinji we ikilenç geçirilýän öňüni alyş çäreleri düzýär. Adamlary ýörite dispanser gözegçiligine almak arkaly we maşgala lukmanlary bilen ýakyn gatnaşykda geçirilýän bu wajyp çäreler, diş-äň keselleriniň wagtynda öňüni almagy we ygtybarly bejermekligi üpjün etmäge, olarda umumy bedeniň keselleri bolan guragyry, böwrek, bogun we şuna meňzeş kesellerin-de öňüni almaga ýardam edýär.

Terapewtik stomatologiýa özbaşdak ylym we umumy lukmançylygyň hem-de onuň wajyp bölümi bolan stomatologiýanyň ösüşi bilen ýakyndan baglanyşyklydyr.

Her bir ylma mahsus bolşy ýaly, terapewtik stomatologiýa-da özüniň ösüşini ilkinji ädimlerden we taryhy hadysalardan başlady. Onuň döremegine ilki bilen diş, agyz, äň keselleriniň gadym zamanlardan bäri bolanlygy we barlygy täsir edendir. Şu agzalan esasy meseläni diş keselleri barada düşüňjäniň, şol keselleri netijeli bejermek baradaky bilimiň asyrlar boýy artmagynyň ýüze çykarandygyny bellemek gerek.

Irki döwürlerde (ýagny VIII – XII-nji asyrlarda) araplarda stomatologiýa ylmynyň pajarlap ösmegi bilen birnäçe örän peýdaly pikirler, abzallar we serişdeler ulanylypdyr. Öz döwriň belli hekimi Abul Kasym (936-1013) diş etiniň kesellerini diňe ýerli hadysa diýip hasaplapdyr. Ony bejermek üçin diş daşlaryny aýyrýan ýörite abzallar we dişetini bejermegiň ýörite usulyňy hödürleýdi.

Gündogaryň beýik hekimi bolan Abu Ali Ibn Sina (980-1037 ýý) özüniň “Lukmançylyk ylmynyň kanunlary” diýen ägirt uly işinde kentlewügiň keselleri we dişleriň ösüp çykyşy barada giňişleýin durup geçipdir. Ol yrgyldaýan dişleri berkitmegiň usulyny hem salgy beripdir.

Terapewtik stomatologiýa degişli örän peýdaly maglumatlar orta asyr türkmen hekimleri S.Y. Gurgenliniň hem-de Muhammet Gaýmaz Türkmeniň ylmy ýazgylarynda getirilipdir. S.Y. Gurgenliniň (1057-1137 ýý) “Tebipçiligiň ýan kitaby” atly örän peýdaly işinde diş-ň kesellerine ýörite bölüm berlipdir. Onda berlen maslahatlar şu güne çenli özüniň ähmiýetini saklap gelipdir. Muhammet gaýmaz Türkmeniň (1264 ý. doglan) işlerinde Muhammet Pygamberiň hadyslaryndan gelip çykýan tebipçilik maslahatlary berlipdir.

Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşy türkmen halkynyň alym şahslarymyzyň ylmy miraslaryny dikeltmäge uly ýol açdy we şolaryň ylmy miraslaryny öwrenmek lukmançylyk institutynyň okuw maksatnamalaryna girizildi. Şonuň üçinem, häzir biziň talyplarymyz şol alym şahslary ylmy miraslaryny has çuňňur öwrenmäge mümkinçilik aldylar.

Belli rus alymlary H.M.Maksimowicz – Ambodigiň, I.F.Buşyň, N.P.Gundobiniň, N.I.Pirogowyň, H.B.Sklifosowskiniň, A.M.Sobolewiň ylmy işlerinde terapewtik stomatologiýanyň dürli bölümlerine degişli gyzykly we peýdaly maglumatlar getirilipdir.

Stomatologiýanyň hem-de onuň wajyp bölümleriniň biri bolan terapewtik stomatologiýanyň Türkmenistanda döremeginde we ösmeginde belli rus alymlary A.K.Limbergiň, P.G.Daugň ylmy işleri hem-de türkmen alymlaryny ýetşdirmekde A.I.Ýewdokimowyň, A.I.Rybakowyň, E.I. Gawrilowyň, W.S.Dmitriýewanyň, H.H.Bajanowyň, E.B.Borowskiň, G.D.Owrudskiň, G.N. Pahomowyň, W.K.Leontýewiň, A.B.Alimskiň we başgalaryň hyzmatlary belläp geçmäge mynasypdyr.

Türkmenistanda 1930-njy ýyllara çenli ýokary bilimli stomatolog hekimleri hem-de ýorite orta bilimli diş lukmanlary we diş ussalaryny taýýarlaýan okuw mekdepleri bolmandyr.

Dişleri agyrýan adamlara kömegi gündogar lukmançylygynyň esasynda taýýarlanan tebipler ýa-da daşary döwletlerden gelen (iberilen) diş hekimleri beripdirler.

1932-nji ýylda Türkmen döwlet lukmançylyk institutynyň açylmagy we onuň ýokary kursdaky talyplaryna stomatologiýa sapagynyň okadylmagy, belli bir derejede orta bilimli diş şypa-çylarynyň bejeriş-öňüni alyş bölümüni gutaryp, stomatolog-hekim bolup işlemeklerine ýol açdy. Aşgabatda 1935-nji ýylda diş hekimçilik mekdebi açyldy we ýer yranmagy sebäpli 1948-nji ýylda Türkmenabada göçürildi. Şol bir wagtda, ýörite mekdepde, diş ussasyny taýýarlaýan bölüm hem işläp başlady.

Emma Türkmenistanda stomatologiýanyň ösmegi 1958-nji ýyldan başlap, ýokary bilimli stomatologlary ýerli milletden taýýarlamak bilen bagly boldy. Soňra şol stomatologlardan Moskwada ýokary hünärlü ylmy-mugallym işgärleriň taýýarlanmagy, 1964-nji ýylda açylan stomatologiýa fakultetde öz ugurlary boýunça mugallymlar bilen üpjün etmäge mümkinçilik berdi. Fakultetiň 1969-njy ýyldan başlap uçrum stomatolog-lukmanlary, terapewtik stomatologiýa kömegini düýpgöter gowulandyrmaga itergi berdi.

1984-nji ýylda Respublikan stomatologik şypahanasynyň açylmagy, soňra onuň ylmy-önümçilik birleşigine öwrülmegi (1988ý.), soňra bolsa Türkmenistanyň saglygy goraýyş we derman senagaty Ministriginiň stomatologiýa merkezine (1995ý.) öwrülmegi, diýarymyzda stomatologiýa gullugyny kämilleşdirmäge degerli ýardam etdi.

1977-nji ýyllaryň başlarynda stomatologiýa fakultetinde ilki bilen terapewtik stomatologiýa dersleriniň, soňra bolsa stomatologik keselleriniň öňüni almak dersiniň girizilmegi, 1990-nji ýylda çagalar stomatologiýasy kafedrasynyň açylmagy, stomatologiýa bölümüni tamamlanlaryň, terapewtik stomatologiýasy boýunça internaturada, ordinaturada we aspiranturada taýarlanmaklary, bu bölümüň pajarlap ösmegine ýol açdy. Ýene bir bellemeli wakalaryň biri hem 1977-nji ýylda Terapewtik stomatologiýa kafedrasynyň (şol sanda hirurgik we ortopedik stomatologiýa kafedrasynyň hem) özbaşdak edilip döredilmegidir. Köp ýyllaryň dowamynda W.W.Dadalýan (1966-1976 ý.), G.P.Paşaýew (1977-1978 ý.), M.K. Durdynyýazow (1979-1991 ý.), G.P.Paşaýew (1992-2004 ý.)

kafedranyň müdiri bolup işläňler. Häzirki wagtda TDLI-niň Terapewtik stomatologiýa kafedrasynyň müdiri bolup lukmançylyk ylmlarynyň kandidaty H.J.Jumaýew (2005-nji ýyldan bäri) işleýär.

Türkmenistanda terapewtik stomatologiýanyň döremeginde we ösmeginde professorlar G.M.Berdimuhamedowyň, G.P.Paşayewiň, medisina ylmlarynyň doktory M.G. Durdyniýazowyň, dosentler H.B.Abdalow, H.A.Aýnazarowyň, lukmançylyk ylmlarynyň kandidaty H.J.Jumaýewiň, M.Ö.Kulowyň, G.E. Orazowyň hyzmatlary agzalmaga mynasypdyr.

Türkmenistanda 1990-njy ýyllarda 15 sany özbaşdak (olaryň dördüsi çagalara hyzmat edýär) stomatologiýa merkezleri we 290-a golaý stomatologiki bölümler we otaglar ilata hyzmat edýärdi. Olarda 1000-den gowrak stomatologlar işleýärdi.

Biziň güneşli Diýarymyzda stomatologiýadan, esasan, düýpli ylmy barlaglar çagalara stomatologiýasy boýunça alnyp barylýdy we bu ugurdan ýokary hünärli ylmy işgärler taýýarlanylýdy. Türkmenistanda esasy stomatologiki keseller bolan dişleriň kariýesiniň we onuň ötüşen görnüşleriniň, dişleriň flýuorozynyň, paradontyň keselleriniň we diş-äň ösüş nädogrulyklarynyň döreýiş, kliniki geçiş we ösüş aýratynlyklary (epidemiologiýasy) prof. G.P.Paşayewiň ylmy ýolbaşçylygynda hemme welaýatlarda düýpli öwrenildi.

Köp ýyllaryň dowamynda geçirilen ylmy – barlag işler Türkmenistanyň ilatynyň arasynda stomatologiki keselleriň önüni almak boýunça ygtybarly çäreleri durmuşa geçirmäge giň ýol açdy.

Häzirki wagtda, ýurdumyzda, terapewtik stomatologiýanyň önünde, adamlaryň sagdyn bolmagyny gazanmak, esasy stomatologiki keselleriň giňişleýin önüni almak, olary ygtybarly bejermek hem-de adamlary maşgala lukmanlary-terapewtler bilen birlikde stomatologiki dispanser gözegçiligine alyp, höwesjeň iş geçirmek meseleleri durýar.

Terapewtik stomatologiýa dersi boýunça talyplara döwrebap bilim bermek şu ýokarda agzalan wajyp meseleleri üstünlikli çözmäge hem-de adamlara ýöriteleşdirilen stomatologiýa kömegini bermegiň medeniýetini we hilini mundan beýlägem has ýokarlandyrmaga ýardam eder.

Kitabyň okajylara ýetirilmegi, häzirki wagtda türkmen dilinde terapewtik stomatologiýa dersi we hünäri boýunça ýöriteleşdirilen okuw kitabyň ýetmezçiligini aradan aýrar hem-de türkmeniň Beýik Galkynyşlar zamanýnda ýokary hünärli stomatolog-hekimlery taýýarlamağa öz goşandyny goşar diýen tamamyz bar.

II. BAP

STOMATOLOGIÝA GULLUGYNY GURAMAK

Stomatologiýa gullugy lukmançylygyň bir görnüşi bolup, “Saglyk” döwlet maksatnamasynyň çäklerinde ýurdumyzda stomatologiýa gullugynda hem ýetilen sepgitler we gazanylan netijeler az däl. Soňky döwürde dünýa lukmançylyk ylmyň gazanan üstünlikleriniň esasynda keselleri bejeriş we önüni alyş işlerini döwrebap guramak giň ýaýbaňlandy. Şonuň üçin hem bu ugurda işleriň esasy ugurlary kesgitlendi.

Stomatologiýa gullugyny ösdürmegiň aşakdaky esasy ugurlary bardyr:

- lukmanlaryň hünär derejelerini kämilleşdirmek;
- diş bejeriş enjamlary, günde sarp edilýän serişdeler bilen üpjünçiligi gowlandyrmak;
- diş keselleriniň önüni alyş işlerini döwrebap guramak;
- daşary ýurtly hünärmenler bilen tejribe alyşmak we dünýa tejribesini özleşdirmek hem-de ;
- nazary we amaly endikler boýunça yzygiderli kämilleşdiriş okuwlaryny guramak.

Bu ugurlar boýunça edilen işler agzalmaga mynasypdyr. Ýokarda belleýşimiz ýaly häzirki wagtda saglygy goraýyşyň bu ugry düýpli özgertmeleri başdan geçirýär, stomatologiýa gullugynyň işini döwrebap guramak üçin täze mümkinçilikler açylýar.

Şeýle hem gullugy ösdürmek boýunça ileri tutulýan ugurlarda, ýokary hünär derejeli lukmanlaryň nazary we amaly bilimlerini yzygiderli kämilleşdirmek, döwrebap lukmançylyk enjamlary, gündelik sarp edilýän derman serişdeleri bilen üpjünçiligi gowlandyrmak bu ugruň has gerimli ösmegine we guramaçylyk meseleleriniň çözülmekligine ýardam berer.

Stomatologiýa gullugyna Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň, bejeriş we önüni alyş müdirliginiň garamagynda baş hünärmen - baş stomatolog tarapyndan ýolbaşçylyk edilýär. Iş birligine girmeyän baş stomatologlar welaýat, etrap, şäher stomatologiýa şypahanalarynda bolýarlar.

Iş birligine girmeyän baş stomatolog wezipesine, ýokary derejeli, ussat stomatolog-hünärmen belenilýär. Ilki bilen TSG we DSM-niň stomatologiýa merkezleriniň başlygy, soňra welaýat we şäher stomatologiýa merkezleriniň başlygy belenilýär.

Baş hünärmen-stomatolog, bejeriş we önüni alyş müdirliginiň ýolbaşçylarynyň we ýerli saglygy saklaýyş guramalarynyň ýolbaşçylarynyň ýardam bermeginde, usuly gollanma taýarlanylmalý. Guramaçylyk topary ylmy ýolbaşçylyk, stomatologiýa gullugyny guramaga ýardam bermeli. Ol ilat arasynda stomatologiki gullugy guramaga we guramalary döretmäge, kämilleşen önüni alyş we bejeriş işlerini ýola goýmaga ýardam bermelidir.

Baş stomatologynyň işi ilat arasynda stomatologiki gullugy guramak we üpjün etmek bolup durýar. Döwrüň talap edişine görä, stomatologiki keselleriň önüni almakda we olary bejermekde amaly işleri girizmeli. Baş stomatologynyň wezipesine, zerur bolan ýagdaýlarda, bejeriş we maslahat beriş işlerini ýerlerde guramak: ýokary derejeli hünärmenleriň gatnaşmagynda şäherlerde, etraplarda, obalarda ilat arasynda stomatologiki maslahatlary guramak girýär. Şeýle-de, olar obalarda, etraplarda, welaýat stomatologiki edaralarynda, bölümlerinde, otaglarynda geçirilýän bejeriş we önüni alyş işleriniň hiline gözegçilik etmek, ilat arasynda ýaýran aýratyn keselleri ýüze çykarmak we anyklamak işlerini alyp barmalydyr.

Baş stomatolog stomatologiýa gullugyny ösürmekde ýyllaryň dowamynda berjaý edilmeli işleriň meýilnamasyny düzmäge we onuň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmäge, täze guraljak stomatologiki edaralary meýilleşdirmäge, agyz boşlugynyň sagaldyş işlerini geçirmäge, ýokary okuw mekdeplerinde stomatolog lukmanlaryň okuwyny kämilleşdirmäge, enjamlary, abzallary, gurallary we häzirki zaman gerekli bolan serişdeleri täzelemek boýunça meýilnama düzmäge gatnaşmaly. Şeýle-de, bejeriş we önüni alyş edaralarynyň ýerine ýetirýän işlerine gözegçilik edip, zerur bolan

ýagdaýlarda stomatologiki gullugyň ýerine ýetirýän işlerini gowulandyrmak üçin degerli maslahatlaryny berip bilýär.

Ýerli saglygy goraýyş guramalary etraplarda, welaýatlarda, şäherlerde ylmy-amaly maslahatlary meýilleşdirip, geçirip bilýärler.

Baş stomatolog, stomatologlaryň jemgyýetine, lukmançylyk mekdepleriniň stomatologiýa fakultetiniň talyplaryna, welaýat, şäher stomatologik edaralaryna ylmy, usuly, amaly stomatologik gulluklaryny guramaga ýardam bermeli. Baş stomatolog ministrligiň, saglygy saklaýyş edaralarynyň ýyl boýunça stomatologiýa gullugynda ýerine ýetirilýän işleri meýilleşdirmek we tassyklamak işlerine gatnaşmaly.

Baş stomatolog, ýerli saglygy goraýyş guramalarynyň ýolbaşçylary bilen bilelikde welaýatlarda, etraplarda, şäherlerde stomatologiki edaralaryň ýerine ýetirmeli işlerini meýilleşdirip, tassyklamaly. Meýilnama stomatologiýa gullugyny geljekde giňeltmek barada bolmaly. Ýagny, stomatologiýa merkezlerini, bölümlerini, otaglaryny guramak barada, stomatologynyň işiniň hilini gowulandyrmak we agyz boşlugyndaky keselleri bejermegiň we önüni almagyň täze ýollaryny oýlap tapmak barada iş alyp barmaly. Bejergi döwründe näsaglaryň sarp edýän wagtyny azaltmaly. Ýokary hilli lukmançylyk-stomatologiki gullugy guramaly. Wagtal-wagtal lukmanlary, şepagat uýalary, diş ussalary bilen kämilleşdiriş okuwyny geçirmeli. Esasy stomatologiki keselleriň önüni almak barada pikirleri öňe sürmeli. Wagyznamalar arkaly sagdyn durmuş-ýaşaýyş, içeri we daşary syýasat barada işleri geçirmeli.

Stomatologiki gulluk bejeriş edarasynyň görnüşine we mümkinçiligine laýyklykda meýilleşdirilmelidir we guralmalydyr.

Oba saglygy goraýyş edaralarynyň düzümi etrapara guramalara, edara-kärhanalara we ilat sanyna baglydyr. Esasy bejeriş we önüni alyş işleri keselhanalar bilen saglygy goraýyş (welaýatlarda, etraplarda we şäherlerde) edaralarynyň stomatologiki bölümlerine ýüz tutýan ilat sanyna baglydyr. Ilatyň 99 göterimi ambulatoriýa gullugyndan, 1 göterime çenlisi keselhanalarda bejeriş we önüni alyş hyzmatlaryndan peýdalanýar.

Häzirki wagtda stomatologiki gullugyň hilini ýokarlandyrmak üçin, düzüminde birnäçe görnüş boýunça (anyklaýyş, önüni alyş, terapewtik, hirurgik, ortopewtik, ortodontik, çagalar we fizioterapiya) bölümler bolan stomatologiki merkezi guramak bilen, ilata edilýän hyzmatyň hilini ýokarlandyrmak mümkinçiligi artýar. Aýratyn bölümlerde lukmanlar näsaglary kabul etmek bilen, öz işleriniň tejribelerini artdyryýarlar. Çünki, günde dürli görnüşli stomatologiki gulluk ilata hyzmat edýär.

Häzirki zaman stomatologiýa gullugy şu aşakdaky görnüşlerden ybarat:

1. Özbaşdak stomatologiýa merkezleri (halkara, şäher, welaýat we etrap).
2. Çagalar stomatologiýa merkezleri.
3. Saglygy goraýyş edaralarynyň düzüminde guralan aýratyn bölümleriň (terapiýa, hirurgiýa, ortopediýa we çagalyk döwri).
4. Saglygy goraýyş edaralarynyň bölümlerinde stomatologiki otaglary guramak.
5. Hojalyk hasaplaşygynda guralýan merkezler, bölümler.

Bularyň hemmesini guramakda we meýilleşdirmekde baş stomatolog gatnaşmaly.

Ýokarda bellenen görnüşdäki stomatologiki edaralar meýilleşdirilende we guralanda baş stomatolog ýolbaşçylyk edýär. Stomatologiki edaralarda guramaçylyk we usuly işler guralanda düzüminde hökmany ýagdaýda usuly işler guralýan otag bolmaly. Şäherde guralýan stomatologiki edaralaryň gornüşü 1-nji sejerede beýan edilen. Özbaşdak stomatologik merkezleri ýa-da saglyk öýleri gurulanda ilatyň sany, ýaýraýyşy we şäher guramalarynyň administratiw ýerleşişini göz önünde tutylmalydyr.

Oba ýerlerlerindäki bejeriş we önüni alyş edaralarynda stomatologiki otaglar guralýar. Ol otaglaryň işleri welaýat, etrap stomatologiki merkezleriniň gözegçiliginde alnyp barylýar.

Oba ýerlerinde bejeriş-önüni alyş edaralarynyň esasy düzümi şu aşakdakylardan ybaratdyr: Merkezi etrap hassahanasy, etrap saglyk öýi, lukmanlaryň ambulatoriýasy, feldşer-akuşerçilik

bölümi. Etrap hassahanalarynyň düzüminde, oba ýerlerinde, stomatologiýa bölümleri, otaglary guralýar. Olar ýokarda bellenen bölümleriň düzüminde-de gabat gelýär.

Oba stomatologiýa gullugy etrap stomatologynyň garamagynda bolup, oňa guramaçylyk we usuly maslahatlar etrap, welaýat, şäher stomatologiýa merkezleri tarapyndan berilýär.

Obalarda stomatologiki gullugy iki görnüşde guramak maslahat berilýär:

- Etrap stomatologiýa saglyk öýüni (düzüminde dürli görnüşdäki bölümler) ýa-da stomatologiýa bölümüni merkezi etrap hassahanasynyň düzüminde we ýerlerde stomatologiki otaglary (daýhan birleşiklerde, obalarda) gurap, saglyk öýi şertlerinde stomatologik amallaryny berjaý etmekden ybaratdyr.

- Obalarda adamlaryň bejergä mätäçligine görä stomatologiki otaglar guralanda, gös-göni etrap hassahanasynyň garamagynda ýerine ýetirilýän işlere gözegçilik edilmelidir. Stomatologiki kömek ilat sanyna we onuň ýerleşişini göz önünde tutup guralmalydyr.

Ýerlerde göçme (awtoulaglarda) stomatologiki otaglaryň guralyşy ykdysady we önüni alyş bähbitlere esaslanýar.

Stomatologiki saglyk öýleriniň ýerine ýetirýän işleri ilkinji ýazuw we bellik edilýän otagda doly derejede ýazgy edilýär.

Dispanser gözegçiligi – bu bejeriş we önüni alyş ulgamynyň esasy bolup, keseli öz wagtynda anyklamakdan, bejergini geçirmekden, keseliň gaýra üzümeginiň önüni almakdan hem-de keseliň bejerilişini ulgamlaryň gözegçilikde saklamakdan, şeýle hem giňden ýaýran üznüksiz keselleri gözegçilikde saklamakdan ybaratdyr.

Häzirki wagtda **dispanser** gözegçiligi edilýän ilata her günde, ýerlerde barlag geçirmegi guramagy ýola goýmalydyr. Stomatologiki dispanserleşdirme - keseliň ýerli we umumy önüni alyş işlerini tertipli geçirmekden: dişiň gaty dokumalarynyň, parodontyň, agyz boşlugynyň nemli bardasynyň kesellerini gözegçilikde saklamakdan, bejermekden we ortodontiki, ortopediki bejergilere gözegçilik etmekden, zerurlyk ýüze çykanda, hirurgiki bejeriş işlerini geçirmekden ybaratdyr.

Dispanser gözegçiligine degişli näsaglar: ýürek, gan-damar, aşgazan-içege ýollarynyň keselleri, üznüksiz agyz boşlugynyň nemli barda keselleri, parodont keselleri, ýüz-äň ulgamyndaky howply döme keselleri bolan, ýüz-äň ulgamynyň dogabitdi ýetmezçiligi, adam bedenine zyýan ýetýän şertlerde işleýän gowreli zenanlar, göwrelilik döwründe çaganyň äň-ýüz ulgamyna we dişleriniň ösmegine täsir edýän şertlerde işleýän zenanlar gözegçilikde saklanylmalydyr.

Dispanser gözegçiligi üçin esasy resminama hokmünde, kesel üçin taryhy ýazgy edilýän depder ulanylýar. (30-njy belgili gözegçilik kartasy).

Dispanser gözegçiliginiň dowamlylygy her bir näsagyň ýerli we umumy ýagdaýlaryna baglydyr. Näsaglar bellenen wagtda barlag gözegçiligine gelmelidir.

Dispanser gözegçiligi stomatologiki merkezlerde, bölümlerde, otaglarda we göçme (awtoulag) stomatologiki gullugynda geçirilýär, ýagny hemme stomatologiki kömek berilýän ýerlerde hasaba alnyp, gözegçilikde saklanylýar.

Stomatologiki kömek ýatymlaýyn bejerilýän bölümlerde, ilata hirurgiki bejerginiň zerurlygyna görä, guralýar. Şeýle-de, ýöriteleşdirilen bölümleriň /otorinolaringologiki, oftalmologiki, hirurgiki/ düzümde hem guramak maslahat berilýär.

Ýöriteleşdirilen hirurgiki stomatologiki bölümler 30-40 näsaga niýetlenen bolup, bu bölüm welaýatlarda, etraplarda ýerleşen hassahanalarda, kliniki ylmy-barlag institutlarynda we stomatologiýa institutlarynda, stomatologiýa fakultetiniň hirurgiki stomatologiýa kafedrasynyň bazasynda guralýar.

Hojalyk hasaplaşygyndaky stomatologiki gulluk ilatyň sekýän zerurlygyna görä we gullugyň öz-özünü dolandyryşyna baglylykda guralýar.

Stomatologiki otagyň guralyşy

Stomatolog lukmanyň ýerine ýetirmeli gulluk borjy köp ýagdaýlarda iş ýeriniň guralyşyna bagly bolýar. Häzirki döwürde onuň tehniki taýdan üpjünçiligine uly üns berilýär, sebäbi laboratoriýa we funksional barlag usullaryny ulanmazdan, keseli dogry we takyk anyklamak mümkin däl.

Stomatologyň iş ýeri çylşyrymly enjamlar we apparaturalar bilen upjün edilen, ol bolsa dişleriň, parodontyň we agzyň nemli bardasynyň kesellerini anyklamaga we bejermäge ýardam berýär.

2.1. Stomatologyň otagynyň guralyşyna talaplar we kadalar.

Stomatologyň otagy guralanda ýörite kadalardan we talaplardan ugur alynmagy, ýagny ulanylýan enjamlaryň hem-de işler berjaý edilende ulanylýan derman we beýleki serişdeleriň saglyga ýetirýän täsiriniň göz önünde tutylmagy zerurdyr. Sebäbi, işleriň nädogry berjaý edilmegi beden saglygyna öz zyýanly täsirini ýetirýär, mysal üçin petikleýji ýa-da başgaça dikeldiji serişdelerden bolan amalgama ulanylmagy onuň düzümindäki simabyň bolmagy barada aýtmak bolýar.

Hakykatda, adaty ýagdaýda bir stomatolog lukmanyň iş ýeri üçin 14 m² meýdançanyň göz önünde tutylmagy wajypdyr. Otagyň içinde ýene goşmaça stomatologyň oturgyjy - bir iş ýerini ýerleşdirmek üçin 7 m² meýdança goşmaly. Emma häzirki zaman çylşyrymly enjamlar üçin 10 m² meýdançany göz önünde tutmak maslahat berilýär.

Stomatologiki otagda amalgama we ş.m. serişdeleri ulanmak maksat edinilýän bolsa, onda hökmany ýagdaýda otagyň poluna, petigine we diwaryna berk üns bermek zerurdyr. Stomatologyň otagynyň diwarlary tekiz, ýylmanak bolup, hiçhili jaýryklar, yşlar bolmaly däl. Diwarlaryň birleşýän burçlary pol we petigiň birleşýän ýerleri ýylmanak bolup, ýüzünden hiçhili goşmaça bezegler goýulmaly däl. Diwaryň suwagyna goşmak ýada ýüzüne 5 % kükürt külkesini çalmak bilen, otagyň içinde işler berjaý edilende zyýanly täsirleri özüne sormagyna garşy maksat üçin ulanylýar. Ýüzüni ýagly ýa-da silikat reňkler bilen reňklemek zerur. Otagyň poluny ilki bilen kardon kagyzy, soňra linolium bilen örtüp, diwaryň içine 10 sm-e çenli girizmek zerurdyr. Linoliumlaryň birleşýän ýerlerini berk ýelmemeli. Linoliumlaryň we gaz ýada suw geçirijileriniň, elektrik togunyň diwara aralaşýan ýerlerine hamyr çalmak hökmandyr. Bu arassaçylyk uýasynyň ýerine ýetrýän işlerini doly we dogry berjaý etmekde ýardam berer.

Stomatologyň otagynyň diwarlaryna, düşegine, petigine ýagty ak reňkler çalmak maslahat berlip, ýagtylyk 40% koeffisiýentden pes bolmaly däl.

Mümkin bolsa, açyk mele, ak reňkleri çalmaly. Lukman öz işlerini berjaý edende reňkiň täsiri bolmaly däl. Reňkleriň gara ýakyn bolmagy dişiň gaty we parodontlarynyň hem agyz boşlugynyň nemli bardasynyň keselleri anyklananda we bejerilende päsgel berip biler. Otagyň gapysyna, penjiresine ýagly ak reňk çalmak maslahat berilýär.

Otagyň içiniň öz tebigy ýagtylygy bolmaly. Penjiresi demirgazyk tarapa bakmalydyr, sebäbi, tomus aýlary, ýylyň yssy wagtlary penjire demirgazyga bakmasa otagyň içiniň gyzmagyna alyp barýar. Eger-de demirgazykdan başga taraplarda penjiresi bar bolsa, onda hökmany ýagdaýda perde-žalýuzlar bilen tuty örtülmelidir.

Ýagtylyk koeffisienti 1:4-1:5 derejä çenli maslahat berilýär. Otagyň içi goşmaça ýşyklar bilen ýagtylandyrylmaly. Ýagtylandyryş çyrasy we şoňa meňzeş ýşyklandyryjylar oturdylan ýagdaýlarynda başga adamlaryň gözüne düşüp päsgel bermeli däl.

Stomatologyň otagynda umumy ýşykdan başga-da, diňe işlenilýän ýere düşýän ýşyk, ýagtylyk bolmaly, stomatologiki enjama berkidilen, gerekli bolan ýere gönükdirip bolýan reflektor bolmaly. Bu ýagtylyk umumy ýagtylygyň diňe 10 % tutmaly.

Hökmany ýagdaýda otagyň içiniň howasyny çalyşýan enjamlar oturdylmaly we her sagatda 2-3 gezege çenli howasyny çalyşmak zerurdyr. Şeýle-de, penjirede fortoçka bolmaly.

Lukmanyň iş otagynda kwars lampasy bolup, onuň kömegi bilen howa arassalanýar. Bu işi, iş wagtynyň aralygynda ýa-da ahyrynda berjaý etmek ýerlikli hasap edilýär.

Otagyň içinde lukmanyň, şepagat we arassaçylyk uýasynyň iş ýerleri göz önünde tutulmaly. Lukmanyň iş ýerinde stomatologiki enjamlar, näsagyň oturgyjy (kreslo), derman serişdelerine niýetlenen stol we lukmana niýetlenen aýlanýan oturgyç, şepagat uýasynyň gurallary tertipleme üçin stol, gury gyzgynlyk bilen gurallar arassalanýan şka, şprisler arassalanýan şka, arassa gurallary saklamak üçin stol we aýlanýan oturgyç bolmalydyr. Arassaçylyk uýasynyň gurallary saýlamagy üçin stol, gurallary ýuwmak üçin kran suwy akýan ýer bolmaly. Şeýle-de, otagyň içinde gerekli bolan artykmaç serişdeleri, gurallary we dermanlary saklamak üçin şka (A belgili şka-awuly, B belgili şka-güýçli täsir edýän dermanlary saklamak üçin niýetlenen) we resmi hatlar üçin stol bolmaly.

Häzirki wagta stomatologiki enjamlar gün-günden kämilleşýär. Şu günki günde çylşyrymly stomatologiki enjamlardan pnevmatiki (howa bilen) elektrik togunyň kömegi bilen, gidrawalik suwuň kömegi bilen, elektron ulgamynyň (uzylyň) kömegi bilen işleýän bormaşynlar bar. Enjamyň düzüminde stomatologiki diş bejeriş oturgyjy bolup, ol awtomatiki hereketleri ýerine ýetirýär. Goşmaça ýagtylyk berýän reflektoryň, kompressor we agyz boşlukda amallary berjaý etmek üçin abzallaryň, dişiň gaty dokumasyny gyrmak üçin, diş daşlary we ýokundylaryny aýyrmak üçin, sülekeyi, tozanjyklary sorujy abzallaryň bolmagynyň, lukmanyň öz işlerini amal etmeginde orny uludyr. Dişiň gaty dokumasyny gyrmak üçin enjam dürli tizlikde hereket edýär. Hereket ediji enjam 2-3 görnüşde bolup, mehaniki, howa bilen we mikromotorly peýnekler bardyr. Abzallaryň düzüminde ultrases bilen diş daşlaryny aýrmaga niýetlenen gural (pistolet) howa we suw pürkmäge niýetlenen gönükdiriji bar. 2000-den 12 000-15 000 min/ tizlikde işleýän mikromotorly peýnekler bolýar. Howa bilen işleýän peýnekler 300 000-450 000 min/tizlikde hereket edýär. Stomatologiki enjamyň düzüminde petikleýjileri ýa-da dikeldijileri gatadýan çyra bolup, petikleýjini şöhle bilen gatatmaga niýetlenen. Näsaclar üçin stomatologiki oturgyç näsagyň kellesini, göwresini, aýagyny erkin ýagdaýda saklamak üçin degişli hereketleri berjaý edip bilýär.

Stomatolog lukmanyň otagynda şu aşakdaky enjamlar bolmaly:

Näsaclar üçin stomatologiki oturgyç (kreslo);
Stomatolog lukman (diş hekimi) üçin oturgyç;
Dişiň gaty dokumasyny ýonujy enjam;
Ýazuw stoly;
Derman serişdeleri ýerleşdirilýän stol;
El ýuwulýan ýer;
Ulanylan hapa gurallary ýuwulýan ýer;
Gyzgyn howa bilen işleýän sterilizator;
Arassa gurallary ýerleşdirmek we saklamak üçin stol ;
Gerekli bolan goşmaça stomatologiki serişdeleri saklamak üçin şka.

Häzirki zaman stomatologiki enjamlary iki adam bolup işlemäge niýetlenendir. Adaty ýagdaýda lukman üpjün edilen enjamlarda 9 sagatdan 12 sagada çenli işläp bolýar.

Şeýle-de, ýönekeýje stomatologik enjamlar hem bolýar, ýöne olarda suw we howa pürküji hem-de suw akary ýokdur.

Stomatolog lukmanyň otagynyň içinde üçden köp iş ýerini ornaşdyrmak göz önünde tutulsa, onda näsaclara we lukmana päsgel bermez ýaly arasyny 1,5 metr ölçegde örtük bilen ýapmaly.

Lukmanyň ýerine ýetirýän işlerine görä, dürli ýagdaýlarda dürlüçe işlemek maslahat berilýär. Meselem:

Oturyp uzak wagat we bir maksatly iş ýerine ýetirilmekçi bolnanda, dik durup, az wagty we az güýji sarp edýän amallary ulanmak maslahat berilýär.

Stomatologiki otagda zyýanly kesel dörediji mikroorganizmleriň bolmazlygy we ýaýramazlygy üçin aseptiki we antiseptiki kadalar berjaý edilmelidir.

2.2. Terapewtik stomatologiýada aseptika we antiseptika

Aseptika - kesel dörediji mikroorganizmleriň adam bedenindäki täze ýara düşmezligini üpjün edýän usulydyr. Başgaça aýdylanynda, mikroorganizm bilen bagly döreýän keselleriň önüni almakdyr. Bu usul gurallary, sargy edilýan serişdeleri we ş. m. sterilizasiýa etmekden, lukmanyň elini ýörite erginler bilen arassalamagyndan ybaratdyr.

Antiseptika – bu usul bedene aralaşan zyýanly, kesel dörediji mikroblaryň köpelmeginiň önüni almak we olara garşy göreşmekden ybaratdyr, ýagny himiki /antiseptikler/ we biologiki /antibiotikler/ dermanlaryň kömegi bilen bedendäki kesel döredýän we keseliň beterlemegine alyp barýan mikroblar bilen göreşmek we soňuna çykmak. Her iş günü tämizlenen gurallar hem-de mikroblardan tämizlenen stol taýýarlanmaly. Ol stoly 2% hloramin ergini bilen süpürmeli. Stoluň üsti hökmany ýagdaýda örtgi bilen ýapylmaly we şol örtgä elni bilen degmek bolmaýar.

Ulanylan gurallary we olaryň saklanylýan gaplaryny tämizlemek, dermanlaryň täsiri ýeter ýaly sertleri döretmek sterilizasiýanyň ön ýanyndaky amallara girýär.

Sterilizasiýanyň ön ýanyndaky ýuwup arassalamaga girýän tapgyrlar şu aşakdakylardan ybaratdyr.

1. Her bir ulanylan gurallar akar suwyň aşagynda 30 sekundyň dowamynda gowy edip ýuwulmalydyr.
2. Soňra 15 min. dowamynda gyzgynlygy /50-55°C/ bolan tämizleýji derman erginiň içinde saklamaly, arassalaýjy erginiň içinde süpürgüjiň /şotganyň/ kömegi bilen her bir guraly aýratynlykda 30-35 sek. dowamynda arassalap ýuwulmaly.

Ýuwujy erginiň düzümi :

-17 ml :-27,5 % pergidrol;

-5g.-ýuwji külkesi

-978 ml arassa suw.

3. Ýuwlup arassalanan gurallary ilki bilen akyp duran suwuň aşagynda 10 min we 30 sek. dowamynda has arassa /distillirlenen/ suw bilen durlamaly.

4. Gurallaryň çygyny aýrar ýaly olar gury, arassa, gyzgyn (85 °C) howa bilen ýa-da arassa mata (marly) bilen guradylýar.

Sterilizasiýa we dezinfeksiýa

1. Demirden ýasalan gurallar 60 min. dowamynda 160–180 °C gyzgynlykda, sterilizatorda arassalanýarlar, egerde sterilizator bolmadyk ýagdaýlarda distillirlenen suwda gaýnatmaly we soňundan ýenede gaýtadan 30 min gaýnatmaly .
2. Daňy üçin serişdeleri we rezinden ellikleri gyzgyn bugyň kömegi we awtoklawdaky buguň basyşy bilen arassalanýar. Awtoklawyň birnäçe işleýiş düzgüni bar.
 - a) 120 °C temperaturada, basyşy 1 atm .- 45 min. dowamynda;
 - b) 132 °C temperaturada, basyş 2 atm.- 30 min. dowamynda;

Arassalanan gurallary we daňy üçin serişdeleri saklamak üçin, ýörite tegelek /biksler/ gaplar ulanylýar. Ol gaplarda gurallaryň arassalygyny 3 güne çenli saklamak bolýar, eger biksler açylsa onda bir günüň dowamynda saklamak bolýar we soňra gaýtadan sterilizasiýa geçirmek maslahat berilýär.

3. Kesiji gurallar himiki usul (sowuk sterilizasiýa) bilen arassalanýlar, sebäbi ýokary temperaturada gurallaryň ýüzi zaýаланýar:
 - 3 sagadyň dowamynda 50 °C temperaturada bolan 6%-li hydrogeni peroxidiň ergininde saklamaly;
 - 6 sagadyň dowamynda 18 °C temperaturada bolan 3 %-li hloramin ergininde saklamaly;
 - 180 min. 3 %-li perikis wodorod ergininde saklamaly;
 - 90 min. 4% üçem ergininde saklamaly;

Üçem ergininiň düzümi: 20 ml - formalin, 15 ml – natriniň gidrokarbonaty, 3 ml - suwuk, rassalanan fenol, 1000 ml arassalanan (distillirlenen) suw.

4. El ýuwulýan çotgalar arassalamak üçin, ilki bilen 2-3 sagatlap 1%-li hloramin ergininde saklanýar, soňra 40 min. dowamynda gaýnadylýar.

Egerde gurallar ýokanç keselli näsag kabul edilende ulanylan bolsa, ýa-da iriňli ýaralarda ulanylan bolsa, onda hökmany suratda başga tertipde arassalanmaly:

1. Inçe keselli näsaglar kabul edilenden soň, ulanylan gurallary 240min. dowamynda 5% -hloramin ergininde ýa-da 180 min. dowamynda 3%-li hidrogeni peroxidiň ergininde saklamaly we arassa akar suwda ýuwup, guradyp sterilizasya geçirmeli.
2. Iriňli ýaralarda ulanylan gurallary 30 min. 1%-li hloramin ergininde saklap, soňra bolsa sterilizasya geçirmeli.
3. Wirus we başga ýokanç keselli näsaglar kabul edilenden soň, ulanylan gurallary hökmany ýagdaýda 30 min. 1%-li hloramin ergininde ýa-da 80 min. 3%-li hidrogeni peroxidi ergininde saklamaly we arassa akar suwda ýuwup guradyp sterilizasya geçirmeli.
4. Ýokançly sary getirme keseli /Botkin keseli/ bilen kesellän näsaglar kabul edilenden soň, ulanylan gurallary 60 min. 3%-li hloramin ergininde ýa-da 90 min. dowamynda 4%-li hidrogeni peroxidi ergininde saklamaly we arassa akar suwda ýuwup guradyp soňra sterilizasya geçirmeli.

Gurallaryň arassalygyny anyklamak üçin, ýörite barlag usullaryny geçirmek wajypdyr, sebäbi käbir halatlarda ganyň gurallarda gatap galmagy bilen olar, gurallardan doly aýyrylmaýar. Şeýle ýagdaýlarda gözegçilik etmek üçin şu aşakdaky usullar bilen barlag geçirilýär;

-Benzidiň barlag usuly;

-Amidoprin barlag usuly

-Fenolftalein barlag usuly;

Bu barlag üçin ýörite erginler ulanylýar we ol erginler gurallara damdyrylýar. Eger-de erginiň reňki üýtgeşe onda ol guralyň arassa dældigi barada subut edýär.

Amidopirin synagynda Ulanylýan erginiň düzümi şu aşakdakylardan ybarat:

Bir-birine deň garylan 5%-li amidopiriniň spirtindäki egrini bilen 5%-li hidrogeni peroxidi erginini taýarlap, 30%-li sirke turşusynyň damjasyny goşmaly. Taýýar bolan ergini barlag edilýän gurala çalmaly, eger-de gural arassa bolmasa, onda onuň reňki gögerýär.

Benzidiň synagynda Ulanylýan erginiň düzümi şu aşakdakylardan ybarat:

0,0025g –esasy benzidin;

0,1 ml – 3%-li hidrogeni peroxid ergini;

5,0 ml – 50%-li sirke turşusynyň ergini.

Ýasalan ergini ilki bilen çaykamaly we garyşdyrmaly, soňra barlag geçirilýän gurala çalmaly, eger-de gural arassa bolman, gan galyndysy bolsa, onda gök tegmil görünýär.

Fenolftalein synagynda Ulanylýan erginiň düzümi şu aşakdakylardan ybarat:

Fenolftaleiniň spirtindäki 0,1%-li ergini barlag edilýän gurala 2-3 damja damdyrlanda gyzyň reňk bolsa, gural arassa däl.

Diş lukmany we şepagat uýasy elmydama elleriniň arassalygyna gözegçilik etmeli, öz wagtynda elleriniň dyrnaklaryny aýryp, timar berip durmaly. Iş wagtynda elindäki ýüzüginini we sagadyny aýyrmaly, hiç hili artykmaç zat bolmaly däl.

Lukman her gün işe başlanynda hem-de näsagy kabul edip bolan badyna ellerini sabyn we çotga bilen ýuwup arassalamaly şeýle hem her gezek (hökmany ýagdaýda) gaýtadan ýuwmaly. Lukman iriňli ýarasý ýa-da mahsus keselli näsagy kabul edeninden soň, ellerini sabyn we çotga bilen ýuwup, soňra 0,5%-li hloramin ergini bilen ellerini süpürmeli, emma gan we şoňa meňzeş erginler degen bolsa, onda 1-2 minudyň dowamynda 3%-li hloramin ergini bilen süpürmeli.

Aseptika – ulgamlayyn önüni alyş çäreler bolup, lukmanyň näsagy bejerýän döwründe ýara, dokumalara we beden agzalaryna mikroblaryň düşmeginiň önüni almaga ugrykdyrylmaýdyr.

Aseptika: Gurallary, daňy üçin serişdeleri, enjam we abzallary we ş.m. sterilizasiýa geçirmegi; stomatolog-lukmanyň ellerini ýörite usul bilen päkizelemegi; bejeriş işleriniň geçirilýän wagty kabul ediş tertip düzgüniniň berjaý edilmegi; bejeriş edaralarda guramaçylyk we gigiýeniki işleri geçirmegi öz içine alýar.

Terapewtik stomatologiýasynda ýokarda görkezilen ugurlara salgylanmalydyr. Ondan başga-da, hökmany ýagdaýda antiseptikanyň düzgünlerini berjaý etmelidir, sebäbi, stomatolog agyz boşlugynda işlemek bilen zäherlenen (infisirlenen) ýara bilen iş salyşýar. Şonuň üçin hem, gatnaşykda bolmak arkaly, mysal üçin tötänden pulpanyň açylmagynda ýokanç mikrob geçip bilýär. Şeýle hem aseptikanyň düzgünleri berjaý edilmedik ýagdaýlarda, ýokanç mikrobyň bir näsagdan beýleki näsaga geçmegi mümkin. Meselem, gepatit – B wirusyň we AIDS – ýokanjyň stomatologik enjamlaryň üsti bilen geçip bilýänligi subut edilen. Gatnaşykly ýokanjyň önüni almak üçin näsaglara degýän hemme görünüşli enjamlary we gurallary sterilizasiýa geçirmek zerurdyr. Elleriň päkizeleniş düzgünlerini berjaý etmegiň wajyp ähmiýeti bar. Mikroorganizmleri we olaryň zäherleýji maddalaryny ýok etmek fiziki faktorlary we himiki serişdeleri ulanmak (sterilizasiýa) arkaly amala aşyrylýar.

Fiziki faktorlardan ýokary gyzgynlygy, ultramelewşe şöhesini, ultrasesi ulanmak bolar. Himiki serişdelerden ýod, spirt, hloramin we ş.m. ulanylýar. Himiki serişdeler ulanylanda onuň möhüm şerti bolmalydyr, ýagny bakteriýalara täsirli, enjamlary we ulanylýan serişdeleri zaýalamayan bolmalydyr. Sterilizasiýanyň fiziki usullaryna bugly, gyzgyn howaly, infragyzyl şöhlelenme, radiasion usullary degişlidir.

Himiki usulna gazly usul (formaldagit) we himiki derman erginleri ulanmak usuly degişlidir. Bu usullar sterilizasiýa geçiriljek serişdäniň aýratynlygyna görä saýlanyp alynýar.

Stomatologiki gullugynda sterilizasiýanyň esasy gaýnatmak, ýokary basyşly bug, gury gyzgynlyk we sowuk bilen geçirilýän usullar ulanylýar.

Gaýnatmak usuly, esasan polatdan ýasalan gurallary sterilizasiýa etmek üçin ulanylýar. Gurallarda pos emele gelmezligi üçin, arassalanan (distillirlenen) suwa gidrokarbonat natriý goşulyp, 1-2%-li ergin taýýarlansa maksadalaýyk hasap edilýär. Sterilizasiýanyň dowamlygy gaýnap başlandan 30 minutdan az bolmaly däl.

Şeýle-de, aýnadan ýasalan köp ulanylýan şprisleri gaýnatmak usuly bilen sterilizasiýa etmek maslahat berilýar. Ol arassalanan suwda, ýöne çökündi ýygnanmagynyň önüni almak ýerlikli bolýar. Suwuň ýylylygy otagyň içiniň ýylylygyna deň bolup, sterilizasiýa suw gaýnap başlandan soň 30 min. dowam etmeli. Iňňeler gaýnadylanda gidrokarbonat natriý goşup, ergin ýasap geçirmek maksadalaýykdyr. Ýokanç keselleri bilen kesellän adamlarda ulanylan iňňeleri başgaça gaýnatmak maslahat berilýar. Olar ýokary basyşly bug bilen, daňy üçin serişdeler, pamykdan we hasadan ýasalan letdejikler, örtükler we ş.m. hem sterilizasiýa edilýär. Şu serişdeleri awtoklawalarda hem sterilizasiýa geçirmek maslahat berilýar. Sterilizasiýa geçiriljek serişdeleri ilki bilen demir gutularda (biks) tertipli ýerleşdirip soňra amal edilýär. Sterilizasiýa geçirilenden soň olary 3 gün (72 sagadyň) dowamynda açylmasa ulanmak bolýar.

Bütewi polatdan ýasalan gurallary gury gyzgynlyk bilen 40 min. dowamynda arassalamak maslahat berilýar. Bu usul bilen esasan endodontik gurallar sterilizasiýa edilýar. Gyzgynlyk 240-270 °C bolmaly.

Sowuk sterilizasiýa usuly esasan hem, kesiji gurallarda we stomatologik aýnasynda we ş.m. geçirilýar. Munuň üçin 96%-li spitrde 2 sagadyň dowamynda ýatyrmak maksadalaýyk. Şeýle-de gurallary üçem ergininde saklamak maslahat berilýar. Erginiň düzümi:

Rp: Formalin 20,0 mg

Ac. carbolic 50,0 mg

Natri hydrocarbonatis 15,0

Aq. destill. 1000 ml

DS. Stomatologiýa otagy üçin.

Şeýle-de, sowuk sterilizasiýa usuly üçin 1%-li hloramin ergini, 6%-li hydrogeni peroxidi, 3%-li formalin ergini, 1%-li hlorgeksidin ergini, 10%-li dimeksid ergini we ş.m. ulanmak maslahat berilýar.

Stomatologik gurallaryň we enjamlaryň içinde dezinfeksiýa geçirmekde kynçylyk döredýäni peýneklerdir (stomatologik).

Stomatologik peýnekleri ýokary basyşly bugda, gyzgynlykda we suwda gaýnadyp sterilizasiýa geçirmek bolmaýar. Sebäbi peýnekde ýaglanyp durmaly tilsimleriň bolmagy päsgel berýär. Emma, peýnekleri wazelin ýagyna gaýnatmak soňra, daşyny arassa matalar bilen süpürmek arkaly sterilizasiýa geçirmek bolýar. Ýöne bu usul ýüz-äň hirurgiýasynda ulanylýar.

Terapewtik stomatologiýada peýnekler dezinfeksiýa geçirilende pamyk–marly gatlaklaryna siňdirlen 1%-li hloramin, 3%-li formalin ýa-da üçem erginlerine süpürilýär. Gaýta-gaýtadan arasynda 10-15 min. wagt salyp, süpürmek ýokary netijeleri berýär. Hloramin we formalin ergini bilen 30 min., üçem erginde bolsa 45 min. dowamynda sterilizasiýa geçirilýär.

Hemme gurallar sterilizasiýa edilenden soň, arassa örtügiň aşagynda tertipli ýerleşdirilýär. Her iş günü täzeden sterilizasiýa geçirilýär. Her bir gurallar, enjamlar sterilizasiýa geçirilmezden öň gözden geçirilip, gan, ýag, bellik, iriň suwuklygy, derman serişdeleri, petikleýji we ş.m. galyndylardan el bilen arassalanylýar. Yuwuýjy erginler bilen ýuwup, arassalanandan soň, ýörite taýarlanan erginde 15 min. dowamynda saklanylmaly. Ýuwuýjy erginiň düzümi: 0,5%-li perikis wodorod ergini, naşatyr spirti 5g, ýuwuýjy külkesi 20,0 arassa suw 975,0mg. akar. Her bir gural suwda ýuwulmaly soňra, guradylmaly, sterilizasiýa edilmeli.

Terapewt-stomatologynyň otagynyň arassaçylyk ýagdaýlary şepagat we arassaçylyk uýalaryna baglydyr.

Şepagat uýasy başlygyň, başlygyň orunbasarynyň, bölüm müdiriniň we uly şepagat uýasynyň garamagynda işleýär. Ol otagyň içindäki enjamlaryň, abzallaryň, näsag kabul edilýän oturgyjyň sazlaşykly işlemegine, iş başlamazdan öň gurallaryň, daňy üçin serişdeleriniň arassaçylygyna we umuman lukman stomatologynyň iş ýerine jogap berýär. Şepagat uýasy näsag kabul edilende lukmany gerekli bolan gurallar we serişdeler bilen üpjün edip, otagyň içindäki derman-därilere, otagyň arassaçylyk ýagdaýlaryna jogap berýär.

Arassaçylyk uýasy näsag kabul edilip bolnandan soň, otagyň içini çygja mata bilen süpürýär, gurallary, lotoklary ýuwup arassalaýar. Näsaglaryň tüýkürýän ýerlerini arassalap, soňundan 1-2%-li hloramin ergini bilen süpürýär.

III. Bap

AGYZ BOŞLUGYNDAKY SYNALARYŇ WE DOKUMALARYŇ GURLUŞY WE ÝERINE ÝETIRÝÄN IŞLERI

Agyz boşlugynyň synalaryny we dokumalaryny öwrenýän stomotolog-lukman, olaryň anatomik gurluşyny we döremeleriň gurluşynyň özenini, ýerine ýetirýän işlerini, şeýle hem olaryň beden agzalalary we ulgamlary bilen arabaglanyşygyny bilmelidir. Agyz boşlugy (cavitas oris) ýa-da agyz (os, stoma) iýmit siňdiriş ýollarynyň başlangyç bölümi bolup durýar, ol öňünden we gapdallaryndan dodaklar we ýaňaklar bilen, ýokarsyndan bolsa ýumşak kentlewük arkaly, aşagyndan bolsa agyz boşlugynyň düýbi bilen çäklenýär. Dodaklarynyň ýumulan ýagdaýynda agyz yş görnüşde bolup, açyk ýagdaýda bolsa tegelek şekillidir. Agyz boşlugy (3.1-nji surat) iki bölüme, ýagny öňki ýa-da agyz bosagasy (vestibulum oris) we yzky – hususy agyz boşlugynyň (cavitas oris propia) bölümlerine bölünýär. Agyz boşlugynyň bosagasy öňünden we gapdallardan dodaklar we ýaňaklar bilen, yzyndan we içinden bolsa dişler hem-de aşaky we ýokarky äňlereiniň alweolýar ösüntgileriniň nemli bardasy arkaly çäklenýär.

Çaganyň ene göwresindäki ýaşayşynyň ikinji aýynyň soňunda agyz boşlugy ýüzüň 5 sany süňk ösüntgisinden emele gelip başlaýar. Bu döwür ösüşiň nädogrulyklarynyň (anomaliýalarynyň) döreýändigini nazarda tutmak wajypdyr. Eger, medial burun ösüntgisiniň maňlaý ösüntgisi ýokarky äňiň bir ýa-da iki ösüntgisi bilen bitişmeýän bolsa, onda ýumşak dokumalaryň ýirigi-çat açmagy ýüze çykýar. Eger gaty kentlewügiň sag we çep ösüntgileri bitişmeýän bolsa, onda gaty kentlewügiň ýirigi döreýär. Agyz boşlugynyň bosagasy we özi nemli barda bilen örtülendir.

3.1. Agzyň nemli bardasy

Agzyň nemli bardasy (tunica mcosa oris) 3 gatdan, ýagny epitelial, nemli bardanyň hususy gatlagy we nemasty esasdan ybaratdyr (3.2-nji surat). Agzyň nemli bardasynyň epiteliýesi (epithelium mucosa oris) ýasy köpgatly. Onuň gurluşy agyz boşlugynyň dürli ýerlerinde meňzeş dälendir.

Kadaly şertlerde dodaklardaky, ýaňaklardaky, ýumşak kentlewükdäki, agyz boşlugynyň düýbündäki epiteliýesi buýnuzlaşmaýar, ol bazal hem tikenek görnüşli gatlaklardan ybaratdyr. Emma nemli bardanyň käbir ýerlerinde бүтінлеý дäl ýa-da бүтінлеý galan buýnuzlaşan zolaklar bardyr. Agzyň nemli bardasynyň epiteliýesiniň buýnuzlaşmagy adamyň ýaşayş döwründe has uly mehaniki, himiki we ýylylyk täsirlere sezewar edilýän ýerlerinde bolýar. Bu bolsa, agyz boşlugyndaky epiteliýiň buýnuzlaşmagynyň goraýjy häsiýetiniň bardygyny subut edýär.

Epiteliýiň bazal gatlagynyň dokumalarynyň arasynda лейкоцитлер болýar. Olar diş etiniň joýalarynyň we diş etiniň жүбүжикleriniň epiteliýesi arkaly agyz boşlugyna aralaşyp, сүлекейде peýda bolýarlar. Mundan başga-da nemli bardanyň epiteliýesiniň käbir ýerlerinde меланоситлер, ýagny melanin дөредýän dokumalar duş gelýär. Esasan-da bular garaýagyz derili halklarda uly mukdarda болýar. Munuň bilen baglylykda agzyň nemli bardasynyň kadaly tegmilliligi hem bolup biler. Tegmilliligiň görkezilen ýerleri, бөврек үсти мәзleriniň yetmezçiligi bilen bagly bolan Addisonyň keseliniň ýüze çykmagyny ýatladýar.

Nemli bardanyň hususy gatlagy (lamina mucosa propria). Ol dykyz birleşdiriji dokuma bolup, esasy maddadan ybarat. Hususy nemli gatlak emzijek görnüşli bolup, tolkun ýaly nemli barda girip gidýär. Hususy nemli gatlagyň emzijeklerinde ownuk damarjyklaryň tory ýerleşýär. Bu gatlak сүйүм gurluşlary bolan, collagen we retikulýar сүйүмlerden hem-de öýjük elementleri bolan fibroblastlardan, ýognas we plazmatik öýjüklerden, сегменояаder лейкоцитlerden durýandyr. Ýaňaklaryň we dodaklaryň nemli bardasynyň hususy gatlagy, öýjük elementlerine örän baýdyr.

Birleşdiriji dokumanyň dokuma ara maddasynyň esasy glikoproteidler we mukopolisaharidler (gialuron turşulygy, hondroitinsulfatlar) düzýär. Birleşdiriji dokumanyň goraýjy işjeňligi elmydama böwediň döremeginde ýüze çykýar. Munuň bilen baglylykda birleşdiriji dokumanyň kadaly ýagdaýy üçin substrat-ferment ulgamynyň (gialuronidazyň, ýagny esasy maddanyň gialuron turşulygynyň) ähmiýeti uludyr.

Gialuronidazanyň mukdarynyň (dokuma ýa-da mikrob taýdan) köpelmegi bilen gialuron turşulygynyň dargamagy (depolimerizasiýasy) bolup geçýär. Bu bolsa birleşdiriji dokumanyň has uly geçirijiligine ýardam berýär.

Birleşdiriji dokumada öýjükleriň esasan üç görnüşleri - fibroblastlar, makrofaglar we labrositler (ýognas öýjükler) saýgarylýar.

Adamyň birleşdiriji dokumasynyň esasy öýjügi fibroblastlar bolup, olar prokollagen, proelastin we ş.m. bölüp çykarýar.

Goraýjy işini ýerine ýetirýän makrofaglar bakteriýalaryň özge bölejiklerini, ölen öýjükleri ýuwudýar, ýok edýär. Olar çişme we immun reaksiýalara işjeň gatnaşýarlar. Çişmäniň ösüşine gatnaşýan labrositler (ýognas öýjükler) birleşdiriji dokumanyň düzüminiň mydamalygyny, (mikrosirkulýasiýany) ownyk gan aýlanşygy, geçirijiligi üpjün edýär. Bu öýjükler geparin, gistamin ýaly biologiki işjeň maddalary gorap saklamak we bölüp çykarmak ukybynyň bardygy bilen tapawutlanyp, ýokary duýujylygyň haýallanan görnüşli hadysasyna gatnaşýar.

Süýümli gurluşlar kollagen we argirofil süýümler bilen tanalýar. Agzyň nemli bardasynyň kollagen süýümleriniň dessesi deridäkä garaňda inçedir. Olar diş etiniň we gaty kentlewügiň nemli bardasynda has gür, dykyz ýerleşýär. Nemli bardadaky argirofil süýümler deridäkä garaňda has köpdür.

Nemli bardanyň hususy gatlagy nemasty gatлага (tunica submucosa) geçip gidýär. Ol has ýumşak birleşdiriji dokumadan durýar.

Onda köp sanly damarlar, şeýle hem, ownuk köpsanly sülekey mázleri ýerleşýär. Nemasty esasyň (düýbünüň) aýdyňlygy ýa-da onuň düýbünden ýoklugy agzyň nemli bardasynyň anatomik gurluşynda käbir aýratynlyklary döredýär.

Agzyň nemli bardasynyň dürli bölümleriniň funksional aýratynlyklary sebäpli, aýry-aýry ýerleriň gurluşynda aýdyň tapawutlaryň barlygyny bellemek zerur. Anatomiki tapawut nemasty gatlagyň barlygy ýa-da ýoklygy bilen şertlenen, gistologik gurluşda bolsa, epitelial gatlagyň buýnuzlamasynyň aýdyň görünýänligi ýa-da düýbünden ýoklugy bilen şertlendirilýär.

Agzyň nemli bardasynyň nerwler bilen üpjünçiligi. Agzyň, dodaklaryň, dişleriň we diliň öňki üçden iki böleginiň dokumalarynyň duýujy nerwi üçem nerwidir. Bu nerwiň duýujy neýronlary üçem (gasserowa) düwüniniň nerw öýjükleriniň daş çäklerindäki ösütgiler bolup durýar. Diliň yzky üçünji böleginiň duýujy nerwi dil we bokurdak nerwidir (IX jübüt). Ol diliň yzky üçünji böleginden gaýdýan tagam biliş gyjyndyryjylary hem kabul edýär. Diliň öňki üçden iki böleginden (2/3) gelýän tagam biliş duýujylygy ýüz nerwi (kelleçanak nerwiniň VII jübüti) kabul edýär.

Simpatiki süýümler agyz boşlugyna ýokarky boýun düwünindäki arteriýalaryň ugry bilen aralaşýarlar. Bu arteriýalaryň nemli bardanyň gan bilen üpjünçiligine we sülekey mázleriniň bölünip çykmasyna täsiri bardyr.

3.1.1. Agzyň dürli bölümlerindäki nemli bardanyň gurluşy

Dodaklar. Olar daşyndan deri bilen örtülen ezele gatlagyndan, agyz boşlugynyň bosagasynyň gapdalyndan bolsa, buýnuzlaşmadyk, köpgatly ýasy epiteliýden ybaratdyr. Nemasty gatlagy ýokdur. Emma nemli bardanyň we ezele gatlagynyň araçäginde dodaklary ýumşadýan köp sanly ownuk sülekey mázleri bardyr. Dodaklaryň gyzyly gaýmasy köpgatly ýasy buýnuzlaşýan epiteliý bilen örtülen, bu zolakda ýag mázleri bardyr.

Ýokarky we aşaky dişleriň üzeňnisiniň diş etine ýakýndan berkidilen ýagdaýynda, dişleriň ýerinden süýşmegi – diastemanyň döremegi mümkin.

Ýaňaklar. Ýaňaklarda aýdyň nemasty gatlak bolýar, ol nemli bardanyň hereketli bolmagyna ýardam berýär. Agyz açylanda ol nemli barda ýylmanakdyr, äňler ýapylanda bolsa ol gat-gat bolýar. Seýrek ýagdaýlarda, esasan-da ýaňaklarda, ýag dokumalarynyň köplüginde, nemli bardada dişleriň yzy emele gelýär. Ýaňagyň nemli bardasynda ýokarky äňiň ikinji azy dişiniň ugrunda gulakýany sülekey máziniň akabajygy açylýar.

Ýaňagyň epitelisiniň aşagyndaky nemli bardada ýag mázleri (Fordaýsýň mázleri) ýerleşýär. Olar käwagt sarymtyl öwüşginli tertipsiz garylan bölekleri (konglomeratlary) emele getirýär. Epitelial gatlakda buýnuzlaşma ýokdur.

Diş eti bu ýokarky we aşaky äňleriň alweolýar ösüntgisini örtýän nemli bardadyr. Munda nemasty gatlak ýokdur we şol sebäpli nemli barda alweolýar ösüntgisiniň süňk gabygy bilen berk birleşendir. Diş etiniň gyraky böleginiň alweolýar ösüntgisiniň epiteliýesiniň buýnuzlaşmagynyň aýdyň alamatlary bolýar.

Gaty kentlewük. Nemli bardanyň dürli bölümlerde meňzeş bolmadyk gurluşy bolýar. Kentlewük tikişiniň töwereginde we dişlere ýanaşýan kentlewügiň böleklerinde nemasty gatlak ýok we nemli barda süňk üsti gabagyna mäkäm berkendir. Gaty kentlewügiň öňdäki bölümüniň nemasty gatlagynda ýag dokumasy bolup, yzkysynda bolsa nemli mázler saklanýar. Bu bolsa, şu ýeriň nemli bardasynda ýumşaklyk berýär. Ýokarky äňiň merkezi kesiji dişleriniň ýanynda kentlewükde emzijek bar. Ol bolsa süňk dokumasynda ýerleşen kesiji akaba laýyk gelýär. Gaty kentlewügiň öňüniň üçünji böleginde kentlewük tikişinden töwereklere 3-4 epin gatjagaz gaýdýar.

Gaty kentlewügiň epitelial gatlagy buýnuzlaşýan görnüşde, şol sebäpli ol has açykdyr.

Ýumşak kentlewük. Kentlewügiň nemli bardasy hususy plastinkasynyň we nemasty esasynyň (nemli bardanyň ezele plastinkasy ýokdur) çäklerinde çäýe süýümleriň uly mukdarynyň, şeýle hem nemasty esasyda nemli sülekey mázleriniň barlygy bilen häsiýetlenýär. Köpgatly ýasy epiteliý buýnuzlaşmaýar, aýry-ayry ýerlerde bolsa, yrgyldaýan alamatlary kabul edýär.

Agyz boşlugynyň düýbünüň nemli bardasy. Nemli gatlagyň aýdyňlygy üçin hereketlidir, epiteliýesi bolsa kadada buýnuzlaşmaýar.

Dil (lingua). Dil üç bölekden emele gelýär. Diliň öňki üçden iki bölegi birinji we ikinji žabra (boşluk) ýaýynyň düwünçeklerinden, yzky üçünji bölegi bolsa üçünji we dördünji žabra (boşluk) ýaýynyň düwünçeklerinden ybaratdyr. Bitişmäniň bozulmasy kadaly ýagdaýyň bozulmasyna getirýär. Käwagt şol ýerde kör deşik peýda bolýar.

Dil - ezeli synasy bolup, ähli ugurlarda hereketlidir. Diliň ujuny, bedenini we kökünü. Ýokarky (arkasy) we aşaky, gatlaklaryny, şeýle hem gapdal böleklerini tapawutlandyryrlar. Diliň aşaky, ýokarky gatlagy ondaky ýerleşýän jübüt mahmal epini bilen agyz boşlugynyň düýbi bilen üzeňni arkaly birleşýär. Rahatlyk ýagdaýda diliň ujy aşaky äňiň kesiji dişleri bilen degişýär. Dilde nemasty gatlak ýok we nemli barda ezellerde mäkäm berkidilen bolýar. Diliň yzky üçünji böleginde follikulýar görnüşde uly we kiçi ölçeglerde limfoid dokumalarynyň toplanmasy bar. Limfoid dokumasynda kriptler, ýagny oýlar, çüňluklar girýärler. Limfoid dokumasy gülgüne reňkde bolýar, ýöne ol gögümtil öwüşginli hem bolup bilýär. Bu limfoepitelial döreme dil badam şekilli mázler diýlip atlandyrylýar. Diliň nemli bardasynyň aşagynda, esasan hem yzky bölümünde, ownuk sülekey mázleri ýerleşýär. Olaryň daşyna

çykaryan akabajyklary üstki gatlagynda açylýar. Bölünip çykýan suwuklygyň häsiýeti boýunça seroz, nemli we garyşyk mázleri tapawutlandyrylýar.

Diliň hususy nemli bardasy örtülýän epiteliý bilen bilelikde çykyp duran ösüntgileri, ýagny diliň emzijeklerini (3.3.- surat) emele getirýär. Emzijekler sapak, kömelek, ýaprak we joýajyk ýaly 4 görnüşli bolýarlar.

Sapak görnüşli emzijekler (papillae filiformes) iň köpsanly bolup, diliň arkasynyň bütin üstki gatlagy boýunça ýerleşýärler. Olarda tagam biliş kökjagazlar ýok. Sapak görnüşli emzijekleriň ýokarsy buýnuzlaşýar. Buýnuzlaşan teňňejikleriň kadaly bölünip aýyrylmasynyň bozulmasynda (bu esasan aşgazan, içege we beýleki kesselerde bolýar) diliň üstünde ak düwürtişek görnüşli kesmekler, örtükler emele gelýär. Diliň şeýle ýagdaýyna “örtülen” dil hem diýilýär. Käbir ýerde sapak görnüşli emzijekleriň epiteliýasynyň daşky gatlagynyň güýçli bölünip aýrylmagy hem mümkin (deskwasasiýa hadysasy).

Kömelek görnüşli emzijekler (papillae fungiformes) diliň ujunda köp sanly, diliň arkasynda bolsa az sanly duş gelýär. Emzijekleri örtýän epiteliý buýnuzlaşmaýar, şol sebäpli makroskopiki taýdan olar sapak görnüşli emzijeklerden biraz ýokarrakda ýerleşýän gyzyll nokatjyklar görnüşinde bolýar. Kömelek görnüşli emzijeklerde gan bilen üpjün edilen tagam biliş kökjagazlar bardyr.

Ýaýran görnüşli emzijekler (papillae foliatae) diliň gapdallary bilen yzky bölümlerde (ter-nawly emzijekleriň önünde) 15-20-den bolup, toparlaýyn ýerleşýärler. Uly bolmadyk çykytlary dö-redýärler. Käwagt bu döremelere patologiýa diýip düşüňýärler. Ýaprak görnüşli emzijeklerde tagam biliş kökjagazlar ýerleşýär.

Joýajyk görnüşli emzijekler (papillae sirsumwallatae) diliň iň iri emzijekleridir. Olar diliň kökünüň we bedeniniň araçaginiň ugrunda ýerleşýärler. Olaryň toplanýan ýeri V rim sanyny ýatladýar. Olar tak sanly (9-11). Her emzijek joýajyk bilen oýulanan, oňa bolsa ownuk sülekey mázleriň daşyna çykýan akabajyklary açylýar. Joýajykly emzijekleriň diwarjyklarynda köp sanly tagam biliş reseptorlar (150 kökjagaza çenli) ýerleşýär.

Diliň kökünüň ýokarky gapdallarynda az we köp sanly damar birleşmesi görünýär, oňa ýalňyşyp, patologiýadyr öýdýärler.

Diliň aşaky üstlerindäki nemli bardasy has hereketlidir we ol ortaky bölekde jylawjyk we agyz boşlugunyň düýbünüň, düşegine geçýär. Jylawjykdan iki tarapa iki sany dilasty gatjagaz gaýdýar.

Ýaşyň ulalmagy bilen agzyň nemli bardasynda birnäçe üýtgemeler bolup geçýär. Epitelial gatlak ýukalýar, güýçlendirilen giperkeratoz bolup geçýär, epiteliýde aşakda görkezilen üýtgeşmeleriň (degenerasiýanyň) alamatlary ýüze çykýar: dokumalaryň ýadrosy kiçelýär, ol ýygirt atýar. Süýümlü gur-luşlarda hem üýtgemeler bolup geçýär, ýagny elastiki süýümleriň ýognalmagy we kollagen desseleriniň süýümleri açylyp, ýaýramagy ýüze çykýar. Ýaşyň ulaldygyça görkezilen gurluş üýtgemeleri nemli bar-danyň ep-esli dykyzlanmagyna getirýär. 60 ýaşdan geçen adamlarda bazal membrananyň bitewiliginiň bozulmasy bolup geçýär, bu bolsa epiteliýiň nemli gatлага has çuň ornaşmagyna getirmegi mümkin.

3.1.2. Agzyň nemli bardasynyň ýerine ýetirýän işleri

Agzyň nemli bardasynyň birnäçe ýerine ýetirýän işleri bolýar: goraýjylyk, plastiki, duýujylyk we sorujylyk.

Nemli bardanyň goraýjylyk işjeňligi birnäçe işler netijesinde amala aşýar. Ilki bilen ol nemli bardanyň tulýaremiýa we ýaşşur wiruslardan başga mikroorganizmleri we wiruslary geçirmeýändigini bilen şertlenendir. Ikinjiden, mydama bolup durýan epiteliý deskwasasiýasynyň dowamynda nemli bardanyň üstünden mikroorganizmler we olaryň ýaşaýyşynyň iýmitleri aýrylýar. Goraýjylyk işiň ýerine ýetirilmeginde leýkositleriň ähmiýeti uludyr. Olar diş we diş etiniň berkidiji süýmleriniň üstini bilen agyz boşluguna aralaşýarlar. 1 cm³ –daky sülekey kadada 4000 leýkosit saklaýar, 1 sagadyň dowamynda olaryň 500000 sanysy girip gidýär. Agzyň nemli bardasynyň kesellerinde (gingibit, prodontit we ş.m.) leýkositlerin sany köpeliýär.

Agzyň nemli bardasynyň plastik işjeňligi epiteliýiň ýokary mitotik işjeňligi bilen düşündirilýär. Maglumatlara görä, agzyň nemli bardasynyň epiteliýdäki öýjükleriň mitotik işjeňligi, deri öýjükleriniň mitotik işjeňliginden 3-4 esse ýokarydyr. Bu bolsa, dürli şikeslerde agzyň nemli bardasynyň ýokary çalt-bitiriji (regenerasion) ukybyny şertlendirýär.

Duýujylyk işjeňligi nemli bardanyň ýokary duýujylygy netijesinde amala aşýar. Onda afferent ýollarynyň baslangyjy bolan sowugy, ýylylygy, agyryny syzýan, şeýle hem taktil we tagam biliş reseptorlar bardyr. Mälim bolsy ýaly, afferent ýollar ady agzalan reseptorlary uly kelle beýnisiniň ýarym şarlary bilen baglanyşdyrýar.

Agzyň nemli bardasy aşgazan-ıçege myşsa traktynyň we mázleriniň refleksogen zolagy bolup durýar. Tagam biliş reseptorlaryň gyjyndyrylmasy iýmit siňdiriş ýollarynyň işini üýtgedýär, mundan başga-da ol ganyň düzümine, ýürek-damar we beýleki ulgamlara, bedeniň ýerine ýetirýän işlerine (funksiýalaryna) täsir edýär. Duýujylyk derejesiniň üýtgemesi duýujylygyň öňü syrasynyň ýokarlanmagynda ýa-da peselmeginde, şeýle hem, geçirilen barlaglara görä, ol funksional reseptorlaryň mobilizasiýasynda ýa-da demobilizasiýasynda ýüze çykýar. Merkezi nerw ulgamy tarapyndan tertibe salynýar we daşky täsirleriň yzygiderli üýtgeýän şertlerine laýyklykda bolup geçýär. Funksional elementleriň mobilizasiýasynyň (goşulma) we demobilizasiýasynyň (aýyрма) dowamlylygy P.G.Sniýakin tarapyndan funksional mobillilik diýlip atlandyryldy. Bu hadysa şertsiz şeýle hem şertli-reflektor häsiýetli bolup geçýär, ol reflektor aparatyň we бүтін bedeniň uýgunlaşmagynda bu prosesiniň uly ähmiýetiniň barlygyny görkezýär.

Mobilizasiýa we demobilizasiýa hadysalary iýmit sindiriş ýollarynyň üýtgäp durýan funksional ýagdaýy bilen şertlenýändigini kesgitlenildi. Ajöze tagam beriş reseptorlar işjeň (mobilizlenen) ýagdaýda bolýarlar, derrew iýmit kabul edilenden soň, barlag-synagyň ýarymynda, tagam biliş gyjyndyrjylar erginleriniň täsirine duýujylygy ýitirýär. Aşgazan-ıçege ýollarynyň kesellerinde ýokarda görkezilen hadysalar bozulýar. Diliň glossalgiýa, deskwamatiw glossit ýaly kesellerinde funksional mobilliginiň pese düşmegi gözegçilik edilýär.

Sorujylyk işjeňligi. Agzyň nemli bardasynyň aminoturşulyklar, karbonatlar, antibiotikler ýaly organiki we organiki däl birleşmeleri sormaklyk ukyby bar. Sorujylyk derejesini ölçemegiň mümkindigi kesgitlenildi. Dykyzlandyrjy serişdeler maddalaryň baryp durmasyny azaldýar, fiziki faktorlaryň täsiri astynda bolsa, (elktroforez, ultrases) olaryň gelip düşmesi köpeliýär. Görkezilen serişdeleriň ulanylmagy netijesinde, bejeriş hamyrlaryň, eliksirleriň we ş.m. ulanylyşy esaslandyryldy.

3.2. Sülekey mázleri, sülekey we agyz boşlugynyň suwuklygy

3.2.1. Sülekey mázleri

Uly we kiçi sülekey mázleri tapawutlandyrylýar. Gulakýany, aňasty we dilasty ýaly uly sülekey mázleriň üç jübüti, şeýle hem dodak, ýanak, dil ýaly kiçi sülekey mázleri, jübüt bolmadyk iýmit siňdiriş mázleri bardyr.

Uly sülekey mázleri dilim-dilim ýaly görnüşde bolup, ol agyz boşlugynyň gapdal tarapyndan elläp göründe aňsatlyk bilen duýulýar.

Kiçi sülekey mázleri 1-5 mm göwrümde bolup, toparlaýyn ýerleşýärler. Olar dodaklaryň, gaty we ýumşak kentlewügiň nemasty esasynda has köpdür.

Gulakýany sülekey mazi (ejlandula parotis) mázleriň in ulusydyr. Sülekey mázlerinden daşky uky arteriýasy we çykyp gaýdýan arteriýalar geçýär. Ýüz nerwi mázde olar örüm toruny döredýär. Maziň daşyna çykýan akabajygy ýokarky ikinji azy dişiň deňinde agyz bosagasynyň boşlugyna açylýar. Sülekey mazi bölek-bölek gurluşda bolup, çylşyrymly alweolýar máz bolup durýar.

Agyz boşlugyna bölünip çykýan seroz nemiň (sekretiň) çylşyrymly düzümi bardyr. Bölünip çykýan nemiň (sekretiň) mukdary üýtgäp durýar we ol bedeniň (organizmiň) ýagdaýyna, iýmitine, agzyň gyjyn-

dyryjy reseptorlarynyň häsiýetine baglydyr. Gulakýany sülekeý mázleriniň dokumalary bölüp çykaryş işini ýerine ýetirmek bilen, beden içinden dermanlyk maddalaryny, zäherleri we beýleki maddalary çykaryar.

Gulakýany sülekeý mäzi içki sekresiýanyň mäzi bolup durýar (parotin mineral we belok çalşygyna täsir edýär). Gulakýany mäziň, jyns we galkan görnüşli mázler bilen, gipofiz, böwrek üsti mázler we beýlekiler bilen gistofunksional arabaglanyşygynyň barlygy kesgitlendi.

Gulakýany sülekeý máziniň gan bilen üpjünçiligi duýujy, simpatiki we parasimpatiki nerwler arkaly amala aşýar. Gulakýany sülekeý máziniň üsti bilen ýüz nerwi geçýär.

Aşaky äňasty sülekeý mázleri (glandula submandibularis) seroz-nem (sekreti) bölüp çykaryar. Daşyna çykaryş akabajygy dilasty emzijekde açylýar. Gan üpjünçiligi äň we dil arteriýalarynyň hasabyna bolup geçýär. Äňasty sülekeý mázleri aşaky äň nerw düwininiň şahajyklary arkaly nerwler bilen üpjün edilýär.

Dilasty sülekeý mäzi (glandula sublingualis) gatyşykly bolup, seroz-nemi (sekreti) bölüp çykaryar. Daşyna çykaryş akabajygy dilasty emzijekde açylýar.

Ownuk sülekeý mázleri nemli bardanyň ähli ýerlerinde ýerleşýär. Kentlewük mázleri yzky bölümde köpräk bolup, ýumşak kentlewüğe tarap ugur boýunça olaryň sany artýar. Diliň kökünde walik görnüşli emzijekiniň ýanynda seroz mázleri, beýleki ýerlerde nemliler ýerleşýärler.

Sülekeýiň bölünip çykmagy çylşyrymly hadysadyr. Ownuk sülekeý mázler nemi hemişe bölip çykaryar, şol bir wagtda olar nemli bardany çyglandyryp durýar. Iri sülekeý mázleriniň sülekeýi bölüp çykaryşynyň reflektor tebigaty bar, ol şertli ýimit gyjyndyryjylaryna (görnüşe, ysa) baglydyr. Ýimit faktorlaryň nemli bardanyň reseptorlaryna täsir etmegi bilen güýçlenýär.

Sülekeý bölüp çykaryşyň tertibe salynmasy kelle beýnide ýerleşýän nerw merkezleri tarapyndan amala aşýar. Sülekeýiň bölünip çykmak häsiýetini üýtgedip bilmek mümkinçiligi, klinikada näsaglary bejermekde uly ähmiýete eýedir.

3.2.2. Sülekeý we agyz boşlugynyň suwuklygy

Sülekeý (saliva) agyz boşlygyna bölünip çykarylýan sülekeý mázleriniň nemidir. Daşynda çykaryş akabajyklaryndan alynýan sülekeýi we garyşykly sülekeýi ýa-da agyz sywuklygyny tapawutlandyrýarlar. Agyz suwuklygynda sekretiden başga mikroorganizimler we olaryň ýaşaýyş ýimitleri, gopan epiteliý, diş etiniň bagjygynyň epiteliýasynyň üsti bilen agyz boşlugyna barýan sülekeýde mikroblar, (leýkositleri) saklanýar. Bu bolsa, olaryň tapawudy bolup durýar. Mundan başga-da agyz suwuklygynda ýimitiň galyndylary bolup bilýär.

Bir gije-gündiziň dowamynda uly adamda 1500 ml. sülekeý bölünip çykýar. Emma sekresiýanyň tizligi deň däl we ol şu zatlar bagly bolup durýar: adamyň ýaşı 55-60 ýaşdan soň sülekeý bölip çykarmasy haýallaýar, nerw we ýimit gyjyndyrmasy bagly bolýar. Uky wagtynda sülekeý az bölünýär (0.05 ml/min), oýa ýagdaýda 0.5 ml/min. çenli, gyjyndyryp hyjywlanylýanda bolsa 2,0-2.5 ml/min. çenli bölünip çykýar. Sülekeý bölünip çykarylmasynyň tizligi dişleriň kariýesiniň şikes ýetirmegi bilen baglydyr, ýagny sülekeý näçe köp bölünip çyksa, şonça-da dişler kariýes keseli bilen az şikeslenýär.

Stomatologlar üçin agyz suwuklygy has uly gyzyklanma döredýär, sebäbi agyz suwuklygy agyz boşlugynyň synalaryny we dokumalaryny mydama özinde saklaýan gurşaw bolup durýar.

Sülekeý we agyz suwuklygy bir şepbeşiklige, içki sürtilmä ýa-da akyma garşylyga eýedirler. Şepbesiklik üýtgäp durýan beýiklik bolup, sülekeýiň saklanşyna görä ýuwaş-ýuwaşdan peselýär.

Sülekeý bufer sygymyna eýedir, ýagny ol turşulyklary, aşgarlary güýçden düşürlip, zyýansyzlandyryp bilýär, ol bikarbonat, fosfat we belok ulgamlary tarapyndan kesgitlenýär. Sülekeýiň bufer sygymy käbir faktorlaryň täsiri astynda üýtgäp durýar. Mysal üçin, uzak wagtyň dowamynda uglewod berhizi tutulanda sülekeýiň bufer sygymy peselýär, ýokary belokly berhis tutulanda, bolsa ýokarlanýar. Nahar wagtynda ýygnalan sülekeý, ýimit kabul etmegiň aralygynda bölünip çykýan sülekeýe garanda,

has ýokary bufer sygymyna eýedir. Köpsanly edebiýatlaryň maglumatlaryna görä, sülekeýiň ýokary bufer sygymy bar bolan adamlaryň dişleri kariýes keseli bilen az şikeslenýär.

Sülekeýiň wodorod ionlarynyň (pH) konsentrasiýasy agyz suwuklygyndaky turşulyklaryň barlygy bilen kesgitlenýär. Bu soragyň uly taryhy bar, sebäbi sülekeýdäki wodorod ionlarynyň öwrenilmesi 100 ýyl mundan öň başlanypdy.

Dişleriň kariýes bilen şikeslenmesini sülekeýdäki wodorod ionlarynyň sanynyň juda artmagy bilen baglanyşdyrýarlar (Miller, 1884). Dürli görnüşdäki kariýesli adamlaryň agyz suwuklyklarynyň pH-babatda geçirilen barlaglara laýyklykda, olaryň arasynda gös-göni baglanyşygyň ýokdugy kesgitlenildi. Diňe göwreli aýallarda we şöhle bejergisine sezewar bolan adamlaryň agyz suwuklygynyň pH-nyň biraz ýokarlanýanlygy anyklandy.

Köpsanly barlaglaryň maglumatlaryna görä, sülekeýiň pH-y kadada 6,5-6,9 aralykda üýtgäp durýar we her adam üçin mydamalykdyr. Gündiz we gijäniň dowamynda pH-nyň az-kem ütgäp durmasy (gijeki wagtda peselmesi), iýmit kabul etmekden soň onuň aşak düşmesi anyklanyldy. Esasanda uglewodlary kabul etmekden soň pH-nyň peselýändigini bellemek zerur, şeýle ýagdaý 30 minut we ondan-da köpräk wagt dowam edip bilýär.

Sülekeýiň we agyz suwuklygynyň düzümi. Sülekeý 99,0-99,4% suwdan we onda erän 1,0-0,6% organiki, mineral maddalardan ybarat. Sülekeýde organiki däl komponentlerden kalsiý duzlary, fosfatlar, kaliý we natriý birleşmeleri, hlорidler, bikarbonatlar, ftoridler, rodanidler we başgalar bar.

Sülekeýde bar bolan kalsiý (1,2mmol) gan suwuklygyna garaňda pesräk. Kalsiýniň uly bölegi fosfatlar bilen baglydyr. Agyz suwuklygynda gidroksilapatitiň güýçli eremeği, onuň pH-nyň pese düşmeginde ep-esli köpelyänligi aýratyn ünsüni çekýär. W.K. Leontýewiň görkezişi ýaly, agyz suwuklygynyň pH-nyň 6,8 ýagdaýynda ol kalsiý bilen aşa doýgun bolsa, onda pH-nyň 6,0 ýagdaýynda agyz suwuklygy üçin kalsiý gytçylygy, ýetmezçiligi döredýär. Diýmek, pH-nyň az-kem üýtgäp durmasy diş syrçasynyň dinamiki deňagramlylygyny saklamaklyga işjeň täsir edip bilýär.

Fosfor sülekeýde (3,2mmol/l) ganyň suwuklygyna garaňda 2 esse köpdür. Iýmit kabul edilende ýygňalan sülekeýde fosfor has köp bolýar.

Agyz suwuklygynda beýleki elementler bilen bilelikde ftory hem ýüze çykarýarlar. Käbir alymlar onuň mukdarynyň üýtgeşsizdigini aýdyp geçdiler. Emma karies bilen köpşikesli dişleri bar bolan adamlaryň agyz suwuklygynda ftoryň ep-esli az bolýandygy barada hem pikirler bar.

Agyz suwuklygynyň organiki komponentleri köpsanlydyr. Onda proteinler, uglewodlar, erkin aminoturşulyklar, fermentler, witaminler we başga-da köp-köp maddalar bar. Belok- esasy organiki madda bolup durýar. Elektroforez usuly arkaly 17 belok fraksiýasy tapawutlandyryldy. Olar amilazany, geksozaminleri we beýleki komponentleri saklaýarlar. Sülekeý mázlerinde fermentler, glikoproteinler, musin toplanýar. Olaryň agyz boşlugynyň dokumalarynyň kadaly ýagdaýyny saklamakda örän uly ähmiýeti bardyr.

Sülekeýdäki organiki maddalar gelip çykyşy boýunça iki topara bölünýär: ganyň suwuklygyndan sülekeýe baryp durýan (aminoturşulyklar, moçewina) we mázler arkaly ýygňanýan (amilaza, glikoproteidler, musin, A klasyň immunoglobulinleri we beýl.).

Garyşyk sülekeýdäki fermentler 5 esasy topardan durýar: karboangidrazalar, esterazalar, proteolitiki fermentler, geçiriş fermentler we garyşyk topar. Häzirki döwürde agyz suwuklygynda 50-den gowrak ferment ýüze çykaryldy. Gelip çykyşy boýunça fermentler üç topara bölünýär: 1) sülekeý máziniň parenhimasy tarapyndan bölünip çykýan; 2) bakteriýalaryň fermentatiw işjeňligi dowamynda (hadysasynde) döreýän; 3) agyz boşlugynda leýkositleriň dargamagy netijesinde döreýänler.

Sülekeýiň fermentlerinden ilki bilen L-amilazany belläp geçmelidir. Ol agyz boşlugynda uglewodlary kem-käsleýin gidrolizleýär, olary dekstranalara, maltoza we başg. öwürýär. Sülekeýde fosfatazalar, lipazalar, lizosim, gialuronidaza, kallikrein, kallikrein puisintl peptidaza, RNK-aza, DNK-aza we beýlekiler bar.

Fosfatazalar (turşy we aşgar) fosfor-kalsiý çalşygyna gatnaşýarlar, olar fosfor turşulygynyň birleşmelerinden organiki däl fosfaty bölüp aýyrýar. Şunuň bilen birlikde süňkleriň we dişleriň minerallaşmasyňy şertlendirýär. Gialuronidaza we kallikrein dokumalaryň, şol sanda hem diş syrçasynyň geçirijiligini üýtgedýän fermentler bolup durýar. Şeýlelik bilen, olar agzyň nemli bardasynyň we diş gaty dokumalarynyň kadaly gomeostazyňy saklamakda aýratyn orny eýeleýärler.

Agyz suwuklygynda has wajyp fermentatiw hadysalar uglewod fermentasiýasy bilen bagly. Olar mikrofloranyň mukdar we hil taýdaky düzümi tarapyndan we agyz boşlugynyň leýkositler, epitelial öýjükler ýaly öýjük elementleri tarapyndan şertlenendir.

Agyz suwlugy diş syrçasyna kalsiniň, fosforyň we beýleki mineral elementleriň diş syrçasyna düşirji esasy çeşme hökmünde diş syrçasynyň fiziki we himiki alamatlaryna täsir edýär. Agyz suwuklygynyň mukdarynyň we hiliniň üýtgemegi dişlerde kariýesiň döremegine we ösmegine getirýär.

3.2.3. Sülekeyiň ýerine ýetirýän funksiýalary

Sülekeyiň ýerine ýetirýän funksiýalary köpdürli bolup, olar bedeniň ýaşayşa ukyplygy üçin ähmiýetlidir. Giposaliwasiýa, aýratyn kiserostomiýa (sülekeyiň ýoklugy) başlananda agzyň nemli bardasynyň keselleri çalt ýaýbaňlanýar, 3-6 aý geçende bolsa, dişleriň kariýesi bilen köpçülikleýin şikeslenýänligi bellidir. Munuň bilen birlikde iýmiti çeynemekde we ýuwtmakda kynçylyklar döreýär.

Sülekey köp işleri ýerine ýetirýär, ýöne olarda goraýjylyk we iýmit siňdiriş işler has wajyp bolup durýar.

Goraýjylyk işi sülekeyiň köp dürli alamatlary bilen ýüze çykýar. Nemli bardanyň nem-musin bilen öllenmegi we çalynmagy, ony guramakdan, jaýrylmakdan we mehaniki gyjndyryjylaryň täsirinden goraýar. Mundan başga-da goraýjylyk işi diş, nemli bardanyň yokarky gatlaklarynyň mikroblaryndan we olaryň ýaşayş ukybynyň iýmitlerinden, iýmit galyndylaryndan arasalanmagy (ýuwulmagy) netijesinde amala aşýar. Munda sülekeyiň bakteriosid alamatynyň uly ähmiýeti bardyr. Ol, yokarda bellenilişi ýaly, birnäçe fermentleriň (lizosym, lipaza, RNK aza, opsoninler, leýkinler we beýlekiler) hereketleri mynasybetli amala aşýar.

Sülekeyiň goraýjylyk funksiýasyny amal etmekde onuň lagtalanýş we fibrinolitiki ukyby wajyp orny eýeleýär. Sülekeyde tromboplastin, antipeparin substansiýa, protrombin, fibrinoliziň aktiwatorlary we ingibitorlary bar. Gemokoagulirlenen we fibrinolitik funksiýasy bar bolan bu maddalar yerli gomeostazyň üçünçiliginde, şikesli dokumalaryň bitmeginiň (regenerasiýasynyň) gowlaşmagynda wajyp ähmiýete eýedir.

Sülekeyiň bufer sygymy agyz boşlugyna gelip düşýän turşulyklary we aşgarlary güýçden düşürmekden başga-da goraýjy mehanizmiň ýüze çykması hökmünde gulluk edýär. Şeýle hem, sülekeyde saklanýan immunoglobulinler wajyp goraýjylyk ähmiýete eýedir. Agyz suwuklugynyň diş syrçasynyň düzümini (gomeostazy) saklamakda hem uly ähmiýeti bardyr.

Sülekeyiň iýmit siňdiriş funksiýasy iýmit lokgasynyň döremeginde we ony ýuwutmakda ýüze çykýar. Mundan başga-da, sülekeyde L-amilazanyň, maltazanyň barlygy üçin eýýäm iýmiti çeynemekde uglewodlaryň fermentasiýasy (siňdirilişi) başlanýar. Sülekeyde erän iýmit önümleri tagam biliş analizatorlara täsir edýär, bu bolsa, aşgazan-ichege ýollarynyň ýerine ýetirýän funksiýasyna täsir edýär.

Sülekeyiň kariýese garşy bolan goraýjylyk ähmiýeti. Häzirki döwürde sülekeyiň kariýese garşy bolan ukybynyň bardygy kesgitlendi. Bu iýmit önümleriniň süýjüsiniň (gandynyň) garylmagynda we çykarylmagynda, diş örtügindäki turşulyklaryň gowşadylmagynda, diş syrçasynyň dargama (demineralizasiýa) hadysasynyň üpjün edilmeginde ýüze çykýar.

Agyz boşlugyna gaty uglewod iýmitiniň gelip düşmeginden soňra, sülekeydäki glýukozanyň toplanmasyňy başda çalt, soňra bolsa haýal pese düşýänligi kesgitlendi. Munda sülekey bölünip

çykmasynyň uly ähmiýeti bardyr, ýagny onuň güýçlenmegi, köpelmegi uglewodlaryň çykarylmagyna ýardam berýär.

Sülekeý bölünip çykmasynyň ftoridleriň çykarylmagyna getirmeýänligi örän wajypdyr, çünki olar agyz boşlugynyň gaty we ýumşak dokumalarynyň ýokarky gatlaklary bilen baglanyşýar, birnäçe sagadyň dowamynda öz-özleri boşaýarlar. Ftoridleriň kariýese garşy hereketiniň esasy mehanizmi-de remineralizasiýanyň arasynda deňagramlylygy (balansy) saklamak diýip hasap edilýär, özi hem soňkusyna has ýykgyn edilýär. Soňky ýyllarda geçirilen barlaglaryň netijesinde bu mehanizmiň sülekeýdäki ftoridleriň has pes toplanmasynda hem amala aşýanlygy kesgitlendi.

Sülekeý kalsiniň, fosforyň we gidroksiliň ionlary bilen aşa doýgundyr, bularyň birleşmesi diş dokumalarynyň düýbünü tutýar. Aşa doýgunlyk derejesi dişiň ýokarky gatlagy bilen gatnaşykda bolan diş kesmeginiň suwuk döwründe has ýokary bolýar. Sülekeýiň diş dokumalarynyň esasy düzýän ionlar bilen aşa doýgunlygy, olaryň şol dokumalara gelip düşmegini üpjün edýär, ýagny ol minerallaşmanyň hereketlendirijisi bolup durýar.

Şeýlelik bilen, sülekeý - bu çylşyrymly gurşaw bolup, ol wajyp işleri amala aşyrýar. Sülekeý we agyz suwuklygy aýratyn gurşawdyr, onuň mukdar we hil taýdan düzümine birnäçe sebäpler (faktorlar), esasan hem bedeniň umumy ýagdaýy täsir edýär. Ýaş ulaldygyça gulakýany sülekeý mäsiniň ýerine ýetirýän funksiýasy peselýär, onuň düzüminde kalsiniň ep-esli köpelmegi bilen hlоруň mukdary azalýar. Sülekeýiň bölünip çykyşyn üýtgemeleri birnäçe kesellerde başlaýar. Mysal üçin, gepatoholesistitlerde (giposaliwasiýa) sülekeý az bölünip çykýar, näsaglar gurulyga arz edýärler. Ýaraly keselde, gurçuk inwaziýasynda, göwreli aýallaryň toksikozynda agyzda sülekeý juda köp mukdarda bölünip çykýar. Süýji keselinde agyz suwuklygynda glýukozanyň mukdary köpeliýär. Sülekeýiň bölünip çykyşynyň häsiýeti köplenç onuň konsistensiýasy, owardylmanyň derejesi, iýmitiň himiki düzümi bilen kesgitlenýär.

Agyz suwuklygynyň düzümine agyz boşlugynyň gigiýeniki ýagdaýy uly täsir edýär. Agyz boşlugyna gowy ideg edilmese, dişlerde örtük köpeliýär, fermentleriň (fosfatazanyň, asparagin transamiazanyň) işjeňligi ýokarlanýar, sülekeýiň çökündisi mikroflora çalt köpeliýär, bu bolsa, esasan-da, uglewodlar ýygy kabul edilende, organiki turşulyklaryň täsir etmekleri we wodorod ionlarynyň konsentraciýasynyň üýtgemegi üçin şert döredýär.

Agyz suwuklygynyň düzümine demir protezleriniň täsiriniň bardygyny bellemek zerurdyr. Demir garnuwlarynyň (splawlarynyň) komponentleri agyz suwuklygynda eräp, mikroelementleriň konsentraciýasyny (düzümini) üýtgedip bilýänligi subut edildi.

3.3. Dişler.

Diş (dens) – esasan üç sany gaty dokumalardan (dentin, syrça, sement) ybarat bolup, ol äňleriň alweolalarynda ýerleşýär. Dişler iýmiti dişlemek we çeynemek üçin niýetlenendir (3.4.- sur.)

Dişler embrionyň agyz töwereginiň nemli bardasyndan emele gelýär. Nemli bardanyň epiteliýinden syrça ýaýbaňlanýar, epiteliýiň aşagynda ýerleşýän mezenhimadan bolsa, pulpa, dentin, sement, periodont emele gelýär.

Dişleriň ösüşi – çylşyrymly we uzak döwürli hadysadyr. Embrional döwürden başlap, 18-20 ýaşda tamamlanýar.

Wagtlaýyn we hemişelik dişler öz ösüşinde 3 tapgyry geçýärler: düýbünüň tutulyşy we diş düwünçekleriniň döremesi, diş düwünçekleriniň emele gelmegi, dişiň gaty dokumalarynyň gistogenezi.

Adamda wagtlaýyn (süýt) dişleriň düýbünüň tutulmasy we döremesi embrional ýaşayşyň 6-8-nji hepdesinde başlanýar. Ol başda epitelial plastinkasynyň, soňra syrça örtüjekleriniň, gapajyklarynyň emele gelmegi bilen häsiýetlenýär.

Diş düwünçekleriniň 12-14-nji hepdede emele gelmegi adamant oblastlaryň - syrçany gurýanlaryň we odontoblastlaryň, ýagny dentini gurýanlaryň döremegi bilen häsiýetlenýär.

Dişin gaty dokumalarynyň gistogenezi embrional ýaşayşyň 4-nji aýynyň aýagynda başlanýar. Gistogeneziň dowamynda ilki bilen dentin, soňra bolsa syrça emele gelýär.

Dokumalaryň heklenmesi embrional ösüşiň 5-nji aýynyň aýagynda başlanýar.

Hemişelik dişleriň ösüşi wagtlaýyn dişleriňki ýaly bolup geçýär. Düýbünüň tutulyşy embrional ýaşayşyň 5-nji aýynda başlanýar (1-nji tabl.ser.)

Ilki bilen kesiji, gyýak we kiçi azy dişleriň düýbi tutulýar. Ýaşayşyň takmynan 6-njy aýynda hemişelik azy dişleriň (ilkinji azy diş), 4-5-nji ýyllarda üçünji azy dişin düýbi tutulýar. Süýt hem-de hemişelik dişleriň kökleriniň ösüşi dişin ýaryp çykmasyna çenli dowam edýändigini, kökün ýokarsynyň guralyşynyň bolsa, diş ýaryp çykmany bolandan 2 ýyldan soň, tamamlanýandygyny bellemek gerekdir.

Dişin dokumalarynyň düýbünüň tutulyş we ösüş möhletleri babatdaky görkezilen maglumatlar käwagt klinikada duş gelýan üýtgemelerine (dişin gaty dokumalarynyň patologiýasy, adentiýa we beýl.) düşünmek we olary düşündirmek üçin uly ähmiýete eýedir.

Kliniki amal üçin wagtlaýyn we hemişelik dişleriň kökleriniň gurluşynyň emele gelmek möhletleriniň, şeýle hem, süýt dişleriň kökleriniň çekilmesiniň, gaýtmasynyň möhletlerini bilmek örän wajypdyr. Bu maglumatlar bejeriş usulyny saýlamagy, olary sogurmaga bolan görkezmeleri kesgitleýär.

Dişleriň ösüp çykmagy – çylşyrymly hadysa bolup, ol nerw we endokrin ulgamlary tarapyndan tertibe salynýar. Şeýle hem, bu döwürde dişleriň dokumalarynyň emele geliş döwri ähmiýetlidir. Bu döwürde göwrümiň ulalmasy we düwünçek içinde basyşyň döremegi bolup geçýär.

Düwünçeginiň yzyndaky we önündäki süňk dokumasynyň täzeden gurluşy uly ähmiýete eýedir.

Hemişelik dişler şu möhletlerde çykýarlar: birinji azy diş – 5-6 ýaşda, merkezi kesiji dişler – 6-8 ýaşda, gapdal kesiji dişler – 8-9 ýaşda, gyýak dişler – 10-11 ýaşda, kiçi azy dişler – 9-12 ýaşda, ikinji azy diş – 12-13 ýaşda, üçünji azy diş – 13 ýaşda we her wagt (3.1-nji görkezgiç).

3.1.-nji tablisa. Hemişelik dişleriň dokumalarynyň emele geliş we ösüp çykyş möhletleri

Dişler	Düwünçekleriň emele geliş	Gaty dokumanyň minerallaşmagy	Syrçanyň doly emele geliş	Dişleriň ösüp çykyşy	Dişin kökleriniň emele geliş
1	Göwreliligiň 8-nji aýynda	Çaganyň 6 aýlyk döwründe	4-5 ýaşda	6-8 ýaşda	10 –ýaşda
2	Göwreliligiň 8-nji aýynda	9-aýda	4-5 ýaşda	8-9 ýaşda	10 ýaşda
3	Göwreliligiň 8-nji aýynda	6-aýda	6-7 ýaşda	10-11 ýaşda	13- ýaşda
4	2-ýaşda	2,5 ýaşda	5-6 ýaşda	9-10 ýaşda	12- ýaşda
5	3-ýaşda	3,3 ýaşda	6-7 ýaşda	11-12 ýaşda	12- ýaşda
6	Göwreliligiň 5-nji aýynda	Göwrelligiň 9-njy aýynda	2-3 ýaşda	6 ýaşda	10- ýaşda
7	3-ýaşda	3,5 ýaşda	7-8 ýaşda	12-13 ýaşda	15- ýaşda
8	5-ýaşda	8- ýaşda	18-20 ýaşdan soň	Dürli ýaşda	Dürli ýaşda

Hemişelik dişleriň kökleriniň gurluşy şu möhletlerde tamamlanýar: kesiji dişler we birinji uly azy diş 10 ýaşlara, gyýak dişler we kiçi azy dişler 12-14 ýaşlara, ikinji uly azy dişler 14-16 ýaşlara.

Dişleriň ýerleşiş: olaryň täçleri ýaýy ýa-da ýokarky we aşaky äňlerde hatary emele getirýär.

Dişleriň hatary 16 dişden ybaratdyr: 4 kesiji diş, 2 gyýak diş, 4 kiçi azy diş we 6 azy diş. Ýokarky we aşaky äňleriň diş hatarlary kesgitli ýagdaýda gyslyşyp birleşýärler. Ýokarky we aşaky äňlerdäki diş hatarlarynyň bek, doly gatnaşygyna dişleriň galtaşmasy (occlusio) diýilýär.

Wagtlaýyn, nobatlaýyn we hemişelik diş gysylyşmasyny tapawutlandyrýarlar.

Wagtlaýyn diş gysylyşmasy. Wagtlaýyn diş gysylyşmasynda 20 diş bolýar, olar hemişelik dişlerden ölçegi, görnüşi we reňki bilen tapawutlanýar.

Çalşyk diş gysylyşmasy. Çalşyk diş gysylyşmasynda 32 diş bolýar. Diş hataryndaky dişler öz gapdal üstleri (nokatlary) bilen bir-birine mäkäm degip durýarlar; her diş iki goňşy diş bilen gatnaşykda bolup, aşaky merkezi kesiji dişler we ýokarky üçünji azy dişler bilen däl-de, iki (antagonist) ýagny ýokarky we aşaky dişler bilen gyslyşýar. Diş hatarlar gyslyşanda ýokarky kesiji dişler aşakylaryň täç böleginiň 3/1 bölegini ýapýar. Aşaky kesiji dişleriň kesiji taraplary ýokarky kesiji dişleriň kentlewük (dil) üstlerindäki diş tümmejiklerine daýanýar. Ýokarky gapdal dişleriň ýaňak tümmüleri aşaky dişleriň laýyk gelýän tümmüllerini örtýär. Dişler gyslyşanda ýokarky gyýaklar aşaky gyýaklaryň we birinji kiçi azy dişleriň arasynda düşýär. Ýokarky azy dişleriň medial-ýaňak tümmüleri aşaky birinji azy dişleriň ýaňak tümmülleriniň aralygyndaky öňki kesjagazlara ýerleşýärler.

Beýan edilen alamatlar kadaly bolan ortognatiki diş gysylyşmasyna laýyk gelýär.

Hemişelik diş gysylyşmasy. Hemişelik kadaly diş gysylyşmasynyň görnüşlerine şular degişli: fiziologiki prognatiýa – aram durmaklyk ýa-da ýokarky äňiň öň taraplaýyn durmagy we fiziologiki progeniýa – aşaky äňiň diş hatarynyň aram durmagy; biprognatiýa – ýokarky we aşaky öňki dişleriň bir wagtyň özünde öňe süýşmegi, gyşarmasy (alyn tarapa); dişleriň göni gysylyşmagy – kesiji dişleriň we ýokarky hem-de aşaky gapdallaýyn dişleriň bir meňzeş atly tümmekleriniň gapdallaýyn gyslyşmasy.

Kliniki taýdan gysylyşmanyň nädogrulyklary (anomaliýalary) diş hatarlarynyň bozulyp üýtgemesi hem-de olaryň sagital, transwerzal we dik ugurlarda nädogry gyslyşmasy görnüşde ýüze çykyp biler.

Sagital nädogrulyklara şular degişli: patologik prognatiýa – ýokarky äň dişleriniň ep-esli öňe çykyp durmagy; patologiki progeniýa – aşaky äňiň dişleriniň ep-esli öňe çykyp durmagy; bir taraplaýyn atanaklaýyn dişleriň gysylyşmasy – bir tarapdan aşaky dişler ýokarky dişleriň kesýän gyralaryny we ýaňak tümmeklerini örtýär; dişleriň açyk gysylyşmasy – gatnaşyklar diňe distal gapdal dişlerinde saklanylýar; dişleriň çuň galtaşmasy – ýokarky we aşaky äňleriň kesiji dişleriniň arasynda hiç hili gatnaşyk ýok.

Dişleriň nädogrulyklary (anomaliýalary). Dişleriň sanynyň, göwrüminiň, görnüşiniň, ululygynyň, reňkiniň we ýerleşişiniň nädogrulyklaryny tapawutlandyrýarlar (3.5-nji surat). Dişleriň nädogrulyklary diş-äň ulgamynyň bozulan ösüşiniň alamatydyr.

Dişleriň sanynyň nädogrulyklaryna kadaly ýagdaý bilen deňeşdirilende olaryň sanynyň azalmagy ýa-da köpelmegi degişlidir. Dişleriň sanynyň azalmagy düwünçegiň ýoklugy bilen (düybi tutulyş döwründäki bozulma ýa-da düwünçegiň ölmegi) baglydyr ýa-da äňde doly kemala gelen dişiň saklanyp galmagy netijesinde bolýandyr. Dişleriň ýoklugyna adentiýa, olaryň äňde saklanyp galmagyna bolsa, retensiýa diýilýär.

Adentiýa kem-käsleýin (ýagny bir ýa-da birnäçe dişleriň ýoklugy) bolup bilýär. Ähli dişleriň ýoklugyna bolsa doly adentiýa diýilýär. Bir ýa-da birnäçe dişler çykmadyk ýagdaýynda ilkinji adentiýa ýüze çykýar, ikinjisi – diş sogrulandan soň döreýär.

Retensiýa – dişiň äňde saklanyp galmagydyr. Adatça bu doly kemala gelen diş, ýöne käwagt onuň kökleri doly emele gelmedik bolýar.

Aşa gatnaşykly dişler – diş ýaýynyň daşynda, käwagt diş hatarynda ýerleşýän dişler, olar diş hatarynyň görnüşini bozmaýarlar. Köplenç ýagdaýlarda aşy gatnaşykly dişleriň kökleriniň nädogry görki we ölçegi bolýar.

Diş täçleriniň göwrümindäki we ululygyndaky nädogrulyklar. Kadaly ýagdaý bilen deňeşdirilende uly ýa-da kiçi ölçegli dişleri nädogrulykly (anomal) hasap edilýär. Ýaýyň içindäki

ähli dişleriň ölçegleriniň ulalmasyňa “mähnet” (gigantizm) diýilýär. Dişiň, hususan-da, kesiji dişiň ölçegi diş düwünçekleriniň goşulyşmasy netijesinde bitişen dişleriň döremesi zerarly ulalyp bilýär. Mähnet (gigantizmde) dişler ýaýdan daşary çykýarlar (ýeriň ýetmezçiligi zerarly), käwagt bolsa dişler hiç çykmaýarlar.

Köp sanly ownuk ölçegli dişleriň arasynda ara boşlugy, ýagny diastemalar we tremalar döreýär.

Aýry-áýry dişleriň ýerleşmesiniň nädogrulyklary köp duş gelýän nädogrulykdyr. Oralyň (kentlewük we dil) westibulýar, medial, distal ýerleşmelerini, dişleriň öwrülmesini, transpozisiýany, pes we ýokary ýerleşmelerini tapawutlandyryýarlar.

Dişleriň gaňşyrawyk, dil we westibulýar çykması, esasan, diş hatarlarynyň daralmasy, aş gatnaşykly dişleriň barlygy bilen baglydyr.

Dişleriň öz okunyň daşynda aýlanmalary diş hatarlarynyň daralmagynda bolýar, olar ýerleşişiniň üýtgemesi bilen, ýagny bir tarapa gysarmagy we süýşmegi bilen bilelikde ýüze çykýar.

Dişleriň transpozisiýasy – dişleriň ýerleşişiniň nädogrulygy bolup, goňşy dişleriň ornunyň çalyşmasy bilen häsiýetlenýär.

Kökleriň nädogrulyklary ýygy-ýygy duş gelýär we dürli-dürli ýagdaýda ýüze çykýar. Kökleriň sany köpeliş ýa-da azalyp bilýär, olar dürli ugurlara gysarylan görnüşde bolmagy mümkin (käwagt 90^0 burça). Köküň adaty ugurdan üýtgemegi akabanyň geçirijiligini ep-esli kynlaşdyrýar. Käwagt bolsa, ony örän kynlaşdyrýar. Bu ýagdaýy pulpitiň we periodontitiň bejerilişinde göz önünde tutmalydyr.

3.3.1. Dişleriň anatomik gurluşy

Adamda dişler bir gezek çalyşýar. Dişleriň çalşykly-gysylyşmasynda wagtlaýyn ýa-da süýt (dentes temporarii s. lactici) dişleri diýilýär. Olar ýaşayyşyň 6-7-nji aýlarynda çykyp başlaýarlar, $2\frac{1}{2}$ -3-nji ýylda bolsa çykyp gutarýar. 5-6 ýaşda hemişelik gysylyşýan dişler çykyp başlaýar, 13 ýaşlara wagtlaýyn dişler hemişelik dişlere bütinleýin çalyşýar. Wagtlaýyn we hemişelik dişleriň sany meňzeş däl: kiçi azy dişleriň we üçünji azy dişleriň ýoklugy zerarly wagtlaýyn dişleriň gysylyşmasynda 20 diş bolýar.

Wagtlaýyn dişleriň gysylyşmasynda dişleriň anatomik formulasy - 2.1.2, ýagny ýokary we aşaky äňleriň her tarapynda 2 alyn diş, 1 gyýak diş we 2 azy diş bolýar.

Hemişelik dişleriň gysylyşmasynda 32 diş bolýar. (3.6 – njy surat). Olaryň anatomik formulasy - 2. 1. 2. 3, ýagny 2 alyn diş, 1 gyýak diş, 2 kiçi azy diş we 3 azy diş.

Wagtlaýyn we hemişelik dişleriň gysylyşmasynda diş täçlerini (corona dentis), ýagny agyz boşlugyna çykýan diş bölegini; alweolada ýerleşýän diş köküni (radix dentis); anatomik döremesi bolan diş boýunjygyny (collum dentis) (munda diş täji köke geçýändir) tapawutlandyrylýar. Bu ýerde diş täjiniň syrçaly örtügi gutarýar we diş köküni örtýän sement (cementum) başlanýar. Diş boýunjygynyň töwereginde aýlawly bagjyklar berkidilýär, onuň süýümleri ters tarapdan alweolanyň, diş etiniň süňküne örülip gidýär, şeýle hem goňşy dişleriň boýunjyklarına ugrukdyrylýar.

Dişiň içinde boşluk (cavum coronale) bolup, ol täç bölümüne (cavum coronale) we köküň ujunyň depesinde darajyk deşik (foramen apicis dentis) bilen gutarýan kök akabalaryna (canalis radialis dentis) bölünýär.

Diş täçleriniň birnäçe ýüzüniň üsti bar. Alyn dişleriň toparyna şular degişli: westibulýar (facies vestibularis); dil ýüzüniň üsti (facies lingualis); iki gatnaşykly ýüzüniň üsti bolýar, olaryň biri ortaky zolaga gönükdirilen, muňa ortaky ýüzüniň üsti diýilýär. (facies medialis), beýlekisi bolsa – gapdal ýüzüniň üsti – daşyna gönükdirilendir. Dodak we dil ýokary gatlaklaryň kesişýän zolagy- kesýän gyrany (margo incisalis) emele getirýär. Kiçi azy dişleriň we azy dişleriň toparynda bosaga (facies vestibularis), dil (facies lingualis), çeyneýji (facies masticatoria) ýüzleriniň üstüni tapawutlandyryýarlar. Gapdal diş ýüzüniň üstüni (facies cotactus) birini öňki (facies anterior), beýlekisini yzky (facies posterior) diýip atlandyryýarlar.

Her bir dişiň anatomik alamatlary bolýar. Olar onuň haýsy topara degişlidigini anyklamaga mümkinçilik berýär. Diş täjiniň kesýän gyrasynyň ýa-da çeyneýji ýokarky üstüniň görnüşi, kökleriň sany – bular şol alamatlardyr. Munuň bilen bir hatarda dişiň sag ýa-da çep äňe degişliligi ýaly alamat hem bar, ýagny diş täjiniň, burçunyň, köküň gyşyklygynyň alamatlary.

- 1) Diş täjiniň gyşyklygynyň alamaty westibulýar (diş, ýaňak) ýüzüniň üsti ep-esli güberçekliginiň medial ýerleşmeginde ýüze çykýar (3.7-nji surat 1).
- 2) Diş täjiniň burçunyň alamaty kesiji we gyýak dişleriň medial ýüzüniň üstüni we kesýän gyralaryň has ýiti burç döredýänliginde ýüze çykýar. Şol burçuň kesýän gyranyň we lateral ýüzüniň üstüni döredýän burçundan has ýitidigini bellemek zerur (3.7-nji surat 2).
- 3) **Kök alamaty.** Munda kesiji we gyýak dişleriň kökleri yzlygyna gapdallaýyn ugurda, kiçi azy dişler we azy dişler bolsa köküň dik okundan yzlygyna gyşarýarlar, süýşýärler (3.7-nji surat 3, 4).

3.3.1.1. Süýt dişler

Süýt dişleriň anatomik gurluşy hemişelik dişleriň gurluşyna meňzeşdir. Ol hemişelik dişlerden özüniň kiçi ölçegi, diş täçleriniň uzynlygy, ýagny, täçleriň has aýdyň giňligi, gögümtil reňki bilen tapawutlanýar. Boýunjyk töwereginde syrçanyň gyrasy birneme ýognalan we ýasyjk görnüşde çykyp dur. Alweolýar ýaýynda wagtlaýyn dişler dikligine ýerleşýärler, bu bolsa wagtlaýyn dişleriň kökleriniň yzynda süýt dişleriň düwünçekleriniň ýerleşşi bilen şertlenendir. Süýt dişlerde kiçi azy dişleriň topary ýokdur.

Kesiji dişler (dentes incisivi). Ýokarky we aşaky äňleriň wagtlaýyn kesiji dişleriniň täçleri bir meňzeş atly hemişelik dişleriň täçlerine meňzeş.

Dodak ýüzüniň üsti güberçek, ýokarky äňiň merkezi kesiji dişlerinde hemişelik merkezi kesiji dişlerde has aýdyň görülýän dik keşjagazlar ýokdur. Kesiji dişleriň ählisinde lateral burçy ep-esli aýlandyrylan. Dişleriň kökleri inçe, aýlawly görnüşli, merkezi kesiji dişlerde burç alamatlary has aýdyň görülýär: medial burç lateral burça garanda has ýiti.

Emma ýokarky äňiň gapdal kesiji dişiniň lateral burçy merkezi kesiji dişe garanda has aýlanan. Ýokarky äňiň merkezi kesiji dişleriniň kökleri has giňdir, olaryň depejikleri bolsa, distal we öňe tarap gyşaran. Merkezi kesiji dişleriň täçleri ownuk, kökleri medial we lateral ýüzüniň üstündäki keşjagazlar bilen ýemşerilen.

Gyýak dişler (dentes canini). Ýokarky we aşaky äňleriň wagtlaýyn gyýak dişleriniň ölçegi hemişekilere garanda kiçiräkdir, täçleriniň bolsa güberçek ýüzüniň üsti bardyr.

Wagtlaýyn gyýak dişleri üçin kesýän ýiti gyralarynyň barlygy häsiýetlidir. Aşaky äňiň gyýak dişiniň täji ýokarky gyýak dişiňki ýaly däl. Gyýak dişleriň köki togalak görnüşli, biraz egrenen depejigidir.

Uly azy dişler (dentes molares). Ýokarky äňiň uly azy dişleri hemişelik azy dişler ýaly üç köke, ýagny iki ýaňak we bir kentlewük köklerine eýedir. Ýöne hemişelik dişler bilen deňeşdirilende olar gapdallara has aýdyň ýaýraýar. Bu bolsa, olaryň arasynda hemişelik kiçi azy dişleriň düwünçekleriniň ýerleşýänligi bilen baglydyr. Birinji uly azy dişiň täji ýygy duş gelýän anatomik gurluşa baglydyr. Duş gelýän anatomik gurluşyň iki görnüşi bar. Käbir ýagdaýlarda olar gurluş taýdan hemişelik dişleriň gysylyşmasy birinji azy dişleriniň täçleri bilen meňzeşdir, ýagny keşjagazlara bölünen ýaňak we dil tümmekleri bar.

Ikinji ýagdaýda diş täji öňe-yza tarap çekdirilen. Ýaňak tümmeginiň üç sany kiçiräk çykytlary, biraz kiçiräk ölçegdäki ýöne çeyneýji yüzündäki gatlagyň üstünden has gowy çykyp duran dil tümmegi bar. Ýokarky äňiň ikinji uly azy diş täjiniň gurluşy ýokarky äňiň birinji hemişelik uly azy dişleriniň täji bilen meňzeş. Onuň 4 tümmegi bolup, içindäki öňki we yzky dil tümmegi syrça ýasyjagy bilen birleşendir. Nädogry diýip hasap edilýän goşmaça tümmek 90% ýagdaýlarda duş gelýär.

Aşaky äňň wagtlaýyn uly azy dişleriniň iki sany giňişleýin duran köki bardyr, olaryň arasynda bolsa, ýokarky äňň uly azy dişleriniň kökleriniň arasyndaky ýaly kiçi azy dişleriň düwünçekleri bardyr.

Birinji uly azy dişiniň täjiniň çeyneýji ýüzüniň üstüniň 4 sany tūmmegi bardyr, olaryň biri, ýagny oň tarapdaky ýanak tūmmegi yz tarapdaky dil tūmmegi bilen ulurak syrça ýasyjagy arkaly birleşdirilendir. Ikinji uly azy dişiniň täji özüniň gurluşy boýunça aşaky äňň hemişelik azy dişiniň täji bilen meňzeş gelýär, onuň 5 sany tūmmegi bardyr.

3.3.1.2. Hemişelik dişler

Kesiji dişler (dentes incisivi). Ýokarky äňň merkezi dişleri kesiji dişleriň tarapynda iň ulularydyr. Alyn we dil ýüzüniň üstleri kesişip, kesiji gyrany emele getirýär. Öňräk çykan dişlerde onuň 3 tūmmejigi bar, bu tūmmejikler biraz wagtdan soň ýityärler (3.8-nji surat). Alyn ýüzüniň üsti biraz güberçekli bolup, onda aýdyň görünmeýän iki sany keşjagaz ýerleşýär. Bu keşjagazlar täjiň takmynan merkezi böleginden kesýän gyra tarap çekilýär we onuň tūmmekleriniň arasynda gutarýar. Dil tarapyňyň üsti üçburçluk görnüşdedir, oýukdyr, egrelendir. Täjiň gyalarynda ýiti aýdyň bolmadyk tūmmejikler bar. Olar diş boýunjygynda kesişip, tūmmegi emele getirýär. Bu tūmmegiň ululygy özgerip durýar; kesişýän ýerinde bolsa, uly tūmmegiň barlygynda oýjagaz emele gelýär. Ortaky we gapdal diwarjyklar güberçekli, olaryň kesişýän gyrasynda üstjagazy bar, şeýle hem diş boýunjygynda düýbi, esasy bar bolan üçburçluk görnüşine eýedir. Köki konus görnüşli, oň ýüzüniň üsti yzka garaňda biraz giňräk we kese-kesikde üçburçluk gornüşine golaýlaşýar. Köküň ortaky we gapdal tarapyndaky üstünde dik keşjagazlar bar. Gyşyklygyň we burçuň alamatlary has aýdýň görünýär; köküň alamaty aýdýň däl, ýöne umuman kök, yzky gapdal ugra gyşaran.

Ýokarky äňň gapdal kesiji dişleri (3.9-nji surat) ölçegi boýunça merkezi kesiji dişlerden kiçiräk. Westibulýar ýüzüniň üsti güberçekli, ortaky üsti kesiji gyra geçende, küteträk burçy emele getirýär.

Gapdal çünki ep-esli aýlawly. Dil tarapyndaky üsti oýukdyr, egrelendir we aýdyň gapdal tūmmejikleri emele getirýär, üçburçluk görnüşine eýe bolýar.

Dişiniň boýunjygynda kesişip, olar tūmmegi emele getirýär, onuň birleşýän ýerlerinde bolsa, adaty aýdyň boluşly aýjagaz döreýär. Kök gapdallarynda keşjagazlar bar. Merkezi kesiji diş ýaly, burçuň we gyşyklygyň alamaty has aýdyň görünýär, kök alamaty bolsa onçakly aýdyň däl.

Aşaky merkezi kesiji dişler (3.8-nji surat) ýokarky alyn kesiji dişlerden kiçiräkdir. Olaryň täçleri keseligine uzaldylan, dodak tarapyňyň üsti onçakly güberçek däl, dil tarapyňyň üsti keseligine oýukdyr we egrelendir.

Gapdal tūmmejigi aýdyň däl, şonuň üçin bu ýerde tūmmek ýokdur. Merkezi kesiji dişleriň täçleri gapdal kesiji dişleriňkiden insizräkdir. Gapdal tarapyňyň üsti kerträk, ýöne gapdal kesiji dişlerde kesiji gyrasyndan boýunjyga tarap gaýdýan gapdal ýüzüniň üsti gyşardylan. Şol ýagdaýda kesiji gyranyň diş täjiniň boýunjygyndakydan giňiräkdigini bellemek zerur. Iki kesiji dişiniň köki gapdallaryndan basylan. Merkezi kesiji dişleriň alamatlaryň ählisi sähelçe bildirýär. Olaryň şol ýa-da beýleki tarapa bolan degişliligini kökdäki keşjagaz boýunca kesgitlenýär, ol medial tarapyňyň üstüne garaňda lateral tarapyndaky üsti has aýdyň ýüze çykýar.

Aşaky gapdal kesiji dişler (3.9-nji surat) burçunyň we köküniň gyşyklygynyň alamaty boýunça kesgitlenýär, ýöne bu alamatlaryň sähelçe ýüze çykýandygyny bellemek gerek. Ýokarky we aşaky kesiji dişlerdäki diş boşlugy üçburçluk görnüşli bolýar, dil we iki gapdal diwarjyklary bilen emele gelýar. Boşlugyň has giň bölegi diş boýunjygynyň derejesinde ýerleşen, ol ýuwaş-ýuwaşdan daralyp, kök akabasyna geçýär. Ýokarky merkezi kesiji dişleriň akabalary giňdir, gapdal kesiji dişler birneme insizräk, gapdallaryndan gysylan. Käbir ýagdaýlarda akabalaryň ýitigsi gutarýan şahalandyrmalaryň bolmagy mümkin. Aşaky gapdal kesiji dişleriň aşaky üçünji böleginde akabalar delta şekilli şahalanýar we ýene-de köküň depejigine birleşýär.

Gyýaklar (dentes canini). Ýokarky äniň gyýaklary (3.10-nji surat) konus görnüşli, bir kökli dişleriň toparyndan in bir ösen dişler bolup durýar. Gyýagyň kesiji gyrasy kesiji dişlerdäki ýaly göni çyzyk bilen döremän, ol burç aşagynda iki sany kesişyän böleklerden durýar. Şol boleklar kesişyän ýerinde aýdyň görünyän tūmmegi emele getirýär. Ony emele getirýän çyzyklardan medial çyzyk hemişe lateral çyzykdan gysga gelyär. Dodak tarapy üsti güberçek we tūmmejikli tarapyndan aýdyň bolmadyk dodak tarapynyň üsti iki sany ýapgyt gyra, ýagny kiçi, medial we uly, lateral ýapgyt gyalaryna bölünýär. Dil tarapynyň üsti güberçek ol hem tūmmejikler bilen iki sany ýapgyt gyra bölünen, olarda çuňlyk, käwagt bolsa öýjagazlar bolýar. Dişiň boýunjydynda tūmmejik aýdyň görünyän tūmmege geçýär. Gatnaşykly tarapynyň üsti üçburçlyk görnüşli bolýarlar. Köki gowy ösen, konus pisintli görnüşde, gapdallaryndan biraz gysylan, onuň lateral ýokarky gatlagy has güberçekli. Iki tarapyň aýdyň bolmadyk keşjagazlary bar. Köküň depejigi köplenç egrelen. Burçuň we gysyklygyň alamatlary gowy görünýär.

Aşaky äniň gyýak dişleri (3.10-nji surat) ýokarky äniň gyýak dişleri bilen deňeşdirilende biraz kiçiräk; daşky görnüşi boýunça olaryň arasynda uly tapawut ýok. Dodak tarapynyň üsti güberçek, tūmmejik erbet görünyär, şonuň üçin medial we lateral ýapgyt gyalara bölünmesi düşnüksiz, nätakyk. Dil tarapynyň üsti biraz egrelen, tūmmegi aýdyň. Diş täjiniň alyn we gapdal tarapynyň üstüniň beýikligi dil we medial üstüniň beýikliginden biraz geçýär. Gapdal tarapynyň üstünde köküň aýdyň keşjagazlary bar.

Ýokarky we aşaky äňleriň gyýak dişleriniň boşluklary giň. Olar iki görnüşde bolýar. Boşlugyň täç bölegi gönüden-göni kök akabasyna geçýär. Aşaky äniň gyýak dişlerinde käwagt iki akaba, ýagny dodak we dil akabalary duş gelyär.

Kiçi azy dişler (dentis premolares). Ýokarky äniň birinji kiçi azy dişinde täjiniň görnüşi gönüburçluga ýakynlaşýar, dil tarapynyň üsti ýaňak tarapynyň üstünden biraz kiçiräk, täjiň göwrümi ýaňak-dil ugurda ulurak (3.11-nji surat). Ýaňak tarapynyň üsti güberçekli, diş täjiniň gysyklygynyň alamaty aýdyň yūze çykýar, bu alamat şu dişlerde käwagt tersine bolmagy-da mümkin, ýagny ýaňak tarapynyň üstüniň yzky bölegi has güberçekli we öňki bölegi has ýapaşak. Ýaňak tarapynyň üsti aýlawly burçlary emele getirip, gapdal tarapynyň üstüne geçýär. Gapdal tarapynyň üsti gönüburç görnüşli, güberçekli, onda-da yzky ýokarky üsti has güberçek bolýar. Olar birsydyrgyn hiç hili burç döretmän güberçekli dil tarapynyň üstüne geçýär. Çeýneýji tarapynyň üsti iki tūmmek bilen dōredilen, olardan ýaňak tūmmeginiň ölçegi biraz ulurak.

Tūmmekleriň arasynda keşjagazlar ýerleşýär, ol gapdallaryndan kiçiräk kese keşjagazlar bilen çäklendirilen. Munuň netijesinde çeýneýji tarapynyň üstüniň gyalary boýunça tūmmejikler emele gelyär. Köküň öň – yzky ugurlary gysyladyr, gapdal tarapynyň üstünde çuň keşjagazlar bar. Diş köküniň depejigi iki sany özbaşdak köke, ýagny ýaňak we dil köklerine bölünýär. Kökleriň bölünýän araçäkleri dürli – dürlüdür. Olar köplenç köküň üstjagazynda bolýar, ýöne onuň ortaky böleginde hem, hatda boýunýany tōwereklere hem ýakyn bolmagy mümkin. Köküň bölünmesiniň araçäkleri näçe ýokary boldugyça çeýneýji tarapyndaky üstüniň tūmmekleri şonçada biri – birine gabat gelyär. Dişde ähli tapawutlandyrylýan alamatlar aýdyňdyr. Olar äniň sag ýa-da çep tarapdaky dişlerdigini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Ýokarky äniň ikinji kiçi azy dişlerinde guýguç şekildäki agyzly bir akaba bar, ol boşluk düýbüniň merkezinde ýerleşen. Seýrek ýagdaýda (13,5% ýagdaýda) bu dişlerde iki akaba bolýar, şonda olaryň agyzlary diş boşlugynyň ýaňak we dil diwarjyklaryna has ýakyn ýerleşen bolýar. 85% ýagdaýlarda iki akaba, 6%-de üç we 9% ýagdaýlarda bir akaba bolýar.

Ýokarky äniň ikinji kiçi azy dişi (3.12-nji surat) görnüşi boýunça birinjiden az tapawutlanýar, ýöne ondan biraz kiçiräk. Alyn tarapynyň üsti güberçek bolup, onuň gowy aýdyň bolmadyk dik tūmmegi bar. Gatnaşykly tarapynyň üsti güberçek, özi hem, yzky tarapynyň üsti öňki tarapynyň üsti bilen deňeşdirilende has güberçek bolýar. Ýaňak we dil tarapyndaky üstüniň ölçegi birinji kiçi azy dişe garanda birneme kiçiräk.

Çeýneýji tarapynyň üstünde meňzeş ululykda bolan, iki sany tūmmek ýerleşýär. Kök, kada bolşy ýaly, ýekelikde bolup, gapdal tarapyndaky üstünde uly bolmadyk keşjagazlary bar. Görnüşi, biraz ýasy ýaýbaň şekilli bolup durýar. Ýokarky äniň birinji kiçi azy dişlerinde boşlugyň düýbi eýer

görnüşli bolýar. Ýaňak we dil akabalar dar bolup, olaryň agyzlary boşluk düýbünüň gyzalary boýunça ýerleşýär. 75% ýagdaýda bir akaba, 24%-de iki we 1% ýagdaýda üç akaba bolýar.

Aşaky äňň birinji kiçi azy dişi (3.11-nji surat) öz ölçegi boýunça, ýokarky äňň kiçi azy dişlerine garanda kiçiräkdir. Tegelek görnüşli täjiň çeyneýji tarapyndaky üstünde iki sany tümmegi bar, olardan ýaňak tümmegi dil tümmeginden ulurakdyr. Tümmekleri uly bolmadyk keşjagaz bölýär (kesýär), ol mydama dil tümmegine ýakyn ýerleşýär. Öňki we yzky tarapyndaky üstüniň tümmekleri syrça bilen birleşýär. Beýleki ýagdaýlarda ýaňak tümmeginiň ortasyndan dil tümmegine tarap syrça tümmüjigi geçýär, şonda onuň gapdallary boýunça çeyneýji üstünde iki oýjagaz emele gelýär. Ýaňak tarapynyň üsti güberçekdir, gysyklygynyň alamaty aýdyň görünýär, gatnaşykly tarapynyň üsti hem güberçek bolup, olar ýuwaş-ýuwaşdan dil tarapynyň üstüne geçýär. Kök süýri görnüşli, öňki we yzky taraplarynyň üstünde gowy aýdyň bolmadyk keşjagazlar bar. Köplenç diş täji we kök biri-birine bolan ýagdaýy boýunça kütäk burçy bilen dil tarapyna garşy ýapgytly ýerleşýändir. Köküň alamaty aýdyň görünýär. 74% ýagdaýda bir we 26% ýagdaýda iki akabasy bolýar.

Aşaky äňň ikinji kiçi azy dişi (3.12-nji surat) ölçegri boýunça şol äňň birinji kiçi azy dişiniň ölçeginden uludyr. Çeyneýji üsti iki sany meňzeş hem-de gowy ösen tümmeklerden ybarat gyzalary boýunça olaryň arasynda syrça tümmejikleri bar. Tümmekleriň arasynda çuň keşjagaz ýerleşýär köplenç ondan goşmaça keşjagaz gaýdýar. Bu keşjagaz dişi üç tümmekli dişe öwürp, dil tümmegini ikä bölýär. Ýaňak tarapynyň üsti birinji kiçi azy dişiň ýaňak tarapynyň üstünden tapawutlanmaýar. Gatnaşykly tarapynyň üsti bolsa, biraz ulurak ölçegde hem-de güberçekli bolup durýar we ýuwaş-ýuwaşdan dil tarapynyň üstüne geçýär. Gowy ösen dil tümmekligi zerarly, ol hem birinji kiçi azy dişiniň dil tarapynyň üsti bilen deňeşdirilende ulurakdyr. Konus görnüşli kök, birinji kiçi azy diş bilen deňeşdirilende has ösendir. Diş boşlugynyň täç bölegi kiçi azy dişlerde öňki, yzky ugurlarda gysylygy ýada daralan, täç tümmeklerine laýyklykda iki çykydy bar bolan yş görnüşine eýedir.

Aşaky äňň kiçi azy dişlerinde hem dişiň täç boşlugy öňki, yzky ugurlarda gysylandy, bir akabaly, özi hem onuň guýguç şekilli agzy bar. Ikinji kiçi azy dişiň depe böleginde käwagt akabalaryň şahalanmasy bolýar.

Uly azy dişler. Ýokarky äňň birinji uly azy dişiniň (3.13-nji surat) çeyneýji üstünde 4 tümmegi bar. Olar biri-birinden keşjagaz bilen aýrylan. Keşjagazlaryň biri öňki tarapynyň üstünden başlanyp, çeyneýji üstüni kesip geçýär we ýaňak tarapynyň üstüne geçip gidýär, bu ýerde ol diş boýunygyna çenli dowam edýär. Bu keşjagaz bilen öňki ýaňak tümmegi çäklendirilýär. Ikinji keşjagaz yzky tarapynyň üstünden başlanýar. Ol yzky dil tümmeginden aýrylyp, çeyneýji we dil tarapynyň üstüne geçip gidýär. Üçünji keşjagaz çeyneýji üstüniň ortasynda ýerleşýär, iki sany birinjileri birleşdirýär we öňki dil hem-de yzky dil tümmeklerini bölüp aýyrýar. Ýaňak tümmekleri konus gornüşli, dil tümmekleri bolsa has aýlawly tegelenen bolup durýar. Öňki tümmekler yzkyldan mydama ulurakdyr. Ýaňak tarapynyň üsti güberçek, keşjagaz bilen bölünen, täç gysyklygynyň alamaty has aýdyňdyr. Yzky tarapynyň üsti öňki tarapynyň üstünden has güberçekdir, ýöne onuň ölçegleri yzka garanda has ulurakdyr. Dil tarapynyň üsti ýaňak tarapynyň üstünden has güberçekdir, emma ondan kiçiräkdir. Onuň gowşak aýdyňlykdaky keşjagazy bar. Bu keşjagaz çeyneýji tarapynyň üsti bilen, dil tarapynyň üstüne geçýär. Öňki dil tümmeginde adatça azda-kände aýdyňlykdaky, emma çeyneýji üstüne ýetmän duran anomal (goşmaça) tümmejigi bar. Dişiň üç sany aýdyň köki bar: biri – kentlewük, konus görnüşli hem-de iki sany ýaňak, ýagny öňki we yzky (soňkusy öňki kökden kiçiräk). Kökleriň ikisi hem ön-yzky ugurda gysylan. 57% ýagdaýda üç, 4% ýagdaýda bolsa, dört akabalary bolýar.

Ýokarky äňň ikinji uly azy diş tajiniň dürli gurluşy bolýar (3.14-nji surat). Olardan aşakda görkezilen 4 görnüşi has köp duş gelýär: 1) diş täjiniň gurluşy boýunça birinji uly azy dişiň täjiniň gönüşine golaýlaşýar, emma hemişe özüniň ýoklugy bilen häsiýetlenýär. Goşmaça tümmejik muňa dahylly daldır; 2) dişiň täji romb görnüşlidir. Öňki dil we yzky dil tümmekleri ýakynlaşan, olaryň arasyndaky keşjagaz çalaja bildirýär; 3) öňki dil we yzky dil tümmekleri öňki dil ugurda birleşýärler; 4) üçburçluk görnüşdäki gurşawyň üç tümmegi, ýagny bir dil we iki ýaňak tümmegi bar. Diş täçleriniň

birinji we dördünji görnüşleri has köp duş gelyär. Dişiň üç köki bolup, birinji, uly azy diş bilen deňeşdirilende, biraz kiçiräkdir. Kāwagt ähli kökleriň bir konus görnüşlisine bitişmegini görmek bolýar.

Konus görnüşlisinde, has takygy, ondaky bitişmäniň ýerinde diňe keşjagazlar bolýar. Köplenç beýleki ýagdaýda diňe ýaňak kökleri bitişýär. 70% ýagdaýda üç, 30%-de dört akabalary bolýar.

Ýokary äňňi üçünji uly azy dişiniň (3.15-nji surat) dürli görnüşi we ululygy bardyr.

Kāwagt ol birinji uly azy dişiň ölçeglerine ýetip bilýär ýa-da ondan has kiçi bolup, seýikli dişiň görnüşine eýe bolmagy mümkin. Köplenç diş täjiniň 3 tūmmegi, seýrek ýagdaýda 4, ýöne 5-6 hem bolup biler. Dişiň kökleriniň ölçegleri we görnüşi hem mydamalykdyr, olaryň sany 1-den 4-5-e çenli üýtgäp bilýär. Ýokarky äňňi uly azy dişleriniň boşlugy gönüburçluk görnüşinde bolýar ýa-da olar ikinji uly azy dişlerde köplenç duş gelyän uzaldylan üçburçluk görnüşine eýedirler. Boşlugyň gümmezi diş boýunjygynyň derejesinde ýerleşýär, şahalary täç tūmmekleriniň töwereklerine çykyp durýar. Akabalaryň girelge agyzlary üçburçluk görnüşinde ýerleşýär. Adatça, üç akaba bolýar: dil akabasy (has giňräk) we iki dar ýaňak akabasy. Olardan yzky ýaňak akabasy özara anastomozirlenýän iki akaba şahalanýar.

Aşaky äňňi birinji uly azy dişi aşaky äňňi uly azy dişleriniň toparyndan iň ulusydyr. Onuň çeyneýji üstünde dik we kese keşjagazlar bar. Dik keşjagaz çeyneýji üstüniň diňe çäklerinde ýerleşýär, kese keşjagaz bolsa, yokarky ýaňak gatlagynda başlanýar we çeyneýji yokarky gatlagy kesip geçip, yokarky dil gatlagyna geçýär.

Çeyneýji üstüniň yzky ýaňak böleginde kese keşjagazdan gaýdýan goşmaça kiçiräk keşjagaz bar. Keşjagazlaryň şu hili ýerleşmesi, çeyneýji tarapynyň üstünde 5 tūmmegi, ýagny 3 ýaňak we 2 dil tūmmegini emele getirýär. Örän seýrek ýagdaýda alty tūmmekli ikinji uly azy dişleri duş gelyär. Ýaňak tarapynyň üsti güberçek, täjiniň gysyklyk alamaty gowy aýdyňlykda. Gatnaşykly tarapynyň üsti yokarky äňňi birinji uly azy dişine laýyk gelyän tarapynyň üsti bilen meňzeşligi bar: täjiň yzky yokarky üsti kiçiräk we öňki tarapynyň üstüne garanda has güberçektir. Diş üstüniň güberçek we ýaňak tarapynyň üstüne garanda ölçegi kiçidir. Diş täji agyz boşlugyna tarap egilip duran. Dişiň 2 sany, ýagny öňki we yzky kökleri bar; olar ýasy, ýaýbaň bolup, giňligi bolsa ýaňak-dil ugrunda has aýdyňdyr. Kökleriň ýüzüniň üstünde dik keşjagazlar ýerleşýär. Yzky köküň yzky tarapynyň üsti muňa dahylly däl. Kökler biraz yza gysarylan. 65 % ýagdaýda üç, 29%-de dört we 6 % ýagdaýda iki akabasy bardyr.

Aşaky äňňi ikinji uly azy dişi (3.14-nji surat) birinji uly azy dişden biraz kiçiräk, ýöne görnüşi meňzeşdir. Çeyneýji üstünde iki keşiň kesişmesi arkaly dörän hem-de ululygy boýunça 4 sany meňzeş tūmmekleriň barlygy, munuň tapawutlandyrylan alamaty bolup durýar. Örän seýrek ýagdaýda 5 tūmmek, şeýle hem seýrek ýagdaýda kökleriň birikmesi duş gelyär. Kökleriň alamaty gowy aýdyňdyr.

Aşaky äňňi üçünji uly azy dişi (3.15-nji surat) dürli görnüşli bolup biler. Ýöne, bu hadysa şol dişe garşy durýan yokarky äňňi üçünji uly azy dişine garanda has seýrek bolýar. Köplenç çeyneýji üsti 4 tūmmekden durýar, emma kāwagt baş tūmmekli (üçünji uly azy) dişler hem duş gelyär. 6 – 7 tūmmekli dişleriň bolýan ýagdaýlary hem duş gelyär. Köplenç ýagdaýlarda dişler iki bolýar, ýöne köplenç olar bir konus görnüşli köke birigýärler. Seýrek ýagdaýda biraz yetmezrāk ösen birnäçe kökler duş gelyär. Aşaky äňňi uly azy dişleriniň boşlugy yokarky äňňi uly azy dişleri ýaly, dişiň görnüşini gaýtalaýar. Boşlugyň täç böleginiň, öňki diwarjygynyň has giň göwrümliligi bilen trapesiýa şekillidir. Boşlugyň gümmezi diş boýunjygynyň ugrunda ýerleşýär, onuň 4 şahasy tūmmeklere girýär. Şeýle hem, diş täjiniň tūmmekleri ýaly öňki şahalar yzkylardan biraz ulurakdyr. Täç boşlugy kök akabalaryna geçýär, olardan ikisi öňki kökde we biri, has giňrägi yzky kökde ýerleşýär. Akabalar şahalanyp bilýärler, öňküleriň arasynda kāwagt anastomozlar bardyr. Akabalaryň agyzlary üçburçluk görnüşinde ýerleşen, ýagny, üçburçlugyň depejigi yzky akaba öwrülen.

3.3.2. Dişin gaty dokumalarynyň gistologik gurluşy, himiki düzümi we ýerine ýetirýän işleri

Syrça (enamelum). Dişin täjini örtýän bu dokuma bedendäki in gaty dokuma bolup durýar (Wikkersiň 250-800 b.). Çeýneýji üstünde onuň galyňlygy 1,5-1,7 mm, gapdal tarapyynyň üstünde ol has inçelip, boýunjyga tarap ugurda sement bilen birleşýän ýerde tamamlanýar.

4-5 mkm diametrli syrça prizmalary syrçanyň esasy gurluş döremesi bolup durýar. prizmanyň uzynlygy syrçanyň gatlagynyň galyňlygyna gabat gelýär, egrem-bugram ugrunyň barlygy sebäpli, ondan-da geçýär. Syrça prizmalar desselere toplanyp, S-görnüşli aýlawlary emele getirýär. Netijede syrçanyň şliflerinde optiki dürlülük (garamtyl we açyk zolaklar) ýüze çykýar, has takygy, bir bölekde prizmalar dikligine, beýlekide olar keseligine kesilen (Gunter-Şregeriň zolaklary). Mundan başga-da, syrçanyň şliflerinde (gapdallygyna kesilen syrçanyň görnüşi), esasan-da, turşulyk bilen arassalanan-dan soň, gysyklygyna barýan we syrçanyň ýokarky gatlaklaryna ýetýän zolaklar (Retsiusyň zolaklary diýlip atlandyrylýar) (3.16-nji surat) görünýär. Olaryň döremesini syrçanyň ösüş döwründäki minerallizasiýanyň döwürleýinligi bilen baglanyşdyrýarlar. Bar bolan pikirlere laýyklykda, görkezilen ýerlerde minerallizasiýa doly aýdyň däl-dir we turşulygyň ýerli täsiri döwründe Retriusyň zolaklarynda has irki we aýdyň üýtgemeler başlanýar.

Syrça prizmasynyň kese çyzgylary bar, olar mineral duzlaryň, gaýraüzülmeleriniň gije-gündizki ritmini görkezýär. Prizmanyň özi keseligine kesilende köplenç ýagdaýlarda arkado görnüşli şekillidir ýa-da teňne görnüşlidir, (3.17-nji surat) emma ol poligonal, tegeleklenen ýa-da geksagonal görnüşli hem bolup biler.

Mundan öňräk hem her prizmanyň daşynda organiki maddalary öz içine alýan bardajygy bar diýip hasap edilýärdi. Has täze usullaryň kömegi bilen, hususan-da elektron mikroskopyň komegi bilen, syrçanyň prizmasynyň arasyndaky maddanyň, prizmanyň özündäki ýaly hut şeýle kristallardan durýandygy, ýöne olar ugry bilen tapawutlanýandygy kesgitlenildi.

Syrçanyň organiki maddasy inçejik fibrillýar gurluşlar görnüşinde ýüze çykarylýar.

Organiki süýümler syrça prizmasynyň kristallarynyň ugruny kesgitleýär, anyklaýar diýen pikir bar.

Dişin syrçasynda, görkezilen döremelerden başga-da lamellalar, desseler we ik-towlylar duş gelýär (3.18-nji surat). Lamellalar (plastinkalar) syrçanyň içine has çuň, syrça desseleri bolsa biraz çuňlukda girip gidýärler. Syrça towly ikleri – dentin-syrçaly birleşmäniň üsti bilen syrçanyň içine girip gidýän odontoblastlaryň ösüntüleridir.

Prizmanyň esasy gurluş birligi apatite meňzeşli (topardan) gelip çykan kristallardyr. Olar bir-birine mäkäm degişip, burç astynda ýerleşýärler. Ýaş ulaldygyça kristallaryň ölçegi üýtgäp, olar has ulalýar diýlip hasap edilýär. Kristalyň gurluşy ýönekeý öýjügiň ölçegi bilen şertlenendir. Onuň ölçegi boýunça kristalyň tebigaty, gelip çykyş häsiýeti anyklanýar. Bu bolsa, gidroksiapatit, ftorapatit kristallarynyň ozeniniň bardygyny aňladýar.

Kristallaryň gurluşy bilen meşgullanýan G.N.Pahomow, dişleriň syrçasynyň köp görnüşli apatitlerden durýandygyny subut etdi. Olardan bolsa, gidroksiapatit $\text{Ca}(\text{PO}_4)_6(\text{OH})_2$ – esasy bolup durýar diýip hasap edýär. Boves we Murray syrçadaky organiki däl maddalaryň şu hili düzümine üns çekýärler (göterimlerde): gidroksiapatit 75,04; karbonatapatit 12,06; hlorapatit 4,39; ftorapatit 0,663; CaCO_3 1,33; MgCO_3 1,62. Himiki organiki däl birleşmeleriň düzümindäki kalsiý 37%, fosfor bolsa 17%.

Diş syrçasynyň ýagdaýynda Ca/P arasyndaky gatnaşyga wajyp orun berilýär. Bulara diş syrçasynyň esasy düzýän elementler hokmünde garalýar. Bu aragatnaşyk dürli ýagdaýlaryň täsiri astynda üýtgäp bilýär. Ýaş adamlaryň sagdyn syrçasynyň, ulularyň diş syrçasynyňka garanda Ca/P-niň has pes koeffisiýenti bolýar; syrçanyň deminerallizasiýasynda bu görkeziji peselýär.

Ondan başga-da, bir dişin çäklerinde Ca/P-niň gatnaşygynyň düýpli tapawutlarynyň bolmagy mümkin, bu bolsa, diş syrçasynyň gurluşynyň dürlüligi baradaky we şonuň üçin dürli ýerleriň kariýes bilen şikeslenmesiniň meňzeş bolmadyk sezewarlyklar babatdaky tassyklamalar üçin esas dörettdi.

Diş syrçasynyň kristallary bolup durýan apatitler üçin Ca/P-niň uly azy dişli gatnaşygyny (molýar gatnaşygy) 1,67-ni düzýär. Emma, häzirki döwürde tassyklanylşy ýaly, bu komponentleriň gatnaşygy peselmeklik tarapyna (1,33), şeýle hem ýokarlanmak tarapyna (2,0) üýtgäp bilýär. Ca/P-niň 1,67 gatnaşygynda kristallaryň dargamagy Ca^{2+} -niň iki ionynyň çykmagynda bolup geçýär, 2,0 gatnaşygynda gidroksiapatit Ca^{2+} -niň 4 ionynyň çalşyrylmasyna çenli dargamaklyga garşy durmaga ukyply bolýar, haçanda Ca/P-niň 1,33 gatnaşygy bolanda onuň gurluşy dargaýar. Bar bolan düşüňjeler, pikirler boýunça Ca/P-niň koeffisiýentini diş syrçasyny bahalandyrmak maksady bilen ulanmak mümkin.

Biziň ýurdumyzda hem-de daşary ýurtlarda geçirilen köp sanly barlaglaryň netijesinde syrçadaky mikroelementleriň deň bolmadyk tertipde ýerleşýänligi tassyklandy. Daşky gatlakda ftoruň, gurşunyň, sinkiň, demriň uly konsentrasiýasynyň, şeýle hem, bu gatlakda natriniň, magniniň, karbonatlaryň az mukdarynyň barlygy anyklandy. Gatlaklar boýunça deň möçberde stronsiý, magdan, alýuminiý we kaliý ýerleşdirilen.

Syrçanyň her bir kristalynyň birleşdirilen ionlarynyň (OH) gidrat gatlagy bar. Ol bolsa kristal – ergin bolünmesiniň ýokarky gatlagynda emele gelýär. Gidrat gatlagy arkaly ion çalşygy amala aşyrylýar diýip hasap edilýär. Bu çalşyk geteroion çalşygy görnüşinde geçip bilýär, şonda kristalyň iony tebigy gurşawyň beýleki iony bilen çalşyrylýar. Ion çalşygy izotop çalşygy görnüşinde hem geçip biler. Şonda kristalyň iony edil şu hilli ion bilen çalşyrylýar.

Häzirki wagtda syrçada baglanyşan suwdan (kristallaryň gidrat bardasy) başga-da mikrobiňişlikde ýerleşýän erkin suwuň barlygy anyklandy. Syrçadaky suwuklygyň umumy möçberi 3,8%.

Dişň gaty dokumalaryndaky suwuklyklar barada ilkinji gezek alymlar tarapyndan 1928-nji ýylda ýazyp geçdiler. Soňra dentindäki bar bolan diş suwuklygyny mikrobiňişlikleri doldurýan syrça suwuklygy bilen deňeşdirip başladylar. Mikrobiňişlikleriň göwrümi syrçanyň göwrüminiň 0,1-0,2%-ini düzýär. Adamyň sogrulan dişlerinde ýörite gyzdurma usulyny ulanmak bilen geçirilen barlaglarda şular anyklandy: tejribe başlanandan 2-3 sagatdan soňra syrçanyň ýokarky gatlagynda “syrça suwuklygynyň” damjalary emele gelýär. Suwuklygyň hereketi ownuk damarjylyk (kapillýarlyk) güýçleri bilen şertlenendir, syrça suwuklygy bolsa, molekulalaryň we ionlaryň (Bergman...) geçirijisi bolup hyzmat edýär. Syrça suwuklygy syrçanyň diňe ösüş döwründe däl-de, eýsem kemala gelen dişde hem wajyp orny eýeleýär.

Syrçanyň organiki maddasyny beloklar, lipidler we uglewodlar düzýär. Syrçanyň beloklarynda fraksiýalar kesgittlendi: turşulyklarda ereýän EDTU (?) 0,17%, eremeýäni 0,18%, peptidler we erkin aminoturşulyklar – 0,15%.

Aminoturşulykly düzümi boýunça bu beloklarda keratinleriň (umumy mukdary 0,5%) alamatlary bar. Syrçada beloklar bilen bir hatarda lipidler (0,6%), sitratlar (0,1), polisaharidler (uglewodlaryň 1,65 mg 100 g syrçasyna) ýüze çykaryldy. Şeýlelik bilen, syrça şu düzümdä bolýar: organiki däl maddalar – 95%, organiki maddalar – 1,2%, suw- 3,8%. Beýleki ýazarlaryň maglumatlaryna laýyklykda organiki maddalaryň düzümi 3% barabar.

Dentin (dentinum). Dişň esasy durkyny düzýän dentin syrça garanda az heklenen. Dentinde 70-72% organiki däl hem-de 28-30% organiki maddalar we suw bardyr. Organiki däl maddanyň esasy kalsiý fosfaty (gidroksiapatit), kalsiý karbonaty we az mukdardaky kalsiý ftoridi düzýär. Onuň düzüminde köpsanly makro- we mikroelementler bardyr.

Dentiniň organiki maddasy beloklardan, lipidlerden we polisaharidlerden durýar. Beloklaryň aminoturşulykly düzümi kallogenler üçin adatydyr, birmeňzeşdir: glisiniň, proliniň, oksiproliniň köp mukdary we kükürtli aminoturşulyklaryň ýoklugy.

Dentiniň esasy maddasynyň içinden köp-köp dentin lulejikleri (akabajyklary) geçýär (3.19-nji surat), olaryň mukdary 1mm^2 dentinde 30 000–den 75000-e çenli üýtgäp durýar. Dentin lulejiklerinde (akabajyklarynda) dentin suwuklygy hereket edýär, ol dentiniň täzelenmegine gatnaşýan organiki we organiki däl maddalar bilen üpjün edýär.

Dentinde aýdyň çalşyk hadysalar bolup geçýär, bu bolsa onuň düzümi we gurluşy bilen şertlenendir. Ilki bilen dentiniň belogyna degişlidir. Kollageniň molekulasyň aminoturşulykly düzüminiň täzelenmegine ukyplydygy mälimdir.

Dentin akabajyklaryň barlygy we onda hereket edýän dentin suwuklygy organiki we organiki däl maddalaryň çalşygy üçin zerur şertleri döredýär. Dişleriň gaty dokumalaryna dürli faktorlaryň täsir etmeginde dentin gurluşynyň we düzüminiň üýtgemesi, alyş-çalyş hadysalarynyň barlygynyň kliniki taýdan tassyklamasy bolup durýar. Köpelişen mehaniki şikesler, himiki täsirler, ýasy boýunça özgerişler we beýlekiler dişniň gaty dokumalaryna täsir edýän faktorlar bolup durýar.

Gistologik barlaglaryň netijesinde, diş täjiniň pulpa ýany dentininiň (predentininiň) içki bölümlerinde nerw uçlarynyň bardygy anyklandy. Olar duýujydyrlar, efferent bolmagy-da mümkin. Ýazarlaryň köpüsi nerw süýümlerini heklenen dentiniň bütin galyňlygyna geçmeýär diýip hasap edýärler. Elektron-mikroskopik barlaglaryň netijesinde hem heklenen dentindäki nerw süýümleriniň barlygy kesgitlenmedi. Bu bolsa, şeksiz kliniki delili bolan dentiniň duýujylygyny (gaty dokumalaryň operasiýasynda we olara himiki we ýylylyk gyjyndyryjylaryň täsirinde agyrynyň geçmegi) düşündirmekligi has kynlaşdyrýar.

Bu delilleri düşündirmeklige synanyşýan iki nazary garaýyş bar. Avey, Repp-iň (1959) kesgitlemesine görä, odontoblastlaryň dentin ösüntgileri özünde asetilholinesterazanyň köp mukdaryny saklaýar, ol bolsa, mälim bolşy ýaly, nerw impulsynyň geçirijiliginde örän ähmiýetlidir. Munuň esasynda ýazarlar agyryly azmalaryň (gyjyndyрма) kabul edilmeginiň we geçirilişiniň hut odontoblastlaryň ösüntgileri boýunça amala aşyrylýar diýip çakladylar. Şeýlelik bilen, ýazarlar olarda nerw süýümlerine degişli bolan alamatyň bardygyny belläp geçdiler. Bränström (1966) gyjyndyryjylaryň täsirinde agyrynyň ýüze çykmasynyň gidrodinamiki mehanizminiň nazary düşünjesini (teoriýasyny) öňe sürdi. Ol dentiniň içinde akabajyklaryň geçýändigini, onuň dentinli suwuklyk bilen doldurylan dokuma bolup durýandygyny subut edýär. Dentine bolan islendik bir täsir bu suwuklygyň dişniň pulpasynyň reseptor apparatyna geçmegini döredýär. Eksperimental barlaglara laýyklykda, dentiniň ýokarky gatlagynyň guradylmagynda, şeýle hem operasiýa wagtynda dis dokumalarynyň aşa gyzdyrylmagynda odontoblastyň ýadrosy ösüntgä geçip gidýär. Bu bolsa, ondaky aýdyň görünýän fiziko-himiki üýtgemeler barada şaýatlyk edýär.

Sement (cementum). Diş kökünü örtýän dokuma gatlagy 68% organiki däl we 32% organiki maddalardan durýar. Himiki düzümi we gurluşy boýunça sement gödeksüýümlü süňki ýatladýar.

Sement kalsiý duzlary bilen gandyrylan, esasy maddasy kollagen süýümlerinden durýar. Olar alweolanyň süňk dokumasynyň şu hili süýümleri bilen birleşýärler. Öýjüksiz we öýjükli sementi tapawutlandyryrlar. Öýjüksiz sement kökünü bütin ýokarky gatlagynda ýerleşýär, öýjükli bolsa kökünü depejigini, köp köklülerde bolsa kökleriň şaha bölünýän töwereklerini hem örtýär. Süňkden tapawutlylykda sementiň gan aýlanyş damarlary bar.

Diş syrçasynyň ýerine ýetirýän işleri. Diş syrçasynyň himiki düzümine we gurluşyna seredilende bir topar aýratynlyklar ýüze çykarylýar. Sebäbi ol bedeniň damarsyz we iň bir gaty dokumasdyr. Mundan başga-da, syrça adamyň bütin durmuşynda diýen ýaly üýtgeşsiz bolup galýar. Görkezilen alamatlar onuň ýerine ýetirýän işi bilen düşündirilýär.

Diş syrçasy dentini we pulpany daşky mehaniki, himiki we ýylylyk gyjyndyrmalaryndan goraýar.

Bu sebäpli diş özüniň esasy işini, ýagny iýmiti dişlemekligi we owratmaklygy amala aşyrýar. Bedeniň iň minerally we gaty dokumasy bolan syrçanyň gurluş aýratynlyklary filogeneze hadysasy netijesinde emele gelen.

Filogeneze dişleriň osüşiniň 4 tapgyry tapawutlandyrylýar. (I.G.Lukomskiý). Sada oňurgalylarda I tapgyrda, esasan-da balyklarda, dişniň konus görnüşli şekili bolup, ol nemli bardanyň buýnuzlaşan emzijekleri bolup durýar (gomodont diş gysylyşmasy). II tapgyrda dişler görnüşü boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar (geterodont diş gysylyşmasy). III tapgyrda (çylşyrymly, has ösen oňurgalylar) dişleriň aýdyň differensirlenmesi ýüze çykýar. IV tapgyrda adamyň dişleri – diş gysylyşmasy redusirlenýär (ysgynsyzlanýar). Ýazar haýwanlarda dişleriň sanynyň 44-den 32-ä çenli (adamda) azalmagyny göz önünde tutýar. Munda diş dokumalarynyň düzüminde we gurluşynda aýdyň üýtgemeler bolup geçipdir.

Şeýlelik bilen, ösüş (ewolýusiýa) hadysasynda dokuma kemala geldi. Ol aşakda ýerleşýän dentini we pulpany dürli-dürli gyjyndyrmalardan pugta goraýar.

Adamyň dişi çeyneýiş wagtynda degerli basyşa çydaýar. Çeyneýiş ezeläniň ýygrylmagynda dişlere düşýän basyş 130 kg ýetýär. Diş dokumalary şeýle basyşy diňe ähmiýetli, degerli gatylykda göterip bilerler, bu bolsa olaryň uly minerallaşmasy mynasybetli gazanylýar. Şol bir wagtyň özünde, syrça beýleki dokumalara degişli bolan bir topar alamatlary ýitirdi syrçada nerw süýümleriniň, reseptorlaryň damarlaryň ýoklugy zerarly, onuň gyjyndyryjylarynyň hiç birine täsiri ýokdur, şeýle hem dokumanyň ýitirilen bölegini dikeltmekde (regenerasiýa ukyby) hiç hili ukyby ýokdur. Şonuň bilen bir hatarda syrça adamyň bütin ömrüniň dowamynda öz düzüminiň hemişeligini saklamaga ukyply. Syrçanyň fiziologiki aýratynlyklaryny saklamakda wajyp ony eýeleýän ýeke-täk saklanan alamaty bu onuň geçirijiligidir, ýagny suwy we onda erän maddalaryň ionlaryny geçirmeklige bolan ukyplylygy.

Syrçanyň geçirijilik hadysasy dişiň (syrçanyň) daş tarapyndan agyz suwuklygy, pulpanyň gapdallaryndan bolsa dokuma suwuklygy bilen ýuwulmagy zerarly we syrçada suwuklyk bilen doldurylan giňişlikleriň barlygy sebäpli amala aşyrylýar.

Reňkleriň, suwuň we käbir beýleki ionlaryň geçirilmeginiň mümkinçiligi geçen asyryň ahyryndan bäri mälimdir. Bedeckeriň tassyklamagyna laýyklykda, diş limfasy iki hilli funksiýany ýerine ýetirip, syrçanyň içinden geçip bilýär. Ýerine ýetirýän funksiýalary: süýt turşulygyny güýçden gaçyrmak we syrçadaky mineral duzlaryň hasabyna diş syrçasynyň galyňlygyny, berkligini ýokarlandyrmak.

Häzirki döwürde syrçanyň geçirijiligi jikme-jik öwrenildi, bu bolsa, öňki döwürlerde bar bolan düşünjelere, pikirlere täzedan seretmäge mümkinçilik berdi. Öňler maddalar syrçanyň içine pulpa-dentin-syrça ýoly bilen barýar diýip hasap edilýän bolsa, häzirki döwürde maddalaryň syrçanyň içine sülekeýden geçýändigini, bu ýoluň bolsa, esasy ýol bolup durýandygy subut edildi (3.20-nji surat). Syrça iki ugurda geçirijidir: syrçanyň ýokarky gatlagyndan dentine we pulpa tarap hem-de pulpadan dentine we syrçanyň ýokarky gatlagyna tarap. Edil şu ýerde diş syrçasyny ýarymgeçiriji membrana diýip alymlar hasap edýärler. Fosdicriň tassyklamagyna görä, geçirijilik-bu dişleriň çykmasyndan soňra, diş syrçasynyň ýetişi, kemala gelenliginiň esasy subutnamasy bolup durýar.

Onuň pikiriçe, dişde diffuziýanyň adaty kanunlary ýüze çykýar. Şonuň bilen birlikde suw (syrça suwuklygy) kiçi molekulýar konsentrasiýasynyň gapdaly bilen ýokarky tarapa, molekulalar we ionlar bolsa ýokary konsentrasiýa tarapyndan aşaky konsentrasiýanyň tarapyna geçip gidýär.

Häzirki döwürde alymlaryň arasynda diş syrçasyna we dentine sülekeýden köp mukdarda organiki däl we organiki maddalaryň geçýänligi babatda jedeller ýaýbaňlanan.

Sagdyn syrçanyň ýokarky gatlagyna radioişjeň kalsiý ergini (^{45}Ca) çalňanda, ol eýýäm 20 minutdan soň ýokarky gatlakda peýda bolýandygy subut edildi. Dişiň ergin bilen geçirilen uzak barlaglar tarapyndan dişiň ýokarky gatlagyna $\text{Na}_2\text{HP}^{32}\text{O}_4$ ergininiň damar içine goýberilenden ýa-da ýüzleý ýapgyly siňdirlenden soňra haýwanlaryň sagdyn dişiniň dentinine we syrçasyna radioişjeň fosforyň girizilişi anyklandy.

Kalsiniň we fosforyň sülekeýden diş syrçasyna geçýänligi babatdaky ýüze çykarylan kanunalaýyklyklar, syrçanyň remineralizasiýa usulyň işlenmesi üçin nazary başlangyçlar bolup hyzmat etdi. Bu usul häzirki wagtda irki döwürdäki kariýesiň önüni almak we ony bejermek maksady bilen ulanylýar.

Häzirki döwürde diş syrçasyna sülekeýden köp mukdarda organiki ionlaryň geçýänligi anyklandy. Bu ionlaryň köpüsi ýokary derejedäki geçirijilige eýedirler. Mysal üçin, pişigiň sagdyn gyýak dişiniň ýokarky gatlaklarynyň üstüne kaliýniň radioişjeň ýodidiniň ergini (^{131}K) çalňanda, bu ergin 2 sagatdan soňra, galkan görnüşli mäsde anyklandy.

Köp wagtyň dowamynda organiki maddalaryň diş syrçasyna geçmeýänligi babatda pikirler bardy. Emma radioişjeň izotoplaryň kömegi bilen itiň dişleriniň şikes ýetmedik ýokarky gatlagyna aminoturşulyklar, vitaminler, zäherler çalynyp, 2 sagat geçenden soň, olaryň diş syrçasyna we hat-da dentine geçenligi anyklandy.

Häzirki döwürde syrçanyň bu wajyp hasiýetiniň käbir aýratynlyklary, kanunalaýyklyklary öwrenildi. Geçirijiligiň derejesiniň birnäçe faktorlaryň täsiri astynda üýtgäp bilýänligi anyklandy. Geçirijiligiň derejesiniň birnäçe faktorlaryň täsiri astynda üýtgäp bilýänligi anyklandy.

rijilik geçýän agente köp-köp bagly bolup durýar. Bir walentli ionlar iki walentliere garanda has geçiriji bolup durýandyr. Ionyň zarýady, täçleriň pH-i, fermentleriň işjeňligi we beýlekiler möhüm ähmiýete eýedirler. Munuň bilen bir hatarda syrçanyň geçirijilik derejesi onuň gurluşyna hem baglydyr. Mysal üçin, ýaş ulaldygyça adamda hemişelik dişleriň syrçasynyň geçirijiligi peselýär. Elektroforez, ultrasesli tolkunlar, pH-yň pes ähmiýeti syrçanyň (3.21-nji surat) geçirijiligini güýçlendirýär. Gialuronidaza fermentiniň täsiri astynda syrçanyň geçirijiligi has güýçlenýär, agyz boşlugynda gialuronidaza fermentiniň mukdary mikrobaryň barlygynda kopelýär. Esasan-da, diş syrçasynyň geçirijiliginiň (ýokarlanmagyny, artmagyny) diş örtügi astynda üýtgeýändigini bellemek zerur. Saharozaly diş örtügi bar ýagdaýynda, syrçanyň geçirijiliginde has aýdyň üýtgemelere syn etmek bolar.

Syrçada ftoryň ionlarynyň ýaýramagyny öwrenmek özüne aýratyn üns çekýär. Natriý ftoridiniň ergini ýüzleý çalňanda ftoryň ionlary çuňluga çalt geçip gidýär we käbir alymlaryň tassyklamagyna görä, syrçanyň kristallik gözenegine girişýärler. Syrçanyň ýokarky gatlagyny natriý ftoridiniň ergini bilen arassalanylandan soňra, syrçanyň geçirijiliginiň birden pese düşýändigini bellemek gerek. Bu hadysa klinika üçin örän wajypdyr, çünki remineralizirleýji bejerginiň dowamynda diş arassalanyşynyň yzygiderligini kesgitleýär.

Syrça geçirijiliginiň mehanizmi we ýollary.

Häzirki wagta çenli syrçanyň ýeterli derejede öwrenilendigine garamazdan, bu ýerde heniz çözümedik meseleler köp. Ilki bilen diş syrçasyndaky has ownuk giňişlikler molekulalar geçip bilýärler.

Alymlaryň tassyklamagyna görä, dişin ýokarky gatlagynda pulpanyň öýjügara suwuklygynyň we agyz suwuklygynyň osmatik basyşynyň dürlüligi, diş syrçasyna dürli ionlaryň we anionlaryň geçmeginiň esasy şerti bolup durýar. Sebäbi sülekey interstisial suwuklyklara (syrça suwuklygy) garanda, fosfatlara, kalsiý ionlaryna we beýleki ionlara has baýdyr, ionlar sülekeyden diş syrçasyna geçip gidýär. Bu hadysa çylşyrymly bolup, dürli faktorlaryň (maddalaryň konsentrasiýa, fermentativ işjeňlik, pH, dişe mehaniki basyş, ýükleme we beýl.) täsiri bilen üýtgäp bilýär.

Glisiniň, liziniň aminoturşulary ýaly, organiki maddalar syrçanyň bütün ýokarky gatlagyna çalynanda, olaryň syrçanyň bütün çuňlugyna geçip gidişini düşündirmek biraz kynçylyk döredýär. Organiki maddalaryň ýokarky gatlaklardan çuň gatlaklara, oz içinde organiki maddalaryň uly mukdaryny saklaýan (lamellalar, towlylary we başg.) döremeler boýunça girip gidýänligi kesgitlenildi. Syrçanyň içine organiki maddalaryň diňe sülekeyden geçýänligi tejribeleriň üsti bilen anyklanyldy. Aminoturşulyklar, witaminler syrçanyň içine dentin tarapdan geçmeýärler.

Diş syrçasyna organiki däl we organiki maddalaryň geçiş hadysasy öwrenilende, sülekeyiň ýerine ýetirýän işi baradaky sorag ýüze çykýar.

Mälim bolşy ýaly, sülekey – bu dişin hemişeki ýerleşýän täçleri, sebäbi syrçanyň içine maddalaryň girip gitmegi, maddalaryň eremegi şerti bilen diňe suwuk täçleriň barlygynda mümkindir. Dişin ýokarky gatlarlaryň sülekey bilen öllenmegi dişin gaty dokumalarynyň (hususan-da, syrçanyň) fiziologik ýagdaýyny şertlendirýär. Munda, bu dokumanyň düzüminiň hemişeligi saklanýar we onuň esasy ýerine ýetirýän funksiýasynyň, ýagny, aşakda ýerleşýän dokumalaryň daşky gyjyndyryjylardan goraýjylyk funksiýasynyň ýerine ýetirilişi amala aşyrylýar.

Diş syrçasynyň kemala gelşi. Dişin kemala gelşi – bu kalsiniň, fosforyň, ftoryň we beýleki komponentleriň köpelmegi we diş syrçasynyň gurluşynyň kämilleşmesidir. Dişleriň üýtgeýşine, esasan-da, diş çykandan soň onuň syrçasyna köp sanly gözegçiliklerden soňra, bu sorag has jikme-jik öwrenilip başlandy. Gartaşan adamlaryň dişleri demineralizirlenen erginleriň hereketine has durnukly bolýanlygy möhüm delilleriň biri bolup durýar. Soňky barlaglaryň netijesinde adamyň ýaş ulaldygyça syrçanyň we dentiniň mineral düzümi we gurluşynyň üýtgeýänligi anyklandy. Himiki düzümiň üýtgemesi maddalaryň pulpa arkaly gelip düşmegine baglydyr diýlip hasap edilýärdi. Soňrak bolsa, syrçanyň mineral düzüminiň üýtgemesiniň sülekeyden dürli maddalaryň gelip düşmesi bilen şertlenenligi anyklanyldy.

Häzirki wagtda diş çykmasyndaky soňra syrçada kalsiniň we fosforyň toplanmasynyň bolup geçýänligi anyklandy. Esasan-da, diş çykmasyndaky bir ýyl geçenden soň, bu hadysa has işjeň bolup

geçýär. Bu döwürde syrçanyň dürli zolaklarynyň ähli gatlaklarynda kalsiý we fosfor toplanýar. Biraz soňrak fosforyň, 3 ýaşdan soňra bolsa, kalsiniň toplanmasy birden haýallaýar. Syrçanyň kemala geliş we mineral komponentleriniň köpeliş derejesi boýunça, syrçanyň ýokarky gatlagynyň ereýjiligi, kalsiniň we fosforyň bioptata çykyşynyň görkezijileri boýunça peselýär. Syrçadaky kalsiniň we fosforyň hem-de kariýesiň düzüminiň arasyndaky garşylyklaýyn baglanyşyk kesgitlendi. Disiň ýokarky gatlagynda syrça öz içinde has köp kalsini we fosfory saklaýar.

Şol maddalary öz içinde az mukdarda saklaýan syrçasy bar bolan disiň ýokarky gatlagy kariýes bilen seýrek şikeslenýär.

Syrçanyň kemala gelmeginde ftoryň ähmiýeti uludyr. Diş çykmasyndan soňra onuň mukdary köpeliýär. Ftoryň goşmaça goýberilmegi syrçanyň ereýjiligini peseldýär we onuň gatylygyny ýokarlandyrýar. Syrçanyň kemala gelmegine wanadiý, molibden, stronsiý ýaly mikroelementler hem täsir edýär.

Syrçanyň kemala gelmeginiň mehanizmi doly öwrenilmedik. Munda kristallik gözenekde üýtgemeleriň bolup geçýänligi, syrçadaky ownuk (mikro) giňişlikleriň göwrüminiň kiçelýänligi, bu ýagdaýyň bolsa, onuň has dykzylanmagyna getirýänligi bellenýär.

Syrçanyň kemala gelmegi baradaky maglumatlar kariýesiň önüni almakda wajyp ähmiýete eýedir. Çünki olar boýunça remineralizirleýji (preparatlar) dermanlar bilen arassalanyşyň geçiriliş usuly, möhletlerini kesgitlemek mümkin. Agyz suwuklygynda ftoryň ýetmezçiliginde, syrçanyň kemala geliş döwründe ftory içine hem-de ýerli goşmaça ulanylmak zerurdyr. Bu bolsa, ftorly erginler bilen agyz çäýkamaklyk, ftorly hamyrlar bilen dişleri arassalamaklyk we beýleki usullar arkaly amala aşyrylýar.

Syrçanyň ýaşayşa ukyplylygy. Syrçanyň ýaşayşa ukyplylygy babatdaky sorag häzirki wagtda hem ýüze çykýar. Bu sorag taryhy jähtden (takmynan soňky 100 ýylyň dowamynda) onuň üç döwre bölünýändigini aýtmak bolar.

Geçen asyryň ahyrynda we häzirki asyryň başynda syrça jansyz dokuma diýip hasap edilýärdi. 40-50-nji ýyllarda I.G.Lukomskiniň, A.E.Şarpenagyň we beýlekileriň ýazan işleri çapdan çykdy. Olarda syrçanyň janly dokuma bolup durýandygy babatda deliller getirilýär. Bu döwür kariýesiň döremeginiň sebäpleriniň gözlenýän döwri hasaplanylýar. Umuman aýdanyňda, ony syrçadaky islendik patologiki üýtgemeleri bedendäki alyş-çalyş hadysalarynyň bozulmalary nukdaý nazaryndan düşündirýän döwür hökmünde kesgitlep bolýar. Diýmek, syrça – bu janly dokuma bolup, onda madda çalşygy, şol sanda hem belok komponentleriniň täzelenişi bolup geçýär.

1950-nji ýyldan soň, üçünji döwür başlanýar. Bu döwür üçin, syrçanyň gurluşynyň, syrçada bolup geçýän hadysalaryň öwrenilmegi häsiýetlidir. Netijede, syrçada biologiki çalşygyň ýoklugy, syrçadaky bolup geçýän hadysalaryň fiziko-himiki (kanunlar) nukdaýnazardan düşündirilýänligi kesgitlendi. Organiki we organiki däl maddalar syrçanyň içine esasan sülekeyden geçýärler, ýöne syrçada belok molekulalaryň täzelenişi ýüze çykarylmaýy.

3.4. Agyz boşlugynyň mikroflorasy

Agyz boşlugynyň mikroflorasynyň düzümi kadada hemişelik, durnukly bolýar, emma mikrobaryň sany, mukdary ep-esli üýtgäp durýar.

Mikrofloranyň düzümi sülekeyiň bolunip çykarylyşyna, iýmitiň ýumşaklyk, konsistensiýasyna hem-de häsiýetine, şeýle hem agyz boşlugynyň arassaçylygyna, agyz boşlugynyň dokumalarynyň we synalarynyň ýagdaýyna we iç (somatiki) keselleriň barlygyna baglydyr.

Sülekeyiň bolunip çykmagynyň, çeýnemegiň we ýuwutmagyň bozulmalary agyz boşlugynda mikrobaryň mukdarynyň köpelmegine getirýär. Sülekeyiň akymy bilen mikrobaryň ýuwulup çykmagyny (karioz şikesler, patologiki diş we dişyany etiň jübüleri, ýasalyşy onçakly bolmadyk çykarylmaýan protezler we beýl.) kynlaşdyrýan dürli näsazlyklar we kemçilikler, agyz boşlugynda olaryň sanynyň köpelmegine getirýär.

Agyz boşlugynyň mikroflorasy dürli-dürli bolup, ol bakteriýalary, aktinomisetleri, kömelekleri, ýönekeýjeleri (biröýjüklileri), spirohetleri, rikketsiýalary, wiruslary öz içine alýar. Şu ýerde uly adamlaryň agyz boşlugynyň mikroblarynyň aglaba bölegini anaerob görnüşleriň tutýandygyny bellemek gerek.

Agyz boşlugynda hemişe ýaşayan bakteriýalaryň uly toparyny kokklar (ähli görnüşlerinden 85-90%) düzýär. Olar biohimiki taýdan işjeň bolup, uglewodlary dargadýarlar, kükürtwodorod emele getirmek bilen beloklary bölekleyärler.

Streptokokklar agyz boşlugynyň esasy ýaşaýjylary bolup durýar. 1 ml sülekeyde 108-109-a çenli streptokokklar saklanýar. Olaryň köpüsi fakultatiw anaeroblar bolup durýar, ýöne obligat anaeroblar (peptokokklar) hem duş gelýär. Streptokokklar fermentatiw işjeňligine eýe bolup, süýt-turşy ajamagyň görnüşi boýunça, süýt turşulygynyň we käbir beýleki organiki turşulyklaryň ep-esli mukdarynyň emele getirilmegi bilen uglewodlary ajadyjylar, turşadyjylardyr. Streptokokklaryň fermentatiw işjeňligi netijesinde emele gelýän turşulyklar agyz boşlugyna daşky gurşawdan gelip düşýän käbir iriňli mikroblaryň ösüşini peseldýär.

Sagat adamlaryň diş örtüğünde we dişýany etinde stafilokokklar (staph. epidermis) bardyr, emma käbir adamlaryň agyz boşlugynda staph.aureus hem bolup bilýär.

Taýajyk görnüşli laktobakteriýalar sagdyn agyz boşlugynda belli bir mukdarda bolýarlar. Olar hem streptokokklar ýaly, süýt turşulygynyň öjükdirijisi bolup durýar.

Laktobakteriýalar aerob şertlerde anaerob şertlerdäkä garanda erbet ösýärler, sebäbi wodorodyň peroksidini bölüp çykarýarlar, katalazalary bolsa, döretmeýärler. Laktobakteriýalaryň ýaşaýşynyň dowamynda süýt turşulygynyň uly mukdarynyň döremegi sebäpli, olar beýleki mikroblaryň, ýagny stafilokokklaryň, içege brýuşnotifoz we dizenteriýa (içgeçme) taýajyklarynyň ösüşini togtadýar. Dişiň kariýes keselinde agyz boşlugyndaky laktobakteriýalaryň sany karioz boşlugynyň ululygyna baglylykda ep-esli köpeliýär. Karioz hadysasynyň işjeňligini bahalandyrmak üçin laktobasillentest (laktobakteriýalaryň sanyny kesgitleme) diýlip atlandyrylýan barlag usuly tekliplendi.

Leptotrihler süýt-turşy bakteriýalaryň maşgalasyna degişli bolup, gomofermentatiw süýt-turşy turşumasynyň döredijisi bolup durýar. Olar dürli galyňlykdaky we ýiteldilen ýa-da çişen uçlary bar bolan, uzyn sapak görnüşine eýedirler. Leptotrihleriň sapaklary segmentirlenýärler, gür örümleri berýärler. Olar anaeroblardyr.

Antinomisetler ýa-da şöhle kömelekleri mydama diýen ýaly, sagdyn adamyň agyz boşlugynda bolýarlar. Daşky sypaty boýunça olar sapak görnüşli kömelekler meňzeşdirler: inçe şahalanýan sapaklardan, ýagny giflerden durýarlar. Çolaşyp, çyrmaşyp, olar göz bilen görünýän miselini emele getirýärler. Şöhle kömelekleriň käbir görnüşleri, beýleki kömelekler ýaly, spora bilen kopelip bilýärler, emma ýönekeý bölünme, sapaklaryň fragmentasiýasy kopelmegiň esasy ýoly bolup durýar.

Sagdyn adamlaryň agyz boşlugynda 40-50% ýagdaýlarda Candida (C.albicans) toparynyň hamyрмаýa meňzeş kömelekleri duş gelýärler. Olar 7-10 mkm ölçegdäki süýri ýa-da uzaldylan görnüşli öýjük şekiline eýedirler. Mundan başga-da, agyz boşlugynda C.tropicalis, C.crusli ýaly hamyрмаýa meňzeş kömelekleriň duş gelmegi mümkin. C.albicans kömelekleriniň patogen zäherleýji häsiýeti has aýdyň ýüze çykýar. Hamyрмаýa meňzeş kömelekler çalt depginde köpelmek bilen, bedende disbakterioz, kandidoz ýa-da agyz boşlugynyň ýerli şikesini (çagalarda bu ýagdaýa ak düşme keseli diýilýär) döretmegi mümkin. Bu keselleriň endogen häsiýeti bolup, olar antibiotikler ýa-da ýöne güýçli antiseptikler bilen gözegçiliksiz öz-özünü bejermegiň netijesinde hem ýüze çykýarlar.

Spirohetler çagalarda süýt dişleriniň çykan pursatyndan agyz boşlugyna aralaşýarlar.

Şol pursatdan olar agyz boşlugynyň hemişeki ýaşaýjylary bolup durýarlar. Olaryň hemmesi gramotrisateldir. Spirohetler örän hereketli bolup, egrelýän, aýlandyryjy, gönüçzykly we ýygrylýan hereketleri ýerine ýetirýär. Olary garaňky meýdanda natiw preparatynyň mikroskopiýasynda görmek bolýar. Spirohetler hakyky anaeroblardyr. Olar beýleki anaerob mikroorganizmleriň ep-esli köpelmeginde agyz boşlugynda çalt depginde köpeliýärler. Spirohetler fuzobakteriýalaryň, wibrionlaryň käbir ştammlary bilen bir hatarda patologik hadysalary döredýärler. Nemli bardanyň çüýreyän-ýaraly

şikeslerinde (ýaraly stomatiti, Wensanyň anginasý), parodontitiň agyr görnüşlerindäki patologik dişýany etiniň jübülerinde, karios ojaklarynda we çüýrän pulpada köp spirohetler anyklanýar.

50% ýagdaýda sag adamlaryň agyz boşlugynda ýönekeýjeler ýaşap bilýärler (wegetasiýa), has takygy, Entamoeba gingivalis, Trihomonas diş örtüginde, badamlaryň epinlerinde paradontal jübüleriniň iriňli düzümlerinde möçberi örän köp bolýar. Olar agyz boşlugynyň arassa däl ýagdaýlarynda çalt köpeliýärler. Trihomonadalar amýobalara garanda sagat adamlaryň agyz boşlugynda has ýygy duş gelýärler. Trihomonadalar, amýobalar ýaly, agyz boşlugynyň arassa däl düzüminde çalt köpeliýärler. Olar gingiwitde we parodontitde köp mukdarda duş gelýärler.

Agyz boşlugynyň kadaly mikroflorasy antibakterial faktorlaryň hereketine has durnuklydyr. Şonuň bilen birlikde onuň öz mikroblary daşyndan gelip düşýän mikroblardan goramaga gatnaşýar.

Sülekeýiň antibakterial işjeňligi we agyz boşlugyndaky bar bolan mikroblaryň mukdary bir meňzeş deňagramlylyk ýagdaýynda durýarlar.

Sülekeýiň antibakterial ulgamynyň esasy funksiýasy agyz boşlugyndaky mikroflorany doly basyp ýatyrmak däl-de, onuň mukdar we hil taýdan düzümine gözegçilik etmek bolup durýar.

Antibakterial faktorlaryň esasy çeşmesi sülekeý şeýle hem, agyz boşlugyna gelýän leýkositler bolup durýar. Nemli bardanyň ýokary gatlagyna düşen neýtrofil leýkositler fagositiza bolan ukybyny saklaýarlar. Mundan başga-da, agyz boşlugynda T we B-limfositler tarapyndan öndürilýän antibakterial maddalar bardyr. Olar limfatik bokurdak halkasynyň üsti bilen gelip düşýärler.

Antibakterial goragynyň gumoral we öýjük faktorlary biri-biri bilen özara içgin aragatnaşykda bolýar. Sülekeýiň komponentleri bolan oksidazanyň fermenti, sülekeýiň kallikreini we onuň gatnaşmagynda döreýän kininler agyz boşlugynda leýkositleriň (migrasiýasynyň) gelip düşmeginiň tertibini üpjün etmek bilen, aýdyň hemotaksik işjeňligine eýe bolup durýarlar. Kininler gönüden-göni hemotaksik hereketi bilen tapawutlanýarlar, şeýle hem, agyz boşlugynyň dokuma damarlarynyň geçirijiligini ýokarlandyrmak arkaly, leýkositleriň (migrasiýasyny) gelip düşmegini ýokarlandyrýarlar.

Agyz boşlugyna mahsus däl bakteriýalara garşy güýçleriniň göreşi esasan-da, sülekeý mázleri bilen bölünip çykýan we gelip düşen (migrasiýa) leýkositler tarapyndan boşadylan (azat edýän) lizosim, RNK aza, DNK aza, peroksidaza ýaly fermentler üpjün edýär. Bu fermentleriň bakteriýalara garşy işjeňliginiň diýseň giň göwrümlidigini bellemek zerur, olar bakteriýalara, wiruslara, kömeklere we ýönekeýjelere hem täsir edýärler.

Agyz boşlugynyň suwuklygynyň koagulirleýiş häsiýeti bar, bular koagulyant we fibrinolitik ulgamlaryň birnäçe faktorlarynyň barlygy bilen şertlenendir. Bu häsiýetler ýerli gomeostazyň üpjünçiliginde, agyz boşlugynyň arassalanmagynda uly ähmiýeti bardyr, şeýle hem olar çişme, regeneratiw we beýleki hadysalaryň ösüşine gatnaşýarlar.

Häzirki döwürde agyz boşlugynda dokumalara meňzeş tromboplastin, antigeperin substansiýasy, protrombin kompleksine (toplumyna) girýän faktorlar, fibrinaza we başg. ýuze çykaryldy.

3.5. Agyz boşlugynyň goraýjy mehanizmleri

Häzirki döwürde aşgazan-içege ýollarynyň we dem alyş ýollarynyň nemli bardasynyň ýokarky gatlaklarynda köp sanly mikroblaryň barlygyna garamazdan, keselleriň döremegine ýol bermeýän maddalaryň barlygy anyklandy.

Agyz boşlugynyň goraýjy mehanizmleri iki topara bölünýärler: 1) goraýjylygyň ýöriteleşdiril-medik faktorlary. Bular keseki mikrobulara garşy göreşýärler, emma mikrofloranyň öz takyk ýaşayjylaryna, wekillerine garşy göreşmeýärler; 2) ýöriteleşdirilen faktorlar (ýöriteleşdirilen immun ulgamy), olar mikroblaryň diňe kesgitli görnüşlerine täsir edýärler.

3.5.1. Mahsus däl goraýyş faktorlar

Mikroba garşy mahsus däl goraýjy faktorlar mehaniki, himiki we fiziologik täsir ediş mehanizmleri bolýar.

Mehaniki goraýjylyga şikeslenmedik nemli bardanyň goraýyş işjeňligi, sülekeý bilen mikroblaryň ýuwulmagy, nahar iýilýän döwürde nemli bardanyň arassalanmasy, gabygy aýrylan (arassalanan) epiteliý öýjüklerindäki ýelmeşme degişlidir.

Sülekeý mikroblary ýuwup çykarýar, şeýle hem, özünde biologik taýdan işjeň maddalaryň barlygy sebäpli, bakterisid hereket edýär.

Lizosim (asetilmuramidaz fermenti) – mukolitik ferment ýaly hereket edýän aşgar belogy. Ol ähli bölünip çykýan suwuklyklarda bar. Aýratyn-da, ol gözýaş suwuklygynda, sülekeýde we gakylykda has köp saklanýar. Lizosimiň tebigy, hakyky ýerine ýetirýän funksiýasy käbir mikroblaryň (ilki bilen grampoložitel) bardasyna täsir etmekden ybaratdyr.

Lizosim leýkositleriň fagositar işjeňligini hyjuwlandyrýar, biologik dokumalaryň çalt bitmegine (regenerasiýasyna) gatnaşýar.

Lizosimiň tebigy inhibitory geparindir. Lizosim turşulyklaryň, esaslaryň we ultramelewşe şöhleleriň hereketine duýgurdyr.

Sülekeý fermentleriniň goraýjylygy, mikroblaryň agzyň nemli bardasynyň ýa-da dişiň ýokarky gatlagynda ýapyşyp saklanmak ukybynyň bozulmasynda ýüze çykýar.

Sülekeý fermentleri Str. Mutans kariýes dörediji şammynyň ýokarky gatlagynda ýerleşýän dekstranlara täsir edýärler we kariýesogen şammyny dargatmak bilen, mikroblary ýapyşmak ukybyndan mahrum edýärler, şeýlelik bilen, dişde kariýesiň döremeginiň önüni alýarlar.

Adamyň garyşyk sülekeýinde 50-den gowrak ferment bolup, olaryň hereketi dürli-dürlidir. Proteazalar we glikolitik fermentler sülekeýde iň işjeň fermentler bolup durýar. Olar beloklary, nukleýin turşulary we uglewodlary dargadýar.

β- Lizinler – bakteriosid faktorlar bolup, olar anaerob we sporalary döredýän aerob mikroorganizmlere degişlilikde has uly, ýokary işjeňligi ýüze çykarýarlar.

Komplement-belok suwuklygynyň köpmolekulaly (polimolekulýar) ulgamy. Komplementiň biologik işjeňligi (ýerine ýetirýän işi) fagositoz güýçlendirmäge gönükdirlendir. Komplement bakteriýalaryň, wiruslaryň opsonizasiýasyna, şeýle hem, çişmäniň, sowuklamanyň döremegine gatnaşýar.

Fagositoz – bedeniň mahsus däl goraýyş reaksiýasynyň filogenetiki taýdan has gadymy görnüşidir. Ol I.I. Meçnikow tarapyndan açyldy. Adamyň garyşyk sülekeýinde dişýany etiniň jübüleriniň epiteliýa arkaly agyz boşlugyna düşýän leýkositler, limfositler hemişe ýüze çykarylýar.

Fagositozda neýtrofil granulositler we makrofaglar ähmiýetli orny eýeleýär. Olar mikroblary we beýleki öýjükleri, bölejikleri gurşap alýarlar hem-de lizosoma fermentleriniň, ýagny proteazanyň, peptidazanyň, nukleazanyň, fosfatazanyň, lipazanyň, karboksilazanyň we başgalaryň kömegi bilen olary siňdirýärler. Mundan başga-da neýtrofil fagositler kollagenaza, elastaza, D we E katepsinler görnüşdäki proteolitik fermentleri bölüp çykarýarlar, nemli bardanyň ýara yzly oýjagazlaryň üýtgemeleriniň rezorbsiýasyna, owunjak damarlaryň bazal membranalarynda immun kompleksleriň (toplumlaryň) berklenmegine (ýapyşyp saklanmagyna) gatnaşýarlar.

3.5.2. Mahsus goraýyş faktorlar

Soňky onýyllykda kliniki immunologiýanyň täze pudagy bolan, agyz boşlugynyň immunologiýasy, güýçli hemme taraplaýyn ösüşi bilen häsiýetlenýär. Bu bölüm agzyň nemli bardasynyň ýerli immuniteti baradaky ylmy esasynda ýaýbaňlanýar.

Ýerli immunitetiň nazaryýeti (teoriýasy) ilkinji gezek 1925-nji ýylda A.M. Bezredka tarapyndan işlenildi we nazary taýdan esaslandyryldy. A.M. Bezredka öz işlerinde ýerli immunitetiň

ulgamlaýyn immunitetden garaşsyzlygyny, hem-de nemli barda gelip düşýän ýokançlara garşy (infeksiýalara) bolan, beden durnuklygyndaky ýerli immun mehanizmleriň ähmiýetini aýratyn belläp geçýär. Emma uzak wagtyň dowamynda nemli bardanyň antitelolarynyň aýrany antitelolarynyň transsudasiýasy netijesinde ýüze çykýar diýip hasap edilýärdi.

Diňe 70-nji ýyllarda bu bawatdaky ylmy işleriň toplумы çykaryldy. Olarda nemli bardanyň immunitetiniň, umumy immunitetiň ýönekeý serpikmesi dăldigi görkezildi. Nemli bardanyň immuniteti umumy immunitetiň kemala gelmeginde we agyz boşlugyndaky keselleriň geçişinde uly täsir galdyryňan özbaşdak ulgamyň ýerine ýetirýän işi bilen şertlenendir.

Mahsus goraýyş faktorlar

Bu mikrobyň ozüne gelip düşýän antigenlere aýry-aýry täsir etmek ukybydyr. Mahsus mikroba garşy goraýjylygyň esasy faktory immun γ - globulinlerdir (immunoglobulinlerdir).

Immunoglobulinler – ganyň ýa-da bölünip çykýan şireleriň, suwuklyklaryň aýranynyň goraýjy beloklarydyr. Olar antitelolaryň ýerine ýetirýän funksiýasyna eýe bolup, globulin fraksiýasyna degişli bolup durýarlar. Immunoglobulinleriň 6 klasyny, ýagny A, G, M, E, D, U klaslary tapawutlandyrýarlar. Şu görkezilen klaslardan agyz boşlugynda SigA, IgA, IgG, IgM has giň görkezilen. Agyz boşlugyndaky immunoglobulinleriň gatnaşygy ganyň aýranyndaky we suwuklyklardaky immunoglobulinleriň gatnaşmagyna garanda başgadyr. Eger adam ganynyň aýranyndaky IgG köp bolup, IgM az mukdarda bolsa, onda sülekeýde IgA derejesi 100 esse ýokary bolup bilýär.

Bu maglumatlara laýyklykda, sülekeýdăki mahsus goraýjylygyň esasy faktorlarynyň A topardaky immunoglobulinleriň bolup durýandygy aýdyňdyr.

A klasdaky immunoglobulinler bedende iki görnüşli bolýandyr: aýranly we bölünip çykýan. Aýranly IgA gurluşy boýunça IgG-den az tapawutlanýar, özi hem disulfid baglary bilen birleşdirilen polipeptid zynjyrlaryň iki jübütinden durýar.

Sülekeý bilen bölünip çykýan IgA dürli proteolitik fermentleriň täsirine durnukly bolýär. Fermentleriň täsirine duýgur bolan peptid baglanyşygy, bölünip çykýan komponentiň birleşmesi zerarly, bölünip çykýan IgA molekulalarynda ýapyk diýen çaklama bar. Bu durnuklylygyň proteolize bolan möhüm biologiki ähmiýeti bardyr.

Sülekeý bilen bölünip çykýan immunoglobulinleriň gelip çykyşynda ýerli sinteze wajyp orun berilýär. Aýranly we bölünip çykýan IgA gurluşyndaky we alamatlaryndaky tapawutlar, aýranly immunoglobulinleriň derejesiniň we olaryň bölünip çykýan suwuklygyndaky düzüminiň arasyndaky baglanyşygyň ýoklugy ýokardaky netijäniň dogrydygyny tassyklaýar. Şeýle baglanyşygyň ýoklugy, hususan-da, uly sag adamlarda sülekeýiň immunoglobulinleriniň we gan aýranynyň derejesinde bellenildi hem-de, aýry-aýry ýagdaýlar hem beýan edildi. Mysal üçin, aýranly IgA-nyň önümleri bozulanda (meselem, gyzył gurt keselinde, A- miyelomada onuň derejesiniň birden ulalmagy) IgA-nyň derejesi bölünip çykýan suwuklyklarda kadaly bolup galýar.

A klasdaky immunoglobulin nemli bardanyň hususy gatlagynyň plazmatik öýjüklerinde we sülekeý măzlerinde sintezlenýär. Ýerli sintezirlenýän beýleki immunoglobulinlerden IgM IgG-den üstün çykýar (aýrandaky aragatnaşyk tersinedir). IgM-niň epitelial böwedir usti bilen geçýän göçme mehanizmi bardyr, şonuň üçin bölünip çykýan IgA-nyň ýetmezçiliginde IgM-niň sülekeýdăki derejesi beýgelyär. IgG-niň sülekeýdăki derejesi pesdir, özi hem ol IgA-nyň ýa-da IgM-iň ýetmezçilik etmek derejesine baglylykda üýtgemeýär.

Bölünip çykýan IgA-nyň sinteziniň mehanizmi babatdaky soragyň anyklanyşynda L-zynjyra we bölünip çykýan komponentine bolan lýuminessirlenen antisýworatkanyň kömegi bilen geçirilen barlaglar möhüm ähmiýete eýe boldy. Bu barlaglaryň esasynda IgA-nyň we bölünip çykýan komponentiň dürli öýjüklerde sinzirlenýändigini kesgittendi: IgA-agyz boşlugynyň nemli bardasynyň we beýleki beden boşluklarynyň hususy gatlagynyň plazmatiki öýjüklerinde, bölünip çykýan komponent bolsa epitelial öýjüklerde sintezirlenýär.

Bölünip çykýan suwuklyklara düşmek üçin IgA nemli bardalara ýazylan dykyz epitelial gatlagy böwsüp geçmeli. Lýuminessirlenen antiglobulin aýranlar bilen geçirilen tejribeler esasynda immunoglobuliniň bölünip çykýan hadysasyna syn edildi. IgA-nyň molekulasyň bu ýoly öýjügara giňişlikler boýunça, şeýle hem epitelial öýjükleriň sitoplazmasy arkaly geçip bilýändigini anyklandy. Bölünip çykýan IgA aýdyň bakterisidlige, wirusa we zähre garşy işjeňlige eýedir, şeýle hem ol komplementi işjeňleşdirýär, fagositözy hyjywladyrýär, ýokanja garşy durnuklylygynyň amala aşyrylyşynda möhüm orny eýeleýär.

I.I. Oleýnik agyz boşlugynyň bakteriýa garşy goraýyş güýçleriniň möhüm mehanizminiň biri IgA-nyň kömegi bilen, nemli bardalaryň öýjükleriniň ýokarky gatlagyna we dişleriň syrçasyna ýapyşýan bakteriýalaryň önüni almakdan durýar diýip hasaplaýar. Tejribe (eksperiment) döwründe saharozaly gurşawa str. mutansa aýrana garşylar (antisyworotka) goşulanda, ýylmanak ýokarky gatlagynda onuň ýapyşyp saklanylyşynyň görünmeýänligi ýokarda görkezilen çaklamanyň esaslanmasy bolup durýar. Şonda bakteriýalaryň ýokarky gatlaklarynda immunoflüoressensiýa usuly arkaly IgA ýüze çykaryldy. Diýmek, agzyň nemli bardasynda we dişin ýylmanak ýokarky gatlagyndaky bakteriýalaryň ýapyşyp saklanmasynyň ingibirlenilişi bölünip çykýan IgA-antitelalaryň möhüm ýerine ýetirýän işi bolup durýar. Bölünip çykýan IgA-antitelolar patologiki hadysanyň (dişleriň kariýesi) ýüze çykmasyň önüni alýar. Şeýlelikde, bölünip çykýan IgA-antitelolar bedeniň içki täçlerini nemli bardalaryna gelip düşýän dürli agentlerden goraýar.

Immunoglobulinleriň bölünip çykýan suwuklyklarda ýüze çykmagynyň beýleki ýoly - olaryň gan aýranyndan gelip düşmegidir: IgA çişmeli ýa-da şikeslenen nemli bardanyň üsti bilen transsudasiýanyň netijesinde aýrandan sülekeýe gelip düşýär. Agzyň nemli bardasyny örtýän ýasy epiteliýniň işjeňsiz molekulýar elegi hökmünde hereket edip, IgA-niň geçmegine amatly şert döredýär. Kadada bu gelip düşme ýoly çäklendirilen. Aýranly IgM-niň sülekeýe geçmeklik ukybynyň pesräkdigi kesgittildi.

Agzyň nemli bardasynyň çişme hadysalary, onuň şikesi, IgE-antitelalaryň (reaginleriň) özüne laýyk gelýän antigenler bilen aragatnaşygynda ýüze çykýan ýerli allergiýa reaksiýalary aýranly (syworodkaly) immunoglobulinleriň bölünip çykýan suwklyga (sekretlere) gelip düşmegini güýçlendirýän faktorlary bolup durýar. Şuňa meňzeş ýagdaýlarda aýranly (syworodkaly) antitelalaryň uly mukdarynyň antigeniň hereket edýän ýerine baryp düşmesi, ýerli immunitetiň güýçlenmeginiň biologiki taýdan amatly mehanizmi bolup durýar.

IV Bap

AGYZ AGZALARYNYŇ ÝAGDAÝLARYNY ANYKLAMAGYŇ USULLARY

Näsaglarda agzyň agzalarynyň ýagdaýlaryny anyklamagyň esasy maksady keseli doly takykklamak we şoňa görä ygtybarly bejergileri geçirmekdir. Agyz boşlugyna seretmek we anyklamak umumy anyklaýyş usulynyň bir bölegidir.

Öňde goýlan maksada ýetmek üçin gerekli maglumatlary ýygnamak hökmanydyr. Stomatologiýa amalynda takyklyanylyşyň birnäçe usullary ulanylýar: näsagdan sorag-ideg etmek (anemnez), eger gerek bolsa ýakyn garyndaşlaryndan hem soraglar etmek, agzyň agzalaryna seretmek, temperaturany anyklamak, elektroodonto anyklaýyş, rentgen barlaglary, her-hili görnüşdäki laboratoriýa barlaglary (ganyň, peşewiň düzüminiň analizleri, biohimik, sitologik, allergologik, barlaglar we ş.m.) hem-de beýleki takykklamalar.

Näsaglardan sorag-ideg etmek we agzalary obýektiw barlamak usullary anyklaýyşyň esaslary hasap edilýär.

Anyklaýyşyň galan usullary: himiki, fiziki, gistologik, rentgenologik, laborator barlaglary goşmaça usullary diýlip hasap edilýär sebäbi, köplenç halatlarda, olarsyz hem keseli takykklamak başardýar.

4.1. Näsagdan sorag-ideg edilişi (subýektiw barlaglar)

Näsagdan sorag-ideg etmek (keseliň taryhyny) ilkinji we örän möhüm anyklaýyş tapgyrynyň biridir. Munda näsagyň arzy, keseliň alamatlary, kliniki geçişine hem-de geçirilen bejergilere baha bermekden ybaratdyr.

Lukman tarapyndan doly we dogry geçirilen sorag-idegiň netijesinde keseli dogry takykklamak başardýar hem-de ony goşmaça barlaglaryň netijesinde hasam doly anyklamak mümkinçiligi ýüze çykýar. Sorag-ideg geçirilende lukman bilen näsagyň arasynda birek-birege doly ynanmaklygyň bolmagy wajypdyr.

Näsagyň arzy: näsagyň arzy-şikaýatlaryny ýüze çykarmak oňa soraglary bermek arkaly ýa-da arzyalaryny diňlemek arkaly amala aşyrylýar: näsagyň häzirki wagtda nämäniň binjalyk etýanligini, haýsy agzanyň agyranlygyny, agyrynyň güýjüni, nämeden beterleşýänligini, keseliň geçiş häsiýetlerini anyklamak we başgalar. Bulardan başga-da näsagda geçirilen bejergiler barada, olaryň netijesi ýa-da bejerginiň geçirilmänligi barada maglumatlar ýygnamalydyr.

Näsagyň umumy bedendäki keselleri baradaky maglumatlar ýygnamak stomatolog-hekim üçin örän zerurdyr, sebäbi birnäçe umumy beden keselleri agyz boşlugyndaky zeperlenmeleriň sebäpkäri, ony dörediji bolup durýar. Kä halatlarda bolsa keseliň agyrlaşmagyna, ötüşme görnüşlerine geçmegine-de sebäp bolýar. Şonuň üçin näsagyň haýsy keseller bilen kesellänini, haýsy döwürde, wagtda geçirenligi, ol zeperlenmelere nähili bejergileri alanlygyny we beýleki maglumatlary bilmek zerurdyr.

Näsagyň käri we ýaramaz iş şertleri. Näsagda sorag-ideg edilýän döwri onuň käri barada we onuň bilen baglanyşykly bolan ýaramaz täsir edijiler hem-de endikleri baradaky maglumatlar alynýar. Käbir näsaglaryň käri bilen baglanyşykly döreyän keseller şu günki döwürde doly takyklyanyldy - dişleriň gaty dokumalarynyň kariýesden özge zeperlenmeleri, gingiwitler, stomatit çişmeleri we başgalar.

Näsagyň allergologik ýagdaýy. Häzirki zaman himiýa senagatynyň has giňden ösmegi zerarly adamlaryň içinde, näsaglaryň keselleriniň içinde ýokary duýujylyk (allergologik) esasyda ýüze çykýan keselleriň sanawy has köpeldi, şonuň üçin hem allergologik anamnezi soramak, takykklamak, keseliň käbir aýratynlyklaryny bilmek, haýsy derman serişdelerini ulanyp boljaklygyny aýdyňlaşdyrmak zerurdyr.

Agyry we onuň häsiýetnamasy. Näsagyň lukmana ýüz tutmagynda we dogry diagnoz goýmakda agyry we onuň hasiýetnamasy uly ähmiýete eýedir. Agyry dişleriň kesellerinde (kariýes, pulpit, periodontit) dişyany we nemli bardanyň çişme kesellerinde döreýär. Agyrynyň häsiýetlerini takykklamak üçin onuň döreýiş sebäpleri, dowamlylygy, häsiýetleri (yzygiderliligi, tutgaýly, sorkuldyly agyrylar), ýüze çykyş döwürleri (gijesine, gündizine), ýerleşşi (ýerli, ýaýraw) boýunça maglumatlary almak keseli anyklamaga esas bolup bilýär.

Agyrynyň dişleriň gaty dokumasynyň we onuň ötüşme kesellerindäki häsiýetnamasy. Agyry daşky täsir ediji gyjyndyryjylaryň esasynda ýüze çykyp bilýär (mehaniki, himiki, temperatura) – kariýesde, pulpitde, kariýesden özge zeperlenmelerde. Öz-özünden döreýän tutgaýly agyry – pulpitde, periodontitde we ýüzüň kesellerinde.

Dişleriň kariýes we kariýesden özge zeperlenmelerinde agyry daşky gyjyndyryjylaryň täsiri esasynda ýüze çykanda olaryň dowamlylygy gysga wagtlaýyn bolup, olaryň täsiri agyrylaram ýitip gidýär.

Dişleriň pulpa çişmelerinde bolsa daşky gyjyndyryjylaryň täsiri esasynda güýçli we dowamly agyrylar döreýär hem-de olaryň täsiri aýrylanyna garamazdan agyry aýrylyp gitmeýär.

Eger-de agyrylar gyjyndyryjysyz öz-özünden döreýän ýagdaýlarynda bolsa olaryň dowamlylygyny arakesmeli (pulpitdäki tutgaýly agyry) ýa-da arakesmesizdigini (periodontitdäki hemişelik agyry) bilmeklik zerurdyr. Arakesmeli, tutgaýly agyrylar dişniň pulpa çişme kesellerinde, hemişelik sorkuldyly, sanjymly agyrylar bolsa periodontit, parodont keselleriniň ýiti, ýitileşen döwürlerinde döreýär.

Anyklaýyşda agyrynyň döreýän wagtyny bilmegiň möhüm ähmiýeti bardyr, ýagny, gijelerine döreýän tutgaýly agyrylar dişleriň pulpit çişmesine degişli bolup, onuň tersine üçlük nerwiniň newralgiýasynda tutgaýly agyrylar diňe gündizine ýüze çykýar.

Agyrynyň ýerleşiş derejesini takykklamak hem gerekdir. Kä ýagdaýlarda näsag haýsy dişiniň agyryandygyny takyk görkezip bilýär-ýerli agyry (kariýesde, kariýesden özge zeperlenmelerde, periodontit çişmesinde) kä halatlarda bolsa näsag belli-bir agyryan dişini, ýerini görkezip bilmeýär-ýaýran agyry (pulpitde, newrit, newralgiýa) we başgalar. Käbir ýagdaýlarda näsagda döreýän agyrylar çylşyrymly bolup, olary deňeşdirip anyklamak zerurlygy ýüze çykýar. Deňeşdirip anyklamak häsiýetleri biri-birine meňzeş bolan keselleriň arasynda geçirilýär.

Parodontyň we nemli bardanyň çişme keselleriniň alamatlary. Eger-de näsaglar diş etiniň ganyňlygyna, onuň çişip ýellenmesine, dişiniň yrgyldamasyna arz edýän bolsa, onda, gürrüň parodontyň keselleri barada gidýänligi anykdyr. Şu ýagdaýlarda onuň arzy-şikaýatlaryndan başga-da onuň umumy bedeniniň ýagdaýyny, iýmitlenmegiň, durmuş we işjeňliginiň, käriniň ýagdaýlary bilen tanyş bolunmalydyr. Mundan başga-da keseliň ilkinji alamatlarynyň haçan peýda bolanlygyny, dowamlylygyny, bejerginiň alynmagyny hem-de onuň netijelerini, dişleriň yrgyldamasyny we olaryň sogrulmaklygyny, onuň sebäplerini, näsagyň bar bolan ýaramaz endiklerini bilmek, käri bilen baglanyşykly ýaramaz täsirleri, näsagyň protezleri götermek, dişleriniň arassalaýjy serişdeler bilen ýuwulmagynyň derejesin takykklamak (her günde, käwagtlar, ýuwmaýar) zerurdyr.

Diş etleriniň ganamagy we dişleriň yrgyldamagy umumy bedende madda çalşyklarynyň bozulmagynda (gipowitaminozlar, şeker diabeti we başg.) bolup bilýär. Näsagyň diliniň üstünde we agzyň beýleki nemli bardalarynda ýüze çykýan arzy-şikaýatlar: agyry, gijeme, ajama, turşama hem-de emele gelmeleriň - pakgarçak, ýara, eroziýa peýda bolmagy umumy bedende düýpli üýtgeşmeleriň bolýanlygynyň alamatydyr we oňa ýokary üns berilmelidir. Çalt ýadamak, ysgynsyzlyk, kelle agyry, başaýlanma, bedeniň gyzdymasy ýaly alamatlar umumy beden keseliniň bardygynyň subutnamasydyr.

Köp halatlarda stomatolog-hekimlere umumy beden keselleri bolan ganyň, içki mázleriň, organlaryň, merezel, inçe kesel, deri keselleri we başg. keselli näsaglar kömek sorap ýüz tutýarlar. Şu ýagdaýlarda umumy bedeniň, deriniň, beýleki agzalaryň nemli bardalaryna seretmek hökmandyr. Agzyň agzalaryna seredilende sülekey mázleriň ýagdaýyna we olaryň işjeňligine baha bermek hökmandyr. Agyz boşlugynda bölünip çykýan sülekey onuň agzalarynyň kadaly işlemegine zerur bolup durýan

suwuklykdyr. Onuň mukdarynyň azalmagy-giposaliwasiýasynda birnäçe keselleriň döremegine şert döreýär, kä halatlarda bolsa, onuň doly kesilmegi-kserostomiýa ýagdaýyna barmagy (Segreniň, kosteniň kesellerinde) ähtimaldyr. Sülekeyiň çendenaşa köp bölünip çykmagy-gipersaliwasiýa hadysasy (otbaş keselde) ýa-da bedeniň ýaramaz iýmit önümlerden aşadüşmesinde bolýar. Esasan hem sülekey mázleriniň işjeňligine ýokary üns berilmeli. Haçanda näsagda köp, ýaýraw kariýesi, boýunjyk töwerekde ýerleşen kariýesinde hem-de hek pisint tegmiltlerde, syrçalary port dişlerde öwrenilmelidir.

Agyzdan ýaramaz ysyň gelmegi kä halatlarda näsagyň lukmana ýüz tutmagynyň sebäpleriniň biri bolup durýar, kä halatlarda bolsa bu ýagdaý näsag bilen güründeş bolanynda ýüze çykarylýar. Köp halatlarda agyzdan ýakymсыз ysyň gelmegine sebäp bolup, dişlerde ýumşak we gaty çökündileriň bolmagy, diş etiniň çişmelerinde gabat gelyär. Mundan başga-da nemli bardanyň ýaraly nekroz çişmelerinde, köp görnüşli eritemada we beýleki ýaraly stomatitlerde duş gelinýär. Dişiň gaty dokumasynyň ötüşme kesellerinde-de (pulpit, periodontit), näsagyň agzyny gigiýeniki arassa saklanmaýan halatlarynda-da duşmak bolýar. Näsagyň agzyndan ýaramaz ysyň gelip durmagyna aşgazan-ıcege ulgamynyň kesellerinde, bokurdak, burun ulgamlaryndaky näsazlyklarda-da gabat gelinýär.

Näsaglarda tagam bilşiň üýtgemeleri. Tagam duýgusynyň pese gaçmagy, ýitip gitmegi, ýa-da onuň üýtgemegi bolup bilýär. Şu ýagdaýlarda näsagdan bu haçan we nämeden başlandygyny soramaly, onuň umumy bedendäki näsazlyklaryny anyklamaly, esasanam, agyzdaky dile barýan nerw dokumalarynyň ýagdaýlaryny öwrenmek zerurdyr.

4.2. Obýektiv barlag usullary

Obýektiv barlag usullaryna diş-äň ulgamyna seretmek, perkussiýa, pulpasiýa, termometriýa we beýleki goşmaça barlag usullary degişlidir.

4.2.1. Seretmeklik

Seretmekligiň esasy maksady näsaglaryň kömek üçin ýa-da dispanser hasaba alnyşda lukmanlar tarapyndan diş-äň ulgamynyň ýagdaýyna baha bermegiň ilkinji basgançagydy. Seretmeklik näsagyň daşky ýüzüne we agzyň agzalarynyň ýagdaýlaryny anyklamak üçin ulanylýan barlagdyr. Ony amala aşyrmaklyk görejiň kömegi bilen tebigy ýa-da emeli ýagtylykda geçirilýär.

4.2.1.1 Daşky serediliş

Daşky seredilişde ilki bilen adamyň ýüz keşbine, onuň dogry we nädogrulylygyna, çişleriň bolmagyna, assimetriýanyň, gyşarmaklygyň, ýellenmeleriň barlygy-ýoklugyna üns berilmelidir. Ondan soňra ýokarky we aşaky dodaklaryň ýagdaýlary, gyzyň gaýmanyň çişmeleri, ýarylmalary, ýaraly aftalaryna, başga-da birnäçe beýleki morfologik örgünleriň barlygy ýa-da ýoklugy anyklanylýar.

Näsaglaryň ýüz keşbiniň üýtgemeleri käbir umumy bedendäki bolup geçýän patologik hadysalara baglydyr. Mysal üçin, galkan şekilli mäziň işjeňligi çendenaşa ýokarlananda (Bazedow keseli) göz almasynyň öňe çykmasy (ekzoftalm) bolýar, şu mäziň göwrüminiň ulalmagynda (zob) aşaky äň alkymynyň ýellenip sallanmagy, adam ýüzüniň ýellenip çişmesi böwrek, ýürek kesellerinde hem-de ýokary duýujylyk (allergiýa) hadysalarynda-da bolup geçýär.

Eger-de näsag gözünüň ýa-da burun boşlugynyň nemli bardalarynyň zeperlenmelerine arz edýän bolsa onda şol agzalaryň ýagdaýlary doly gözden geçirilmeli. Käbir kesellerde, meselem ulgamlaryň pakgarçak keselinde diňe bir agzyň içine zeper ýetmän, eýsem, gözün, burnuň agzalaryna-da zeper ýetýär.

Deriniň we nemli bardalaryň reňkiniň üýtgemesi.

Adamlaryň ýüzüniň, dişiniň reňki herdürli bolup, olar adamyň dogabitdi tebigatyna baglydyr. Ýöne köp halatlarynda adamyň derisiniň we nemli bardasynyň reňkiniň üýtgeşmesine baglylykda käbir keselleri anyklamak hem mümkin.

Ýüz reňkiniň agarmasy - böwrek keselinde we umumy ganazlyk keselinde (anemiýada) ýürek, gan-damar kesellerinde ýüzüň reňki agaryp ýellenmesi bolýar hem-de dodaklaryň gyzyl gaýmasy - siýanoz (gök reňke) boýalmasy görünýär. Ýüzüň derisiniň we nemli bardalaryň gyrmyzy-gyzyl reňke boýalmasy ganyň Eritroçit öýjükleriniň çendenaşa köpelme (eritrositoz) hadysasynda, ýa-da eritemiýada bolýar. Mundan başga-da ýüz derisiniň gyzarmasy alkohol içgileriniň köp kabul edýän adamlarda-da duş gelýär, ýagny bu bolsa Polisitemiýa we bagryň başlangyç Sirrozynyň alamatynyň bardygyny subut edýär, ýüzüň, dodaklaryň gögermesi (sianozy) tebigy bolup bilýär hem-de birnäçe patologik ýagdaýlarda döreýär. Meselem, dogabitdi ýürek, damar ulgamynyň kemterliliklerinde, öýken kesellerinde (emfizema, bronhektazlarda), mundan başga-da reňkiň gögermesi käbir derman serişdeleri içilende hem bolup geçýär (sulfanilamidler, fenasetin, antifebrin nitraty, aniliniň önümleri, wismut, analgetikler we ş.m.).

Ýüz derisiniň we nemli bardalaryň saralmalary bagryň we ganyň kesellerinde, umumy beden sepsisinde, enterokolit we näsagyň howply syrkwolamasynda bolýar.

Käbir adamlarda ýüz derisiniň reňkiniň goňur-gara reňklere boýalmagy olaryň bedeninde melanin önüminiň mukdarynyň köp bolan ýagdaýynda, käbir witaminleriň ýetmezçiliginde (B₁₂, PP, B), aýallaryň göwrelilik döwürlerinde we başga-da Aziýa ýurtlarynda ýaşaýan milletlerde fiziologik ýagdaýda gabat gelýär. Biziň Türkmenistanymyzyň ýaşajyylarynyň arasynda hem şol melanoz tegmildiniň köp mukdardaky görnüşleri duş gelýär.

Daşky seredilişde äň asty, boýun töweregindäki ýerleşýän limfatik düwünleriň ýagdaýlaryna seretmek we anyklaýyş geçirmek gerekdir. Olaryň ululygy-kiçiligini, el bilen basylyp görülende agyrynyň barlygyny, limfa damarlarynyň dokumalara ýelmeşenligini we başga-da alamatlaryny takykklamak keseli bejermekde uly ähmiýete eýedir.

4.2.1.2. Agyz boşlugyna seretmek.

Agyz boşlugyna seretmek onuň bosagasyndan başlanýar. Dişleri gysylan, ýokarky we aşaky dodaklary gowşadylan ýagdaýda amala aşyrylýar. Ilki bilen dodaklaryň gyzyl gaýmasyna we çüňklerine seredilýär. Olaryň reňkine, tozgalamasyna, kesmeklemek hadysalarynyň barlygy ýa-da ýoklugy anyklanylýar. Dodaklary çala daşyna çöwürip seredilende ondaky nemli bardalarda owunjak sülekey mäsleriniň çykyş ýodajyklaryny görmek bolýar we ondan sülekey bölünip çykýar.

Ondan soňra stomatologik görüji aýnanyň kömegi bilen dulugyň nemli bardasynyň ýagdaýlaryna seretmek amala aşyrylýar. Onuň öllenmek we reňkiniň ondan yzrakdaky bölümde ýerleşen fordaýş mäsiniň ýerleşişine, ýokarky ikinji uly azy dişleriniň gabadynynda bolsa ösüntgi görnüşdäki gulak, ýany sülekey mäsleriniň çykyş ýodajyklaryna seredilýär. Dulugyň nemli bardalarynda, köplenç halatda, dişleriň yzlaryny görmek bolýar we bu fiziologik ýagdaýdyr.

Seredilişiň iň bir möhümleriniň biri hem - diş hatarlarynyň gatnaşygyny anyklamaklykdyr (prikuslary) (4.1-nji surat). Häzirkizaman topara bölünişigine görä prikuslar fiziologik we patologik görnüşlere bölünýärler (bu barada has giňden ortopedik stomatologiýa dersinde ýazylandyr).

Dişleriň etlerine seretmek

Kadada kentlewügiň reňki aýyk gülgüne reňkde bolup, dişleriň boýunjygyny dykyz gurşap alýan dokumadyr. Diş etiniň emzijekleri bolsa dişleriň aralygyny dolduryp, olar hem aýyk gülgüne reňkdedirler. Diş bilen aralyk kentlewügiň birleşýän ýerlerinde fiziologik kisejikleri emele getirýär,

patologik kesellerde bolsa olar patologik kisejiklere öwrülip çuňlaşýärler. Kisejikleriň çuňlugyny ölçemek ýöriteleşdirilen uýy düwmeli dürtgüjiň kömegi bilen amala aşyrylýar.

4.2-nji surat. Düwmeli dürtgüjiň çyzgysy.

Kentlewüge seretmek arkaly ondaky çişmäniň derejelerini (kataral, ýaraly, gipertrofik, atrofik), keseliň geçiş (ýiti üznüksiz, ýitileşen), ýaýraýşyny (ýerli, ýaýraw), agyrlygyny (ýeňil, orta, agyr) kesgitlemek mümkinçiligi döreýär. Käbir gyjyndyryjylaryň (diş daşlary, çökündileri, ýokundylary, emeli täçler, protezler) täsirleri esasyda kentlewügiň emzijekleri çendenaşa ösüp dişleriň täç bölegini ýapmaklygy-da mümkindir. Mundan başga-da diş etiniň ulalmagy içilen derman serişdeleriň täsiri esasyda-da bolup bilýär.

CPITN indeksiniň kesgitlenişi

CPITN – parodont dokumalarynyň keselleriniň anyklanyşy we bejergä mätäçligini kesgitlemek üçin BSSG tarapyndan hödürlenlen indeksdir. Indeksi kesgitlemek üçin 10 sany dişin töweregindäki parodontlaryň ýagdaýyny öwrenmek möhümdir, şol dişleriň hatarlardaky formulasy:

17 16 11	26 27
47 46	31 36 37

10 sany dişleriň töwereklerine seredilenden soň olaryň diňe 6 sanysynyň ballary hasaba alynýar. Ýagny 17 we 16, 26 we 27, 36 we 37, 46 we 47 öýjük segmentleriniň biriniň in agyr derejedäki baly hasaba alynmalydyr. Mysal üçin, 17 dişde kentlewügiň ganamaklygy bar bolsa, 16 dişde bolsa diş daşlary bar bolsa, onda hasaba alyş kartasynyň segment-öýjüğine diş daşlary 2 ball diýlip hasaba alynýar.

Eger-de barlanmaly diş sogurlan bolsa onda anyklaýyş onuň gapdalyndaky dişde geçirilýär, eger-de gapdaldaky dişlerem ýok bolsa, onda şol sekstant-öýjük hasaba alynmaýar. Sekstantlary barlamaklyk uýy düwmeli dürtgüç bilen dürtgelemek arkaly amaly aşyrylýar. Dürtgelenen wagty gurala artykmaç agram, güýç berilmeli däl (25 gramm agramlyk). Dürtgelenen wagty näsagyň kentlewüginde agyry ýüze çyksa bu bolsa agramyň köp düşenliginiň subutnamasydyr. Her dişin toweregine 3-4 gezekden köp dürtgelemeklik zerurlygy ýok. Kentlewük dürtgelenenden soň 30-40 sekundyň dowamlylykda ganakma peýda bolýar. Diş daşlary dürtgüjiň saklanmasy, nätekizligi duýulan wagty anyk bolýar, patologik kisejikleriň çuňlugy bolsa dürtgüjiň boýunyň çuňluga gidişine görä kesgitlenýär.

CPITN – indekse baha bermeklik ine şu aşakdaky kodlar boýunça geçirilýär. 0-ball – kentlewügiň ýagdaýy kada-da; 1-ball – kentlewügiň ganamaklygy; 2-ball – diş daşlarynyň barlygy; 3-ball – patologik kisejiginiň çuňlugy 4-5 mm çenli; 4-ball – patologik kisejigiň çuňlugy 6 mm we ondan-da ýokary.

Agyz boşlugynyň gigiýeniki ýagdaýlarynyň kesgitlenişi

Agyz boşlugynyň gigiýeniki ýagdaýy köp dürli patologik hadysalaryň döremegine we geçişine täsir ediji faktor bolup, ony kesgitlemek möhüm bolup durýar. Kesgitlemek diňe bir çökündileriň mukdaryna bagly bolman, eýsem olaryň hiline-de baglydyr. Häzirki döwürde gigiýenik indeksleriň kesgitlenişiniň birnäçe usullary bolup, olardan çökündileriň barlygyny hasaplaýanlar hem bar.

Grin 6 | 6 we Wermiliýon (1964 ý.) agyz boşlugynyň ýonekeýleşdirilen gigiýenik indeksini hödürlediler (4.3-nji a surat). Munuň üçin diş ýokundylarynyň we daşlarynyň barlygy takyklanylýar, takyklamalar ýokarky birinji uly azy dişleriň ýañak tarapyndaky, aşaky birinji uly azy dişleriň dil tarapyndaky we ýokarky merkezi alyn dişleriň westibulýar tarapyndaky çökündiler hasaba alynýar, diş formulasy

Ilki bilen diş ýokundylary, soňra bolsa daşlary ýüze çykarmaklyk amala aşyrylýar.
4.3-nji / a. surat

Hasaba alnys şu ballar boýunça geçirilýar: 0 – diş çökündileri ýok; 1 – diş çökündisi diş täjiniň 1/3 tutýar; 2 – diş çökündisi diş täjiniň 1/3 böleginden tä 2/3 bölegine çenli tutýar; 3 – diş çökündisi täjiniň 2/3 köp bölegini tutýar.

Diş çökündisiniň indeksi (DÇI) şu formula boýunça kesgitlenýär:

DÇI	6 dişdäki ballaryň jemi
	6 (dişleriň sany)

Kadada indeks = 0 bolmalydyr, 1 – 2 – 3 ballar bolsa gigiýenik indeksiň kanagatlanarsyzdygyny aňladýar.

Diş daşlarynyň indeksiniň (DDI) kesgitlenişi hem çökündileriňki ýalydyr. 0-diş daşlary ýok; 1-kentlewük üsti daşy diş täjiniň 1/3 tutýar; 2-kentlewük üsti daşy täjiniň 2/3 tutýar; 3-kentlewük üsti daşy diş täjiniň 2/3 köp bölegini tutýar hem-de kentlewük asty daşy hem bardyr. Indeksiň hasaplanyşy şu formula boýunça:

DDI	Ballaryň (6 dişdäkileriň) jemi
	6 (diş sany)

Agyz boşlugynyň gigiýenik indeksini Fedorow-Wolodkina tarapyndan tekliplenen shema boýunça hem hasaplanylýar. Bu usulda diş täjiniň ýüzündäki çökündileri ýüze çykarmak üçin ýod ergini ýa-da kaliý ýod ulanylýar. 1 gramm ýod külkesi, 2 gramm kaliý ýod we 40 ml destilirlenen suw guýlup ergin ýasalýar. Şol ýasalan ergini bolsa aşaky öňdäki 6 sany alyn dişleriň westibulýar tarapyna çalynýar. Kesgitleme 5 ball sistemasy boýunça geçirilýär. 1- diş täjiniň reňklenmesi ýok, 2 – diş täjiniň 1/4 bölegi reňklenýär, 3 – reňklenme diş täjiniň 1/2 bölegini tutýar (deň ýarysy), 4 – reňklenme diş täjiniň 1/4 bölegini tutýar (deň ýarysyndan köp bölegini), 5 – diş täjiniň hemme bölegini çökündiler tutýar.

4.3-nji / b surat

Indeksiň hasaplanylşy şu formula boýunça geçirilýär:

Kep	6 dişdäki ballaryň jemi
	6 (dişleriň sany)

Gigiýenik indeksiň görkezijisi 1,0-1,5 bolsa, ol indeksiň kanagatlanarlydygyny aňladýar. Egerde, görkeziji 2-5 bolsa, indeksiň kanagatlanarsyz ýagdaýdadygyny aňladýar.

Diş etinde kähalatlarda howply çişleriň we ýellenmeleriň emele gelmelerem duş gelýär, köplenç iriňli çişleriň – absesleriň bolmagy, diş etiniň gyzaryp ýellenip durandygy görünýär. Iriňli çişler wagtyň geçmegi bilen bişip ýarylýar we iriň akyjy ýodajyklaryň emele gelmegine alyp barýar. Şu hadysa diş kökünüň uýy çişmeli periodontitde gabat gelýär. Mundan başga-da, parodontyň ötüşme ýagdaýlarynda-da, diş etiniň boýunjyk towereklerine golaý ýerleşýän iriňli ojaklaryň bolmagy we olaryň daşyna akyp çykma ýagdaýlary-da köp gabat gelýär. Bu çişleri has doly takykklamak üçin rentgen suratyna düşürmek geçirilýär.

4.2.1.3. Agyz boşlugynyň içki bölegine seretmek

Agzyň hususy boşlugyna seredilende ilki bilen onuň nemli bardasynyň reňkine we çyglylygyna üns berilýär. Kadada onuň reňki açyk gülgüne bolup, kä halatlarda fiziologik agarmasy, aksowult öwüşginde bolmagyda bolup bilýär, ýagny, fiziologik giperkeratozda. Käbir ýagdaýlarda nemli bardanyň gyzaryp, ýellenip durmasy-da mümkindir.

Dile seretmek. Ilki bilen diliň üstündäki ýerleşýän emzijekleriň ýagdaýyna seretmek, näsagyň arzy-şikaýatlaryny diňlemekden başlanýar. Dilde agyrylar, ajamalar, turşama we başgalar bolup bilýär. Aşgazan-ičege ulgamynyň käbir näsazlyklarynda diliň üstünde gopýan we gopmaýan kesmekleriň emele gelmesine üns bermek ýa-da kömelejek mikrob toparynyň turşamasy esasdaky kandidoz ak-çal kesmekleriň bolmagyna, kä halatlarda bolsa bularyň tersine diliň üstki nemli bardasynyň tiz gopmagy onuň ýalaňaçlanmagyna we iýmit iýlende oňa esasanam turşy, duzly, aýratyn zatlaryň çendenaşa ötmegi, agyrynyň peýda bolmagyna sebäp bolýar.

Diliň emzijekleriniň çendenaşa kiçelmeginde (atrofiýasynda) onuň üsti ýülmenek bolup sülekey bilen bilelikde ýelmeşegen ýagdaýa geçýär hem-de dişlere sürtülip käbir ýerleri goýy gyzyr reňke geçýär. Şu hadysa howply gan keselinde bolup geçýär, oňa Gýunteriň glossit keseli diýlip at berilýär. Käbir ýagdaýlarda bolsa munuň tersine diliň üstki emzijekleriniň çendenaşa ösmegi (gipertrofiýasy) giperacid gastrid keselinde, öt haltasynyň işjeňliginiň bozulmalarynda duş gelýär. Bu ýagdaýda näsag diliň üstünde bir del zadyň barlygy we ýuwdunda bokurdagyna degýändigini aýdýar.

Diliň ýagdaýyna seredilende onuň kökünüň daşky iki gyrasynda gülgüne-gyzyr reňkdäki görnüp duran limfa dokumasy bardyr. Kä halatlarda näsaglar we lukmanlar ony patologik emele gelmesi hökmünde görýärler, ol bolsa fiziologik ýagdaýdyr.

Dile seredilende onuň göwrümüne we üstki şekiline üns bermek möhümdir. Diliň göwrüminiň çendenaşa uly bolmagy (makroglossiýa) dogabitdi, ýa-da keseller sebäpli çişip ulalmagy sebäpli bolýar. Munuň tersine, kiçi dillilik (mikroglossiýa) diňe dogabitdi bolýar. Diliň üstki şekiliniň üýtgemesi - gasynly dil, diliň çat açmasy, jaýrylmasy ýaly alamatlar hem duş gelýär.

Agzyň hususy boşlugynyň düýbüne seredilende ondaky nemli bardanyň ýagdaýyna, diliň jylawjyklaryna, gasynlara we sülekey mäsleriniň akyp çykyjy ýodajyklaryna üns bermelidir. Köp çilim çekýanleriň nemli bardasynyň reňki goýy goňur-garamtyl reňkde bolýar.

Köp halatlarda nemli bardanyň ýüzi galňan, reňkem ak-çal reňkde bolsa, onda onuň gatylygyny, göwrümüne aşaky dokumalara ýelmeşişini agyrynyň barlygyny ýa-da ýoklugyny gowy anyklamak zerurdyr. Sebäbi giperkeratozlaşan nemli bardanyň bölegi howply çişleriň döremeginiň sebäpkäri diýip hasap edilýär. Agzyň nemli bardasynda eroziýanyň, ýaranyň, çendenaşa buýnuzlaşma ojaklarynyň bolmagyna lukman üns bermelidir. Onuň sebäbiniň mehanik şikeslerdenmi agyzdaky ýiti

gyrakly dişlerdenmi, göterilýän emeli täçlerdenmi, protezlerdenmi ýada başga sebäplerimi anyklamak zerurdyr. Bu bolsa takyk diagnoz goýmaga we netijeli bejergi geçirmäge mümkinçilik berýär.

Takyk keselleri anyklamak üçin nemli bardadaky we dodagyň gyzyly gaýmasynda duş gelýän morfologik üýtgeşmeleri bilmek has zerurdyr. Şu elementleri bilmek köp ýagdaýlarda dogry diagnoz goýmaga kömek edýär.

Zeperlenme görnüşlere, gelip çykyşy boýunça, olary ilkinjilere we ikilenjilere, öz gezeginde olary hem içi boşlukly we boşluksyz toparlara bölýärler.

Ilkinji zeperlenme görnüşlere aşakdakylar degişli: tegmilt, düwünjik, tümmejik, düwün, pakgarçajyk, iriňlije, pakgarçak, ýellenme, bardaly iriňli haltajyk (kista). Ilkinji zeperlenme görnüşlere aşakdakylar degişli: ýüzleýje ýara (eroziýa): ýara afta jaýryk, kesmekleme, teňňejik, tagma (rubes), pigmentasiýa.

Tegmilt (latynça- macula). Nemli bardanyň belli-bir ýeriniň reňkiniň üýtgemesine tegmilt diýilýär. Tegmiltler birnäçe çişmeler arkaly ýüze çykýar. Gyzylymtyl reňkdäki 1.5 sm çenli ululykdaky üýtgeşmä rozeola (latynça), 1,5 sm uly bolan goýy gyzyly reňkdäki üýtgeşmä bolsa - eritema (latynça) diýilýär. Tegmiltler trawmatik şikeslerde, ýanyklarda-da döreýär. Mundan başga-da käbir kesellerde: gyzamykda, täjhorazda, B₁₂ witamininiň ýetmezçiliginde we ş.m. kesellerde duş gelýär.

Çişme kesellere baglylykda däl ýagdaýlarda döreýän tegmiltlere degişli bolup, nemli barda-da, deride melerin pigmentiniň köp bolmagynda derman serişdeleriniň täsiri arkaly (wismut, şwines, simap) emele gelýär (4.4-nji a surat). Bulara gara, goňur, çal reňkler degişlidir.

Düwünjik (latynça- papula). Bu içi boşluksyz çişme sebäplere görä 5 mm-e çenli ululykdaky emele gelmedir, ol diňe nemli bardadan ýokary galyp duran epiteliýal gatlagy öz içine alýar (4.4-nji b surat). Morfologik gelip çykyşy-kiçi öýjükleriň infiltrasiýasy, nemli bardanyň çendenaşa buýnuzlaşmasy (giperkeratozy, akantoz) sebäplidir. Düwünjik köplenç halatda agzyň gyzyly ýasy demrew çişmesinde gabat gelýändir.

Düwün (latynça- nodus). Düwnüň düwünjikden tapawudy ululygy we nemli bardanyň hemme gatlaklarynyň zeperlenmesi bilen düşündirilýär (4.4-nji ç surat). Palpasiýa edilip görülende gowy ele bildirýär hem-de infiltrat gatamasynyň bardygy duýulýar.

Tümmejik (latynça-tuberculum). Tümmejik çişme sebäplere görä döreýän 5-7 mm ululykdaky, nemli bardanyň hemme gatlaklaryny zeperleýän morfologik elementdir. Palpasiýa edilip göründe ol gataňsy, agyryly, nemli barda gyzaran we çişen (4.4-nji d surat). Tümmejigiň dargap başlamagy bilen ýarany emele getirýär. Ýeri bitende bolsa yz, tagmany galdyrýar. Köplenç tümmejik inçekeselde (tuberkulýozda) gabat gelýär.

Ýellenme (latynça- urtica). Ýerli gowy göze görnüp duran ýellenme allergik hadysalarda, Kwinkanyň ýellenmesinde duş gelýär (4.4 –nji d surat).

Pakgarçajyk (latynça-wesicula). Bu içi boşlukly tegelek şar şekilindäki 5 mm çenli ululykdaky morfologik zeperlenmedir, onuň içindäki boşlugy çişme ýa-da gan suwuklygyndan doly bolup nemli bardadan ýokary çykyp durýandyr (4.5-nji a surat). Pakgarçajyk epiteliýal gatlagyň içinde ýerleşenligi üçin tiz wagtda ýüzi ýyrtylyp onuň suwuklygy daşyna çykýar. Pakgarçajyk köplenç ýagdaýlarda agzyň wirusly zeperlenmelerinde gabat gelýär: gerpesde, otbaşda, demrewlerde.

Iriňlije (latynça-pustula). Bu morfologik zeperlenme pakgarçajyga meňzeşdir, ýöne içinde iriňli suwuklygy bardyr. Iriňlije deride we dodagyň gyzyly gaýmasynda duş gelýändir (4.5-nji b surat).

Pakgarçak (latynça-bulla). Pakgarçajykdan tapawudy göwrüminiň ululygy boýunçadyr. Pakgarçak epiteliýal gatlagyň içinde (4.5-nji ç surat) haçan-da ondaky öýjükleriniň bir-birinden aýrylyşmasy sabäpli (akantolitik pakgarçakda) ýa-da epiteliýal gatlagyň astynda (4.5-nji d surat) haçan-da epiteliýal gatlagyň aşaky gatlaklardan aýrylmasynda (allergiýada, köp elementli suwjarma eritemada) döreýär. Pakgarçagy agyzda görmek örän kyn, sebäbi olar ýüze çykanyndan az wagtyň geçmegi bilen üsti ýyrtylyp içindäki suwuklyk dökülip gidýär, diňe pakgarçagyň gyalary galýar.

Bardaly iriňli haltajyk (latynça-kista). Kista içi boşlukly, epiteliýal gatlakly we dasy birleşdiriji dokumadan ybarat bolan bardaly haltadyr (4.5-nji d surat).

Eroziya (latynça-erosio). Eroziya bu nemli bardanyň epiteliýal gatlagynda ýerleşen ýüzleýje ýaradyr (4.6-nji a surat), olar pakgarçajygyň, pakgarçagyň ýyrtylan ýerinde, ýa-da düwünjiklerden, şikeslerden soň emele gelýän ikilenji morfologik hadysadyr. Tagma emele getirmezden bitip gidýär.

Afta (latynça-aphta). Bu tegelek şar şekilindäki, ýüzi fibrin çal kesmekli, erňekleri gyzaryp duran eroziýadyr (ýukajyk ýaradyr).

Çuň ýara (latynça-ulcus). Nemli bardanyň hemme gatlagynyň zeperlenmesine çuň ýara diýilýär (4.6-nji b surat). Ýüzleý ýaradan tapawutlylykda çuň ýaranyň düýbini we diwarlaryny görmek bolýar. Çuň ýara şikeslerde, inçekeselde, merezelde, howply çişlerde döreýär. Ýara bitenden soň mahsus tagmalary galdyrýar.

Jaýryk (latynça-rhagades). Bu çyzyk şekilindäki jaýrylma dokumalaryň maýyşgaklyk häsiýetiniň pese gaçýan ýerlerinde emele gelýär. Esasanam deride we dodagyň gyzyly gaýmasynda duş gelýär.

Teňňejik (latynça-sfuama). Deride we dodagyň gyzyly gaýmasyndaky epiteliýal gatlagynyň gopmagy, tozgalamasy sebäpli döreýär (4.7-nji a surat).

Kesmek (latynça-krysta) eroziýanyň, ýaranyň jaýrygyň içindäki çişme suwuklygynyň gurap, onuň ýerine kesmegiň emele gelmesine aýdylýar (4.7-nji b surat).

Tagma (latynça-cicatrix, rusça-рубца). Tagma bu çuň ýaradan, jaýrykdan soň, zeperlenmäniň öwezini birleşdiriji dokumanyň doldurmagy sebäpli ýüze çykýan morfologik üýtgeşmedir.

(4.7-nji ç surat)

Pigmentasiya (latynça-pigmentatio). Deriniň ýa-da nemli bardanyň patologik hadysalary sebäpli melanin ýa-da başga pigmentleriň çökmeginde reňkiniň üýtgemegine pigmentasiya diýilýär.

Agzyň nemli bardasynda bolup geçýän patologik hadysalar

Spongioz (latynça-spongiosis). Nemli bardanyň tikenli gatlakdaky öýjükleriniň aralygyna suwuklygyň ýygnanmaklygyna spongioz diýilýär. (4.8-nji a surat).

Sar-bollon şekilindäki degenerasiýasy – bu bardanyň epiteliýa böleginiň tikenli gatlagyndaky bozulmalar sebäpli käbir öýjükleriň gopup, aýrylyp çişme suwuklygynyň içinde sar-bollon şekilinde köpürjikleriň emele gelmesine aýdylýär (4.8-nji b surat).

Akantoliz (latynça-acantholysis) – bu epiteliýal bölegiň tikenli gatlagynyň öýjükleriniň degenerasiýasy sebäpli olaryň öýjügara birleşdiriji dokumasynyň eremegi bolup geçýär we şol sebäpli tikenli gatlagyň aşakdaky gatлага birleşmesi bozulýar (4.8-nji ç surat).

Akantoz (latynça-acanthosis) – bu çişmeler sebäpli tikenli gatlagyň öýjükleriniň galňamasydyr (ulalmaklygyna) (4.9-njy surat)

Giperkeratoz (latynça-hyperkeratosis). Tikenli gatlagyň iň ýokarky öýjükleriniň çendenaşa buýnuzlaşmasy (köpelmesi, galňaşmasy) sebäpli gatlagyň galňamasyna giperkeratoz diýilýär (4.9-njy surat).

Parakeratoz (parakeratosis – latynça). Tikenli gatlakdaky ýokarky öýjükleriň buýnuzlaşmasynyň bozulmagyna, gatlagyň doly kemala gelmezlik ýagdaýyna parakerator diýilýär (4.10-njy surat).

Papillomatoz (papillomatosislata). Nemli bardanyň emzijekler gatlagynyň epiteliýal gatлага tarap çendenaşa ösmekligine papillomatoz diýilýär. (4.11-nji surat).

4.2.1.4. Dişlere seretmeklik

Agyzdaky dişler barlanylande diňe bir agyryp azar berýänlere däl-de, eýsem, hemme dişlere seredilmelidir, sebäbi beýleki zeperlenen dişleriň hem hasaba alynmagy gelejekgi sagaldyş we bejeriş meýilnamalaryna girizmek üçin zerurdyr.

Näsag ilkinji gezek stomatolog-lukmana ýüz tutanynda oňa sagaldyş çäreleriniň meýilnamalaryny düzmeklik iň wajyp işleriň biridir we ol agzyň agzalaryna seredilende edilmelidir. Dişlere seredilende iň wajyp zat olardaky bolup geçen üýtgeşmeleri ýüze çykarmakdyr hem-de seretmekligiň düzgünlerini doly ýerine ýetirmekdir.

Seretmegiň yzygiderliligi: seretmekligi sagdan-çepe, ýokarky äňiň iň soňky uly azy dişlerinden başlamaly we soňra ýokarky äňiň çep tarapdaky dişlerine geçilmeli. Ondan soňra çepden-saga tarap aşaky äňiň dişlerine seretmek amala aşyrylýar.

Dişlere seretmek ýörite gurallar toplumy bilen geçirilýär. Köplenç halatlarda stomatologik görüji aýna we ýiti dürtgüç gerek bolýar (4.12-nji surat). Diş görüji aýna dişleriň görünmesi kyn bolan ýerlerine (gapdal, dil taraplaryny) seretmek üçin hem-de şol ýerlere ýşyklandyryjynyň şöhlesini gönükdirmek üçin gerekdir. Diş dürtgüji bolsa dişleriň oýuk, çüýrän ýerlerini dörjelemek, olaryň çuňlugyny, giňligini anyklamak, syrçanyň tekizligini, nätekiz ýerlerini takykklamaklyk üçin zerurdyr. Eger-de syrçada kariýes köwegi bar bolanda onda şol ýerde dürtgüjiň ýiti uýy saklanyp galýar, esasanam, onuň dişleriň galtaşýan toparlaryndaky köwekleri ýüze çykarmaklykda uly ähmiýeti bardyr. Häzirki döwürde dişiň syrçalaryna emeli şöhlelendiriji çyralaryň kömegi bilen ýagtylandyrmak arkaly dişe seretmek we ondaky zeperlenmeleri ýüze çykarmak amala aşyrylýar. Mundan başga-da dürtgüç kariýes köweginiň içindeki dentin dokumasynyň ýagdaýyny takykklamak, kariýes köweginiň düýbünüň deşkidigini ýa-da ýapykdygyny, diş pulpasynyň diriligini, kök akabasynyň girelgesiniň, ondaky pulpanyň ýagdaýlaryny takykklamak üçin hem ulanylýar.

Diş täjiniň reňkini anyklamagyň käbir ýagdaýlarda dogry diagnoz goýmakda ähmiýeti ulydyr.

Adaty ýagdaýlarda diş täjiniň reňki ak reňkde bolup, sarymtyl-ak reňkden tä gök reňke çenli öwürşgin öwsüp bilýär. Mundan başga-da diri syrçanyň bulduraýan öwürşgin atmasy hem oňa mahsusdyr. Birnäçe patologik hadysalarda syrça özüniň öwürşginini ýitirýär we ol öçügsi görnüşe geçýär. Mysal üçin, köp halatlarda diş syrçasynyň kariýes hadysasynyň ilkinji alamatlary onuň reňkiniň üýtgemegindedir, ýagny ilki garalmagy we soňabaka bolsa onuň çalaryp, hek pisint reňke geçmegidir. Dişleriň pulpa ýumşagynyň zeperlenmesinde, onuň nekrozlaşmasynda bolsa syrça reňkiniň has goýy çalymtyl-goňur, gara reňke geçmekligi, dişiň täjiniň tutuşlygyna reňkiniň üýtgemekligine alyp barýar.

Dişleriň syrçasynyň daşky reňkleri käbir ýagdaýlarda daşky sebäpleriň täsirleri sebäpli hem döräp bilýär. Meselem, çilim çekmek (goňur-gara reňk), metallik petiklerde (kümüş reňki), rezorsin-formalin bejergi usuly geçirilende (gyrmyzy-gyzyl reňk) we ş.m.

Dişleriň täjiniň göwrümüne seretmek hem zerur bolup durýar. Käbir halatlarda diş täjiniň daşky sypatlarynyň üýtgemeleri (Getçinsonyň, frunýöniň dişleri), çenden aşa uly (makro) ýa-da kiçi (mikro) dentiýan hadysalary, käbir diş-äň nädogrulyklarynda ýüze çykýar we olary hasaba almaklyk hem zerur.

4.2.2. Dişleriň perkussiýasy

Dişleriň perkussiýasy bu dişlere gorizonta ýada wertika urgular arkaly periodont dokumanyň ýagdaýyny anyklamaklyk üçin niýetlenen barlag usuly. Kadada adaty güýji uly bolmadyk urguda agyrysyz. Dişlere kakyp görmeklik dürtgüjiň tutawajy bilen ýa-da jubtegiň ters tarapy bilen dişleriň çeyneýji ýa-da kesiji taraplaryna kakmaklyk arkaly amala aşyrylýar. Eger-de periodont dokumasynda patologik zeperlenmeler bar bolsa onda belli bir derejede agyry peýda bolýar. Dişleriň perkussiýasyny

ilki sagdyn dişlerden başlamaly we kem-kemden näsag dişe golaýlamaly. Ilki näsag dişden kakyp başlamaly däl, sebäbi näsagda ýaramaz duýgularyň bolmaklygy ähtimal hem-de näsag dişi tapawutlandyrmasy aňsat bolar ýaly. Wertikal perkussiýasy dişiň kök uýy periodontunyň gorizonta perkussiýasy dişiň kökünüň gapdal periodontunyň ýagdaýyny anyklamak üçin niýetlenendir.

4.2.3. Palpasiýa barlagy

Palpasiýa barlagy bu eliň barmaklarynyň kömegi bilen dokumalaryň gatylygyny, ýumşaklygyny, ondaky agyrlary we çişleri ýüze çykarmak üçin ulanylýan anyklaýyş usulydyr. Ol patologik ojaklaryň göwrümine we ýerleşişine baglylykda amala aşyrylýar. Käbir ýagdaýlarda diňe süýem barmagyň kömegi bilen we başga ýagdaýlarda bolsa iki, üç ýa-da iki eliň barmaklary bilen hem palpasiýa geçirilýär. Palpasiýa etmekligi sagdyn dokumadan başlamaly we kem-kemden zeperlenen dokuma geçmeli. Şeýlelikde dokumadaky çişmeleriň, üýtgeşmeleriň, agyrynyň serhetlerini takykklamak başardýar.

Agyz boşlukdaky nemli bardalaryň ýaralary palpasiýa edilende olaryň erňekleriniň gatylygy, agyrylygy anyklanylýar. Eger-de ýaranyň erňekleri gataňsy hem-de agyrysyz bolsa onda şol ýaranyň howply çişe ýa-da mereziýele degişlidigini aýdýar.

Palpasiýanyň kömegi bilen dişleriň yrgyldamasyny takykklamak hem bolýar, ýöne, köp halatlarda diş yrgyldamasyny takykklamaklyk jubtegiň kömegi bilen geçirilýär. Ýagny, diş jubtegiň agyzlary bilen gysylýar we ol yrgyldadyp görülýär. Kadada diş çala yrgyldaýar, ýöne ol göze görünmeýär. Parodontyň kesellerinde (parodontit) hem-de kök depejik periodont dokumasynyň kesellerinde patologik yrgyldamalar duş gelýär. Patologik yrgyldynyň üç derejesi bardyr: I-derejesinde yrgyldamasy - diş öz hanasyndan westibulýar-lingiwal taraplara hereket edýär; II-derejesinde diş westibulýar-lingiwal hem-de medio-distal taraplaryna-da yrgyldap hereket edýär; III-derejesinde dişler hemme taraplaryna-da yrgyldap hereket edýär.

4.2.4. Temperatura duýujylygyny anyklamak.

Fiziki barlag usullarynyň iň bir köp ulanylýanlarynyň biri dişleriň temperatura gyjyndyryjysyna duýujylygyny takykklamak usulydyr. Bu usulda diş pulpasynyň ýagdaýy, syrçanyň syzdyryjylyk ukyby kesgitlenilýär. Gyjyndyryjy höküminde sowuk, gyzgyn suw ulanylýar. Iň aňsat usuly bolsa dişlere sanjym şprisiniň kömegi bilen suwy pürkmek arkaly amala aşyrylýar. Kä halatlarda pagta pamygyny alyp oňa suw siňdirilýär hem-de ol kariýes köwegine ýa-da diş täjiniň daşyna örtülýär we belli bir dişiň temperatura bolan duýujylygy anyklanylýar.

Diş pulpasynyň temperatura duýujylygy anyklanylanda kadaly ýagdaýlarda onuň örän ýokary sowuklykdaky - 17-22 °C we 50-52 °C gyzgynlykdaky gyjyndyryjylary duýýanlygy belli boldy hem-de onuň temperatura adaty duýujylygy sowuk we gyzgynlygyň aralygyndaky +30 °C-dygy belli boldy.

Diş pulpasynyň çişme hadysalarynda dişiň temperatura duýujylygy üýtgeýär kä halatlarda ýokarlanýar, ýa-da peselýär. Sowukdan ýa-da gyzgynadan agyrlaryň döremegi bolup geçýär. Eger-de dişiň pulpasy doly nekrozlaşyp ölen bolsa, onda, pulpa her-hili temperatura gyjyndyrmasyna jogap bermeýär.

4.2.5. Diş dokumalarynyň ýagdaýlarynyň elektrik togunyň kömegi bilen anyklanylyşy (elektroodontodiagnostikasy)

Dişin dokumalaryna elektrik toguny goýbermeklik arkaly geçirilýan barlag örän netijelidir. Olar pulpanyň hem-de dişi gurşap alýan dokumalaryň ýagdaýlaryny doly bilmäge ýardam edýär. Elektrik toguny ulanmagyň esasy maksady her bir diri dokumanyň nerw öýjükleriniň belli bir mukdardaky gyjyndyryjynyň täsirlerine oýanmak häsiýetiniň barlygyndan gelip çykýar. Ýagny, belli bir kiçi derejedäki elektrik togunyň güýjine dokuma nerwiniň oýanmagy we gyjyndyryja jogap bermegidir. Bu hadysa her-bir dokumada deň däl, patologik hadysalarda bolsa üýtgeýändir.

Diş dokumalarynyň elektrik toguna duýujylygyny barlamak ýöriteleşdirilen abzallaryň kömegi bilen geçirilýär. Bulara OD-2M, JWN-1, ЭОМ-1, ЭОМ-3, OSM-50 we başgalar degişlidir. Bu abzallaryň kömegi bilen, ýokary derejede, dişleriň duýujylygyny takykklamak başardýar.

Elektroodonto anyklaýyşyň geçiriliş tertibi.

Gurşundan ýasalan, “+” belgisi bilen bellenen 10x10 sm ululykdaky possiw elektrody näsagyň eline hasa bilen berkidilýär, hasa bilen eliň derisiniň aralygynda ölje mata goýulýar. Anyklaýyş geçiriljek dişin töweregi çökündilerden arassalanylýar hem-de ony gowy edip gury pagta letdesi ýa-da howa bilen guradylýar hem-de oňa agzyň suwuklygy barmaz ýaly pagta letdejikleri bilen örtmeli ondan soňra işjeň (aktiw) elektrody “-” belgisi bilen bellenen tok simini ýukajyk öllenen pamyk bilen örtmeli we ondan soňra onuň ujuny dişin gaty dokumasyna, ölçeg geçiriljek ýerimize degirmeli. Alyn dişlerde ölçeg geçirilýän ýeri-kesiji tarapyň ortasynda, kiçi azy dişleriň çeyneýiş tarapyň ýanak tarapdaky tümmejiginiň, uly azy dişlerde bolsa öňki ýanak tümmejiginiň çür depesinden geçirilmelidir. Bu bolsa dişleriň syrçasynyň iň galyň hem-de gistologik gurluş aýratynlyklaryna baglylykda edilýär. Eger-de dişde uly kariýes köwegi bar bolsa, onda ölçegi kariýes köweginiň düýbünden hem ölçemek bolýar.

Lukman tarapyndan ölçeg geçirilýän wagty elektrik togundan goranmaklyk üçin rezin ellik geýmek we plasstmas gurallary ulanmaklyk zerurdyr. Häzirki wagtda diş pulpasynyň kadadaky we patologik ýagdaýlaryndaky toga duýujylyklary doly takyklandyr. Sagdyn dişleriň pulpasy 2-6 mkA derejedäki elektrik togunyň güýjüni duýýar. Diş kariýesiniň ilki başlarynda tegmilt kariýesde dişleriň duýujylygy üýtgemeýär. Kariýesiň ösen derejesinde bolsa (orta, çuňňur kariýes) pulpanyň toga duýujylygy pese gaçyp başlaýar, bu bolsa ondaky morfologik üýtgeşmeleriň bolýandygyna şaýatlyk edýär. Elektrik toguna duýujylygynyň hasam pese gaçmagy (20 den - 40 mkA çenli) pulpadaky çişmäniň derejesi aňladýar. Eger-de pulpanyň toga duýujylygy 60 mk A ýeten bolsa, onda täç pulpanyň nekrozlaşan, eger-de 100 mkA we ondanam ýokary elektrik toguna duýujylyk bolsa, onda kök pulpasynyň hem doly nekrozlaşan bolýar. Kadada kök daşyndaky periodont dokumasy 100-200 mkA toguna duýgurdyr. Eger-de periodontda patologik üýtgeşmeler bolup geçen bolsa, onda, onuň toga duýujylygy ýene-de pese gaçýar we 200 mkA-denem ýokary bolýar (350-500 mkA).

Käbir ylmy çeşmeleriň maglumatlaryna görä sagdyn dişin pulpasy toga duýujylygyny peseldip bilýär (Borowskiý E.W. we başgalar 2002). Mysal üçin, dişin gyşyk çykmagy, garşydaş dişiniň sogrulmagy bilen onuň işjeňliginiň pese gaçmagy ýa-da adamynyň ýaşynyň ulaldygyça pulpadaky madda çalşygynyň bozulmagy we onda duzlaryň çökündisiniň emele gelmegiň netijesinde we ş.m.

Ýokarda agzalyp geçilen anyklaýyş usuly we ölçeg birlikleri hemişelik aň gatnaşygyndaky dişleriň kökleriniň doly ösüp gutaran döwürlerine degişlidir.

4.2.6. Rentgen anyklaýyş usullary

Anyklaýyş usullaryň içinde iň bir giňişleýin ýaýrany rentgenologik barlag usulydyr. Käbir ýagdaýlarda ol dişiň kesellerini anyklamaklykda ýeke täk usul hökümünde hyzmat edýar. Rentgen barlaglarynda birnäçe ugurlar ulanylýar, ýone olaryň içinde iň esasysy rentgenografiýa usulydyr.

Stomatologik şypahanalaryň şertlerinde, köplenç, agyz boşlugynyň içki ýakyn fokusly rentgen suratyna düşürmek usuly ulanylýar. Diş kökleriniň zeperlenmelerini takykklamaklykda we onuň bejergisinde, dişleri gurşap alýan dokumalaryň ýagdaýlaryny öwrenmekde hem-de äň süňklerindäki patologik bozulmalaryň derejesini ýüze çykarmakda rentgen barlaglary uly ähmiýete eýedirler.

(4.13. surat) Ýokarky üç alyn dişler agyz içki rentgen suraty.

Rentgen suratyna her bir dokuma belli bir derejede düşmeýär. Suratnyň hili dokumanyň gatylygyna, dykzlygyna, kontrastlygyna baglydyr.

Dişiň syrçasy açyk we dykz surata düşýär, dişiň beýleki ýumşagrak dokumalarynyň bolsa (sementi, denti) öçügsi we dykzda surata düşmek ykyby bar. Dişiň boşluklary, akabalary öçügsi – garaňky düşýär, sebäbi olarda has ýumşak dokumalar bar - pulpa dokumasy.

Gowy düşürilen rentgen suratlarda äň süňkleriniň gurluşy has aýdyň görünýär. Olarda süňk öýjükleri, süňküň daşky kortikol gabygy, içki gatlagyndaky süňk diwarlary, trabekulalary, süňk ýülügi we ş.m.... Ýokarky ändäki boşluklar, burun we maňlaýdaky boşluklar suratda gara reňkde bolýar. Dişlerde goýulan petikleýjiler hem surata gowy düşýarlar, ýone, olar hem biri-birinden tapawutlanýar. Amalgamalar, pes-plastmassalar we kompozitler has gowy düşýarlar.

Rentgen barlaglary göze görünmeýän kariýes boşluklaryny, ösüp çykmaryk dişleri, dişleriň kökleriniň ýagdaýlaryny bilmekligi, onuň uzynlygyny, gyşarmalaryny, akabadaky petikleýjilerini, onuň doldurylyş derejesini, periodontiň zeperlenmesini, kökleriň döwulmelerini, deşilmelerini, soýgetleriň barlygyny, akabanyň giňligini, darlygyny, emeli täçleriň goýulyşyny, olaryň dogrulygyny, kök aralyk süňküniň bozulmalaryny, äň süňkleriniň eremekligini, onuň derejesini, görnüşini, äň süňklerdäki howply çişleri, boşluklary, kistalaryň emele gelmelerini takykklamak we birnäçe başga-da anyklamalary etmegi başaryar.

Rentgen barlaglaryň usullary:

Ýerli rentgen surata düşürmeklik usuly. Bu usul boýunça 4-5 dişiň töwereginde äň süňkleriniň, periodontuň, dişiň dokumalarynyň şekillerini görmek amala aşyrylýar. Bu usul boýunça kariýes we onuň ötüşmeleriniň parodontitiň, gingiwitleriň, ösüp çykmaryk dişleri, kistalary we beýleki ýerli patologik üýtgeşmeleri anyklamak başardýar.

Panoramalaýyn (giňişleýin) rentgen surata düşürmeklik usuly häzirki döwürde giňden ýaýrandyr. Bu usulda surata düşürilen tagtada bütinleý ýokarky-aşaky äňleriň, dişleriň şekilleri düşürilýär, dokumalaryň göwrümlerini 1,5-2 esse ulaldyp görkezilýär we onda süňkleriň gurluşy has oňaly görünýär. Dişleriň zeperlenmelerinde we parodontyň keselli näsaglarda köp ulanylýar. (4.14. a, b surat).

Ortopantomografiýa usuly. Bu usulda ýokarky hem-de aşaky äňleriň, dişleriň şekilleri bir suratda ýerleşdirilip, ol, ulaldylan görnüşde düşürilip, ýokarky we aşaky äňleriň, çep-sag taraplaryň dokumalaryny deňeşdirilýär (4.15 sur.).

Tomografiýa usuly. Bu usul dokumalary gatlak-gatlak edip düşürmek, süňkleriň çuň gatlaklaryny aýratynlykda surata düşürüp, ondaky patologik üýtgeşmeleri anyklamak üçin niýetlenen dir. Ol süňk kistalarynda howply döme keselleri anyklamakda ulanylýar.

e) Sialografiya usuly – sülekey mázlerini ýöriteleşdirilen rentgen suratyna düşürmeklik usulydyr. Bu usulda sülekey máziniň içinde rentgen şöhlesine ýokary duýujylykly, surata gowy düşmeklik ukyby bolan dermanlar goýberilýär (ýodolipol, propitodol, gipak, urografin we başgalar) we soňra rentgen suratyna düşürilýär. Suratlar da sülekey mázleriniň göwrümini we ondaky duz çökündileri anyklamaklyk başardýar.

4.2.7. Transillýuminasiya anyklaýyş usuly

Organik ýşyklandyryş aýnasynyň kömegi bilen dokumalara sowuk şöhle gönükdirilýär we ýşyk kölegesiniň emele gelmekligi netijesinde zeperlenmeler anyklanylýar. Anyklaýyş garaňky otaglarda geçirilýär. Bu usul dişleriň kariýesini anyklamaklyk, pulpitleri, diş çökündilerini, daşlary takykklamak üçin, syrçanyň jaýryjaklaryny ýüze çykarmak, kariýes köwekleriniň taýýarlanyşynyň hilini, çökündileriň aýyrylyş derejelerini hem takykklamak üçin niýetlenendir.

Diş kariýesinde goňur öwüşginiň bolmagy, pulpitlerde diş täjiniň reňkiniň garalmaklygy we ş.m.

4.2.8. Lýuminesent barlag usuly

Lýuminesent barlag usulynyň esasy manysy dokumalaryň we olaryň öýjükleriniň ultramelewşe şöhlelerinde özleriniň adaty öwüşgünlerini üýtgedýänligindedir.

Bu usul köwekdäki petigiň erňekleriniň ýagdaýlaryny anyklamak, ondaky yslyryň barlygyny bilmeklik, başlangyç kariýesiň hem-de nemli bardanyň we diliň, dodagyň keselleriniň morfologik elementlerini takykklamaklyk üçin niýetlenendir.

Lýuminesent takyklaýyş üçin medisina senagatynda ýöriteleşdirilen abzallar (OLD-41), mikroskoplar, kwars lampalary, Wudanyň filtrleri öndürilýär we ulanmaklyga hödürlenýär.

Wudanyň şöhlesinde adaty sagdyn dişleriň syrçasy ak-gar öwüşgin berýär. Kariýes bilen zeperlenen we emeli täçli dişler gara reňkli öwüşgin berýär. Agyzdaky dile şöhle tutulanda, kadada apelsiniň reňkinden tä gyzyl reňke çenli öwüşgin gözegçilik edilýär. Diliň gipowitaminozdaky zeperlenmesinde ýarpy-ýalta renklenmeklik, leýkoplakiýada bolsa açyk-reňkde öwüşgin bolýar.

Agzyň nemli bardasynyň çişme kesellerinde, olardaky morfologik üýtgeşmeler her-hili reňkleriň öwüşginini berýärler.

Mysal üçin, bardanyň gyzyl ýasy demrewüň iň adaty görnüşinde açyk-sarymtyl öwüşgin, gyzyl wolçankada – açyk ak – gögümtil reňkde, nemli bardanyň gan öýme we gyzarma ýerleri – goýy gögümtil – çal reňkde, giperkeratoz teňňejikler – açyk-gök öwüşýärler. Nemli bardadaky eroziýalar we ýaralar garamtyl-goňur reňkleri, iriňli suwuklar we gançökündilerinde emele gelen kesmekleri bolsa sarymtyl-goňur reňkdäki öwüşgini berýär.

Lýuminesent barlag usuly garaňkydylan otaglarda geçirilýär. Gönükdirilen şöhle bilen dokumanyň aralygy 20-30 sm golaý, emma daş bolmaly däl.

Bulardan başga-da lýuminisent barlagy, Wudanyň şöhlesi gistologik, mikroskopik takykklamalarda hem giňden ulanylýar.

4.2.9. Funktsional takykklamalar

Ýellenme (urtica) takyklamasy – dokumalardaky we nemli bardadaky suwuklyklary we ýellenmeleriň möçberini bilmek üçin geçirilýän usuldyr. Bu usulyň esasy maksady dokuma ýa-da nemli

barda 0,2 ml fiziologik ergini sanjym esasda goýberilýar we ol suwuklygynyň siňiş tizligi ölçenilýär. Kadada emele gelen ýellenme 50-60 minudyň dowamynda siňip aýrylyp gidýär. Ýellenme suwuklygy 25 minudyň dowamynda siňip gitse, onda dokumanyň suwuklanmasy ýokary, eger-de çiş 1,0 sagatdan-da köp wagtda siňse, onda onuň suwuklanmasy pes hasap edilýär. Takyklama has aýdyň bolar ýaly barlagy 2-4 gezek gaýtalamaly.

Gistamin barlagy – allergiýa hadysasynda dokumadaky we suwuklykdaky gistamine bolan duýgurlygy bilmeklikdir. Usulyň esasy manysy sanjym bilen 1 damja gistamin deriniň astyna goýberlende emele gelýän düwünjiginiň göwrümi gandaky gistaminiň mukdaryna gonüden-göni baglydyr. Sanjymdan 10 minut geçenden soň kadada 5 mm göwürümdäki düwünjik emele gelýar we onuň daşyndaky gyzarmasynyň ululygy 20 mm çenli bolýar. Gistamin takykklamasynyň netijesinde gan kapillýarlarynyň diwarjyklarynyň geçirijiligini, syzdyryjylygyny bilmek; vegetatiw nerw ulgamynyň işjeňligini, bedeniň allergologik ýagdaýlaryny bilmek bolýar. Gistamin takykklamasy položitel bolanda, ýagny, gistamin duwunjiginiň has ulalmagy aşgazan-ıçege ulgamynyň kesellerinde, üznüksiz gaýtalaýan aftoz stomatitde, köp görnüşli suwjarma eritemasynda bolýar we ş.m.

Şilleriň – Pisarýewiň barlagy. Kentlewük etiniň çişmesiniň depginini anyklamak üçin geçirilýär. Munuň üçin diş etiniň nemli bardasyňa Şiller – Pisarýewiň ergini çalynýar. Ol erginiň düzüminde 1,0 g kristallik ýod, 2 g kaliý ýody bolýar we olar 4 ml distillirlenen suwda eredilýär. Kadaly kentlewük eti ergin çalnandan soň samanyň sary reňkini berýär. Eger-de kentlewükde üznüksiz çişme peýda bolan bolsa ondaky glikogeniň mukdary onuň derejesine laýyklykda köpeliýar we erginiň düzümindäki ýod birleşmeleri glikogen bilen birleşip ak-goňur reňkden tä goýy goňur reňke çenli öwüşgin berýar we şeýlelikde çişmäniň derejesini kesgitlemek başardýar.

Ýasinowskiniň barlagy. Bu usulda agyz boşlugyna leýkositleriň we epiteliýal öýjükleriň düşüşiniň mukdaryny kesgitlenilýär.

Ilki bilen näsag agzyny 50 ml fiziologik ergin bilen 5 minudyň dowamynda çaykap dökmeli. Ondan soň 5 minut arakesme we ondan soňra ýene-de şol 15 ml ergin bilen agzyny çaykatmaly we ony bir probirka ýygnamaly. Öwreniji aýna gutusynyň üstüne 1 damja agyzda çaykalan suwuklyk we 1 damja 1% natriý eýozininiň natriý hloridiniň izotoniki ergininde eredileni damdyrylyp üstünden aýna gutusy bilen jebis ýapylýar. Şöhleli mikroskopda aýnadaky reňklenýän (gülgüne) we reňklenmeýän (ýaşyl) leýkositleriň sany kesgitlenilýär. Daşky membranasy saklanan (diri) öýjükler reňklenmeýärler we şeýlelikde reňklenmedik öýjükleriň sany ýaşayşa ukyply leýkosit öýjükleriň göterimini (%) kesgitleýär.

Nemli bardasy we parodontlary sagdyn adamlarda agzy çaykadylyp alnan suwuklygynyň 1 mkl möçberinde leýkosit öýjükleriniň ortaça mukdary 80 den tä 120 çenli, olaryň içinde dirilige ukyplysy 90-98% barabardyr. Şol barlag suwuklygynyň içinde epiteliýal öýjükleriniň sany 25 den 100 çemesi aralykdadyr.

Kaweşkiniň barlagy - bu usulda dokumanyň fagositoz we regenerasiýasynyň derejesini anyklamak üçin niýetlenendir. Munuň üçin dokuma, dodagyň nemli bardasyňa 0.1 ml 0.25% derejedäki tripanyň ýa-da metileniň gögüniň arassalanan erginleri sanjym esasda goýberilýär. Goýberilen bardada tegmilt emele gelýar we onuň şo bada göwrümi ölçenilýär. Gaýtadan ölçemeklik 3 sagatdan soň geçirilýär.

Hasaplanyşy: ilkibadadaky tegmiltiň göwrüminiň radiusynyň 3 sagat geçenden soňky göwrümine bolan gatnaşygyna baglylykda geçirilýär (R_2^2 / R_1^2); kadada 5-den 7-ä çenli aralykda. Eger-de ol ölçeg 5-den kiçi bolsa onda dokumanyň durnuklylygynyň pesligini, a egerde ol 7-den ýokary bolsa onda durnuklylygynyň ýokarydygynyň subutnamasydyr.

Kulaženko boýunça kapillýarlaryň durnuklylygyny barlamak. Bu usulda wakuum derejesine baglylykda belli-bir wagtda gan damarlarynda ganöýmäniň derejesi takykklanylýar we şol wagt esasynda-da damarlaryň diwarlarynyň durnuklylygy kesgitlenilýär. Aşaky äniň alyn dişleriniň nemli bardasynda barlag geçirilende kadada 50-60 sekunt wagtda ganöýme emele gelýär. Äňleriň beýleki

böleklerinde bolsa ondanam ýokary wagtda emele gelýär. Parodont kesellerinde ganöýme wagty 2-5 esse azalýar, ýagny çişme hadysasynyň derejesine baglylykda ol tiz emele gelýär.

Dişetiniň suwuklygyny barlamak (KS). Kentlewük suwuklygynyň bölünip çykyşynyň mukdaryny kesgitlemek G.M.Barer we başgalar (1987) tarapyndan hödürlenen usul boýunça geçirilýär. Dişeti kisejigine suwuklyk sorujy kagyzygy goýulýar, 3 minut wagtdan soň kagyzygyň agramyny çekýärler we agram tapawudy boýunça onuň mukdary kesgitlenilýär. Takyklamaklygy 16, 21, 24, 31, 36, 44 dişleriň töwereginde geçirmeklik maslahat berilýär.

Indeksiň kesgitleniliş formulasy:

DSI	Dişeti suwuklygyny görkezijileriň jemi
	Barlanan kentlewük kisejikleriniň sany

DSI – Dişeti suwuklygynyň indeksi.

Kadada kentlewük suwuklygynyň mukdary 0-0.1 mg; üznüksiz kataral gingiwit 0.1-0.3 mg; parodontitde 0.3 mg we ondan hem ýokary bolýar.

4.2.10. Funksional barlaglary

Funksional barlag usullary keselleri anyklamakda goşmaça takyklaýyş bolup, olar, zeperlenmeleri irki döwürlerinde, gizlin alamatlaryny we geçiş möhletlerini ýüze çykarmakda wajyp ähmiýete eýedir. Mundan başga-da bejergilere görkezmeleri we onuň netijeliligini, soňraky boljak ýagdaýlary kesgitlemek üçin hem gerekdir.

Biomikroskopiýa anyklaýyşy – kiçi gan damarlardaky ganyň akymyny göz görežiniň kömegi bilen takykamakdyr. Gan damarlarynyň gürlügin, ganyň akymy, doluş we akýş tizligini we ş.m. Bu barlag usuly nemli bardanyň aftoz stomatit çişmelerinde we parodont dokuma kesellerinde ulanylýar.

Çeýneýşiň barlagy. Bu usulda agzyň çeýneýiş agzalarynyň işjeňligini barlanylýar. 3 sany görkeziji kesgitlenýär. Çeýneýşiň işjeňligi, çeýneýşiň netijeliligi, çeýneýşiň ukyplylygy.

Polýarografiýa barlagy. Bu usulda ýumşak dokumalardaky kislorod madda çalşygynyň derejesi kesgitlenilýär. Barlag ýörite kislorodyň mukdaryny ölçeýji abzalyň kömegi bilen geçirilýär - “Polýarograf” anyklaýyş usuly ulanylýar. Ol dişýany we nemli bardanyň kesellerinde, dokuma şikeslenmelerinde we başg. maslahat berilýär.

Reodontografiýa barlagy – diş pulpasynyň gan damarlaryndaky gan aýlanyşyň ýagdaýlaryny öwrenmek (ganyň basyşy, damaryň diwarynyň gysylyşy, işjeňligi we b.ş.) hem-de pulpa çişme kesellerini özge kesellerden tapawutlandyrmak, diş täçlerini ortopedik bejergilerde gyrlanda pulpadaky üýtgeşmeleri öwrenmek işleri üçin niýetlenendir.

Reoparodontografiýa barlagy – dişýany dokumalardaky gan damarlarynyň ýagdaýlaryny öwrenmeklik üçin niýetlenen usuldyr. Ol ýörite abzalyň kömegi boýunça amala aşyrylýar.

Fotopletizmografiýa barlagy – bu usulda dokumadaky ýerli ganaýlanyşygynyň derejesini optiki surata düşürmek arkaly kesgitlenilýär. Bu usul boýunça çişme ojagynyň serhedini we gan aýlanyşynyň derejesini kesgitlemek başardýar. Esasanam ol dildäki, dodakdaky, dulukdaky stomatit çişmelerinde, ýa-da parodontit kesellerinde ulanylýar.

4.2.11. Laboratoriýa barlag usullary

Keselleri doly anyklamak we kesgitlemek üçin birnäçe goşmaça barlaglar ulanylýar. Olar umumy klinik, biohimik, morfologik, gistologik barlaglardyr. Stomatologiýanyň amalynda has giňden goşmaça barlag usullary bolan mikroskopik, serologik, allergologik, hem-de umumy ganyň, peşewüň düzümini barlamaklyk ulanylýar.

Mikroskopik barlaglar. Bu usullarda haýsam bolsa bir zadyň mikroskopik gurluşy öwrenilýär: öýjükleriň, nemli bardanyň gurluşy, bakteriýa bedenjikleriniň, ýaranyň, örgünleriň gurluşy we başg.

Sitologiýa barlagy dokumalardaky öýjükleriň gistologik gurluşyny we onuň düzüminiň aýratynlyklaryny kesgitlemek üçin geçirilýär. Sitologik anyklaýyş usuly häzirki döwürde giňden ulanylýan usullaryň beridir. Ony barlaglaryň ýönekeýligi, netijeliligi we näsag üçin howpsuzlygy bilen düşündirmek bolýar. Bu usulda bejerginiň netijeliligini takykklamak aňsatdyr.

Sitologik barlagy geçirmek üçin çişme ojagyndaky ýaranyň ýüzünden alnan bölejik dokuma, iriňli suwuklyk, ýara suwuklygy, kesmekler, çişler ulanylýar. Ýaralaryň, çişmeleriň ýüzünden arassa aýna gutujygynyň ýa-da rezin pozgujynyň kömegi bilen mazok almak ýa-da olardaky gopan dokuma gatlaklaryny şpateliň, gladilka gurallaryň kömegi bilen goparyp almak, ýa-da ondaky çişme suwuklyklaryny sorup almak arkaly hem barlaglar geçirilýär.

Sitologik anyklaýyş punksiýa çişme ojagyň sanjym iňňeleri arkaly deşmek we çuň ýerleşen ojakdan onuň suwuklygyny şprise sormaklyk hem-de alnan maddany barlag etmeklik arkaly amala aşyrylýar.

Howply domme çiş kesellerini anyklamaklykda, dermatozlarda (pakgarçak keselinde), wagtynda bitmeýän eroziýalarda, jaýrylmalarda we başg. sitologik barlaglar has netijeli usul bolup hyzmat edýär. Sitologik barlagda agzyň ýiti gerpetik uçuklamasynda köp ýodraly ulalan öýjükleri görmek bolýar. Akan-tolitik pakgarçak keselerinde – göwrumli akantolitik öýjükleri, Tşankanyň öýjüklerini görmek bolýar.

Agzyň inçekesel ýarasynynda – inçekeseliň tümmejikleriniň öýjüklerini, epiteliýal öýjükleri, Langerhanyň uly öýjüklerini hem-de spesifik däl çişme öýjüklerini – limfositleriň, neýtrofilleriň, plazmasitleriň, makrofaglaryň barlygy takyklandylyr.

Agzyň rak (kanser) çişmesinde dokuma gurluşynyň adatydan düýpli üýtgeşmesi bolan aplaziýasyny, öýjükleriniň we suwuklyklarynyň atipizmini we başg. üýtgeşmeleri görmek bolýar.

Biopsiýa barlagy – zeperlenen dokuma bölejigini barlag üçin kesip almak hem-de keseli doly takykklamak üçin niýetlenen usuldyr. Biopsiýa anyklaýyş kliniki we beýleki goşmaça barlaglar keseli doly takykklamaklyga mümkinçilik bermedik ýagdaýlarynda geçirilýär. Barlag üçin 5-6 mm diametr göwrümdäki dokuma bölejigi ýeterlikdir. Lukmanlar tarapyndan keseliň kliniki we laborator barlaglarynyň netijeleri deňeşdirilip, oňa takyk baha bermek we olaryň geçirilişiniň dogrulygyna göz ýetirilmelidir. Eger-de käbir nädogrulyklar ýüze çyksa onda barlaglar täzedan gaýtalanymalydyr.

Bakteriologik barlaglar – çişmäniň ojaklarynda (eroziýa, ýara, iriň çişsi we başg.) mikrob bedenjikleriniň düzümini anyklamaklyk üçin alynýan barlag usulydyr. Bu barlag köp halatlarda keseli döredijileriň sebäpkäri bilme üçin (ýörite ýokanç keselleri, wirus keselleri, kömelejikler, bakteriýalar, ýonekeýjeler we başg.) geçirilýär. Barlag üçin alynýan maddalar ertirir bilen aç garna ýa-da iýeninden 3-4 sagat geçenden soňra, agzy suw bilen çäýkadylandan soňra, alynýar.

Mikrobiologik barlag maddalary alnanda käbir tertip-düzgünleri berjaý edilmelidir:

- 1) Barlag maddasy alynmazdan öň agzyň içini derman saklaýjy erginler bilen çäýkamaly däl;dir;
- 2) Barlag serişdesi alynmazdan öň näsag agzyň ýyly suw ergini bilen çäýkamaly;
- 3) Barlag üçin alynjak serişdäniň ýerini (ýarany) arassa lukmançylyk hasasy bilen ýüzleýje süpürmeli;
- 4) Barlag maddasyny ýaranyň çuň düýbünden almaly;
- 5) Alnan barlag serişdesi haýal etmän laborator-anyklaýyş ýerine iberilmeli;
- 6) Bakteriýalary köpeltmek üçin niýetlenen gaplara şol wagtyň özüde geçirmeli. Eger-de şu ýokarda agzalan tertipler berjaý edilmese onda barlagyň netijeleri nädogry bolmagy ähtimal;
- 7) Barlag serişdelerinde köp mukdarda kömelejikleriň ösmegi, şol bedenjikleriň zeperlenmäni döredendiklerine güwä geçmek.

Eger-de ak spirohetleriň bolmagy (treponemalaryň) merezeliň bardygy (gaty şankr) ýa-da ikilenji merezýeliň bolmagyny tassyklaýar. Nemli bardanyň ýaraly, Wensanyň stomatitinde 100% derejede fuzospirohetozlaryň bolmagy takyklandylyr.

Serologik barlaglar. Bu gan suwuklygyndaky antitelalary ýa-da antigenleri, dokumadaky ýa-da mikrob bedenjikleriň antigenlerini deňeşdirmek, immunologik hadysalara gatnaşmaklaryny kesgitlemekdir.

Wassermanyň barlagy (komplementiň lagtalanmaklygy). Bu barlag Kanyň we şitohol çökündisiniň emele gelmeklik ýagdaýlary bedendäki merezeliň bardygyny anyklamak üçin geçirilýär. Merezelde serologik barlaglar kesel ýokuşanyndan 5-6 hepdeden soňky günlerde (gatan şankyryň 2-3 hepdesinde) pozitiw bolýarlar. Ikilenji merezelde bolsa ol barlaglar has ýokary derejede pozitiw bolýarlar. Üçülenji merezelde serologik barlaglaryň 50-70% pozitiw bolýar. Käbir halatlarda Wassermanyň barlaglarynyň pozitiw däl ýagdaýlary bermekligem ähtimaldyr.

Serologik takykklamalar bulardan başga-da adamlaryň bedeniniň immun ýetmezçiliginde, ýokanç wirusly usullerde hem ulanylýar.

Derman allergiýasynyň ýagdaýlaryny anyklamak.

Derman allergiýasynyň anyklanylyşy köp halatlarda çylşyrymly bolup, bu ýagdaýlar derman serişdeleriniň bedene ýokary duýujylykly täsirleri esasynda, ýa-da immunologik sebäplere baglylykda döreýär.

Allergik hadysasynyň tiz wagtda ýüze çykýan ýagdaýlary (anafilaktik şok, Kwinkanyň ýellenmesi) antigen E-nyň immunoglobulin LgE bilen birleşip dokumalardaky ýarym nukreýarlar we makrofaglar bilen özara baglaşmasy esasynda döreýär (allergik hadysasynyň I görnüşi). Käbir ýagdaýlarda bolsa dokuma öýjüklerinde sitoliziň bolmagy esasynda antigen bilen antitelanyň birleşmesi bolup, ganda gemolizi, leýkopeniýa, trombositopeniýa hadysalary bolup geçýär (allergik hadysanyň II görnüşi).

Allergik hadysasynyň III görnüşinde immunologik birleşmeler gan damarlarynyň diwarlarynda çökýärler we Artýusyň fenomenini, deride, nemli bardalarda ekzantemalary ýüze çykarýar (gyzarma, çişme).

Allergik hadysasynyň IV görnüşinde dokumalarda haýal ýüze çykýan hadysalar döreýar we olaryň esasy sebäpkärleri dokumalardaky ýokary duýujylykdyr we olar esasan limfosit öýjükleriniň gatnaşmagynda bolup geçýär. Olar dermanly ekzema, dermatitler we stomatitlerdir.

Allergologik hadysalarynyň anyklaýyş usullaryny takmynan 3 topara bölmek bolýar. 1) Näsagyň allergologik taryhy maglumatlaryny ýygnamaklyk. 2) Deridäki we beýleki anyklaýyşlar (probalar). 3) Laborator takykklamalar.

Allergologik anamnezi – keseliň gelip çykyşynyň taryhy maglumatlary zeperlenmäniň sebäplerini takykklamagyň ilkinji usullarynyň biridir we esasydyr. Dogry we takyk soralyň ýygnaýan maglumat köp halatlarda aňsat diagnoz goýmaga mümkinçilik berýär. Allergologik anamneziniň maglumatlary ýygnaýanda näsagyň allergologik ýagdaýyny, kesellerini bilmek (dem gysma keseli, pollinoz, güýzki lihoradka, (gyzdyrma) ekzemalar, guragyry keseli we başg.) bu keselleriň onuň garyndaşlarynda bolmagy, derman serişdelerine ýokary duýujylygynyň we ş.m.-leri anyklamakdyr. Mundan başgada näsagyň haýsy derman serişdesini soňky wagtda köpräk içendigini, iýmitlere ýokary düýgurlygynyň barlygyny ýa-da ýoklugyny, agajyň güllerine, tozgalamalaryna, himiki serişdelere, haýwanlarynyň tüýlerine, atyryň islerine we başga-da allergenlere duýujylygynyň barlygyny ýoklugyny sorag-ideg edip bilmeli.

Näsagdan derisiniň ýa-da dyrnaklarynyň kömelejeklerden zeperlenmesiniň bardygyny, ýoklugyny (epidermofitiýa, trihofitiýa).

Allergologik taryh ýygnaýandan soňra oňa baha bermek we birnäçe günden soň diýlen allergen serişdeleri berilmeli, ýakyndan täsir edilmesi togtadylanyndan soň näsagyň ýagdaýyna seredilmeli, ýagny, allergik alamatyň aýrylýandygyny ýa-da peselýändigini anyklamaly. Eger näsagyň ýagdaýy gowulanýan bolsa onda bu takyklanan allergeniň dogrulygynyň alamatydyr.

Allergologik ýagdaýyň ikinji kesgitleniş usuly - näsagda bolaýjak allergen serişdeleri barlap görmek we deride anyklaýyş usullary geçirip görmekdir.

Allergenleri deride barlap görmek has amatlydyr. Olara degişli derä damdyrmak, çalmaklyk, derini ýyrtyp oňa damdyrmak ýa-da deri içine sanjym etmek ýaly usullary bardyr. Allergik hadysasynyň oňaly ýa-da oňaysyzdygyny kesgitlemek ýerli eýozinofilleriň üýşmesi we leýkositoz

hadysasynyň bolmaklygy bilen geçirilse has takyk bolýar (Borowskiý E.W. we başg. 2002ý.). Mundan başga-da allergen goýberilen deride gyzarma (eritema) we ýellenme (dokuma suwuklygynyň ýygnaňmaklygy) bolup geçýär.

Näsagda bolaýjak allergenleri käbir takykklamalar boýunça geçirmek maslahat berilýär:

a) Dilasty barlagy: allergen diliň aşagyna goýberilýär ýa-da pagta siňdirilip birnäçe minut (10-15) goýulýar ondan soňra näsagyň özüni duýuşy we diliň astyndaky nemli bardanyň üýtgeşmeleri esasynda baha berilýär.

b) Leýkopeniýa barlagy: allergenleri goýberilenden 20-40 minut öň we soň gandaky leýkositleriň sany taktklanylýar. Olaryň sany 1 mm-da 1000 öýjükden pese gaçsa, onda bu şol nasagda allergiýa sensibilizasiýasynyň bardygynyň alamatydyr.

w) Trompositopeniki indeksi – gana allergenler düşenden soň antigen+antitelo birleşmesiniň emele gelmesi sebäpli ganyň düzümindäki trombosit öýjükleriniň çürşmekligi (agglýunitasiýasy) we olaryň sanynyň azalmaklygy bolup geçýär.

Laborator barlag usullary. Bu usullara serologik, immunologik we öýjükleriň riýaksiýalary degişlidir. Serologik barlaglara degişli: Mikro presipitasiýasy Uaniýe gelýewidäki presipitasiýasy, agglýunitasiýa we gönü däl gemagglýunitasiýasy, komplementleriň birleşmeleri we başg.

Allergiýanyň Mahsusdäl barlaglaryna aşakdakylar degişli:

- 1) Çişme ojagynda we çetki gan aýlagynda eýozinofil öýjükleriniň sanynyň köpelmegi;
- 2) Çetki gan aýlagynda trombositopeniýa, leýkopeniýa, agranulositoz hadysalaryny görmek bolýar;
- 3) Gan suwuklygynda globulinleriň, esasanam (β , γ) betta – gamma globulinleriň köpelmegi.

Allergenleriň spesifiki takykklama usullaryna leýkositleriň blasttransformasiýasy (LBT); leýkositleriň hereketiniň togtamagy (MUT); neýtrofil öýjükleriniň zeperlenmesiniň görkezijisi (NÖZG). Bazofilleriň Şiller boýunça reaksiýasy, göwrümlü öýjükleriň degranulýasiýasy (GÖDG) we başg. degişlidir

Bulardan başga-da käbir amaly ähmiýeti bolan patohimiki takykklamalar hem geçirilse – ganyň düzüminde gistaminiň, serotonininiň, gepariniň, asetilholiniň, kininleriň mukdary kesgitlemse hem takykklama esas bolýar.

Bakterial allergenleri takykklamak üçin derman allergenleriniňki ýaly ýokarda agzalyp geçilen barlag usullary ulanylýar.

Ganyň umumy derňewi. Ganyň düzümi derňelende ondaky gemoglobuliniň mukdary, eritrositleriň sany, leýkositleriň sany, ganyň reňk görkezijisi we leýkositler formulalary kesgitlenilýär.

Ganyň kliniki derňewlerini dişýany dokumasy we nemli bardasy keselli näsaglarda geçirmeklik hokmanydyr. Esasanam nemli bardanyň bitmezek ýaraly çişlerinde, howply, ýokanç kesellerinde, umumy ganyň kesellerinde (leýkozda, ganazlykda we başgalar). Leýkositleriň, eritrositleriň sanyndan başga-da olaryň reňk beriji elementleriniň ýagdaýlaryny, leýkositoz formulalaryny, bedeniň ummunologik ýagdaýyny takykklamak üçin zerurdyr. Mundan başga-da eritrositleriň çökmekliginiň tizligini kesgitlemeklik bedendäki we agyz boşlugyndaky patologik zeperlenmäniň bardygyna subutnama hökmünde hyzmat edýär.

Ganyň, peşewiň biohimiki barlaglary. Gandaky, peşewdäki şekeriniň mukdaryny kesgitlemeklik (şeker diabetinde, parodontit kesellerinde, üzüksiz kandidozlarda) geçirilýär, kähalatlarda aşgazan suwuklygynyň düzümini öwrenmeklik, peşewdäki beloklaryň düzümini we birnäçe beýleki barlaglary geçirmeklik maslahat berilýär. Käbir kliniki we laborator barlaglaryň netijeleri aşakda görkezilen

Kliniki – laborator barlaglaryň görkezijileri

Görkezijileriň ady	Kadada
Ganyň görkezijileri	
Eritrositler :	
Aýallarda	$3.8 - 4.5 \cdot 10^{12} / \text{litr}$
Erkeklerde	$4.5 - 5.0 \cdot 10^{11} / \text{litr}$

Gemoglobin: Aýallarda Erkeklerde	120 – 140 gr/litr 130 – 160 gr/litr
Reňk görkezijisi	0.9 – 1.1
Retikulositler	0.8 – 1.0 %
Leýkositler	4000 – 9000 $\cdot 10^9$ / litr
Taýajyk ýadroly neýtrofiller	1 – 6 % 0.004 – 0.300 $\cdot 10^9$ / litr
Segment ýadroly neýtrofiller	47 – 72 % 2000 – 5500 $\cdot 10^9$ / litr
Eýozinofiller	0.5 – 5 % 0.020 – 0.300 $\cdot 10^9$ / litr
Bazafiller	0 – 1 % 0.065 $\cdot 10^9$ / litr
Monoşitler	3 – 11 % 0.090 – 0.600 $\cdot 10^9$ / litr
Limfoşitler	19 – 37 %
Tromboşitler	180.0 – 320.0 $\cdot 10^9$ / litr
Eritrositleriň çökmek tizligi: aýallarda erkeklerde	2 – 15 mm/sagatda 1 – 10 mm/ sagat
Ganyň lagtalanmak wagty: başlangyjy – 1 min 35 sek soňy - 2 min 50 sek Ganyň akmaklyk wagty - 3 minuda çenli	
Ganyň düzüminiň biohimiki görkezijileri:	
Umumy belok	65 – 85 gr/litr
Beloklaryň düzümi:	
Albuminler	56.5 – 66.8 %
Globulinler	33.2 – 43.5 %
Alfa ₁	3.5 – 6.0 %
Alfa ₂	6.9 – 10.5 %
Betta (β)	7.3 – 12.5 %
(γ) gamma	12.8 – 19.0 %
Moçewina	2.5 – 8.33 mmol / litr
Azodyň galyndylary	14.28 – 28.56 mmol /l
Kreatiniň	44.0 – 88.0 lekmol /l
Glýukoza	2.78 – 5.55 mmol /l
Siýalowyy turşusy	135 – 200 ED birligi
Umumy bilirubin	8.55 – 20.5 mkmol / litr
Holesterin	3.6 – 6.7 mmol / litr
Peşew turşusy	170 – 450 mkmol / litr
Süýt turşusy	0.56 – 1.67 mmol / l
Umumy lipidler	4.0 – 8.0 gr / litr
B – lipoproteidler	3.5 – 5.5 gr / l
Umumy fosfolipidler	1.94 – 3.23 mmol / l
Organiki däl fosfor	0.646 – 1.292 mmol / l
Plazmadaky kaliý	3.6 – 5.4 mmol / l
Plazmadaky kalsiý	2.25 – 2.75 mmol / l

Magniý	0.7 – 1.07 mmol / l
Gan suwuklygyndaky demir: aýallarda erkeklerde	10.7 – 21.5 mkmol / l 14.3 – 25.1 mkmol / l
Mis Hlor	11 – 22 mkmol / l 96.0 – 110 mmol / l
Protrombin indeksi Fibrinogen Turşy fosfatazasy Aşgar fosfatazasy holinesterazasy	0.8 – 1.1 2.0 – 4.0 gr / liter 0.05 – 0.13 mmol (sagat-liter) 0.5 – 3 mmol (sagat-liter) 160 – 340 mmol (sagat-liter)
Peşewiň biohimiki görkezijileri	
Beloklar Glýukoza Kaliý Magniý Marganes Organiki däl fosfor	0.0 gr / liter 0.0 mmol / liter 35 – 90 mmol / 24 sagatda 1.69 – 8.23 mmol / 24 sagatda 0.36 – 1.27 mkmol / liter 19.4 – 38.7 mmol / 24 sagatda
17 – ketosteroidler: erkeklerde aýallarda	22.9 – 81.1 mkmol / 24 sagat 22.2 – 62.5 mkmol / 24 sagat
Moçewina Peşew turşusy	333.0 – 585.0 mmol / 24 sagat 2.36 – 5.9 mmol / 24 sagat
Simap (rtut) Swines (gurşun)	0.498 mkmol pes / 24 sagat 0.386 mkmol pes / 24 sagat

4.3 Stomatologik näsaglarynyň hasaba alnyş kartasy

Stomatologiýa näsaglaryny hasaba alyş kartasy ýöriteleşdirilen № 043/9–daky tassyklanlan resminama boýunça geçirilýär. Onda näsagyň şahsy maglumatlary, agzyň agzalarynyň ýagdaýlarynyň jemleri we gerek bolan bejergileriň we olaryň netijeleri baradaky maglumatlar ýerleşdirilýär.

Stomatologik lukmançylygynyň hasaba açyş kartasynyň I bölümi näsagyň şahsy maglumatlary, näsag ilkinji gezek şypahana ýüz tutanynda, hasaba alyş bölümünde doldurylýar. Resminamanyň galan bölümleri lukman tarapyndan doldurylýar.

Hasaba alyş kartasynda: agza seretmeklik, näsagyň arzlary, onuň keseliniň ösüş taryhy, durmuş taryhynyň maglumatlary, agyz agzalaryna obýektiv seretmeklik we onuň netijeleri. Ondan soňra goşmaça barlaglar we olaryň netijeleri, ýokarky maglumatlaryň esasynda näsagyň keseli kesgitlenilýär we takyk diagnoz goýulýar. Ondan soňra keseliň bejergisiniň meýilnamasy düzülýär hem-de onuň gündeligi jikme-jik ýazylýar. Bejerginiň soňky netijeleri (prognozy) gysgajyk takyk görkezilýär.

Stomatologik näsagyň hasaba alnyş kartasy ylmy we hukuk resminamasy hökmünde bejeriş edaralarynda 5-ýyla golaý saklanylýar, ondan soňra bolsa şypahananyň arhiwine tabşyrylýar.

Agyz kesellerini hasaba almaklykda ýöriteleşdirilen diş formulalary ulanylýar, onda hemişelik dişleri arapça, süýt dişleri bolsa – rim sanlary bilen bellenilýär.

Mysal üçin, hemişelik dişleriň aňlatmasy (formulasy):

8 7 6 5 4 3 2 1		1 2 3 4 5 6 7 8
8 7 6 5 4 3 2 1		1 2 3 4 5 6 7 8

Süýt dişleriniň aňlatmasy (formulasy):

V	IV	III	II	I	I	II	III	IV	V
V	IV	III	II	I	I	II	III	IV	V

Şu formula boýunça birlik san – merkezi alyn dişleriňki; 2 – san gapdal alyn dişleri; 3 – gyýak dişler; 4 – birinji kiçi azy dişler; 5 – ikinji kiçi azy dişleri; 6 – birinji uly azy dişleri; 7 – ikinji uly azy dişler; 8 – üçünji uly azy dişleriňki.

Dişleriň ýokarky, aşaky ýa-da sag-çepdigini bilmek göni-kese çyzyk goýmak bilen aňladylýar. Mysal üçin 1 - merkezi alyn diş ýokarky sag äňdäki; 1 – merkezi alyn diş ýokarky çep äňdäki; 1-merkezi alyn diş aşaky sag äňdäki; 1 – merkezi alyn diş aşaky çep äňdäki; 3 – gyýak diş aşaky äňdäki; 7 - ikinji uly azy diş ýokarky sag äňdäki.

Bütün dünýä saglygy saklaýyş guramasy tarapyndan hödürlenen diş hatarlaryny bellemeklikde äňleri dört sekstanta bölýärler we dişleriň nomerleriniň önünde şol sekstantyň belgisi ýazylýar hem-de şol dişin haýsy äňdedigini, $\frac{1}{4} | \frac{2}{3}$ (sagmy, çepmi) bilmek ýeňil düşýär. Mysal üçin 21-belgili diş ýokarky äňin çep tarapyň merkezi alyn dişiniňki, 44 - aşaky äňin sag tarapyndaky ilkinji kiçi azy dişiniňki we ş.m.

BDSSG boýunça diş formulasynyň ýazylyşy:

18	17	16	15	14	13	12	11	21	22	23	24	25	26	27	28
48	47	46	45	44	43	42	41	31	32	33	34	35	36	37	38

Dişleriň gaty dokumalarynyň zeperlenmelerini bellik etmek üçin ýorite latynça harplar ulanylýar; dişleriň kaiýesi – C; pulpit çişmesi – P; periodontit çişmesi – Pt; petiklenen diş – Π; dişin täç bölegine emeli täçler geýdirilen – K; sogurlan diş – O; ösüp çykmaryk diş – 8. dişleriň dokumalarynyň galan beýleki zeperlenmeleri diş formulasynyň aşagyndan ýazylyp bellik edilýär (dişleriň gipoplaziýasy “G”, menekliligi “F” we başg.

Käbir ýagdaýlarda has netijeli barlaglar üçin dişleriň diňe bir özünü hasaba almak bilen çäklenmän, eýsem-de, onuň gapdallarynyň ýagdaýlaryny-da aýratynlygy göz önünde tutmak zerurdyr. Şonuň üçin öňki alyn dişleriň 4, kiçi-uly azy dişleriň 5 gapdallaryny hasaba almaklyk gerekdir.

Şu nukdaý nazardan Russiýanyň merkezi ylmy-barlag stomatologiýa institutynyň (Moskwa ş.) hödürleýän diş hatarlarynyň formulasyny ulanmaklyk maslahat berilýär.

Formulanyň ýazylyşy: (4.16. surat)

Dişleriň gapdallary belleneninde olarda yzygiderlilik bolmalydyr: mysal üçin alyn hem-de gyýak dişleriniň dodak taraplary 1-san bilen bellenilýär: ortalykdaky kesiji taraplary – 2; dil taraplary – 3, gapdal taraplary – 4.

Kiçi we uly azy dişlerde – 1 çeyneýji tarapy; 2 – ýañak tarapy; 3 – öňki gapdal tarapy; 4 – dil (kentlewük) tarapy; 5 – yzky tarapy.

Medisina kartasy doldurylyp bolanyndan soňra onda senesi goýulýar, geçirilen işleriň we soňky netijeleriň barlagy ýazylýar.

V Bap

KARIYESDEN ÖZGE ZEPERLENMELER

Kariyesden özge keseller kân bir ýaýramadyk, emma köpdürlüligi bilen häsiýetlenýän zeperlenmelerdir. Olaryň käbirleri doly öwrenilen bolsa-da, käbirleri entek öwrenilmedikdir. Şonuň üçin häzirki wagtda bu topardaky keseller stomatologiýada özleriniň wajyplygyny ýitirmeýär we öwrenilmegi zerurdyr. Stomatolog lukmanlar öz amaly işlerinde bu zeperlenmeleri anyklamakda we bejermekde käbir kynçylyklary çekip gelýärler. Olary aradan aýyrmak biziň borçlarymyzyň biri bolup durýar. Bu zeperlenmeleri doly anyklamak we ygtybarly bejermek üçin ilki bilen olary toparlara anyk bölmek gerekdir. Şu meselede şu günki güne çenli iň bir amatly diýip W.K. Patrikeýewiň (1968) hödürlän toparlara bölünşiği diýsek ýalňyşmasak gerek.

W.K. Patrikeýewiň topara bölüşi:

I Dişň gaty dokumalarynyň ösüp emele gelýän döwürlerinde döreýän kariyesden özge zeperlenmeler:

- 1) dişň gaty dokumalarynyň kemterliligi (gipoplaziýasy);
- 2) syrçanyň gipoplaziýasy;
- 3) syrçanyň menekliligi (flýurizi);
- 4) dişleriň göwürümleriniň anomaliýasy;
- 5) dişň täjiniň reňkiniň üýtgemesi;
- 6) dişleriň gaty dokumalarynyň nesle geçiji zeperlenmesi.

II Dişleriň ösüp çykanyndan soňraky döwürlerinde döreýän kariyesden özge zeperlenmeler:

- 1) dişleriň ýokundylary we kesmekleri;
- 2) dişň gaty dokumasynyň çendenaşa sürtülmesi;
- 3) pahna şekilli kertik;
- 4) dişleriň eroziýasy;
- 5) dişleriň nekrozy (çüýremesi);
- 6) dişleriň gaty dokumasynyň ýiti şikesleri;
- 7) dişleriň gaty dokumasynyň ýokary duýujylygy (giperesteziýasy).

KARIYESDEN ÖZGE ZEPERLENMELER.

Dişleriň gaty dokumalarynyň kariyesdan özge zeperlenmeleri özleriniň gelip çykyşy we döreýän döwürlerine görä 3 topara bölünýär:

I-nji topar: Dişleriň gaty dokumalarynyň ösüp emele gelýän döwürlerinde ýüze çykýanlary bu topara degişli: Syrçanyň giprolaziýasy (kemterligi), menekliligi (flýuorozy) hem-de syrçanyň giperplaziýasy (artykmaçlygy);

II-nji topar: Kariyesden özge zeperlenmeleriň dişleriň gaty dokumalarynyň ösüp çykanyndan soňraky döwürlerde emele gelýänleri degişli: olardan syrçanyň ýokary duýujylygy (gipereteziýasy); pahna şekilli kertik; syrçanyň çendenaşa sürtülmesi, syrçanyň eroziýasy we birnäçe beýleki mehaniki, himiki şikeslenmeleri;

III-nji topar: Dişleriň gaty dokumalarynyň nesle geçiji zeperlenmeleri. Bu topara degişli: çagalarda amilogeneze we dentinogeneze hadysalarynyň bozulmagy, bedende sünk sistemasynyň emele gelmegindäki gaty dokumalarynyň emele gelmeleriniň bozulmagy, mermer we disploziýa kesellerinde bolýan üýtgeşmeler we ş.m.

Syrçanyň kemterliligi (gipoplaziýasy)

Syrçanyň kemterliligi dişleriň gaty dokumalarynyň, syrçasynyň ösüp emele gelýän döwürlerinde doly emele gelmezligi, esasanam, çaganyň ösýän bedeninde madda çalşygynyň bozulmagy we diş dokumalarynyň gurluşynyň kemterligi sebäpli ýüze çykýar.

Syrçanyň gipoplaziýasyny iki topara bölýärler: ýerli hem-de umumy ýaýraň görnüşler. Ýerli görnüşde haýsam bolsa bir ýa-da iki diş gaty dokumasynyň zeperlenmegi bolup geçýär, umumy ýaýraň görnüşde hemme dişleriň ýa-da birnäçe topar dişleriň syrçasynyň zeperlenmegi bolýar.

(5.1. surat)

Birnäçe rus alymlarynyň garamagynda (I.G. Lukomskiý, 1955 ý., I.W. Waýs, 1965 ý. we başgalar) dişleriň gaty dokumalarynyň kemterligini diňe mineral madda çalşygynyň bozulmagy esasynda ýüze çykýar diýip hasap edýärler. W.K. Patrikeýew (1958 ý.) gipoplaziýa keseli diňe bir mineral madda çalşygynyň bozulmagy esasynda bolman, eýsem, dokumalarda organiki birleşmeleriň bozulmagy esasynda hem ýüze çykýar diýip belleýär.

Häzirki döwürde dişleriň gaty dokumalarynyň gipoplaziýasy minerallar we organiki madda çalşygynyň bozulmasy esasynda ýüze çykýar diýip hasap edilýär.

Dişleriň gaty dokumalarynyň kemterliginiň döremegi şu aşakdaky esasy şertlere baglydyr.

1. Gipoplaziýa (kemterlik), haçan-da, bedende madda çalşygynyň bozulmasy ýa-da kesel dörediji ýerli sebäpler diş düwünçekleriniň emele gelýän, ösýän döwürlerinde olara täsir etseler ýüze çykyp bilýär.
2. Umumy ýaýraň gipoplaziýa keselinde birmeňzeş, bir topardaky dişleriň bir wagtda, bir derejede zeperlenmesi bolup geçýär.
3. Gipoplaziýa keseli bilen diňe birmeňzeş, bir topardaky dişler zeperlenmän, eýsem beýleki dişleriň, ýagny, şol wagtda dokumalarynyň emele gelýän döwürleri gabat gelse, şol dişleriň dokumalary hem zeperlenýär.

Gipoplaziýa keseliniň kliniki häsiýetleri.

Syrçanyň gipoplaziýasy başlangyç döwürlerde ak ýa-da goňur-gara tegmil görnüşinde, soňraky ösen görnüşlerinde bolsa nätekiz, çukanak, jaýryklar, oýujaklar görnüşinde gabat gelýär.

Gipoplaziýa keseliniň has agyr derejelerinde bolsa, dişleriň täç böleginiň daşky sypatlarynyň hem üýtgemekligi, syrçanyň doly ýoklugy ýaly görnüşleri-de duşýar.

Umumy ýaýraň gipoplaziýa kesellerine Getçinsonyň dişleri, Furunýeniň we Pflýugeriň dişleri degişlidir.

Getçinsonyň dişleri – dişleriň täç bölegi suw çeleginiň formasynda bolup kesiji dişleriň (alyn dişler) kesiş tarapy aý şekilinde oýuk bolýar. Bu ýagdaý köplenç halatlarda dogabitdi merezel keseli bilen zeperlenen ýagdaýlarda duş gelýär.

(5.2. a, b surat)

Furünýeniň dişleri – bu ýagdaýda hem dişleriň täç böleginiň daşky sypatlary suw çeleginiň formasyna meňzeş. Getçinsoňyň dişlerinden tapawudy, kesiji tarapdaky ýarymaý şekilli oýunyň ýoklugydyr.

(5.2. ç surat)

Pflýugeriň dişleri – bu ilkinji uly azy dişleriniň täç böleginiň konus şeklinde bolmagydyr.

Ýene-de bir gipoplaziýa keseliniň görnüşi Turneriň dişleri – bu ýagdaýda uly azy dişleriniň fissur jaýryklarynyň nätekizligi ýa-da olaryň doly üýtgemegi bolýar. Has agyr ýagdaýlarda bolsa dişleriň syrçasynyň ýitip gitmekligi bolup geçýär.

Dişleriň gaty dokumalarynyň kemterlemegi (gipoplaziýasy) beýleki diş kesellere garanynda az duş gelýär we olaryň ilatyň arasynda ýaýraýjylygy 1-2%-e deňdir.

Gipoplaziýanyň önüni alyş çäreleri.

Öňüni alyş çäreleri ýerli hem-de umumy işlerden ybaratdyr.

Umumy profilaktiki çärelere göwreli aýallaryň saglygyna seretmek, birnäçe mineral serişdeleri içmäge görkezme bermek (Ca^{+} , F^{+}), dogry we ýokumly iýmitlenmeklik, çaga doglandan soňraky döwürlerde-de ony dogry emdirmeklik we ş.m. degişli bolup durýar.

Ýerli profilaktiki çäreler çagalaryň agyz boşlugynyň sagdynlygyny gazanmaklyk, dişleriň gigiýeniki taýdan päkizeligi, süýt dişleriň kariýes we onuň ötüşme kesellerini wagtynda bejermek, paradontit çişme keseliniň önüni almaklyk ýaly işlerden ybaratdyr.

Syrçanyň gipoplaziýasyny bejermek:

Başlangyç stadiýalarynda konserwatiw bejermeklik, ötüşen formalarynda ortopedik bejergiler geçirilýär. Terapewtiki konserwatiw bejergiler tegmiltleri derman serişdeleri bilen aýyrmak we syrça zeperlenmelerini petiklemek arkaly geçirilýär.

Dişleriň menekliligi (flýuorozy).

Dişleriň menekliligi çaganyň ösýän bedenine ftor ionynyň köp mukdarda düşmegi esasynda ýüze çykýar we ösüp çykýan dişleriň täjiniň syrçasynyň reňkiniň üýtgemegi bolup geçýär. Dişleriň flýuorozyny ilkinji bolup 1900 ýylda italýan lukmany Stefan görüpdür we ol bu hadysa garalan dişler diýip at beripdir. 1920 ýyllarda dişleriň menekliligi Potsdam şäherinde we Neapolda amerikaly lukman Smit tarapyndan ýüze çykarylypdyr we ilkinji gezek onuň sebäbini içilýän agyz suwunda ftoruň köplügi bilen düşündiripdir. Rus alymlary R.D. Gabowičiň we G.D. Owruskiniň (1969) maglumatlaryna görä şu döwürde endemiki flýuorozyň ojaklarynyň münherçesiniň barlygy aýdylýar.

Dişleriň menekliligi has irki döwürde ýüze çykandyr we ol esasan bedeniň ftor ionlary bilen ýokary derejede awulandyrmagy bilen ýüze çykýar, şeýlelikde-de oňa köp awtorlar syrçanyň menekliligi, deşijekli syrça, tegmiltli syrça diýip atlandyrylýar.

Dişleriň menekliligi endemiki, professional we industrial görnüşlere bölünýär.

Endemiki flýuoroz – bu meneklemek bolup ftoruň mukdary, içilýän agyz suwunda we ýerde köp bolan wagtynda ýüze çykýar we şol ýerde ýaşaýan ilatyň köpüsiniň dişleriniň zeperlenmekligi bilen düşündirilýär.

Professional flýuorozy – adamlaryň işleýän kärine baglylykda, ýagny, bedene ýaramaz täsir ediji faktorlar sebäpli ýüze çykýar.

Industrial flýuoroz birnäçe ösen kärhanalaryň we edaralaryň daşarky howa sredasyna we ýere awyly jisimleri çykarmaklygy (sement zawody, aýna döwüji, super sulfat zawody we ş.m.), esasan şol ýerde işleýän we şol territoriýada ýaşaýan ilatda ýüze çykýar.

Endemiki flýuoroz bütün dünýäde ýaýrandyr we olaryň has uly ojaklary Amerika döwletine (Texas, Doko şatlary), Hytaýda, Italiýada, Ýaponiýada, Hindistanda we Afrika döwletlerinde bardyr. Dişleriň menekliliginiň ýaýraýşy we onuň depgini ftor ionynyň bedene düşmeginiň mukdaryna we bedeniň oňa bolan duýgurlygyna baglydyr. Käbir alymlar flýuorozy syrçanyň gipoplaziýasyna degişli diýip aýdýarlar, ýöne bu beýle däldir.

R.D. Gabowičiň, G.D. Owruskiniň we W.K. Patrikeýewiň aýtmaklaryna görä ftor elementi dişiň gaty dokumalarynyň emele gelmekliginde fermentleri dargadýar we syrçanyň düzüminiň üýtgemegine alyp barýar. Endemik flýuorozyň ojaklary goňşy arkalaşykly döwletlerde hem bardyr. Meselem olardan: Kaluga şäheri (Rossiýa), Şuşensk şäheri (Gazagystan respublikasy), Iwano-Frankowsk welaýaty (Ukraina), Apşeron ýarym adasy (Azerbaýjan respublikasy), Takob obasy (Täjigistan respublikasy). Biziň Türkmenistanymyza: Gökdepe etrabynda, Balkanabad şäherinde, Garagum çöllüğünde ýaşaýan ilatlarda we başgalarda. (5.3. a,b surat).

Bedene ftor ionynyň esasy düşýän ýoly bolsa içilýän agyz suwudyr we onda ftoruň mukdary 1 litrde 0.1 mg-dan 1.0 mg. Çenli bolýar.

Dişleriň menekliliginiň ýüze çykmaklygy üçin suwuň düzüminde 0.5 mg. ýokary bolan ftoruň mukdary ýeterlidir.

0.5-1 mg. (1 litr suwdaky) ftor 5% çenli flýuoroz,

1-1.5 mg. ftor 15-20% derejede flýuoroz,

1.5-2.0 mg. ftor 30-40% derejede flýuoroz,

2.0 mg. ýokary ftor 50% derejede flýuoroz,

4.0 mg. çenli ftor 90% derejede flýuoroz keselini döredip bilýärler.

R.D.Gabowičiň görkezmeleri boýunça dişleriň menekliligi (1949) öz derejesi boýunça 4 topara bölünýärler:

1. Çyzyjakly görnüşde;

2. Tegmilt görnüşde;

3. Tegmilt – deşijekler görnüşde;

4. Eroziýa – Destruktiw görnüşde.

Flýuorozyň kliniki ýüze çykyşy we onuň derejesi içilýän agyz suwdaky ftoruň mukdaryna we umumy bedeniň oňa bolan duýgurlygyna baglydyr. Şeýlelikde ýeňil görnüşinde tegmilt, çyzyjaklar ýaly zeper döredýär, has ýokary derejelerinde bolsa boşluklaryň, eroziýalaryň emele gelmegi bolýar, kä halatlarda bolsa dişiň syrçasynyň doly ýitip gitmekligine hem alyp barýar. Ýokarky ýagdaýlarda adamlaryň ýaşaýan ýerlerini, flýuorozyň ýaýraýşyny hem-de agyz suwdaky ftoruň mukdaryny öwrenmeli we endemik flýuorozyň barlygyny tassyklamaly. Çagalarda dişleriň flýuorozyň ýüze çykmagy üçin endemik odakda azyndan 2-3 ýyl dişleriniň ösüp çykmazyndan ön ýaşamaklygy gerekdir.

(5.4. a,b surat)

Bejermek we önüni almaklyk çäreleri.

Dişleriň flýuorozyň bejerilişi olaryň depginine we kliniki geçişine baglydyr.

Menekliligiň ýeňil görnüşlerinde çagalar käbir bejergilere mätäç däldirler we olary diňe dispanser gözegçiligine almak ýeterlikdir. Menekliligiň agyr derejelerinde konserwatiw – kosmetik we ortopediki düzediş işleri geçirilýär.

Ýe. W. Borowskiniň görkezmesi boýunça flýuoroz tegmiltleri syrçadan aýryp bolýar, birnäçe kislotalaryň kömegi boýunça: 10% duz we limon kislotasy; çakyr daşy turşusy we başgalar. Syrçanyň mineral duzlarynyň ergininde soňra oňa düzüminde kalsiý, fosfor birleşmelerini saklaýan erginleri çalmaly, ýagny gaýtadan minerallaşdyrmak üçin. Kä halatlarda bolsa flýuorozyň tegmiltlerini gyryjy daşlaryň kömegi bilen gyrdap aýyrmaklyk hem ulanylýar. Flýuorozyň has agyr derejesinde (eroziw – ýara, destruktiv meneklilik) syrçanyň zeperlenen ýerlerini petiklemeklik ýa-da ortopediki emeli täçleri geýdirmeklik arkaly bejerilýär.

Menekliligiň önüni alyş çäreleri.

Syrçanyň menekliligiň önüni almak üçin iň möhüm zatlaryň biri, olam bolsa belli bir ýaşalyan etrapa, welaýata, regiona agyz suwunda ftoruň bolmaly mukdaryny kesgitlemeklikdir. Orta Aziýa ýurtlarynda, şol sanda biziň ýurdumyz Türkmenistanda yssy-gurak howa şerti bolany üçin ftoruň ortaça hasap boýunça bolmalysy gysgaltýary – 0.8-0.9 mg/litr, a tomus aýlary - 0.65-0.7 mg/litr suwda.

Flýuorozyň önüni alyş çäreleri esasan 2 ugurdan ybaratdyr: 1) umumy ilatyň arasynda geçirilýän çäreler; 2) şahsy çäreler.

Umumy çärelere degişli:

a) içilýän agyz suwundaky artykmaç ftoruň mukdaryny azaltmaklyk, agyz suwuny garyşdyrmaklyk;

b) agyz suwunyň ftoruny azaltmak, arassalamaklyk. Bu meselede 23-40 gramm agramlykdaky süňki aşgarly suwuklykda gaýnatmaly we ony 50.0-60.0 °S⁺ gradusa sowatmaly. Emele gelen madda aşgarda ýuwulýar, soňra kislotada we ýönekeý suwda ýuwulýar. Süňkde Ca, P birleşmelerini (örän az mukdarly ftor maddasyny) agyz suwuny ftordan arassalamak üçin ulanýarlar we 500 kg süňk ununda 3 muňe golaý litr suwy arassalamak bolýar.

Flýuorozyň şahsy önüni alyş çärelerine bolsa çagalara dişleri ösüp çykmanka vitaminleriň “C” we “B” görnüşlerini, süýt önümlerini, tomus aýlary olary başga etraplara, welaýatlara, ýagny, agyz suwunda ftoruň az ýerine, ibermeklik ýaly çärelerden ybaratdyr.

Syrçanyň artykmaçlygy (giperplaziýasy)

Diş syrçasynyň artykmaç emele gelmesi dişleriň gaty dokumalarynyň ösüp emele gelýän döwründe syrçanyň amenoblast öýjükleriniň funksiyasynyň ýokarylygy esasynda ýüze çykýar hem-de syrçanyň ýokary derejede minerallaşmasynyň bolup geçmegine sebäp bolýar.

Syrçanyň artykmaçlygynyň kliniki alamatlary dişleriň täjiniň boýunjyk ýa-da kök aralyklarynda goşmaça syrça damjajygy peýda bolýar we näsagda käbir yzgytsyzlygy döretmeýär. Syrçanyň giperplaziýasynyň duş geliş derejesi ortaça hasap boýunça 1.4% deňdir we olary diş ösüp çykanyndan soňra agyz boşlugyna seredilen wagtlary, rentgen suratlara düşürilen ýagdaýlarda anyklamak mümkindir.

Syrçanyň artykmaçlygy – kän bir bejergilere mätäçligi ýokdur.

Dişleriň gaty dokumalarynyň nesle geçiji keselleri çagalýk döwrüniň stomatologiýasynyň okuw kitabynda has giňden ýazylandyr.

Dişler ösüp çykanyndan soňraky döwürlerde ýüze çykýan kariýesden özge zeperlenmeler

Dişleriň gaty dokumalarynyň ýokary duýujylygy (giperesteziýa hadysasy).

Dişlerini gaty dokumalarynyň ýokary duýujylyk hadysasy diýlip mehaniki, himiki, fiziki gyjyndyryjylaryň näsagda gysga wagtlaýyn agyryny döretmegine aýdylýar. Adaty ýagaýdaky gyjyndy-

ryjylar (süýji, turşy, aýy, şor, sowuk, gyzgyn) näsagda ýokary duýujylygy döredýär we gyjyndyryjylar aýrylan wagty bolsa bu hadysa tiz aýrylyp gidýär.

Dişleriň gaty dokumalarynyň duýujylygyny gelip çykyşy boýunça, 3 topara bölýärler:

1 topar – Ýokary duýujylyk dişleriň dokumalarynyň mineral duzlaryny ýitirmekligi arkaly ýüze çykýar;

2 topar – Ýokary duýujylyk dişýany dokumalarynyň keselleri arkaly, äňsuňkleriniň sorulmagy diş etiniň pese düşmegi, (atrifiýasy) diş kökleriniň açylmagy sebäpli döreýär;

3 topar – Umumylyň ýa-da sistemalyň ýokary duýujylygy içki organlaryň keselleri sebäpli ýüze çykýar.

Kliniki häsiýetleri.

Köp halatlarda dişleriň ýokary duýujylygy hadysasynda gaty dokumalarda kän bir morfologik üýtgeşmeler gabat gelmeýär. Dişleriň gaty dokumalarynyň adat bolup, zeperlenmesiz ýokary duýujylygynyň ýüze çykmagy häzirki döwre çenli doly öwrenilmedik. Dişleriň gaty dokumalarynda ýüze çykýan agyry syrçanyň içki gatlaklarynda ýerleşýän odontoblast ösüntgijikleriniň, Tomsowyň süýmleriniň üsti bilen dişin ýumşagyna (pulpasyna) geçirilýär. Ondan soňra pulpanyň nerw dokumalarynyň üsti bilen merkezi nerw sistemasyna ýetirilýär. Esasanam şu meselede gealironidaza fermentiniň ähmiýeti uludyr. Döreýän agyry örän çylşyrymly hadysa bolup, muňa esasan dişleriň gaty dokumalary we pulpa gatnaşýar.

Dişleriň giperesteziýasynyň esasy kliniki alamaty näsagda iýip-içen wagty döreýän agyrydyr. Döreýän agyrynyň derejesine baglylykda ýokary duýujylygy 3 sany derejä bölünýär.

1 ýeňil derejesi – dişleriň gaty dokumalarynda diňe sowuk gyjyndyryja duýujylyk döreýär;

2 orta derejesi – dişleriň gaty dokumalarynda diňe sowuk hem-de himiki gyjyndyryjylara duýujylyk döreýär;

3 agyr derejesi – dişleriň gaty dokumalarynyň ähli gyjyndyryjylara duýujylygy ýüze çykarýar we şol sanda taktil guýujylara-da.

Dişleriň gaty dokumalarynyň ýokary duýujylygyny anyklamaklyk kän bir çylşyrymly däl, ýöne sistemalyň, umumy giperesteziýada beýleki lukmanlaryň maslahatlary zerurdyr. Ýagny, içki agzalaryň kesellerini bejeriji terapewtleriň, newropotologlaryň, endokrinologlaryň we başgalaryň.

Bejerilişin esaslary.

Näsaglarda ýerli we umumy bejergiler geçirilýär.

Ýerli bejergilerde 3 görnüşli derman serişdeleri ulanylýar:

1. Dişin gaty dokumalarynyň organiki birleşmelerini lagtalandyryjy we birleşdiriji serişdeler. Bu topara degişli bolup 30% azot turşy kümüşin suwdaky ergini. Bu turşy diňe gapdal, kiçi we uly azy dişler üçin ulanylýar, sebäbi ol dişleriň syrçasynyň reňkini gara reňke öwürýär.

2. Düzüminde aşgar saklaýan erginler we hamyrlar. Bu topara degişli natriý bikarbonaty, kaliý bikarbonaty, magniý erginleri we başgalar. Bu toparyň täsir edijilik ýoly bolsa aşgarlar syrçanyň suwy bilen birleşip, ony gurudýarlar we şeýlelikde onuň duýujylygyny pese düşürýärler. Başga topar alymlaryň aýtmagyna görä aşgarlar syrçanyň daşky ýüzünde emele gelýän turşy çökündileri neýtrallaşdyrýarlar we şeýlelikde ony agyrysyzlandyrýarlar;

3. Düzüminde makro hem-de mikroelementleri saklaýan mineral serişdeler. Olar dişin syrçasyny gaýtadan minerallaşdyrýarlar we onuň syzyjylygyny, gyjyndyryjylary geçirijiligini peseltýärler. Bu topara kalsiniň ionlary, gurşun, galaýy ftoruň birnäçe birleşmeleri, diş arassalaýjy hamyrlar, eliksirlar we başgalar degişlidir.

Umumy bejeriliş.

Umumy bejergileri ulgamlaýyn dişlerde ýokary duýujylyk bolanda geçirmek maslahat berilýär.

1) Sedatiw serişdeleri – nerw sistemasyny rahatlandyrmaklyk üçin

2) Mineral serişdeleri içmek: kalsinyň, fosforyň, ftoruň birleşmeleri, ftoruň erginleri, gerdejikleri we başga-da birnäçe kiçi himiki elementleri: (nikotin turşusy, kobalt, koamid we ş.m.) içmek maslahat berilýär.

Fiziki bejeriliş usullary:

Galwanik togy ulanmaklyk

Elektroforez bejergisini geçirmeklik, fonoforez

Flyuktoforez hadysasyny kalsiý, ftor we agyrysyzlandyryjy erginler bilen geçirmeklik we başgalar.

Pahna şekilli kemtik.

Bu zeperlenme özboluşly bir kemtik bolup, orta we uly ýaşly adamlarda duş gelýär. Kemtikler dişleriň boýunjyk töwereginde ýerleşip onuň şekili pahna meňzeşdir. Gyralary, diwarlary, düýbi tekiz bolup, üçburçluk sypatynda, dişleriň gaty dokumalarynyň bolsa reňkleri üýtgeýär.

(5.5. surat)

Pahna şekilli kemtik munuň özi üznüksiz kesel bolup, ol birnäçe ýylyň dowamynda emele gelýär.

Häzirki döwürde onuň gelip çykyşy barada, birnäçe nazaryýetler bardyr ilki bilen rus alymy N.N.Znamenskiý özüniň ylmy işleriniň netijeleri boýunça fiziko-himiki döreýiş teoriýasyny hödürledi. Şuňa görä pahna kertikler syrçanyň boýunjyk töwereginiň himiki taýdan eremekligi we onuň ýumşamaklygy esasynda ýüze çykýar diýip aýdýar.

Häzirki döwürde pahna şekilli kemti mehaniki surtülmaniň esasynda ýüze çykýandygy belleniýär. Onuň sebäbi gaty diş çotgalary dişleri nädogry arassalamak, ýagny çotgalar bilen dişleriň hatarlarynyň ugruna taraplaýyn hereket etdirilse boýunjyk tarapdaky ýuka syrça sürtilme sebäpli ýülmenýär we soňabaka pahna şekilli kertik emele gelýär. Esasanam diş hataryndan az-owlak öňde, çykyp duran dişlerde; gyýak dişler, kiçi azy dişler; alyn dişleri. Köplenç bolsa äňleriň sag tarapdaky dişiň saglak adamlara, çep tarapda bolýar, haçan-da ol adamlar çepbekeý bolsalar. Üçünji ýene-de bir düşündirme paradont dokumasy keselli adamlarda, haçan-da dişleriň etleri kiçelip aşak düşmede dişleriň kökleri açylanda pahna şekilli kertik köp duş gelýär.

Pahna şekilli kertigiň kliniki alamatlary dişleriň ýokary duýujylygy bilen meňzeş. Ýagny, adamlarda himiki ýiti iýmitlerden, gyzgyn – sowuk içgilerden agyry peýda bolýar.

Bejeriliş ugurlary.

1. Konserwativ bejergisi – pahna şekilli kertigiň başlangyç – ýüzleý görnüşlerinde syrçany gaýtadan mineralaşdyrmaklyk amala aşyrylýar (Sa+, R+, F+, kiçi elementler).
2. Pahna şekilli kertigiň orta derejelerinde olary gaýtadan dikeldiji petikleýjiler bilen doldurmaklyk maslahat berilýär.
3. Agyr derejelerinde, uly çuň kertiklerde ortopediki bejeriliş – emeli täçleri geýdermeklik maslahat berilýär.

Dişleriň gaty dokumalarynyň patologik sürtilmesi

Adamlaryň ýaşı naçe ulaldygyça olaryň dişleriniň gaty dokumalarynyň az-azdan sürtilip ýülmenmegi, ýagny fiziologik sürtilmesi bolup geçýär. Käbir halatlarda bolsa olaryň az wagtyň

içinde, çalt sürtülmeleri bolýar oňa bolsa patologik sürtülme diýlip aýdylýar. Patologik sürtülmäniň ýerli hem-de umumy sebäpleri bardyr (surat 5.6.).

Ýerli sebäplere: diş-äň sistemasynyň fiziologik gatnaşygynyň bozulmalary (patologik tapysma): göni gatnaşygy, çuň gatnaşygy, tersleýin gatnaşyk; gapdal gatnaşyklar, açyk prikusy we ş.m. degişlidir. Mundan başga-da oňa nädogry goýulan emeli täçler we diş hatarlarynyň kemtikleri sebäp bolup bilýär.

Haçanda syrçanyň kislotalar, aşgarlaryň täsiri esasynda gowşamasy, ýa-da içki organlaryň kabir ýetmezçilikleri, keselleri sebäpli duzlaryň zeperlenmeleri, nerw dokumalarynyň ýetmezçiliklerinde we başga ýagdaýlarda dişleriň syrçasynyň çalt ýülmenmesi bolup geçýär.

Kliniki häsiýetleri patologik sürtülmäniň derejesine bagly bolup, ilki başda uly bolmadyk ýokary duýujylyk ýüze çykýar we agyr derejelerinde hemme gyjyndyryjylara bolan ýokary duýujylyk we birnäçe ötüşme kesellere alyp barmagy (pulpit, periodontit) hem mümkin.

Bejerilişi: Başlangyç döwürlerinde derman serişdeleriniň kömegi bilen ýokary duýujylygy we patologiki sürtülmäniň döreden ýerli sebäpleri aýyrmak bolýar.

Orta we agyr derejelerinde dişleriň zeperlenen ýerlerini petiklemek; emeli täçleri geýdirmek, görkezme boýunça dişleriň pulpasyny aýyrmak we beýleki ortopediki bejergi geçirilýär. Patologik sürtülmäniň döremezligi üçin çagalarda hemişelik äň gatnaşygynyň emele gelýän döwürlerinde ortodont lukmanlar olaryň fiziologik kadanyň emele gelmegini gazanmaklyklary zerurdyr.

Dişleriň eroziýasy

Dişleriň eroziýasy esasan alyn hem-de kiçi azy dişleriň westibulýar (öňki) tarapynda ýerleşip, köplenç halatlarda orta we uly ýaşly adamlarda duş gelýär. Häzirki döwre çenli dişleriň eroziýasynyň sebäpleri doly anyklanylmadyk. Käbir maglumatlara görä olar dişleriň gaty diş çotgasy bilen arassalananda, köp mukdarda turşuly önümleri, suwuklyklary içmeklik endiklerinde, ýa-da işleýän käri boýunça ýaramaz himiki täsirleriň bolmagy zerarly (konditer önümçiliginde organiki turşular; sement zawody, superfosfat kärhanalary we ş.m.) eroziýalar ýüze çykýar.

(5.7. surat)

Dişleriň eroziýasynyň kliniki häsiýetlerinde hem kähalatlarda daşky gyjyndyryjylara ýokary duýujylyk peýda bolar.

Bejerilişi.

Dişleriň eroziýasynyň bejeriliş ugurlary giperesteziýa we pahna şekilli kertigiňkä meňzeşdir. Ýagny:

- 1) Dişleriň gaty dokumalaryny gaýtadan minerallaşdyrmak;
- 2) Eroziýanyň zeperlenmelerini kompozit petikleýjiler bilen doldurmak;
- 3) Agyr derejelerinde emeli täçleri geýdirmek;
- 4) Profilaktiki çäreleriň maslahatlaryny bermek.

Dişleriň gaty dokumalarynyň nekrozy

Dişleriň gaty dokumalarynyň nekrozy (çüýremesi) ýerli we köp halatlarda umumy sebäplere görä ýüze çykýar. Merkezi nerw sistemasynyň bozulmasy, içki mäs organlarynyň keselleri, hem-de birnäçe bedeniň awuly ýakymсыз jisimler bilen zeperlenmelerinde döreýär (duz, kümüş, azot, kükürt turşulary).

Syrçanyň nekrozy aýal maşgalalarda göwrelilik wagtynda, galkan mäsiniň giper funksiýalarynda, tireotoksikoz ýagdaýlarynda alyn hem-de kiçi azy dişleriň boýunjyk töwereklerinde tegmilt peýda bolup, syrçanyň çüýremesi başlanýar we boşluk emele gelýär. Kliniki häsiýetleri boýunça ol dişleriň giperesteziýa we pahna şekilli kertiklerine meňzeşdir.

Dişleriň himiki (turşulardan) nekrozy

Bu ýagdaýlar kärhanalarda işleýän adamlarda duş gelýär. Esasan hem ýaramaz awyly organik we organiki däl kislotalary bölüp çykarýan ýerlerde (kükürt, azot, kümüş, hlor, uglerod turşulary) bolýar. Bu ýaramsyz turşular dem alyş howasynyň dem bilen agyz boşlugyna düşen dişleriň syrçasyny eredip başlaýarlar. Şeýlelikde syrçanyň eräp ýumşamagy bilen olaryň tiz wagtdan sürtülmesi başlanýar, kä halatlarda bolsa diş täjiniň tutuşlygyna sürtülip aýrylyp gitmegi hem bolar. Diş boşluklarynda ikilenji dentin gatlagynyň emele gelmegine ýa-da pulpanyň nekroz bolmagyna getirýär.

Bejeriliş ugurlary:

- 1) Keseliň döreýiş sebäplerine garşy çäreleri görmek;
- 2) Dişleriň gaty dokumalaryny gaýtadan minerallaşdyrmaklyk usullaryny ulanmak;
- 3) Emele gelen boşluklary, zeperlenmeleri kompozit petikleýjiler bilen doldurmak;
- 4) Agyr derejelerinde dişlere emeli täçleri geýdirmek (ortopedik bejeriş).

Dişleriň ýiti şikeslenmesi

Dişleriň ýiti şikeslenmeleri esasan öňki alyn dişlerde ýüze çykýar. Olar sport işlerinde, kärhanalarda zähmet çekýän ýerlerinde we beýleki durmuşda gabat gelýän näsazlyklar esasynda döreýär. (5.,8.,9. surat).

Dişleriň ýiti şikeslenmeleri 3 topara bölünýär:

1) dişleriň gaty dokumalarynyň daşyndaky ýumşak dokumalarynyň zeperlenmesi; 2) dişleriň çykygy; 3) dişleriň gaty dokumalarynyň döwürmegi.

Dişleriň ýiti şikeslenmelerini dogry anyklamak üçin diş rentgen suratyna düşürmek zerurdyr.

Keseliň kliniki alamatlary bolsa ýetirilen şikesiň derejesine baglylykda ýüze çykýar. Güýçli agyry, dişniň daş-töwregindäki ýumşak dokumalaryň gyzarandygy, çişendigi, gan öýmäniň bardygy, dişniň haýsam bolsa bir derejesinde yrgyldaýandygy, agyrylydygy belli bolýar.

Bejeriji ugurlary.

Dişniň gaty dokumalaryna ýeten şikesiň derejesine, görnüşine baglylykda bejergi ugurlary saýlanyp alynýar. Olardan:

- 1) Agyrysyzlandyrmak;
- 2) Dişleriň ýumşagynyň depilpasiýasy;
- 3) Çykan ýa-da döwlen dişniň täç böleklerini, köklerini seýiklemek;
- 4) Çişmä garşy derman serişdelerini ulanmak;
- 5) Dişleriň döwür-ýenjiklerini düzetmek, petiklemek;
- 6) Döwür ýa-da ýenjikleriň agyr derejelerinde hirurgiki, ortopediki bejergileri geçirmek we ş.m.

VI Bap

DIŞLERİN KARIYESİ Umumy maglumatlar.

Dişleriň kariyesi (latynça Caries dentis) – bu patologik hadysa bolup, dişleriň ösüp änden çykanyndan soňky döwürlerinde olaryň gaty dokumalarynyň minerallarynyň eremeği (demineralizatsiýasy) we organiki birleşmeleriniň dargamagy (proteolizi) sebäpli döreyär hem-de soňky netijelerinde bolsa dişlerde köwekleriň emele gelmegine alyp barýan keseldir.

Dişleriň kariyes keseli irki döwürlerden bäri lukmançylyga bellidir. Günorta Aziýada we beýleki ýurtlarynyň käbir gazuw-agtaryş ylmy işleriniň netijelerinde mundan 500 müň ýyl ozal jaýlanan adamlaryň äň süňklerinde kariyesli dişleriň bardygy tapyldy (THilad E., Birkhed D. 1986ý.). Bulardan başgada biziň eramyzdan 2,5-3 müň ýyl ozal hem dişleriň kariyesiniň bolanlygy baradaky maglumatlary birnäçe ylmy-amaly işler tassyklaýar. Häzirki döwrüň ylmy çeşmeleriniň takykklamalaryna görä adamlaryň dişleriniň kariyes bilen zeperlenmeleriniň artmaklygy durmuş siwilizatsiýasynyň has ösmekligi bilen baglanylyşdyrylýar. Muňa subutnama bolup gazuw-agtaryş işlerinde adam siwilizatsiýasyndan daşda ýaşap geçen eksimoslaryň äň süňklerindäki dişlerinde kariyes çüýremesiniň bolmanlygy tassyk edildi, bu bolsa olaryň diňe tebigatyň önümlerini we aw etini iýip geçenligi üçindir. Köp maglumatlara garalanda irki döwüriniň ýaşajylarynda kariyesiniň depgininiň pes bolandygy we onuň ösmekliginiň artmagy bolsa durmuşyň şertleriniň üýtgemekligi bilen düşündirmek bolar, mysal üçin IX – XII asyrlarda häzirki Russiýa Federatsiýasynyň territoriýasynda ýaşan adamlarda kariyesiniň ortaça ýaýraýyş depgini 3,3%-den kän bolmandyr, XVII – XIII asyrlarda bolsa diş kariyesiniň has köpelmekligi, köwekleriň çeyneýiş hem-de gapdal taraplaryny zeperlemekleri adamlaryň iýmitinde şekeriniň hem-de goşundyly unyň köpelip başlandygy bilen subut edilendir.

Bütündünýä saglygy goraýyş guramasynyň hödürlän nomenklaturasy boýunça dişleriň kariyes bilen zeperlenmesiniň ýagdaýlaryna baha bermek üçin esasy üç sany görkezijini ulanmaklyk maslahat berilýär: keseliň ýaýraýyşy, zeperlenmäniň depgini hem-de depgininiň ösüşi.

Kariyesiniň ýaýraýyşy. Kariyesiniň ýaýraýyşy diýilip birnäçe adamlaryň, ilatyň arasynda dişleri kariyes bilen zeperlenen bejerilip petiklenen ýa-da dişleri sogurlan adamlaryň % göterimine aýdylýar. Onuň kesgitleniş formulasy:

Kariyes ýaýraýyşy =	Dişleri kariyes bilen zeperlenen, petiklenen, sogurlan adamlaryň sany x 100	%
	Barlanan adamlaryň umumy sany	

Kariyesiniň depgini. Belli bir ýaşajylaryň ilatyň arasynda her adam başyna düşýän kariyesli dişleriň, petiklenen hem-de sogurlan dişleriň ortaça hasabyna aýdylýar. Köp halatlarda oňa KPS indeksi hem diýilýar, ýagny: K – kariyesli we onuň ötüşmeleri; P – bejerilip petiklenen dişler; S – sogurlan dişler.

Kariyesiniň depgininiň kesgitleniliş formulasy:

KPS =	Kariyesli petiklenen, sogurlan dişleriň umumy sany
	Barlanan adamlaryň umumy sany

Çagalar stomatologiýasynda kariýesiň depgini süýt dişlerinde kiçi belgili kp ýagny süýt dişleriň kariýesi we bejerilip petiklenen dişler. Sogurlan süýt dişleri hasaba alynmaýar.

Süýt hem-de hemişelik dişleriň agyzda alyş-çalyş döwründe, ýagny garyşyk prikusda kariýesiň depgini süýt hemde hemişelik dişlerde kesgitlenşi KPS/kp boýunça hasaplanylýar.

Kariýesiň depgininiň ösüşi. Bu takykлама boýunça ilkinji gezekde kariýesiň depginini hasaplanýandan soň birnäçe wagtyň geçmegi bilen onuň depgininiň artýandygyny ýa-da kemelýanligini bilmek üçin kesgitlenilýar. Ol kesgitlemeleri 6-aýdan, 1,2,3,5, 10 ýyldan soň geçirmeklik maslahat berilýär.

Kariýes keseliniň we onuň ötüşmeleriniň ýagdaýlaryny, alnyp barylýan önüni alyş, bejeriş çäreleriniň netijeliligini takyk bilmek alynýan bahalaryň doly bolmagy üçin BSÇÇ hödürlän ýaş toparlary ulanylsa has gowy diýlip hasap edilýär. Mysal üçin, 3 ýaşly çagalarda barlag-anyklaýyş geçirmek süýt dişleriniň ýagdaýlaryny öwrenmäge mümkinçiligi berýär; 6 ýaşly çagalarda hemişelik ilkinji uly azy dişleriň kariýes bilen zeperlenme ýagdaýyny anyklamaklyk üçin; 12 ýaşly çagalarda hemişelik dişleriniň çagalar döwründäki ýagdaýyny anyklamak üçin; 15 ýaşda dişýany dokumasynyň ýagdaýlaryny anyklamak üçin; 35 – 44 ýaşda – dişň gaty dokumalarynyň we paradont dokumasynyň keselleriniň ýagdaýlaryny takykklamak üçin; 65-74 ýaşda agzyň keselleriniň ýagdaýlary we olara stomatologiýa kömeginiň guralyş aýratynlyklaryny öwrenmek üçin geçirilýär. Bulardan başga-da diňe bir kariýesiň we dişýany dokumasynyň keselleriniň ýagdaýlary takykklanman eýsemde şol ýaş döwürlerde stomatologiýa kömeginiň ýagdaýyny, geçirilýan önüni alyş, bejeriş çäreleriniň netijeliligini, gelejekde stomatologik gullugynyň düýpli meýilnamalaryny düzmekde möhüm orny bardyr.

Barlag-anyklaýyş, epidemiologik barlag işleri çagalarda her ýylyň dowamynda, uly ýaşly adamlarda bolsa her 5-10 ýylda geçirilip durulmaly (BSGG hödürleýşi boýunça). Barlag geçiriljek welaýatlarda azyndan 10-15 etraplarda, uly şäherlerde-birnäçe nokatlarda geçirilmelidir. Her bir barlag geçirilen ýerde ýaş topar, her jynsa baglylykda seredilen adamlaryň sany 20-den az bolmaly däl, her welaýatda bolsa azyndan 200-300 adama çenli barlanylmalydyr.

KPS indeksi bize örän köpdürli maglumatlary berýär, onuň düzümini kesgitläp hasaplanymyzdan soň anyklaýşa we bejergilere bolan mätäçligi, gerek boljak serişdeleriň möçberini hem-de geçiriljek işleriň netijeliligini takyklyk bolýar. Meselem KPS indeksiniň derejesi 6 bolanda ol üç dürli ýagdaýda bolup biler: 4+1+1; 1+4+1; 1+1+4. birinji ýagdaýda KPS indeksiniň gurluşynda zeperlenen dişleriň sany 4 barabar, a petiklenen dişleriňki bolsa 1-deň şu ýagdaýda stomatologiýa kömeginiň derejesi kanagatlanarsyzdygy görünýär. Ikinji ýagdaýda haçanda 1 sogurlan we zeperlenen diş, a petiklenenleriň sany bolsa 4-deň onda şol ýerde stomatologiýa bejergi işleriniň gidişiniň kadaly ýagdaýdadygyny tassyklaýar. Üçünji ýagdaýda bolsa haçanda 1 diş zeperlenen we 1 petik goýlan hemde 4 diş sogurlan ýagdaýda stomatologiýa kömeginiň has pesligi we lukmanlaryň bolsa köplenç halatda dişleri bejermän sogurmaklyk bilen meşgullalanlygynyň subutnamasydyr. KPS indeksiniň has ýokary görkezijileriniň bolmagy şol ýerlerde stomatologiýa keselleriniň önüni alyş çäreleriniň göwnejaý geçirilmelýanliginiň alamatydyr. Egerde belli-bir ýerlerde önüni alyş çäreleri geçirilýän bolsa onda onuň soňky netijeliligini takykklamak üçin kariýesiň depgininiň ösüş indeksini kesgitlemeklik zerurdyr. Munuň üçin şol bir ýerdäki adamlarda, çagalarda, beýleki ilatly ýerde başlangyç kariýesiň depgini kesgitlenilýär we birnäçe wagtdan soň (6 aýdan, 1,2,3-5-10 ýyldan) barlaglar geçirilip kariýesiň depgini kesgitlenilip, onuň derejeleri deňeşdirilip, pese ýa-da ýokary galandygy mälim edilýär we şol görkezijiler esasynda-da geçirilen çäreleriň oňaly ýa-da oňaysyzlygy takyk bolýar.

Alynjak maglumatlar has takyk bolmaklygy üçin barlag geçiriljek ilatly ýeri, adamlary olaryň ýaşyna, jynsyna, ýaşayşyň maddy, medeni, ykdysady şertlerine baglylykda geçirilmelidir.

BSSG görkezmesine görä ilatly ýeriň diş kariýesiniň depginini (KPS) kesgitlemek üçin 12 ýaşly çagalaryň arasynda onuň ölçeg derejesi boýunça kesgitlemekligi maslahat berýär: diş kariýesiniň KPS depgini has pes derejede KPS=0-1.1; pes derejede-KPS=1.2-2.6; ortaça ýagdaýda KPS=2.7-4.4; ýokary ýagdaýda KPS=4.5-6.5; has ýokary bolanda KPS=6.6.

E.M.Kuzminanyň (1995) geçiren ylmy epidemiologik barlaglaryň netijelerinde Russiýa federasiýanyň territoriýasynda 12 ýaşly çagalaryň arasynda kariýesiň ýaýraýşy we depgini her dürli

bolup çykdy. Kariýesiň pes depginli ýerleri Kolomna, Tambow, Çita şäherlerinde, kariýesiň ortaça depginli ýerleri Mahaçgalada, Murmansk, Nowosibirsk, Twer, Moskwa, Smolensk, Woronež şäherlerinde ýaşayan çagalarda duş gelýär. Kariýesiň ýokary derejedäki depgini bolsa Arhangel'sk, Nikolaýewsk-Amurda, Omsk we Soçi şäherlerinde duş gelýär diýip ol öz maglumatlarynda görkezýär. Köp döwletler boýunça KPS indeksiniň derejesi 12 ýaşly çagalaryň arasynda köp durlidirlir. Mysal üçin KPS-iň pes depgini Şweýsariýada, Daniýa döwletlerinde, Belgiýada, Şrilankada gabat gelýär; onuň ortaça depgini – Beýik Britaniýa, Şwesiýa, Finlýandiýa, Iýordaniýa döwletleriniň çagalarynyň arasynda duş gelýär; ýokary depgini – Norwegiýa, Germaniýa, Meksika, Kuba döwletlerinde, goňşy Eýran döwletinde hem gabat gelýär. Orta Aziýa döwletlerinde hem-de biziň Türkmenistanymyzda diş kariýesiniň depgini ortaça derejesindedir ($KPS=2.7-4.4$).

Diş kariýesiniň her-dürli derejesinde ýaýramagy we depgininiň bolmagy ilatly ýeriň içýän agyz suwunda floruň mukdaryna köp halatda baglydyr. Sebäbi kiçi himiki işjeň element bolan fluor syrçanyň kämilleşmeginde we kariýese garşy durnuklygynda örän möhüm ähmiýete eýedir.

Iýmitlenmek we kariýes. Häzirki döwürde birnäçe ylmy-amaly işleriniň netijeleri esasynda syrçanyň kariýes keseliniň döremezliginde dogry we ýokary hilli iýmitleri iýmegiň, kariýes dörediji iýmitleriň bolsa ýokary täsirleriniň bardygy doly tassyk edildi. Esasanam uglewod, süýji, şeker önümleriň, hamyrdan taýýarlanýan, düzümi ýakymсыз himiki birleşmeden taýýarlanýan konditer önümleri, suwuk içgileri we başgalaryň diş syrçasyna erediji, iýiji täsir edip, onuň berdaşlylygyny gowşdýar we kariýesiň döremegine uly ýardam edýär. Muňa mysal bolup Aşgabat şäherinde konditer fabriginde işleýän işgärleriň arasynda dişleriň kariýes keseliniň beýleki ýaşaýjylara seredeniňde 2,5-esse köp duş gelýandigi anyk subut edildi (M.K. Durdyniýazow, H.A. Aýnazarow 1984, 1985) we olarda kariýesiň depgini 12.5-15.1 boldy.

Dişleriň kariýesiniň döremeginde iýmite baha berlende onuň umumy we ýerli täsirlerine garalmalydyr.

Iýmitiň umumy beden arkaly dişlere täsirleri ondaky bolup geýýän madda çalşygy bilen baglanyşyklydyr. Muňa mysal bolup iýilýän iýmitiň kemter bolmagy bilen – beloklaryň, ýaglaryň, witaminleriň ýetmezçiligi, esasanam “C, D, A” witaminleriň kemterliligi zerarly umumy bedende gowşaklyk ýüze çykýar. Bu bolsa öz gezeginde agyz boşlukdaky agzalaryň hem işjeňliginiň pese gaçmagyna, ýagny sülekey mázleriniň işjeňliginiň, öwmek mázleriniň suwuklygynyň bölünip çykyşynyň azalmaklygy, diş syrçasynyň agyz suwuklygy bilen alyş-çalyşynyň bozulmaklygy we başgada birnäçe fiziologik ýagdaýlaryň üýtgemelerine we kariýesiň döremekligine şertler peýda bolýar we gelejekde oňa sebäp bolýarlar.

Iýmitiň ýerli täsiri. Häzirki wagtda uglewod önümleriniň kariýes döretmekligindäki ähmiýeti doly tassyk edildi muňa mysal bolup eksperiment-synag geçirilýän alakalara, syçanlara kariýes dörediji saharozany berilende 100% kariýes ýüze çykýar. Bulardan başgada muňlerçe geçirlen ylmy-amaly barlag işleriniň netijesinde iýmit arkaly iýilýän uglewod önümleri dişiň syrçasyna ýaramaz täsir ediji, dişleriň ýüzüne ýelmeşip olarda organiki çökündileriň we turşularyň (süýt turşysy) emele gelmekligine sebäp bolup syrçanyň duzlarynyň eremekligine (demineralizasiýasyna) alyp barmaklygy, mundan başgada şeker we şeker önümleri agyz boşlukdaky kariýes dörediji mikrob bedenjiklerine iýmit hökümde hyzmat etmekligi, olaryň has köpelmekligine we kariýesiň döremekligine ýenede bir şertiň bolmaklygyna alyp barýarlar. Rus döwletiniň alymy bolan akademik W.K. Leontewiň (1984, 86, 89, 93) takykklamalaryna görä dişleriň kariýesiniň döremekliginde uglewod onumleriniň kabul edilen mukdaryna bagly bolman eýsem-de olaryň görnüşleriniň, günün dowamynda näçe gezek kabul edilmekligi, agyzda näçe wagt saklanmaklygyna, dişiň syrçasyna ýelmeşmekligine bagly diýip kesgitleýär.

Iýilýän iýmitleriň diňe bir kariýes dörediji häsiýetleri bolman, eýsem oňaly täsir edijiligi hem bardyr. Muňa mysal bolup iýmitleriň düzümindäki floruň, wanadiniň, seleniň, sinkiň, kremniniň, kümüşiň we başgada birnäçe mikroelementleriň kariýese garşy täsirleri ýokarydyr. Mundan başgada gataňsy iýmitleri köp çeýnemeklik dişlere oňaly arassalaýjy täsirli, dişlere çeýneýji agram bermeklik dişýany dokumalarda, periodontda, pulpada we başga dokumalarda-da ganaýlanşyny, madda çalşygyny ýokarlandyrýar bu bolsa öz gezeginde dişleriň durnuklylygyny artdyrýar hem-de kariýese garşylygy

ýokarlandyrýar. Ýone gynansakda adamlaryň ýaşaýyş şertleriniň gowylanmagy, siwilizasiýanyň ösmegi bilen adamlaryň arasynda ýumşak ýymitlege uýgunlaşmagy, uglewod önümlerini köp kabul etmek endiginiň ýokarlanmagy diş kariýesiniň keselleriniň we onuň ötüşmeleriniň has giňden ýaýramagyna sebäp bolýar. Şonuň üçin hem geljek nesillerde ýmit ýmekliginiň kadalaryny, dogry we ýokumly ýymitlenmek tertiplerini girizmek stomatolog lukmanlaryň iň wajyp wezipeleriniň biri bolup durýar.

Mikroblaryň beden täsiri. Köp ýyllaryň dowamynda geçirilen ylmy-amaly işleriň netijelerinde kariýesiň döremegi üçin diňe bir agyz boşlugynda uglewod önümleriniň bolmagy zerur bolman, eýsem kiçijik mikroblaryň hem bolmagynyň ähmiýeti anyklanyldy. Şonuň üçin hem şu gün doly takyk aýtsa bolar, ýagny kariýes keseli mikrob bedenjiksiz döremeýär. Bu tassyklama laýyk diýip Orlanderiň we beýleki alymlaryň (1954) geçiren ylmy tejribesini aýtmak bolar. Ýagny bu ylmy tejribede ýaňyja eneden doglan alaka-syçanlary iki topara bölüp, birinji topardaky syçanlara–adaty ýymiti bermeklik, ikinji topardakylara bolsa – kariýes dörediji uglewod we mikrob taýajyklaryndan arassalanan ýymitiň täsiri öwrenilipdir. Üç aýdan soň syçanlaryň dişleriniň ýagdaýlary barlanyp göründe birinji topardaky syçanlaryň dişlerinde 96% -e çenli kariýesiň barlygy we onuň depgininiň 4.0-e golaý bolandygy, a ikinji topardaky syçanlarda bolsa kariýesiň bolmandygy anyklypdyr. Bulardan başgada ýumşak diş çöküdüleri, kesmekleri hem öz gereginde kariýes döredijileriň (streptokoklaryň) ýaşaýşyna, köpelmegine amatly ýer bolup hyzmat edýarlar we olar biri-bir bilen özara arabaglanyşykda bolýarlar.

Şeýlelikde kariýes ojagynyň döremeginde mikrob bedenjikleriniň ähmiýeti örän uludyr. Olaryň içinde Streptokokkus Mutans (96% derejede kariýes dörediji); Streptokokkus Saliwarius, Streptokokkus Sangius (15-20% derejede kariýes dörediji) esasy hasap edilýär. Mikrob bedenjikleri agyz boşlugynda, diş çökündilerinde köpeliýärler. Olar uglewod önümlerini ýmit hökümünde sarp etmekleri netijesinde özlerinde işlenip çykarylýan maddalaryň çykmagyna–organiki turşularynyň bölünip çykmagyna alyp barýarlar (süýt turşysy, üzüm turşusy, garynja turşusy we başg.). Ol turşular bolsa diş syrçasyna ýaramaz erediji hökümünde täsir edip onuň mineral düzlarynyň eremegine - demineralizasiýa hadysasyna alyp barýar we kariýesiň döremegine sebäp bolýar.

Bedeniň keselleri we kariýes. Köp ýyllaryň dowamynda dişleriň kariýesiniň döremeginde umumy bedeniň geçiren we häzirkiki dowam edýän kesel ojaklarynyň ähmiýetiniň barlygy baradaky meseleler doly çözülmän, çekeşikligine galýar. Köplenç ýagdaýlarda diş kariýesi bilen arabaglanyşygy bolan keselleri – inçekeseli, guryagyryny we başda-da birnäçe keselleri mysal getirip bolýar. Ýöne häzirkiki wagytda olaryň kariýesiň döremegindäki ähmiýetleri doly subut edilmedik. Beýle diýilse umumy keselleriň ähmiýetini doly aradan aýyrmak hem bolmaz, sebäbi umumy bedeniň ýagdaýy, onuň keselleri agyz boşluk agzalaryna gönüden-göni täsir edýär, ýagny diş pulpasynyň işjeňligine, sülekey mäsleriniň işjeňligine täsir edip, dişiň syrçasynyň berdaşlylygynyň peselmegine we kariýese bolan şertleriň döremegine alyp barýar.

Umumy bedeniň diş pulpasy arkaly syrça täsiri - köp wagtlardan bäri öwrenilip gelýän ulgamyň biridir we köp amaly-ylmy işler muňa subutnama bolup bilýär. Dişiň gaty dokumalary (Syrça, dentin, kök sementi) köp halatlarda özlere gerekli bolan minerallary we organiki birleşmeleri (beloklary, ýaglary, lipidleri) pulpanyň usti bilen alýarlar (Okusko W.R. 1989).

Dişiň syrçasy bu örän ýokary derejede minerallaşan dokumadyr. Ol agyz boşluk suwuklygy we sülekey bilen elmydama alyş-çalşygynda bolup, özüniň mineral duzlaryny tazeläp, baýlaşdyryp durýar hem-de olaryň arasynda elmydama arabaglanyşyk saklanýar. Öz gezeginde bolsa agzyň suwuklygynyň we sülekeyiň mukdaryna onuň düzümine umumy bedendäki bolup geçýän hadysalar özlariň täsirlerini ýetirip, kä halatlarda syrçanyň organiki we organiki däl düzüminiň üýtgemesine eltip, kariýese meýilli syrçanyň ýüze çykmaklygyna sebäp bolýar.

Çaganyň has irki döwürleri, haçanda äň süňküniň içinde hemişelik dişleriniň düwünçekleriniň emele gelýän, dişleriň ösüp çykýan döwürleri, ýaňyja çykan dişleriň syrçasynyň kämilleşmedik (6-14 ýaşda) beden näsazlyklarynyň kariýese şert döredijiliginiň has ösen döwürleri hasap edilýär. Şeýlelikde çaga enäniň göwresiniň içindekä we doglanyndan tä ýetginjeklige çenli (14 ýaş) aralykda pediatr lukman, maşgala lukmany tarapyndan çaganyň umumy bedeniniň sagdyn bolmagyna ýokary

üns berilmelidir. Çaganyň 14-18 ýaşı dolanyndan soň ösüp çykan dişleriň syrçalary kämilleşýärler we soňraky ýaş döwürlerinde umumy beden keselleri dişiň syrçasynyň minerallaşmasynyň derejesine we onuň gowşamagyna gaty uly täsir edip durmaýar (Borowskiý E.W. we başg. 2002ý).

Daşky gursawyň bedene we dişiň gaty dokumalaryna täsiri. Daşky gursawyň adam bedenine we dişiň dokumalaryna ýaramaz täsir edijileri bu ýiti gün şöhesi we hasam onuň iýonlaşdyrylan şöhesidir. Haçanda agyz boşlugynyň agzalaryny rentgen şöhesi arkaly surata düşürilende şöhläniň iň köp düşen ýerlerinde gelejekde kariýes zeperlenmesi ýüze çykýar. Mysal üçin dişleriň köpçülikleýin, ýaýraw boýunjyk kariýesi, aýlaw (Sirkulýar) kariýes ojaklary we ş.m. köp halatlarda şöhle kariýesi hem diýilýär.

Biziň Türkmenistanymyzda gün şöhesiniň ýiti, yssy-gurak günleriniň, aýlarynyň köp bolmagynda adam bedenine we agzyň agzalaryna olaryň edýän oňaysyz täsirleri köpdür. Howanyň has yssy, gurak günlerinde (15-nji Maý tä 15-nji Sentýabr aýyna çenli) adamy bedeni we onuň suwuklyklary işläp çykaryjy agzalary çendenaşa köp işjeňligi we güýji sarp etmeli bolýar hem-de köp suwuklyklary bölüp çykarýarlar. Şeýlelikde beden köp mukdarda suwuklyklary (H_2O) talap edýär. Bu ýagdaýlar bolsa käbir agzalardan çydamlylygy, gurplylygy talap etýär. Käbir agzalara düşýän agyr işjeňlik netijesinde belli derejede madda çalşyklaryň bozulmagyna alyp barýar hem-de patologik hadysalaryň döremegine şert döreýär. Dişiň syrçasynda kariýes ojaklarynyň köpelmegine, sülekey mázleriniň işjeňliginiň pese gaçmagy, sülekeyiň mukdarynyň azalmagy, onuň düzüminiň üýtgemegi, kentlewügiň suwuklygynyň mukdarynyň azalmagy, agzyň suwuklygynyň düzüminiň bozulmagy we birnäçe başgada işjeňlikleriň bozulmagyna getirýär we agyzda keselliligiň döremekligine şert döredýär. Bu aýdylan şertler bir-biri bilen özara baglanyşyklydyr. Şeýlelikde kariýes keseli öwrenilende daşky gursawyň käbir aýratynlyklary giňden göz önünde tutulmalydyr. Ýokarda agzalanlara mysal edip ýurdumuzyň birnäçe alymlarynyň geçiren ylmy-amaly işleriniň netijelerini aýtmak bolar (Berdimuhammedow G.M. 1990, 94; G. Paşayew 1978, 94, 96; M.K. Durdyniýazow 1982, 84, 96; Aýnazarow H.A. 1989, 94, 97).

Kariýes ojaklarynyň ýerleşiş aýratynlyklary. Dişleriň kariýes keseli bilen zeperlenme derejesi birmeňzeş däl. Ýokarky äňdäki dişleriň kariýes bilen zeperlenmesi aşakdaky äň dişlerine garanynda ýokarydyr. Dişleriň täç böleginiň taraplarynyň hem zeperlenme derejesi tapawutlanýar. Mysal üçin uly hem-de kiçi azy dişleriniň köplenç çeyneýiş tarapyndaky tebigy jaýryklarynda we fissuralarynda kariýes ýerleşendir, ikinji orunda şol dişleriň gapdal degişme (aproximal) taraplaryndaky kariýes ojaklary, üçünji orunda – ýañak, duluk tarapyndaky ojaklar. Azy dişleriň dil tarapynda kariýes ojaklary örän seýrek duş gelýär. Gyýak we kesiji alyn dişlerde azylara garanynda kariýes az derejede gabat gelýär. Egerde näsagda önki alyn dişlerinde kariýes ojaklary bar bolsa (esasanam aşaky alyn dişlerinde), onda bu şol adamda kariýese bolan goranyş güýçleriniň has pesliginiň subutnamasy bolup hyzmat etýändir. Käbir halatlarda bolsa, ýagny diş hatarlarynyň nädogrulyklary, dişleriň has gysylyşmagy, hatardan daşarda we şuna meňzeş ýagdaýlarda gyýak we kesiji dişlerde hem ýokary derejede kariýes ojaklary ýüze çykýar. Mysal üçin 19-24 ýaşly adamlaryň arasynda ýokarky kesiji alyn dişleriniň kariýesiniň ýaýraýşy ortaça 12-15%-e deň bolsa, onda şol adamlarda dişleriniň gysylyp çykan wagtlarynda kariýesiň ýaýraýşy 20-23%-e çenli artýar. Eger şol dişleriň aralary giň-açyk (diastema, trema) ýagdaýda bolsalar, onda kariýesiň zeperlenmek derejesi pese (3-4%) gaçýar (Borowskiý E.W. we başg. 2002 ý).

Äňleriň sag ýa-da çep taraplaryndaky dişleriniň kariýes bilen zeperlenmesiniň derejeleri birmeňzeşdir.

Dişler ösüp çykanyndan soň haýsysy az wagtyda kariýese sezewar bolýanlygy öwrenilende birinji orunda-üçünji uly azy dişleri (akyl dişi); ikinji orunda-ikinci uly azy dişleri (ýedinji dişler) üçünji ýerde-birinji uly azy dişleri (altynjy dişler) eýeleýärler. Ýokardaky agzalanlary jemleseň dişler näçe agzyň girelgesinden daşda ýerleşdigiçe sonçada kariýese köp sezewar bolýarlar diýip aýtmak bolar.

6.2. Dişleriň kariýesiniň toparlara bölünişi

Diş kariýesiniň kliniki sypatlary hazirki döwürde takyk öwrenilen. Kariýes çüýremesinde gaty dokumalarda bolup geçýän üýtgeşmeler we kliniki alamatlaryny hasaba alnyp, olary dürli toparlara bölýärler.

Bütündünýa saglygy goraýyş guramasynyň teklibi boýunça (9-njy mejlisi) şu aşakdaky topara bölüniş hödürlendi:

- syrçanyň kariýesi, şol sanda bu tegmilt kariýes hem içine alar;
- dentiniň kariýesi;
- diş sementiniň kariýesi;
- ösmesi togtan kariýes;
- odontoklaziýa;
- özgeçe kariýes;
- takykklanmadyk kariýes.

Russiýa Federasiýasynda diş kariýesini zeperleýji çuňlygy boýunça 4 bölege bölýärler we ol giňden amaly klinikada ulanylýar:

- diş kariýesiniň tegmilt görnüşleri (stadiýasy);
- ýüzleý kariýes;
- ortaça kariýes;
- çuňňur kariýes.

Russiýa Federasiýasynda we BSGG hödürlän topara bölünmeleriniň arasynda kän bir tapawut ýokdur. Ýöne amaly işlerinde, bejergileri has takyk saýlap almakda Russiýa Federasiýasynda alymlarynyň hödürlän kariýesiniň toparlary has amatlydyr.

Syrçanyň tegmilt kariýesi iki topar-da-da meňzeşdir. Orta kariýes we çuňňur kariýesiniň dentiniň, sementiniň kariýesinden tapawutlylygy bejergisiniň aýratynlygy bilen baglydyr. Kliniki alamatlarynyň ýüze çykyşy boýunça ak reňdäki we reňklenen tegmilt kariýes ojaklary bardyr (ak-sarymtyl, ak-goňur reňkden tä garamtyl reňke çenli). Ak tegmilt bolanda kariýes hadysasynyň ýiti, reňklenen tegmilt bolanda bolsa, onuň haýal (üznuksiz) geçýändiginiň nyşanydyr. Kliniki taýdan tegmilt kariýesiniň reňkini, stadiýasyny takykklamak gelejekde nähili bejerjiniň saýlap almakda-da uly ahmiýete eýedir. Ýagny ak-hek pisintli tegmilt kariýesde, syrçada has progressiw demineralizasiýa hadysasy bolup geçýär we şoňa göräde has işjeň bejeriş usullaryny saýlap almaly bolýar. Eger-de, syrçada reňklenen tegmilt ojagy bar bolsa, onda haýal ýa-da togtan görnüşdäki demineralizasiýasy bolup geçýär we bejergiler hem şol hadysa laýyklykda geçirilmeli bolýar.

Lukmançylyk amaly işinde kä halatlarda ikilenji (residiw) kariýes ojaklary hem duş gelýar. Bu hadysa haçanda hemişelik goýulan petikleýji serişdesiniň gyraky erňeklerinde “syrça+petikleýji” serhetlerinde kariýes çüýremeleri bolandaky ýagdaýda ýüze çykýar. Umuman ikilenji kariýes ojagy diýilmekligi ilkinji gezekde kariýes köwegi gurylyp petikleýji goýulanda käbir lukmanlar tarapyndan goýberilen säwlikleriň netijesinde, petikleýji serişdesiniň hiliniň pes bolmaklygy zerarly ikilenji kariýes ojaklary birnäçe wagtdan soň ýüze çykanlygy sebäplidir. Käbir alymlar kliniki şertlerde kariýes hadysasyny iki görnüşe bölýärler, ýagny ýiti we üznuksiz (haýal) geçiji kariýes ojaklary. Umuman lukmançylyk ylmyň nazaryndan garanynda bu bölünmeler nädogryrakdyr, sebäbi ýiti kariýes ojagynyň emele gelmesi we boşluk bolmagynyň dowamlylygy 3-6 aýdan az däl, bu bolsa bedende ýiti patologik hadysanyň dowamlylygyna gabat gelmeýär. Muňa garamazdan stomatolog-lukman alymlary kariýes ojagynyň geçişi, ösüşi boýunça her dürli depginleriniň bardygyny takyklaýarlar. Haýal ýa-da çalt bolup

geçýan syrçanyň demineralizasiýasy (syrçanyň mineral duzlaryny ýitirmekligi); ýa-da ýiti we haýal bolup geçýan kariýes hadysalary muňa mysal bolup bilýär.

Rus alymy T.F. Winogradowa (1976, 1978) çagalarda diş kariýesiniň ýitiligini ýa-da üznüksizdigini kesgitlemegi olaryň ýaşyna we agyzdaky kariýes ojaklarynyň ösüş depgininiň derejesine baglylykda anyklamagy hem-de kariýesiniň depginini üç görnüşe böldi: kariýesiniň kompensirlenen, subkompensirlenen we onuň dekompensirlenen kliniki geçiş görnüşlerine.

Kariýesiniň kompensirlenen görnüşinde çaganyň dişleriniň kariýes ojaklarynyň sany (KPS, kp, KPS + kp indeksleri boýunça) olaryň ýaşyna baglylykda ortaça şu aşakdaky mukdardan geçmeýär: 7-10 ýaşda – KPS+kp derejesi 5,0-e çenli; 11-14 ýaşda -4,15; 15-18 ýaşda – 6 deň.

Kariýesiniň subkompensirlenen görnüşinde ortaça kariýesiniň depgini: 7-10 ýaşda KPS+kp 6-8 aralykda; 11-14 ýaşda - 5-8 aralykda; 15-18 ýaşda – 7-9 aralykda bolýar.

Kariýesiniň dekompensirlenen görnüşinde kariýesiniň depgini subkompensirlenen görnüşine garanda ýokarydyr we ortaça 7-10 hem-de 11-14 ýaşly çagalarda KPS+Kp-niň derejesi 8-den ýokary, a 15-18 ýaşda bolsa KPS-niň derejesi 9.0-dan hem ýokarydyr.

Ýokarda görkezilen toparlara bölünmeler çagalary ýylyň dowamynda näçe gezek agzyň sagaldyş çärelerini geçirmäge, her toparda kariýesiniň önüni alyş çäreleriniň meýilnamasyny düzmeklige ýardam berýär. Mysal üçin birinji topardaky çagalary agzy sagatlandyrmak we kariýesiniň önüni alyş çärelerini ýylyň dowamynda 1 gezek amala aşyrmaklyk ýeterlikdir (T.F.Winogradowa 1978, 1987, Saharowa E.B. 1984, 1986) ikinji toparda her 6 aýdan, 3-nji toparda bolsa her 4 aýdan sagaldyş çärelerini geçirmeklik zerurdyr.

Diş kariýesi ýokarda agzalanlardan başga-da dişleriň ulgamlaryň kariýes bilen zeperlenmesi hem diýilýär aýratyn topara bölünýär. Bu toparda ähli dişleriň kariýes bilen zeperlenmesi, esasan hem olaryň täçleriniň boýunjyk töwerekleriniň zeperlenmesi bolup geçýär.

6.3. Kariýesiniň klinikasy

Tegmilt kariýesi (makula kariosa), ýa-da syrçanyň demineralizasiýasy. Syrçanyň demineralizasiýasy diýlip ondaky mineral duzlaryň çenden-aşa eremeginde kariýes ojagynyň emele gelmegine aýdylýar. Kariýes ojaklary syrçanyň adaty reňkiniň üstgemesi bilen ýüze çykýar, ak-hek pisint reňkden tä ak-sarymtyl, çalymtyl, goňur, gara reňklerde bolup biler. Demineralizasiýa ojagynda syrçanyň öwüşgini, öçügsi bolmagy bilen onuň bütewüligi saklanýar, dürtgüjiniň kömegi bilen barlanylanda bir-hili nätekizlik, ýa-da oý-çukurlyk duýulmaýar. Tegmilt kariýes ojaklary köplenç ýagdaýlarda diş täjiniň boýunjyk, galtaşýan taraplarynda duş gelýar. Tegmiltler her-dürli reňkdäki we göwrümde bolup bilerler.

Tegmilt kariýesiniň ak-hek pisint reňkdäki görnüşi has ýiti patologik hadysa eýedir we az wagtyň içinde kariýesiniň beýleki görnüşlerine (ýüzleýe) geçmegi mümkindir. Tegmiltleriň sary, goňur, gara reňkdäkileri haýal patologik hadysa (demineralizasiýa) eýedir we köp wagtdan soň kariýes boşluga getirýär, kä halatlarda bolsa tegmilt kariýesiniň doly togtamagyna hem alyp barmagy hem ähtimaldyr (G.N.Pahomow, 1974, 76, 78). Tegmilt kariýesiniň ojaklarynyň has giňden döremegi çagalaryň ýaşyna, iýmitine we agzyň arassaçylygyna baglydyr diýip, G.N.Pahomow öz ylmy işlerinde belleýär (74, 78). Agzyň gigiýenasy pes boldugyça şonçada kariýesiniň peýda bolmagyna şert döreýär. Ýokarky äňiň dişleriniň tegmilt kariýesi aşaky äňdäkilere garanynda giňden gabat gelýär, esasan hem ol ikinji kesiji dişlerde bolýar. Kariýes ojaklarynyň köpelmeklerine çaganyň umumy beden kesellerine, uglewod, süýji önümlerine köp iýmeklerine we başgada bedene ýaramaz täsir ediji sebäpleriň bolmaklygy bilen düşündirilse bolar. Tegmilt kariýesiniň ululygynyň çuňlugyny, gerek bolan bejergini saýlap almaklykda tegmiltiň göwrümünü anyklamak gerekdir. Munuň üçin syrça adaty görejiň kömegi bilen ýagtylykda seretmeklik we oňa reňkleri çalmaklyk arkaly geçirilýär. Şonda tegmiltiň ululygy belli bolýar. Tegmilt näçe uly boldugyça şonçada kariýes ojagynyň tiz geçýänligi we gelejekde köwegiň

emele geljekliginiň nyşanydyr. Egerde kariýes tegmiltiniň göwrümi 3/1 we ondanam köp diş syrçasynyň gapdal tarapyny eýelän bolsa onda bu barlagyň netijesine garamazdan şol ýerde orta kariýes ojagynyň bardygyň subutnamasydyr we köwegi petiklemeklik zerurdyr.

Ak tegmilt kariýes kliniki taýdan alamatsyz geçýär we onuň tegmiltlerini lukman tarapyndan dişlere gözegçilik edilip seredilen wagty ýüze çykarylýar. Daşky temperaturanyň gyjyndyrjylaryna duýgurlygy bolmaýar, kä halatlarda turşy, süýji zatlary iýlende ýokary duýujylyk ýüze çykmaklygy mümkin, olam tiz wagtdan geçip gitýär. Dişin pulpasynyň elektrik togyna duýujylygy kada-da bolup, onuň möçberi 2-6 mkA-a deňdir. Ak-hek pisint tegmilt ojagyny 2%-li metileniň gök ergini bilen reňklenende ol reňklenýär. Onuň sebäbi bu tegmilt kariýesde syrçanyň syrdyrjylygynyň has ýokary bolany üçindir.

Reňklenen tegmilt kariýes hem klinik taýdan arz-şikaýatsyz geçýär, ony anyklamaklyk barlaglar geçirilende mümkin bolýar.

Tegmilt kariýesiň deňeşdirilip anyklanylyşy. Tegmilt kariýes ojalaryny syrçanyň gipoplaziýasy we menekliligi (flýurozy) bilen tapawutlandyrylýar. Olaryň biri-birine meňzeşligi syrçada tegmiltleriň bolmagy we keselleriň kliniki arz-şikaýatsyz geçmegidir.

Dişleriň gipoplaziýasyndaky tegmiltleriň kariýesden tapawudy, olaryň birmeňzeş topardaky dişleriň şol bir ýerinde bolmagy, sanynyň köp bolmagy we ol tegmiltleriň dişleriň ösüp çykanyndan ýagny irki döwürden bäri bardygy we olaryň wagtyň geçmegi bilen üýtgemeyänligi, reňkleýjileri çalanynda olary özüne siňdirmeyänligi bilen düşündirilýär. Dişlerdäki flýurozyň tegmiltleriniň kariýesden tapawudy olaryň ýerleşýän ýerleriniň diş täçleriniň westibulýar tarapyndadygy, birmeňzeş topardaky (semetrik) dişleriň zeperlenmesi, flýuroz tegmiltleriniň owunjak köp, ak hek, sary, goňur reňklerde bolmagy, olaryň hem wagtyň geçmegi bilen üýtgemeyänligi, reňkleýji erginleri siňdirmeyänligi bilen tapawutlandyryp bolýar. Başga bir tarapdan dişleriň menekliligi köplenç endemik ojaklarda – ýagny agyz suwda ftoruň mukdarynyň optimal bolmalysyndan köp bolan ýerlerde gabat gelýär. Biziň Türkmenistanymyzda flýurozynyň endemiki ojalary Gökdepe etraby, Balkanabat şäheri, Garagumuň jümmüşinde ýaşaýan maldarçylyk obalarynda duş gelýär (G.P. Paşayew, 1978, 94, 98). Tegmilt kariýesi ýokarda agzalan tegmiltleriň tersine, köplenç ftoruň agyz suwda kemter edýän ýerlerinde, dişleriň täjiniň boýunjyk, galtaşýan (aproximal) taraplarynda, çeyneýji tarapynyň jaýryklarynda gabat gelýär. Simmetrik däl, biri-birine meňzeş bolmadyk tegmiltler, olary käbir wagtyň geçmegi bilen ulalyp ýa-da kiçelip bilýär, wagtynda bejeriş-öňüni alyş çäreleri geçirilmese kariýesiň ötüşme görnüşine geçýär.

Ýüzleý kariýes (caries super-ficialis). Bu kariýes ojagy tegmilt kariýesiniň ýerinde syrçanyň dargamagy (destruksiýasy) sebäpli ýüze çykýar. Ýüzleý kariýese mahsus himiki gyjyndyrjylardan (süýji, turşy) dowamly bolmadyk agyrlar döreýär. Kä halatlarda gatyрак gyzgyn, sowuk gyjyndyrjylar hem agyry döredip bilerler, esasan hem bu ýagdaý, haçanda kariýes ojagy dişleriň boýunjyk töwereklerinde ýerleşende gabat gelýär. Kariýes bilen zeperlenen dişe obýektiv seredilende çuň bolmadyk kariýes köwegini görmek bolýar. Dürtgüç bilen barlananda syrçada nätekizlik duýulýar hem-de onuň ýiti uýy saklanýar. Boşluk diňe syrçada ýerleşip onuň düýbi entäk dentin gatlagyna ýetmeýär. Ýüzleý kariýes köwekleriniň takykklanmasynyň kyn bolan ýerleri olam bolsa haçanda kariýes ojalary diş täjiniň tebigy jaýryjaklarynda ýerleşen ýagdaýlarda kyn bolýar. Sebäbi adaty jaýryjaklaryň (fissuralaryň) giňligi, çuňluga dürli-dürli bolup, olary dürtgüjiň kömegi bilen ölçemeklik örän kyndyr. Olaryň düýbinde ýerleşen kariýes ojalaryny hasam kyndyr. Şunuň ýaly ýagdaýlarda kariýesi anyklamak üçin goşmaça barlag usullaryny ulanmaklyk zerurdyr. Olar syrçany rentgen suratyna düşürmek (Barowskiý E.W., Leus P.A. 1974, 76), syrça reňkleýji erginleri çalmak (Borowskiý E.W., Aksamit 1974, 78), syrçanyň elektrik togy geçirijilik ukybyny kesgitlemek (W.K. Leontýew 1984, 86) hem-de, syrçanyň lýuminessensiýa şöhlesindäki öwüşginini takykklamak ýaly usullardyr.

Ýüzleý kariýes syrçanyň gipoplaziýasy, eroziýasy hem-de pahna şekilli kertigi bilen deňeşdirilip tapawutlandyrylýar. Bulardan başgada orta kariýes bilen hem geçirilmeli.

Tapawutlary: syrçanyň gipoplaziýasynda zeperlenen syrçanyň ýüzi tekiz, ýumşamadyk, ojaklar diş täjiniň ön (westibulýar galtaşýan) taraplarynda hem-de bir-näçe, bir topardaky, (simmetrik ýagdaýda) bir meňzeş ýerlerde ýerleşendirler.

Syrçanyň eroziýasynda zeperlenen syrçada emele gelen boşlugyň dübi, erňekleri tekiz, ýylmanak hem-de ol boşluk dübi ýalpak käsäni ýadyňa salýar. Köplenç eroziýa ojaklary şu aşakdaky görkezilen dişleriň boýunjyk töwereginde ýerleşýändir.

54321	12345
5 4 3	3 4 5

Keseliň taryhy anyklanylanda näsaglarda himiki, mehaniki temperatur gyjyndyrjylardan gysga wagtlaýn uly bolmadyk agyrlar bardygy hem-de olaryň öz iýmitlerinde turşy, duzly önümleri köp ulanýanlygy belli bolýar.

Pahna şekilli kertik dişleriň täjiniň diňe boýunjygynda ýerleşip onuň şekili pahna meňzeşdir. Boşlugyň dübi, gyralary tekiz hem-de ýulmenekdir. Näsaglaryň arzy-şikaýatlary has ötüşen ýagdaýlarynda sowuk-gyzgyna duýujyly artýanlygy üçindir.

Orta kariýes (caries media). Kariýesiň bu görnüşinde syrçanyň we dentiniň zeperlenmesi bolup olaryň ikisiniň araçakleriniň bitewliligi bozulýar. Ýöne entekler kariýes köweginiň dübinde sagdyn galyň dentin gatlagy saklanýar. Orta kariýesde näsaglar köp halatlarda arzy-şikaýat etmeýärler, ýöne käbir ýagdaýlarda gysga wagtlaýn uly bolmadyk agyrlardan olam bolsa himiki, mehaniki temperatur gyjyndyrjylaryň täsirleri esasyda döreýärler. Gyjyndyrjylar kariýes köweginde gorjalyp aýyrylandan soňra agyrlar dessine aýyrylyp gidýär. Zeperlenen dişe göz asty bilen seredilende onda çuň bolmadyk kariýes köweginiň onuň içinde bolsa ýumşan hem-de reňki üýtgän dentin gatlagyny görmek bolýar, dürtgüç bilen barlanylanda onuň diwarlarynyň hem-de dübiniň ýumşandygy belli bolup, azowlak agyry hem döreýär. Orta kariýes ojağyny takykklamak çeyneýji dişleriň tebigy jaýryjaklarynda ýerleşen wagtynda kabir kynçylyklary döredýär. Sebäbi adaty fissuralary zondirmek (durtgüçlemek) we olaryň dübinde ýerleşen ojaklary takykklamak kyn düşýär. Adaty jaýryjagyň göwrümi diş dürtgüjiniň ujynyň ulylygy bilen gabat gelmeýar we onuň göwrümi ulydyr, şunuň ýaly ýagdaýlarda dişleriň fissurasyny borlaryň kömegi bilen gyryp açmaklyk ýa-da dişi rentgen suratyna düşürmeklik ýa-da W.K. Leontýewiň (1984), Aýnazarowyň H.A. (1989) hödürlän elektrometriýa anyklaýyş usulyny ulanylsa has takyk anyklamaklyk başardýandyr.

Kariýes köwegi gyryjy abzallaryň kömegi bilen gyrylanda uly bolmadyk agyry döreýar, ýöne ol gysga wagtlaýn dowam edýar. Käbir adamlarda çüýreme köwegi gyrylanda kanbir agyry bolmaýar. Orta kariýesde dişiň pulpasynyň elektrik toguna duýujylygy kadada bolup ol 2-6 mk A -deňdir.

Orta kariýes kliniki alamatlarynyň meňzeşligi bolanlygy üçin pahna şekilli kertikden, syrçanyň eroziýasyndan, çuňňur kariýesden we üznüksiz periodontitlerden tapawutlandyrmalydyr. Pahna şekilli kertikden we syrçanyň eroziýasyndan orta kiýes, kariýes köweginiň erňekleri, diwarlary nätekizligi, düýbi ýumşanlygy hem-de zeperlenen dokumalaryň reňkiniň üýtgänligi bilen tapawutlanýar. Kariýesden özge kesellerde bolsa munuň tersine zeperlenen ojaklaryň, boşlugyň gyralary, diwarlary gaty hem-de tekiz, syrçanyň, dentiniň reňki üýtgeşmedik halda we başgalar mahsusdyr. Çuňňur kariýesden tapawutlylygy kariýes köweginiň çuňlугy näsaglaryň arzy-şikaýatlary esasyda geçirilýär.

Orta kariýesiň esasy tapawutlandyrylmaly üznüksiz paradontitler bilen geçirilmelidir. Olaryň bir-birine meňzeşligi, näsag dişde agyrynyň bolmazlygy, kariýes köweginiň içinde iýmit galyndysynyň saklanýandygy we dişde ýakymсыз ysyň peýda bolmagyndan arz etmekleridir. Olaryň tapawutlylygy: orta kariýesde boşlugy gyrylyp arassalanylanda näsag dişde agyrynyň bolmagy we aşa sowuk suwo degende dişde duýujylyk peýda bolýar. Diş pulpasynyň elektrik toguna duýujylygy barlananda ol 2-6 mkA deň bolýar. Üznüksiz periodontitlerde bolsa kariýes köwegini gyryp arassalanylanda hiç hili agyry bolmaýar, gaty sowuk gyjyndyrjylarada dişiň duýujylygy peýda bolmaýar, mundan başgada pulpanyň elektrik toguna duýujylygy takyklanylanda onuň derejesi 100 mkA-danam ýokary bolýar. Bu bolsa diş pulpasynyň doly jansyzlanandygynyň subutnamasydyr. Takykklamanyň has doly bolmagy üçin näsaglaň dişi rentgen suratyna düşürmek zerurdyr. Kariýes

bilen zeperlenen dişde periodont dokumasynda hir-hili patologik üýtgeşme görünmeýär, periodonty zeperlenen dişde bolsa destruktiv üýtgeşmeleri görmek bolýar.

Çuňňur kariýes (caries profunda). Kariýesiň bu görnüşinde dişin syrçasynyň we dentin gatlagynyň düýpli zeperlenmesi bolup şoňa görä-de näsaglarda arzy-şikaýatlar hem bolup geçýär. Näsaglar zeperlenen dişinde daşky gyjyndyrjylarynyň (temperatura, himiki, mehaniki) täsirleri esasyda gysga wagtlaýyn agyrynyň peýda bolýandygyny, kariýes köweginden gyjyndyrjylary sorulyp ýa-da dörijelenip aýrylandan soňra agyry dessine aýyrylyp gidýändigini aýdýarlar. Kariýes hadysasynyň köp wagtlap dowam edýän wagtlarynda bolsa agyrynyň diňe bir uly täsirli gyjyndyrjylardan bolman eýsem-de adaty, ýönekeýje täsirlilerden hem döreýändigini mälim bolýar. Kariýes ojagyna obýektiv seredilende çuňňur kariýes köweginiň barlygy, onuň guralaryndaky we düýbündäki dentiniň ýumşandygy, dentiniň reňkiniň ak-sarymtyl reňkden tä gara goňur reňke çenli üýtgänligi görünýär. Dürtgüç bilen barlag geçirilende köwegiň düýbine, diwarlaryna onuň ýiti ujynyň aňsat çümýänligi hem-de uly bolmadyk agyrynyň peýda bolýandygy aýan bolýar. Käbir ýagdaýlarda çuň kariýesiň ýiti görnüşlerinde dişdäki agyrlar güýçlenýär, dowamlyrak bolup ýiti ojaklaýyn, üznüksiz fibroz pulpitleriň kliniki alamatlaryny hem berip bilýär. Diş ýumşagynyň elektrik togyna duýujylygy kadadakydan pes–10-12 mkA çenli deňdir. Çuňňur kariýesiň has haýal (üznüksiz) geçýän görnüşlerinde dişde kän-bir agyry peýda bolman onda iýmit galyndylary ýygnanyp näsagyň agzynda ýakymсыз ysly döredýär, kariýes köweginiň diwarlary, düýpleri gataňsy, abzal bilen dürtülende çümmeýär we agyry döremeýär, zeperlenen dentin gatlagyň reňki gara-goňur reňkde, diş ýumşagynyň elektrik toguna duýujylygy – 2-6 mkA deň (fiziologik kada-da).

Çuňňur kariýesi orta kariýesden hem-de ýiti ojaklaýyn, üznüksiz fibroz pulpitlerden tapawutlandyrmak gerekdir.

Orta kariýeden tapawutlylygyny çuňňur kariýesde, kariýes ojaklarynyň ululygy, çuňňlugy, ondaky döreýän agyrlaryň köplügi (daşky gyjyndyrjylaryň köpüsinden döreýän agyrlar) bilen subut etmek bolar.

Çuňňur kariýesiň ýiti ojaklaýyn hem-de üznüksiz fibroz pulpitlerden tapawutlylygyny pulpitlerdäki öz-özünden sebäpsiz döreýän agyrlar, agyrlaryň dowamlylygy (20-30 minut) olaryň kä halatlarda tutgaýly ýüze çykmaklygy bilen subut edip bolýar. Bulardan başgada kariýes köweginiň düýbi zondirlenende birden-kä tutgaýly ýokary agyrynyň ýüze çykmaklygy (ýiti ojaklaýyn pulpitde) ýada agyrdan başgada diş pulpasynyň ganjarmaklygy (üznüksiz fibroz pulpitde), diş ýumşagynyň elektrik toguna duýujylygyny barlanylanda bolsa – 12-20 mkA-a çenli (ýiti ojaklaýyn), 20-40 mkA-a çenli hem ýetip bilýär (üznüksiz fibrozda). Mundan başga-da keselleri has takykklamak üçin onuň gelip çykyşynyň, özüni alyp baryşynyň taryhyny öwrenmek zerurdyr.

Göwrelilik we kariýes. Bütündünýa stomatologiýasynyň ylmy çişmelerine ser salsaň dişleriň kariýesiniň döremeginde, oňaly şertleriň bolmagyna ýollaryň açylmagynda aýallaryň göwrelilikleriniň uly ähmiýetiniň bardygy barada subutnamalar getirilýär. Göwrelilik döwründe kariýesiň ýaýraýsynyň we ösüşiniň depginleriniň artmaklygy bolup geçýär diýip rus alymlary L.A. Aksamit, Çuçmaý (1980, 82, 84) öz işlerinde tassykladylar. Göwreliligiň ilkinji aýlarynda (7-8 hepdesinde) adaty sagat aýallarda dişleriň kariýesiniň 23% göterimi ýüze çykaryldy. Göwreliligiň wagtynyň ulaldygyça kariýesiň depgini hem ýokarlanyp başlaýar. Göwreliligiň soňky aýlarynda onuň derejesi 61-63% goterime çenli ösýär. Her gowreli aýalda 4-5 dişinde kariýes ojaklary we dişleriniň boýunjyk töwereginiň zeperlenmeleri bolýar. Bulardan başgada agyzda diş çökündileriniň mukdarynyň köpelmegi, kentlewük etiniň gyzaryp çişmesiniň, ganamagynyň, gingwit keseliniň hem depgininiň ýokarlanmaklygy bolup geçýär.

Biziň güneşli Türkmenistanymyzda hem göwrelilik barada hem-de onuň agzyň agzalaryna edýän täsirleri barada birnäçe ylmy-amaly işleri geçirildi (Durdyniýazow M.K. 1982, 1986, 1996, Berdymuhammedow G.M. 1987, 1989, 1990, Aýnazarow H.A. 1984, 1986, 1993). Şol ylmy amallarda dogurdan-da kariýesiň we dişýany dokumasyň çişme keselleriniň döremeginde, olaryň agyr derejede bolup geçmegine aýallaryň göwreliliginiň täsiri, göwreliligiň patologik bolup geçmegi, onuň sanynyň artmagy bilen umumy bedene, agzyň agzalaryna oňasыз täsirleriniň bardygy doly subut edildi. Şol maglumatlary

hasaba alyp dişleriň kariýesiniň kliniki geçiş aýratynlyklaryny, bejeriş we önüni alyş çäreleriniň meýilnamalary, teklipleri amaly saglygy goraýyş edaralarynda ulanmaklyga hödürlendi.

6.4. Dişleriň kariýesiniň patologik anatomiýasy

Dişleriň kariýesiniň kliniki geçişi boýunça iki tapgyra bölünýär: ilkinji döwri – syrçanyň reňkiniň üýtgemegi, ýöne syrçanyň owranmagy we boşluklaryň emele gelmesi bolmaýar. Ikilenji döwri – syrçanyň owranmagy we onda boşluklaryň emele gelmegi bolup geçýär.

Diş kariýesiniň ilkinji tapgyrynda syrçada bolup geçýän patologik hadysalary öwrenmek örän zerur bolup, ol köp derejede kariýesiň gelip çykyşyny, döreşýiş sebäplerine jogap hökümünde hyzmat edýär. Tegmilt görnüşdäki kariýes ojaklaryny has takykklamak üçin häzirki döwürde birnäçe barlag-anyklaýyş usullary hödürlenendir. Olar elektron mikroskopiýa, polýarizasiýon mikroskopy arkaly syrça böleklerine 50-60 mkm çuňlukda seretmeklik hem-de ony fotosuratyna düşürmekdir (6.1.-nji a.b. surat).

Düşürilen suratlarda ilkinji kariýes ojagy üç-burçlyk şekilinde bolup onuň dübi syrçanyň daşky gatlagyna gönükdirilendir. Ojakdaky patologik üýtgeşmeler tegmiltiň ulylygyna baglydyr. Kiçi tegmilli ojaklarda (onuň göwrümi 1 mm² çenli) keseligen kesilen syrça böleginde iki sany üýtgeşme zolaklary görünýär – reňklenen we reňksiz zolaklar. Tegmildiň göwrümi ulaldygyça ondaky zolaklaryň sany artýar we kä halatlarda üç sany uly zolagy, kä ýagdaýlarda bolsa 5 zolagy hem görmek bolýar (G.N.Pahomow, P.A. Leus 1974, 1976 ý.). Ol üýtgeşme zolaklaryň atlary – reňklenen, reňksiz, zeperlenmäniň düýbki zolagy 6.2., 3.-nji suratda görkezilendir.

Syrçanyň içki gatlaklarynda, syrça-dentin araçaklerinde hem-de dentinde üýtgeşmeler duýulmaýar. Kariýes ojagynyň emele gelen ýeriniň syrçasynyň daşky gatlagynda üýtgeşmeler az-owlak derejesinde görünýär. Şunlukda tegmilt kariýesde esasy patologik üýtgeşmeler syrçanyň iň daşky gatlagynyň astky gatlagynda bolup geçýändir (Barowskiý E.W., Leus P.A. 1979 ý.). Şol gatlagy elektron mikroskopy arkaly surata düşürilenende onda owunjak boşluklaryň bardygy – 3-5 deň tä – 20 çenli subut edildi. Ylmy netijeleriň has takyk bolmagy üçin dikligine kesilen syrça bölejiklerini mikrorentgen suratyna düşürilip, ondaky mineral birleşmesiniň ýumşaklygy ýa-da gatylygy owrenildi (P.A. Lues 74, 76, G.N. Pahomow 76, 82). Barlaglaryň netijelerinde kariýes ojaklarynyň her-dürli tapgyrlarynda syrçanyň zeperlenen ojagynda onuň gatylygynyň pese gaçandygy we demineralizasiýa hadysasynyň bolup geçýandigi mälüm edildi. Esasanam disiň syrçasy kalsiý, fosfor, fluor duzlaryny köp ýitirýänligi subut boldy (6.4.-nji surat). Kariýes ojagynda kalsiý duzunyň ýitirilişi 20-30%-e deňdir.

Tegmilt kariýese ojagynda diňe bir organiki däl maddalaryň eremänligi däl-de eýsem organiki birleşmeleriň hem dargaýandygy mälimdir. Olardan esasy ähmiýetlisi syrçanyň beloklarydyr (proteýinler). Rus alymy W.K. Leontýew tarapyndan (1978) dişleriň ilkinji kariýes ojaklarynyň emele gelmekliginde syrçadaky beloklarynyň ähmiýetiniň bardygy we olaryň başlangyç kariýesde dargamaklygynyň artýandygy doly tejribede tassyk edildi. Diş syrçasy näçe köp mineral duzlary, beloklary ýitirse şonçada onuň mehaniki berdaşlylygy pese gaçýar we gelejekde onuň owranmaklygy, pytrap gopmaklygy netijesinde kariýes köwekleriniň emele gelmekligi bolup geçýär.

Bulardan başgada tegmilt kariýes ojaklarynda syrçanyň syzdyrjylygy ýokarlanýar. Adaty syrçadan syzyp geçmeýän erginler geçip başlaýarlar, mysal üçin reňkleýji erginler – metilen gök, eritrozín, fuksin we başg. Şol reňkleýjiler stomatolog lukmanlaryň tarapyndan başlangyç tegmilt kariýesi anyklaýjy serişde höküminde ulanylýar (Aksamit L.A. 1974). Birnäçe alymlaryň geçiren amaly tejribeleri esasynda zeperlenen syrça elektron-mikroskopy arkaly surata düşürilende onuň kristall duzlarynda bolup geçýän üýtgeşmeler hem ýüze çykarylýdy. Ýagny ol kristallaryň durkunyň, göwrümleriniň üýtgemegi, näbelli sypatlardaky kristallaryň peýda bolmagy, gidrooksid apatitleriň gurluşynyň bozulmagy we ş.m. ýaly hadysalar bolup geçýär.

Mundan başgada başlangyç kariýesde diş pulpasýnda bolup biläýjek üýtgeşmeleri öwrenmek hem zerur bolup durýar. Şu nukdaý nazardan rus alymy L.A. Iwançikowanyň geçiren tejribe işleriniň netijelerini bilmek gerekidir. Elektron mikroskopy arkaly ak tegmilt kariýes ojakly dişin pulpasynyň ýagdaýlary öwrenilende onda dürli üýtgeşmeleriň bolmaýanlygyny subut edildi. Käbir daşary ýurt alymlarynyň aýtmaklaryna görä kariýesiň in ilkinji tapgyrlaryndan başlap pulpada fiziologik we birnäçe morfologik üýtgeşmeleriň hem bolýandygy aýdylýar (Leus P.A., Pahomow G.N. 1974, 76). Dişin syrçasýndaky kariýes ojagynyň göwrümi bilen ondaky Ca+P+F duzlarynyň mukdar derejesiniň aralarynda göniden-göni arabaglanşyk bardyr. Kariýes ojagy näçe ulaldygyça şonçada mineral duzlaryň mukdary pese gaçýar hem-de demineralizasiýa hadysasy ýokarlanýar.

Syrçada ak tegmilt kariýes ojagy ýüze çykanyndan soň onuň kliniki geçişi iki görnüşde bolup biler. Birinji ýoly-ýiti geçişinde az wagtyň içinde tegmilt emele gelen ýerde kariýes köwegi döreýär. Ikinji ýoly – üznüksiz geçişde köp wagtlaýp reňklenen tegmilt ojagy üýtgeşsiz saklanyp durup kähalatlarda bolsa kariýes hadysasy yzyna gaýtması we öz-özünden ýitip gitmekligi hem mümkindir.

Üznüksiz haýal geçýän reňklenen tegmilt kariýesi ojagynda elektron mikroskopy bilen seredilende syrçada we dentin gatlaklarynda patologik üýtgeşmeleri görmek bolýar.

Syrça – dentin serhedinde destruktiv bozulmalar görünýär, kariýesi ojagynyň göwrümi syrçanyň boýunjyk töwereginden başlap tä tümmejiklere çenli barýar (goňur-gara tegmilt reňkli ojagy). Bu kariýes ojagy bir näçe ýyllaryň dowamynda saklanyp ahry soňunda onuň daşky syrça gatlagy owranyp kariýes köwegini emele getirýär.

Reňklenen tegmilt kariýes ojaklarynyň goňur ýa-da gara reňklere boýalmasynyň nämenden bolýandygy henize çenli doly aýdyň däl. Käbir alymlar kariýes ojagynyň reňklenmesini syrçada bolup geçýän madda alyş-çalşygynyň esaslarynda melanin pigmentine meňzeş serişdäniň emele gelmekligi (tirozin aminokislotasynyň gatnaşmaklygynda) sebäp bolýar diýip aýdýarlar. Bu barada prof. R.Ç. Sinisiniň demineralizasiýa ojagynda tirozin aminokislotasynyň ýygnanmaklygynda melanin reňkleýjiniň emele gelmekligi bolup geçýär diýen takykklanmasy dogry diýip aýtmak bolar.

Şeýlelikde başlangyç tegmilt kariýesde syrçanyň in daşky gatlagy saklanyp onuň astky gatlagynda ösen demineralizasiýa hadysasy bolup onuň ilkinji günlerinde diňe syrçada patologik üýtgeşmeler bolup soňky döwürlerinde kariýes ojaklary ulalyp çuňlaşyp patologik üýtgeşmeler syrçanyň çuň gatlaklaryna syrça dentin serhedine ýetýärler. Ýöne şonda-da syrçanyň in daşky gatlagynyň бүтewligi saklanýar. Onuň owranman saklanmasy sülekeý bilen syrçanyň arasynda fiziologik bolup geçýän gaýtadan minerallaşma (reminerallizasiýa) hadysasy esasdadyr. Soňabaka kariýes hadysasy ulalyp dentin gatlagyny has zaýalap başlaýar we kariýes köweginiň emele gelmekligine alyp barýar hem-de onuň beýleki görnüşlerine geçýär.

Biziň pikirlerimize görä (prof. G.P. Paşayew, dos. H.A. Aýnazarow) tegmilt kariýesiň ilkinji sagatlarynda ösen deminerallizasiýa hadysasy syrçanyň in üski gatlagynda bolup geçýärde ol hadysa

tiz wagtda syrçanyň astky gatlagyna baryp ýetýär we az wagtyň içinde syrçanyň iň daşky (üstki) gatlagy reminerallizasiýa hadysasy esasyda sülekeyden, agyz suwklugyndan syrça aralaşýan adaty minerallar bilen doldurylýar ($\text{Ca}+\text{P}+\text{F}$) hem-de syrça owranman saklanyp galýar, gelejekde bolsa deminerallizasiýa hadysasy has ösen ýagdaýda syrçanyň astky gatlagynda dowam edýär. Syrçanyň iň daşky gatlagy özüniň бүтewliligini tegmilt kariýesiniň iň soňky günlerine çenli saklap galýar we ol owranyp pytraýar haçanda ýüzleý kariýese geçeninde.

Yüzleý kariýesinde syrçade kariýes boşlugy emele gelip, onuň gurluşynyň, durkunyň bozulmaklygy, mikrob bedenjikleriň düşmekligi bolup geçýär. Ilkinji günlerinde heniz syrça-dentin serhedinde dentin gatlagynda patologik üýtgeşmeler görünmeýär. Ýöne wagtyň geçmekligi bilen deminerallizasiýa hadysasy çuňleşip syrça-dentin serhedini, dentini zeperleýar we kariýesiň üçünji derejesine geçýär.

Orta kariýesinde patologik ojagyna elektron mikroskop bilen seredilende üç sany zeperlenme gatlaklary görmek bolýar. (6.6.-nji surat). Birinji zolak çüýrän we dargan syrça-dentin gatlaklary; ikinji zolak – dury we zeperlenmedik dentin gatlagy; üçünji zolak – ikilenji dentin gatlagy we pulpadaky üýtgeşmeler.

(6.5.-nji surat)

Birinji zolakda – syrçanyň we dentiniň dargan bölekleri, mikrob bedenjikleriniň köp mukdary we olaryň bölüp çykaran serişdeleri, aşaky gatlaklarda dentiniň ýumşan ýerleri, dentin turbajyklary giňelen, käbir ýerlerde dentinde boşluklarynyň bolmaklygy, odontoblast ösüntgileriniň daşyny ýag tutmaklygy, distrofiýasy, dentiniň has dargamaklygy, ýumşamaklygy syrça-dentin serhetlerinde has işjeň bolup geçýär. Dentin syrça garanynda çalt dargaýar we şonuň üçin kariýes köweginiň girelgesi dar, düýbi giňdir. Kariýes ojagynyň ikinji zolagynda – dury we üýtgeşmedik dentin gatlagy bolup olar kariýesiň çuňleşmeginde kem-kemden ýukalýarlar. Dury dentinde dentin turbajyklary daralýar hem-de çenden aşa minerallaryň çökmekligi bolup geçýär (giperminerallizasiýa hadysasy). Bu gorag hadysasydyr. Kariýes ojagynyň üçünji zolagynda – pulpada bolýan üýtgeşmelerde kariýes ojagyna garşy diş pulpasy tarapyndan ikilenji zolak dentin gatlagy emele gelýär, ondaky dentin turbajyklary bir sydyrgyn bolman olar entek doly emele gelmedik ýagdaýda hem-de tertipsiz minerallaşandyrlar. Bu dentin gatlagyna kä wagtlar latynça “irzegulýar” diýip hem aýdylýar.

Diş pulpasynyň edil özünde hem üýtgeşmeler duýulýar. Elektron mikroskop abzalynyň kömegi bilen pulpa seredilende, ýüzleý kariýesinde pulpa tarapdan oruntutyjy dentin gatlagynyň emele gelendigi, odontoblast öýjükleriniň hatarlarynyň bozulmaklygy we sanynyň azalmaklygyny görmek bolýar. Orta kariýesinde – göze dürtme üýtgeşmeleriň, pulpanyň gan we nerw damarlarynda, birleşdiriji dokumanyň süýmlerinde görünýär. Çuňňur kariýesinde – gan damarlardaky we nerw dokumalardaky üýtgeşmeler has artýar, kä ýagdaýlarda bolsa ýiti çişmäniň alamatlaryny görmek bolýar. Eger-de şu ýerde tizden bejeriş çäreleri geçirilmese kariýes ötüşip, pulpa çişmesine geçip bilýär.

6.5. Diş kariýesiniň döreýişiniň nazary ýollary (takyklamalary)

Häzirki wagta çenli diş syrçasynyň kariýes keseliniň döreýiş sebäpleriniň ýollary doly takyk-
lanmadykdyr hem-de bu barada ýüzlerçe-münlerçe nazary deliller getirilip kliniki ehsperimental
amaly işleri geçirilendir. Ýöne muňa garamazdan kariýesiň döreýşi we kliniki geçişi jedelli we
çylşyrymlylygy meseleleriň biri bolup galýar.

Syrçanyň kariýesi özüniň gelip çykyşyny biziň häzirki eýýamymyzyň başlaryndan alyp gaý-
dýar we şol döwüriň gadymy grek lukmany Skribonin adam bedeninde hapa suwuklyklaryň bolmak-
lygy we olaryň täsirleri arkaly kariýes döreýär diýip aýdypdyr. Şu nazary takykлама esasyda XVIII
asyrda diş kariýesiniň döremekliginde himiki teoriýasynyň ähmiýeti öňe sürülip, syrçanyň owran-
maklygynda himiki turşularynyň, olaryň agyz boşlugyna düşmekligi we syrçany eredişi täsiriniň bar-

lygy subut edilipdir. Şondan bärem aýdylyp gelýän düşünje – himiki turşularyň ýok ýerinde syrçanyň kariýesem ýok diýilen setirler häzirki günem özüniň täsirini ýitirmeýär. Ýigrimini asyrdaky mikrobiologiýa dersiniň ösmekligi bilen mikrob bedenjikleriniň kariýes döremekligindäki ähmiýeti öňe sürülip bu keseliň döremekligi mikroblar arkalydygy hem subut edildi hem-de dişleriň kariýesi turşularyň we mikroblaryň täsirleri arkaly döreýär diýilen takyklyk şu gün özüniň işjeňligini ýitirmeýär.

Kariýesini döremekliginiň himiki – parazitar teoriýasy. 1884 ýylda ýewropaly alym Miller diş kariýesiniň döremekliginde himiki-parazitar teoriýasyny hödürledi we ol “Agyz boşlugynyň mikrob bedenjikleri” atly kitabynda olaryň syrçanyň dargamaklygyndaky we çüýremekligindäki ähmiýeti hem-de onuň ýollaryny subut etdi. Ol kitabynda dişleriň zeperlenmegi himiki-parazitar hadysa bolup, bu hadysa iki tapgyrda bolup geçýär. Birinji tapgyry - syrçanyň himiki turşularyň täsiri sebäpli eremegi, mineral düzlaryny ýitirmegi – demineralizasiýasy hadysasy. Adam iýmit iýeninden soň dişleriň oýuk, çukanak, tebigy jaýryklarynda iýmitiň galyndylarynyň ýelmeşip galmaklygy, esasanam uglewod, süýji, şeker, hamyr önümlerinden, galyndylaryndan mikrob bedenjikleriň gatnaşmaklygynda organiki turşularyň (üzüm kislotasy, uksus, alma turşularynyň, süýt turşysynyň) emele gelmekligi bolup geçýär. Öz gezeginde bolsa bu turşularyň syrça erjel täsir etmekligi sebäpli onuň gowşagrak ýerleriniň mineral düzlaryny eredýärler hem-de onuň kariýese garşylygyny gowşadýarlar we belli bir möhletde onuň owranmaklygyna sezewar edýärler. Ondan soňra syrçada syzdyryjylyk hadysanyň ýokarlanmaklygy we onuň içki gatlaklaryna organiki we organiki däl maddalaryň, mikroblaryň aralaşmagyna ýol açylýar. Şeýlelikde kariýes hadysasynyň ikinji tapgyry – syrçanyň we dentiniň mikrob bedenjikleri we olaryň bölüp çykarýan fermentleri tarapyndan dargamaklygy we çüýremeklik hadysalary bolup geçýär. Onuň bolsa soňky netijeleri kariýes köweginiň peýda bolmaklygydyr.

Bulardan başgada Miller özüniň barlagynda agzyň suwklygynyň, sülekeýiň düzüminiň, mukdarynyň üýtgemekliginiň, iýilýän iýmitiň täsirlerini hem ünsden düşürmeýär. Häzirki wagta Milleriň hödürän teoriýasy özüniň kliniki we ylmy-amaly taýdan özüniň dogrylygy barada subutnamalaryny tapdy we özüniň ähmiýetini ýitirmeýär.

D.A.Entiniň nerw – trofiki teoriýasy. Diş kariýesiniň döremegini rus alymy D.A. Entin (1928 ýylda) merkezi nerw ulgamynyň we onuň iýmitlendiriş işjeňliginiň peselmegi sebäpli beden agzalarynyň we şol sanda dişleriň gaty dokumalarynyň berdaşlygynyň pese gaçmagy we syrçanyň kariýese meýilliligi ýüze çykýandygy bilen düşündirýär. D.A. Entiniň aýtmagyna görä dişiň gaty dokumalarynyň, şol sanda syrçanyň içinde bolup geçýän madda çalşyklary – organiki we organiki däl jisimleriň alyş-çalşygy merkezi nerw ulgamynyň göz astynda saklanylýar. Egerde merkezi nerw ulgamynda, dişiň pulpasynyň dentin turbajyklarynyň içinden geçýän nerw süýmleriniň, odontoblast ösüntgilerinde patologik üýtgeşmeler ýüze çyksa, onda syrçanyň kadaly iýmitleniş bozulýar, syrçanyň mineral we organiki düzümleri bozulýar we belli bir möhletlerde diş kariýesiniň döremegine getirýärler. D.A. Entiniň bu barlagynda umumy bedeniň nerw ulgamynyň ýagdaýlary göz önünde tutulup, agyz boşlukdaky ýerli kariýes dörediji şertler kän bir hasaba alynmandyr bu bolsa teoriýanyň oňaýsyz tarapydyr.

I.Ç.Lukomskiniň trofiki teoriýasy. Bu I.Ç.Lukomskiý (1948 ý.) tarapyndan diş pulpasynyň odontoblast öýjükleriniň trofiki işjeňliginiň pese gaçmaklygy esasynda hödürlenen teoriýadyr. Bu teoriýa görä kada-da dişiň gaty dokumalarynyň iýmitlenişine we olaryň durnuklylygyna pulpadaky odontoblast öýjükleri we olaryň ösüntgileri jogap berýärler diýilip aýdylýar. Awtoryň çaklamasyna görä belli bir patologiki ýagdaýlar pulpadaky odontoblastlaryň gurluşynyň, işjeňliginiň kadasynyň bozulmagyna getirip, syrçanyň hem düzüminiň, madda çalşygynyň bozulmaklygyna alyp barýar we kariýesini döremekligine şert döreýär. I.Ç.Lukomskiniň 1989 ýyllarda Ukrainaly alym, professor W.R. Okusko tarapyndan giňden öwrenildi. W.R.Okuskonyň barlaglarynda dogrudan-da dişiň syrçasynyň daşky we içki gatlaklary özüne iň gerekli mineral we organiki birleşmeleri dişiň pulpasyndaky alyandygy, esasanam pulpadan gaýdýan odontoblast ösüntgisinden, dentin turbajyklaryndan akyp gaýdýan suwuklykdan, syrça suwuklygynyň üsti bilen getirilýändigini ylmy-laborator, eksperimental barlaglaryň üsti bilen doly tassyk edildi.

D.A.Entiniň fiziki-himiki teoriýasy. Bu takyklyk boýunça dişleriň gaty dokumalary (syrça, dentin) özlerine gerek bolan maddalary fizikanyň kanuny bolan osmosyň we difuziýanyň düzgünleri

boýunça iki ýoldan: 1) daşky–agyz boşluk suwuklygyndan, sülekeyden; 2) içki–diş pulpasynyň üsti bilen umumy beden gan aýlanyşygyndan alýar diýlip tassyklanylýar. Kadada fiziki akymlar we madda çalşygynyň hereketi pulpadan dentine we syrça gönükdirilendir. Şonda dişiň gaty dokumalary agyzdaky kariýes dörediji sebäplere garşy durnukly bolup, kariýes döremeýär diýip D.A. Entin tassyklaýar (1953). Egerde fiziki akymlar tersine sülekeyden, ayz suwuklygyndan syrça, dentine tarap gönükdirilen bolsa, onda syrça esasy organiki däl maddalary sülekeyden, ayz suwuklygyndan alýanam bolsa, ol gerekli organiki maddalary (beloklary, ýaglary, lipidleri) doly alyp bilmeýär, sebäbi syrça organiki deodolary içki gan aýlanyş ulgamyndan pulpanyň üsti bilen ilki dentin suwuklygyndan soňra syrça suwuklygyndan alýandyr (W.R.Okuško, 1989 ý.). Bulardan başga-da şu tersleýin akymda agyzdaky kariýes dörediji sebäpler, diş syrçasyna çözüş edip başlaýarlar, mikrob bedenjikleri syrça ýelmeşýärler, diş çökündileri emele gelýärler, sülekeydäki organiki turşularam täsir edip başlaýarlar. Şeýle ýagdaýda köp wagtyň dowamynda täsir etmekliginde ahyry syrçanyň bir ýeri gowşaýar we kariýes döremekligine ýol açylýar.

Bu takykklamanyň oňaýsyz tarapy adam bedeniniň umumy ýagdaýlaryny hem-de ayz boşluk agzalarynyň durnuklylygynyň ýagdaýlary hasaba alynmaýanlygydyr.

A.E.Şarpenagyň beloklaryň ähmiýeti baradaky teoriýasy. Rus alymy A.E. Şarpenak (1949 ý.) diş kariýesiniň döremeginde syrçada belli-bir beloklaryň madda çalşygynyň bozulmagy, umumy bedende belok ýetmezçiligi, ýagny iýmitiň üsti bilen kemter duşmegi we ş.m. sebäp bolýar diýip belleýär. Alymyň tasyklamasyna görä bedendäki belli bir agza şol sanda dişiň gaty dokumalarynyň hem esasy gurluşyk özeni bolup hyzmat edýär. Olaryň organiki birleşmeleri, olaryň işinde bolsa esasy ähmiýetlisi beloklardyr. Syrçanyň düzümindäki beloklaryň mukdary ýetmezçilik etse onuň işjeňliginiň pese gaçmagyna, mineral çalşygynyň bozulmagyna hem-de kariýese garşy durnuklylygynyň pese gaçmaklygyna alyp barýar. Netijede syrça owanyp pytrap başlaýar we seýlelikde kariýesiň döremekligine şert döreýär. Şu ýokarky takykлама esas bolup rus alymy prof. W.K. Leontýewiň (1978) geçiren ylmy işleriniň netijeleri hyzmat edýär. Prof. W.K. Leontýewiň mysalynda syrçanyň ortaça 20-ä golaý beloklary bar, olaryň 5-6-sy has gereklidir. Olardan Prolin, Oksiprolin, Lizin, Serin we başgalar. Alymyň tasyklamasyna görä (1978) dişiň syrçasy özüne gerek bolan beloklary syrça suwuklygyndan alýar we özüniň organiki durkuny olardan düzýär. Özüniň fiziologik adatlaryna görä syrçanyň minerallaşmasy we berkleşmesi beloklaryň gatnaşmagynda bolup geçýär. Syrçanyň adaty minerallaşmasy, gaýtadan minerallaşmasy ýa-da onuň minerallaryny ýitirmesi (demineralizasiýasy) syrçadaky beloklara doly bagly bolup durýar. Şonuň üçin hem syrçadaky beloklar onuň berdaşlylygynda ýa-da kariýese meýilli bolmaklygynda möhüm ähmiýete eýedirler (W.R. Leontýew, 1978 ý.) häzirki wagtyda hödürlenlen kariýesiň döreýişiniň şu takykلامasy möhüm orny eýeleýär we ony öwrenmek alymlar tarapyndan dowam etdirilýär.

Şats we Martiniň helasiýa teoriýasy

Ýewropaly alymlar Şats we Martin (1954 ý.) özläriniň kariýes döremegindeki nazary düşüňjelerini ine şeýleräk düşündirýärler. Olaryň ylmy takyklamasyna görä kada-da dişiň syrçasynyň gurluşynyň bitewliginde ähmiýetli bolan organiki däl we organiki birleşmeleriň arasynda arabaglanşdyryjy bolup, beloklardan ybarat bolan kompleksonlaryň uly ähmiýete eýedirler. Haçanda şol arabaglanşdyryjy beloklaryň emele gelmegi pese düşse ýa-da olaryň dargamaklygy bolup geçse (proteoliz) organiki däl we organiki birleşmeleriň biri-biri bilen arabaglanşygy bozulýar hem-de olaryň arasynda belok çökündisi (helatlar) emele gelýärler. Şeýlelikde helasiýa hadysasy bolup geçýar we kariýesiň döremekligine ýol açylýar. Umuman aýdylanda kariýesiň döremekliginiň ilkinji tapgyrynda syrçadaky beloklaryň proteolizi (dargamaklygy) we ikinji tapgyrynda bolsa mineral duzlaryň eremegi - demineralizasiýasy bolup geçýär. Kariýes döremeginiň soňraky tapgyrlarynda bolsa syrçanyň geçirijiligi ýokarlanyp, onuň içki gatlaklaryna mikrob bedenjikleriniň aralaşmaklygy we olaryň gatnaşmaklygynda syrçanyň we dentiniň doly pytramagy we kariýes köwekleriniň emele gelmegi bolup geçýar. Bu takykklamanyň kemter taraplary agyzdaky ýerleri kariýes dörediji şertlere kän bir ähmiýetiň berilmezligindedir.

Agliýanyň stomatologlarynyň ylmy jemgiýetiniň hödürlän nazary takykلامasy.

Bu jemgiýetiň (1968 ý.) hödürlemesi boýunça dişleriň kariýesiniň döremegi üçin esasy üç şertiň bolmaklygy zerurdyr. **1 – şerti** – häzirki zaman ylymyň gazananlaryny göz önünde tutup dişleriň kariýesi-

niň döremegi üçin hökmany suratda mikroblaryň gatnaşmaklygy zerurdyr. Diş kariýesi mikrob bedenjiklersiz döremeýär. Bu doly ylmy-amaly tassyklanandyr. Kariýes dörediji bolup agzyň içinde ýaşaýan mikroblarynyň münlerçesi azda-kände gatnaşýarlar. Ýone olaryň içinde has howplusy: streptokoklar (str. Mutans; str. Salivarius; str. Sangius we başg.) hasap edilýär. **2-nji serti** – agyzdaky kariýes dörediji sebäpleriň bolmagy we ondaky mikroblaryň ýaşaýjylygyna, köpelmegine şertleriň bolmagydyr. Mysal üçin, iýilýän şeker we uglewod önümleri streptokoklar üçin iň wajyp iýmit hökmünde hyzmat edýärler hem-de dişlerde ýelmeşip galmak bilen çökündileriň emele gelmeklerine sebäp bolup, gelejekde şol çökündileriň düzüminde streptokoklaryň ýaşamagyna we olaryň köpelişi belli-bir wagtda ýaramaz erginleriň bölüp çykmaklygyna (organiki turşularyň) alyp baryp, dişin syrçasyna täsir edip (süýt, limon, üzüm, alma turşulary), onuň duzларыnyň eremekligine (deminerallizasiýasyna) eltip, kariýese ýol açylýar. Bulardan başga-da agyzdaky suwuklygyň mukdarynyň, düzüminiň ähmiýeti, ýerli kariýese garşy durujy güýçleriň ýagdaýlary we beýleki sebäpleriň hem ähmiýetleri göz önünde tutulmalydyr. **3-nji serti** – dişin syrçasynyň kariýese garşy durnuklylygy (resistensiyasy) – ýagny syrçanyň mineral duzларыnyň ýeterlik derejede bolmagy, onuň organiki birleşmeleriniň (esasan belokларыnyň) kadada we işjeň ýagdaýda bolmagy, ýagny dişin syrçasý hemme taraplaýyn sagdyn we kariýes dörediji şertlere garşy güýçleriniň ýokary boldugyça kariýes keseli döremeýär. Agyzda kariýes dörediji şertleriň köp bolmagyna garamazdan syrça berdaşly, durnukly bolsa kariýes döremeýär onuň garşysyna durujy güýçler oňa ýol bermeýärler. Egerde dişin syrçasynyň belli bir bölejiginde näsazlyk, kemterlik, madda çalşygynyň, organiki we organiki däl maddalaryň bozulmagy syrçanyň durnuklylygy pese gaçyp, onuň kariýese meýililigi ýüze çykyp, kariýesin döremekligine ýol açylýar. Ýokarky takyklamalara görä kariýesin döremekligi üçin şu üç şertiň bolmagy zerurdyr we bu takyklamalar birnäçe ylmy-amaly tejribeler arkaly subut edilendir.

Kariýesin döremeginiň häzirki zaman düşündirilişi

Häzirki wagtda her bir alymda kariýesin döreyiş ýoly barada dürli pikirler döremeýär, olar kariýesin döreyiş ýoluny syrçanyň deminerallizasiýasy hadysasy bilen baglanyşdyrýar. Ýagny diş syrçasynyň daşyndaky kariýes dörediji şertlerine (mikroblaryň, kesmekleriň, çökündileriň we başg.) esasanam şol şertlerdäki emele gelýän organiki turşularyň (alma, üzüm, süýt we başg.) täsiri esasda syrçanyň duzларыnyň eremegi we olary ýitirmegi, ondan soňra syrçanyň içine mikroblaryň, turşularyň aralaşmagy bilen syrçanyň içki we dentiniň gatlakларыnyň dargamagy hem-de soňky netijelerinde kariýes köweginiň emele gelmekligi bilen düşündirmek bolar. Ýone kariýes dörediji şertleriň görnüşleri birnäçe bolup, olaryň sanyny doly takyklamak kyndyr. Şonuň üçinem kariýes döredijileri köp görnüşli we kariýesin sebäpleri köp dürli diýip hasap etmeklik dogry bolup çykýar. Ol sebäpleriň esaslary diýip, agyzdaky mikroblar toplumu, uglewod iýmiti, şeker önümleri kabul ediliş tertibiniň bozulmaklygy, diş çökündileri we olaryň düzümi, agyzdaky suwukluklar, sülekeyiň mukdary we düzüminiň üýtgemekligi, umumy bedeniň durnuklylygy we oňa daşky gurşawyň oňasýz täsirleri we şoňa meňzeşleri aýtmak bolýar. Şeýlelikde kariýes hadysasy köp sebäplidir we olary ýerli we umumy toparlara bölüp bolar (E.W. Borowskiý we başg. 2002 ý.). Umumy dörediji sebäpler esasan iýmitiň hili, ýokumlylygy, ýeterlikli bolmaklygy, onuň umumy bedeniň madda çalşygyna täsiri. Bulardan başgada iýmit galyndylary dişleriň daşyna ýelmeşip galmagynda, çökündileriň emele gelmegine we kariýes dörediji şertleriň bolmaklygyna ýol açylmagy, esasanam şeker we uglewod önümleri, ýerli sebäplere degişli bolup agyz boşlugynyň suwuklygy, sülekeyiň mukdary we olaryň düzümi umumy beden baglanyşyklygy, ondaky goraýyş güýçleriň we başg. Umuman aýdylanda umumy we ýerli sebäpler biri-biri bilen özara baglanyşykdadýrlar we kariýes şol sebäpleriň täsirleri esasda döreyändir (Borowskiý E.W. we başg. 2002 ý.). Şol kariýes dörediji sebäpleriň umumy çyzgysy şu aşakdaky suratda berilendir.

Surat № 6.6. Kariýesin döreyişiniň taslamasy.

Başlangyç (tegmilt) kariýesiň emele gelşini E.W. Borowskiý we başgalar aşakdaky ýaly düşündirýärler. Haçanda adamlar köp mukdarda şeker we uglewod önümlerini çenden aşa köp iýseler we agzyň arassaçylygyny pes derejede berjaý etseler, onda kariýes dörediji mikroblar (streptokokkus mutans we başg.) syrçanyň daşyndaky organiki örtüğine (pellikulasyna) aralaşyp, oňa çökýärler we köpelyärler hem-de diş çökündilerini emele getirýärler. Mundan başga-da şeker önümleriň kabul edilmegi diş çökündilerinde PH turşulygynyň artmagyna getirýär (4.5-5.0). Bu turşulygyň köp wagtlap dişiň syrçasyna täsir etmegi onuň mineral dizlarynyň eremegine alyp barýar we deminerallizasiýa bolup geçýär. Bu hadysa dowam etdigiçe syrçanyň syzdyrjylygy ýokarlanýar, onuň içki gatlaklaryna turşular, mikroblar aralaşýar, syrça owranýar we onda boşluklar emele gelýär. Tegmilt kariýesi kliniki geçişi boýunça çalt (ýiti) ýa-da haýal (üznüksiz) görnüşlerde bolup, ol syrçanyň hem-de umumy bedeniň garşylyk güýçlerine baglydyr. Şonuň üçin hem tegmilt kariýesi ojagy yzyna gaýdylan bilen, ýagny gaýtadan minerallaşmak hadysasy esasda, sülekeýiň, agyz suwuklygynyň gatnaşmagynda, profilaktiki serişdeleriň täsirleri esasda we ş.m. Şeýlelikde adamlary iki topara bölmek bolar: kariýese garşylykly we kariýese meýilliler. Kariýese garşylyk güýçleri köp dürlidirler. Olar iýmitiň düzümi we onuň ýokumlylygy, mineral duzlara (Ca, P, F) baý bolmaklygy, agyz suwdaky ftoruň mukdary, sülekeýiň mukdary we onuň düzümi, agyz suwuklygyndaky immunoglobulinleriň (A, G, M, E, C, D) bolmagy umumy beden goraýyş güýçleri, syrçanyň turşularda ereýjiliginiň pes bolmagy we ş.m. ybaratdyr. Kariýese garşy güýçleri ýokarlandyrmaklyk bolsa stomatolog lukmanlaryň iň bir wajyp wezipeleriniň biridir.

6.6. Diş kariýesiniň bejerilişi

Diş kariýesi kliniki geçişi boýunça iki topara bölünýär, ýagny kariýesiň tegmilt we boşlukly stadiýalary. Bejerginiň geçirilişi hem iki ugurdan ybaratdyr: 1) konserwatiw bejeriliş – dişleriň gaty dokumalaryny gaýtadan minerallaşdyrmaklyk – reminerallizasiýa usuly; 2) hirurgik bejeriliş – köwekleri petiklemek usuly.

Adaty bejeriliş usuly – gaýtadan minerallaşdyryjy bejergisini geçirmek üçin häzirki döwürde onlarça, ýüzlerçe serişdeler amaly işe hödürlenendir, ýöne olaryň içinde esasy täsir ediji serişde höküminde hyzmat edýärler Ca, P, F mineral düzlarydyr. Olar 10% kalsiniň glýukonatynyň ergini; 1-3% Remodent ergini; 0.2-0.5 - 1%-2% derejeli NaF-ryň erginleri, Witaftoruň ergini, kalsiniň we fosforyň birleşdirilen erginleri we başg. Bulardan başgada dişlere çalynýan örtükleriň; Ca^+ , P^+ , F saklaýan gelleri, laklary (prof. W.K.Leontýew, 1984, 89), ýoriteleşdirilen hamyrlaryň – Bentodent palçygy (prof. G.Paşayew 2001 ý.) we ş.m. ulanmaklyk maslahat berilýär.

Gaýtadan minerallaşdyryjy bejerginiň geçiriliş tertibi: ilki bilen dişleriň täjiniň syrçalarynyň ýüzi iýmit galyndylaryndan hem-de diş çökündilerinden doly arassalanylýar. Syrçanyň ýüzi 1-3% wodorodyň perekis ergini bilen birnäçe gezek ýuwulmaly, ondan soňra dişiň syrçasy erginler, hamyrlar bilen örtülýär, 15-20 minut dowamynda, has dogrusy erginleri we hamyrlary her 4-5 minutdan çalyşyp täzelense gowy netijeli bolýar. Bejergide ilki başda kalsiý, fosfor saklaýjylary ulanylsa dogry bolýar, sebäbi dişiň syrçasynyň esasy durky şol minerallardan ybaratdyr. 3-5 gezek bejergiden soňra 0.2-0.5 - 1-2% ftorly matrininiň erginini çalmaly. Ftor serişdesi syrçanyň daşky gatlagyny berkidýär, onuň ereýjiligini pese gaçyrýar, ýöne ftor onuň içki gatlaklaryna kän bir aralaşyp bilmeýär (Owruskiý, Çobowiç, 1968 ý.). Şeýlelikde ilki bada syrçany Ca, P^+ Mg, K, Kr we beýleki kiçi himiki minerallardan doldurylmaly, ondan soňra oňa ftorly serişdeleri ýapgy edilse dorgy bolýar.

Bejerginiň netijelerini takykklamak üçin syrça adaty seredilende ondaky tegmiltleriň azalandygy, ýitenligi bilen ýa-da oňa 2% Metilen gögüň suwly erginini çalmak arkaly geçirilýär. Eger-de bejerjiler netijeli bolsa, onda bu tegmiltleriň göwrüminiň azalandygy bilen düşündirilýär.

Eger-de näsagyň dişlerinde goýy, goňur-gara tegmiltler bar bolsa onda olaryň bejergä mätäçligi ýokdur. Sebäbi kariýes hadysasy haýal ýagdaýa geçip, agyz suwuklygyndan, sülekeý-den özüne gerekli mineral duzlary alyp, öz-özünden minerallaşma bolup geçýär bu bolsa kariýes hadysasynyň togtaýandygynyň subutnamasydyr.

Hirurgik bejeriş usullary – kariýesiň ösen stadiýalarynda (ýüzleý, ortaça, çuňňur) geçirilýär, onuň bejergisi kariýes köweklerini gyryp arassalamakdan (nekroektomiýadan), derman serişdeleri bilen ýuwmakdan (antiseptiki arassalaýyş) hem-de ony petikleýji serişdeler bilen doldurmakdan ybarat bolup durýar.

Kariýes boşluklarynyň gyryp arassalanysynyň we olara şekil bermeginiň düzgünleri. Kariýes köweklerini gyryp arassalamak bejerginiň iň wajyp tapgyrlarynyň biridir. Onuň düzgünlerini doly berjaý etmek gelejekde ikilenji kariýes ojagynyň döremezligi üçin hem-de goýulan petikleýji serişdesiniň köp wagtlap saklanmagyna ýardam edýär.

Umuman aýdylanda terapewtik stomatologiýasynyň amalynda köwekleriň gyrylyp arassalanysynyň iki ugury bardyr. Birinji ugur: I.G.Lukomskiniň (1948 ý.) hödürlemesi boýunça kariýesiň zeperlenmelerini sagdyn dokuma çenli gyryp ýonmak we sagdyn syrçany, dentin dokumalaryny aýawly saklap alyp galmak düzgüni öňe sürülýär, muna “Biologiki aýawlylyk” diýilýär. Ikinji ugur: Angliýaly alymy Blek öz hödürlemesinde dişiň gaty dokumalaryny, diş täjiniň syrça böleklerini iki zolaga bölýär; 1) kariýese meýilli zolaklary; 2) kariýese garşy durnukly bölekleri. Şeýlelikde Blegiň usuly boýunça dişiň täjine kariýes keseli ýoluksa onda onuň ululygyna – kiçiligine garamazdan dişiň syrçasyny we dentinini tä onuň galyň, ýagny kariýese garşy durnukly ýerlerne çenli gyryp aýyrmak maslahat berilýär. Şeýlelikde uly hem-de çuň kariýes köwekleri emele getirilýär. Häzirki wagtda dişleriň kariýesiniň ýerleşşi, kliniki geçişi, depginleri we başgada birnäçe aýratynlyklaryny göz önünde tutup, ýokarda agzalan iki ugury hem amalda ulanylýar, ýöne esasan has giňden ýaýran usuly Blegiň usuly boýunçadyr. Blek boýunça dişleri ýonmaklygynyň we olara şekil bermekliginiň 5-klasy bardyr.

(surat 6.7.) Blegiň usuly boýunça kariýes köwekleriniň toparlara bölünişi.

Blek boýunça kariýes köwekleriniň klaslara bölünişi

- I klas: uly we kiçi azy dişleriniň tebigy oýuklarynda we jaýryklarynda ýerleşen kariýes ojaklary;
- II klas: uly we kiçi azy dişleriniň gapdal-galtaşýan (aproximal) taraplarynda ýerleşýän kariýes ojagy;
- III klas: gyýak we kesiji dişleriň gapdal – galtaşýan (aproximal) taraplarynda ýerleşýän kariýes ojaklary (kesiji bölegi zeperlenmedik dişler).
- IV klas: gyýak we kesiji dişleriň gapdal-galtaşýan (aproximal) taraplarynda we şol sanda kesiji bölegi hem zeperlenen;
- V klas: ähli topardaky dişleriň boýunjyk töwreginiň kariýes ojaklary.

Kariýes ojagynyň klasyna garamazdan köwekleriň ýonulyp arassalanyşy birmeňzeş tapgyrdan ybaratdyr we onuň yzygiderliligini doly berjaý etmek hokmanydyr. Ine olaryň sanawy: 1) agyrsyzlandyrmak; 2) köwekleriň girelgesini açmak; 3) köwekdäki çüýrän dokumalary aýyrmak (nekroektomiýa etmek); 4) köweklere şekil bermek.

Ilkinji tapgyrda dişiň gaty dokumalary gyryjy abzallaryň kömegi bilen işlenilip ýonulanda näsagda kiçili-ululy agyrlar döreýär we kadaly bejeriş işlerini geçirmäge uly päsgel berýär. Şonuň üçin hem gymazdan önürti agyrsyzlandyrmak zerur. Agyrsyzlandyrmak üçin agyrsyzlandyryjy serişdeleri dişlere damdyrmak, çalmak, ýapgyly etmek ýaly usular bardyr. Bu ýerde 5-10%-li derejede lidokainiň erginini, 5-10%-li kokoin, dikain erginlerini ulanmak bolýar. Kop halatlarda sanjym etmeklik arkaly agyrsyzlandyрма ulanylýar we onuň netijeliligi ýokary. Üçlük nerwiň haýsam bolsa bir şahasyna (bejeriljek dişe baglylykda) agyrsyzlandyryjy ergin goýberilýär (2% nowokainiň, 2% lidokainiň, 1-2% ultrakainiň, 1-2% trimekainiň) hem-de 5-10 minutdan soň doly agyrsyzlandyрма gazanylýar.

Ikinji tapgyr kariýes ojaklarynyň girelgeleri darajyk, a düýpleri bolsa giň bolany üçin ikinji tapgyr kariýes köweginiň girelgesini açmaklyk we giňeltmeklikden ybarat. Köwegiň girelgesindäki syrçany aňsat ýonup aýyrmak üçin ýiti şar, fissur şekilli borlar ýa-da almaz daşlaryndan ýasalan gyryjylar ulanylýar. Eger-de kariýes boşlugy II klasa degişli bolsa, onda kariýes köweginiň girelgesinden daşary dişiň çeyneýji böleginden deşip goşmaça meýdança hem edilýär, ýagny kariýes ojagyna doly baryp bolar ýaly hem-de gelejekde petikleýjiniň saklanmaklygyna şert dörär ýaly.

Üçünji topgyr kariýes ojagyndaky patologik üýtgän dokumalary aýyrmaklykdan ybarat bolup, ilki bilen ekskowator, gladilka gazolowjylary bilen ýumşak syrça, dentin gatlaklaryny goparyp aýyrmaklyk, has gataňsy gopmaýan çüýrän gatlaklary bolsa ýonuýy abzallaryň – şar şekilli borlaryň, fissura, konus borlaryň kömegi bilen tä arassa sagdyn syrça – dentin dokumalaryna çenli gyrylyp aýyrylýar. Kä halatlarda bolsa esasanam çuňňur kariýes ojagynda köwegiň dübündäki reňki üýtgän, ýöne gataňsyrak dentin gatlagy hem aýyrylman galdyrylýar, diş pulpasynyň golaý bolanlygy üçin.

Dördünji tapgyr kariýes köwegine belli-bir şekil bermeklikden ybarat bolup, ol esasanam petikleýji serişdeleriň gowy saklanmaklygy üçin gerekdir. Kariýes ojagynyň klasyna görä şekiller berilýär, ýöne muňa garamazdan her-bir gyrylyp emele getirilen kariýes köwegi umumy talaplara laýyk gelmelidirler.

Köweklere edilýän umumy talaplar:

1. Köwegiň 4 sany elementi-bölegi bolmalydyr: a) düýbi, b) diwarlary, g) erňekleri, ç) çuňkleri;
2. Diwarlary bir-birine paralel bolmaly;
3. Köwegiň diwarlarynyň düýbine geçýän ýerinde göni çuňki emele getirmeli;
4. Köwegiň syrça erňekleri tekiz we ýülmenek bolmaly.

Köwekleriň emele getirilip şekil berlişi köp halatda olaryň klasyna bagly bolup, olar dürli-dürlidir.

I klas kariýes ojaklarynyň şekil aýratynlyklary.

Yonulyp şekil berilýän köwekler her-dürli bolup olar gyrylýan dişlere, olaryň ýerleşýän ýerlerine baglylykda silindr, üçburçluk, dörtburçlyk, romb, haç görnüşlerde taýýarlanylýar. Käbir ýagdaýlarda birnäçe kariýes ojagy birleşdirilip uly goşmak, tilki guýruk, konus şekilli edilip taýýarlamaly bolýar (6.8.-nji surat).

Kariýes köwekleriniň I klas boýunça görnüşleri.

II klas kariyes ojaklarynyň şekilleri birnäçe görnüşleri bardyr. Egerde zeperlenen dişiň goňşy gapdalaşýan dişi ýok bolan ýagdaýynda (sogurlan bolsa) onda dörtburçlyk şekilli köwek dişiň diňe gapdal tarapynda ýasalýar. Egerde goňşy gapdallaşýan dişi bar bolsa onda kariyes ojagyna aňsat barar ýaly onuň çeyneýji tarapyndan sagdyn syrçany deşip goşmaça boşluk ýasalýar, ondan soňra bolsa dişiň gapdal galtaşýan tarapyndan esasy köwek taýýarlanylýar şeýlelikde basgançak görnüşli iki boşluk edilýär. (6.9.-njjy surat)

II-nji klas kariyes köweginiň taýýarlanylşy.

Egerde uly we kiçi azy dişleriniň öňki we yzky galtaşýan taraplarynyň ikisinde hem kariyes ojagy bar bolsa onda iki tarapynda taýarlanan kariyes köwekleri bir-biri bilen birleşdirilip hem bilner. (6.10.-njjy surat) II klas kariyes köweginiň taýýarlanylşy.

III klas kariyes köwekleriniň şekilleri ojaklaryň ýerleşişine bagly. Egerde alyn dişleriň galtaşýan taraplary kariyes bilen zeperlenip we oňa abzallar bilen baryp arassalamaklyk mümkinçiligi bar bolsa onda üç burçluk şekilinde köwek taýýarlanylýar (6.11.-nji a surat). Egerde dişler gysylýp oturan bolsalar, kariyes ojagyna barmasy kyn bolsa onda şol dişleriň dil tarapyndan goşmaça meýdança taýýarlanylýar we ondan soňra esasy boşluk gapdal tarapynda taýýarlanylýar (6.11.-nji b surat) a haçanda kariyes ojaklary diňe bir gapdal taraplaryny zeperleman eýsem-de dişiň öňki ýa-da dil tarapyndaky syrçalary hem saýalan bolsa onda bir-biri bilen birleşdirilen köwekler emele getirilýar (6.11.-nji g surat).

III klas kariyes köwekleriniň şekilleri.

IV klas kariyes köwegi iki boşlukdan ybarat edilip taýýarlanylýar. Üçburçlyk görnüşinde esasy boşluk dişiň galtaşýan tarapynda we akaba görnüşdäki goşmaça meýdança kesiji böleginiň dil tarapyndan taýýar lanylýar (6.12.-nji surat)

IV klas kariyes köwekleriniň görnüşleri.

V klas kariyes köwekleri süri noýba, tegelek sar, owal şekillerinde taýýarlanylýar (6.13.-nji surat)

V klas kariyes köweginiň taýýarlanylşy.

Ýokarda agzalyp geçilen köwekleriň şekillerinden başga-de petikleýji maddalarynyň gowy saklanmaklygy üçin goşmaça oýuklar, çuňlukler, retensiýa nokatlary hem edilýär.

Dişleriň gaty dokumalaryny düzetmekde gaýtadan dikeldiji serişdeleri ulanylanda köwekleriň gyrylyşynyň adaty Blek boýunça kariyes köwekleriniň gyrylyş taýýarlanylşyndan käbir tapawutlary bar. **Birinjiden** – dişiň syrçasyny örän tygşytly ýonmaklyk maslahat berilýär (diňe zeperlenen syrçany gyryp aýyrmaklyk we näçe mümkin boldugyça sagdyn syrçany saklap alyp galmaklyk). **Ikinjiden** – kariyes ojagynyň klasyna garamazdan olara belli – bir şekil bermek hokmany däl hasaplanylýar. Sebäbi häzirki döwürde ulanmaga hödürlenýän gaýtadan dikeldijiler dişiň gaty dokumalaryna diňe bir mehaniki taýdan ýelmeşmäh eýsemde himiki taýdan hem ýelmeşmek ukyby bardyr (adgezizler arkaly). **Üçünjiden** – kariyes köweklerini tiz we ýiti gyryjy abzallaryň kömegi bilen amala aşyrylmalydyr ýagny turbina diş gyryjysy we almaz daşlaryndan ýasalan borlaryň kömegi bilen, olar kariyes köweginiň syrça erňeklerinde nätekizlikleri galdyрмаýarlar we kompozit petikleýjiniň kadaly ýelmeşmegine şert döredýär. **Dördünjiden** – ýonulan kariyes köwekleri gowy edilip antiseptik erginler bilen ýuwulyp arassalanmaly hem-de ondaky organiki ýaglaryň, birleşmeleriň galyndysynyň bolmazlygy üçin (olar petikleýjileriň durnuklylygyna ýaramaz täsir edýärler) boşlugyň içini, diwarlaryny, erňeklerini turşularyň täsiri esasyda ýuwulyp arassalanmalydyr. **Bäşinjiden** – reňki üýtgän syr-

çany hokmany ýonup aýyrmaly we boşlugyň syrça erňegini 45⁰-lyk derejede ýapgyt etmeklik zerurdyr. Bu ýapgytlyk syrça bilen petikleýjiniň bir-biri bilen gowy alyşmagyny üpjün edýär.

6.6.2. Petikleýji serişdeler

Dişň täjiniň köweklerini petiklemeklik kariýesiň bejergisiniň jemleýji tapgyry bolup oňa serişdeleri saýlap almaklyk hem wajypdyr. Petiklemekligiň netijeliligi kariýes köweklerini dogry we şertlere laýyk taýýarlamakdan we ulanyljak petikleýjiniň hiline, taýýarlanylşyna, lukmanyň amaly endiklerine gönüden göni baglydyr.

Petikleýji serişdesini saýlap almaklykda we onuň hilini, netijeliligini takykklamaklykda olaryň himiki düzümini, häsiýetlerini, agyzda özlerini alyp barylaryny bilmeklik gerekdir. Olaryň düzümini, kliniki häsiýetlerini öwrenmeklik klinikadan öň geçilýän synplarda özleşdirilýär şonuň üçinem gaýtalamazlygy makul bildik.

Petikleýjiler ulanylyş görkezmeleri boýunça üç topara bölünýärler.

- 1) wagtlaýynça ulanmaklyk üçin
- 2) hemişelik petikleýjiler
- 3) aralaýjy gatlaklar üçin.

6.6.2.1. Wagtlaýyn ulanylýan petikleýjiler.

Wagtlaýyn ulanmaga niýetlenen petikleýjiler 1-2 hepdäniň dowamynda boşluklary ýapmaklyk üçindir. Bularyň içinde iň köp ýaýrany emeli dentin külkesidir (Sink-Sulfat sementi). Onuň kulkesi Sulfatdan we Sinkiň oksidinden durýar, hem-de 5-10% derejedäki kaolinden ybaratdyr. Emeli dentiniň külkesi suwda garylýp taýýarlanylýar, garylmaklyk 1.5-2 minudyň dowamynda amala aşyrylyp, ol tä hamyr bolýança, onuň gatamaklygy 3-4 minutda tamam bolýar. Kärhanalar tarapyndan göýberilýän dentin hamyry hem bardyr. Onuň düzüminde dentin we haýsam bolsa bir ösümlik ýagy bolýar. Taýýar göýberilýän dentin hamyry agyz boşlugynda 2-3 sagadyň dowamynda sülekeýiň we beden temperaturasynyň täsirleri esasyda gataýar. Bulardan başgada wagtlaýynça petikleýji serişdesi hökümünde ewgenol ýagynyň okisi sink külkesi bilen garylýp taýýarlanan hamyryny hem ulanmak bolýar. Sink – ewgenol petikleýjisini çagalarda süýt dişleriň boşluklaryny doldurmak üçin hem ulanylsa bolýar.

6.6.2.2. Aralaýjylar.

Bu topardaky erişdeler iki topara bölünýärler: 1) bejergi gatlaklar, 2) aralaýjy gatlaklar;

Haçanda çuňňur kariýes ojagy bejerilende, bejeriji gatlaklary goýmak maslahat berilýär. Munuň sebäbi köweginiň düýbi çuň, dişň pulpasy golaý ýerleşen, pulpada käbir morfologik üýtgeşmeler bolup geçýänligi üçindir. Şol üýtgeşmeleri aýyrmak, pulpa bejeriji täsir etmek, ikilenji dentin gatlagyny çalt emele getirmek niýeti bilen bejeriji gatlaklar goýulýar. Ol bejeriji gatlaklara düzüminde kalsiniň gidroksidini, sinkiň, kremniniň oksidlerini saklaýan, agyrsyzlandyryjy, antiseptik serişdeleri, antibiotik, gormonal, fermentleri saklaýjy hamyrlar degişlidir. Olara kalmesin hamyrlary, timodent, kalsidont, Dycal we Alkaliner petikleýjileri şöhle bilen gataýjy Calcimal we ş.m. degişlidir. Bejergi gatlaklar kariýes köwegi arassalanyp, taýar edilenden soň, az-owlak möçberde köwegiň düýbüne goýulýar, ondan soň aralaýjy gatlak goýulyp diş köwegi hemişelik petiklenilýär.

Aralaýjy gatlaklar kariýesiň ösen görnüşleriniň bejergisinde hemişelik petikleýjiniň aşagyna aralaýjy düşek görnüşinde goýulýar. Olaryň esasy maksady hemişelik petikleýjileriň düzümindäki ýaramaz – awuly jisimleriň dentin turbajyklarynyň üsti bilen diş pulpasyna aralaşmasyna ýol bermeýän böwet hökümünde hyzmat etmek üçindir. Aralaýjy düşeklere Sink-Fosfat sementi (fosfat, unifas sement), okis-sink hamyry, Polikarboksilat sementi, iýonomer sementi degişlidir. Bularyň içinde Fuji-2; Base line; Chemfil Superiýor; Chelon Fil we başg. has gowulardy. Bularyň käbirleri şöhle bilen gataýjylara degişlidirler.

6.6.2.3. Hemişelik petikleýjiler

Kariýes we onuň ötüşmelerinde köwekleri doldurmak we dişiň täjiniň daşky sypatlaryny, anatomik бүтewligini dikeltmek üçin hemişelik petikleýjiler gerek bolýar we olary üç toparlara bölýärler: Sementler, Amalgamalar, kompozitler. Her bir fabrik ýa-da kärhana tarapyndan hödürlenen petikleýji serişdesi amaly önümçilige ulanmaklyga ygtyýarnama berilmezden öňürti barlag-synagyndan geçirilmelidirler. Şol synaglarda bolsa olar birnäçe talaplara laýyk gelmelidirler we ondan soňra olar giňden ulanmaga hödürlenilip bilnerler. Şol talaplaryň käbirlerinden stomatolog lukmanlaryň hem baş çykarmaklygy zerurdyr. Ine olaryň käbirleri:

1. Hemişelik petikleýjiler dişleriň köweklerine goýulanyndan soň köp wagtyň dowamynda özläriniň durkuny saklap bilmelidirler.
2. Dişler bilen iýmitler çeynelinen wagty döreýän mehaniki güýje, agrama çydamly bolmalydyr.
3. Agzyň suwuklygynda, sülekeýde we beýleki erginleriň täsirinde ereýjiligi pes bolmaly.
4. Umumy bedene, agyz agzalaryna, dişiň gaty we ýumşak dokumalaryna oňaýsyz, awuly täsiri pes bolmagy zerurdyr.
5. Petikleýjileriň gyzgyn-sowuk gyjyndyrjylaryny geçirijiligi bolmaly däl.
6. Petikleýjileriň temperatura täsirleri sebäpli onuň göwrümünü ulaltmak ýa-da kiçelmek derejesi dişiň gaty dokumasynyňka gabat gelmelidir.
7. Olaryň aňsat taýýarlanylmak we plastik ýumşaklyk ukyblary ýokary bolmalydyr.
8. Dişiň gaty dokumalaryna, esasanam syrçasyna ýelmeşmek - “adgeziýa” bolan ukyby ýokary bolmagy zerurdyr.
9. Petikleýjiniň reňki syrçanyň reňkine mümkin boldugyça gabat gelmelidir.
10. Kariýes köwegine goýulan petikleýjiniň gaýtadan kariýes ojagynyň döremezligi üçin onuň garşysyna belli-bir möçberde täsiri bolmalydyr. Ýagny düzüminde mineral duzлары - Ca^+ , P^+ , F we başg. saklamagy zerurdyr.
11. Umumy bedende we agyzda allergiýa hadysasyny döretmeli däl.
12. Diş petiklenenden soň, wagtyň geçmegi bilen petikleýji özüniň reňkini üýtgetmeli däl.
13. Petikleýji serişdesiniň önümçilikde taýýarlanyşy we onuň daşky gurşawyň täsirine durnuklylygynyň amatly bolmagy gerekdir.
14. Petikleýjiniň maliýe tarapdan hem amatly bolmagy (onuň bahasynyň arzanlygyny) gelejekde göz önünde tutulsa lukmanlar, näsaglar üçin hem gowy ýardam bolar.

Sement petikleýjiler. Şu günki stomatologiýada sementleriň köp görnüşleri ulanylýarlar we olaryň in esaslary şu aşakdakylardan ybarat:

1. Sink-fosfat sementi (fosfat-sement). Düzümi: külkeden we erginden durýar. külkesi – sinkiň oksidi; magniý, kremniý oksidleri, wismutyň üçlük oksidi, misden we birnäçe kiçi himiki maddalardan ybaratdyr. Ergini – alýuminiň we sinkiň ortofosfor turşusyndan durýar.

Sink fosfat sementi kariýesiň bejergisinde aralaýjy gatlak hökmünde hem-de pulpitis, periodontitis çişmelerinde akabalary doldurmak üçin ulanylýar.

Petikleýjiniň garylýp taýýarlanylşynyň tertipleri: 1. Petikleýjini taýýarlamaklyk we garmaklyk garyjynyň kömegi bilen aýna gutusynyň tekiz üstünde amala aşyrylýar. Garyjy (şpatel) demirden ýa-da plastmassadan bolup, olaryň zeperlenen ýerleri bolmaly däl. Külkesi bilen erginiň gatnaşygy: 1,5 gr. külkä 0,4 ml ergin ýeterlikdir (5-6 damja). 2) Garmaklyk geçirilýän ýeri bolan aýna gutusy sowadylan bolmaly, esasan hem biziň yssy howa şertlerimizde. 3) Garmaklygyň dowamlylygy 90-sekuntadan köp bolmaly däl. Näçe köp dowamly garyldygyça gatamaklygyň wagty uzalýar we külke-ergin birleşip şepbik emele gelmeklik hadysasy bozulýar. 4) Taýýarlanylanda külkesiniň we erginiň mukdarlary näçe az boldygyça petikleýjiniň gatmagynyň wagty şonçada azalýar. 5) Petikleýjiniň külkesi näçe köp mukdarda ergine goşulyp taýýarlanylsa şonçada mehaniki çyýneýiş güýjüne durnuklylygy artýar. 6) Köwege petikleýji goýulandan soň, ony tekizlemek, ýülmemeklik bir näçe gün geçenden soň edilmelidir.

2. Bakterisid ýa-da gara misli sement. Onuň külkesiniň düzümi edil sink-fosfadynyňky ýaly we ondan aýratynlykda onda misiň, kümüşüň, simap duzlary hem bardyr. Ergini – alýuminiň, sinkiň ortofosfor turşusyndan ybaratdyr. Bu sement aralaýjy gatlak we akabalary doldurmak üçin niýetlenendir.

3. Silikat sementi (silisin sement). Düzümi külke we erginden durýar. Külkesinde kremniýniň ikilik oksidi, alýuminiň, kaliýniň oksidleri, natriniň, kalsiniň ftory birleşmeleri we başg.. Ergini edil sink-fosfatynyňky ýalydyr. Onuň taýýarlanylşy hem fosfat sementiniňki bilen meňzeşdir.

4. Selikat – fosfatly sement (silidont sement). Külkesiniň 20%-ti fosfat sementiniňki, 80%-ti silikat sementiniňki. Erginiň düzümi ýokardaky agzalan sementlerinki ýalydyr.

5. Polikarboksilat sementi. Düzümünde mineral duzlary hem-de plastmass şepbigini saklaýan petikleýji bolup, onuň külkesi: sinkiň, magniýniň oksidleri we amoniý birleşmesinden ybarat, ergini – poliakril turşusynyň 37%-li suwly erginidir. Külkesiniň we erginiň taýýarlaýyşda gatnaşygy 1,0 gram külkä 2 damja ergin goşulýar, garylýşyň dowamlylygy 20-30 sekunt. Bu sement aralaýjy gatlak hökmünde ulanylýar.

6. Iýonomer sementi ýa-da aýnaly iýonomer sementi. Erginden we külkeden ybarat. Düzümi: Külkesi alýuminiň silikat aýnasyndan, kremniýniň oksidi, fosfat alýuminiň oksidi hem-de birnäçe ftoryň birleşmeleri bardyr. Ergini poliakril turşusynyň 50%-li suwly ergininden durýar.

Taýýarlanylanda külke bilen erginiň gatnaşygy: 2,5 gram külkä 1,0 ml ergin goşulýar. Taýýarlamak işi aýna gutusynyň içinde 1 min dowamynda geçirilýär. Hemişelik petikleýji hökmünde ulanylýar, esasan I, V synp boşluklary petiklemek üçin niýetlenendir.

Iýonomer sementleriniň taýýarlanylşynda käbir aýratynlyklary bar: 1) külkäni ulanmazdan önürti gowy edip garyşdyrmaly; 2) külkeli çyýşejigiň agzy elmydama mäkäm ýapyplan bolmaly, sebäbi külkäniň özüne çyglylygy sorujylygy ýokarydyr; 3) taýýarlanylýan wagty külke we erginiň gatnaşygy bozulmaly däl, özüniň hilini pese gaçyrýar. Iýonomer aýnaly sementleriň şöhle bilen gataýanlary hem häzirki wagtda bar, olar dişlerdäki uly bolmadyk zeperlenmelerde (syrçanyň şikesi, panna sekilli kertigi, eroziýasynda) tebigy fissuralary doldurmak üçin niýetlenendir. Bu petikleýjiler düzüminde mineral we ftor birleşmeleri saklaýanlygy üçin kariýesiň garşysyna ýokary täsiriniň barlygy hem-de mehaniki güýje durnuklylygy bilen tapawutlanýarlar.

Sement petikleýjilere kliniki taýdan häsiýetnama: hemme petikleýjilerde bolşy ýaly olaryň oňaly hem-de oňasyz taraplary bardyr.

Sementleriň oňaly taraplary:

1. Külkesiniň düzüminde birnäçe mineral (Ca, F, P, Mg, Zn, Kr) hem-de ftoruň birnäçe birleşmelerini saklaýanlygy üçin ikilenji kariýesiň garşysyna, syrçanyň durnuklylygyny artdyrmakda täsir ýokarydyr.

2. Sement petikleýjileriniň özünden gyzgyn-sowuk gyjyndyrjylary geçirijiligi pesdir, şonuň üçin hem olary aralaýjy gatlak ýa-da emeli täçleri berkitmeklik üçin köp ulanylýar.

3. Taýýarlanylşy aňsat hem-de plastik ýumşak bolany üçin islän şekiliňi bermek bolýar.

4. Umumy bedene, dişiň gaty dokumalaryna, pulpasyna ýaramaz, awuly täsirini pes derejede.

5. Az-kem tapawut etse-de dişiň syrçasynyň reňkine gabat gelmegi (iýonomer aýnaly sementler).

6. Döwlet tarapyndan onuň çigmalynyň we taýýarlanylşynyň aňsatlygy we bahasynyň elýeterli bolmagydyr.

Sementleriň oňasyz taraplary:

1. Sement petikleýjileriň mehaniki çeyneýiş güjüne durnuksyzlygy;

2. Agyz suwklygynda, sülekeýde ereýjiligiň ýokarylygy;

3. Dişiň gaty dokumalaryna ýelmeşmek (adgeziýa) ukybynyň pesligi (iýonomer sementden başgasy);

4. Petikleýji goýulandan birnäçe wagtdan göwrüminiň kiçelýänligi, durkunsyzlygy;

5. Silikat we silidont sementlermiň erginleriniň düzüminde ortofosfor turşusynyň köp bolanlygy sebäpli dişiň pulpasyna awuly täsiri bardyr. Şonuň üçin petikleýjileriň aşagyna aralaýjy gatlak goýmaklyk hokmanydyr.

Amalgamalar: kariýes köwekleriniň I we II synp boşluklaryny doldurmak üçin esasy petikleýji serişdesi hökmünde ulanýarlar. Bu serişdeleriň esasy özeni bolup metallik külkeler hyzmat edýanlygy üçin kä halatlarda olara metallik petikleýjiler hem diýilýär.

Häzirki wagtda amalgamalaryň üç görnüşü bellidir. 1) kümüş amalgamasy; 2) mis amalgamasy; 3) galiý amalgamasy. Amalgamalar külkeden we erginden ybaratdyr. Kümüş amalgamasynyň külkesiniň 66%-i kümüşden; 32%-i galaýydan we 2%-i misden durýar. Ergini – arassa simapdandyr. Simap ergininiň awuly, bedene howply täsiri bolanlygy üçin (gandaky eritrositleriň gemolizine getirýar) işlenende käbir talaplary ýerine ýetirmelidirler.

Mis amalgamalary hem kümüş amalgamasyna meňzeşräk bolup diňe düzüminde köp derejede mis saklanylýandygy (kümüşiň ýerine) üçin oňa mis amalgamasy diýilýär. Häzirki wagtda terapewtik stomatologiyasynda köp ulanylýany mis amalgamasy bolup, onuň onlarça we ondan-da köp görnüşleri amaly önümçilige hödürülenendir. Mis amalgamalary esasy üç görnüşde bolup, olar α , β , γ fazada taýýarlanylýandyr. Amalgamanyň taýýarlanylş fazasynyň derejesi näçe çylşyrymlaşsa şonça-da onuň hili gowy hasap edilýär. Amalgamalaryň taýýarlanylşy barada aýdylanda olary ýöriteleşdirilen amalgama garyjylaryň kömegi bilen amala aşyrylýar. Bu abzallaryň işleýiş tertibi olar herekete getirilende olarda aýlaw, öňe-yza ýaly hereketler döräp, gural aýlanýar. Şol ýerde-de külke bilen ergin garşyp ikisiniň arasynda himiki hadysa esasynda taýýar petikleýji hamyry emele gelýär. Garmaklygyň dowamlylygy 20-30 sekunt, külke we erginiň gatnaşygy: 4 gram külkä + 1,0 ml ergin goşulýar.

Galiý amalgamasy häzirki wagtda önümçiligi bolmanlygy üçin ýatryldy we amalyýetde ulanylmaýar.

Amalgamalar bilen kariýes köwekleriniň doldurylyşynyň tertipleri. Amalgamalar bilen dolduryljak boşluklar gönüden-göni Blek boýunça tertipde synplar emele getirilmelidir. Kariýes köweginiň erňekleri 45° ýapgyt edilip taýýarlanylmalýdyr. Köwekleriň düýbi, diwarlary, ýagny dentin dokumalarynyň ýüzi aralaýjy gatlaklar (fosfat sement) bilen örtülmelidir, sebäbi amalgamalaryň düzüminde simap bolanlygy üçin onuň dişiň pulpasyna ýaramaz-awyly tasiri bardyr. Kariýes köwekleri (I, II, V) doldurlanda amalgamalar kiçijik bölek-bölek edilip, gatlag-gatlak görnüşinde petiklenilmelidir hem-de petikleýjiniň üstünden mäkäm basmak, basyş güýjüni ulanmak zerurdyr, ýagny petikleýjini dykzlandyrmaklyk gerekdir. Petikleýjini kariýes köweginiň daşyna az-owlak artykmaç çykyp duran görnüşde edip goýmaly, sebäbi gelejekde amalgamalar özüniň göwrümini kiçeldýärler. Goýulan petikleýjiniň daşky ýüzüni tekizlemek, ýulmemeklik işleri 24 sagatdan soň amala aşyrylmalydyr, sebäbi amalgamalar haýal gataýarlar (6, 12, 24 sagadyň dowamynda).

Amalgamalaryň oňaly taraplary:

1. Mehaniki çeyneýiş güjüne çydamlylygy;
2. Agyz suwuklygynda, sülekeyde ereýjiliginiň pes bolmagy;
3. Düzüminde kümüş, mis, golaýy ýaly himiki birleşmeleri saklaýanlygy üçin ikilenji kariýese bolan garşylygynyň ýokarylygy;
4. Köp wagtlaý özünüň durkuny saklap bilýänligi we başg.

Amalgamalaryň oňaysyz taraplary:

1. Düzüminde simap saklaýanlygy üçin umumy bedene, dişiň pulpasyna ýaramaz-awuly täsiri bardyr.
2. Petikleýji metalliklere degişli bolanlygy üçin gyzgyn – sowuk gyjyndyrjylary geçirijiligi ýokary. Şonuň üçin onuň aşagyna aralaýjy düşekleri goýmak zerurdyr.
3. Metallik reňkiň dişiň täjiniň reňkine gabat gelmeýänligi üçin olary diňe çeyneýiş dişlerde goýmak mümkinçiliginiň bardygy.
4. Dişiň gaty dokumalaryna (syrça) ýelmeşmek ukybynyň pesligi.
5. Ykdysady taýdan gymmatlygy we olary taýýarlamak üçin goşmaça abzallaryň we garylyş otaglaryň gerekligi, birnäçe çykdajylary talap edýär.

Gaýtadan dikeldijiler (kompozitler).

Kompozit diýilmegi akril we epoksid şepbikleriniň bile gatnaşmaklygynda taýýarlanan petikleýjilere aýdylýar. Esasy şepbigiň özeni – akril, epoksid birleşmeleri, katalizatory – gidrohinon, hamyryň dykzlandyryjysy-eredilen kwars aýnasy, kwars aýnasynyň külkesi, litiý elementi, alýumin silikat we borsilikat aýnalary, ftoruň birleşmesi we başgalar hyzmat edýär.

Gaýtadan dikeldijiler özleriniň himiki düzümi we gataýjylygy boýunça 5 topara bölünýärler.

Toparlara bölünmek kompozitleriň hamyrynyň dykzlandyryjysynyň bölekleriniň göwrüminiň ulylygyna-kiçiligine baglydyr. Olara: 1) ýönekeýje kompozitler (makrobölekli); 2) has dykzlandyrylan kompozitler (mikrobölekli); 3) ortarak dykzlandyrylan (minibölekli) kompozitler; 4) gibridleşdirilen kompozitler; 5) kompomerler – gibridleşdirilen kompozitleriň iýonomer sementler bilen bilelikdäki garyşdyrylyp taýýarlanylany degişlidir.

Ýonekeý kompozitleriň (makro bölekli) dykyzlandyryjysynyň bölekleriniň göwrüminiň ululygy 10-45 mkm ölçegine deňdir. Bu topardaky petikleýjilere ewikrol, norakril we başga-da birnäçesi degişli bolup, olar himiki hadysa esasyda gataýarlar. Olaryň mehaniki çyýneýji güýje garşy durnuklylygy ýokarydyr, ýöne reňkleriniň gabat gelşi we onuň üýtgemän saklanyşy pesdir. Tekizlenmeklik, ýylmanmak häsiýeti hem pesdir. Dişin pulpasyna ýaramaz-awuly täsiri ýokarydyr.

Has ownuk dykyzlandyrylan kompozitleriň bölekleriniň ululygy 0,4-0,8 mkm-e deňdir. Bular diňe şöhläniň täsiri netijesinde gataýarlar. Bu topara “geliýoprogress”, “geliýomolýar” we başg. degişlidir. Bularyň oňaysyz taraplary çyýneýji güýje durnuksyzlygy, wagtyň geçmegi bilen özläriniň göwrümini kiçeldýänligidir. Oňaly taraplary reňkleri durnukly we gowy ýylmanýar we awuly täsiri pesdir.

Ortaça dykyzlandyrylan kompozitlerde hamyrdaky bölejikleriň göwrümi 1-10 mkm-e deňdir. Olar şöhle bilen gataýarlar. Bu topara “Wizifil”, “Prizmafil” we başgalar degişlidir. Petikleýjiler çyýneýji güýjüň garşysyna durnukly hem-de gowy ýylmanýarlar.

Gibridleşdirilenler. Hamyrdaky dykyzlandyryjy bölekleriň göwrümi 0,05-50 mkm çenlidir. Şöhle bilen gataýarlar. Ýewropa ýurtlarynda giňden ýaýrandyrlar. Bulara örän köp petikleýjiler degişlidir. Olardan “Pertak”, “tetrik” we başg. örän ýokarydyr we oňaysyz taraplary azdyr.

Kompomerler – gibridleşdirilen kompozitleriň iýonomer aýnaly sementler bilen garyşdyrylyp taýýarlanan petikleýjilerdir. Şöhle bilen gataýarlar. Oňaly taraplary-dişin syrçasyna ýokary ýelmeşmek ukyby, mehaniki, himiki taýdan durnuklylygy, reňkiniň üýtgemezligi, düzüminde ftor saklaýanlygy üçin kariýese garşyçylygynyň bolmagy olaryň giňden ulanmaklygyna ýol açýar. Bu topara “Daýrekt” we başgalar degişlidir.

Her petikleýjiniň gapdalynda dişin gaty dokumalaryny erediji hem-de olara petikleýjileri ýelmeşdiriji serişdeler hem bardyr. Petikleýji serişdesi dişin syrçasyna gowy ýelmeşer ýaly ol ilki bilen eredilýär. Erediji serişde hökmünde 30-40% derejesindäki ortofosfor turşusy ulanylýar. Onuň täsiriniň dowamlylygy 15-20 sekunttdyr. Turşunyň täsiri esasyda syrçanyň daşky gatlagynyň 10 mkm çuňlukdaky mineral duzlary ereýär we syrçada uşajyk boşluklar emele getirýär. Syrça çalnan turşuny 30 minudyň dowamynda suw bilen ýuwmak arkaly aýyrmak amala aşyrylýar.

Syrça eredilenden soň, oňa ýelmeşdiriji (adgeziw) serişdeleri çalmalydyr. Bulara “ProBond”, “Prim-Bond”, “All-Bond”, “Oti-Bond”, “Syntak”, “Sçothe Bond Plus” we başg. degişlidir.

Bu adgeziw serişdeleriniň esasy maksady dişin syrçasyny, dentinini petikleýji serişdesi bilen himiki birleşdiriji ergin höküminde hyzmat etmesidir. Bulardan başga-da häzirki wagtda ýöriteleşdirilen “Praýmer” serişdeleri hem ulanylýar. Olar dentininiň ýüzüni örtmek we dentin turbajyklarynyň gözlerini baglamak, ýagny dentin suwklygynyň akyp çykmagyna ýol bermezlik üçin niýetlenendir. Käbir halatlarda bolsa olary aralaýjy düşek hökmünde hem ulanmak maslahat berilýär. Ondan başga-da adgeziw-Bondlaryň ýörite syrça, dentine we petikleýjiler üçin niýetlenen görnüşleri hem bardyr.

Petikleýjileri gatatmaklyk üçin ulanylýan fotopolimerzatorlar (gatadyjy çyralar) we olaryň ulanylyşy

Petikleýjileri ýörite gatatmaklyk üçin lampa-polimerzatorlar kärhanalar tarapyndan göýberilýär. Olar dürli bolup, şöhläniň, tolkunynyň uzynlygy 400-500 mkm-e deňdir. Şöhläni tutmagyň dowamlylygy lampanyň we petikleýjiniň görnüşine bagly. Kada boýunça ulanylýan petikleýjiniň

gatlagynyň 3 mm-den galyň bolmadyk ýagdaýynda 20-30 sekunduň dowamynda tutulan şöhlede ol gataýar.

Dişleriň täçlerini gaýtadan dikeltmegiň käbir aýratynlyklary şu aşakdakylardyr.

1. Gaýtadan dikeldiş işiniň hysyrdyly we köp wagty talap edýänligi üçin näsag stomatologik kürsüsünde arkan ýatan ýagdaýda bolmalydyr.
2. Stomatologik abzallarynda sülekeý, suwuklygyny sorujy guralyň bolmagy, howa bilen üfläp guradyjy sapaňanyň hem-de ýagsyz işleýän diş gyryjy kompressorynyň bolmagy zerurdyr.
3. Lukman stomatologa goşmaça kömekçi şepagat uýasynyň bolmagy hem zerurdyr.
4. Diş gyryjy gurallary hereket edýän wagtlary suw-howa bilen täsir edip sowadylyp, işleýän bolmalydyr.
5. İşlenilýän otagdaky howanyň temperaturasy mümkin boldugyça 21-24 C⁰ aralykda bolmalydyr sebäbi daşky temperatura petikleýjiniň häsiýetlerine täsir edýär.
6. Taýýarlanylýan kariýes köwegi wodorodyň perekisi, spirt, efir ýaly erginler bilen ýuwulmaly däl. Ol gowy arassalanan suw (distilirlenen) bilen ýuwulmalydyr.
7. Köwekler arassa howanyň (ýag saklamaýan) kömegi bilen guradylmalydyr.

6.6.3. Gaýtadan dikeldiji serişdeler bilen köwekleri doldurmaklygynyň tapgyrlary

Tapgyrlar üçe bölünýär:

- I. Nasaglary taýýarlamak;
- II. Dişleri taýýarlamak;
- III. Petiklemek we gaýtadan dikeltmek.

I. Näsaglary taýýarlamak.

Bejeriş işine başlamazyndan öňürti näsagyň agyz boşlugynyň agzalarynyň ýagdaýlaryny öwrenmek gerekdir. Ýagny kariýes köwekleriň haýsy synplara deňişligini, olaryň ulylygy, çuňlugy, petikleniljek köwegiň töweregindäki kentlewügiň ýagdaýlary, çişme-gyzarma, ýellenmeler bardygyny anyklamak, diş etiniň gipertrofik ösen ýerleri bolsa olary ýakyp ýa-da diatermiýa koagulýasiýa edip aýyrmaklyk zerurdyr. Näsagda kentlewügiň çişmesi, ganamaklygy, diş çökündileri, daşlary bar bolsa, onda ilki bilen çökündileri aýyrmaly, soňra näsaglara dişleri kadaly arassalamaklygy öwretmeli, diş etiniň çişmesiniň ganamagynyň garşysyna bejergileri geçirilmeli, ýogsam olar kadaly petiklenme hadysasyna päsgel berýärler hem-de onuň hiline täsir edýärler. Eger-de dişyany dokumalarynyň ösen derejedäki (parodontitleriň I, II, III derejesi) çişmeleri bar bolsa, onda bejerginiň köp wagtlap geçirmeli bolýar we bejergiler doly geçirilip bolanyndan 2-3 hepde geçenden soň, dişleriň gaýtadan dikeldiş işini geçirmek bolýar.

II. Dişleri taýýarlamak.

Dişleri taýýarlamak birnäçe tapgyrdan we geçirilmeli çärelerden ybaratdyr;

1. Patologik üýtgän dokumalary aýyrmaklyk kariýes köweginiň synplaryna baglylykda köwek taýýarlanylýar. Esasanam üýtgän syrça, dentin dokumalaryny III, IV, V-ji synplarda westibulýar görünýän taraplarynda doly aýyrmak zerurdyr. Sebäbi sähelçe aýrylman galdyrylan dentin, syrça tegmiltleri köwekler petiklenenden soň, görünip durýar we dişiň täjiniň görkünü bozýar we täzedan petiklemegi amala aşyrmaly bolýar;

2. Köwekleriň erňeklerini taýýarlamak. Kariýes köweklerini synplar boýunça (Blegiň hödürlemesine laýyklykda) taýýarlanylandan soň, kompozit petikleýji goýuljak köwegiň daşky gýralaryny 45⁰ ýapgyt edilip taýýarlanylmaladyr. Sebäbi kompozit petikleýjileriň daşky gatlaklary çeyneýji güjüne çydamsyz, olar tiz wagtdan sürtülýänligi we olaryň göwrümi kiçelip aşak düşýänligi şeýle hem petikleýjiniň syrça bilen galtaşýan serhediniň aýdyň görünmezligi üçindir. Köwegiň erňegi tekiz hem-de ýylmanak bolany üçin almaz daşlaryndan taýýarlanan gyryjylary ulanmalydyr.

3. Diş çökündilerinden arassalamak. Dişler ösüp çykandan soň onuň syrçasynyň daşyny sülekeyden emele gelýän ýukajyk organiki bardajyk (pellikula) örtýär. Gelejekde bolsa pellikulanýň üstünde dişiň ýumşak we gataňsy çökündileri emele gelýär. Bu çökündiler petikleýiş hadysasyna päsgel berip, olaryň durnuklylygyna täsirini ýetirýärler. Şulary aradan aýyrmaklyk üçin dişleri gaýtadan dikeltmezden önürti, olar daşyndaky çökündilerden doly arassalanmalydyrlar. Arassalamak işi ýöriteleşdirilen gurallaryň we himiki serişdeleriň kömegi bilen geçirilýär.

4. Syrçanyň üstki gatlagyny gyrdamak we onuň prizmalarynyň ýüzüni açmak çäreleri haçanda kariýesden özge keselleriň zeperlenmelerinde edilýär we bu petikleýji serişdesiniň syrça ýelmeşmek derejesini ýokarlandyrmak maksady bilen geçirilýär.

5. Dişleri suwkluklardan çäklendirmek we göwnejaý guratmaklyk. Bejeriljek diş sülekeyden we agyz suwkluklaryndan çäklendirmeklik kaferdam ýa-da pagta letdejikleri arkaly edilýär. Bulardan başga-da kariýes köweginiň içini howa üfleýji sapaňçanyň kömegi bilen gownejaý guratmak gerekdir. Sebäbi çalarak çyglylygyň bar ýerinde petikleýji serişdäniň ýelmeşmek ukyby pese gaçýar.

6. Aralaýjy gatlaklary goýmak. Görkezmelere esaslanyp köwekleriň düýbüne aralaýjy ýa-da bejeriji düşekler goýulýar. Aralaýjy gatlaklar esasan Sink-fosfatly sementden has gowusy iýonomer sementinden goýulsa gownejaýdyr. Aralaýjy goýulyp, 5-10 minut geçenden soň, (gatanyndan) köwegiň dokumalaryny turşular bilen eretmek hadysasyny geçirmek maslahat berilýär.

7. Gaýtadan dikeldişiň düýbünü tutmak iýonomer sementlerinden ýa-da kompomer kompozitlerinden (Dyract) taýýarlanylsa netijeliligi ýokary bolýar. Düýbi tutulandan soň olaryň üstigerekli reňkdäki petikleýjiler bilen örtülýär.

8. Köwegiň syrça erginini turşular bilen eretmeklik çäresini geçirmek ýöriteleşdirilen ortofosfor turşulary bilen amala aşyrylýar. Ol turşulary petikleýji serişdeleriniň düzüminde ýa-da ýörite “Bondng” sistemasy hökmünde kärhanalar tarapyndan taýýar önüm hökmünde hem göýberilýär. Syrçanyň erňeklerini turşular bilen eretmek 20-40 sekundyň dowamynda geçirilýär. Ondan soňra ol turşulary aýyrmak üçin arassalanan suw bilen birnäçe gezek gaýtalap ýuwulýar. Syrçadan soňra, dentini turşular bilen eredip, ýüzleý ýerleşýän kollagenlerden belok birleşmelerinden arassalanmak amala aşyrylýar.

9. Praýmer bilen dentiniň ýüzüni örtmek haçanda çuň bolmadyk kariýes boşluklarynda aralaýjy gatlaklaryň goýulmaýan wagtynda geçirilýär. Olaryň goýulan wagtynda-da dentiniň käbir ýerleriniň aýyk galýan ýerlerini Praýmer gataýjysy bilen örtmeklik zerurdyr. Ol dentin turbaýjylarynyň gözlerini ygtybarly baglaýar hem-de dentin suwuklygynyň petikleýjä bolan täsirini aradan aýyrýar. Şeýlelikde petikleýjä aşakdan çyg barmaýar we petikleýji dokumalara mäkäm ýelmeşip, uzak wagtlap saklanýar.

10. Köwegiň düýbünü, diwarlaryny, erňeklerini ýelmeşdiriji (adgeziw) serişdesi bilen örtülýär. Onuň himiki we şöhle bilen gataýjy görnüşler bardyr. Olar petikleýji bilen dişiň gaty dokumalarynyň arasynda ýelmeşdiriji, baglanyşdyryjy serişde bolup hyzmat edýärler.

III Gaýtadan dikeltmek (petiklemeklik).

Gaýtadan dikeltmekde dişiň funksional, anatomik şekiline, estetik görküne düzediş berilýar. Dikeldiş çäresiniň tapgyrlary: iki dişiň arasynda aralaýjy plastmas bölejigin ýerleşdirmek; kompozit petikleýjisini köwege guýmak we ony şöhle bilen gatlamak, petikleýji ýukajyk gatlag-gatlag görnüşde goýulyp köwek doldurylýar; dişiň täjine daşky sypaty bermek; artykmaç petikleýjiniň aýrylyşy we onuň daşky ýüzüne timar bermek; petikleýjiniň ýüzüni ýylmamak; jemleýji şöhläni tutmak.

6.7. Kariýesiň bejergisinde goýberilýän säwlikler we gaýra üzülmeler

Dişleriň kariýesiniň esasy bejergisi bolan köwekleri gyrdap arassalamak we petiklemekde lukmanlar tarapyndan köp säwlikler we ýalňyşlyklar goýberilýär. Olaryň käbiri bejerilýän döwri, a käbirleri bolsa bejergi geçirilenden soň birnäçe wagtdan ýüze çykýar. Gaýra üzülmeleriň hemmesini aýdyp geçmek mümkin däl, şonuň üçin olaryň iň esasyalarynyň üstünde durup geçýäris.

- ▲ Kariýes köwegini gurallaryň kömegi bilen gyrdap arassalanýan wagty tötänleýin diş boşlugynyň açylmagy we dişiň pulpasyna zeper ýetmegi. Bu ýagdaýlarda şikeslenen pulpanyň biologik bejergisini geçirmeli.
- ▲ Ikilenji ýa-da residiw kariýes–ilkinji kariýes boşlugyny petiklenip, bejerilenden birnäçe wagtdan soň petik bilen syrçanyň serhedinde täzedan kariýes ojagynyň döremegidir. Ol kariýes boşlugynyň nädogry, doly arassalanmadyk ýagdaýynda, ýumşak, zeperlenen syrçanyň, dentin gatlagynyň galmaklygynda, petikleýji serişdesiniň hiliniň pes bolmagy, onuň kariýesi garşy täsiriniň ýok bolmagynda hem-de beýleki birnäçe lukmanlar tarapyndan goýberilýän ýalňyşlyklar sebapli döreýär. Bejerilişi-köne petikleýji serişdesini aýryp kariýes köwegini talaba laýyk edilip, arassalanmaly hem-de petiklenmelidir.
- ▲ Kariýes köwekleri petiklenenden soň dişiň pulpasynyň nekrozlaşmasy (ölmekligi) we onuň çişme kesellere getirýär. Bu hadysalar haçanda kariýes boşlugyny doldurmak üçin ýaramaz-awuly petikleýjiler ulanylan wagty ýa-da köwegiň dübüne aralaýjy gatlaklaryň talaba laýyk goýulmadyk ýagdaýynda bolup biler. Mysal üçin, amalgamalar, gaýtadan dikeldiji (kompozit) petikleýjiler özleriniň düzüminde (simap, ortofosfor turşysy) awuly jisimleri saklaýarlar. Eger-de diş pulpasynyň üstündäki dentin turbajyklarynyň ýollaryny baglamasaň ol awuly jisimler pulpa baryp ony zäherleýärler hem-de onuň nekrozlaşmagyna, çişmä sezewar bolmagyna eltýär. Bejerilişi pulpit, periodontit çişmeleriniňki ýalydyr.
- ▲ Diş aralyk etiniň we süňküniň zeperlenmesi (gingiwit, parodontit) II – III synp boýunça boşluklaryň nädogry petiklenen ýagdaýynda, diş aralyk etiniň üstüne artykmaç petikleýjiniň düşmegi, dişleriň galtaşýan taraplaryny nädogry amal etmekde gabat gelýär. Bu ýagdaýlar bolmaz ýaly dişleriň galtaşýan taraplarynyň talabalaýyk, dişetine zeper ýetmez ýaly edilip berjaý edilmelidir.
- ▲ Petikleýjiniň kariýes köweginden tiz we az wagtdan soň gaçmagy diňe lukmanyň günäsi boýunça bolup bilýär. Kariýes köwegini nädogry taýýarlamak, petikleýjiniň taýýarlanyşynyň düzgüniniň bozulmaklygy ýa-da boşluk petikleýji bilen doldurylýan wagty oňa çygylylygyň düşmekligi bilen düşündirilýär.
- ▲ Petiklenenden soň dişiň reňkiniň üýtgemegi kariýes boşlugynyň çüýrüntgilerden doly arassalanýlmandygyndan, petikleýji serişdesiniň reňkiniň dişiň syrçasynyň reňkine gabat gelmeýanliginden ýa-da onuň wagtyň geçmekligi bilen öz reňkini üýtgedýanligi sebäpli bolýar. Bu ýagdaýlarda kariýes boşlugy täzedan talabalaýyk edilip taýýarlanylmalý hem-de täze petikleýji serişdesi goýulmalydyr.

VII Bap

DIŞLERIŇ PULPASY

7.1.1. Dişiň pulpasynyň anatomiki, gistologiki gurlyşy we fiziologiki aýratynlygy

Diş pulpasy birleşdirji dokuma bolup, dişiň boşlugyny dolduryp duran ýumşak birleşdirji süýmlerden we öýjüklerden jemlenen dokumadyr. Dişiň täç böleginiň boşlugyny dolduryp duran täç we kök akabany dolduryp duranyňa kök pulpasy diýilýär. Diş pulpasy dişiň anatomiki gurлуşyny gaytalap duranlygyny dişi keseligine kesilende görmek bolýär. Ýagny kiçi ýa-da uly azy dişleriň täjiniň daşky sypatynyň anatomyky gurлуşy ny gaýtalaýär.

Dişiň kök pulpasy dişte näçe kök bolsa şonuň içini dolduryp kökiň anatomiki gurлуşyny gaýtalaaýär. Ýöne köpülenç diňe bir kök akabanyň içini gaýtalaman, goşmaça akaba köküň umumy akabasyňa goşulýär, birek-biregi bilen birleşýär we köküň depejiginden birlikde çykýär. Mundan başgada kök uýy periodont dokumadan aralaşýär. Bu ýagdaýlara patologyky alamatlardiýip hasap etmeli däl ýöne bejergi geçirlende göz önünde tutulmaklyk wajyp.

7.1.2. Diş pulpasynyň gistologiki gurлуşy

Dişiň pulpasy adaty ýagdaýda dört gatlakdan ybarat .

- 1.Çetki gatlak
- 2.Öýjükleriň mukdary az gatlak
- 3.Öýjükleriň mukdary köp gatlak
- 4.Merkezi gatlaklara bölünýär.

Alymlar G.W.Ýaswoiň we I.G.Lukomiskiniň geçiren gistologiki barlaglarynyň netijesine ünsüni çekseň onda üç gatлага bölünýär .

Çetki gatlak, öýjüklere baý gatlak we öýjükleriň mukdarynyň az gatlaklaryny birleşdirip aralyk gatlak we merkezi gatlaklara bolünýärler.

Çetki gatlak diýip dişiň dentin gatlagyna golaý ýerleşen pulpasyna aýdylyp, olar 2-3 hatara düzülen odonoblast öýjüklerden emele gelen gatлага aýdylyp, dişiň kök akabasynda öýjükleriň mukdary azalyp, süýmleriň mukdary köpeliýär. Bu gatlakda öýjükler silinder şekilli bolup, olaryň ölçegi 30x6 mk-deň bolup, birek-biregi bilen berk birleşip, keseligine ýerleşýärler. Bu öýjükleriň daşky gatlagynda ösüntgileri uzyn bolup, dentin ýodajygyna aralaşýarlar. Tomosyň süýmleri ýaly dentin syrça gatlagyna çenly birleşýärler we onuň düzümine ornaşýarlar. Odonoblast öýjükleri içki gatlagynda ösüntgileri gisga bolup, olar biri-biri bilen birleşip daş töweregindäki öýjükler bilen berk baglaşýarlar.

Diş pulpasynyň gistohimiýasy

Diş pulpasynyň düzüminde äşgär fofatazanyň orny uludyr. Bu fermentiň bolmagy fosfor tursysy bilen berk baglydyr, olaryň dişiň kökleriniň emele gelmeginde we ösýän döwründe ähmiýeti uludyr.

Dişleriň emele geliän we ösýän döwürlerinde aşgar fofatazasynyň dentin gatlagynyň emele gelmeginde hem odontoblast öýjükleriň köpelmegine ýardam berýär. Dişler ösüp çykandan soňra aşgar fofatazasy odontoblast öýjükleriň sitoplazmasynda hem Tomosyň süýmlerde duş geliär. Bu maglumatlar öýjükleriň, süýmleriň we dentin gatlaklarynyň ösmeginde,

ulalmagynda, berdaşlanmagynda uly ähmiýete eýedigini beýan edilen. Odontoblast öýjükleri öz göz başyny diş pulpasynyň juda owunjak tapawutlandyrmasy kyn bolan öýjüklerden alyp gaýdýar. Odontoblast öýjükleri diş pulpasyny agyr şikeslenme alan ýagdaýlarda ýüze çykýan gaýra-üzülmelerden goraýar we gaýtadan dikelmäge ukyplylygy ýokarydyr. Gaýnaglamadan soňra odontoblast öýjüklerinden diş pulpasynyň süýmleri emele gelip bilýär.

Diş pulpasynyň aralyk gatlagynyň öýjükleri owunjak bolmak bilen, seljermesi kyn ýagdaýda ýerleşendir. Bu öýjüklerden wagtyň gelmegi bilen odontoblast emele gelýär. Şonuň üçinem bu gatлага aralaýjy ýa-da tapawutladyrjy gatlak diýilýändir.

Şeýle-de bu gatlagyň merkeze golaýynda öýjükleriň mukdary köp bolsa-da çetki gatлага golaý ýerinde mukdary azalýar, bu ýagdaýlar daş töweregindäki gatlaklaryň ýagdaýna görä köpelip we azalyp bilýär. Şeýle ýagdaýlar daş töweregindäki dokumalaryň kadaly ýagdaýda galmagyna ýardam berýär.

Öýjükleriň mukdarynyň köpelmeginde ýa-da azalmagynda odontoblastlaryň ösüntgisiniň dişlere berk ýapysyp dartgynly ýagdaýda mürşdirip merkezi gatлага tarap çekip saklaýanlygy bilen baglydyr. Şonuň üçin merkeze golaýda öýjükleriň mukdary köp bolup, çetki gatлага golaýda öýjükleriň mukdary azdyr.

Diş pulpasynyň merkezi gatlagy embrional görnüşli birleşdirji dokumalardan we ýaşajyk ösüp barýan fibroblast, gistiosit öýjüklerden ybaratdyr. Bularan başgada (ADWENTAL) öýjükleri duşýar, olar diş pulpasyna birnäçe wajyp işleri ýerine ýetrýärler. Şeýle-de kollogen we aragofyl süýmler merkezi gatlakda duş gelýän bolsa, çetki gatлага golaýda diňe kollogen süýmler duşýär. Diş pulpasynyň adaty birleşdirji dokumalardan tapawudy maýşgak süýmleriň ýoklugydyr.

7.1.3. Diş pulpasynyň gan üpjünçiligi.

Bu ulgam bitewi beden bilen birlikde diş pulpasyny iýmitlendirji mada alyş-çalyşygyna uly ähmiýeti eýedir, iýmitli öýjükleri gerekli ýerine getirmek, soňra işlerini ýerine ýetirenden soňra güýjüni ýitren öýjükleri çykarmak ýaly işler bilen meşgullanýar. Diş pulpasyndaky gan damarlar diňe gerekli bolan mukdarda gurulýar, düzilýär we işlerini ýerine ýetrýär. Gan damarlar we birleşdirji süýmler, dokumalar bir maksada okgunlykda işleýärler.

Dişiň köküniň depejigindäki girelgeden arterýa gandamary diş boşlugyna aralaşýar we kapilýarlar dowam edip şonuň bilen birlikde wena gan damarlar dowam edýär. Diňe bir ýogyn damarlar däl eýsem inçe juda ownuk gan damarlar periodont dokumadan diş pulpasyna aralaşýarlar. Ýogyn damarlardan ownuk damarlaryň dowam edip bölünmegi bilen soňra birleşip güri tor emele getirýärler. Dişiň kök akabasyndakydan täç böleginde tapawudy ownuk gan damarlardan emele gelen torjagazlarynyň mukdarynyň baýlygydyr. Yöne kök akabada iri gan damarlar köp bolýar. Täç pulpasynyň gan damarlary bilen kök gan damarlary birek-biregi bilen berk birleşip bir ugra okgunly hereket edýärler, we diňe köküň depejigindäki girelgeden geçýärler.

Diş pulpasynyň limfa damarlary süýt we hemişelik dişlerde bir meňzeş ýagdaýda ýerleşendir.

7.1.4. Diş pulpasynyň nerw üpjünçiligi

Üçem nerw damarynyň ikinji we üçinji şahalary ýokarky we aşaky äňleriň nerwleri dişiň iç, daş, dil, ýaňak taraplaryndan aralaşýarlar we periodont dokumanyň üsti bilen, gan damarlar

bilen birlikde diş pulpasyna kökün depejiginden dişiň kök akabasyna aralaşyp, soňra täç böleginiň içini doldurýarlar. Iri nerw damarlar esasy kök pulpasynnda şeýle-de täç bolegine ornaşýarlar. Kök akabadan täç bölegine geçip nerw damarlar birnäçe şahajyklara bölünip, dentin ýodajyklaryna aralaşýarlar. Nerw damarlar, gan we limfa damarlar bilen eriş-argaç bolup ýerleşen, kähallatlarda bolsa gan damarlar bilen birlikde dowam edýärler. Täç böleginiň pulpasyndaky nerwler ownuk birnäçe şahajyklara bölünip, olardan owunjak torjagazlar emele gelýär. Şol torjagazlardan soňra süýmjagazlar dowam edip, olar pulpanyň köp öýjükli gatlagyndan geçip öýjügiň mukdarynyň az gatlagynadaky öýjüklere aralaşýarlar we özüniň daşyndaky bardajygyny ýitirýär hem odontoblast öýjükleriň daşyna oralýarlar, şondan sora süýmler dentin araçägini geçip akabalara aralaşýarlar. Bularyň içinde nerw süýmleri dentin gatlagyna ornaşyp soňra yzy-na diş pulpasynyň içine gaýdýarlar we pulpanyň merkezine çenli dowam edýär. Nerw damarlar diňe gandamarlar bilen eriş argaç bolup bir ugurda ýerleşýärler. Her bir dişlerde simpatyk we duýjy nerwlar damarlary bolýar. Simpatyky nerw barada ýokarda beýan edildi. Duýuji nerw damarlar arkaly näsaglar agyrlaryny duýýar. Ýagny ajyny, süýjyny, gyzgyny, sowgy, üstüne düşýän agramlygy, dokumanyň ýa-da süýmleriň bolünmegini agyry hökmünde duýýar.

7.1.5.Diş pulpasynyň ýerine ýetirýän işleri.

Diş pulpasy esasy üç wajyp işleri ýerine ýetirýär, olardan

Goraýyş

Iýmitlendiriş

Emele getiriş işjeňlikleri bar

Goraýyş işjeňligi

Umumy beden dokumalarynyň goraýyş güýçleri Retikulýar-endotelýal ulgamynyň fagositler mümkinçiligine baglydyr. Bu babatda I.I.Meçnikowiň aýdan pikirne ünsüňizi çeksek, umumy bedendäki ýokanç ojaklaryna garşy fagositleriň orny ulydyr. Retikulýar-endotelýar ulgamynyň diňe bir goraýyş güýçleri bolman onuň garşylyk güýçlerini toplama gioluronidaza we ş.m. bular öýjükdäki membrananyň geçirijiligini ýokarlandyrýar, şeýle-de öýjüklere madda alyş-çalşygynda protoplazma güýjüni ýokarlanmagynyň fizikolloýyd üýtgemegine alyp baryar.

Ilkinji bolup E.M.Gofung (1928) diş pulpasynyň öýjüklere retikulýar-endotelýal ulgamynyň belleýär. Soňra köp alymlar bu maglumaty tassykladylar, ýöne odontoblastlar mezanhymanyň aktiw öýjüklere dälidigini başga bir topar alymlar belleýärler.

Retikulýar-endotelýal ulgamynyň öýjüklere özüne sorup almak ukybynyň üsti bilen kadaly we patologiki ýagdaýlarda üýtgeýänligi barada N.A.Muhyn tarapyndan belenildi. Ol öz barlagyna itleriň dişiň pulpasynyň özüne sorup almak ukybynyň ýokarylygyny belledi. In bir işjeň öýjüklere gistiositleri endotelýal topardaky öýjüklere bellemek bolýar. Gaýnaglama bolan ýagdaýlarynda bejergi geçirlende diş pulpasynyň garşylyk güýjüniň ýokarylygyny özüne sorup almak ukybynyň uludygyny, ýerine ýetirýän işleriniň doly dikeldip boljagyny alymlar öz işlerinde belleýärler.

Diş pulpasy kadaly ýagdaýda işlerini ýerine ýetirende dişiň dokumalary doly iýmitlenýär we gaýnaglamanyň periodont dokumalara aralaşmagynyň önüni alýar.

Iýmitlendiriş işjeňligi

Dişiň gaty dokumasy bitewligine mada alyş-çalşygyga gatnaşýar. Bu mada alyş çalyşyga diş pulpasynyň ähmiýeti ulydyr, esasan hem dentyny, syrçanyň içki gatlaklaryny we sement

gatlaklary iýmitlendirmekde orny ulydyr. Dişiň kökünüň sementi we dentin gatlaklary periodont dokumasynyň üsty bilenem iýmitlenýär. Dişiň syrçasynyň daşky gatlagy sülekeyiň düzümi bilen iýmitlenýär. Şeýlelikde dişiň iýmitlenmegi periodont dokumasynyň, sülekeyiň we diş pulpasynyň ýardam bermegi bilen iýmitlenýär.

Emele getiriş işjeňligi

Diş pulpasynyň dentin gatlagynyň emele gelmeginde esasan hem dişleriň ösýän döwrlerinde ähmiýeti ulydyr. Diş ösüp çykandan soňrada dowam edýär. Ýöne bu işler ýuwaşlyk bilen uzak wagtlap dowam edýär we gurluşyk işlerine berk gatnaşyp öz täsirini ýetirýär. Şondan soňki döreýän dentine ikilenji dentin diýilip atlandyrylýar. Ikilenji dentin döremegi wagtyň geçmegi sebäpli uzak wagtdan diş boşlugyny kiçeldýär. Munyň döremeginiň depgini näçe derejede odontoblast öýjükleri gyjyndyrlanda, ýerine ýetirýän işlerine, göterýän agramlygyna, diş pulpasynyň we umumy bedende bolup geýýän ýagdaýlara berk bagly bolup bilýär.

Terapewtik stomatologlaryň ünsüni çekýän zatlary, diş pulpasy gurluşyk işlerini ýerine ýetirinde onuň üpjünçiligi we garşylyk güýçleriniň ýagdaýy durnukly bolmagy şykeslenmede hem gaýnaglama baglydyr. Haçanda diş pulpasy şikeslenme, alanda üsti açylanda ýa-da gaýnaglama hadysalary bolanda gurluşyk işlerini ýerine ýetirip bilmese, onda biologiki usul bilen bejergi geçirmegek zerur bolmaýar, ýagny diş pulpasyny başga usullar bilen bejermegi geçirmek wajip bolup galýar.

Diş pulpasy şikeslenme ýa-da gaýnaglama hadysasynda doly derejede çüýräp dargaýanlygy barada düşüňjeler bolmagy diş pulpany doly derejede aýyrmak wajyp, diýip hasap edilen bolsa soňky ýyllaryň ylmy çesmeleriniň maglumatlaryna ünsiňi çekseň dişiň kök akabasynyň pulpasyny we täç bölegi doly derejede dikeldip bolýanlygyny mälim edildi. Keseli öz wagtynda dogry anyklanmak we bejergini saýlap, tapawutlandyryp, geçirmek diş pulpasyny doly derejede gurplandyryp, daýandyryp bolýar. Bu barada aýratyn alymlar, şeýle belleýärler haçanda diş pulpasy gaýnaglama hadysasy bolanda pulpa doly çüýremeýänligini we agyramaýanlygy aýan edildi. Hatda täç böleginiň pulpasy çüýräp dargamagynda kök böleginiň pulpasyny saklap alyp galmak barada, öz wagtynda pikir edilse ýokary netijeler ýetip boljagyny belleýärler. Dişiň täç pulpasynyň zeperlemesinde, dişiň dentin gatlagyna kalçin-kalymyny ýapmak bilen pulpadaky zyýanly maddalary özüne sorup alýanlygyny we ikilenji dentin gatlagyny emele gelmegine ýardam berýänligini belleniýär. Şeýlelikde diş pulpasynyň diňe täç bölegine däl eýsem kök bölegini hem dikeldip boljagyny aýtmak bolar.

7.3. Dişiň pulpit keselleriniň sebäpleri.

Diş pulpasyna gyjyndyrjylaryň täsiriniň ýetmegi sebäpli, garşylyk güýjüniň ýüze çykmagyna çişme diýilýär.

Gyjyndyrjylar janly we jansyz topalara bölünýär.

Olaryň birinjisina bakterýalar, kömelejikler we wiruslar.

Jansyzlar toparlaryna himiki, mehaniki, sowuk gyzgynlyk we radyoaktyw täsirler.

Kariýes boşlugynyň üsti bilen diş pulpasyna aralaşýan ilkinji orunda (mikroblar) kijjik kesel dörediji bedenjikler we olaryň zäherleri dentin gatlagyndaky organiki maddalaryny dargadyp, soňra pulpasyna aralaşýar. Olaryň ýollary kesel dörediji mikroblar esasan kariýes köwegiň üsti bilen, doly derejede arassalanmadyk kariýes köwegi, petikleýji doly derejede kariýes köwegini ýapmadyk ýagdaýlarynda petikleýji bilen boşlugyň arasyndaky yşyndan (jaýryjakdan) aralaşyp bilýär. Dişi gurşap alýan dokumalarda gaýnaglama hadysasyny geçirende, periodont dokumanyň

gan we limfa damarlarynyň üsti bilen, şeýle-de dişýany dokumalarda duş gelýän keselleriň çuňlugaornaşyp kisejikeriň üsti bilen aralaşyp bilýär. Pulpit keseliniň döremeginde streptokokklar, iriň dörediji kokkalar, çüýrediji kokkalar, grampolojitel taýajyklar, fuzospirohetler, kömelejikler we ş.m. Aýratyn alymlaryň aýtmagyna görä ýiti gaýnaglamada esasy streptokokklar, stafilokokklar emma üznüksiz gaýnaglamada dürli görnüşdäki mikrofloralar bolup bilýär. Alym W.P. Berežnoý 1985ý. Dürli görnüşdäki pulpit kesellerde 19 görnüşden köpräk kesel dörediji mikroblar ýüze çykarypdyr, olardan stafilokokklaryň (agymtyk, sarymtyk we gyzylymtyl), streptokokklardan (gansorjilar, ýaşylja we gansormaýanlar), içege taýajyklary tetra-kokklar, kömelejikler esasan hem, kandyda topary, mikrokokklar, streptobasilli, sarçini, difteroitlar, gök iriňli taýajyklar, diplokokklar, diplobasillilar. Bularyň içinden has köp düş gelýäni streptokokklar, stafilokokklar we içege taýajyklaryň wekilleri we kömelejikleriden Kandyda toparlarydyr.

Dişiň pulpasy kariýes keselinden soňra, ýüze çykýan howuply maddalar bilen periodont dokumasynyň arasyndaky biologiki bowet hökmünde garalýar. Diş pulpasynyň gaýnaglamasy ilkinji odontogen ýokanç ojagy bolup umumy bedene öziň ziýanly täsirini ýetrýär. Şu ýagdaýlar bilen kadaly diş pulpasynyň fiziologiasyny we patofiziologiasyny öwrenip, dişiň kök böleginiň bitewileýin ýa-da belli bir böleginiň ýaşayşa ukyplylygyny saklap alyp galmagyna ýardam bermek üçin, häzirki zaman gurallar bilen endodontik işlerini berjaý etmäge, kök akabalary şugunki güniň talap edýän petikleýji serişdeler bilen doldurmagyň usullaryny öwrenmek häzirki zamanynyň wajyp meselesidir.

Amaly terapewtik stomatologiyada dişiň pulpasynyň gaýnaglamasyny bejermek ýygy ýygydan duş gelýär. Biziň sebitlerimiziň stomatologiki gullugynda näsaglaryň 16-22%-den gowragy, aýratyn şertlere baglylykda diş pulpasynyň gaýnaglamasy bilen ýüz tutýarlar.

7.3.1. Dörediş sebäpleri.

Diş pulpasynda çişme hadysasy gyjyndyrjylaryň täsirine jogap hökmünde ýüze çykýar, gyjyndyrjylar bolup kariýes köwegynyň üsti bilen diş pulpasyna aralaşýan kesel dörediji mikroorganizimler we onuň zäherleri hem dargan dentin düzümindäki organiki maddalardyr.

Diş pulpasynyň gaýnaglamasyny döredýän sebäpleriň biri hem himiki jisimler (petikleýjileriň düzümindäki maddalar), şeýle-de fiziki (ýokar derejedäki sowuk ýa-da gyzgynyň) täsirleri şuna meňzeş beýleki sebäpler bolup biler.

Kesel dörediji mikroorganizimler we olaryň zäherleriniň diş pulpasyna aralaşmak üçin doly arassalanmadyk kariýes köwegi ýa-da kariýes köwegini petiklenende doly ýelmeşmedik petikleýjileriň aralygy bolup biler.

Diş pulpasynyň gaýnaglamasynda kesel dörediji mikrofloralar we olaryň zäherleri ýagny streptokokklar we başgada çüýrediji kokkalar, iriňleýji kokkalar, çüýrediji bakterýalar, şeýle-de gram-polojitel taýajyklar, fuziosprohetler we kömelejikler. Aýratyn alymlaryň bellemegine görä ýiti gaýnaglama dastreptokokklar we stafilokokklar ýüze çykarylýan bolsa, diş pulpasynyň üznüksiz alawlamasynda garyşyk kesel dörediji mikroorganizimler.

I.I.Oleýnikiň (1990) berýän maglumatynda ýiti gaýnaglamadagan soramaýan D topardaky streptokokklar, ýaşylymtyk öwüsýän streptokokklar we olaryň toparyna degişli däl antygenler hem laktobakterýalar, ýiti iriňlän ýagdaýda altyn öwüsýän we ak öwüsýän stafilokokklar bolup, olar öz ukyplylygyny ýokarlandyryp bilýän görnüşdir, R-gan dargadyjy streptokokklaryň D we F görnüşleri, dişiň pulpasyny çüýredip dargan görnüşe-de anaerob peptostreptokokklar,

streptokokklaryň D we F toparlary, bakterýalar, sprohetler, aktinomiçitler, wibriionlar we stafilokokklardyr.

Diş pulpasyna kesel dörediji mikroorganizimleriň aralaşýan ýoly bolup dentin akabajyklary hyzmat edýär. Şeýle-de kariýes köweginiň gyrlyp arassalananda ,dişleri gyrlandan soň, diş täçlerini ýasamak üçin ölçeg alnanda, dişde goraýjy örtük bolmasa bolup bilýär.

Kesel dörediji mikroorganizimler diş pulpasyna arteryal gan damarlar arkaly gematog haçan-da dişýany dokumanyň çuňlaşan kisejigi bolmagy bilen krýutaj we başgada hirurgiki usullar bilen bejeriş işlerini nädogry berjaý edilende bolup bilýär.

Bulardan başga-da zerur bilmeli sebäpler şu aşakdakylardan ybaratdyr.

Şikeslenme (diş täjiniň döwürmegi, bitewi täç ýa-da kök böleginiň döwürmegi, kariýes köwegini arassalananda diş boşlugynyň açylmagy, polatdan keramykalar ýa-da plastmasdan ýasaljak täçler üçin dişleri gyrlanda, şeýle-de gýşyk dişleri göneltmek üçin ortodontik abzallar we enjamlar bilen aşa köp agram bilen dişi ýerinden üýtgeden ýagdaylarynda ýüze çykyp bilýär).

Parodont keselinde hirurgyky we başga bejeriş işlerini geçirilende .

Himiki maddalaryň diş pulpasyna aralaşmagy (Diş petiklenende ulanylýan ortofosfar turşulygy, organyky däl maddalary saklaýan sementler, plastmas we ş.m.).

Ýokary derejdäki gyzgynlyk (kariýes köweginiň gyrlanda, polatdan ýasalan täçleri keselip aýrylanda ýüze çykýan gyzgynlyk pulpa öz zyýanly täsirini ýetirýär, şeýle-de polatdan ýasalan emeli diş täçleri öz üstünden ýokary gyzgynlygy geçirýär).

Pes ýygylykly ýokary depginli ultrasesler. Diş pulpasynnda haýallyk bilen dentikla we petrifikatsiýalaşmagy, nerw damarlaryň uçlaryny gyjyndyryp, soňra damarlary gysyp, madda alşyk çalşygy bozulyp, diş pulpasynyň ýellenmegine we çişmegine ahyrynda binjalyklyk ýüze çykýar, ýöne gaýnaglama hadysasy bolmaýar.

7.4. Diş pulpasynyň çişmesiniň geçiş aýratynlygy, morfogenezi, mikrosirkulýator üýtgeşmesi.

Diş pulpasynyň çişmesi adam bedeniniň beýleki birleşdirji dokumalardaky ýaly umumy kanunalaýyklykda ýüze çykýar. Gyjyndyrjylaryň täsirine garşy biohimiki, gistohimiki üýtgeşmeler we gandamarlaryň dokumalarynda owunjak düzüminiň üýtgemegi bolup geçýär (7.1.-7.3. surat).

7.1. surat. Pulpanyň stromasy.

7.2. surat. Pulpanyň nerw süýmleri

7.3. surat. Diş kök akabasynyň esasy arteriolyňyň diwarynyň ultrodüzmi.

Diş pulpasynyň ýiti çişmesi-ýiti pulpiti ilki başda, ojaklaryň häsiýeti seroz suwuklygyna eýe bolup. Soňra iriň suwuklygyna öwürlip diş pulpasynyň belli bir böleginiň (absçes) wagtyň geçmegi bilen pulpanyň bitewligine öz içine alýar (empiema).

Ýiti pulpitde ilki başda alterasiýa bilen başlap, fermentleriň (fosfataza, suksinatdegidrogeneza we ş.m.) işjeňligi peselýär. Nukleýin turşulygy bozulyp. Soňra glikozaminoglikanlar bozulyp, bakterýalaryň fermentleriniň täsirine pulpanyň dokumalaryň dargamagy başlaýar. Şeýle-de öýjükleriň düzümi weýran bolýar. Mitohondranyň şikeslenmegi bilen gaýtadan dikeldiş madda alyş-çalşygy bozulýar. Ilki başda zeperlenmegi soňra lizosomiň ýykylmagy netijesinde köp mukdarda fermentler (gidrolitik, glikolitik we lipolitik) erkin ýagdaýa geçmegi bilen, gidroliza höwesjeň ýagdaýda bolup organiki ýag turşulygyny, süýt turşulygyny, aminoturşulygyny, (aminokislota) erkinlige aralaşýar we pulpanyň wodorot ionlaryny köpeldýär hem osmatiki basyş güýji ýokarlanýar.

Pulpada gistominleriň we gistominomenzes maddalary köpelmegi, leýkositler, nekrozinler ýüze çykýar.

Ýiti pulpiti ilki başda gan damarlaryň we öýjükleriň üýtgemegi. Az wagtlaýyn arteriollaryň daralmagy, soňra şolaryň giňelmegi, şeýle-de kapelýarlarda we wenalarda şol hadysalar bolup geçýär. Gan akymlyry ýokarlanýar.

Kapelýar gan damarlaryň içki dartgynlygy basyş güýji ýokarlanýar. Ganyň goýalmagy ýüze çykyp, düzüminiň öýjükleri we gan damarlaryň diwarlary çyşýar, leýkositleriň gan damarlaryň diwarlaryna ýelmeşmegi, ganyň doňmagy peýda bolýar. Gan doňmagy doly derejede erkinlik ýagdaýa geçýär. Tromb döremegi ýokarlanýar.

Çişme hadysada ýellenme peýda bolup, kapylýarlaryň basyş güýji ýokarlanýar, gan damarlar giňelýar, şeýle-de kapilýarlaryň geçirijiligi ýokarlanýar. Soňra pulpada alterasiýa üýtgeşmesi başlap, bozulma çuňlaşýar we ýaşayşa ukyplylygy ýitýär. Metabolizimiň önümleriniň gopyp aýyrmasy kynlaşýar, howa yetmezçiligi ýokarlanýar, şeýle-de ownuk gandamlara madda alşyk-çalşyk bozulmalar, çuňluga ornaşýar we hatardan çykýar. Örän çalt gan damarlarda madda alşyk-çalşygy bozulýar.

Dişin pulpasynyň ýiti çişmesinde ýellenme, tegelek öýjükler, gistiositlerden bölekleyin ýa-da bitewi infiltratlar peýda bolýar. Soňra kollogen süýmleriň distrofiýasy ýüze çykýar. Gan damarlaryň diwarlarynda fibrinler çöküp başlaýar. Gan damarlaryň diwarynyň galyňlygynda lumfoid-gistiositar jisimjikler, fibroblastlar peýda bolup we gistiositar infiltratlar gan damarlaryň içinde peýda bolýaýlar.

Odontoblastlaryň ters taraplara hereket edip, hatardan çykarýar, golayda ýerleşen öýjükleriň dykzlygy üýtgeýär. Eýýäm Çişme hadysanyň başlangyç ýagdaýlarynda fibroblast we gistiosit öýjükleriniň distrofiki üýtgeşmesi diş pulpada ýüze çykýar.

Fermentleriň işjeňligi ýokarlanmak bilen, diş pulpasynyň täç böleginiň çetki gatlakdaky öýjüklerinde turşulyk peýda bolup, gaýtadan dikeldiş hadysalarynyň bozulmagynyň täsirine sitoplazma öýjüklerinde infiltrat suwuklygyň ýygnanmagy başlaýar. Bu hadysalar diş pulpasynyň merkezi we aralyk gatlaklarda ilkinji alamatlary peýda bolup başlaýar.

Sitohromoksidazada çişmäniň infiltrat ojagynda has ýokary derejede geçýär. Şeýle-de pulpasynyň çetki gatyndaky gan damarlaryň şahajyklarynyň dywarynda aşgar fosfatazasynyň işjeňligi ýokarlanýar.

Diş pulpanyň esasy maddalarynyň ýagdaýyna, şu aşakdaky hadysalar, häsiýetlere gabat gelýär. Gepariniň ýitip gitmegi, gialuron turşusyna degişli topardaky pessulfatly muköpolisaharidler ýitip gidýär we bölekleyin hondriotinsulfatlaryň A we Ç görnüşleri köpelmegi, kollogen süýmleriň dargamagy peýda bolýar. Dişin täç we kök bölekdeki pulpasynyň gan-damarlaryň gan suwuklygyndan aşa köp dolmagy. Kariýes köweginiň dübüne golaý ýerlerinde pulpasynyň gan damarlarynda tromblar emele gelip, dykylmak ýüze çykyp geçirijiligi peselýär (7.4. surat).

7.4. surat. Ýiti seroz–iriňli pulpitis.

Esasan hem uly ýaşly adamlarda gan öýmegi peýda bolýär. Gan damarlaryň diwarlaryna gliköproteidleriň ýygnanmagy we bitew diş pulpasynnda gan damarlayynyň gan aýlanyşygy bozulýär, käbir ýerlerinde duýujýlyklar saklanyp galyar, bitewileýin bozulmanyň esasynda diş pulpada bolejik ýerlerde bozulup bilýär.

Çişmede seroz ýagdaýda organell öýjükleriniň üýtgeşmesi ýüzleý bolup, gaýtadan dikeldip bolýan (mitohondraniň gabarmagy, sitoplazmanyň garalmagy) ýagdaýda bolýar. Ilki başda nerw damarlaryň süýmleri üýtgemedik ýagdaýda bolýar. Soňra garşylyk güýjyň täsirine görä üýtgän ýagdaýa geçýär, mysal üçin argifiliň görnüşi dartgynly ýagdaýa geçýär nerw damarlaryň düzüminiň üýgemegi peýda bolýar.

Ýiti serozly-iriňli we iriňli çişmede bölekleyin we bitew leýkositar infiltratlaryň alamatlary (limfoidlar, gistioçitar jisimler) peýda bolýär. (7.5. surat).

7.5. surat. Ýiti ojakly pulpitis .1-dentin;2-odontoblast gatlagy ; 3-damarlaryň gyzarmagy we gan öýmegi.

Ýiti pulpitislerde mikrosirkulator üýtgeşmäniň näsazlyklarynyň ösmegi bilen çişmedäki gan damarlyk keselleriniň ýagdaýy mysaly bolup biler, ýöne weli şonuň bilen bilelikde belli bir öz boluşlygyga

eýe bolýar. Hemme zatdan öň bilen çäklendirilen boşlukda gaýnaglama peýda bolup, soňra çişme hadysa töwerek-daşyna ýayrap köpeliýär we ýokary derejeli ösmekligi bilen, pulpa ulgamynyň potensiýalary geçirjisi bilen, durnuklylyk geçirjisiniň aralygynyň ýapylýar. Soňra pulpa ulgamynda geçirijilik ýeterlik dälligi mälim bolup, keselilik hadysasynda diş pulpasynyň dokumanyň sirkulýasiýasynyň aýratynlyklary bilen, şertlendirilendir özi hem amaly taýdan limfo ownuk damarlardan mahrum bolýär, darajyk kök akabasy arkaly geçýän ýuwkajyk wenulýar kollektorlaryň eksudaty jemlenýär. Bu hadysa diş pulpasyna bitewligine ýaýrmagy bilen, pulpanyň ýerine ýetirýän işleriň aşa ýokarlanmagy başlap, soňra dokumalaryň çuňlukdaky gatlaklaryna aralaşyp gaýtadan dikelmäge mümkinçilik ýitýär.

Ýiti pulpitlerde gan damarlaryň syzyjylygy ýokarlanmak bilen goraýjy öýjükleri mukdarda köp bolup çykaryp başlamagy, mikrofloralaryň zäherleri has köp bolmak bilen, diş pulpasynyň ýaşaýşa ukyplylygyny peseldip başlamagyna baglydyr. Soňra dokumalarda dürli görnüşde çişme alamatlary ýüze çykyp başlaýär (gistomin, serotonin, kinin we ş.m) we şol bir wagtda ganyň düzüminde we damarlarda üýtgeşmeler peýda bolýar. Bu ýagdaýlar suwuklygyň ýygnanmaklygyna ýardam berip çişme hadysanyň başlangyç alamatlary ýüze çykyp, diş pulpasynyň suwuklygy, basyş güýji ýokarlanýar we şeýlelikde agyrylar peýda bolýar. Şeýle ýagdaýlaryň göz başynda anaerob glikoliziň nerw damarjyklaryň uçlaryny gyjyndyrmak bilen (dokumada howa ýetmezçilig başlap) çişme hadysasy we duýujylyk ýokarlanyp agyryň köpelmegine alyp barýar. Mundan başga-da güýçli agyry peýda bolmagy gan damarlaryň geçirijiligi bilen bagly bolup bilýär.

Çişme hadysanyň geçişine baglylykda dürli görnüşde ýiti pulpitler ýüze çykýar. Diş pulpasynda ýiti çişme ýokary duýujylykly görnüşde geçip, çişme garşy güýjiň (immunologiki) durnuklylygynyň esasynda geçýär (allergiki alawlama). Bu hadysalar ilki bilen diş pulpasy kesel dörediji mikroorganizimler awusy bilen zäherlenip, durnuklylygyny ýitirip, soňra suwyklyk ýygnanyp dokumalaryň dargap weýran bolmagyna alyp barýar we diş pulpasynyň jansyzlanmagyna ýetýär. Gan damarlar, düzüminde hatardan çykan we ýaşaýşa ukyplygyny ýitiren gan öýjükleriň köpelmegi bilen hatardan çykýar. Keseliň gelip çykyşynda gaýra goýulmasyz ýokary duýujylygynyň öýjükli perdäniň immun birleşigine we endotelýanyň perdesine ornaşyp, çişme hadysasyny ýokarlandyryp zäherli maddalaryň derejelerini artdyryýär, soňra gan damarlaryň dywarlaryny hatardan çykaryp weýran edýär.

Ýiti pulpidiň hemme görnüşinde ganyň düzüminde we gandamarlarda patologiki üýgeşme hadysasy bolup geçýär. Gandamarlaryň içki diwarynda ýelmeşen gan öýjükleriniň düzüminiň morfologiki üýtgän alamatlar ýüze çykaryp bolýar. Bozulmanyň derejesine görä ownuk gandamarlardaky gan düzüminde ahyrky alamatlar peýda bolup leýkositler, trombositler we başga-da ganyň öýjükleriniň bir ýere dykylmagy, ýagny mikrotromboz emele gelmegi başlaýar. Ertrositleriň jemlenmegi bilen owunjak gan damarlaryň belli böleginde ara gatnaşyk bozulyp togtatýar. Bu ýagdaýlar ilki bilen belli bir ýerde ownuk gan damarlarda soňra, bu hadysa öz meýdanyny giňeldip köpeldýär. Çişme ýagdaýyndaky gyzarmanyň derejesi, diş pulpasynyň görnüşine baglydyr, bu ýagdaý ýuwaşlyk bilen gan damarlaryň geçirijiligini peseldýär. Şeýle ýagdaýlar gos goni pulpanyň dokumalarynda howa ýetmezçiligine we distrofiýa alyp barýar. Gan damarlaryň dykylmagy, umumy dokumalarda ownuk gan damarlaryň gan geçirijiligiň uýtgemegine alyp barýar. Gan damarlaryň göwrümi üýtgeýär, belli böleklerinde giňemek bilen gan aýlanyşyk bozulýar.

Gan aýlanyşygyň duýdansyzlyk bilen bozulmagy gan geçirijiligiň tizligi peselip ganyň düzüminiň uýtgemegine alyp barmak bilen, dokumanyň çuň gatlagyndaky gandamarlaryň şikeslenmegine, soňra damarlaryň özünden daşyna syzyp çykaryşy ýokarlanýar we gan öýjükleriniň weýran bolup dargamagy ýüze çykýär. Şeýle ýagdaýlar pulpanyň bitewi gan damarlaryny gurşap alýar,

arterýollaryň wenullaryň belli böleklerini hatardan çykarýar. Pulpanyň çişme hadysasy bolýan böleginde arterýalarda distrofiýanyň derejesine görä gan damarlaryň dywarlary üýtgeýär. Bu gan damarlaryň aýratyn böleklerinde daralmak alamatlary we dywarlara gan öýjükleriniň ýelmeşmegi bilen öz düzümini üýtgedýär. Köp halatlarda çişip, öýjükleriň endotelýasynyň desklwamasy we suwuklygyň ýygnanmasy peýda bolýar. Ulaldygy (Mikroskóp) arkaly barlaglarda endotelýanyň düýipgöter üýtgeýänligini, bazal perdäniň ýellenmegi, organelliýanyň şikeslenmegi ýüze çykýar. Kapelýar aralyklaryna üýtgeşmeler aralaşýar.

Hat-da şikeslenme çuňlukdaky gatlaklara aralaşsa-da gan damarlaryň diwarlarynyň geçirijiligi kadaly ýagdaýlaradaky ýaly saklanýar, gan öýjükleri diwardan daşyna çykyp bilmeýär, şeýle-de ýellenmek hadysasy belli bir dereja ýetmeýär.

Gandamarlaryň has ýokary derejede daşyna syzyp çykaryşy başlaýar esasan hem kapylýar we kapylýarlaryň töweregindäki gan damarlaryň şahajyklarynda ýüze çykarmak kyn bolmaýar. Köp halatlarda şu gan damarlaryň giňelen ýerlerinde endotelýanyň ýükalanlygy, wezikula we wakulalaryň peýda bolmagy, mitohondranyň çişmegi lizosomal enjalarynyň işjeňligi ýokarlanýar. Endotelýanyň ýadro saklaýan merkezleriniň gan damarlarda çişmegi peýda bolýar. Endotelýal öýjüklerde wezikul bilen wakulanyň aralygynda akaba emele gelýär.

Kapylýarlaryň diwarlarynda iri molekulalar we gan öýjükleriniň daşyna aňsatlyk bilen çykmagyna mümkinçilik döreýär. Soňra gan öýjükleriniň beloklar topary çykyp başlamak bilen asmatyky basyş ýokarlanyp, dokumalarda suwuklygyň syzylp çykmagy köpeliýär hem ýellenme peýda bolýar.

Bazal perdäniň şikeslenmeginiň derejesi dürli-dürli ownuk gandamarlaryň epesli derejelerde üýtgäp durýan bolýar (intaktleýin, inçelen we bölekleyin we ş.m.-görnüşde). Köp halatlarda wenulalarda bazal perdeler endotelýalarda sypyrylyp aýrylýar, soňra ýognalmagyna we dykyzlanmagyna alyp barýar. Bu ýagdaýlar esasan hem gan öýjüklerinden plazmalarynyň damarlaryň diwarlaryna sinmegi bilen ýüze çykýar. Barlag geçirlende himiki düzüminiň üýtgeýänligi beýan edilen. Şeýle-de bir wagtda gan-damarlaryň dywarlarynda endotelýanyň galňamagy, sitoplazmanyň üýtgemegi ýüze çykarylýar. Gandamarlaryň içi daralyp fibroblastlar çöküp başlaýar. Bu hadysalar endotelýal öýjükleriniň distrofiki üýtgedip, gandamarlaryň içinde tromblaryň dykylmagyna alyp barýar.

Ilki başda belli bir bölek ýerinde soňra pulpanyň hemme ýerine ýaýraýar.

Dokumalarda howa ýetmezçiligi başlap dokumalarda CO₂ mukdary ýokarlanýar, turşulyk peýda bolup, metabolizim ýokarlanyp asidoz ýüze çykyp, gan damarlara zyýanly täsiri başlaýar we bölek ýerde bozulma ýüze çykýar. Şeýlelikde gan damarlarda gan aýlanşyk bozulup, basyş güýç ýokarlanýar madda alyş-çalyş bozulýar. Gan damarlaryň içinde dartgynlyk ýokarlanyp, kadaly ýagdaýlar ýitip, suwyklyklaryň ýygnanmagy başlap gan damaryň geçirijiligi peselmegi bilen syzyjylygy ýokarlanýar. Bu ýagdaýlar kök akabanyň geçirijiligi pes ýerlerinde gan aýlanşyga päsgelçiligi ýetirip pulpanyň ýellenmegine çişmegine we periodont dokumadan gelýän gan damarlara öz zyýanly täsirini ýetirýar.

Şu ýagdaýlar pulpa dokumada çişme hadysanyň derejesine görä suwuklygyň köpelmegine we öýjükleriň hatardan çykyp, işjeňligini peseldýär. Elmydama ertrositler we leýkosit öýjükleri ýüze çykaryp bolýar; iriňli çişmede pulpa dokumanyň düzüminiň dargamagyna we weýran bolmagyna ýetýär. Pulpa dokumada leýkositar suwuklygynyň makrofak reaksiýasy bolup geçýär. Pulpa dokumada mikro we makro jisimleriň mukdary köpelmegi goraýyş güýjiň gaýnaglama suwuklygyny eretmegine garşy täsirini ýetrýänliginiň alamatydyr. Makrofagyň ultrodüzümine seredilende öýjüklerin dartgynly ýagdaýda saklanýanlygy mälimdir.

Ýiti pulpiti kesellerinde mikrosirkulator ulgamyna seredilende neýrodistrofiki üýtgeşmesine üns berilmek wajyp. Mieolin we mieolinsiz nerw süýmlerde distrofiki üýtgeşmesi bolup, arabaglanşyk ýitýär we daýanç güýjiň ýiti gaýnaglamada ýitmegine alyp barýar.

Täç pulpasynyň damarlarynyň reýaksiýasy işjeň bolmak bilen Gaýnaglamanyň zyýanly täsiri ýetmegi bilen kök pulpasyna we periodont dokuma öz zyýanly täsirini ýetirýär.

Ýiti pulpiti keselleri üznüksiz pulpiti kesellerine geçýär, ýada doly derejede jansyzlanmagyna alyp barýar.

Üznüksiz pulpiti. Esasan hem ýiti pulpitlerden soňra ýüze çykýar.

Emma ýiti pulpiti az wagtyň dowamynda geçip soňra üznüksiz pulpiti keseli ýüze çykyp bilýär. Üznüksiz pulpiti umumy bedeniň garşylyk güýjüniň üýtgemegine berk baglydyr. Şonuň üçin üznüksiz pulpiti keseli döremeginde umumy beden garşylyk güýjüniň üýtgemegine baglydyr. Şeýle bolanlygy üçin bejergi geçirilende, umumy beden mahsus däl garşylyk güýjüniň ýagdaýlaryny göz önünde tutmak wajypdyr.

Üznüksiz pulpitiň sebäpleri dürli dürli bolup, olar egzogen we endogen ýollar bilen döreýär bilýär. Aýratyn görünüşdäki üznüksiz pulpiti uzak wagtlaýan täsir edýän gyjyndyrjylara, pulpa dokumada garşylyk güýçleriň döremegine mümkinçilik döreýär.

Üznüksiz pulpitilerde mikrofloralar dürli görünüşde bolýanlygy mälimdir. Üznüksiz pulpiti keseline sezewar bolan pulpa dokumanyň düzümindäki mikroflorany öwrenilende 30-a golaý bakterýalaryň barlygy mälim edilendir.

Dokumanyň çuňlukdaky gatlaklarda bir topardaky bakterýalar bolsa ýüzleý gatlaklarda olaryň sany we möçberi köpeliýär. Emma kök akabadaky pulpa dokumanyň ýüzleý gatlaklarynda dürli görünüşde bolmaýar. Üznüksiz pulpiti keseline sezewar bolan dişiň kok akabasyndaky pulpa dokumasynyň düzüminde gan sorujy we gan sormaýan streptokokklaryň, grampolajitel tayajyklary uýşýar. Mikroblaryň jemlenmegi bilen emele gelen toparyny ýüze çykarylanda onuň düzümi süýt turşulukly bakterýanyň ak stafilokokk, streptokokk we çüýrediji iriň suwuklygyny döredýän kokkalardan ybaratdyr. Çüýrän üznüksiz pulpitilerde aktinomçin we grampolajitel kokkalar bolýar. Şeýlelikde çünki şu günde belli bir pikir ýok. Emma tejribe barlaglarda gan sorujy ýaşyl streptokokk, stafilokokk we şuna meňzeşleri ýüze çykarylýar. Şu mikroorganizimler patologiki alamatlar ýüze çykarmakda orny ulydyr.

Aýratyn alymlaryň bellemegine görä pulpanyň ýüzleý we çuň gatlaklarynda kesel döretmeýän mikroorganizimler duş gelýär. Esasan hem üznüksiz fibroz pulpiti kesel döretmeýän mikroorganizimleriň toparyna duşmak bolýar.

Üznüksiz (gangrenoz) çüýrän pulpiti mikroflora duýujylygy ýokary bolup galýar.

Üznüksiz pulpitiň ýitileşen görünüşlerinde dürli görünüşdäki köp sanly kesel dörediji mikroorganizimlere duşmak bolýar. Bu görünüşde pulpanyň dokumalarynda we gan damarlarda üýtgemegi dine bir mikroorganizimleriň kuwwatlygyna däl-de eýsem, olaryň zäherleri we iýmitleriniň täsiri ýeterlik bolýar, ýöne muňa pulpanyň we umumy beden garşylyk güýçleriniň durnuklylygyna-da berk baglydyr.

Çişme hadysasynyň ýitileşmegi dişler nädogry bejerilende, gyrlanda ýa-da aşa köp dişiň üstüne agramlyk düşmegi sebäpli ýada umumy beden üýtgeşmesine, umumy beden keselleri we s.m. ýagdaýlar sebäp bolup biler.

Üznüksiz fibroz pulpitiň patologiki ilkinji alamatlary birleşdiriji süým dokumalarynyň galňap ösüşmegi. Pulpanyň süýmleriň galňamagy. Gyalnoz kollogen süýmlerde gan öýmegi peýda bolýar. Pulpanyň öýjükleri üýtgeýär. Kök pulpada fibroz üýtgeşmeleri bolmak bilen petrifikasiýa bolup geçýär. Süýmlerde bertikler peýda bolup başlaýar. Bertikler ownukly-irili bolmak bilen dürli-dürli bolup, pulpa bitewligine durky bilen şyram bolup bilýär. (7.6., 7.7. surat.). Üznüksiz fibroz pulpiti keselinde odontoblast öýjüklerde wakulizasiýa hadysasy ýüze

çykyp, merkezi gatlaklarda öýjükleriň mukdary köpeliýanlygyny alymlar tarapyndan belleniپ geçilen. L.I.Urbanowiç (1974) elektron mikroskop barlagda organelli fibroblast öýjüklerde distrofiki we destruktiv üýtgeşmeleriň bolup geçýänligini hem-de merkezi ýadronyň çyşýänligi bilen göwrümini saklap galýanlygyny anyklan .Nukleoplazm tüýdilen ýagdaýda .

Aýratyn mitohondralaryň doly derejede dargap ýitip gidýär. Belli bir bölek ýerlerde fibroz çäklenýär ýa-da бүтөwligine pulpa dokuma ýaýraýar. Esasanam bertikli ýerlerdäki dokumalarda. Ownuk gandamlarda skleroz. Esasanam wena damarlarda üýtgeşme peýda bolýar.Kök akabadaky nerw süýmlerde giperimpregnasiýasy ýüze çykýar.

Çişme hadysanyň depgininiň güýçlenmegi esasynda dikeldiş häsýetleri gowlanyar, gandamlaryň dokumalar arasyndaky geçirijilik ýokarlanýar .

7.6. surat. Üznüksiz fibroz pulpiti. Kök pulpasynyň dokumalarynyň fibroz üýtgeşmeleri, öwnuk damarlaryň diwarlarynyň destruksyýasy +200 (W.S.Barkowskiý boýunça).

7.7. surat. Üznüksiz fibroz pulpiti. Kök pulpasynyň içindäki suwklygyň düzmindäki limfositler. 7000. (W.S.Barkowskiý boýunça).

Üznüksiz gipertrofiki pulpiti de diş boşlugyndan ösüp çykýan pulpa dokumanyň epitelial gatlagyň, parenhimanyň we kök ujyndaky dokumalaryň üýtgemegi ýüze çykarylýar. Üznüksiz pulpiti de epitelyanyň peýda bolagyny agyz boşlugynyň nemli bardasynyň epitelyal öýjükleriň giperplazirlenen pulpa dokuma göçüp barmagy bilen düşündirilýär. Epitelyanyň ösmeginden başgada gan (plazma) we limfa öýjüklerinde infiltrasiýasy peýda bolýar. Infiltrasiýanyň ýokary derejede bolmagy bilen epitelyany beýleki dokumalardan tapawutlandyrmak kynçylyk döredýär. Epitelyada leýkositleriň polimorf-ýadrosiniň ýüze çykarylmagy keseli anyklamaga ýardam berýär .

Üznüksiz gipertrofiki pulpiti keseliniň patomorfologiki aýratynlygy pulpa dokumalarynyň bozulan ýerleriniň epitelyasynyň ösmegi ýa-da granulýasyon dokumanyň ösüp adatdan daşary çykmagydyr. Pulpa dokumalarynyň gyzarmagy we aýratyn öýjükleriň maddalarynyň üýtgemegini ýüze çykarylýar. Fibroblastlar elmydama uly ýadrolara çalşyp durmagy. Gistiositleriň

ýadrosy nädogri, taýajyk şekilde bolmagydyr. Kök pulpasynyň öýjükleriniň gidropiki distrofiýasy peýda bolýar .

Çişme hadysasynyň güýçlenmegi bilen infiltratlaryň mukdary köpeliýar we mikroabses peýda bolýar. Pulpa dokumada öýjükleriň çüremegi, leýkositleriň ýygnanmagy we dargamagy ýüze çykýar. Çişme hadysasynyň güýçlenmegi bilen pulpa dokumada granulasyon dokumalar emele gelýar we onuň düzmi limfoýit öýjüklerinden ybaratdyr.

Üznüksiz çürän pulpit keselinde kök pulpada dokumalaryň dargamagy ýüze çykarylýar. Kök pulpasynda granulasýly dokumadan demarkasion gatlak peýda bolýar (7.8. surat). Pulpanyň granulasýly dokumadan aşakda uznüksiz çişme hadysasyndaky ýagdaýlar (fibroz) ýüze çykarylýar. Öwnuk gan damarlarda (wenalarda) trombozlar peýda bolup, ýiti skleroz ýüze çykýar. Ýerlerde fibroit çüremeleri, öwnuk arteriýalaryň diwarlarynda we akymynda tromblar peýda bolýar. Kök ujyndaky öwnuk damarlardaky üýtgeşmeler çürän üzüksiz pulpit keseli anyklamakda ahmiýeti ulydyr .Kök akabanyň inçe ýerlerinde mikroabsesler ýüze çykarylýar. Bu ýagdaýlar pulpa dokumalaryň belli bölek ýerlerinde çüremek hadysasy bolanlygy bilen baglydyr. Şeýle ýagdaýlar dokumada mikroabsesleriň peýda bolmagyna ýardam berýär we daş töweregini granulasýly dokumalar gurşap alýar. Çürän dokumalaryň aşagyna leýkositler infiltrat ýygnanýar. Ondan aşakdaky dokumalaryň düzmi saklanyp galanlygy we bölekleyin çişme hadysanyň barlygy, odontoblastlar degenerasýaly ýagdaýdalygy ýüze çykarylýar. Kök pulpasynda öýjükleriň mukdary juda azalmagy we kollogen süýmleriň distrofiki üýtgemegi ýüze çykarylýar .

7.8. surat. Üznüksiz çüýreme pulpit keselinde pulpa dokumanyň düzüminiň (destruksiýasy) dargamagy

Üznüksiz pulpitleriň ýitileşen ýagdaýynda ýiti çişme hadysasynyň alamatlary ýüze çykarylýar. Absçesler peýda bolup, gandamarlar giňelip, täç we kök pulpasy ýellenen ýagdaýda bolýar. Birleşdirji dokumalaryň düzminiň düşnüksiz ýagdaýda bolup, mukoitli pökgermegi, fibroit üýtgemegi; skleroz we gialinoz. Üznüksiz pulpitleriň ýitileşen ýagdaýlarynda sklerozniň esasynda öýjükleriň we dokuma maddajyklarynyň nädogry ýagdaýlarda bolup galýar.

7.5. Diş pulpasynyň çişmesiniň toparlara bölünişi.

Diş pulpasynyň çişmesiniň toparlara bolnüşi barada birnäçe ýyllaryň dowamynda düşüňjeler öňe sürüldi. Sebäbi pulpitiň sebäplerine, kliniki alamatlaryna, patomorfologiki alamatlaryna we şuna meňzeş ýagdaýlaryny göz önünde tutmak bilen, toparlara bölünende bir pikiri öňe sürmek mümkin däl. Mysal üçin gandamarlaryň gyzarmasyny ýüze çykarmak, ýiti serozly pulpitde kynçylyk bolýanlygy bilen köp halatlarda ony aýratyn görnüşde toparlara goşmaýarlar. Ýa-da bolmasa, pulpit kesellerini umumy gan basyşlarynyň üýtgemegi, şeýle-de gyssagly ýagdaýlarda,

sowuk we gyzgynyň, hemra älemine çykylan ýagdaýlaryndaky täsirine üýtgetmegi ýüze çykaryp bolmaýar.

Dünýä stomatologiýasynda giňden ulanylýan dişiň pulpit keselleriniň toparlara bölünişini ulanylýany, klinikianatomiki ýagdaýlaryny göz önünde tutulyp, E.M. Gofungiň (1927), E.E.Platonowiň (1968) we Bütün Dünýä saglygy saklaýşyň (1975) ýyllarda hödürlän toparlara bölnüşi baradaky pikirlerini beýan etmek ýerlikli diýip hasap edýäris. Umuman şeýleräk toparlara bölünýär.

I.Ýiti pulpit.

- ojaklaýyn
- bitewileýin

II.Üznüksiz pulpit

- fibroz
- ösýän (gipertrofiki)
- çüýrän(gangrinoz)

III.Üznüksiziň ýitileşen pulpiti

Şu toparlara bölünişiniň her bir görnüşinde kliniki alamatlar esasynda anyklanyp, esasy üns arz-şikaýada we kliniki görünýän ýagdaýlary göz önünde tutulan.

Moskwanyň Medisina Stomatologiýa Institutiniň hödürlän toparlara bölünişi kliniki we patomorfologiki alamatlar göz önünde tutulyp şu aşakdaky ýaly toparlara bölünişi hödürülenendir.

I.Ýiti pulpit.

- ojaklaýyn
- serozly
- iriňlän
- bitewileýin
- serozly
- iriňlän

II.Üznüksiz pulpit

- fibroz
- ösýän (gipertrofiki)
- çüýrän(gangrinoz)

III.Üznüksiziň ýitileşen pulpiti

- Diş pulpasynyň bölekleyin aýrylan ýagdaýy
- Diş pulpasynyň bitewleýin aýrylan ýagdaýy

7.6. Pulpidiň geçiş alamatlary we anyklanyşy.

7.6.1.Ýiti ojaklaýyn pulpit.

Ilkinji kliniki alamatlarda hiç hili sebäpsiz agşamlaryna peýda bolýan agyrylar, agyrynyň dowamlygy ilkinji 1-2 minutdan 10-15 minuda çenli, 1-2-nji günlerde, esasan hem agyry agşamaralar peýda bolýar. Agyrynyň häsiýetleri kesilýän, çümýän, ok geçýän ýaly bolýar. Agyrylar sowuga we gyzgyna güýçlenmek bilen näsag şol agyryly dişi gös-göni seljerip, tapawutlandyryp bilýär, emma gyjyndyrjyny aýrylandan soň hem şol agyryly dişte agyry dowam edýar.

Seredilende näsagyn ýüz kesbinde patologiki alamatlar ýok, görünýän ýüz keşbiň deriside we nemli bardasy adaty reňkde bolýar.

Sebitdäki limfa damarlary kadaly ýagdaýda, agzynyň açylyp ýapylyşy kadaly. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň renki hemme ýerde bir meňzeş üýtgedemelik adaty ýagdaýda. Parodont adaty ýagdaýda.

Kesellän dişde kariýes köwegiň çuňlугy, şol çuňlaşan kariýes keseli ýalydyr. Ýöne kariýes köweginiň içinden ýumşan dentinleri aýrylanda, belli bir ýerlerde agyry barlygy we şol agyry dowamlylygy bilen tapawutlanýar, emma diş boşlугy bilen kariýes köwegiň arasy açylmadyk, dişiň üstüne guralyň kömegi bilen kakylp görlende hiç-hili agyry bolmaýar.

Bu görnüşdäki pulpit keseliniň ýene bir aýratynlygy sowuga, gyzgyna we mehaniki gyjyndyrjylara agyry peýda bolup, ol güýçlenýär hem birnäçe minutlap dowam edýär. Elektrik togynyň güýjüne duýjylygy kariýes köweginiň içinde peselen, emma şol dişiň syrçasynyň sagdyn ýerlerinde kadaly ýagdaýlaryň görkezijilerine gabat gelýär.

Rentgen barlagda dişiň kökünüň depejiginde patologiki üýtgeşmeler ýüze çykarylmaýar, dişiň täç böleginde kariýes keseline meňzeş alamatlar ýüze çykaryp bolýar.

7.6.2.Ýiti ýaýraň pulpit.

Bu görnüşde kliniki alamatlary näsagda güýçli derejede geçip uzak wagtda dowam edýär. Kesellän dişde öz-özünden hiç-hili sebäpsiz agşamlaryna peýda bolýan agyry ýüze çykýar. Agyry arasynda aýrylyp asudalyk aralaşýar we soňra täzeden ýene güýçli agyry peýda bolýar we ol agyry gaýtalap duran dowamly agyry döwürleşýär.

Ol agyrylar ilkinji 2 günlerde agşamlaryna güýçlenýän agyry peýda bolýar. Agyrynyň häsiýeti (kesilýän, dogralýan we ok geçen ýaly) bolýar. Agyry esasan hem üç şahaly nerw damaryň ugry boýunça ýaýraýar. Näsag gös-göni haýsy dişiniň agrýanlygyny tapawutlandyryp bilmeýär. Ýene bir alamaty gyzgyna agyry güýçlenýän bolsa, sowuga agyry gowşaýar we peselýär.

Seredilende näsagyn ýüz kesbinde patologiki alamatlar ýok, görünýän deride we nemli barda adaty ýagdaýda we reňkde bolýar. Sebitdäki limfa damarlary kadaly ýagdaýda, agzynyň açylyp ýapylyşy kadaly. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň reňki kadaly üýtgedemelik adaty ýagdaýda, parodont adaty ýagdaýda. Dişiň sudury bözulmadyk, syrçanyň reňki kariýes köweginden özge ýerleri adaty ýagdaýda. Dişde ыrgyldy ýok. Kesellän dişde kariýes köwegi bolup, ol köwek ir wagtda petiklenen bolmagy ähtimal we öň hiç hili bejergi işlerini geçirilmedik bolup, kariýes köweginiň içi iýmit galyndy we ş.m. doly bolmagy ähtimal. Syrçanyň galan ýeri üýtgedemelik. Dürtgüjiň kömegi bilen barlag edilende kariýes köweginiň içindäki iýmit galyndy erkinlik bilen aýrylýar, dürtülip görlende hemme ýerinde agyry peýda bolup, uzak wagtlap dowam edýär. Sowuga we gyzgynlyga duýjylygy ýokarlanyp, dowamatly agyry bolýar. Diş pulpasynyň täç we kök böleginiň ikisi hem gaýnaglamahadysasy geçýänligi sebäpli dişiň üstünden guralyň kömegi bilen kakylp görlende azowlak agyry bolmagy ähtimal. Elektrik tok güýjüne duýjylygy peselip 15-20 mka çenli ýetýär. Rentgen barlagy geçirilende dişiň kökünüň töwereginde patologiki alamatlar ýüze çykarylmaýar. Ka halatlarda şol dişiň töweregini gurşap alýan süňk dokumanyň dasky gaty gatlagyň galnamagy bilen periodont ыsynyň daralmagy ýüze çykmagy ähtimal. Ýiti bitewi pulpit keselini üç şahaly nerw damarynyň newralgyiasyndan tapawutlandyrmakda kynçylyk ýüze çykýar. Şonuň üçinem dişiň syrçasyna we içki gatlaklarynyň gurlyşyna berk ünisüni çekmeli. Newrologiýa keselinde dişiň anatomiki gurlyşy bozulmadyk bolýar, emma pulpit keselinde hökmany şekilde kariýes we soňa meňzeş patologiki bozulmalar ýüze çykarylýar.

7.6.3. Üznüksiz fibroz pulpit.

Näsaglarda aýratyn binjalyklar ýüze çykyp duranok, emma kä halatlarda ýumşaklyk bilen ýuwaşjadan agyry peýda bolup, izigiderli gaýtalap duran binjalyk we bimazalyk peýda bolýar. Şeýle-de gyzgyn, sowuk we gataňsy ýimitler iýlende dişde asudalyk bilen aralaşýan agyry bolýar. Näsaglar sowuk ýerden gyzgyn ýere geçmegi ýa-da girmegi netijesinde dişde agyry ýüze çykyp bilýär.

Esasan hem bu alamatlar üznüksiz fibroz we çüýrän (gangrena) görnüşli pulpitlerde bolup bilýär.

Seredilende näsagyň ýüz kesbinde patologiki alamatlar diş keseli bilen baglansykly ýagdaýlar ýok, görünýän deride we nemli barda adaty reňikde. Ýüz äň sebitdäki limfa damarlary kadaly ýagdaýda agzynyň açylyp ýapylyşy kadaly. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň renki üýtgemedik adaty ýagdaýda, parodont kadaly ýagdaýda.

Dişde çuň kariýes köwegi bolup, köp halatlarda köwegin içi ýapyk bolýar we şeýle-de berkligi hem berdaşlygy bozulan. Üznüksiz fibroz pulpitler köplenç ötüşmedik görnüşdäki kariýes keselini bejerilende aralaýjy gatlaklary goýulman dişiň anatomiki gurluşyny dikeldilenden soňam ýüze çykyp bilýär. Haçanda kariýes köwegini petikleýjini doldurylanda, käbir petikleýjileriň toksiki we zyýanly täsirleri diş pulpasyna ýetirmek bilen hem doly ýelmeşmedik petikleýjileriň arasyndan yş galmak arkaly ýüze çykyp bilýär. Dürtgüjiň kömegi bilen barlananda köwek doly ýapylan bolsa onda agyry bolmazlygy hem ähtimal emma dişdäki köwek açyk bolsa onda hökmany şekilde agyry peýda bolýar. Sowuga we gyzgynlyga esasan hem gyzgynlyk täsir edilende ýuwaşlyk bilen peýda bolýan soňra güýçlenýän agyry ýüze çykýär. Elektrik togyň güýjine kän bir üýtgeşme ýüze çykmaýar.

Rentgen barlagynda adaty kadaly ýagdaýlara golay alamatlar bolup bilýär, ýöne käbir ýagdaýlarda periodont yşynda üýtgeşme peýda bolup bilýär.

7.6.4. Üznüksiz gipertrofiki pulpit.

Bu görnüşde pulpit keseli adaty ýagdaýlarda anyklamakda kynçylyklar ýüze çykmaýar. Sebäbi diş boşlugy açylyp, pulpa dokumanyň çişme zerarly granulasýaly dokuma kariýes köweginde peýda bolup, onuň göwrüminiň ulalyp öz serhedinden ösüp çykyp kariýes köwegiň içini dolduryp durýar. Bu dokuma **palyp** diýip atlandyrlýar. Şeýle görnüşli pulpitde näsag esasan hem gaty görnüşdäki ýimitler iýende açylan pulpa dokuma degilmegi bilen agyry we gan akma ýüze çykýär. Tapawutlandyryp anyklamaly. Haçan-da kök akabanyň geçirijiligi kyn bolup, ýa-da endodontik gurallar bilen ters taraba deşip geçilmegi bilen deşik emele gelen ýagdaýlarda periodont dokumalar ösüp çykan ýagdaýlarda. Munuň üçin kök akaba endodontik gurallardan (Millerin iňnesini) ýerleşdirip rentgen barlagyndan geçirip, şekiline seredilmek arkaly tapawutlandyryp bolýar (surat 7.9).

Seredilip göründe näsagyň ýüz keşbinde adaty ýagdaýda, deri we görünýän nemly bardada üýtgeşme ýok. Näsagyň agzynyň açylyp ýapylyşy kadaly. Agyz boşlugyna seredilende parodont we nemly bardada pathologyky alamatlar ýüze çykmaýar. Kesellän dişde kariýes köwegi ýa-da başga sebäpler bilen diş pulpasy açylan ýagdaýda bolup, ösüp göwrümini ulaldyp öz serhedinden çykyp, kariýes köwegini dürli derejede dolduryp duran ýagdaýda bolýar. Dürtgüjiň kömegi bilen barlananda köwegiň içinden granulasýaly dokuma ösüp çykýar. Reňki gülgüne bolup, agyry we

ganamak peýda bolýar. Rentgen barlagda bu görnüşli pulpitde hem adaty ýagdaýdaky ýaly periodont ýşy kadaly bolýar, emma dişiň periodont dokumasynyň ösen ýagdaýlarynda periodont ýşy giňelen alamatlaryny görmek bolýar. Dişiň üstüne gural bilen kakylp göründe asuda ýagdaýda agyry ýok. Dişiň syrçasynyň sudury adaty ýagdaýdaky reňkde bolýar.

7.9. surat. Üznüksiz gipertrofiki pulpit keseliniň deňeşdirip tapawutlandyrylyşy (1) deşlen ýagdaýdaky ösüp çykan granulasýaly dokuma (2) diş eti emzijeginiň ösüp kariýes köwegini dolduryp duran surati, (3) iki görnüşem bir ýagdaýdaky şekili (4) Kuttleriň täzeden işlenen modifikasiýasy.

7.6.5. Üznüksiz çüýreme (gangrenoz) pulpit

Diş bu görnüşli pulpit keselinde pulpa boşlugy bilen kariýes köwegi açyk bolup, hiç-hili bejergi geçirilmedik ýagdaýda, ýa-da kariýes we onuň ötüşen görnüşi sebäpli petiklenen bolup bilýär. Elmydama bolmasada kahalatlarda öz-özünden peýda bolýan agyry ýüze çykyp bilýär. Şeýle-de iýmit iýlende esasan hem gyzgyn aralaşmagy sebäpli agyry peýda bolup, soňra dowamly agyry güýçlenip bilýär.

Seredilip göründe beýleki görnüşdäki pulpitler ýaly patologiki alamatlar näsagyň ýüz kesbinde ýok. Agyz boşlugynda parodont we nemli bardada kadaly ýagdaýda. Dişiň syrçasynyň reňki adaty ýagdaýda. Dişe dürtgüç guralyň kömegi bilen kakylp barlanylanda agyry ýok emma, çuňrak çüýrän dokumalardan geçip sagdyn dokuma dürtülende dişiň kök akabadaky janly pulpa degilmegi bilen agyry ýüze çykýar. Dişiň täç böleginiň pulpasynyň çüremegi bilen düzümi dargan dokumalar bolup, agyz boşlugynda ýakymсыз is bolýar. Elektrik tok güjine dişiň pulpasynyň ýagdaýny anyklamak (EOD) 40-60 we ondan hem ýokarak mкA bolup bilýär. Dişiň täç bölegindäki kariýes köwegi bolmak bilen ony petikleýji bilen doldurlan bolsa gyzgynlyk täsir edilende sodalyk bilen agyryň agyry peýda bolýar. Dişiň üstüne guralyn kömegi bilen kakylp göründe gowşajyk duýgynyň peýda bolmagy ähtimal. Rentgen şekilde köplenç periodont ýşynyň az kem giňelen bolmagy ähtimal.

7.6.6. Üznüksiz pulpidiň ýitileşmegi.

Üznüksiz pulpit keselleriň ýitileşmegi bilen, ýiti pulpitlerdäki ýaly güýçli agyry bolýar. Şeýle bolanlygy sebäpli hökmany şekilde keseliň taryhyny öwrenmek wajyp bolup galýar. Adaty ýagdaýda güýçli agry bolmak bilen, soňra gaýtalamak ýagdaýy ýüze çykjak ýaly bolup, iýmit

iyende, geplände näsagda täzeden agyry ýüze çykjak ýaly duýgylary başdan geçirýär. Üznüksiz pulpitleriň ýitileşen görnüşini diş boşlugy açyk bolsa kynçylyk bolmaýar, emme dişde kariýes köwegi petiklenen bolsa şonda çylşyrymly ýagdaýlar ýüze çykyp bilýär. Şeýle ýagdaýlarda dişe dürtgüjiň kömegi bilen gürtülip göründe, üstünden guralyň kömegi bilen kakylp, sowugyň, gyzgynyň kömegi, elektrtik togynyň güýjüne dişin ýagdaýyny barlagdan geçirmek anyklamaga we takyk netijeleri almaga ýardam beryar. Üznüksiz pulpitleriň ýitileşen görnüşini amaly stomatologiýada beýleki görnüşdäki pulpitlere garanynda has köp düş gelýär.

7.7. Dişleriň pulpit keselleriniň bejerliş usullary

Dişin pulpit keselleriniň bejerliş usullaryny toparlara bölnüşi

Bejerliş usullar

Dişin pulpasynyň ýaşayşa ukyplygyny ýokarlandyrmak

Biologiki usuly

Bölekleyin(wital
amputa syýasy)

Dişin pulpasyny aýyrmak
(hirurgiki usul)

Wital Dewital

Bölekleyin Bitewligine
(amputasyýa) (ekistropasyýa)

Kombinirlenen /mumyýalaşdyrmak\, kümüşlendirmek

7.7.1.Biologiki usul – Bu usul dişin pulpasynyň bitewiligine ýaşayşa ukyplygyny ýokarlandyrmak, ýiti bölekleyin pulpit we dişin pulpasyny atdanlykda açylmagy sebäpli şu usuly ulanylýär.

Usulyň geçirlişi - Diş pulpasynyň ykbaly dişin dargap weýran bolan dokumalaryny gymaga baglydyr. Dişin köwegini ýuwulýär, in gowşak suw erginlerinden bolan hlorgeksidin, däri-dermanlardan bolan nitrofuran hataryndan furasilin, furagin, furazolidon, lizosim we ş.m. Tersine spirt, efir, 3% wodorodyň perkisini ýaly erginleri ýokardaky maksatlar bilen ulanmak bolmaýar. Dişin gaty dokumasyny gyrylyp arassalananda ilki bilen hökmany şekilde agyrsyzlandyrmaly/ ýerli, mandybulýar, mental, tuberal, infroorbital we ş.m görnüşler bilen. /yzigiderli dynç berip gyrýan dişimiz gymazlygyny üpjün etmek bilen ulanýan borlarmyz arassa bolmaly we näçe ýokary tizlikde bolsa 6000-10000 min/tiz., amalymyz aňsatlaşýar hem gaýry üzülmesiz berjaý bolýär. Diş boşlugyny gyrylanda hiç hili agram we sütem görmeli däl hem pulpa ordasy açylmaly dädir. Boşluk gaýta-gaýtadan ýuwlyp durmaly 0,9% natry hlirid ýa-da juda arassalanan suw bilen. Arassalanan dişin köweginiň düýbini arassa pamyk bilen doly guratmaly we ýokarda bellenen görnüşdäki dermanlardan garyp taýarlap düýbine düşmeli.

Biologiki usulyň düýp maksady diş pulpasyndaky gaýnaglama täsir edip, şonuň soňuna çykmak bilen anatom-fiziologiki ýagdaýlaryny dikeltmek.

Diş pulpasyna göni we göni däl usul bilen täsir edilýär. Göni usul diýip diş pulpasynyň belli bir ýerini açyp дәri-derman bilen täsir edilmegi bolup, kariýes köwegini açylmagy ýada pulpanyň täc bölegini aýryp kök bölegine bejerji täsir ýetirmek. Göni däl usul diýip pulpa golaý dentin gatlagynyň üsti bilen täsir etmek. Diş pulpasynyň farmokoterapiýasyny birnäçe görnüşdәki дәri-dermanlar bilen /antibiotikler, agyrsyzlandyryjylar, çişme hadysa garşy, allargenlere garşy, biostimulrleýji serişeler we ş.m./ geçirmek.

Häzirki zaman farmokologiýada gaýnaglama garşy serişeler toparny ulanmakdan ybarat. Olaryň düzümine alawlamany ýüze çykarýan mikroflora garşy antibiotikler, pulpa dokumasyndaky madda alşyk-çalşygy kadalaşdyrýan serişdelerden /ingibiter proteoliza/, esasy serişdelerden /glikozaminoglikanlar/, antyallergenler /durnuklylygy kadalaşdyrýan serişdeler/, immunologyky hadysany kadalaşdyryjy serişdeler /nukleýinat natri/, uglewodbelok maddalardan /witaminler topary C,P we ş.m./ beloklar topary /mefenamin natri/.

Häzirki zamanda gidroksi kalsi serişdelerinden kalmisin (7.10. surat) sinkewginol hamyry, daňy hökmünde giňden ulanylýär. Bu görnüşdәki serişdeleri ulanylandan soňra näsagda agyr aýrylandan soň birnäçe günden daňynyň üstüni arassalap hemişelik petiklenýär.

7.10. surat. Diş pulpasynyň açylan ýagdaýlarynda Ca (OH) 2 ulanyşynyň görnüşi.
1-petik;2-Aralaýjy ;3-hamyr ;4- Ca (OH) 2.

Iki tapgyrda bejergiş usulyny geçirilende glýukokortiko-antybiotiklerden taýarlanan hamyry (I tapgyrda) wagtlaýyn daňynyň aşagynda goýup, 3-7 günden odontotrop täsirli gidroksikalsi ýa-da sinkewginol hamyryna (II tapgyrda) çalyşmak maslahat berilýär. Bu usul bilen geçirilen bejerginiň täsiri bolmasa onda wital ekstropasyýa usuly geçirilýär.

Diş pulpasynyň ýaşayşa ukyplylygyny ýokarlandyrmak maksady bilen geçirilen bejerginiň täsirine, azyndan 2 ýyldan baha berilmegi maksada ylaýyk hasap etmek bolar, näsagyň ýaşyny, keseliň möhletini, infeksiýanyň aralaşan ýoluna, seredilip göründe alynan maglumatlaryň /rentgen, elektrometriýa, termometriýa we ş.m. barlaglaryň /netijesinde we esasan hem dogry geçirilen bejergä baglydyr. Goşmaça barlaglaryň netijesinde kynçylyk doretmän, pulpit keselini näçe ir ýüze çykarmakda kynçylyk döräp, keseli anyklamakda göýberilen ýalňyşlyk, bejeriş usulyny saýlap almakda päsgel dördýär.

7.7.2. Pulpit keselini wital amputasyýa geçiriliş aýratynlygy.

Pulpany wital amputasyýa usuly geçirmek biologiki usulyna degişli bolup, dişiň kök akabasyndaky pulpanyň ýaşayşa ukyplylygyny ýokarlandyrmaga mümkinçylyk berýär.

Wital amputasyýa usuly bilen ýiti ojakly seroz we iriňli pulpitler, atdanlykda pulpanyň üsti açylmagy, biologiki usul bilen geçirilen bejerginiň netijesi bolmasa we üznüksiz fibroz pulpit kesellerini bejerilýär. Şeýle-de çagalarda dişiň kökleriniň doly ösüp ýetişmedik pulpany bölekleyin aýrmak maslahat berilýär.

Bu usul bilen esasan hem kiçi we uly azy çeyneýji dişleri bejerilýär. Näsagyn bejergi geçirilýän dişini agyrsyzlandyryp, kariýes köwegiň içini antyseptik erginler bilen ýuwlardan soň, kariýesden çüýräp ýumşan dentinleri arassa ekiskowatorlaryň we borlaryň kömegi bilen arassalamaly hem köwege şekil berilýär. Soňra adaty bormaşynyň kömegi bilen /6000-10 000 min. Tizlikdäki /täç böleginiň pulpasyny aýyrylýär we kök akabanyň başlaýan ýerlerini giňeldilýär. Şeýle-de ters konus şekilli bor bilen kök akabany gýňeldip bölekleyin akabadaky pulpany aýyrylýär. Doly derejede gany saklap arassalanan pulpanyň üstüne dentin külkesinden kalmisin, sinkewginol hamyryny düşäp , dentin hamyry bilen ýapmaly. Näsagda agyry binjalyk bolmasa, 3-4 hepdeden soňra gyssagly hemişelik dikeldiji serişdeleri bilen dişni anatomi gurluşyny dikeltmeli.(7.11.-7.13. surat)

7.11. surat. Wital amputasiýadan soňura
Ca (OH) 2 ulanylşy .

7.12. surat. Pulpany bölekleyin aýyrlanda
Ca(OH) 2 täsiri ZM-metaplazii
zolagy., ZÇ-çürän zolak., ZDH-
zolak hadysa bolan dokumalar

7.13. surat. Wital ekistropasiýa amputasion usuly
1-ZnOE-hamyry;2- Ca (OH) 2 -hamyry .

7.7.3. Hirurgiki usuly.

7.7.3.1. Pulpany wital ekstirpasiýa geçirilişi.

Dişni pulpiti keselini bejerilende wital ekistropasiýa usuly, bütün dünýäde amaly stomatologiýada iň bir giňden ulanylýar usulyň biridir.

- Bu usul bilen pulpiti keselleriniň hemme görnüşini bejermek maslahat berilýär.

-Ortopediki bejergiler geçirilende pulpa aýrylmaly bolsa .

-Parodontologiki näsaglary hirurgiki usuly bilen bejergi geçirilmek maksat edilende pulpa aýrylmaly bolsa.

-Wital we dewital amputasiýa usuly geçirilenden soň maksada laýyk bolmasa, kök akabadaky pulpany doly aýyrmak ýerlikli.

Pulpit bejerlende wital ekistropasyýa usulynyň geçiriliş tapgyry

1. Agyrsyzlandyrmak.
 2. Kök akabany arassalamak maksady bilen, dişiň kariýes köweginiň icini gyryp arassalamak.
 3. Dişiň täç pulpany açmak we arassalamak .
 4. Täç pulpany aýyrmak.
 5. Kök akabanyň inçe ýerini arassalap giňeltmek.
 6. Kök akabanyň geçirijiligini we uzynlygyny anyklamak.
 7. Kök akabadaky pulpany aýyrmak.
 8. Kök akabanyň içini endodontik gurallaryň kömegi bilen arassalamak we giňeltmek.
 9. Kök akabanyň içini derman dəriler bilen ýuwmak, arassalamak.
 10. Kök akabanyň içini guratmak.
 11. Kök akabanyň içini häzirki zaman petikleýji serişdeler bilen doldurmak.
 12. Dişiň täç böleginiň anatomiki gurluşyny häzirki zaman petikleýjiler bilen dikeltmek.
 13. Petikleýjini tekizläp, ýylmamak.
-
- Diş pulpasyny infiltrasion, geçiriji duýujlygy çäklendirýän we ş.m. agyrsyzlandyrmak ýeterlik derejede amallary berjaý etmäge mümkinçilik berýär. Emma gerekli bolan ýagdaýlarda umumy agyrsyzlandyrmak maslahat berilýär. Şeýle-de pulpany aýyrmak üçin gös-göni üsti açylan pulpanyň içine agyrsyzlandyrjy serişdeleri göýbermek ýeterlik bolýär. Agyrsyzlandyrjy serişde hökmünde 2% lidikain, ultrokain, artykain, persokain we ş.m. ulanmak maslahat berilýär. Şeýle hem bir gezek ulanylýan şprisleri ulanmak ýerlikli hasap edilýär. Geçiriji agyrsyzlandyrmalardan ýokarky äň dişleri üçin infroorbital, resowý, tubiral, maňlaýdaky uly geçelgeden çykýän üç şahaly nerwiň ikinji şahasyny agyrsyzlandyrmak maslahat berilýär. Aşaky äňdäki dişleri agyrsyzlandyrmak üçin mental, mandybulýär, torusal görnüşli üç şahaly nerw damarynyň üçünji şahasyny agyrsyzlandyrmak maslahat berilýär.
 - Dişiň kariýes köwegini gyryp arassalamagyň /weýran bolup dargan dentin dokumalary /maksady kök akabanyň içini arassalananda endodontik gurallara päsgel bolmaz ýaly şert döretmeli. Kariýes köweginiň ýerleşişine görä kök akabanyň içine geçer ýaly gyryp, arassalap bolmaýär. Şeýle ýagdaýlarda mysal üçin II,III,V topardäki kariýes köwegini arassalananda dişiň kesiji we çeýneýji üstünden açyp arassalanýär. Amaly turbiniý we ýokary tizlikli bormaşyn bilen işlemek maksada laýyk hasap edilýär.
 - Dişiň täç pulpany açmak we arassalamak amaly arassalanan /sterilny/ şar we fissur şekilli borlar bilen geçirilýär. Ilki başda üstüni açmaly we erňeklerini gyňeltmek işini geçirilýär. Kariýes köweginiň diwary erkinlik bilen dişiň pulpa boşlugynyň diwaryna geçmeli.
 - Dişiň täç pulpasyny aýyrmak ýiti eksowator ýa-da şar şekilli borlaryň kömegi bilen amal edilýär.
 - Kök akabanyň başlanýan inçe ýerini arassalap, giňeltmek amaly kiçiräk ölçegdäki şar şekilli borlaryň kömegi bilen geçirilýär. Pessejik tizlikde 800-1000 min.tiz. Ýokary tizlikde dywary deşip geçmegiň ähtimal.
 - Kök akabanyň geçirijiligini we uzynlygyny anyklamak üçin çuňlugy ölçenýän /Milliriň iňnesi/ ýa-da kök iňnesi bolan endodontik gural bilen kök akabanyň içine girip näce derejede geçirijiligini anyklamak soňraky berjaý ediljek amallar üçin wajypdyr.
 - Kök akabadaky pulpany aýyrmak amaly pulpa ýoluýy endodontik guralyň kömegi bilen berjaý edilýär. Guraly kök akabanyň içine geçip bolýän ýerine çenli çümdürüp 2-3 gezek towlap kök akabadan çykarylýär. Akabanyň içi giň bolan ýagdaýlarynda iki sany pulpa

ýoluýy birden işlemek maslahat berilýär. Köplenç bölekleyin ýolup aýyrylýär. Muniň ýaly ýagdaýlarda gaýtalamak maksada okgunly hasap edilýär. Periodont dokumany şikeslendir-mekden gorumak üçin seresap bolmak maslahat berilýär.

Kök akabanyň içini endodontik gurallaryň kömegi bilen arassalamak we giňeldip, petiklemegä taýarlamak amalyny kök burawy, direlbor we raşpil gurallaryň kömegi bilen geçirilýär.

Kök akabadaky dargan pulpa dokumany aýyrmak bilen çäklenmän dentin dokumany aýrylýar. Kök akabada bu gurallar bilen işlenende gan görünmegi we akmagy nädogry edilen hereketiň alamaty bolup, periodont dokumany şikeslendirileni baradaky habardyr. Ýokarda bellenen endodontik gurallar erkinlik bilen işlenilmelidir, soňraky berjaý ediljek amallarda päsgeçilik bolmaly däl.

- Kök akabanyň içini derman dəriler bilen ýuwmak, arassalamak esasy amallaryň biri bolup, gan togtatmak maksady bilen 3% perkisiň wodorody, kaprofen, aminokapiron we erginleri kök inñesiniň daşyna oralan pamyga dermanlary siňdirlip birnäçe min. Kök akabada goýulmaly. Antyseptik serişdelerden 2% gipohlorit natry, 0,3% hlorgeksidin, 96 % spirt efir we ş.m. erginleri ulanmak maslahat berilýär. Derman serişdeleri kök akabanyň içine ýörite taýarlanan lettejikler we kagyzdan taýarlanan gazyklar /stiftler/ awtoklawada arassalap, Petriň gutyjygynda saklap ulanmak ýerlikli hasaplanýar. Akabanyň içini arasslamak birnäçe gezek gaýtalap tä arassalanýança dowam etmeli.

- Kök akabanyň içini guratmak kök akabanyň içini petiklemäge taýarlamagyň esasy tapgyry hasap edilip akabanyň içini doly derejede guratmaly kök inñesine oralan ak pamyga spirt, efir erginler bilen berjaý edilýär. Arassalanandygyny bilmek üçin ak pamygy arassa çykmagy maglumat bolup biler.

Kök akabanyň içini häzirki zaman petikleýji serişdeler bilen doldurmak pulpit kesellerini bejermegiň esasy tapgyry bolup, ýokary derejedäki amaly talap edýär. Amaly berjaý etmekde endodontiýanyň hemme tapgyrlaryny dogry berjaý edilmegi önünde goýulan meseläni çözülmegine uly ýardam berýär. Kök akabalary doldurmak üçin hamyrlar, sementler, stiftler ulanylýar.

Kök dolduryjy guralyň kömegi bilen akabanyň içini häzirki zaman petikleýji serişdeler bilen doldurmak üçin ýörite hamyrlar taýarlap, inçe kök dolduryjy bilen akabanyň içine girip, gural dykylyp durýança ornaşdyrylýar we azajyk yzyna çekip bormaşyny işledilýär 800-1000 tizlikde min. we akabanyň diwaryna ýaýradylýar we bormaşyn işläp durka ýuwaşlyk bilen yzyna çykarylýar. Şeýlelik-de birnäçe gezek gaýtalap akabany doldurylýar. Kök dolduryjy gural akabanyň içinde erkinlikde hereket etmeli.

Dişin kök akabasyň içini hamyrlar bilen doldurylyşynyň derejesini we hilini öwrenmek üçin rentgen barlagy ulanmak maksada laýyk hasap edilýär. Çünki kök akabanyň ujuna 0,5-0,6 mm çenli ýer goýlup üstüni doldurylmak maksada ylaýyk hasap edilýär. Sebäbi şeýle derejede doldurylmagy periodontit keselleiň döremeginiň önüni almakda uly mümkiçilik döredýär. Emma dişin kök akabasyndan hamyry köküň ujuna 1,5 mm cykylmagy nädogry hasap edilýär. Şonuň üçin dişin köküniň akabasyň fiziologiki girelgesine çenli doldurylmak keseliň gaýry üzülmeginiň önüni almaga ýardam berýär.

Dişin täç böleginiň anatomiki gurluşyny häzirki zaman petikleýjiler bilen dikeltmek. Dişin täç böleginiň anatomiki gurluşyny dikeltmek üçin hemişelik petikleýji serişdelerden alyn dişlerde kompositleri, plastmaslary we ionomer sementleri, emma çeyneýji dişlerde hemişelik petikleýji serişdeleriň hemme görnüşini ulanmak maslahat berilýär. Dişin kök akabasyň doldurylyp

bolnandan soň kariýes köwegiň düýbüne aralaýjy gatlak hökmünde ionomer sementlerden düşelip soňundan hemişelik petikleýjiler bilen dişiň anatomiki gurluşyny dikeltmek galýär.

- Dişiň täc böleginiň anatomiki gurluşyny dikeldilenden soň petikleýjiniň üstüni ýylmamak maksada ylaýyk hasaplanylýär.

Dişiň üstüne gara ýokýan kagyzy goýup näsaga dişlerini

Galtaşdymagy maslahat berilip soňundan dişiň üstünde galan yzy ýylmamak işlerini berjaý edilýär. Munyň üçin göwher daşlary ulanylýär, bormaşyny pessejyk tizlikde hereket etmegi bilen gerekli ýerleriniň ýüzüni ýylmamaly. Näsagyň bejerilen dişi beýleki dişlerden hiç hili tapawudy bolmaly däl.

7.7.3.2. Pulpanyň dewital ekistropasyýa geçirilişi

Bu usuly biziň döwletimizde giňden ulanylýar. Muniň üçin Myşýak turşysyny, agyrsyzlandyryjy, antiseptikler, çişme hadysa garşy serişdeler we şeýle-de glýukokortikoidler saklaýan hamyrlar ulanylýär. Myşýak hamyryny dargan dentinlerden arassalap, diş pulpasynyň üstüni şar şekilli borlaryň ýa-da dürtgüjiň kömegi bilen açylandan soň pulpanyň açyk ýerine goýulýär, onuň üstünden agyrsyzlandyryjy siňdirilen ýagly ak pamygy goýulyp, onuň üstüni dentin hamyry bilen agram düşürmän doly ýapmaly. Bir kökli dişlerde 24 sagat, köp kökli dişlerde 48 sagada çenli goýulýär. Myşýak hamyry agyz boşlugyna düşmezligini gazanmaly.

Ikinji gezek näsag ýüz tutanda wagtlaýyn daňyny aýyryp dişiň täc bölegini açyp pulpa dokumany aýryp, kök akabany arassalamak we derman serişdeleri bilen ýuwup, arassalap, periodontit keseliniň ýüze çykmagynyň önüni almak maksat bilen ýod ergini bilen kök akabanyň içini ýüwmak ýerlikli bolar, guradylyp kök akabanyň içini petikläp soňra dişiň anatomiki gurluşyny dikeltmek bilen amal berjaý bolýär.

7.7.3.3. Pulpanyň dewital amputasyýa geçirilişi

Amaly stomatologiýada bu usuly seýrek ulanylýär, esasan hem umumy keseli bolan /ýürek gandamar keselleri, infark miokarda, insult we agyr operasiýa geçiren/ näsaglarda. Şeýle-de bu usuly köp kökli dişlerde ulanylyp akabanyň geçmesi kyn akabalarda maksada ylaýyk. Myşýak hamyry goýlup, pulpa jansyzlandyrylandan soň, täc pulpa aýyrlmagy bilen kök akabadaky jansyz pulpany mumýalaşdyrylýär, ýagny impirgnasyon usuly ulanylýär. Ýörite taýýarlanan hamyrlar ulanylyp dişleriň kök akabasynda goýulýär.

Derman serişdeleri bilen ýüwlyp arassalamak işini pulpany aýyrlmagy bilen gan saklamak maksady bilen antiseptik erginleriň gowşak aşgar toparyndan bolan serişdeleri ulanmaly, periodont dokumany gyjyndyrmaz ýaly. Bu görnüşdäki usul ýalňyşlyk bilen pulpanyň üsti açylmagy, bölekleyin seroz –iriňli, fibroz, gypertrofiki pulpitis kesellerinde antyseptik erginini ulanylmaly periodont dokumada üýtgeşme bolmaz ýaly. Kök akabany ýüwmak üçin 1% hlóramin, 2-3% gipohlorit natry, 0,1 % dekaamin, furazolidon, furasillin, hlóreksidin, protelitiki fermentlerden erginleri maslahat berilýär.

Kök akabany doldurmak üçin periodont dokumany gyjyndyрмаýan hamyrlary ulanmak ýerlikli hasaplanylýär.

Häzirki wagtda giňden ulanylýan hamyrlardan

-Gidroksit kalsi esasynda taýýarlanan hamyrlardan Biokaleks (Fransiýa), Tempkanal –Ca (ABŞ).

- Diaket (Germaniýa)
- Krezopasta (Fransiýa)
- Hamyrlar ewginol we okisid sinka esasynda taýarlanan Germetik (GFR),Grossmana (ABŞ), Ewgodent (RF).
- Epoksit smol esasyndan AN-26,AN-PLUS (Angliýa)Endodont,Introdont (RF).
- Rezorsin –formalyn esasyndan .rezorsin-formalyn hamyry, Forident, (Çehiýa), Biopast, Forfenan (Fransiýa).
- Gataýan petikleýji serişdeler.

Pulpit kesellerini bejerlende göýberilýän säwlikler we gaýry üzülmeler

Dişin pulpasynyň ýaşayşa ukyplylygyny ýokarlandyrylýan usul bilen bejerilende gaýry üzülmesi pulpanyň çüýremegi ýüze çykarylýp, wagtynda önüni alynmasa periodont dokumada gaýnaglamanynyň ýüze çykmagyna alyp barýar. Bu ýagdaýlar esasan hem däri-derman nädogry saýlap alynmak, seroz ýagdaýdan geçip iriňli pulpit keselini bejerilmek maksady bilen biologiki usulyny saýlanyp alynmagy we bu usuly nädogry geçirilmegi.

- Keseli nädogry anyklanylmagy.
- Diş boşlugyny deşilmegi .
- Endodontik gurallaryň döwürlmegi.
- Petikleýji serişdeleri nädogry saýlap alynmagy.
- Kök akabany doly doldurylmadyk ýagdaýda .
- Kökün depejigine petikleýji çykarylmagy.
- Agyrsyzlandyrmagy nädogry geirilmegi .
- Uzak wagt myşýak hamyryny goýulmagy.

VIII Bap

PERIODONT DOKUMANYŇ ÇIŞMESI (INFILOMKATIÝASY)

8.1. Periodont dokumanyň anatomiki -fiziologiki aýratynlygy.

Periodont dokuma-bu ýumşak birleşdiriji dokumadan ibarat bolup, bir tarapyndan äň süňkleriniň alweolýar oýtumynyň kortikal diwarjyklaryna, beýleki tarapdan diş köküniň daşyny guşap alan sement gatlagynyň aralygynda ýerleşýän bedenjikdir. (8.1. surat)

8.1. surat. Periodontyň gurluşy.

- 1-Periodontiň bir bolegi,
- 2-Dişň köküniň sementi,
- 3-Dişleriň aralygyndaky alweolýar ösüntgi.

Periodont dokumasy gös-göni äň süňküniň we diş kökünüň ujundaky geçirijiniň, diş pulpasyna aralaşýan ýerinden başlap äň süňküniň alweolýar oýtumynyň daşky gaty gatlagynyň üstüni örtüp duran dişýany dokumanyň aralygyndaky yşda ýerleşýändir. Diş düwünçeginiň köküniň emele gelýän wagtynda emele gelip başlaýan birleşdiriji dokumadyr. Diş köküniň ösmegi we alweolýar boşlugynyň daşky gaty gatlagynyň emele gelmegi bilen doly periodont yşy (jaýryjagy) emele gelýär. Dişň köküniň doly ösüp ýetişenden soňra 1,5-2,0 ýylyň dowamynda doly emele gelýär. Periodont yşy ortaça giňliginiň ölçegi 0,20-0,25 mm deň bolyar. Dürli täsirleriň ýetmegi bilen bu ölçeg üýtgäp bilýär adamyň ýaşı ulanmagy, dişleriň ösmegi, dişň öz üstüne düşýän agramlygyna hem dürli keselleriň görnüşine baglaşdyryp bolar. Çykmaryk dişleriň köki emele gelen bolsa onda ortaça 2 esse adaty, ýagdaýdaky çeyneýiş işleini ýerine ýetirýän dişň periodont yşynyňkydan kiçi bolýar ortaça 0,05-0,1 mm çenlidir. Gapma garşyşyndaky diş sogrulmagy bilen dişň üstüne düşýän agramlygyň azalmagyna alyp barmagy sebäpli periodont yşynyň daralmagyna ýagny 0,10-0,15 mm çenli ölçegi kiçelip bilýär.

Alym E.M.Gofungiň maglumatyna görä periodont yşy ortaça aşaky ände 0,15-0,22 mm, ýokarky ände 0,20-0,27 mm. Ortaça giňliginiň ölçegi 0.20-0.25 mm deň bolýar. Dişleriň köküniň uç bölegi 0.20-0.25 mm, diş köküniň orta bilinde 0,15-0,17 mm, kökünüň boýunjyk bolegine golaýynda 0,18-0,22 mm çenli bolup bilýär. Adamyň ýaşan döwründe käbir zatlaryň täsir etmegi bilen üýtgeýär, essasanam dişň üstüne düşýän mehaniki artykmaç güýjüň köpelmegi we patologiki ýagdaýlaryň netijesine görä üýtgeýär. Periodont dokumasynyň göwrüminiň üýtgemegi öz hasabyna we daş töweregindäki dokumanyň hasabynada üýtgäp bilýär.

Kabir patologiki ýagdaýlara görä periodont dokumasynyň atrofiýasy bolup geçýär we periodont yşynyň göwrümi kiçelýär. Emma gipertrofiýasy bolup geçse onda ol giňeýär. Dişň köküniň daşynyň (sementiniň) gipertrofiýasy bolup geçse, onda periodont dokumasynyň göwrümi kiçelär.

Periodont dokumanyň çişmesi bolup geçse, dişiň köküniň sementiniň we äň süňküniň alweolýar boşlugynyň ereýänligi bilen, gaty dokumanyň ýerine ýumşak birleşdiriji dokuma emele gelýär hem rentgen barlag geçirilende dişiň köküniň uç böleginde süňk dokumanyň dürli görnüşde bozulanlygy ýüze çykarylýar.

Periodont ýşynyň uzynlygy boýunça seredilende hemme ýeri deň bolmaýar. Diş köküniň orta bili iň dar ýeri bolýan bolsa, dişiň köküniň depejigi iň giň ýeridir. Periodont dokumanyň ölçegi köp ýagdaýlarda kesel döremegi bilen üýtgäp bilýär. Dişiň üstüne düşýän agramlyk köpelmegi bilen periodont ýşynda we äň süňküniň alweolýar oýtumynda diş köküniň hanasynyň (lunka) süňk dokumasynyň düzüminiň üýtgemegi bilen periodont ýşynyň giňemegi bolup bilýär.

Ýagny diş köküniň sement gatlagynyň galňamagy (gipersementoz) bilen periodont ýşynyň ölçegi üýtgäp bilýar. Periodont dokumanyň (infilamatiyasy) çişmesi bolup geçen ýagdaýda diňe alweol oýtumynyň gaty gatlagy üýtgemän (ereman) diş köküniň sement gatlagy eremegi bolup geçýär.

Periodont dokumasy birleşdiriji dokuma bolmak bilen düzüminde dürli görnüşdäki oýjukler, kollogen süýmleri birleşdiriji dokumalar, gan, limfa we nerwi damarlardan ybaratdyr.

Diş köküň depejiginde fibroz dokuma az bolýar emma birleşdiriji süýmlere baýdyr. Periodont dokumada argirofil süýmleri bolýandyr. Kollogen süýmleri /polipeptit /molekul, kollagen fibrill ugruna ýerleşen muny diňe elektron ulaldyýň (mikroskopiň) kömegi bilen görüp bolýar. Fibroz süýmleri ýogin bolmak bilen 5-10 mkm dendir. Fibroz süm dessejiginiň bir tarapy dişiň köküni örtýän sement gatlagyna birleşmek bilen fibroz birleşdiriji süýmleriň arasyna aralaşyp, beýleki tarapy äň süňküniň alweolýa oýtymynyň gaty gatlagyna birleşýär. Şeýlelikde daş töweregindäki dokumalar bilen eriş argaç bolup geçýändir. Kollogen dessejigi alweolýar boşlugynyň gaty gatlagynyň diwaryna golaý ýerlerde nädogry we çylşyrymly ýagdaýda ýerleşýärler. Dişiň köküniň sementiň golaýynda ýonekeý gurluşa eýe bolmak bilen, kollogen süýmleri periodont dokumasynyň ýerleşiş boýunça dürli görnüşde we dürli galyňlykda bolýarlar, sebäbi dessejikleriň göwrümine bagly bolup galýar.

Transeptal süýmler özüniň galynlygy bilen beýlekilerden tapawutlydyr keseligine ýerleşip gapdaldaky dişler bilen birleşýär, özleriniň galyňlygy, dykzlygy bilen birek-biregine berk birleşendir, bularyň arasynda (ryhly) birleşdiriji dokuma ýokdur.

Kollogen süýmleri transeptal toparyndan ýokarda ýerleşmek bilen dişýany dokumanyň esasyny tutýar we köp bölegi özüniň gyýşyk ýerleşmegi bilen dişiň köküniň sementine orenaşyp gidýär we birleşýär. Transeptal topar bilen dişiň boýunjygynyň daş töweregine aýlanyp belli bir bölejik süýmjagaz bilen birleşip özüne aýlaw birleşdiriji adyny alýar. Bu topardaky süýmler aýratyn dessejiklere öwürlip gidip bilýär. Alweolýar boşlugynyň gaty gatlagynyň daşky diwarynyň iň ýokarsyndan başlap periodont ýşynda keseligine ýerleşip, dişiň köküniň daş töweregine süýmler birleşýändyr. Fibroz dessejikleriniň diş köküniň sementine birleşýän ýeri äň süňküniň boşlugynda birleşýän ýerlerinden pesdedir. Şeýlelikde kollogen süýmleriniň fibroz dessejikleri dişi äň süňküniň alweolýar boşlugy bilen birleşdirip dişi şol alweolýar boşlukda sallanyp duran ýagdaýda saklaýar. (8.2 . surat)

8.2. surat. Periodont jaýryjagynda süýmleriň ýerleşişini keseligine kesilende görnüşi.

Periodont süýmleriniň işjeňlik aýratynlyklaryna üns berilse, äň süňkünde (gubcat trabekul) dişleriň emele gelip ösüp çykýan wagtyndan başlanýär. Fibroz dessejikleri dişniň kökünüň depejigine deňeşdirlende boýunjuk böleginde keseligine (radiýal) ýerleşýär, şonluk bilen diş gapdal tarapa gymyldamagyny çäklendirýär. (8.3. surat).

8.3. surat. Periodont süýmleriniň keseligine ýerleşiş, diş keseligine kesilende.

Diş kökünüň depejiginde kollogen süýmler dikligine ýerleşmek bilen dişni äň süňkündäki alweolýar boşlugynyň içinde durmagyna ýardam berýär. Diş kökünüň sementinden öz göz başyny alyp, äň süňküniň alweolýar oýtumynyň daşky gaty gatlagyna birleşýän süýmleriň dessejikleri gapdaldaky toparlary bilen birleşip (anastomoz) arabaglaşygy emele getirýär. Diş öz üstüne düşýän basyş güýjy deňlikde periodont dokumasyna ýaýradýär. Kollogen süýmleriň ýerleşişini göz önünde tutup, şu aşakdaky toparlara bolünyar.

1. Transeptal süýmleri, öz göz başyny dişni boýunjygyndan alyp gaýdyp parodont birleşýär (erkin birleşýän süýmler)
2. Sirkulyar süýmler (Dişni boýunjygy guryşap alyar)
3. Alweolýar süýmleri, alweolýar boşlugynyň (grebuska) hür depesinden dişni boýunjygyndaky semente birleşýär
4. Keseligine ýerleşen diş kökünüň depesindäki süýmler.

Ýokarda bellennyp geçilen süýmler hemme dişlerde ýerleşende özüniň ýerine ýetirýän işlerine görä ýerleşiş aýratynlygy bardyr. Alyn dişlerde (kesiji we giýak) süýmleriň dessejigi gaty inçe bolýar. Esasan hem sirkulýar topary ýagny dişni boýunjygy guryşap alyar. Keseligine ýerleşen süýmler özüniň üç burçluk boşlugyna görä birleşdiriji dokumalardan doldurýar. Ortaça süýmleriniň burçlary 40-45 o periodont yşynda esasan hem (westibulyar) ön tarapynda 35o dendir. Periodont jaýrygynda süýmleriň burçlaryň egrelmesi dürli dürldir. Dişni boýunjyk boleğinde 25-35o, mundan aşak ýanynda bolsa eýäm 45-50o çenli ýokarlanýar. Diş kökünüň depejigine golaý ýerlerde we depesinde süýmler dikligine ýerleşýär. Alyn dişlerde aragafil süýmleri gury ýerleşýär.

Kiçi azy dişlerde kollogen süýmleri yokarda agzalyp geçilenden dişlerinkä garanynda ýogyndyr (galyň). Transeptal we sirkulýar topardaky süýmler tapawudy yok, bir menzeş galyňlykda, dişni kökünüň şekge taraplaryndaky süýmler tapawutly gowy görünýär. Süýmleriň burçlary ortaça

boýunjyk böleginde 20-25o çenly, emma aşaky böleklerinde 50-60o çenli ýokarlanýar. Diş kökünüň depejiginde haç (goşmak) görnüşinde ýerleşýär.

Uly azy dişlerde transeptal we serkulýar topardaky süýmler galyň ýagdaýda bolýar dessejikleriniň bogdagy has uly bolýar.

Periodont dokumanyň düzüminde elastiki süýmler ýaňy ösüp barýan dişlerde duş gelýär emma az möçberde hem inçejik süýmjagazlar periodont birleşmäniň kollogen süýmjagazlarynyň dessejikleriniň arasynda ýerleşýarlar. Esasan hem kesiji we gyýak dişleriň periodont jaýryjaklarynda gabat gelýär. Mundan başga-da (okislitelniý) turşadyjy süýmleri gaty az möçberde bolýar, bu bolsa turşulyga garşy göreşýär. Periodont dokumanyň esasy bölekleriniň biri bolmak bilen, nädogry görnüşde diş kökünüň boýunjyk we depejiklerinde ýerleşýarlar. Şeýle-de özüni maýyşgak süýmleriň düzüminde saklaýarlar. Munyň galnamagy dişiň üstüne düşýän agramyň köpelmegi bilen baglydyr. Gan damarlaryň arasy bilen eriş argaç örülip ornaşandyr. Gurluşyk (plastyky) işjeňlikden (funksiýadan) başgada duýujylyk ilerini, gan damarlaryň diwarlarynda garşylyk güýçlerini berkidýär. Köp kökli dişleriň periodont dokumasynyň düzüminde argyýofil süýmleriň bolmagy bilen özüni retikulýar süýmleri ýadyňa salýar. Esasan hem bu süýmler äň süňküniň ýülüklerine golaý ýerlerde gabat gelýärler.

Periodont dokumanyň süýmleriniň arasynda-da öýjüklere baý bolýar-fibroblastlar özüniň süýrümtil tegelek görnüşli ýadrolary we ýagty sitoplazmalar bilen, tüýjümek birlesdirji dokumalar-Göwrümli öýjikler gistiositler (azaşdyrjy öýjüklər) has ýagty görnüşli ýadrolary kiçijik ölçegde hem däne sypatly sitoplazmalardan ybaratdyr. (8.4.-8.5. suratlar)

8.4. surat. Periodontin fibroblasty.

8.5. surat. Periodontda gistiositler.

Mähnet-iri öýjüklər tegelek we sündirlen şekilde ýerleşýarlar, düzüminde geparin, gistomin duş gelmek bilen bular periodontda birleşdirji dokumanyň aralaşmagyna mümkinçylyk döredýär.

Plazmosit öýjikleri esasan hem dişiň boýunjyk boleginde gabat gelýar. Şekili tegelek bolmek bilen togalak yadrosy, bazofil sitoplazma ýerleşendir.

Dişiň kök boleginde sement dokuma bolmak bilen sementositler öýjikleri bolýar ýagny gurlusik (funksiyany) işlerini ýerine ýetýär. Hem özüniň alweolýar boşlugyna ýerleşen odontoplastlary ýerleşdirýär hem süňk dokumanyň döremegine ýardam berýär.

Şeýlelikde periodont dokumanyň düzüminde tapawutlandyrmasy kyn öýjüklər köp duş gelýar, esasan hem dişiň boýunjyk hem depejiklerinde. Diş kökünüň orta bilinde, periodont ysşynyň ösüp ýetişen fibroblastlar ýerleşýar.

Bulardan başga-da diş köküniň sement bölegindäki birleşdirji dokumada epitelyal galyndylaram duşýar. 8.6. surat. Epitelyal süýmler dişleriň döremeginde, ulalyp ösmeginde uly oruna eýedir, şeýlelik-de bütün ömrüne saklanyp galýar.

Köp alymlar öz ylmy işlerinde şu epitelyal öýjikler käbir täsirleriň tasiri bilen täze döreyän kistogranulýoma, kista we ş.m. ýa-da ötüşen çiş kesellerine getirip bilýar diýip hasap edýärler.

8.6. surat. Periodontdaky epitelial galyndylary.

8.7. surat Nerw gan damarlaryň desseleri we aşaky alweolýar gaty gatlagyň diwary.

1. nerw - damar dessesi.

2. aşaky alweolýar gaty gatlagyň diwary.

Periodont dokumasy gan, limfa we nerw damarlardan torjagazlara baýdyr. Periodont jaýrygynyň depejigini 7-8 sany sahajyklaryň dişe golaý ugurdaş ýerleşýän torjagazlaryň esasy arterýalardan gaýdýar (a.alveolýaris superior, posterior, anterior) ýokarky änden., a.alweolarys inferýor bolsa aşaky ände. Şu sahalar bölünip arabaglaşyk (anastomoz) emele gelip torjagazlar dişiň köküniň daş töweregini gurşap alýar. Dişiň köküniň orta bili we boýunjyk bölegine golaý ýerlerini alweolýar aralykdaky arteriýanyň sahajyklary (rami interalveolýares), ýagny alweolýar boşlugynyň içine wena gan damarlary bilen diwardan ýaýraýarlar. Periodont ýşynynda limfa damarlar gan damarlar bilen birlikde gaýtalanýar.

Periodontiň nerw damarlar gan damarlary ýaly gaýtalanýar. Miýalin newr damarlar dişiň köküniň üçden bir boleginiň depejik böleginde periodont ýşynda fibroz dessejigine we ýönekeý rihli birleşdirji dokumanyň görnüşine geçip gidýär. Belli bölekleri periodont ýşynyň ugry boýunça kese ýatýarlar. Periodontiň orta bili we boýunjyk bölegide äň süňküniň alweolýar boşlugynyň diwaryndan nerw damarlara aralaşýar. Dişiň periodont jaýrygynda diş köküň depejiginden başlap boýunjyk bölegine çenli duýujy nerw damarlaryň şahajygy dürli görnüşdäki düzümi bilen aralaşýar. Ýöne nerw damarjyklaryň dessejiklerini köküň depejik böleginde has köp ýerleşýär we boýunjyk böleginde az ýerleşýärler.

Periodont dokumanyň düzümi bir durkyny saklamaýar hem özüniň ýaşyna görä üýtgäp durýar. Şu üýtgemek diňe süýmleriň düzümi dal öýjügiň hem düzümi üýtgeýänligini aýratyn alymlar belleýärler.

Döwürleri üçe bölünyp, olaryň birinjisi 20-24 ýaş çenli bolup, periodont ýşynyň ösüp kemala gelip kollogen süýmleriň düzüminiň kadalaşyp öz orunlarynda ýerleşýän döwürdür.

Ikinji döwür (25-40 ýaşda) periodont dokumanyň doly ösüp ýetişýän we öz düzümini kän bir üýtgetmeýär.

Üçünji döwür (40 ýaşdan ýokary) Periodont dokumanyň düzüminiň üýtgemegi kollogen süýmleriniň dessejikleriniň bölünmegi bilen diwaryň üýtgemegi bolup geçýär. Kollogen süýmlerine kümüşlendirme usulynyň täsirine görä gara renke geçmegi, aragofil süýümini hem şonuň

ýaly üýtgedýär. Esasan hem dişiň köküniň boýunjyk böleginiň periodont jaýryjaklarynda düzüminiň üýtgeýänligi bellemek bolar. Emma äň süňküniň alweolýar we sementiniň süýmleriniň düzümi kän bir üýtgemeýär. Periodont dokumanyň öýjükleri ýaşa görä üýtgeýär. Az tapawutlandyrylýan fibroblast özüni iň köp ýaýraýan döwri 20 ýaşa çenlidir. Süýmleriň guruplanmagy bilen fibroblastlar öz möçberini azaldýar.

Periodontyn işjeňligi.

- Dişi berk saklaýjy
- Dişiň üstüne düşýän agramlygy ýaýradyjy
- Gurluşyk
- Iýmitlendiriş
- Goraýyş
- Duýujylyk (Sensor)

Esasy funksiýasy - Dişi berk saklaýji. Dişiň äň süňküniň alweolýar oýtumynda süýmleriň kömegi bilen alweolýar boşlugynda berk saklaýar. Periodont yşynynda dürli görnüşdäki süýmler ýerleşmek bilen dişleri äň süňküniň alweol boşlugynda berk saklaýar, ýa-da alweolýar oýtumynyň (lunkanyň) içinde sallanyp durar ýaly saklaýar.

Periodontiň ýene bir esasy funksiýalarynyň biri dişiň üstüne düşýän agramlygy ýaýradyjydyr. Ýagny iýmit iýlende, çeýnelende üstüne düşýän agramlygy deň paýlaýjy aýratynlygy bardyr. Bu borjy fibroz süýmleriň köplügi hem dikiz ýerleşmegi bilen gapdaldan goşmaça süýmleriň goşulyşmagy (anestamoz) we az möçberde birleşdirji dokumanyň dişiň köküniň depejiginde ýerleşmegi bilen baglydyr.

Gurluşik (plasticeskiy) funksiýasy periodont dokumadaky öýjükleriň hasabyna geçirilýar. Sementositler sement gatlagyny ikilenji gezek döredýär, odontoblastlar bolsa süňk dokuma ýardam berýär.

Periodontda Gan we nerw damarlaryň ýardam bermegi bilen iýmitlendiriş funksiýany ýerine ýetirýar. Dişiň köküniň sementi we alweolýar oýtumynyň daşky gaty gatlagy iýmitlenýärler.

Dişiň periodont dokumasy ýokarda belleneninde başgad-a dişleriň ösmegine, çykmagynda we çalyşýan döwürlerinde işjeňlige gatnaşýar, hem-de duýujylyk we goraýyş işlerini ýerine ýetirýar. Şunluk bilen periodont dokumasy umumy bedeni dürli kesel dörediji bakterýalardan we olaryň zäherlerinden hem-de däri-dermanlardan goraýan beden diýip hasap etmek bolar.

Şeýlelikde dişiň periodont dokumasy dürli gornüşdäki çäklendirilen işleri ýerine ýetirýär. Periodontiň ýerine ýetirýän işlerini kadaly saklamak diňe bir ony gurşap duran dokumalary goramak däl, bitewi umumy bedeni goraýanlygyny bilmelidiris, sebäbi diş köküniň ujundaki emele gelýän ojakly alawlamanyň (infilamatiýa) bolmagy umumy bedeni zäherlemeginden çäklendirir.

Aýratynlykda periodontiň embriogenezi, anatomiki gurluşyny we ýerine ýirýän işlerini giňişleýin beýan etmek mümkin däldyr. Sebäbi periodont dokumasyny gurşap duran beýleki dokumalar (alweolýar oýtumu, parodont we ş.m.) bilen berk bagly bolup durýar. Muniň şeýledigini patologiki hadysalary ýüze çykanda mälim bolýar, hökmöny şekilde azda-kände öz täsirini ýetirýänligini ýüze çykarmak kyn bolmaýar. Bularyň hemmesi periodontiň öz daşyny gurşap duran dokumalar bilen berk baglydygyny we şol dokumalaryň bir bölegi diýsek hakykadan daş düşülmez. Periodontiň alawlamasy (infilamatiýa)- periodontit diýilýär.

8.2. Periodontitiň sebapleri.

Periodontit keseli öz sebäplerine görä infeksiýa, şikeslenme we güýçli derman serişdeleriň täsiri ýetmegi arkaly döreýär. Bular üç topara bölünýär. Keseliň geçiş aýratynlygyny göz önünde tutup bejergi geçirilse ýokary netijeler berýär. Şonuň üçin keseliň sebäplerini topara bolup onuň esasynda keseliň geçiş aýratynlyklaryny göz önünde tutmaly, mikroorganizimler bilen zeperlenmek, periodont dokumasynyň bozulmagy, ýymitlenmegiň bozulmagy, güýçli täsir edýän derman ergininiň zeperlenmegi.

Infeksiýa-mikroblaryň zäherleriniň täsir ýetmekliginde ‘ýokanyçperiodontit esasan hem kesel dörediji bakterýalaryň periodont dokuma aralaşmagyndan başlaýar. Esasan hem olardan streptokokklaryň gan sorujylar däl topary-62%, ýaşyljalary -26% we gan sorujylaryň (gemolitiki)-12%. Mundan başgada mikroorganizimler duş gelýänligini. Petriniň gapjagazynda mikroorganizimler ekilende dürli görnüşdäkileriň duş gelýändigini ylmy edebiýat çeşmelerde belleniýär. Laktobakteriýalar, droj gornüşli kömelejikler we ş.m.keseliň döremeginde ýardam berýär.

Kesel dörediji bakterýalaryň periodont dokumalara dürli ýollar arkaly aralaşýarlar. Diş pulpasynyň çüýräp dargamagy bilen kök akabanyň içinden, parodont keselleriň gaýry üzülmegi we periodont dokumany gurşap duran dokumalarda gaýnaglama (infilmatiýa) (osteomyelit, erioz, gaýmorit) bolan ýagdaýlarda gan limfa damarlarynyň üsti bilen aralaşýarlar.

Periodontit keselerinde mikroorganizimleriň birnäçe görnüşleri bardygyny laborator barlaglar geçirilende ýüze çykaryp bolýanlygyny aýry-aýry alymlar öz işlerinde belläp geçýärler.

I.N.Cuprunowanyň geçiren ylmy işlerinde belläp geçişine ünsüňi çekseň, onda onuň barlag geçiren 129 sany üznüksiz periodontit keselli dişlerinden, 186-sany görnüşli kesel dörediji mikroblaryň bardygyny ýüze çikaranlygyny belleýär. Esasan hem streptokokklaryň gan sorujy we gansorujylar däl toparlary hem stafilokokklar bardygyny anyklanylýdyr. Mundan başgada laktobakteriýalar, droj görnüşli kömelejikleriň, wiruslar keseliň döremegine sebäp bolanlygyny belleýärler.

Şikeslenmesi-Diş periodont dokumasynyň şikeslenmesi iki görnüşli bolýar. Birinjisi ýiti, ikinjisi üznüksiz şikeslenmedir. Ýiti şikeslenme diýip esasan hem güýçli, gysga wagtda zarply güýçleriň täsirini diş periodont dokumasyna ýetirilen zıyanlara aýdylýar. Bu ýagdaý esasan hem çagalaryň, özleriniň oýunlar oýnanynda, sport bilen meşgullananda we uly adamlarda şykeslenmeler esasynda bolup bilýär.

Üznüksiz şikeslenme: Nädogry petiklenen dişler, nädogry ýasalan protezleriň klameralary, emeli demir we beýleki görnüşdäki koronkalar, ortodontik gurallary, (haçanda diş hatarlaryny dogurlamak üçin ulanylanda) äňleriň nädogry galtaşmasyna täsir edilýän ýagdaýlarda bolup biler.

Ýokarda agzalyp geçilen ýagdaýlar diş periodont dokumasyna zyýanly täsir ýetende gan öýmeklik, periodont dokumasynyň alawlamasyna getirýär.

Üznüksiz şikeslenme, artyk agramlyk bir diş üstüne uzak wagtda düşende, agramlygy hemme dişleriň üstüne deň ýaýradyp bilmedik ýagdaýda ýüze çykýar. Şikeslenme esasy kesiji we gyýak dişlerde köp gabat gelýär.

Güýçli täsir edýän derman serişdeler bilen zeperlenmesi Diş periodont dokumasyna güýçli täsir edýän derman serişdeleriň täsirine ýüze çykaryp bilýär. Haýsy-da bir derman erginleri periodont dokumasyny gyjyndyran ýagdaýlarynda allergiki ýagdaýlar ýüze çykyp, periodont dokumada funksional üýtgeşmeleri bolup geçýär. Bu ýagdaý esasan diş pulpasynyň Çişmesinde myşýak hamyrlaryny goýlup bejerilende, ýagny möçberi köp, ýa-da uzak wagtda goýulanda ýüze

çykýar. Kök akabalaryny güýçli derman erginleri bilen arasalananda bolup biler. Köp halatlarda dişiň kök akabalaryny petiklenende (sementler, plastmaslar), petikleýji düzüminde tenol, formalin we ş.m. awuly jisimler saklaýan hamyrlar bilen kök akabalary doldurlanda döräp biler. Şuniň ýaly sebäplerini toparlara bölünende periodontit kesellerini bejermeklik usullaryny saýlap almak we gecirmek aňsat bolýär, hem-de gaýry üzülmeleriň öz wagtynda önüni alyp boljaklygyna mümkinçiligi döreýär.

Käbir ýagdaýlarda diş ýany dokumalarynyň şikeslenmesinde, mikroorganizimleriň periodont dokumasyna aralaşmagynda we derman erginleri bilen täsir edilende periodont dokumasynyň alawlamasyna alyp barýar. Şunyň ýaly ýagdaýlarda ‘ýokanyçýada derman erginleri sebap bolýanlygyny saýgarmak aňsat bolmaýar. Şonuň üçin näsaglardan doly keseliň taryhyny öwrenmek wajyp bolýar .

8.3. Periodontitiň (döreýşi geip çykyşy, geçiş aýratynlygy) patogenezi

Bize mälim bolşy ýaly periodontit keseliniň döremeginde diş kök akabanyň üsti bilen periodont ýşyna mikroorganizimler hem onuň zäherleriniň aralaşmagy bilen başlaýar. Mikroorganizimleriň (wirulent) güýçliligine bagly bolman olaryň toksinleriniň periodont dokumanyň süňňüne ornaşmagy bilen dokumany zeperlendirýär we gram otersal bakterýialaryň aralaşmagy bilen periodont ýşynda işjeňlik bilen ýymitlenýär we gan damarlara ornaşýar. Ýiti periodontit keselinde ilki bilen antigeniň çäkli periodont dokuma jemlenip garşylyk güýjüni ýitirýär. Ýagny antygenleriň täsiri bilen periodont dokumasyna we töwerekdäki dokumalara öz zyýanly täsirini ýetirýär. Mikroorganizimleriň güýji, umumy bedeniň we ýerli immunitetiň güýjüne bagly bolup bilýär. Haçanda ýerli garşylykly güýjiň peselmegi we mikroorganizimleň güýjüniň ýokarlanmagy alawlamany şol çäkli periodont dokumany gurşap duran dokumalara ýaýrap äň süňküne ornaşyp, şol dokumalarda çäkli ýada ýaýran iriň suwuklygyny (absçes, flegmonanyň) ýignanmagy bilen umumy bedende zäherlenme bolýanlygyny mälim edýär.

Emma umumy we ýerli garşylyk güýjiň durnukly bolmagy bilen diş kökünüň depejigindäki gaýnaglama daş töweregindäki dokumalara ýaýrap bilmän çäkli meýdanda ornaşyp galýar. Şeýlelikde üznüksiz gaýnaglama geçip ojakly ýokanyç merkezi bolup galýar.

Periodont dokumany gyjyndyrjylar dişiň kök akabasyndan elmydama täsir edip antygen garaşykly ýagdaýdaky we öýjüklere täsir ýetirýänlere bölünýär. Antygene garaşyklar hadysasyna girýänlere immunobirleşigi we IgE hadysasydyr. Öýjükli hadysalara ýokary duýujylykly giç täsir edýän hadysalarydyr.

Alymlaryň bellemegine görä Immunobirleşik hadysasy üznüksiz kök depejigindäki periodontitde başlamagy üçin üç şert gerekdir, hili pese gaçan fagasitar immunobirleşigi, howesli hadysaly ulgam, polimorf-ýadroly leýkositleriň köp mukdarda bolmagydyr. Şularyň hemmesiniň üznüksiz periodontit keselinde oruny ulydyr.

Immunobirleşiji hadysasy IgE hadysasy bilen sataşmagy, üznüksiz periodontit keselinde periodont dokumalarda IgE-niň ýymitlendirmegi we öýjükleriň ýüze çykarylmagy bilen baglydyr. Antygen iki sany IgE-niň molekulalary we öýjikler bilen birleşmegi esasynda öýjügiň içinden gistaminler, serotoninler we beýleki alawlamanyň ýardamçylary erkinlik ýagdaýa geçýär. Bu ýagdaýda gan damarlaryň syzyjylygy ýokarlanmak bilen periodont dokuma leýkositleriň köp mukdary aralaşyp fermentleriň döremegine ýardam berip dokumalaryň dargamagyna alyp barýar.

Ýokary duýujylygyň tiz döreýiş hadysasyna antytela döremek hökman däl, antygeny täsirine periodont dokumalarynda duýujylyk (sensebilizasiýa) döräp bilýär. Sebäbi goraýyş öýjükleri

bolan limfositler köpelip özlerinden çykarýan zaherleri (limfokinler) kesel döredijiler bolup hyzmat edýär. Käbir limfokinler periodont dokumasyndaky öýjükleri dargydyrlar. Limfokinlere degişli bolan osteoklastlary hereketlendiriji ýagdaýlar bolsa süňk dokumalaryň eremegine ýardam berýär. Gaýnaglama bolýan zolakdaky makrofag we adýar.

8.4. Periodontit keselleriniň toparlara bölünişi.

Kliniki geçiş aýratynlygyna ünsüni çekseň onda iki topara bölünýär, ýiti we üznüksiz periodontilere bölünýär. Ýiti periodontitler öz gezeginde periodont dokumada emele gelen suwuklygyna görä bu toparam ikä bolünýär, ýiti seroz we ýiti iriň suwuklygyna. Munyň ýaly topara bolünişik diňe näsagyň arz-şikayatlaryna bagly däl, serozli görnüş az wagtyň dowamynda iriňli görnüşe geçip bilýänligini ýatlamak wajypdyr, sebäbi bu ýagdaý birnäçe zatlar baglydyr, esasan hem näsagyň umumy bedeniniň garşylyk güýjüne.

Üznüksiz periodontitler, periodont dokumanyň dargamagyna görä üç topara bolünýär.

- Üznüksiz fibroz (periodontitis chronica fibrosa)

- Üznüksiz granürleýji (periodontitis chronica granulans)

- Üznüksiz granulamatoz ýa-da granulýomaly (periodontitis chronica granulomatosa s.granuloma).

Üznüksiz periodontitlere zyýanly ýakymсыз täsirleriň täsir etmegi bilen (grip, üşidip-gizdirmagyň) keseliň ýitileşmegine ýardam berýär.

- Üznüksiz periodontitleriň ýitileşmegi .

Näsaglary kabul edilen ýagdaýlarynda ýiti periodontileri üznüksiz periodontitleriň ýitileşmeginden tapawutlandyrmaly. Şonuň üçin kliniki barlaglar bilen çäklendirmeli däl. Hokmany şekilde, labarator, rentgen we ş.m. barlaglar geçirmek wajypdyr. 8.8. surat.

8.8. surat. Periodontit kesellerini rentgen şekilde aýratynlygynyn gornüşü.

8.5. Periodontit keseliň geçiş aýratynlygy.

8.5.1. Dişin köküniň depejigindäki ýiti periodontit.

Bu görnüşde öz boluşly aýratynlykly bolmak bilen duýdansyz güýçli öz-özünden köpelýän bir ýagdaýdan başga ýagdaýa geçip gaýnaglama periodont dokumada bolup geçmegidir. Aýratynlygy esasan hem bir belli dişde we onuň töwreginde güýçli agyry bolmak bilen tutup öz-özünden köpelip elmydama güýçlenýän agyry bolýar. Agyry gyzarma, ýellenme, çişme hem ýygnanýan suwuklygyň derejesine bagly bolup durýar. Ýiti periodontit başda ýuwaşlyk bilen şol zaýаланан dişin özi, soňra töwreginde, wagtyň geçmegi bilen agyry köpelip, güýçlenýär, binjalyklyk köpelip, hat-da üç şahaly nerw damaryň ugry boýunça agyryny ýaýradýar. Bu bolsa eýýäm seroz suwuklygynyň iriňli suwuklygyna geçenligini aňladýar. Ýiti kök depejigindäki periodontit 2-3 günden 2 hepde çenli döwam edýar. Şeýlelikde bu görnüşde öz boluşly bejergi geçirmeklik talap edýar.

Aýratyn alymlar kliniki aýratynlygyny we patologiki anatomiýasyny göz önünde tutyp, bu görnüşü iki akymda geçýär diyip hasap edýärler. Ýagny bir ýagdaýdan başga bir ýagdaýa geçýänligini, bir görnüşden başga bir görnüşe geçýänligini göz önünde tutmalydyr.

Birinji geçiş görnüşi. Periodontiti keseliniň başlangyç ýagdaýynda zäherlenme (intoksikasiýa) bolup geçýänligini bilmelidir, bu ýagdaý esasan hem dişiň pulpiti keselini öz wagtynda bejerilmedik ýa-da nädogry bejerilende bolýandyr. Aýratynlygy uzaga çekýän arakesmesiz güýçlenýän agyry, şol zäherlenen dişiň deňinde bolýar. Soňra dişler galtaşanda agyry köpelip, güýçlenýär binjalyklyk başlaýar. Dişiň deňinde parodontda (desnada) hiç-hili çişmäniň alamatlary ýüze çykmaýar. Ýöne dişiň üstüne dikligine kakylp görlende agyry peýda bolýar. Sebitdäki limfa damarlary palpasiýa edeniňde ulananlygyny we agyry mälüm bolýar.

Patanatomiýasy. Dişiň periodont dokumasyna kesel dörediji mikroorganizimleriň, fiziki, himiki, mehaniki täsirleriň esasynda öýjükleriň metabolizimi bozulýar, şeýlelikde dokumada süýt turşulygy emele gelip, soňra açidoz ýüze çykýar. Bu bolsa dokumalaryň ýellenmegine, damarlaryň diwarynyň dykzlygy, maýşgaklygy, syzyjylygy bozulyp, leýkositler çykyp başlaýar. Mikroskop (ulaldygy) bilen seredilende gan damarlarda gyzarma emele gelenligini ýüze çykarylýar. Daş töweregindäki damarlar seroz suwuklyga aralaşyp, ýellenme emele gelip, çişmäniň alamatlary gurşap alýar. Şu akymda limfa we gistiositar suwuklygy ýygnaýar.

8.8., 8.9. surat.

8.9. surat. Dişiň kökünüň depejigindäki ýiti periodontitde suwuklygyň (infiltratin) ýaýramagy, zäherlenmäniň (intoksikasiýa) geçýän döwürde

Ikinji geçişi görnüşi: Bu ýagdaýda suwuklygyň ýaýramagy bilen üznüksiz, dowamly agyrynyň köpelişligi bellidir. Şol ýagdaýda durup, ka halatlarda güýçlenýänligi bilen bellidir. Şonuň üçin dişe deglen halatynda ýa-da iýmit çeynelende agram düşmegi bilen şol dişde binjalyk köpelip, agyry artýar. Dişe kakylp görlende ilki dikligine, soňra bir az wagtyň geçmegi bilen hemme taraplaýn kakylanda güýçli agyry bolýar. Dişiň kökünüň depejigine suwuklyk bilen dişiň agramlyk ýaýradygy işjeňligi bozulýar, şeýlelikde näsag şol agyryly dişi ösen ýaly duýar hem dişde gymyldynyň derejesi artýar. Bu ýagdaýlar süýmleriň dargamagyna getirip, fibroz (kollogen) süýmler söklenip bölekleyin dargaýan wagty bolyp bilýär. Kesel bolan dişiň deňinde dişýany dokumanyň (desnanin) we onuň aşagyndaky nemly bardanyň gyzarmagy, ýellenmegi hem çişmegi peýda bolýar, şol ýerleri basylp barlananda (palpasiýada) dişiň kökünüň depejiginiň deňinde agyry ýüze çykýar. Şeýlelikde dişiň pulpasy sowuga we gyzgynlyga duýujylygy ýitýär.

Dişiň we äň süňküniň töweregindäki ýumşak dokumalarda ýellenme peýda bolýar, nemli barda-da dişiň deňinde gyzarmagy, ýellenmegi hem gasynly geçýän gatlaklary gabaryp, ýylmanýar we pokgerýär. Sebäbi suwuklygyň derejesi ýokarlanýar we jemlenip iriňli ojaklar emele gelýär. Dişiň daş töweregini iriňli suwuklygy gurşap alýanlygy sebäpli, ka halatlarda diş kakylp (perkusiya) görlende agyry ýitýär, sebäbi dişi gurşap saklaýan süýmer we birleşdirji dokumalar gaýnaglama sebäpli gowşaýar, ýöne basylp (palpasiýa) barlagyny geçirilende güýçli agyry peýda bolýar. 8.10. surat.

8.10. surat. Iriň suwuklygy periodont ýşynyndan daş töweregine ýaýraýşy.

Ka halatlarda absces döremegi bilen parodontyň (desna) nemli bardasynyň astynda suwuklyk köp möçberde ýygnanmagy bilen agyry syňňynlyk bilen köpelýär. Iriňli suwuklygy ýygnanyp dişiň köküniň deňinde nemli bardany ýa-da deriden ýarylyp iriň külteýän ýoda (swiş) emele gelmegi bilen agyry azalyp näsaga rahatlyk aralaşýar.

Ýokarky ände kiçi we uly azy dişlerde periodontit keseli bolan ýagdaýda iriň ýodasy (swiş) ýokarky äň boşlugyna (gaýmorowam pazuha) açylýan halatlar hem bolup bilýär, şonda äň (gaýmorowa) boşlugynda gaýnaglama inflimatiýa başlap biler. Şonda umumy bedeniň gowşamagy bilen umumy beden gyzgyny (temperatura) ýokarlanyp, ýürek bulanma, gaýtarmak, uki bozulmak ýaly ýagdaýlar ýüze çykýar. Munuň ýaly ýagdaýlarda awuly iýmitler sebitdäki limfa damarlaryna ornaşyp başlaýar, şonuň üçin limfa damarlary ulanyp agyry peýda bolýar. Ganyň düzüminde leýkosit, $15-25 \cdot 10^9 / \text{lit}$, ECD ýokarlanýar.

Patologiki anatomiýasy: Ýiti periodonditiň şu görnüşinde leýkositler suwuklygy (infiltrat) ýokarlanýar, ulaldygy (mikroskop) bilen seredilende adaty ýagdaýdakydan ýiti çişmäniň bolmagy bilen suwuklygyň (infiltrat) düzüminde ileýkositleriň mukdary köpelmek bilen leýkositleriň dargamagy (migrasiyasy) başlaýar, dokumalarda iriňli ojaklar döreýär. 8.11.surat. Periodont dokumany gurşap duran äň sünkünde we başga ýumşak dokumalarda gyzarma, ýellenme peýda bolup başlaýar. Sünküň gaty gatlagynyň galňamagy başlap we iriň aralaşmagy bilen sünk ýüliginde gan öýmegi we irinli suwuklygynyň jemlenmegi başlaýar.

8.11. surat. Dişiň köküniň depejigdäki ýiti periodontitde leýkositler suwuklygynyň görnüşi.

Şol wagtyň özünde sünk dokumanyň eremegi we das-töwereginde öýjüklerde, süýmlerde, dokumalar gapdala ýykylmagy bolup geçýar. Onuň daş-toweregindäki birleşdirji dokumalarda ziýan yetmedik dokumalaryň hasbyna öýjükleriň köpelmegi bolup geçýar. Dişiň köküniň depeginde periodont dokumada mukopolisaharidler ýokarlanýar, ýöne adaty mukopolisaharidiň derejesi üýtgemeyär. Periodontiň depejigindäki öýjüklerde ribonukleýinleriň mukdary köpelmegi bilen alawlamanyň suwuklygynyň derejesi peselýär. Ýokarda agzalyp geçilen ýagdaýlary periostit we osteomielit kesellerinde meňzeş bolup bilýär.

Anyklamasy. Ýiti periodontit keselini anyklamak uly bir kynçylyk döretmeýär. Dişin kökünüň toweregindäki süňküň düzüminiň üýtgemeginiň derejesi we ýaýraýşy iki zada bagly bolup durýar.

Birinji alawlamanyň dowamlygyna. Ikinji (periodont dokumanyň düzüminiň üýtgemegine baglydyr. Düzüminiň üýtgemegi ýiti periodontitde näsaglaryň äň süňkünde birnäçe gün geçenden soň rentgen şekilda ýüze çikaryp bolýar. Dogry hem doly keseliň taryhyny öwrenmek keseli anyklamaga uly ýardam berýär.

8.5.2.Üznüksiz periodontitler

Üznüksiz periodontit keselleriniň kliniki geçişleri ýiti periodontit keseline deňeşdirilenden näsagy binjalyklary pes derejede geçýär. Şonuň üçin rentgen barlag geçirmek arkaly keseli anyklamagy ansatlaşdyrýar, tapawutlandyrmak kyn düşmeýär, şeýlelikde rentgen we labarator barlaglaryny geçirmek keseli anyklamakda hem dogry bejergileri saýlap almakda wajyp bolup durýar.

8.5.2.1.Üznüksiz fibroz periodontit.

Bu görnüşli periodontit keselinde näsglarda aýratyn ýüze çykyp duran arz şikaýaty ýokdur. Näsagyň ýüz keşbinde aýratyn alamatlar ýok. Dişin deňinde parodontyň (desnada) we nemli bardasynda üýtgeşme ýok. Dişin üstüne kakylp (perkusiýada) görlede agyry ýok. Üznüksiz fibroz periodontit keseli esasan hem ýiti periodontitden soň ýa-da beýleki görnüşdäki üznüksiz periodontit kesellerini bejerlenden soň ýüze çykyp bilýär. Şeýlelikde dişin pulpit keselerini hirurgiki usul bilen bejerlenden soňra bolýar. Şonuň ýaly hem dişin üstüne düşýän agramlyk aşa köp bolan ýagdaýlarynda ýüze çykýar, bir wagtda köp sanly dişleri az wagtda ýitirmeklik esasyndada bolup bilýär.

Üznüksiz fibroz periodontiti kliniki barlaglaryň netijesinde anyklamak kyn bolýar şonuň üçin näsaglary hökmany şekilda rentgen barlag geçirlmegi wajyp, periodont yşynynda diwarlaryň adaty ýagdaýda ýöne süýmleriň galňamagynyň esasynda giňelenligini ýüze çykarylýar. Alweolýar boşlugynyň diwarlarynyň gaty gatlagynyň we dişin kökünüň sementiniň galňamagy, ýöne bozulan ýeri ýokdur. 8.12. surat.

8.12. surat. Üznüksiz fibroz periodontitiň rentgen suraty.

Patologiki anatomiya: Üznüksiz fibroz periodontitde öýjükleriň sany azalyp, galňan, bedroý fibroz süýmleriň derejesi köpeliýär. Periodont ýşynynda bölekleyin suwklygyň (infitretin) ojaglary, gan damarlaryň guramagy bolup başlaýar. Galňan fibroz süýmleriň nädogry ýerleşmegi süýmlerde şiram (ýaraň izlari) emele gelmegi bilen bagly bolup süýmler galňaýar esasan hem periodontit kesel bolan ýerlerinde. 8.13. surat.

8.13. surat. Üznüksiz fibroz periodontit.

8.5.2.2. Üznüksiz granurleýji periodontit

Bu görnüşli periodontit köp duş gelýän üznüksiz periodontit keselleriniň biri bolamk bilen öz göz başyny ýiti periodontit keselinden ýagny beýleki görnüşdäki üznüksiz periodontitler ýalydyr.

Bu görnüşli periodontit keseli näsagda hiç hili binjalyksyzlik döremän, ka halatlarda dişde sadalyk bilen agyry ýüze çykaryp, siňňinlik bilen binjalyk döredýär. Ýagny şol kesellän dişiň üstünden basylanda sadalyk bilen agyry döredýär. Keseliň taryhyny öwrenilende şol dişiň deninde nemli bardada iriň külteýän ýodajyk (swiş) emele gelip suwuklyk (rinli) çykýanlygy bilen binjalyk edýänligini we onuň ýitip giýänligini soňra tazaden gaýtalaýanlygy barada maglumat jemlenýär.

Seredilende: Näsagyň ýüz-äň sebitleriniň simmetriýasy üýtgedilmedik, ýöne şol dişiň deňinde äň astynda we boýun ýüzünde deride iriň çykýan köwegiň (swiş), sebitdäki limfa damarlaryň ulanmagy hem agyryly bolmagy mümkin. Şonuň ýaly ýagdaýlar köpülenç birinji uly azy dişler sebäp bolan ýagdaýlarynda şol dişiň deňinde duş gelýär. Agyz boşlugyna seredilip görülende, kesellän dişiň täç bölegi sagdyn bolmagy mümkin sebäbi diş şikeslenen bolmagy ähtimal. Köp halatlarda dişiň täç bölegi kariýes we onuň ötüşen görnüşi bolup, şol boşluk petiklenen bolmagy mümkin ýagny ýokarda agzalyp geçilen keselleri nädogry bejerilen bolmagy mümkin, ka halatlarda dişiň kök akabalary açyk, içinde iýmit galyndy we kök akabalarda çüýrän diş pulpasy bolmagy gaty ähtimal. Mundan başgada kariýes boşlugy, diş boşlugy bilen arasy ýapyk bolup biler. Dişiň täjiniň reňki bozulan, gara goňur reňke geçen bolmagy mümkin, dürtgüç dürtülende agyry yok, sebäbi dişiň pulpasyň jansyzlanan ýagdaýdadygyny habar berýär. Şeýlelikde sowuk, gyzgyna duýjylygy hem yokdur. Diş guralyň kömögi bilen kakylp göründe sadalyk bilen agyry ýüze çykyp biler, dişde gymyldy hem bolmagy. Dişiň deňinde parodontda we agyz boşlugynyň nemli bardasynda iriň külteýän iriňli ýodajyk (swiş) emele gelen bolmagy mümkin. Onuň daş töweregi nemli bardada ýellenme, gyzarma hem üstünden basylp göründe boşluk barlygy we birnäçe wagtlap saklanýan oýtum emele gelýänligi (simptom Wazofarez polozitel) duýulýar. Şol iriňli köwekden granulyasion dokuma çykyp durmagy mümkin. kafedramyzyň

ylmy maglumatlaryna görä haçanda dişiň kök akabalarynyň içiniň we köküň ujunyň geçirjiligi giň bolsa onda şol granulýasion dokuma kök akabanyň içinden cykyp bilýänligini bellenilýär. Şonuň üçin haçanda kök akabany arasalanany ýagdaýlarda seresap bolunmasa, onda endodontik gurallar bilen köküň ujuna cykyp nerw we gan damarlary şikeslendirip agyry hem gan akması peýda bolmagy mümkin. Sunuň ýaly ýagdaýlar köp halatlarda, diş pulpasynyň üznüksiz çüýrän (gangrenozly) alawlamasyna meňzeş bolmagy bilen keseli tapawutlandyrmak üçin näsaglary rentgen barlag geçirilende periodontit keselinde dişiň köküniň ujy giňelenligini ýüze çykaryp bolýar. 8.14. surat.

8.14. surat. Üznüksiz granürleýji periodontit. rentgen suraty.

Rentgen alamtalary: Barlagda üznüksiz granürleýji periodontit keselinde şol kesellän dişiň köküniň ujynda äň süňkünde nädogry bürdür südir şekilli süňk bozulması (odyň ýanyp duran şekili) ýüze çykarylýar, siňňinlik bilen sagdyn (kadaly) dokuma geçip gidýänligini mälým edip bolýar. Şol bozulan periodont dokumasynyň golaý ýerindäki periodont ysşynyň (03-05mm) çenli giňelenligini görünýär. Süňküň daşky gaty gatlagy gowy görünýär periodont dokumanyň giňelenligi, diwaryň bozulmagy bilen baglydyr bu ýagdaýlar diňe sagdyn dokuma çenli bolup bilýär.

Morfologiki üýtgeşmeler: Barlaglarda Üznüksiz granülirleýji periodontit keselinde şol kesellän dişiň ujynda granulýasion dokumanyň düzüminde öýjükleriň köpeliş şol sanda ýaşajyk fibroblastlar, plazmasitleriň barlygyny ýüze çykýar. 8.15. surat. Daş töweregindäki süňk dokumanyň siňňitlik bilen ereýänligi mälimdir. 8.16. surat. Süňk ýüliginiň (Gawersiň kanaly) boşlugynyň giňelendigini ýüze çykarylýar. Şol zeperlenen bölekde kollogen süýmjagazlary düýbinden ýok bolýar. Dişde öň kümüslendirilen usul ýa-da impergnasiýa usuly ulanylsa onda bu barlag geçirilýän dokumada agrofily süýmjagazlary emele gelýär. Munyň aýratynlygy periodontdaky kollogen süýmlerinden galyňlygy we eplenlen egri görnüşde ýerleşen şonluk bilen özüni retikulin görnüşli süýmjagazlary ýatladýar. Şol ýerden 3-4 mm çenli gapdala süýşen periodont dokumanyň barlygyny ýüze çykaryp bolýar diýip öz ylmy işlerinde alymlar belleýär. Periodont dokumanyň, diňe süňk dokumasy dälde eýsem dişiň köküniň sement dokumasy bilen bilelikde ereýänligini aýratyn edebiýat çeşmelerinde bellenilýär. Şeýlelikde granulasion dokuma süňk dokumasyndaky boşlugyna aralaşýar hem nemli bardanyň ýa-da deriň astynda granulýoma emele gelýär. Granulýoma köp halatlarda iriň kulteýän ýodajyga (swişe) golaý ýerleşip, şonuň içine ösýär hem onuň içinden daşyna çykýar. Üznüksiz granürleýji periodontit keselinde äň süňküniň alweolýar gaty gatlagy bozulmagy bilen süňküň arasyndaky gan damarlara mikroorganizimleriň zäherlerini ansatlyk bilen aralaşdyrýar, hem bütün bedeni zäherlendirýär. Ýöne bu görnüşli periodontit keselleri bejermek beýleki görnüşlere garanynda gowy netije berýär. Ýagny hirurgiki usuly ulanmasak üznüksiz fibroz görnüşe geçip bilýär.

8.15. surat. Granulýasion dokuma.

8.16. surat. Üznüksiz granurleýji periodontit.

Üznüksiz granurleýji periodontitde.

Deňeşdirme anyklamasy: Üznüksiz granurleýji periodontit keselini, dişiň çuň kariýesinde, üznüksiz fibroz we çüýrän (gangrenoz) pulpitlerden kliniki alamatlaryň esasynda we beýleki görnüşdäki periodontit kesellerinden kliniki hem rentgen barlaglary geçirmek arkaly tapawutlandyryp bolýar. Bu kesellerden tapawutlandyrmak üçin, diş pulpasynyň janly ýa-da jansyzlygyny anyklamak wajyp bolup galýar. Sowuk, gyzgyna hem elektrotogiň güýjüne duýjylygyna barlanylsa ansatlyk bilen tapawutlandyryp bolar. Haçanda şol kesellän diş sowuga we gyzgynlygy duýmasa we 80-100 mK-den ýokary bolsa onda periodont dokumada patologiki alamatlar bar diýip bolar, sebäbi diş pulpasy doly derejede ýaşayşa ukyplygy ýiten diýip aýdyp bolar. Şunyň ýaly ýagdaýlarda hokmany şekilde rentgen barlaglaryny geçirilse has anyk bolar. Dişleriň hemmesinde periodontit keseli bolsa, onda şoňa göräde äň süňkünde dişiň köküniň ujunda üýtgeşmeleri görmek bolýar. 8.17. surat.

8.17. surat. Üznüksiz periodontit keselleriniň rentgen şekilde tapawudy.

8.5.2.3. Üznüksiz granulamatoz periodontit

Bu görnüşde näsglarda aýratyn binjalyk ýüze çykarylmaýar, ýöne diňe ýitileşen ýagdaýlarynda özüniň barlygyny beýan edýar. Kä halatlarda üznüksiz granurleýji periodontit keseliniň häsýetini berip bilýär, ýagny dişiň köküniň deňinde iriňli köwegi (swiş) bolup onuň daş töweregindäki nemli bardanyň gyzarmagy, ýellenmegi ýaly alamatlary emele gelýär. Ýöne arz-şikayat we kliniki görünýän alamatlar ýokdur. Üznüksiz granulematoz periodontit we fibroz periodontit kesellerinde diňe dogry barlaglar saýlanyp alynanda, ýagny rentgen barlagynda dişiň köküniň ujynda we äň süňkünde, süňk dokumanyň bozulanlygyny dogry tegelek ýada togalak şekili 0,5 sm ölçeginde

boşluk barlygyny ýüze çykarylýar. Käbir pursatda dişiň üstüne guralyň kömegi bilen kakylp we basyp barlananda syňňynlyk bilen agyrynyň bolmagy mümkin, şol kesellän dişiň deňinde iriň külteýän ýodojygyň bolmazlygam mümkin. Dişiň syrçasynyň renki üýtgän bolup, gara goňur bolmagy we ozal bejergi geçirilen hem bejergi geçirilmedik bolmagy-da mümkin. Kessellän diş sowuk, gyzgyna duýujylygy ýyten. Elektrik togy 100 mkA den ýokary. Dürtgüçe duýujylygy ýok. Kakylp göründe agry ýok bolmagy mümkin we köküň ujunda boşluk bolup, şol boşluk dokumadan dolydygyny aňyp bolar.

Kafedranyň geçiren ylmy işlerine ser salynsa ýokarky ände (64%) we aşaky ände (36%) çenli duşýanlygy beýan edildi. Şeýle-de bu görnüşli periodontit keseli uly azy dişlerde (58%), kiçi azy dişlerde (34%) kesiji dişlerde (8%) çenli esasan hem 20-29 ýaşlarda duşýanlygyny ýüze çykarylady. (Paşayew G., Kulow M.1999).

Rentgen barlagy. Rentgen surata seredilende, kliniki we patomorfologiki maglumatlaryna köp halatlarda gabat gelmeýär. Üznüksiz granulematoz periodontit bolany bilen, köp ýagdaýlarda dişiň täç böleginde kariýes boşlugy bolmak hökman däl, sebäbi şikeslenme esasynda bolmagy gaty ähtimal. Diş pulpasy jansyzlanmagy bilen, soňra diş kökünüň uýynda granulýoma emele gelip bilýär. Kariýes boşlugy elmydama diş boşlugy bilen arasy açyk bolmaýar. Rentgen şekilda dişiň kökünüň uýynda äň süňkynde düzüminiň bozulanlygyny mälüm bolup, tegelek, ýarym tegelek gornüşde, gralary dogry şekilde 0,5 mm çenli bozulan ojagy görünýär. 8.18. surat. Şol rentgen şekilynda görünýän ýagtylygynyň derejesi granulýomanyň morfologiki guruluşyna we äň süňküniň dykzlygyna bagly bolýar.

8.18. surat. Üznüksiz granulýomtoz periodontit.

Patomorfologiki üýtgeşmeler. Üznüksiz granulematoz periodontitde, periodont dokumanyň äň süňküne aralaşýan ýerinde, fibroblastlar ornaşan öýjükler diş kökünüň ujuna ortulen ýagdaýda galýarlar. Granuliomanyň merkezinde fibroblastlar, leýkositler we plazmasit öýjükleri nädogry ýagdaýda ýerleşýärler. Granulýomanyň köp wagt durmagy bilen öýjükler azalyp, süýmjagazlar köpeliýär.

8.19. surat.

Soňra çetki gatларында kollogen süýmjagazlary bilen ýelmeşen fibroblastlardan özboluşly fibroz perdeji emele gelýär. 8.20. surat.

8.19. surat. Kollogen fibril desejikleri üznüksiz granulematoz periodontitde.

8.20. surat. Granulematoz periodontitde fibrom kapsulaň emele gelmegi.

Agrofil süymjagazlary granulamatoz dokumanyň merkeze aralaşyp tor görnüşinden retikulýar süymjagazlaryndan süňküň ýüligine aralaşýarlar. Ýönekeý prekollogen süymjagazlary bölejikleriň arasynda gabat gelýär we soňra birleşip kollogen süymjagazlary emele getyrýärler, bu süymjagazlar esasan periodont dokumasynyň äň süňküne aralaşýan ýerlerinde köp gabat gelýär. Granulýomanyň merkezinde az möçberde plazmo we başgada öýjükleri bolup, olar öz gözbaşyny dokumalardan we gan öýjüklerinden alyp gaýydýar. Hemme granulýoma dokumada epitelyal süýlerini saklaýarlar. Şonuň üçin anatomiki gurluşına görä iki topara bölünýär, çylşyrymly epitelyal we ýönekeý epitelyal. Epitelyal dal görnüşli granulýoma 8-10% çenli gabat gelýär, emma epitelyal görnüşli granulýoma has köp duşýar.

Granulýomanyň gistohimiki düzümini öwrenilende gialuron turşuligi we plazmoli epitelyal öýjüklerde -mukopolisaharydler ýüze çyarylýar. Granulýomanyň merkezi boşluk emele gelen bolsa, onda oňa kistogranulioma diýilýär. Şonuň merkezindäki öýjükleriň we süýmleriň köpelmegi granulýomanyň ulanmagyna alyp barýar ýa-da onuň iriňli suwuklygyna geçip gidýär we çişip ýarylýança ulanýar.

Kistogranulioma öz boluşly bolmak bilen äň süňküniň dogry tegelek şekili eremeginiň esasynda dişiň kökünüň uýynda boşluk emele gelip merkezi boş galary dokumadan ybaratdyr. Rentgen şekilynda äň süňkünde dişiň kökünüň uýynda garanky kolege (renki) görmek bolýar. Ýöne kistogranulýomanyň ölçegi kistanyň ölçeginden kiçi bolýar 0,5-0,7 sm. çenlidir. Şeýlelikde has dogry anyklamak üçin patomorfologiki barlaglar gerekdir.

Alymlar toparynyň geçiren ylmy işlerinde şu aşakdakylary ýüze çykarylýar ýagny granulýomany birnäçe gaty (zlagy) bolýar. 8.21. surat.

-Çürän gatlak (nekroz) Bu gatlakda çüýrän dokumalar we bakteriýalar bolýar.

-Öýjüklerden emele gelen gaty. Bu gatlakda leýkositler, limfositler we osteoklastlar.

-Gyjyndyryji gatlak. Bu gatlakda diňe granulýosion dokuma bolup, bakteriýalar ýokdyr.

-Ugrukdyrjy (stumulýasya) gatlagy. Bu gatlakda osteoblastlar we fibroblastlar özüni hyjuwly ýagdaýda saklaýarlar we kollogen süýmlerini döretmekde ýardam berýär.

Deňeşdirme anyklamasy. Üznüksiz granulamatoz periodontitler esasan hem orta, çuň kariýeslerden, üznüksiz fibroz, gangrenoz pulpitlerden hem beýleki görnüşdäki periodontit kesellerden tapawutlandyrmak wajypdyr.

Dişiň kariýes we pulpitis kesellerinden tapawutlandyrmak üçin termodiagnostika (sowuga we gyzgyna duýujylygyny anyklamak arkaly diş pulpasynyň janly ýada jansyzlygyny barlamak) elektroodontodiagnostika EOD usullary bilen dişiň gaty dokumasyna we pulpasyna baha bermek bilen keseli tapawutlandyrmak hakykata golaý maglumat almak bolar.

Rentgen barlagy bilen keseli tassyklamak mümkiçiligi köpeliýär. Rentgen barlagyň netijesi boýunça deňeşdirmek üçin şu aşaky ýagdaýlara üns bermek zerur:

-Dişiň kökünüň ösüş zolagyny anyklamak.

-Äň süňküniň hususy anatomiki gurluşına, süňk dokumanyň akabalarynyň ýerleşişini, ýagny mental we rezsowi geçirijileriň ýerleşen ýerindäki dişlerde kesel bolan ýagdaýlarda deňeşdirmek zerur.

-Kistogranulýomadan

-Radikulýar kistadan

-Ýerinden nädogry çykan diş kökleri, ýagny kentlewük hem çekge tarapdaky we alweolýar kentlewük taraplardaky ýerinden çykan diş kökleri bilen granulýomalary tapawutlandyrmak zerur.

Geçiş aýratynlygy

Üznüksiz periodontit kesellerinde diş syrçasynyň renki garalýar, gaty dokumanyň iýmitlenişi bozulmagy bilen, diş pulpasynyň doly derejede jansyzlanmagy bilen, barlag geçirilýän diş hiç hili sowyk-gyzgyna duýjylygy bolmaýar we elektrotoga duýjylygy 80-100 mkA -den ýokary bolýar.

8.5.2.4. Üznüksiz periodontitiň ýitileşmesi

Üznüksiz periodontit keselleriň arasynda granürleýji we granulýomatoz görnüşleri iň köp ýitileşýärler, emma fibroz gornüşi olara garanynda ýitileşen ýagdaýlary seýrek duşýar.

Geçiş aýratynlygy: Üznüksiz periodontitleriň ýitileşmesiniň ýiti periodontit keselinden kliniki tapawudy ýok diýip hasap edip bolar. Ka halatlarda ýiti periodontit keseliniň kliniki başlanyşy, üznüksiz periodontit keseline meňzeş bolmak bilen tapawutlandyrmak kynçylyk döredýär, sebäbi periodontit keseliniň iki görnüşinde üznüksiz uzaga çekýän öz özünden köpeliýän ýürege düşýän agyry, äň süňküni gurşap alýan ýumşak dokumanyň ýellenmegi, sebitdäki limfa damarlarynyň üýtgemegi, ulalmagy we agyry doremegi, kesellän dişiň yrgyldamagy, palpasyýa edilende dişiň kökünüň deňinde nemli bardanyň çişen we güýçli agyry bolmagy bilen baglydyr.

Şeýle hem köp näsaglarda kelle agyry, ýürek bulanma, uky bozulmak, bedeniň umumy gyzgyny ýokarlanmagy, leýkositoz we ECD ýokarlanmagy bolup geçýär. Emma periodont dokumada süňk dokumanyň üýtgemegi, şeýle hem iriň suwikligini çykarýan (swiş) ýodajygynyň bolmagy, äň sebitlerinde iriňli çiş keselleriniň dörrär diýýän pikiri aýdyp bolmaz, ýöne üznüksiz periodontit keselinde, kafedramyzyň geçiren ylmy işlerinde we başga alymlary ylmy islerine ünsüni çekseň 37-54% çenli odontogen iriňli çiş kesellerine (absçes, flegmona) sebäp bolanlygyny mälimdir. (Paşayew G., Kulow M. 1999).

Bu keselleri tapawutlandyrmakda rentgen barlagynyň uly orny bardyr. Üznüksiz periodontit keselleriniň ýitileşmeginde rentgen barlagyň netyjesine ünsüni çekseň üznüksiz periodontit keseliniň haýsy görnüşü ýitilesen bolsa, şonuň görnüşine menzeşligini ýüze çykaryp bolýar. Kafedramyzda geçirilen ylmy işlere ünsüni özüňe çekseň üznüksiz periodontit keselleriniň içinde 53%-de çenlisi granurleyji, 36% fibroz, hem diňe 11% çenlisi granulýomatoz periodontit keseliniň ýitileşmesi odontogen iriňli çiş keseliniň sebäbi bolanlygyny ýüze çykaryldy. (Kulow M. 1999).

Rentgen şekillaryna ünsüni çekseň onda üznüksiz periodontit keseliniň ýitileşmesinde şekillar bulaşyk ýagdaýdalygyny ýagny süňk dokumanyň düzüminiň bozulanlygy emma üznüksiz periodonti keseline seredeniňde tapawutly bolýar.

Patomorfologiki üýtgeşmeler.

Üznüksiz periodontit keseliniň patologiki üýtgeşmesi alawlamanyň dowamlygyna we umumy bedeniň garşylyk güýjüne bagly bolýar. Esasan hem suwuklygyň mukdary neýtrofil leýkositleriň, öýjükleriň sýümleriň sanynyň köpelmegi bolup geçýär.

Periodontit kesellerini bejerliş usullary

Adaty	Hirurgiki
Kesellän periodontit keselli	Amputasiýa
Dişleriň kök akabalaryny	Rezeksiýa
Mehaniki we derman serişdeleri	Gemoseksiýa
Bilen arassalamak we akabalary	
Häzirki zaman petikleýji hamyrlar	
Bilen petiklemek. Fizioterapewtiki ,	
Antybiotik we ş.m. terapiýa geçirmek.	

8.6. Periodontitleriň bejerlişi.

Odontogen ojakly ýokanyçlara garşy göreşmek dürli ugurdaky lukmanlaryň şunky günde iň bir wajyp meseleleriniň biridir. Bu barada dürli ugurda geçirilen ylmy barlag işler odontogen ojakly ýokançlaryň umumy beden keselleriniň döremeginde we beden agzalaryň weýran bolmagyna uly ýardam berýanlygyny mälim etdiler. Periodont dokumadaky emele gelen odontogen ýokanç ojaklary umumy bedenyň zäherlenmegine we garşylyk güýjiň peselmegine ýardam berýär.

Şunki günde periodontit keselini bejermek barada dürli görnüşdäki gowy netije berýän usullar öňe sürülýär. Bejerginiň esasy maksady ilki bilen agyryny we ýygňanýan iriň suwuklygyny azaltmak hem soňra soňuna çykmak, ýagny diş kök akabalaryny mehaniki arassalap açyp, kesellän diş kökünüň depesindeki ýokanç ojakyna ýygňanan kesel dörediji mikroorganizimleri we suwuklygyň soňuna çykyp, soňra kök akabanyň içini doly petiklemekden ybaratdyr.

Bejergi esasy iki taraplaýyn alnyp barmaly, ilkinjisi ýerli diş kökünüň ujuna ýygňanan iriňli ojaýyň sonuna çykmak bolsa, ikilenjisi näsagyň umumy ýagdaýyna görä gerekli bolsa umumy bejergiler (antybiotikler, sulfalinamidler, witaminler we ş.m.) geçirilmek wajypdyr.

Diş periodontit keselini ýerli bejerlende, diş kök akabalarynyň içini endodontiki usuly bilen mehaniki arassalamaklygyň orny uldyr. Emma geçirilen ylmy barlaglaryň netijesine ünsüňi çekseň kök akabanyň içini arassalananda 70 % çenlisi doly arassalap bolýar, galany kök akabanyň geçirijiligi pes ýada geçip bolmaýanlygy endodontik gurallaryň näçe kämilleşen görnüşi bolmagy ýerne ýetýän işleri doly we dogry berjaý etmäge ýardam berýär. Şonuň üçin hem şu günki günde endodontik gurallary kämilleşdirmek iň bir wajyp meseleleriniň biridir.

Häzirki zamanda kesellän dişleriň kök akabalarynyň içindeki ýumşan we dargan dokumalardan arassalamak üçin ultrasesi ulanylýar. Bu usul kök akabanyň içini arassalananda doly arassalamaga we lukmanyň ýerne ýetirýän işini aňsatlaşdyrýar.

Diş kökünüň ujyndaky kesel dörediji mikrofloralara garşy antyseptik erginleri saýlap almak we ony ýerlikli ulanmak stomatologiki amalyňyň iň bir wajyp meseleleriniň biri bolmak bilen, şu günki günde dürli görnüşdäki antyseptikler ulanylýar. Olardan giňden ulanylýanlar rapol, karbolowi turşisi, lizol, formalin, permanganat kalia, perkis wodorodi, we ş.m .

Derma serişdeler bilen keselli bolan diş kök akabalarynyň içini arassalamak bejeriş işlerini geçirilýän wagty wajyp meseleleriň biri bolup durýar. Kök akabalaryň içini doly we dogry arassalamak üçin şu günki günde giňden aşgärleri, turşulyklary we formalynler ulanylýar, emma bularyň öz boluşly ýetmezçilikleri mälimdir. Bu serişdeleri ulanylanda kök akabadaky weýran bolan dokumalary doly saplandyryp bolmaýar we daş töweregindäki sagdyn dokumalara

zyýanly täsiri bolup, morfologiki üýtgeşmeleri ýüze çykýar. Şeýle ýagdaýlar bolsa stomatologiki amalynda gös-göni bu serişdeleri ulanmakdan ýüz öwürýär.

Öz döwründe M.I.Groşikow tarapyndan geçirilen barlag işlerinde kök akabadan aýrylan çüýrän dokumalarda antybiotiklerden peniçilinler, biomiçin we ş.m. serişdeleriň duýujylygy barlygyny anyklanmak bilen bu serişdeleri kök akabany ýuwmak, arassalamakda we petikleýjilere garyp doldurmakda giňden ulanyldy.

Emma periodontit kesellerini bejerilende dürli görnüşdäki antybiotikleri giňden ulanylmagy, mikroorganizimleriň täze görnüşleri ýüze çykyp başlanlygyny aýratyn alymlar tarapyndan beýan edildi. Muniň özy periodontit keselini bejerilende birnäçe görnüşdäki antybiotikleri ulanmagy talap edýär.

Labarator barlaglaryň esasynda odontogen ýokanç ojaklarynda haýsy görnüşdäki mikrofloralaryň we bakterýanyň barlygyny anyklamak arkaly gerekli bolan antybiotikleri seçip, saýlap almaga ýardam berýär. Şu günki günde odontogen ýokanç ojaklaryndaky mikroflora garşy lewomiçetin, tetroçiklin, eritromiçinleri nitrofuran topardaky antybiotikler giňden ulanylýar, emma peniçilinler toparyny kesel döredijileriň garşysyna täsiri pes bolanlygy üçin kän bir ulanylmaýar. Ýene-de bir bellemeli wajyp meseleleriň birem antybiotikleri ulanmak bilen umumy bedeniň duýjylygy (allargiki duýjylygy) ýokarlanýar. Kafedramyzyň geçiren ylmy işlerine ünsiňi çekseň ýiti we üznüksiz periodontit kesellerini bejerilende antybiotikler, fermentler toparyny giňden ulanylýar.

Weýran bolan dokumalary çüýreýdiji we dargadyjy häsiýetleri bolan fermentler we duýjylygyny anyklanyp antybiotikler ulanylanda kök akabanyň içindäki weýran bolan galyndylary çykarmaga hem kesel dörediji mikroblar ýok etmäge uly ýardam berýär. Şeýlelikde bejergide ulanylýan antybiotikleriň kesel dörediji bakterýalara garşy täsirini ýokarlandyrmaga uly itergi berýär we kök akabanyň içindäki mikroflorany dargydýar hem umumy bedeniň zäherlenmegini önüni almaga ýardam berýär.

Dişin periodontit keselini bejermekligi şu aşakdaky tertiplerde amala aşyrmak ýerlikli hasap edilýär:

Dişin haýsy köküň depejiginde gaýnaglama barlygyny dogry anyklamak rentgen barlagyny geçirmek. Dişin kök akabasyndaky dargan pulpa dokumalary arassalamak, mehaniki arassalamak we giňeltmek, derman erginleri bilen ýuwup arassalamak we iriňli ojaga täsir etmek, kök akabanyň içini häzirki zaman petikleýjiler bilen doly petiklemek. Gaýtadan rentgen barlagyny geçirmek .

Dişin periodontit keselini bejeriliş tertibi we izigiderligi:

- 1.Periodontitiň görnüşine görä we dişin täç böleginiň we köküniň ýagdaýyny öwrenip, (täç bölegi sagdyn, kök akaba petiklenen, kariýes köwegi) anyklamak arkaly ilkinji berjaý etjek işleriň seljerip saýlamak. Ýiti we üznüksiz periodontit keseliniň ýitileşen görnüşinde hökmany şekilde agyrsyzlandyrmak (ýerli ýada geçirji görnüşdäki), emma üznüksiz periodontit keselinde hökman däl. Dişin täç bölegi sagdyn bolan ýagdaýlarda dişin üstünden deşip açmak wajyp. Emma kök akaba petikleýjide doldurlan ýagdaýlarda-da kök akabany doly açyp arassalamak we köküň depejigine çykyp şol ýerdäki suwklygy çykarmaly. Emma dişde kariýes köwegi bolan ýagdaýlarda ilki bilen kariýes köwegi doly derejede arassalamak wajyp.
- 2.Dişin pulpa boşlugyny açmak edil pulpitis keselini bejerilendäki tertip düzgüni berjaý etmeli käbir ýagdaýlarda köp kökli dişleri bejerilende janly pulpa bolmagy mümkin, keseli doly anyklamak, soňra agyrsyzlandyryp doly derejede açmak hökman.

3. Dişin täç böleginiň pulpasyny we dargan hem weýran bolan dokumalary ekiskowatoryň kömegi ýada şar şekilli boruň kömegi bilen aýyrylýar.
4. Dişin kök akabasynyň başlaýan ýerini doly anyklamaly Milleriň inñesi ýada çuňlугy ölçenýän guralyň kömegi bilen.
5. Dişin kök akabasyny mehaniki (gurallaryň kömegi bilen) we himiki (derman serişdeleriň kömegi) usul bilen arassalamak. Kök akabanyň inçe ýerini şar şekilli bor bilen giňeldilýär, soňra kök pulpasyny pulpa ýoluýy bilen ýada kök akabanyň içindäki dargan dokumalary kök burawyň kömegi bilen arassalamak, diwarlary ýilmamak raşpil guraly bilen arassalamaly. Emma kök akabanyň geçrijiligi pes bolan ýagdaýlarda kök direlbor bilen giňeltmek swajypdyr. Dişin köküniň ujuni giňeltmek we açmak kök direlbori bilen geçirilýär. Soňra antyseptiki erginleriň kömegi bilen kök akabany arassalanýar. Giňden ulanylýan antyseptiki erginlerden furasillin, 3% perkisiň wodorody, hlorgeksidin biglýukanat, gowşajyk ergini permanganat kali we ş.m. Mundan başga-da 1% hloramin, himotripsin, himopsin, pepsin we ş.m. antybiotikler bilen kök akabada goýulýar ýetip bolmaýan ýokarky gatlaklarda galan weýran bolan pulpa dokumalary dargatmak üçin 1-3 min goýulýar. Şeýle edilmegi kök akabadaky çürän pulpa dokumanyň doly derejede arassalamaga ýardam berýär. Kök akabanyň içini arassalananda endodontit gurallary erkinlik bilen kök akabanyň içine çümdürmeli ýada ornaşdyrmaly we öz okunyň daşynda 1-2 gezek sagadyň ugry boýunça towlamaly, guraly towlananda hiç hili garşylyk güç görmeli däl şeýlelikde kök akabadaky weýran bolan dokumalary arassalamaly, emma endodontik gural garşylyk güýç görse döwölüp içinde galmagyna mümkin. Kök akabanyň kyn geçilýän ýerlerini kök direlbor bilen seresaplyk bilen geçmeli. Esasan hem el bilen işlenilýän direlborda işlemeli. Elmydama her bir edýän hereketleriňi seresaplyk bilen ýerine ýetmeli, endodontik guralyň döwölüp galmazlygynyň önüni almak maksat bilen. Bormaşynyň kömegi bilen direlbor ulanylanda kök akabanyň içiniň geçirijiligi kanagatly bolanda gapma garşylyk bolmadyk ýagdaýda köküň depejigini giňeltmek maksady bilen ulanylýar. Kök akabanyň içini mehaniki arassalanmazdan ön we soňundan antyseptiki erginler bilen ýuwup arassalamak wajyp. Direlbor bilen işlenende kök akabanyň içinde 5-6 gezek towlamak bilen içindäki dargan pulpa we dentin dokumalary arassalap bolýar. Şeýdip birnäçe gezek gaýtalamak bilen kök akabanyň içiniň doly derejede arassalamaly hem giňeltmeli. Gereki bolan ýagdaýlarda kök akabada endodontik guraly goýup rentgen barlag geçirmek ýerlikli hasap edilýär. Şeýle-de islege görä direlboryň ýogunyny kök akabany giňeltmek maksat bilen çalyşmak maslahat berilýär. Soňra kök akabanyň diwarlaryny ýylmamak maksat bilen endodontik guraly bolan raşpil bilen geçilýär.
- Dişin kök akabasyny mehaniki geçip bolmadyk ýagdaýlarda, himiki usul bilen geçilýär. Ýörite derman serişdelerini ulanmak bilen geçirilýär. Kök akabanyň içini doly derejede arassalanyp, soňra antyseptiki erginler bilen arassalanyp, içini guradylyp petiklemek maslahat berilýär.
6. Dişin kök akabasyny doldurmak, haçanda içini doly derejede mehaniki we derman serişdeleri bilen arassalanandan soňra başlanýär. Häzirki zaman kök akaba üçin hamyrlar bilen doldurylýär. Endodontik gurallardan kök akabany dolduryjy /kanalonapolnitel/ we kök ştoferi arkaly amala aşyrylýar.
- Hökmany şekilda dişin kök akabasyny hamyr dolduryjylar /petikleýjiler/bilen doldurylyp bolnandan soňra rentgen barlagyny geçirmek wajypdyr. Sebäbi kök akaba doly dolman, ters taraplara geçilip artykmaç hamyr petikleýji goýulmagy mümkin.
- Dişin kök akabalary doly derejede doldurylmasa, periodontit keseli bejerildi diýip hasap etmek bolmaýär.
7. Dişleriň kök akablarynyň geçrijiligi pes ýa-da geçip bolmaýan ýagdaýlarda ,impregnasion usuly we derman serişdelerini elektroforez usulyny geçirmek maksada laýyk hasab edilýär.

Impergnasion usulyna birnäçe görnüşde hödürlenen usullar bar. Olardan giňden ulanylýany Ýa.S.Pekker we E.E.Platonowyň hödürlän usuly.

Ýa.S.Pekker tarapyndan hödürlenen kümüşlendirmek usuly.

Ingidrent 30%-suw ergini bolan nitrat kümüşi ,

Reduktor 4%-suw ergini gidrohinina

Bejergi geçirilýän dişiň köküne 2-3 damja 30%-suw ergini bolan nitrat kümüşi 2-3 min dowamynda mümkin bolan ýerlerine kök iňňesi bilen dikmagy birnäçe gezek gaýtalap, soňra 2-3 min dowamynda 4%-suw ergini gidrohininiň 3-4 danjasyny damdyrmaly. Şeýlelikde kök akabanyň mümkin bolan ýerlerini dolduryp ustini pamyga 4%-suw ergini gidrohininiň siňdirip goýmaly we 3-4 güniň dowamynda wagtlaýyn dentyn külkesi bilen ýapmak maslahat berilýär.

E.E.Platonowyň hödürlän kümüşlendirme usuly .

Ingidrent 30%-suw ergini bolan nitrat kümüşi,

25-30% naşatyr spirti :

Reduktor 10% formalin:

Taýarlanan dişe stomatologiki zübtęiň kömegi bilen 2-3 damja 30%-suw ergini bolan nitrat kümüşi 3 min dowamynda siňdirip iňňe bilen dikyzlandyrmaly, soňra akabanyň içini pamyk bilen guradyp täzeden arassa kümüş erginini iňňäniň kömegi bilen dolduryp, üstünden 25-30% naşatyr spirtini kök iňňesi bilen kök akabanyň içine itelemeli we yzy bilen 10% formalin erginini kök akabanyň içine näçe dykyp iteläp doldurmak maksada laýyk hereket hasap edilýär. Soňra pamygy siňdirilen 30%-suw ergini bolan nitrat kümüşi goýup üstünden wagtlaýyn dentin külkesi bilen ýapylýar.

Ýa.S.Pekker we E.E.Platonowyň hödürlän usullaryny esasy üznüksiz fibroz periodontit keselinde gowy netije berýär.Emma üznüksiz granürleýji we granulamatoz periodontit kesellerinde derman erginleri bilen elektroforez usuly bejerginiň netijesini ýokarlandyrýar.

Elektroforez usuly.

Dişiň kök akabasynyň geçip bolýan ýerlerini mehaniki we derman serişdeleri bilen doly arassalap, soňra şol bejergi geçirilýän dişiň kök akabasyna aktyw elektrodyň ujini açyp daşyna ak pamyk ýuwkajyk orap derman syňdyrlyp içine dykmaly we ustyny mumiýa bilen doly ýapmaly .Derman serişdesi hökmünde 10% iýod kali we ş.m. düzminde polazytel we otersatel zarýat saklaýan erini ulanmak maslahat berilýär.Passyw elektrodi eliniň iç tarabyna çyglanan mata bilen berkidilýär.Elektrodi galwanyzasyýa geçirilýän abzala birleşdirilýär.Togyň güjini ýuwaşlyk bilen ýokarlandyryp şol dişde binjaly pessejik agyr peýda bolýança ýokrlandyrmaly.Tok güji 3 mA çenli. Bejerginiň dowamlygy 20 min çenli. Amal berjaý edilenden soň diş boşlugyny arassaja pamyk soňundan denty hamyry bilen ýapylýär.Bejergi 4-6 gezege çenly gaýtalap biliner.

Dişiň kökünüň depejigindäki dokumalara täsir edýäly fermentler toparyndan tripsin, himotripsi ulanmagy maslahat berilýär. Fermentlere ulanmak bilen elektroforez usulyny geçrlende bejerginiň dowamlygy köp kökli dişlerde 15 min. Bir kökli dişlerde 5 min. Tok güji 1,5-2 mA çenli, bejergi 2-3 gezek gaýtalanýar. Her gezek amal tamamlanandan soňra fermentlerden kök akabany doldurmaly we dentyn hamyr bilen ýapmaly. Ahyrky bejergiden soň hemişelik petikläp dişiň anatomiki gurluşyny dikeltmek maslahat berilýär.

Ýiti periodontit keselini bejermekligiň aýratynlygy

Ýiti periodontit keselli näsaglaryň ýagdaýy stomatologiýanyň gaýragoýulmasyz lukmançylyk amallaryny talap edýär. Häzirki zaman stomatologiýa amalynda, ýiti periodontit keselini bejermekde ilki bilen agyrsyzlandyrmak soňra dişiň kök akabasyny doly arassalap, kök depejigini açyp, periodont dokuma ýygananan suwuklygy çykarmakdan ybarat. Dişiň periodont dokumasyny iki ýol bilen açýlýar. Ilkinjisi dişiň kök akabasynyň içi bilen geçmek, ikilenjisi goşmaça agyrly dişiň deňinden ýerli agyrsyzlandyrmak arkaly köküň depejiginiň deňinden nemli bardany we nemli bardanyň astyndaky gatlaklary kesip goşmaça ýol açmak iriň suwuklygynyň çykmagyna mümkinçilik döretmeli. Dişiň kök akabasyny açylanda bejergi geçirilýän dişi çep eliň 1-2 barmaklary bilen saklap amal berjaý etmeli.

Bir kökli dişiň bejerilişi

Näsag ilkinji gezek ýüz tutanda, agyrly dişi agyrsyzlandyryp, dişiň täç bölegini /kariýes köwegi/ gyryp, pulpa boşlugyny açmaly çüýräp dargan dokumalardan arassalamaly, kök akabany endodontik gurallaryň kömegi bilen mehaniki usul bilen doly derejede arassalap geçmeli, dişiň köküniň depejigini giňeltmeli we açyp ýygananan suwuklygyň çykmagyna ýol açmaly. Kök akabanyň içini antyseptiki erginler bilen ýuwmaly, bu amallary kök inñesi, direlbor gurallaryň kömegi bilen amala aşyrylýar. Endodontik gurallar bilen işlenende guraly kök akabanyň içine doly geçip bolýan ýerine çenli girip soňra garşylyk güýji duýýançaň towlamaly we arassalamaly, emma garşylyk güýç duýanynda herekedi togtatmaly endodontik guralyň dowülip galmaz ýaly. Hemme ýerine ýetirilýän hereketleri seresaplyk bilen geçirmeli, sebäbi agyry güýçlenmegi we guralyň dowülmegi ähtimal. Haçanda kök akaba we depejigini giňeldilende hem açylanda irin suwuklygy bilen gan damjasy peýda bolýar. Bu ýagdaýda kök akabany arassalamaly, arassa pamygy kök inñesiniň daşyna örtip, tä arassalanýança birnäçe gezek gaýtalamaly. Emma käbir ýagdaýda doly arassalap bolmaýan ýagdaýlarda, näsagy öýüne göýberilýär. Kök akabany açyp arassalap, maslahat bermeli. Her ýarym sagatda antyseptiki erginler bilen çaykamaly we iýmit iýende dişini ýapmaly hem soňundan agzyny çaykap dişiň kök akabasyny açyp gaýtadan antyseptiki erginler bilen çaykamagy ündelýär. Emma kök akabany doly arassalananylygyny duýsaň onda kök akabada derman serişdelerini siňdirip /antibiotik, agyrsyzlandyryjy, ferment we ş.m./ letdejigi kök inñesiniň kömegi bilen kök akabanyň içinde goýulýar we üstünden dentin hamyry bilen ýapyp 2-3 günden gaýtadan ýüz tutmagy maslahat berilýär. Lukman näsaga ýatlatmaly. Egerde agyry we çiş köpelse, dişiň köwegini we kök akabasyny wagtlaýyn daňyny aýyryp, açmaly we haýal etmän lukmana ýüz tutmalydygyny.

Näsag ikilenç ýüz tutanda: Näsagda arz-şykaýat bolmasa, dişiň üstüne agramlyk düşende çeyneýji işlerini ýerine ýetirilende agyry ýok bolsa, dişiň üstüne gural bilen kakylp göründe binjalyk ýok bolan ýagdaýda, dişiň kariýes köwegini doly arassalap, soňra kök akabadaky dermanly letdejigi çykaryp, kök akabany täzeden antyseptik erginleri bilen ýuwup, arassalap, guradyp häzirki zaman petikleýji serişdeleri bilen köküň depejigine çenli doldurmaly we gaýtadan rentgen barlagy geçirip gerekli bolsa, onda goşmaça täzeden petikleýjiden doldurmaly. Dişiň kök akabasyny doldurmak üçin kök dolduryjy gural we dykyzlandyrmak üçin kök dykyzlandyryjy gurallar ulanylýar. Haçan-da kök akaba doly doldurlandan soňra, dişiň täç bölegini dikeltmek galýar. Dişiň täç bölegini dikeltmek üçin ilki bilen aralaýji gatlak sementler toparyndan goýlyp üstünden häzirki zaman kömpozit petikleýjiler goýulýar we dişiň anatomiki gurluşyny dikeltmeli.

Emma dişde agyry binjalyk bolup, dişin kök akabasynnda suwuklyk çykmagy dowam etmegi we diş gurşap duran dokumalarda ýellenme, gyzarma bolsa, onda ol dişin kök akabasyny täzedan antyseptik we antybiotikler bilen arassalap, ýuwup guradyp akabada /ferment, antybiotikler, agyrsyzlandyryjy garylyp taýarlanan /dermanlar siňdirilen letdejigi goýmaly, dişin köwegini dentin hamyry bilen wagtlaýyn ýapmaly. Binjalyklar dowam etse, onda dişi derman erginleri bilen galwanyzaçii, elektrtoforez /10% iyod, fermentler we ş.m. derman erginleri ulanmak maslahat berilýär/ usullary bilen bejergi geçirmek maksada laýyk hasap edilýär. Şeýlelikde bejergi geçirilýän dişde binjalyk bolmasa, onda şol dişi petiklemek we anatomiki gurluşyny dikeltmek maslahat berilýär.

Köp kökli dişin ýiti periodontit keselini bejerlişi Näsag ilkinji gezek ýüz tutanda

Näsag bilen anyklaýyş işlerini geçirip doly anyklanandan /haýsy kökde gaýnaglama/ soňra bejergi geçirilýän dişi doly agyrsyzlandyryp, dişin çeyneýji üstünden kariýes köwegini turbini bormaşyn bilen arassalamaly, dişin pulpa boşlugyny açmaly, dişin kök akabasynyň içindeki çüýräp dargan dokumalary aýyrmaly we arassalamaly, köp kökli dişlerde, dişin hemme köklerini arassalamak esasan hem agyry kökün akabasyny doly arassalamak maksada ylaýykdyr. Dişin kök akabasyny arassalananda köklerin inçe, gyşygyrak, geçmesi kyn bolmagy ähtimal, şeýle ýagdaýlarda gyssanman endodontik gurallar bilen kök akabanyň içini ilki bilen geçip bolýan kök akabany soňra beýlekilerini geçmeli, giňeltmeli we arassalamaly. Soňra derman serişdeleri /antyseptikler, antybiotikler, fermentler, we ş.m. erginler/ bilen arassalamak wajyp. Mümkün boldugyça geçip bolmaýan ýerlerini mehaniki we himiki usullar bilen geçmeli hem giňeltmek wajypdyr. Şol bir wagtda dişin kökünüň depejigini hem giňeltmeli, suwuklyklar çykmagyna ýol açmaly. Näçe giňeldilse we arassalansa, şonça iriň suwuklygynyň çykmagyna mümkinçilik ýokarlanýar. Dişin kök akabalarynyň içlerini derman serişdeleri bilen arassalap guratmaly we ýagdaýna görä kök akabany derman erginleri siňdirilen letdejiler bilen dolduryp, üstüni dentin hamyry bilen ýapylýar, emma iriň suwukligi çykmasy dowam etse, onda dişi we kök akabasyny açyp iriň suwuklygynyň çykmagyna ýol açmaly we näsaga antyseptik erginleri bilen çaykamagy hem nahar iýlende dişin köwegini arassa pamyk bilen ýapyp, soňra iýmit iýip bolandan soň aýryp agyz boşlugyny antyseptik erginleri bilen täzedan çaykamagy maslahat berilýär. Gaýtadan 2-3 günden täzedan ýüz tutmaly, emma agyry we binjalyk köpelse, onda şol gün ýa-da golaý wagtda lukmana ýüz tutmagy maslahat berilýär.

Näsag ikilenç ýüz tutanda: Näsagda arz şykaýat bolmasa, dişin üstüne agramlyk düşende çeyneýji işlerini ýerine ýetirilende agyry ýok bolsa, dişin üstüne gural bilen kakylp göründe binjalyk ýok bolan ýagdaýda, dişin kariýes köwegini doly arassalap, soňra kök akabadaky dermanly letdejigi çykaryp, kök akabany täzedan antyseptik erginleri bilen ýuwup, arassalap, guradyp häzirki zaman kök akaba doldurylýan petikleýji serişdeleri bilen dişin her kökün depejigine çenli doldurmaly we gaýtadan rentgen barlagy geçirip gerekli bolsa, onda goşmaça täzedan petikleýjiden doldurmaly. Dişin kök akabalaryny doldurmak üçin kök dolduryjy gural we dykyzlandyrmak üçin kök dykyzlandyryjy gurallar ulanylýar. Haçanda dişin hemme kök akabalary doly doldurlandan soňra, dişin täç bölegini dikeltmek galýar. Dişin täç bölegini dikeltmek üçin ilki bilen aralaýjy gatlak sementler toparyndan goýulyp üstünden häzirki zaman kömpozit petikleýjiler goýulýar we dişin anatomiki gurluşyny dikeltmeli.

Emma dişi açyk goýup çaykamak maslahatlaryny berlen bolsa, onda ol dişi täzedan antyseptik erginler bilen ýuwup, arassalap derman ergini siňdirilen letdejigi her kökün içinde aýratyn

ululykda göýüp üstüni dentyn hamyry bilen ýapmaly we degerli maslahaty berip soňra bejergini dowam etmeli. Näsagyň umumy ýagdaýlary we ýerli ýagdaýlara görä fizioterapiýa usulyny geçirmek maslahat berilýär.

Üçinji gezek ýüz tutanda näsagda binjalyk ýok bolsa, onda bejergini dowam edip kök akabanyň içini dolduryp, soňra dişiň täç bölegini dikeltmeli. Ýokarda bellenen tertip boýunça.

Üznüksiz periodontidiň bejerlişi

Üznüksiz periodontit keselleri adaty ýagdaýlarda näsagy binjalyk etmeýär. Şeýlelikde bejergi geçirilýän dişi agyrsyzlandyrmak näsagyň ýagdaýlaryna görä hereket etmeli bolýär. Bejergi geçirilende dürli görnüşde hereket etmeli bolýär. Bir kökli dişleriň akabasynyň geçirijiligi gowy bolan ýagdaýlary, bir gezekde dişiň kök akabasyny mehaniki we derman serişdeleri bilen arassalap, kökün depejigine çenli petiklemegi hem dişiň täç böleginiň anatomiki gurluşyny dikeltmegi maslahat berilýär. Bir ýa-da köp kökli dişleriň kök akabasynyň geçirijiligi pes bolmagy we geçip bolmaýan ýagdaýlarda derman serişdeleri bilen elektroforez usulyny geçirmek maslahat berilýär. Binjalyklar bolmadyk ýagdaýlarda dişiň kök akabasyny üznüksiz periodontit keseliň görnüşine görä petiklemegi maslahat berilýär. Üznüksiz fibroz periodontit keselinde kökün depejigine çenli, üznüksiz granulamatoz we granürleýji periodontit keselinde kökün depejigine çykarmagy ýerlikli hasap edilýär.

Bir kökli dişleriň bejerliş aýratynlygy

Näsagyň keseli doly anyklanandan soňra, ilkinji berjaý etmeli işler /dişiň kariýes köwegini gyryp arassalamak, diş boşlugyny açmak, täç we kök akabadaky dargap weýran bolan dokumalary mehaniki we derman serişdeleri bilen arassalamak hem guratmak, /Ýagny periodontik keselini bejerliş tertibini roz periodontit keselinde kök akabanyň içini doly arassalap dişiň köküniň depejigine çenli, emma granürleýji we granulamatoz periodontit kesellerinde kök ujuny giňeldip, açyp, arassalap dişiň köküniň depejigindäki granulation dokumalara däri-dermanlaryň täsiri ýeter ýaly we şol dokumalaryň dargamagyna, soňra ýerine süňk dokumanyň dikelmegine ýardam berer ýaly mümkinçilik döretmeli. Häzirki zamanda dişiň köküniň depejigindäki granulation ojağyna täsir eder ýaly dürli görnüşdäki derman we petikleýji serişdeler hödürlendi. Ilkinjiler hatarynda M.I.Groşikow tarapyndan fosfat-sementleri dişiň kök akabasyny dolduryp kökün depejigine çykarmagy maslahat bereýär. Şeýle edilmegiň esasy manysy şol petikleýji serişdesi granulation dokumany gijydyryp, dargadyp, ýerine süňk dokumanyň emele gelmegine ýardam berilýär. Alymlar topary petikleýji serişdäniň düzümine antybiotikler, sulfanylamidler, agyrsyzlandyrjy, fermentler we ş.m. ulanylanda üznüksiz periodontit keseliniň ytileşmeginiň azalýanlygyny beýan etdiler. Şunki günde amaly stomatologiyada antybiotikleri ulanylanda duýujylygyny anyklanyp ulanmak maksada laýyk hasap edilýär. 8.22. surat. TDLI-nyň terapewtik stomatologiýa kafedrasynda.

Kafedrada geçirilen ylmy barlag işleriň esasynda üznüksiz periodontit keselini bejerilende kök akabany doldurmak üçin petikleýji serişde hödürlenildi.

Petikleýji serişdäniň düzümi;

Bentonit külkesi	3.0
Ostiohinin külkesi	0.5
Gleserin ýagy	0.2
Lidokain ergini 2%erg.	0.5
Iýodaforum külkesi	0.2
Duýujylygyna görä Antybiotik saýlap almak.	1.0
/Hlorgeksidin biglkanat,Tetrosiklin ,Eritromisin,/	

Arassalanan suw /diselirlenen / çyglyk berilýär hamyr gönüse çenli.

Taýýarlanşy gerekli bolan serişdeleri saýlap alnandan soň garyp hamyr taýarlanylýär. Bejergi geçirilýän dişi mehaniki we derman serişdeleri bilen doly arassalanýär hem guradylýär. Dişiň kök akabasynyň ujuny /depejigini/ giňeltmeli. Doly arassalanyp açylandan soňra, dülekeyden çäklendirmeli we endodontik gurallardan kök doldurjynyň kömegi bilen izigiderli kök akabany doldurmaly. Gözegçilik rentgen şekilyna düşürip seretmeli. Doly derejede dolan bolsa, onda dişiň täç böleginiň anatomiki gurluşyny dikeltmek maslahat berilýär. Üznüksiz periodontit keselinde hökmany şekilda bejergi geçirilýän dişiň kök akabasyny fibroz görnüşde kökün depejigine çenli, emma granulamatoz we granürleýji görnüşlerde petikleýji hamyry kökün depejiginden çykarmaly. Mümkün bolsa 3-6 aýlardan gaýtadan rentgen şekila düşürmek maslahat berilýär. Gerekli bolan ýagdaýlarda dişi saklap, alyp galmak maksady bilen hirurgiki usuly peýdalanmak ýerlikli hasap edilýär.

Köp kökli dişleriň bejeriliş aýratynlygy

Köp kökli dişleri bejermekde dürli soraglar ýüze çykýanlygy sebäpli, näsag birnäçe gezek lukmana ýüz tutanda bejeriş işlerini geçimeli bolýär. Sebäbi dişiň hemme köklerini doly derejede mehaniki we derman serişdeleri bilen arassalap geçmeli emma kök akabalary geçip bolmaýan ýagdaýlarda elektroforez usulyny birnäçe gezek geçirmeli bolýär. Bejeriş işleri ýerine düşüp hemme amallar berjaý edilende dişiň kök akabalaryny häzirki zaman kök doldurylýan hamyrlar bilen doly derejede doldurmaly we dişiň täç böleginiň anatomiki gurluşyny dikeltmeli.

Näsag ilkinji gezek ýüz tutanda keseli doly anyklap, haýsy kök ujynda granulýoma dokumasy bar ýa-da başga üýtgeşme alamatlary barlygyny ýüze çykaryp, dişiň kariýes köwegini doly derejede gyryp arassalap, täç pulpasynyň üstüni açmaly we weýran bolan dokumalary arassalamaly, soňra näçe kök akaba bolsa, şol kök akabalary anyklap, içini doly derejede endodontik gurallar bilen mehaniki we derman serişdeleri bilen arassalamaly we kökün depejigini gyňeldip açmak ýerlikli hasaplanýär. Soňra kök akabada antybiotik, ferment, sulfanilamit we ş.m.derman serişdeleri siňdirilen letdejigi kök akabada goýulyp üstüni dentin hamyr bilen ýapylýär. Geçip bolmaýan kök akabalary bolan ýagdaýlarda himiki we elektroforez usullaryny /fermentler, Iýod erginleri bilen /ulanmak maslahat berilýär. Dowamatlygy 2-3 gezek.

Näsag ikinji gezek ýüz tutanda arz-şykaýat bolmasa bejergini ahyryna çenli dowam edip tamamlamaly. Ýagny dişiň hemme kök akabalaryny häzirki zaman kök akaba doldurylýan hamyrlar bilen doldurylýär. Dişiň kök akabalaryny doldurylanda ünsi haýsy kök akabada grnulasyon dokuma bar bolsa, şol kökün depejigi giňelen bolsa, onda ol köki doldurylýan hamyry kökün depejigine çykarmak, emma fibroz görnüşdäki periodontit bejerilýän bolsa, onda diňe kökün depejigine çenli doldurylýär. Soňra dişiň täç böleginiň anatomiki gurluşyny dikeltmek maslahat berilýär. Emma dişde binjalyk bolsa ol dişi elektroforez usuly bilen bejergini dowam edilýär we hemme binjaly aýyrlandan soňra dişiň hemme kök akabalaryny dolduryp dişiň anatomiki gurluşyny dikeldilýär.

Üznüksiz periodontidiň ýitileşmesiniň bejeriliş aýratynlygy.

Üznüksiz periodontit keselli näsaglary bejerlende ilki bilen anyklaýyş barlagyny geçirip, doly haýsy görnüşli üznüksiz periodontit keseli ýitileşenligini anyklanylýär. Soňra ýitiuleşen alawlamany peseltmek maksat edilýär. Ilki bilen agyrsyzlandyrmak esasynda dişiň täç bölegini we kök akabalaryny mehaniki hem derman serişdeleri bilen arassalap kökün depejigini açmak bilen ýyganan iriňli suwklygynyň çykmagyna ýol açylýär. Soňra ýitileşme alamatlary geçenden soň üznüksiz periodontit keseli bejerilişi ýaly bejergini dowam edilýär. Her bir görnüşdäki

üzüksiz periodontit keseli bejerilende 3-6 aýlardan kliniki we rentgen barlaglaryny geçirmek keselin gaýry üzümeginiň önüni almaga uly ýardam berer diýip hasap edýäris.

Periodontit keselini bejerlýärkä we bejergiden soňki göýberilýän säwlikler we gaýry üzümeler.

Periodontit keselini bejerilende dürli görnüşdäki gurallary we derman serişdelerini ulanylmagy ýerine ýetirilýän çylşyrymly amallary kynçylyk döredip, dürli görnüşdäki gaýry üzümeleriň ýüze çykmagyna mümkinçylyk döredýär.

Bejergide ulanylýan amallary nädogry berjaý edilmegi gaýry üzümeleriň ýüze çykmagyna alyp barýär. Gaýry üzümeler bejergi geçirilýän wagtda we bejergiden soň ýüze çykýär.

Bejergi geçirilýän wagtda ýüze çykýan gaýrüzümeler

- 1.Kök akabanyň inçe ýerini giňeltmekçi bolnanda, diş boşlugynyň düýbünü deşip geçilmegi. Bu ýagdaýlar kök akabanyň inçe ýerini giňeldip geçmek maksady bilen uly ölçegdäki borlar ulanylyp, kök akabadan ters tarapa geçilip deşilýär.
- 2.Dişin kök akabasynda endodontik gurallaryň pulpa ýoluýy, kök browy, direlbor, kök doldurjy we ş.m./ dowülmegi. Her bir endodontik gurallarda bilen işlenende, gural garşylyk güýjini köp duýmagy guralyň döwürmegine alyp barýär. Esasan hem pulpa ýoluýy gural bilen işlenende seresaplygy elden bermeli däl, bu gural inçe, garşylyk güýje durnuksiz poslamaýan polatdan we işleýän bölegi owunjak dişjagazlardan ybaratdyr. Dözümlü güýçli hereketler guraly akabada dykylmagyna soňra döwlüp galmagyna mümkinçilik döredýär. Kök akabanyň näçe çuňlugynda döwlüp galmagy guraly çykarmaga kynçylyk döredýär. Kök burawlary we direlborlar ulanylanda güýç köp sarp edilse, nädogry hereketler gurallary döwlüp galmagyna mümkinçylyk döredýär, esasan hem egrenen köklerde. Şeýle-de kök doldurjy gurallar kökleriň egri bolmagy bilen, hereket tizligi ýokary bolanda akabanyň içinde gysylyp guralyň döwürmegine alyp barýär.
- 3.Kök akabanyň dywarynyň deşilmegi, esasan hem egrenen köklerde bormaşynda ulanylýan direlbor köpräk hereket edilmegi bilen garşylyk güýji bolmagy bilen ýüze çykyp bilýär.
- 4.Endodontik gurallar bilen kökün depejigini giňeldilende periodont dokumany şikeslendirilýär. Şikeslenme endodontik gurallardan direlbor bilen deşilip geçilenden soňra, kök akabany güýçli täsir edýän derman serişdeler bilen arassalananda periodont dokuma zäherli täsirini ýetirip bilýär.

Bejergiden soňki ýüze çykýan gaýry üzümeler

- 1.Üznüksiz periodontit kesellerini impirgnasyon usuly bilen kök akabanyň içini geçilende ýitileşmegine alyp baryp bilýär.
- 2.Kök akabalary doly derejede petikleýji serişdelerden doldurylman galmagy üzüksiz periodontit kesellerini ýitileşmegine alyp baryp bilýär.
- 3.Kök akabanyň içini petikleýji serişdeleri bilen doldurlanda kökün depejigine çykarylmany näsagda ilkinji 3-7 günlerinde agyrynyň güýçlenmegine we binjalyga alyp barýär. Şeýle ýagdaýlarda diş gurşap duran ýumşak dokumalarda ýellenme, gyzarma, çiş peýda bolmagy mümkin, soňra iriň suwuklygy çykýan ýodajyk emele gelip içinden petikleýji serişdeleri çykýan wagtlyry bolup biler.
- 4.Kök akabanyň içini doldurlan petikleýji serişdeler allargen hökmünde saklanyp biler.
- 5.Kök akabany doldurlanda petikleýji serişdeler, kökün depejigidin çykyp, nerw damara we ýokarky äň däki boşlugyna /gaýmorowi/ çykmagy bilen newrolgiýa we gaýmorit kesellerini ýüze çykarmagy ähtimal.

Periodontit kesellerini bejermek dişin kök akabalaryny mehaniki we derman serişdeleri bilen arassalamak hem petiklemek bilen jemlenýär. Muniň düýp maksady kök akaba bilen periodont

dokuma aralaşýan mikroorganizimler we olaryň zäherleriniň önüni almakdyr, ýagny çüýräp weýran bolan pulpa dokumadaky mikroorganizimler we olaryň zäherleriniň periodont dokuma aralaşmagynyň önüni alyp ýok etmekdir. Şeýlelikde kök akabanyň içini endodontiki gurallar bilen mehaniki we derman serişdeleriň kömegi bilen arassalap soňra, häzirki zaman petikleýji serişdelerden doly we dogry doldurmak üçin her bir dişleriň kökleriniň takmynan uzunlygyny, sanyny we kök akabanyň geçirijiligini hem endodontik gurallaryň görnüşlerini, ýerine ýetýän işlerini seljerip, saýlap bilmek iň bir wajyp meseleleriň biridir.

Tablisa 8.1.Hemişelik dişleriň kökleriniň we akabalarynyň sany.

Dişler	Kökleriň sany		Akabalaryň sany	
	Ýokarky äň	Aşaky äň	Ýokarky äň	Aşaky äň
1	1	1	1	1 (60%) 2 (40%)
2	1(99%) 2 (1%)	1	1 (99%) 2 (1%)	1(60%) 2(40%)
3	1(99%) 2(1%)	1(98%) 2(2%)	1(99%) 2(1%)	1(96%) 2(6%)
4	1(19%) 2(80%) 3(1%)	1	1(4%) 2(95%) 3(1%)	1(75%) 2(20%) 3(5%)
5	1(90%) 2(9%) 3(1%)	1	1(75%) 2(9%) 3(1%)	1(89%) 2(10%) 3(1%)
6	2(15%) 3(85%)	2(98%) 3(2%)	3(60%) 4(40%)	2(13%) 3(80%) 4(7%)
7	1(1%) 2(19%) 3(80%)	2(84%) 1(15%) 3(1%)	1(1%) 2(2%) 3(57%) 4(40%)	1(3%) 2(13%) 3(77%) 4(7%)
8	Diş dürli ýaşda çykmagy, dürli kökleriniň aýratyn anatomiki gurluşyny göz önünde tutmagy ýatladýars.			

Endodontik gurallar;

-Dişiň kök akabasynyň
çuňlugyny ölçenýän
(Milleriň iňnesi)

-Dişiň kök akabasynyň çuňlugyny ölçenmege we däri-dermanlar bilen ýuwup arassalananda we guradylanda kömekçi gural hökmünde ulanylýär. Maýşgak inçeden ýognap gidýän gural bolup, Ýokarky äň dişlerine 4,5 sm uzynlykda, aşaky dişlerine niýetlenen 2,5 sm., dürli ýogynlykdaky gural.

-Pulpa ýoluju
Pulpaekstraktor

- Dişiň kök akabasyndaky pulpa dokumany ýolup aýyrmaga niýetlenen, ýolka şekilli bolup, el bilen tutulýän we işleýji taraply gural, işleýän tarypynda dişjagazlary bolan endodontik guruly. Ýokarky äňdäki dişlere niýet-

lenilip uzunlygy 4,5 sm, aşaky äň dişlerine niýetlenen 2,5 sm.bolup, dürli ýogynlykda 5 belgili.

-Kök akabanyň enjamlary

Raşpil

-Dişň kök akabasynyň diwarindaky dokumalary ýumşatmak we goparmaga niýetlenen pulpa ýoluýy gurala meňzeş bolan gural, dişjagazlar 90 o deň. Ýokarky äňdäki dişlere netlenip uzynlygy 4,5 sm, aşaky äň dişlerine niýetlenen 2,5 sm.bolup, dürli ýogynlykda 5 belgili.

-Kök burawy

- Dişň kök akabasynyň içini we diwaryndaky dargap weýran bolan dokumalalardan arassalamak üçin ulanylýan kömekçi gural. El bilen we bormaşynyň kömegi bilen işlenýän endodontik gural. Bormaşynda işlenýäni göni we egri peýneklere niýetlenen. Ýogynlygy 5 belgili.

-Kök drillbory

- Dişň kök akabasynyň içinde geçmesi kyn ýerlerini giňeldip geçmek üçin ulanylýan gural. El bilen we bormaşynyň kömegi bilen işlenilýän görnüşleri bolup, dürli ýogunlykda N5 görnüşi bardyr.

-Kök akabanyň diwaryny

tekizleýji we ýylmaýjy

(Razwertka)

- Dişň kök akabasynyň diwaryny ýylmamak we terizlemek üçin niýetlenen gural bolup, üç granly gural, el bilen işlenilýär. Dürli ýogunlykda N 5 belgili.

-Kök akabany dolduryjy

(Kanalapolnytel)

-Dişň kök akabasynyň içini petikleýji we derman serişdeler bilen doldurmaga niýetlenen spiral şekilli sagadyň ugruna towlanan gural bolup, Bormaşynda ulanylyp göni we egri peýneklere niýetlenen gural. Ýogynlygy N5 belgili,

Kök akabany dykyzlandyryjy

Körnewoý ştofer.

– Kök akabanyň içindäki serişdeleri dykyzlandyrmak üçin niýetlenen gural. El bilen işlenilýän gural.

Dişleriň periodontit keseli bolmagy diňe bir periodont dokumanyň mikroblar we olaryň zäherleriniň ornaşyp gaýnaglama alyp barmagy diýip düşinmeli däl, umumy beden keseli bolup, beden agzalaryna mikroblar we olaryň zäherleriniň ornaşmagyna ýol açylyp, ornaşmagyna hem beden agzasynyň ýerine ýetrýän işlerini togtadyp hatardan çykmagyna alyp barýär.

IX Bap

PARODONTYŇ KESELLERI

9.1. Umumy maglumatlar.

Dişi gurşap alýan dokumanyň keselleri gadym döwürdäki belli kesellere degişlidir. Meden-ýetiň, ylmyň ösmegi bilen parodont (dişýany dokuma) keselleriniň ýaýraýşy has artdy. Parodont keselleriniň möhümligi, umumy lukmançylyk we ýöriteleşdirilen mesele höküminde seredilip, onuň bütün dünýä boýunça ýaýramagy, dişleriň uly ýitgä galmagy we butin bedene parodontal kisejikleriň döremegi bilen baglanşykly parodontal ýokanç ojagyň ýakymсыз täsir etmegi bilen kesgitlenýär.

Häzirki zaman epidemiologik barlaglaryň netijeleri parodont keselleriniň çagalarda we uly adamlarda diňe bir ýaýranlygyna dälde, eýsem keseliň ýygy-ýygdydan ýüze çykmagyna täsir edýän sebäpleriň (diş çökündileriň, agzyň arassaçylygynyň, nädogry goýlan petikler we protezler, diş-äň nädogrylyklarynyň çeyneýiş üsti şikesiniň agyz boşlugynyň bosagasyny düzýän dokumalaryň bozulmagynyň, agyzdan demalmak aýratynlygynyň) bolmagy şaýatlyk edýär. Mundan başgada ulanylýan dermanlar, öň başdan geçiren keselleri we iç keseleri bedeniň hakyky goraýyş güýçleriniň kompensator mehaniziminiň bozulmagyna alyp barýar. A.I.Grudýanow we G.M.Barer (1994) adamlaryň diňe 12%-de sagdyn parodontyň, 53%-de başlangyç çişmäniň bolmagyny, 23%-de başlangyç destruktiv ütgüşmegiň, 12%-de ortaça we agyr derejeli zeperlenmäniň bardygyny görkezdiler: başlangyç çişme we destruktiv ütgüşikler 25-34 ýaşly adamlarda (38-23%-de gişilikde) örän köp düş gelýär, ýöne beýleki öňdäki topara garaňda destruktiv ütgüşmegiň ortaça we agyr derejeleri olarda 3-esseden hem köpüräk ýygy-ýygdyda düş gelýär. Dürli ýaşdaky toparlarda 35-44, 45-54, 55 ýaşly we ondan ýokardakylarda parodontyň başlangyç ütgüşmegi 26-15% - çenli peselýär, şonyň bilen birwagytدا ortaça we agyr derejeli ütgüşmegi 75% - çenli beýgelýär.

9.1. Surat. Okuwçylarda dürli görnüşli gingiwitleriň ýaýraýşy.

1 – kataral; 2 – gipertrofik; 3 – atrofik.

Daşary ýurtly we watanymyzyň ýazarlarynyň köpsany epidemiologik barlaglarynyň netijelerine laýyklykda ýaş döwürde has köp düş gelýän parodont keseli ol hem-gingiwit (9.1. surat), 30-ýaşdan soň – parodontitdir. Biziň ýurdumyzda geçirilen barlaglaryň netijesi boýunça 15 ýaşly çagalarda we uly adamlarda parodontyň patologiki alamatlaryň (dişetiniň ganamagy, diş daşlary, dişetiniň patologik kisejikleri) 98%-ti düş gelnip, 4.9 sekstantda zeperlenme depgini anyklanyldy (Berdimuhammedow G.M. 1990; Durdyniýazow M.K., Saharowa E.B., Atdaýew T.A. 1989 ýý.)

Gün şöhlesiniň ýiti täsir edýän zolagynda ýaşayanlarda özboluşly gara tegmittleriň dişetinde peýda bolýanlygy we onuň dişetiniň çişme hadysasy bilen baglydygy hem-de Türkmenistanda ýaşayan adamlaryň parodont keseli bilen näsaglanlaryň arasynda 22.1% duş gelyanligi anyklanyldy (G.P.Paşayew, H.J.Jumayew, 1997 ý.).

BSGG ylmy toparlarynyň çykyş eden maglumatlaryna laýyklykda (1990), onda 53-sany ýurtlaryň ilatynda geçirilen barlaglaryň netijeleri umumylaşdyrylyp, parodont keselleriniň ýokary depginligi ýaş ýetginjek toparda 15-19 ýaşlylarda (55-99%), edil şeýle hem 35-44 ýaşly toparda (65-98%) bellendi.

BSGG maslahat bermegine laýyklykda parodont keselleriniň epidemiologiýasy (ýaýraýşy) öwrenilende, hökmany suratda sosial faktozlaryň möhümligi görkezmelidir (ýasy, jynsy, milleti, sosial-ekonomik ýagdaýlary), ýerli sebäpler (mikroply kesmek, diş galtaşmagynyň şikesi, nädogry petiklenmek, protez goýmak, ortodontik bejergi); ýaramaz endikler (agyz boşlugynyň arassaçylyk düzgünleriniň bozulmagy, çilim çekmek, nas atmak, temmäki çeynemek); ulgamlayyn faktorlar (jyns synalaryň kämilleşýän döwründe parodontda gormonal ütgüşme, göwrelilik, menopauza we başg.), derman serişdeler bilen bejergileri (gidantoin, steroid dermanlar, immunodepressantlar, göwrelilige garşy serişdeleriň içilmegi, agyr metallaryň duzlary, siklosporin we başgalar).

9.2. Parodont keselleriniň toparlara bölünişi.

Häzirki zaman parodontologiýasynda parodont keselleriniň toparlara bölünişiniň onlarçasyny sanamak bolar. Şeýle köp sanly toparlara keselleriň bölünmegi parodont keseliniň diňe bir köpdürlü görnüşiniň bolmagyny düşündirmän, eýsem onuň ilki bilen zeperlenmeginiň häsiýetini onuň tapawydyňy, keseliň ýeke – bir ugyr boýunça ulgamlaşdyrylmagyň ýoklygyny düşündirýär; ýagny keseliň toparlara bölünmeginiň esasynda keseliň kliniki alamatlary, patomorfologiýasy, sebäbi, döreýşi ýada häsiýeti we hadysanyň ýaýraýşy ýatandyr.

Parodont keselini ulgamlaşdyrmak üçin stomatologiýada ulanylýan esasy katigoriýalaryň barlygyny kesgitlemek gerekdir. Ol katigoriýalara parodont keseliň kliniki görnüşi, patologik hadysanyň häsiýetiniň görkezilmegi we keseliň derejesi, geçişi degişlidir.

Rossiýa ýurdynda uzak wagtyň dowamynda parodont keseliniň adalgasy “parodontoz” diýilip bellendi. Gingiwit keseline ikilenji hadysa hökümünde seredilýärdi, ol äň ösüntgisindäki süňk dokumasynyň ilkinji – distrofiki ütgemeginde döreýär diýip hasap edilýärdi. E.E.Platonow gingiwiti özbaşdak kesel hökümünde bölýär. Ol gingiwitiň geçişini belleýär: kisejigiň, süňk dokumadaky rezorbsiýanyň we dişleriň yrgyldamasynyň ýüze çykmadyk gingiwiti; dişeti kisejikli, süňk dokumanyň rezorbsiýasy bolan gingiwit we dişeti kisejikli, süňk dokumasynyň rezorbsiýasy we dişleriň yrgyldamagy bolan gingiwit. Hakykatdan hem, şeýle çişme häsiýetli patologik ütgüşiklik “parodontit” adalgaly düşünjä has dogry laýyk gelýär.

Daşary ýurtlaryň we watanmyzyň alymlary tarapyndan edilen ylmy işlerinde özbaşdak parodont keseliniň ilkinji-çişme häsiýetlilik, parodontoz bilen bir hatarda bölünmegi esaslandyrlan.

Stomatologlaryň bütinsoýuz ylmy jemgiýetiniň XVI-nji gurultaýynda 1983ý. keseliň şu indiki toparlara bölünşi kabul edildi we häzirki döwürde çenli ulanylýar..

Parodont keselleri (morbus parodontalis)

I. **Gingiwit** (gingivitis) – bu dişetiniň çişmegi, ýerli we umumy faktorlaryň ýaramaz täsir etmegi bilen şertlenendir we dişeti birleşdirji bagjygyň bitewiliginiň bozulmadyk ýagdaýyna aýdylýar.

Görnüşi: kataral (catarrhalis), ýaraly (ulcerosa), gipertrofik (hypertrophica).

Agyrlyk derejesi: ýeňil (levis), ortaça (media), agyr (gravis).

Ýaýraýşy: odaklaýyn (localis), ýaýraň (generalisata).

II. **Parodontit** (parodontitis) – parodont dokumanyň çişmegi, parodontyň we äňleriň ösüntgili süňkiniň destruktiv beterleşmegi bilen häsiýetlenýär.

Agyrlyk derejesi: ýeňil (levis), ortaça (media), agyr (gravis).

Geçişi: ýiti (acuta), üznüksiz (chronica), ýitileşen (exacerbata), absces (abscessus), sagalmak döwir (remissio).

Ýaýraýşy: odaklaýyn (localis), ýaýraň (generalisata).

III. **Parodontoz** (parodontosis) – parodontyň distrofik zeperlenmegi.

Agyrlyk derejesi: ýeňil (levis), ortaça (media), agyr (gravis).

Geçişi: üznüksiz (chronica), sagalmak döwir (remissio).

Ýaýraýşy: ýaýraň (generalisata).

IV. **Parodont** dokumanyň beterleşip eremegi bilen ideopatik keseller (parodontoliz – parodontolysis) – Papiýona – Lefewranyň keseli, neýtropeniýa, agammaglobulinemiýa, kompensirlenmedik süýji keseli we beýleki keseller.

V. **Howyply dömmeler** (parodontoma) – çişler we çişemeňzeş keseller (epulis, fibromatoz we ş.m.).

9.3. Parodontyň gurluşy.

Parodont – genetiki we funksional taýdan umumy, bitewi bolan dokumalar toplumyny birikdirýär: olar süňk üsti gatlakly dişetinden, periodontdan, äň ösüntgili süňkinden we dişň dokumasyndan ybaratdyr.

Dişeti. Dişeti erkin, ýada dişara we äň ösüntgini örtýän ýada berkidilen böleklere bölünýär. Şeýle hem dişetiniň gapdal bölegi bölünýär.

Erkin dişeti diýip – goňşy dişleriň aralygynda ýerleşmegine aýdylýar. Ol dodakdulyk we dil emzijeklerinden ybarat bolup, goňşy dişara boşlugyny dolduryp durýar we ujy dişleriň kesiji, çeyneýji tarapyna bakyp duran üç burç görnüşli dişara emzijekleri emele getirýär.

Berkidilen (äň ösüntgisindäki dişeti) bölegi diýip, äň ösüntgisini örtüp duran bölegine aýdylýar. Alyn tarapdan dişeti äň ösüntgisiniň dübinden äňiň göwresini örtüp, nemli barda we geçiş gasynyna geçýär; içki tarapky ýüzünden dişeti, ýokarky ände gaty kentlewgiň nemli bardasyna, aşaky ände agyz boşlugynyň dübindäki nemli bardasyna geçýär.

Äň ösüntgisiniň dişeti hereketsiz, hususy nemli bardanyň süýümleri, äň ösüntgisiniň süňk üsti gatlagy bilen birleşmegi netijesinde ol aşakda ýatan dokuma berkidilendir.

Dişetiniň gapdal bölegi, diýip dişň boýunjygyny ýapyp duran ýerine aýdylýar. Ol ýerde periodonty mehaniki şikeslenmeden goramak üçin bellenen, dişň aýlaw bagjykly süýümleri örülip, başga süýümler bilen galyň membrana gatlagy emele getirýär.

(9.2. surat)

Emzijekler bilen tamamlanýan erkin dişeti dişiň üstünde ýatyp, ol dişeti aýlawly keşja-gazlar bilen ondan aýrylyp bölünýär. Erkin dişeti dokumasynyň esasy göwrimini kollagen süýümleri tutýar, ýöne ondan başgada elastiki süýümler tapylýar. Dişetiniň nerw üpjünçiligi örän gowy we dürli görnüşli nerw uçlary saklaýar (Maýsneriň bedenjigi, epiteliýa girýän we agyrly, duýgyrly reseptorlara degişli inçe süýümler). Diş boýunjygyny gapdal diş etiniň berk ýapyp durmagy we dürli mehaniki şikesleýji täsirlere durnyklygy onuň dykzlygy bilen düşündirilýär, ýagny dokuma içindäki basyş, ýokarymolekulýar, fibrillýar ara serişdeler bilen sertlenendir.

Dişeti köpgatly ýasy epiteliýadan ybarat, hususy barda gatlagy (lamina propria); nemasty gatlak (submucosa) gowşak, aýdyň bolmaýar. Dişetiniň epiteliýasy kadada buýnyzlaşýar we düzüminde däneli gatlagy saklaýar, onuň öýjiklerindäki sitoplazmasynda keratogialin bolýar. Dişeti epiteliýasynyň buýnyzlaşmagyna, köpsanly ýazarlar, mehaniki, fiziki, himiki gyjyndyrmalaryň ýygy-ýygýdan bolýanlygy üçin, muňa goraýyş funksiýasy höküminde garaýarlar.

Dişeti epiteliýasynyň goraýyş funksiýasynda esasan hem ýokanç mikroblaryň we zäherleýji maddalaryň (toksinleriň) aşakda ýerleşýän dokumalara geçmeginde, köp gatly ýasy epiteliýadaky öýjikleriň arasynda ýerleşýän ýelmeşdirji maddanyň düzimindäki glikozaminoglikanlar (GAG), möhüm roly oýnaýar.

Turşy (GAG) glikozaminglikanlar (A we Ç handroitin turşysy, gialuron turşysy, geparin) çylşyrymly ýokary-molekulýar birleşme bolup, birleşdirji dokumanyň gan üpjünçilik (tofiki) funksiýasynda, dokumalaryň ösmek we bitişmek hadysasynda uly rol oýnaýanlygy bellidir. Neýtral Glikogenler (GAG) dişetiniň epiteliýasynda ýüze çykarylýar. Glikogen esasan tikenekli gatlakdaky öýjiklerde ýerleşýär, onuň möçberi köp bolmaýar we ýaşy ulaldygyça peselýär. Glikogenler şeýlede damarlaryň içki diwarynda (endotelýada), damaryň içinde ýerleşýär, leýkositlerde ýüze çykarylýar. Ribonuklein turşysy (RNK) esasan bazal gatlagyndaky epitelial öýjikleriň we birleşdirji dokumadaky plazmatik öýjikleriň sitoplazmasynda ýüze çykarylýar.

Sulfgidril toparlar epiteliýadaky keratinizirlenen gatlagyň sitoplazmasynda we öýjik ara köpürde ýüze çykarylýar. Gingiwitlerde we parodontitlerde ýellenme we öýjik ara baglansygyň bozulmagy netijesinde öýjik içindäki sulfgidril toparlar ýitip gidýärler. Periodonta neýtral glikozaminoglikanlar, kollagen süýim desseleriniň ugrynda, periodontyň bütin zolagynda ýüze çykarylýar. Ilkinji sementde olar az mukdarda; birneme köpiräk mukdarda ikilenji sementde ýüze çykarylýar; süňk dokumasynynda olar esasan osteonlardaky akabalaryň töwereginde ýerleşýär.

Häzirki döwürde gialuron turşy ulgamda – gialuronidaza ownyk damar-birleşme gurlyşynyň syzyjylygyny sazlaşdyrmakda uly rolynyň bardygy barada jedelsiz maglumatlar bardyr. Mikroblardan bölünip çykýan gialuronidaza (dokuma gialuronidaza) glikozaminoglikanlary dargadýar (depolimerizosiýa), gialuron turşysy bilen belogyň ara baglansygyň bozýar, şonyň üçin hem birleşdirji dokumanyň syzyjylygy birden beýgelyär, ol bolsa goramak ukybyny ýitirýär. Şonyň bilen baglansykda, glikozaminoglikonlar parodont dokumany bakteriýal we zäherli agentleriň, maddalaryň täsirinden goramagy üpjün edýär.

Dişetindäki birleşdiriji dokumalaryň öýjik elementleriniň arasynda has köp duş gelýäni fibroblastlar, seýrek-gistiositler we limfositler, has seýrek – uly, mähnet we plazmatik öýjikler. Adamyň agyz boşlugyndaky nemli bardasynyň birleşdirji dokumasynynda öýjikleriň düzümi şu indiki göterimde: (Gemanow W.W., 1983):

- yaş fibroblastlar 12.4
- yetişen fibroblastlar 41.0
- fibrositler 19.3
- gistiositler 18.9
- limfositler 4.2
- galan öýjik görnüşleri 3.2

kadaly dişetinde mähnet öýjikler hususy bardanyň emzijekli gatlagyndaky esasan damarlaryň töwereginde toplanýarlar (9.3. surat). Mähnet öýjikler barada köp ylmy barlag işler geçirilen hem bolsa, onuň funksiýasy gutarnykly anyklanmadykdyr. Olarda gepariniň, serotonininiň we gistaminiň saklanýandygyny bellemek gerekdir, olar proteoglikanlaryň önümüne dahylly gatnaşygy bardyr.

Dişeti birleşmesiniň gurluşy. Dişetiniň epiteliýasy agyz, keşjagazly (yşjagazly) we birleşdiriji epiteliýalardan ybarat (9.4. surat). Agyz epiteliýasy – köpgatly ýasy epiteliýa; keşjagazly epiteliýa aralaýjy, köpgatly ýasy we birleşdiriji epiteliýanyň arasyndaky bolup durýar. Birleşdiriji we agyz epiteliýasynyň köp zady bir meňzeş umumy bolsada, gistologiki olar dübinden aýrydyr. Diş dokumasyna epiteliýanyň birleşme mehanizimi şu wagta çenli gutarnykly anyklanmadyk. Elektron–mikroskopda birleşdiriji epiteliýanyň ýüzleý ýerleşýän öýjiklerinde köp sanly gemidesmosomlaryň bolýanlygy we olar ýukajyk dälili gatlagyň üstinden diş ýüzindäki apatit kristallary bilen birleşýanligi kesgitlenen. Epitelial bagjygy (birleşdiriji epiteliýa) birnäçe hatar süri öýjiklerden durýar, ol dişiň üstki ýüzine gabat ýerleşýär. Dişeti keşjagazynyň çuňligi adaty 0.5 mm-den az (Sihroder, Listgarten, 1971), onuň dübi, sagdyn epiteliýanyň diş bilen birleşýän ýeri bolýar.

Kliniki dişeti keşjagaz – sagdyn dişeti bilen diş ýüzüniň arasyndaky ysa aýdylýar. Ol dürtgiç bilen seresaply barlag edilende kesgitlenýär. Kliniki dişeti keşjagazdan çuň bolýar, onuň çuňligi 1-2 mm bolýandyr. Epitelial bagjygynyň syrçadaky kutikulýar gatlagy bilen birleşmesiniň bozulmagy, parodontal kisejigiň emele gelenligine şaýatlyk edýär.

Dişeti suwuklygy – gapdal paradontdaky goraýyş güýçleriniň möhüm bölegini tutýar. Dişeti suwuklygynyň bölünip çykmagy az möçberde bolýar, ol mehaniki taýdan hyjuwlandyrlanda we çişme hadysada köpeliýär.

Periodontyň hususy dokumasy. Onuň düzümine kollagen, elastiki süýimler, gan we limfa damarlary, nerwleri, öýjik elementleri, birleşdiriji dokumalar, retikuloendotelial ulgamynyň elementleri girýärler. Periodontyň göwrimi we görnüşi mydamalyk däl. Olar adamyň ýaşyna we patologiki hadysaň agyz boşlugynyň synalarynda we onuň çäklerinde ýerleşişine görä ütgäp durýar. Periodontyň birleşdiriji bagjygy (apparaty) desse görnüşli köp sanly kollagen süýümlerden ybarat bolup, olaryň arasynda damarlar, öýjikler, öýjikara maddalar ýerleşýär (9.5. surat).

Periodont süýümleriniň esasy funksiýasy çeyneýiş hadysada mehaniki (energiýany) guýji özüne sündirmegi, äň ösüntgi süňk dokumasyna çeyneýiş güjiniň deňagramly paýlanmagyna, nerwreseptorlaryň toplumyna we periodontyň ownyk gan aýlanşyk damarlaryna gatnaşmagy bolup durýar.

Periodontyň öýjik düzümi örän dürli-dürli. Periodontda fibroblastlar, plazmatik, mähnet öýjikler, gistiositler, retikuloendotelial elementler we ş.m. ýüze çykarylýar.

Olar kök ujy periodontda süňke golaý ýerleşýar we olar üçin ýokary derejeli alyş-çalyş hadysa häsiýetlidir. Aýdylan öýjiklerden başgada epitelial galyndylary – toplanan öýjikleri görkezmek bolar. Ýazarlaryň köpisi, olary dişemelegetiriji epiteliýanyň galyndysyna degişli edýärler. Bu galyndylar uzak wagtylap periodontda bolup, hiç hili ütgüşiklik bilen ýüze çykmaýar. Ýöne haçanda haýsydyr-bir sebäp täsir edende (gyjyndyrma, mikroblar, bakteriýalar onuň toksinleri we başgalar) öýjikler çişme ojagyň döremegine – epitelial granulema, iriňli

haltajyk (kista) we ş.m. çeşmesi bolyp biler. Periodont elementleriň gurluşyna dikeldiş hadysa döwürüne degişli suksinatdehidrogenaza, laktatdehidrogenaza, NAD we NADF, glýukoza-6 – fostatdehidrogenaza, şeýle hem fofatfatazalar we kollagenaza fermentleri degişlidir.

Dişara süňk germewleri. Kortikal (süňk üsti) gatlagy emele getirýär, kompakt (dykyz) süňk maddasyndan ybaratdyr, ol bolsa ulgamlayyn osteonlar bilen süňk gatlakdan durýar. Dykyz süňkli äň ösüntgisinde gyralary deşijekli köp sanly akabalar ýerleşýär, olardan gan damarlar we nerwler geçýär.

Dykyz süňk gatlagynyň arasynda ýumşak süňk ýerleşýär, a onuň sütünleriniň aralarynda – sary süňk ýüligi bolýar.

Periodontyň süýimleri bir tarapdan kökdäki semende, beýleki tarapdan – äň ösüntgi süňke geçýär.

Äň ösüntgisiniň süňk dokumasy gurlyşy we himiki düzümi boýunça skletiň beýleki ýerlerindäki süňk dokumalaryndan, amaly taýdan tapawyt etmeýär. Onuň 60-70% mineral duzlardan we köp bolmadyk möçberde suwdan hem-de 30-40% organiki maddadan ybaratdyr. Süňk dokumasynyň işjeň ýagdaýdalygy esasan öýjikleriň ýagny osteoblastlaryň, osteositleriň we osteoklastlaryň işjeňligi bilen kesgitlenýär.

Gan aýlanşygynyň üpjünçiligi: parodont daşarky uky arteriýadan we ondan gaýdýan aşaky äň arteriýa şahasyndan arterial gan bilen üpjünçiligi amala aşýar. Ýokarky äňdäki dişler we onuň töweregindäki dokumalar ganat şekilli (arterio palatum) we ganatgaňşyrawyk (arteriýa pterygopalatina) arteriýadan şeýle hem ýokary äň arteriýadan gan alyp üpjünlenýär.

Aşaky äňdäki dişler we onuň töweregindäki dokuma esasan aşaky äň arteriýanyň şahasy bolan aşaky oýtym arteriýasyndan gan alýar.

Aşaky alweolýar arteriýadan her dişýara germewlere bir ýada birnäçe alweolýar arteriýa şahajyklar gaýdýar.

Olar bolsa periodonta we diş köküniniň semetine şahajyklaryny berýärler. Diş arteriýasyndan periodonta we diş oýtymyna (alweola) şaha gaýdýar. Süňk üsti gatlagy barýan diş arteriýalaryň hem-de alweolýar ara arteriýalarynyň we damarly toryň arasynda anastomozlar bolýar.

Gapdal parodontdaky syrçasement birleşiginiň golaýynda damarlaryň gurşap alýan toplumu bolýar, ol bolsa dişeti we periodont damarlaryň anastomozy bilen baglanşyklydyr. (9.7.; 9.8. surat).

Parodontyň nerw üpjünçiligi (innerwasiýa) üçem nerwiň ikinji we üçinji şahalaryndan gaýdýan diş nerwleri bilen amala aşýar. Diş nerwi deşijigi ikä bölünýär: onuň biri diş pulpasyna beýlekisi bolsa periodontyň ýüzi bilen şoňa gabat pulpanyň esasy nerw sütünine gidýär. Parodontda nerw dessejikleriň bölünýän ýeriniň ýokarky ýerinde köp sanly has inçejik nerw süýümleri ýerleşýärler.

Limfatik damarlar. Parodontda limfatik damarlaryň örülen tory bolýar, ol parodontyň kadaly işlemeginde, aýratyn hem onuň kesellerinde örän möhim roly ýerne ýetirýär.

Sagdyn dişetinde ownyk ýukadiwarly limfatiki damarlar bolýar. Olar esasan subepitelial birleşdirji dokumanyň esasynda ýerleşýär.

9.4. Parodontyň funksiýalary.

Parodont elmydama daşky we içki faktorlaryň täsir etmegine duçar bolýar. Kä ýagdaýlarda ol täsir etme, şeýle bir güýçli bolýar, şonda parodont örän uly güýçli agramy başdan geçirýär, şol wagtyda hem ol zeperlenmeýär. Bu bolsa adam ömriniň бүтін dowamynda parodontyň

elmydama täze şertlere uýgunlaşyandygy bilen düşündirilýär. Mysal üçin süýt we hemişelik dişleriň ösüp çykmagy, iýmitiň üýtgedilmegi, beden synalarynyň keselleri, şikesler we ş.m.eňzeşleriň hemmesi parodontyň uly uýgynlaşmak ukybynyň bardygyna şaýatlyk edýär.

Parodont şu indiki funksiýalary (işleri) ýerine ýetirýär: goraýyş; gan-damar üpjünçilik işi, çeyneýiş-basyşyň reflektor sazlaşdyrjy işi; öwezini dolmak (plastiki) işi; maýyşgaklyk (amortizasion) işi;

Goraýyş işi parodontyň bitewligi bilen ýerne ýetirilýär, ol bütün bedeni ýakymsyz patogen faktorlardan, ygtybarly goranmaga mümkinçilik berýär. Parodont fiziki taýdan çenden aşagramy göterýär, ýokanç mikroblar, zäherlenmelere garşy durnykly bolýar.

Goraýyş işi, ýokanç odontogen ojagy bolanda bedeniň ýokary duýyşlylygyny duýdurmakda belli bir tutýan orny bolýar.

Şeýlelik bilen goraýyş işi şu aşakdaky faktorlar bilen kesgitlenýär:

- dişeti epiteliýasynyň buýnuzlaşmaga ukyplylygy (parodontozda bu ukyby bozulýar);
- köp mukdarly we aýry-aýry ugurlarda bolan kollagen süýümleriň desseleri;
- dişetiniň dykzlygy;
- parodontyň birleşdiriji süýümlerinde glikozaminoglikanlaryň ýagdaýy.
- dişeti kisejiginiň fiziologik gurlyşynyň we ýerne ýetirýän işiniň aýratynlyklary;
- sülekeyiň düzüminde biologik aktiw maddalaryň ýagny lizosimiň, laktoferriniň, musiniň şeýle hem fermentleriň, immunoglobulinleriň, köp-ýadroly leýkositleriň bolmagy netijesinde mikrobulara garşy bolan ýerne ýetirýän işi.
- awtoantitelo bölüp çykarmakda möhüm roly oýnaýan, mähnet we plazmatik öýjükleriň barlygy.
- Bellibir möçberde bakteriosit serişdeleri we immunoglobulinleri düzüminde saklaýan dişetiniň suwklygy.

Goraýyş işi peroksidaza tarapyndan hem amala aşyrylýar. Ol süňkiň osteoklastik rezorbsiýasynyň sazlaşygyna we lozosomal fermentleriň işjeňligine gatnaşýar.

Adamynyň garyşyk sülekeyindäki peroksidazanyň esasy döreýän çişmesi agyz boşlugynyň nemli bardasyndaky ownyk sülekeyi mählerindedir. Parodontyň ýerli goraýyşynda öýjik faktorlaryna T we B-limfositler, neýtrofiller, makrofaglar, mähnet öýjükleri degişlidir.

Gan-damar üpjünçilik funksiýasy (iş) parodontyň iň bir esasy ýerne ýetirýän işleriniň biridir. Gan üpjünçilik işi giňden ýaýran şahalanan, ownyk damar tory we nerw reseptorlar bilen şertlenendir. Ownyk damarlaryň gatnaşykda bolýan dokumalaryna gan üpjünçilik dokumanyň gurlyşy we funksional birligi hökümünde seredilýär. Bu gan üpjünçilik işi esasan işjeň parodontda kadaly ownyk gan aýlanşygynyň saklanyp galmagy we täzeden dikelmegi bilen bagly bolýar.

Çeyneýiş basyşyň reflektor sazlaşdyrjy funksiýasy parodontda köpsanly nerw (reseptorlarynyň) uçlarynyň bolanlygy bilen amala aşyrylýar. Olaryň gyjyndyrmalary dürli görnüşli iň bir esasy gyjyndyrjy uly ýollar arkaly geçýärler.

Parodontyň öwezini dolmak (plastiki) funksiýasy fiziologik ýada patofiziologik hadysada ýitirlen dokumanyň elmydama emele gelip, öwezini dolmaktan ybaratdyr. Bu işi semento we osteoblastlar ýerne ýetirýärler. Munda beýleki öýjik elementleri – fibroblastlar, mähnet öýjükleri we ş.m., şeýle hem owynjak damarlaryň alyş-çalyş ýagdaýlary belli bir roly oýnaýar.

Maýyşgaklyk funksiýasy kollogen we elastiki süýümler ýerne ýetirýär. Periodontal bagjyga çeyneýiş güýji düşende, äň-ösüntgisiniň süňk dokumasyny, parodontyň damarlaryny we nerwlerini şikeslerden goraýar. Häzirki zaman garaýyşlarda maýyşgaklyk işiniň bolup geçmegi üçin, bu hadysa dokumada saklanýan suwklygyň we dokuma ara ýslaryň (kolloidlar) şire-şepbiginiň we öýjükleriň gatnaşyandygy görkezilýär.

Parodontyň hemme ýerine ýetirýän işleri bir-biri bilen baglanşykly bolup, daşarky we içerki sredanyň aralygyndaky fiziologik deňagramlylygy saklaýar. Şonyň bilen hem birlikde parodontyň morfologik gurluşyny goraýar.

9.5. Parodont keselleriniň sebäpleri.

Parodontyň keselleri ýerli (diş kesmegindäki mikroblar, dişň çeyneýji üstine düşýän şikesler) şeýle hem beýleki ýerli we umumy (endogen) täsir edýän faktorlaryň bolmagynda, bedeniň goraýyş güýçleriniň ütgän ýagdaýynyň esasynda ýüze çykýar. Parodont keselleriniň sebäp bolmagyna şu aşakdaky faktorlaryň uly ähmiýeti bardyr:

- diş örtigindäki we kesmegindäki önümleriň alyş-çalşygy hem-de ýagdaýy;
- agyz boşlugyndaky faktorlar, patogen mikrobaryň täsirini we onuň önümleriniň alyş-çalşygyny güýçlendirmäge ýada gowşatmaga ukyply bolmagy;
- umumy faktorlar, agyz boşlugyndaky dokumanyň metabolizimini sazlaşdyrjysy. Oňa kesel dörediji (patogen) täsirleriň duýgyrlygy bagly bolýar.

Dişetiniň çişmesi diş örtügindäki mikrobaryň we onuň önümleriniň täsir etmeginde ýüze çykýar. Olar endotoksinlerden, ekzoenzimlerden we antigen serişdelerden ybaratdyr. Bakteriýalaryň dokuma geçip girmek ukyby, möçberi we düziminiň görnüşi, şeýle hem olaryň ahyrky önüminiň alyş-çalşygy bir tarapdan we dokumanyň hem bütün bedeniň durnyklylygy beýleki tarapdan, gingiwit keseliň häsiýetini we agyrlyk derejesini kesgitleýär. Şeýle hem parodontitiň we çalt dargaýan (destruksiýa) parodontyň ýüze çykmagyny kesgitleýär. Agyz boşlugy hem, deň derejede biologik ulgam höküminde garalýar. Ol mikrobaryň arabaglanşykda bolup uýgynlaşmagy netijesinde bolýar. Kadaly mikroflora beden üçin “biologik gorag böwedi” bolup hyzmat edýär, ol tötänden düşen mikrofloralaryň, şol sanda (patogen) kesel döredijileriň köpelmegine päsgel berýär. Mundan başgada, autoflora ojakly goraýyş güýçleriniň elmydama hyjywwandyrjysy bolup durýar. Bu öňden gazanylan, fiziologiki taýdan ýokanç mikroblardan goranman üçin zerur bolan ukybydyr.

Agyz boşlugynda 200-den gowyrak dürli görnüşli mikroblar bolýar. Mikrofloranyň düzümine aerob we anaerob bakteriýalar, kömelejik şekilli mikroblar, mikoplazmalar, ýönekeýjeler degişlidir. Aerob we fakultativ bakteriýalaryň konsentrasiýasy 1ml sülekeýiň düzüminde 10^{-7} , anaeroblar – 10^{-8} saklanýar. Agyz boşlugynda hemişeki we tötänden düşen mikrofloralar tapawytlandyrylýar. Hemişeki mikrofloralara streptokokki, saprofit neýsserler, laktobakteriýalar, difteroidlar, anaerob kokklar (peptostreptokokklar, peptokokklar), weýlonellar, bakteroidlar, fuzobakteriýalar, leptotrihler, spirohetler we başgalar degişlidir. Hemişeki däl ýada tötänden düşen mikrofloralara gramotrişatel aerob bakteriýalar, şol sanda E.coli, Klebsiella, Pseudo-monas, Proteus, grampoložitel basillalar we anaerob klostridlar degişlidir. Agyz boşlugynda mikroblar her ýerde deň bolmaýar. Bakteriýalaryň iň köp mukdary diliň dübinde dişetiniň gyrasynda we diş örtýan kesmekde bolýar.

Gingiwitiň we parodontitiň sebäbi bolmagyna mikrobaryň roly. Giingiwitiň we parodontitiň esasy görnüşleriniň ýüze çykmagyna köplenç bakteriýalar sebäp bolýar. Olar dişetiniň gyrasynyň deňinde ýerleşen dişň ýüzine ýelmenýärler we bakterial örtikli kesmegiň dübini tutýar. Diş örtikli kesmek adsorbsiýa hadysanyň netijesinde, agyz suwklygyndaky mikroblardan dişeti keşjagazdaky sebitiň ýüzinde emele gelýär.

Şeýle absorbsiýa hadysasy ýörite gelgörnüşli ýokaryýelmeşmek ukyply bolan, suwda eremeýän glýukozanyň, dekstra polimeriniň, şeýle hem sülekeýdäki beloklaryň hasabyna bolup geçýar. Mikrobaryň köpelmeginiň netijesinde we onuň öýjik içi glikogenoamilopektin sintezi

we agyz boşlugyna süýji iýmit önümlerden düşýän birleşmeleriň (saharoza, glýukoza, fruktoza we ş.m.) bolmagy netijesinde ýumşak diş kesmegi emele gelýär.

Mikrob çökündileriniň toplanmagyna görä, dişetinde çişme hadysa emele gelýär. Parodontda çişme hadysanyň esasy döredijilerine gramnegativ anaeroblar degişlidir: bakteroidler, fuzobakteriýalar, spirohetler, aktinomisetler, anaerob kokklar. Parodontyň çişmegini we dargamagyny (destruksiýasyny) emele getirýär esasy bakterial önümleriň biri hemotokisinler şeýle hem antigenler we mutogenlerdir. Olaryň täsir etmegi netijesinde dişetiniň keşjagazlaryna leýkositleriň güýçli göçmegi emele gelýär. Ýellenmäniň ýüze çykmagynda diş birleşen epitelial seplenme gowşayar, ol bolsa grampoložitel bakteriýalara we olaryň önümleriniň çökündilerine, dişeti birleşmesiniň (bagjygynyň) dübine geçip zeperlemäge mümkinçilik döredýär. Mikroblaryň ýaşayş hadysasynda emele gelýän köp sanly gidrolitik fermentler, şeýle hem proteolitik fermentlerden, kollagenazalar, elastazalar dişetiniň we öýjükleriň, kollagen süýimleriň dargamagyna we zeperlenmegine alyp barýar. Şonuň bilen birlikde destruksiýanyň ýüze çykmagy, uzagyndan dişeti kisejiginiň emele gelmegine alyp barýar. Parodontda çişme hadysanyň emele gelmegi şu indiki ýagdaýda başlanýar, ýagny ýokanç agentler bakterial toksinleri (liponolisaharidlar, lipoten turşysy, muramildipeptid we başgalar) bölüp çykarýar olar bolsa osteoklastlary işjeňleşdirýar.

Çişme ojagynda ugrykdyrlan leýkositler, trombositler, monositler we olardan döreýän makrofaglar prostaglandinleri bölüp çykarýarlar, olar bolsa göni osteoklastlary işjeňleşdirýar. Ojakly we ulgamly faktorlaryň bilelikde bolmagy çişgin-destruktiv ütgüşikli parodontitiň döremegine alyp barýar.

Şeýlelik bilen parodontda çişme hadysanyň güýçli bolup geçmegi dişeti kisejiklerinde mikroblaryň köpelmegi we olaryň düzümindäki görnüşiniň ütgemegi bilen häsýetlenýär.

Ýerli şikes ýetiriji sebäpler. Olara protezleriň nädogry, hili pes ýasalyp goýulmagy (emeli ýasalan diş täçleriň diş etine çuň batmagy, geýdirilip-çykarylýan protezleriň dübiniň dişara emzijeklerini gysmagy we ş.m.), dişleriň nädogry petiklenmegi we mysýak hamyrynyň dişara boşluga düşmegi, protezlerdäki monomerleriň täsiri, nädogry saýlanyp ýasalan ortodontik enjamyň ýaramaz täsirleri degişlidir.

Parodonta çenden aşa agram düşmegi.

Destruktiv – çişme hadysasy parodonta çenden aşa agram düşende ýagny dürli görnüşli dişleriň nädogry galtaşmaları (çuňňur galtaşmak, açyk, prognatik, progenik galtaşmalar); dişleriň nädogry ýerleşmeginde (dişleriň syky-gür ýerleşmegi); kiçi we uly azy dişleri wagtyndan ir ýitirlende; köp sanly dişler sogyrlandan soň; köpüri görnüşli, esasan hem metalkeramika protez goýmagyň görkezmeleri nädogry kesgitlenende ýüze çykyp bilýar.

Parodonta çenden aşa agram düşende elmydama damardaky gidrostatik gan basyş, gan we limfaakymy ütgýär. Onuň esasynda gemo we limfostazlar, gistogematik böwediň syzyjylygynyň bozulmagy, damaryň ýellenmeler, ganyň her görnüşli elementleriniň diapedezi, eritrositleriň agregasiýasy, emboliýa we in soňy damarlaryň trombazy emele gelýär. Kislorod ýetmezçilik (gipoksiýa) hadysa ýüze çykýar. Şularyň hemmesi parodontyň gurluşyna uly täsir edýär. Periodontdaky kollagen we elastik süýümleriň berkedip-saklaýjy işiniň bozulmagy netijesinde dişleriň yrgyldamagy we olaryň sähelçe degilende agyrmagy ýüze çykýar.

Uzagyndan, kollagen süýimleriň diňe biri ýellenmegi dälde eýsem dargamagy (destruksiýasy) bellenýär. Dişeti birleşmesiniň – ýada bagjygynyň sebtinde epitelial örtügiň bitewligi bozulýar we dişýany kisejikler emele gelýär, soňra dişeti ysdaky mikrofloralaryň hasabyna çişme hadysa, proliferasiýa goşulýar. Soň wagtyň geçmegi bilen çişme – destruktiv hadysa dişara

süňk germewleriň (rezorbsiýasyna) dargamagyna alyp barýar. Şeýlelik bilen şikes ýetirji faktorlar ojaklaýyn we ýaýraň parodontň zeperlenmeginiň sebäbi bolup biler. Şonyň bilen birlikde käbir dişlere çenden aşa agramyň düşmegi, belli bir derejede ýaýraň parodontitiň geçişini agyrlaşdyrýar, parodontdaky çişme we atrofik – rezorbsiýa hadysany guýçlendirýär, birleşdirji bagjygyň (apparatyň) dargamagyna ýardam berýär we iň soňynda hem dişleriň gapmagyna eltýar (9.9. surat).

Parodont keseliniň ýüze çykmagynda umumy faktorlar (sebäpler). Witaminleriň ýetmezçiligi. Parodont keselleriniň döremeginde C, B₁, A, E witaminleriň ýetmezçiligi, parodontyň ýagdaýyna uly täsir edýandigi bellidir. Gipo we awitaminoz C-de parodontyň çişme-destruktiv ütgemeği bolup geçýär. Häzirki döwürde bedende C-witminiň ýetmezçiliginde kollagen süýmleriň emele gelme hadysasynyň bozulmagy, dokumanyň ýyrtylyp – dargamagy, ownyk damarlaryň we öýjikara dokumanyň geçiriş – syzyjylygynyň ýokarlanmagy barada örän köp ynamly ylmy maglumatlar bar. Mundan başgada vitamin C ýetmezçiliginde bedende süňk dokumanyň kemala gelmegi haýallaýar, parodontyň ýokanç mikroblara bolan garşylyk güýji pese düşýär (BSGG maglumatlary, 1978 ý.); Ylmy edebi çeşmelerde adam bedende vitamin A we B-niň ýetmezçiliginde parodontyň ütgýänligi barada bellenýär. Witamin A dişetiniň bitmek hadysasynda örän uly rol oýnaýar; onuň ýetmezçiligi dişetiniň goraýyş funksiýasynyň peselmegine alyp barýar, şonyň bilen birlikde onuň çişmegine ýardam berýär.

Parodont kesellerinde synag (eksperiment) geçirilende E-awitaminoz bir näçe ýazarlar tarypynda ýazylan. Bu ýagdaýda lipidleriň erkinradikally peroks okislenmegi güýçlenýär, parodont kisejekleri emele gelýär, süňk (atrofiýasy) çökýär, parodont ulgamynda damarlar ütgýär.

Damarlaryň ateraskleroz bilen zeperlenmegi.

Bu faktoryň täsirini geçen asyrdan (1935-1940 ýý) rus alymy A.I.Ewdokimow gan damarlar baradaky ylmy işinde belläp geçipdir. A.I.Ewdokimow parodontoz distrofiki hadysa diýip hasap edipdir we ol parodontdaky damarlaryň ateraskleroz ütgemeği esasynda umumy ýada aýratyn aterasklerozyň netijesinde ýüze çykýanlygyny belläpdir. Patomorfologik barlagda, ýazar bu ylmy işinde parodontdaky arteriýalaryň diwarlarynyň ütgýänligini (periwaskulýar skleroz, damar diwarlarynyň galňamagy, gialinoz, damar geçirijiliginiň daralmagy, hatda tä kalsinoza çenli bolmagy mümkin) ýüze çykarýar. Parodontdaky damarlarda aterasklerozyň bolmagy parodontda we ilki bilen aňňň ösüntgili süňkinde distrofik hadysanyň döremegi üçin möhüm orny eýeleýär.

Parodontozyň nerw – distrofik sebäpleri. Parodontda atrofik-degenerativ ütgüşmeleri, esasan ýeterlik derejede gan üpjünçiliginiň bolmadyk ýagdaýyna, olaryň iýmitlenmeginiň bozulmagyna bagly bolýar. Yöne gan üpjünçiligi gowy bolan ýagdaýlarynda hem iýmitlenmegiň bozulmagy ýüze çykyp bilýär, ol haçanda dokuma gelýän iýmit serişdeleriniň siňdirmek ukyby ýitirende bolýar. Bu ýagdaýa iýmitlenmegiň (gan üpjünçiliginiň) nerw-trofik sebäpli bozulmagy diýip aýdylýär. Nerw ulgamynda gan üpjünçiliginiň edýan täsiriniň manysy diňe bir dokumada alyş-çalyş hadysasyny sazlaşdyrmak dälde, eýsem dokuma gurlyşyny gorap saklamagy we gaýtadan dikelmek hadysasynda belli bir derejede olaryň kämilleşmegi bilen düşündirilýär. Şonyň üçin nerw süýümlerine täsir edilmeginiň netijesinde gan üpjünçilik hadysasy bozulýar we ol öz gezeginde patologik hadysanyň (distrofiýanyň) döremegine alyp barýar.

Bedeniň işjeňliginiň peselmegi. Bedeniň işjeňliginiň peselmegi netijesinde, goraýyş güýçleriniň ýetmezçiligi ýüze çykýar, ol bolsa parodontda distrofik hadysanyň emele gelmegine mümkinçilik döredýär. Bu fiziko – himiki bozulmalarda ýüze çykýar, ilki bilen öýjüksiz gurlyşda – esasan birleşdirji dokumanyň gurlyşynda bolup bilýär (kollagen süýümler, glikozaminogli-

kanlar), olar bolsa damarlaryň geçirijiliginiň, gan aýlanşygynyň, dokumada kislorod üpçinçiliginiň bozulmagyna, alyş-çalyş hadysaň ütgemegine we ş.m. alyp barýar.

Bedeniň işjeňligini peseldýän we parodont keseliniň döremegine ýardam berýän umumy faktorlara endokrin kesellerini (süýji kesel, Isenko-Kuşinga, jyns ulgamynda gormonal funksiýalaryň bozulmalary), nerw-somatiki keselleri (oligofreniýa, reumatizm-gury-agyry, alyş-çalyşygyň bozulmalary, nefropatii we ş.m.) degişli etmek bolar.

Parodontyň çişme keselleriniň döreýşi. Ilki bilen çişme hadysa goraýyş güýçleriniň peselmegi netijesinde, diş etiniň keşjagazlarynda emele gelip başlaýar. Patogenetik mehanizimleriniň arasynda şu iň esasyalaryny bellemek gerekdir: öýjükleriň zeperlenmegi (leýkositler we beýlekiler); biologik işjeň maddalaryň möçberiniň köpelmegi – çişmäniň mediatorlary we modulýatorlary; ownyk ganaýlanşygynyň bozulmagy; damar-dokuma geçirijiliginiň beýgelmegi, öýjik infiltrasiýasynyň we ekssudasiýasynyň emele gelmegi; dişetiniň birleşdirji dokumasyndaky esasy maddasynyň ütgemegi (depolimerizasiýa), kollagenleriň dargamagy; epiteliýanyň akantozy; dişeti bagjygynyň bozulmagy we dişeti kisejiginiň emele gelmegi.

Polimorf – ýadroly leýkositleriň zeperlenmegi netijesinde lizosomal fermentler bölünip çykýar. Lizosomlar çişme hadysany emele getirýänler bolup durýar a labrositler bolsa–çişme hadysany güýçlendirýänler. Labrositleriň degranulýasiýasy dürli görnüşli çişme mediatorlaryň bölünip çykmagy bilen utgaşýar. Çişme mediatorlardan plazmadaky (kallikrein-kinin ulgamly, komplement ulgamly) we dokumadaky (öýjikli) görnüşleri tapawutlandyrylýar. Plazmadaky mediatorlardan bradikinin gistaminiň çykmagyna ýardam berýär we birden damarlaryň syzyjylygy ýokarlandyrýar. Öýjik mediatorlaryň emele gelmegine jogapkärleri polimorf-ýadroly leýkositler, labrositler, bazafiller we beýleki öýjiklerdir. Öýjik mediatorlara gistamin, serotonin, prostaglandinler, limfokinler, proteazlar, haýal duýýan substansiýalar degişlidir.

Biologik işjeň maddalaryň täsir etmeginde, dişeti keşjagazlaryň epiteliýasyndaky öýjikara maddalaryň dargamagy bolup geçýär we boşluklar, wakuollar emele gelýär, olaryň üsti bilen diňe bir zäherli maddalar (toksinler) dälde, eýsem bakteriýalar hem geçip aralaşyp bilýärlər. Keseliň döremeginde (patogenezi) örän möhüm orny, ownykganaýlanşygynyň bozulmagy – ganakymynyň haýallamagy, waskultitler, tromblaryň emele gelmegi tutýar. Onuň netijesinde bolsa gipokoagulýasiýa we giperfibrinoliz emele gelýär.

Damar – dokuma syzyjylygynyň ýokarlanmagy, damarlaryň diwarlaryna we waskulýar ýany dokuma beloklaryň siňmegine ýol açýar (albumin, fibrin-fibrinogen, immunoglobulinler A, M we ş.m.). Limfositlerden we plazmatik öýjiklerden ybarat bolan dykyz çişgin ýellenmäniň emele gelmegi dişetiniň kadaly gurlyşyny ütgedýär. Şonyň bilen bir hatarda dokumalardaky we mikroblardaky gialuronidazanyň we beýleki fermentleriň işjeňligi beýgelyär we onuň netijesinde, dişetiniň birleşdirji dokumasyndaky esasy maddalaryň dargamagy (depolimerizasiýasy), kollagenazanyň we elastazanyň ýokary işjeňliginiň netijesinde kollagenleriň bozulmagy bolup geçýär.

Mundan başgada limfasitleriň sitopatik täsir etmeginde kollagenleriň sintezi bozulýar. Goraýyş güýçleriniň üzülmegi, bitme-dikelmek hadysasynyň bozulmagy bilen utgaşyp gidýär, onuň netijesinde bolsa, patologik granulasion dokuma emele gelýär. Patologik hadysanyň betereleşmegi, çişginiň, äň-süňk ösüntgisine, periodonta ýaýramagyna alyp barýar (gingiwit-parodontite geçýär).

Parodont keseliniň ýüze çykmagyna bir näçe umumy faktorlaryň täsir edýänligi gadym döwürden bäri gyzyklandyrýar. Häzirki döwürde birnäçe ylmy işler toplandy. Olardan witamin C ýetmezçiligi (gipowitaminoz C) we beýleki vitaminleriň ýetmezçiligi, käbir içki synalaryň we ulgamlaryň keselleri parodont keseliniň sebäbinde we döremeginde möhüm rolunyň bardygyna

şayatlyk edýär. Şeýle hem häzirkä döwürde parodont endokirin keselleriň, adatdan daşary täsirleriň ýakymсыз täsir edýänligi barada ylmy maglumatlar köpeliýär.

Hemme ulgamlayyn keseller bedeniň durnyklylygyny ütgertmek bilen az bolsyn, köp bolsyn belli bir derejede parodont keseliň döremegine ýada onuň beterleşmegine ýardam berýär.

Witamin C – ýetmezçiliginde parodontyň hemme ýerinde ýagny dişetinde, pulpada, süňk dokumada ütgüşikler emele gelýär. Süňk dokumada osteoidlaryň çökindileriniň bolmagy, süňk dokumanyň kadaly emele gelmeginiň we täzelenmeginiň bozulmagy bellenýär. Beýleki süňk skletinde hem şunyň ýaly ütgüşikler bolýar. Şonyň üçin hem parodontda vitamin C – ýetmezçiliginde keseliň öz boluşly, häsiýeti bolýar.

Parodont keseliň döremegine we sebäbine aşgazan – içege ýollaryndaky keselleriň hem öz täsiriniň bardygy bellenýär. Bu ýerde ganyň düzümünde biologik işjeň maddanyň (gistaminiň we beýlekiler) ýokarlanmagy keseliň döremeginde esasy orny eýeleýär. Soňky döwürlerde gastridniň, aşgazanyň we oniki-barmak içegäniň ýaraly keselleriniň parodont ýakymсыз täsiriniň bolýanlygy barada ylmy maglumatlar köpeldi. Şonyň bilen parodontda hadysanyň çalt ýaýramagy we beterleşmegi, näsaglaryň goraýyş güýçleriniň (immunitetiň) ütgemegi bilen utgaşyp gidýänligi bellenýär.

9.6. Parodont kesellerinde patologoanatomik alamatlar.

Zeperlenmäniň netijesinde ýüze çykýan ütgüşikler, çişme hadysanyň döremegine itergi berýär, onuň yzygider görnüşleri biri –birine goşulyp, eksudasiýa we alterasiýa hadysalary öz içine alyp dürli görnüşli kliniki we morfologiki çişme hadysanyň emele gelmegini şertlendirýär.

Gingiwitiň ýiti görnüşü özbaşdak kesel hökümünde ýazylýar we ol ýokanç faktorlaryň täsir etmegi bilen bagly bolup bilýär. Üznüksiz gingiwit özbaşdak kesel ýada parodontitiň alamatlary bolup durýar.

Ýiti kataral gingiwit. Ýiti kataral gingiwit üçin keseliň bahym geçmegi, ýüzleý bolmagy we ýiti çişmä degişli, aýdyň bildirýän epiteliýa örtügiň ýellenmegi, epiteliýanyň aşagyndaky birleşdirji dokumadaky damarlaryň gyzarmagy, seroz eksudasiýa ojağynyň bolmagy häsiýetlidir. Çişginli ýellenme, giňelen damarlaryň golaýynda ýerleşýän leýkositlerden ybarat.

Egerde kataral gingiwitiň beterleşmegi parodontiti döredýän sebäpleriň biri bolan ýagdaýynda, dokuma gurlyşynyň toplumlaýyn ütgüşmeleri bellenýär, ol bolsa birnäçe sapa çişme hadysanyň beterleşmegi bilen baglanyşykly bolan gan üpçinçiligindäki bozulmanyň häsiýetini görkezýär. Aýratyn hem bu ýerde birleşdirji dokumanyň stromasynda sklerozyň emele gelmegi, galnamagy, şeýle hem damar-diwarlarynyň sklerozlanmagy ýüze çykýar. Çişginli ýellenmäniň häsiýeti ütgeliýär – ol has dykyz bolýar. Onuň düzüminde neýtrofillerden başgaca eozinofil leýkositler, az mukdarda limfasitler we makrofaglar peýda bolýar (9.11. surat).

Ýaraly gingiwit. Gingiwitiň bu görnüşü, düzgin bolşy ýaly, ýiti ýüze çykmagy zäherleýjileriň (agyr metallardan zäherlenmek), üznüksiz ýakyjylaryň (monomerler), agyr ýokanç keselleriň intoksikasiýasynyň, leýkoz keseliň käbir görnüşleriniň täsir etmegi bilen baglanyşdyrylýar.

Ýaraly gingiwitiň döremegine gatnaşýan stress ýagdaýlara uly üns berilýär.

Diş etiniň şeýle zeperlenmegi üçin umumy agyr intoksikasiýanyň esasynda, ýiti başlanmagy häsiýetlidir. Birleşdirji dokumanyň esasy özeninde fibroz suwklyk (ekssudat) emele gelýär, polimorf-ýadroly leýkositler bilen epiteliýadaky birleşdirji dokumanyň aşagynda dykyz ýellenme bellenýär. Onuň gyzarmagy durgynly häsiýete eýe bolýar. Epitelial gatlagy leýkositler bilen

dykyz ýellenen, olar çüremeklige ugrygýar, ilki bilen giň göwrimli ýüzleý eroziýa, soňra ýaralar ýüze çykýar. Ýaraly gingiwitiň kataral görnüşden tapawydy, diýseň haýal bitýar. Ýiti çişginiň yzyna gaýtmagy bilen ýellenmäniň düzümine leykositler we makrofaglar goşulýar we angio-matoz emele gelýär. Ownyk damarlar (kapillýarlar) ýaranyň dübine çenli geçýärler; granulýasion dokuma emele gelýär. Onuň ýaýramagynyň we ony diş etindäki birleşdirji dokuma çalşmagyň derejesi destruktiv hadysanyň agyrlyk derejesine bagly bolýar. Ýaşajyk birleşdirji dokuma-gurlyşynyň we kemala gelmeginiň hem-de ýaranyň bitmeginiň wagty ütgäp durýar. Hadysanyň uzaga çeken agyr ýagdaýlarynda zeperlenen ýerde dişetiniň bertigi we (deformasiýasy) nädogrylygy bilen yz galýar. Bu ýagdaýlarda epitelial gatlagyň inçelmegi (atrofiýasy) we epitelianyň aşagynda solgyn öýjik-elementi we fibrinoz-birleşdirji dokumanyň damarly meýdançasy emele gelýär (9.12. surat).

Gipertrofik gingiwit. Dişetiniň bu çişme görnüşi özbaşdak bolup bilýär, ýöne köplenç parodontitiň haýsam bolsa bir görnüşi bilen bilelikde geçýär. Gipertrofik gingiwit üçin üznüksiz haýal geçişli häsiýeti, wagtal – wagtal beterleşmek alamaty mahsus bolýar. Bu ýagdaýda diş etindäki dokuma elementleriniň gurlyşy birden ütgýär: epitelial gatlagyň ojaklaýyn galnamagy häsiýetli bolýar, ol akantoz we parakeratoz hadysalar bilen ütgýär. Epiteliýanyň aşagyndaky birleşdirji dokumanyň esasynda (stromada) ojaklaýyn ütgüşmeler emele gelýär, ol fibrinoz birleşdirji dokumaly emele gelýän meýdança görnüşde bolýar, käwagytlar gödek süýümlü dartylan ýüp görnüşde bolup, dokuma gurlyşynyň aýdyň bildirýän, ýumşak sypjyrylan, ýellenen, gyzaran meýdançasy bilen aralaşyp garyşýar. Şularyň hemmesi limfositler – makrofagal ýellenme (infilt-rasiýa) bilen utgaşýar, dişetiniň aýlawly bagyjk sebitinde ol has dykyz bolýar (9.13 surat).

Parodontitiň başlangyç döwri. Onuň üçin ýygy-ýygýdan beterleşýän gingiwit we onda birazrak äň ösüntgisindäki dişara germewleriň uçlarynyň dargamagy (rezorbsiýasy) häsiýetli bolýar. Dykyz çişginli ýellenme (infiltrat) esasan epiteliýanyň aşagynda bolup, özi hem göndengöni periodontda ojaklaýyn damar töwereginde ýerleşýär. Skleroz ütgüşmeler parodontyň diňe ýokarky bölümlerinde sähelçe bellenýär.

Parodontitiň doly ýüze çykan döwri. Keseliň bu döwri üçin parodontyň hemme bölümlerine patologiki hadysanyň ýaýramagy häsiýetlidir. Gingiwit, düzgin bolşy ýaly, üznüksiz we onuň beterleşmegi bilen güýçli, çalt geçýär.

Hadysa adaty dişany (parodontal) kisejigiň emele gelmegi bilen utgaşýar. Ol dişeti birleşdirji bagjygynyň dargamagy, parodontyň ýokarky bölümleriniň destruksiýasy, düybüniň aşagynda ýara döremegi we onuň ýüzi çüýrän kesmek bilen örtülen uly göwrimli granulýasion dokumanyň bolmagy ýaly alamatlar bilen häsiýetlenýär. Süňk dokumasyndaky rezorbsiýa hadysasy alweolýar süňküň uly göwrimini eýeleýär, dişara alweolýar süňk germewleriň uçlary doly pytraýar, onuň ýerine bölekleyin granulýasion dokuma we bölekleyin fibrinoz birleşdiriji dokuma emele gelýär (9.14. surat).

Çişginli ýellenme (infiltrat) parodontyň çuň gatlagyna geçýär. Ýellenmäniň düzümi hadysanyň görnüşine we ýitileşme fazasyna bagly bolýar. Onuň düzüminde polimorf-ýadroly leykositler ýada limfositler – makrofag elementler bolmagy mümkin. Ýitileşme hadysanyň ýokary derejä ýeten wagty aýratyn abscessler emele gelip biler. Çişme hadysanyň esasynda parodontal birleşdirji okuma destruksiýa sezewar bolýar. Esasan, onuň çuň ýerde ýerleşýän (şarpeýew süýümler), şeýle hem erkin bölekleri ejir çekýär. Parodontal ysdaky dokuma elementleriň sklerozy, parodontyň hemme gurluşynda gan üpjünçiliginiň güýçli ütgemegine getirýär. Dişetiniň çöküp-çekilmegine we dişeti birleşdirji bagjygynyň dargamagyna baglylykda, diş kökleri açylýar we ol hadysanyň beterleşmegi bilen dişleriň gaçmagyna şert döredýär.

9.7. Parodont keselleriniň anyklanyş - barlag usullary.

Näsaglary barlag etmek onuň durmyş ýagdaýlaryny we keseliň gelip çykyşyny öwrenmekden başlanýar. Näsagyň arzy, lukmana ýüz tutanlygynyň sebäbi, käre, üznüksiz keseliň barlygy ýada ýoklygy, iýmitlenmegiň tertibi, ýaramaz endikleri we ş.m. ýüze çykarylýar. Agyz boşlugynyň ýagdaýlary öwrenilende agyz boşlugynyň bosagasynyň ýagdaýy we, esasan hem, dodagyň jylawjygynyň dogry berkidilenligine, çuňlugyna we agyz bosagasynyň dogry emele gelmegine üns berilýär. Parodontyň çişme hadysasynda ýerli faktorlaryň uly ähmiýetiniň bardygyny nazarda tutup, dişleriň ýerleşmekleriniň häsiýetine üns bermek gerekdir (dişlertiň nädogry ýerleşmekleri – anomaliýa, dogabitdi bölekleyin adentiýa, dişleriň gysby ýerleşmegi, dişleriň aralarynyň açyk bolmagy). Dişleriň ir wagt sogrulmagy, esasan hem, uly azy dişler sogrulanda goňşy dişleriň süýşmegi, garşysyndaky antagonist dişleriň ütgemegi we olaryň parodont çendenaşa agram bermegi, köplenç, şikes ýetmegiň sebäbi bolup durýar. Agyzda bar bolan protezlere üns berilýär, sebäbi, olaryň nädogry ýasalmagy, köplenç, dişleriň yrgyldamagyna alyp barýar. Ýerine ýetirilýän funksiýalardan, esasan, ýuwdunmak hadysasynyň bozulmagyna üns berilmelidir. Kadaly ýagdaýda ýuwdunmak hadysasy bolanda, dil alyn dişlere degmeli däl. Ýuwdunmagyň bozulmagynyň - ýeketäk sebäbi alyn, esasan hem, aşaky alyn dişleriň süýşmegi bolup biler. Ol bolsa äňleriň dogry gysylyşmagynyň (artikulýasiýa) bozulmagyna we onuň netijesinde parodont çendenaşa agram berip, patologiki hadysanyň döremegine alyp barýar. Dürli görnüşli patologiki dişgysylyşmalaryň arasynda aýratyn üns çuň dişgysylyşma berilýär. Bu ýerde düzgün bolşy ýaly patologiki üýtgeşmeler parodontal ýokarky we aşaky äňiň alyn dişlerinde emele gelýär.

Dişetinde çişme hadysasy şu indiki alamatlar boýunça kesgitlenilýär: gyzarma, ýellenme, gan akma, epiteliýanyň gopmagy – deskwamasiýa, ýaralanma. Bulardan başga-da atrofiki we giperplastiki hadysaly alamatlar belenilýär. Kesel taryhy ýazylanda hökmany suratda dişeti asty we üsti diş daşlaryň, kesmegiň barlygy belenmelidir. Diş çökündileri, kesmekleri ýüze çykarmak üçin Şilleriň synag-barlag usulyna ýüz tutulýar. Ýörite barlag usullaryndan hökmany suratda Şiller – Pisarewiň synagyny, rentgen, kapillýar-mikroskopiki, funksional barlag usullary, ýörite barlag indeksleri görkezmek bolar.

Şiller – Pisarewiň synagy (kristal ýodyň 1 g, kali ýodidi 2 g, arassalanan suw 40 ml) dişetindäki glikogeniň reňklenmek usulyna degişlidir, haçanda üznüksiz çişme hadysa bolanda glikogeniň mukdary köpeliýär we ergin çalynandan soň dişetiniň has goýy reňklenmegi bolýar hem-de ol çişme hadysanyň barlygyny görkezýär.

Dişetindäki ownyk damarlaryň (kapillýarlaryň) durnyklygyny kesgitlemek (Kulaženko boýunça). Bu usul wagty hasaba almak ugr boýunça esaslandyrylan, ýagny wagtyň geçmegi bilen onda ganöýme emele gelýär.

Wakum päýnegiň diametri we peseldilen basyşyň göwrimi mydamalyk. Ulgamda basyş toplanandan soň (720-740 mm rt. st. galynda basyşda 20-40 mm rt.st.) arassalanan päýnegi dişetine goýylýar we rezin şlangadan gysgyç (zažym) aýrylýar, ondan soň päýnek dişetine sorylýar. Wagtyň geçmeginde ýüze çykan ganöýme dişetindäki kapillýarlaryň durnyklygyna şaýatlyk edýär. Kadaly ýagdaýda äňleriň alyn tarapynda ganöýmeler 50-60 sek. emele gelýär, beýleki uly azy dişleriň sebitlerinde – has uzagyrap wagytdan ýüze çykýar. Wakumly anyklaýyş ganöýmeler bejeriji täsirini berýär. Ol fermentatiw höwesjeňligini saklamaga ýardam berýär we çişme hadysanyň sebitinde dokumalaryň bitmegini hyjuwlandyrýar.

Hadysanyň beterleşmegi bilen bir näçe täze alamatlar peýda bolýar: patologik kisejigi (PK), dişleriň yrgyldamagy, iriň bölünip çykmagy we ş.m. Şonyň bilen baglanşykda esasy, rentgen usuly, kisejigiň çuňliginiň kesgitlenmegine, dişleriň yrgyldamak derejesine, iriniň bolmagyna üns berilýär.

Häzirki döwürde şu indiki barlag usullary ulanylýar: giň göwrimli aýgyň (panoram) rentgenografiýa we ortopantomografiýa. Olar agyz içinden edilýän rentgenografiýa usulyna garaňda, parodont kesellerinde äňleriň alweolýar ösüntgili süňk dokumasynyň ýagdaýlaryny has aýdyň we dogry kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Parodontitde rentgenologik taýdan süňk dokumasynda çişmeli ütgeşikler (rezorbsiýa) bellenýär. Olar süňkiň kortikal gatlagynyň zeperlenmeginde başlanýar we beterleşip ýumşak süňk düzüminiň bozulmagy, süňk kisejiginiň emele gelmegi bilen utgaşýar (9.15, 9.16, 9.17 surat).

Parodontoz keseli rentgenologik taýdan, äňiň süňk dokumasynyň skleroz ütgemeleri bilen häsýetlendirilýär; alweolýarara germewleriň örküjiniň deň derejede peselmegi bolup biler. Haçanda ortopantomograf bolmadyk ýagdaýda, doly derejede rentgen alamatlaryny anyklamak üçin azyndan 4-6 surat çykarmak gerek bolýar. Şonyň üçin şu aşakdaky shema tertip boýunça surata düşirilip çykarylsa; ýagny uly we kiçi azy hemde merkezi alyn dişleriň sebtinde, onda ol bir tarapdan hemme dişleriň sebtindäki süňk dokumadaky ütgeşiklikleri öwrenmäge mümkinçilik berýär, beýleki bir tarapdan bolsa – süňküň simmetriki zeperlenmegi barada maglumat berilýär.

Dişeti kisejiginiň çuňlugy ýörite bellik edilen BSGG hödürlän (9.18 surat) dürtgüjiň kömegi, reňk beriji erginler bilen ölçelýär. Dişleriň yrgyldamagynyň derejesi – E.E. Platonow boýunça kesgitlenilip bilner. Diş yrgaldamagy 3 derejä bölünýär.

I dereje diş yrgyldamasy duluk-dil ýa-da dodak-dil tarapa 1 mm köp bolmadyk ýagdaýda bellenilýär.

II derejeli diş yrgyldamasy şol tarapa 1 mm hem köpräk ýagdaýda; kentlew-daşky ugyra tarap yrgyldy emele gelende bellenýär;

III derejeli diş yrgyldamasy – hemme tarapa, diş gapdala goňşy aýrylan dişe tarap gyşaryp bilýär.

Parodont keseliniň dürli görnüşlerini deňeşdirip anyklamak üçin şu tablisa lukmanlaryň amalyýet işinde kömek berer.

9.1. görkeziji. Parodont keselleriniň dürli görnüşlerinde rentgenologiki anyklanyş usuly.

Alamatlar	Ýaýraň kataral gingiwit	Ýaýraň parodontit	Parodontoz
Äňiň dokuma sudurynyň ütgemegi	Bolmaýar	Parodontitiň agyrlyk derejesine baglylykda ütgemegi	Osteoskleroz
Alweolýara germewlerdäki kekejiň ütgeýiş häsiýeti	Ütgeşiklik ýok	Dürli derejeli destruksiýa	Ütgeşiklik ýok
Kortikal süňk üsti gatlagyň ýagdaýy	Abat galan	Dargan	Abat galan
Germew kekejinde osteoporez ojagyň bolmagy	Bolmaýar	Menek ojakly osteoporozyň işjeň fazasynda	Bolmaýar
Germewleriň gýralarynyň ýagdaýy	Dürs – gyradeň	Deň däl	Dürs-gyradeň

Morfologiki barlag usuly (dişetiniň bioptaty) keseli has dogry anyklamak üçin, örän zerur bolup, käbir ýagdaýlarda (eozinofil granulema, guragyry keselleri, kollagenozlar, parodontň idiopatik keselleri) ol iň bir esasy anyklaýyş usullaryň biri bolup durýar. Parodontologik bölümlerde ulanmak üçin bakterologik, sitologik şeýle hem Ýasinowskiýniň usuly boýunça bejergiden ön we soň leýkositleriň göçmegini (emigrasiýa) kesgitlemek usullaryna üns berilýär.

Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň üstinden neýtral leykositleriň geçip göçmegi onuň fagasitoz hadysasyna gatnaşýanlygy barada şaýatlyk edýär.

Parodontal indeks (PI). Parodont keseliniň depginini we ýaýramagyny öwrenmek üçin häzirki döwür, Russel (1956ý.) tarapyndan işlenip düzilen parodontal barlag-indeksi (PI) giňden ulanylýar.

Parodontyň ýagdaýy her dişte 0-dan 8-çenli dişetiniň çişme derejesine, dişleriň yrgyldamagyna, parodontal kisejiginiň çuňligine üns berip, bahalandyrylyp kesgitlenýär.

Ikirjiňlenilýän ýagdaýlarda, mümkin bolan pesiräk baha goýulýar (9.2. tablisa). Hemme toplanan bahalar goşylyp we bar bolan dişleriň sanyna bölünýär. Netijede alnan PI şu indiki görnüşde bahalandyrylýar:

0.1-1.0 – keseliň başlangyç we I – döwri;

1.5-4.0 – kesele mahsus bolan destruktiv ütgüşmeleriň bolmagy we II – döwür;

4.0-8.0 – keseliň III – döwri.

Görkeziji 9.2. Parodontal indeks (PI)

Bahalar	Klinik alamatlary
0	Çişme hadysasy ýok.
1	Ýeňil gingiwit – çişme bolýar, ýöne ol dişi doly gurşap almaýar.
2	Gingiwit – çişme hadysa dişi doly gurşayar, ýöne epitelial bagjygynda zeperlenme ýok.
6	Kisejigiň emele gelmegi bilen gingiwit – epitelial berkidiji bagjyk zeperlenen, parodontal kisejik bar, dişiň çeyneýiş funksiýasy bozulmadyk, diş zeperlenmedik.
8	Dişleriň çeyneýiş işjeňliginiň ýitirilmegi bilen, parodontyň aýdyň destruksiýasy, diş sähelçe yrgyldaýar, onuň süşmegi hem bolup biler.

PI-den başgada, parodontyň ýagdaýyny papillýar-marginal-alweolýar indeksiň (PMA) kömegi bilen kesgitläp bolýar. PMA-indeksi 3-baha boýunça geçirilýär. Dişeti emzijekleriň çişmesi (P) – 1 baha; dişetiniň gýralarynyň çişmesi (M) – 2 baha; Alweolýar dişetiniň çişmesi (A) – 3 baha.

PMA indeksiň san ähmiýeti – bar bolan dişlerde parodontyň ýagdaýy boýunça görkezijileriň sany we elmydama bitewi sanda görkezilýär, göterim (%) görnüşde hasaplanylýar. Parma (1960) PMA indeksiň usulyny tekliplý edýär. PMA indeks Parma boýunça şu indiki (göterim) görnüşde hasaplanylýar:

$$\text{Gingiwitiň indeksi} = \frac{\text{Bahalar} \times 100}{3 \times \text{dişleriň sany}}$$

Bahalaryň jemi, her dişdäki parodontyň ýagdaýyna görä toplanan has ýokary bahalaryň goşulmagynda emele gelýär. Bu ýagdaýda 6 ýaşdan 11-ýaş çenli 24 dişler; 12-den – 14 ýaş çenlilerde – 28 dişler; 15-ýaşdan – ýokardakylarda 30 dişlerde hasap geçirilýär.

Agyz boşlugynyň arassaçylyk ýagdaýlaryna baha bermek üçin bir näçe indeksler hödürlenýär (Fedorow Ýu.A., Wolodkina W.W., 1964; Greene, Wermillion, 1961).

Agyz boşlugynyň arassaçylyk ýagdaýyny Fedorow-Wolodkiniň arassaçylyk indeksiniň kömegi bilen şu indiki görnüşde kesgitlenýär. Şiller-Pisarewiň ergini bilen 321 | 123 dişleriň alyn taraplaryna çalynýar. Diş ýokandy kesmekleriniň möçberine baglylykda, dişleriň ýüzüniň her ýerleri dürli depginlikde reňklenýär. Reňklenme san we hil taýdan kesgitlenýär. San taýdan

(Kcp) kesgitlenşi baş bally ulgam boýunça geçirilýär: diş täjiniň hemme ýüzi reňklense – 5 ball, $\frac{3}{4}$ - 4 ball, $\frac{1}{2}$ - 3 ball, $\frac{1}{4}$ - 2 ball, reňklenme ýok bolsa – 1 ball.

Hasaplanşy şu fortmula boýunça geçirilýär:

$$K_{cp} = \frac{K_n}{n}$$

Kcp – san taýdan gigiýeniki indeks; Kn – hemme dişlerdäki sanyň görkezijisi; n – dişleriň sany (6).

Gigiýeniki indeks kadaly ýagdaýda 1-birlikden ýokaryk geçmeli dälär.

Hil taýdan kesmekleriň depginini kesgitlemek üçin üç bally ulgam boýunça geçirilýär: dişiň goýy reňklenmegi – 3 ball; sarymtyk reňklenmegi – 2 ball; reňklenme ýok bolsa – 1 ball.

Hasaplanşy formula boýunça geçirilýär:

$$S_{cp} = \frac{S_n}{n}$$

Scp – dişlerde kesmekleriň depgininiň indeksi;

Sn – hemme dişlerdäki sanyň görkezijisi;

n – dişleriň sany (6).

Görkeziji. Gigiýeniki indeksleri hasaplamak üçin kesgitlemeler

Gigiýeniki indeksler	Reňkleýji erginler we usullar	Gigiýeniki indeksleriň bahalary netijeleri (ballary)	Indeksleriň hasaplanylşy.
Pahomowyňky	<p>Şiller-Pisarewiň reňkleýji erginini dişleriň ön tarapyna şu aşaky dişlere çalmaly</p> $\begin{array}{r l} 61 & 16 \\ \hline 654321 & 123456 \end{array}$	<p>1. reňklenenok 2. dişleriň täjiniň $\frac{1}{4}$ bölegi reňklenýär. 3. $\frac{1}{2}$ çenli reňklenýär. 4. $\frac{2}{3}$ çenli reňklenýär. 5. $\frac{3}{4}$ böleginden hem köp reňklenýär.</p>	<p>Ballaryň jemi GI = ----- -- 12 diş</p>
Grin-Wermillonyňky	<p>Reňkleýjini dişleriň ön tarapyndan şu dişlere: $\begin{array}{r l} 61 & 6. \\ \hline .6 & 16 \end{array}$ we dil tarapyndan dişlere çalmaly.</p>	<p>0. – reňklenenok 1. – $\frac{1}{3}$ çenli reňklenýär 2. – $\frac{1}{3}$ böleginden artyk 3. – $\frac{2}{3}$ diş täjiniň böleginden artyk reňklenýär.</p>	<p>Ballaryň jemi GI = ----- -- 6 diş</p>
OHI-S	<p>Reňkleýjini dişleriň ön tarapyna we dil tarapyna şu aşakdaky dişlere ulanmaly.</p> $\begin{array}{r l} 61 & 6 \\ \hline 6 & 16 \end{array}$ <p>ýa-da</p> $\begin{array}{r l} 614 & 4 \\ \hline 4 & 6 \end{array}$	<p>0. – reňklenenok 1. – dişleriň täjiniň $\frac{1}{3}$ bölegi reňklenýär 2. – $\frac{1}{2}$ çenli; 3. – $\frac{2}{3}$ böleginden artyk reňklenýär.</p>	<p>Ýokuja indeksiniň jemini we daşyň indeksiniň jemini goşýarlar we ortaça görkezijini çykarýarlar.</p>
Silnes-Lou	<p>Diş ýokundysynyň galyňlygyny bilmek üçin, dürtgüjiň kömegi bilen ýüze çykarmaklyk.</p>	<p>0. – diş ýokundysy dişleriň boýunjyklarynda, dürtgüniň kömegi bilen ýüze çykarylýar. 1. – diş ýokundysy göze görünmeýär, emma dişleriň boýunjygynda dürtgüç bilen deşseň, onda onuň ujynda diş ýokundysy görünýär.</p>	

2. – göze görünýän diş ýokundysy
3. – dişleriň çeyneýiş taraplarynda we aralarynda diş ýokundylary köp.

Häzirki döwürde BSGG maslahatyna görä epidemiologik barlag üçin bejergä mätäçligi kesgitleýän indeksi (CPITN) hödürlenýär. Bu indeksiň gowy taraplary, köp bolmadyk barlanan topar adamlarda bejerginiň ugryny maksadaokgynly kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Şonyň üçin lukmanlar üçin düşnükli bolar ýaly görkeziji bahalar ulanylýar – dişetiniň ganamagy, dişdaşlaryň bolmagy, dişýany kisejigi we onuň çuňligi.

BSGG indeksi – CPITN
Bahalar:

Parodontyň şu sebitleri barlanýar:
17/16 11 26/27

0 – keselcilik ýok	47/46	31	36/37
1 – dişetiniň ganamagy			
2 – diş daşlary			
3 – kisejigiň 4-5 mm çuňlukda bolmagy			
4 – kisejigiň 6 mm we has ýokary çuňlukda bolmagy			

Bahalara laýyklykda bejerginiň ugrylary:

- 1 – agyz boşlugynyň arassaçylygy;
- 2 – diş çökündileri aýyrmak + arassaçylyk;
- 3 – çökündileri aýyrmak + toplumlaýyn bejergi (aýyk ýa-da ýapyk gyrçamak – küretaž);
- 4 – diş çökündileri aýyrmak + toplumlaýyn bejergi (kesilip-serpikdirilen operasiýa, ortopedik bejergi)

Funksional barlag usullary. Parodontyň ganaýlanşyk ulgamynda funksional we gurlyş ütgüşmelerini ýüze çykarmak üçin köp ýagdaýlarda reoparodontorpafiýa usuly geçirilýär.

Bu usul barlag edilýän dokumanyň elektrik togyna bolan garşylygynyň ütgemegini ölçemeklige esaslanandyr. Ýüregiň işjeňliginiň netijesinde olar damar urguly ganüpjünçiligi bilen şertlenendir. Ol bolsa periferik gangeçirijiligindäki grafiki ýazgynyň analizi esasynda, arterial we wenz bölmelerdäki damarlaryň ýagdaýyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Parodontyň damarlarynda urguly grafiki ýazgynyň ütgemegi – reoparodontogramma, hil we san taýdan häsiýetlenýärler. Reoparodontogrammaň hil taýdan analizi aýdyň görünýän görnüşde gyşyk ýazgynyň, dikrotalaryň bolmagy we ýerleşýän ýeriniň, goşmaça tolkunlaryň bolmagy, damar diwarlaryndaky dartgynlygynyň funksional taýdan ütgänligini (Wazokonstruksiýň, wazodilýatasiýa) anyklamaga mümkinçilik berýär.

Reoparodontogrammaň san taýdan analizi reografiki çyzykly ýazgyda wagtlaýyn görkezijiniň ütgemek derejesi (amplitudany) kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Olara reografik indeks (PI), damar dartgynlygynyň (tonusynyň) görkezijisi (DDG) periferiki garşylygynyň indeksi (PGI), maýyşgaklyk indeksi (MI) degişlidir. Reoparodontografiýa usuly parodont keselini anyklamak we bejergi çäreleriň netijeliligine gözegçilik etmek üçin giňden ulanylýar.

Parodontyň funksional ýagdaýyny anyklamakda, dişetiniň suwklygyny öwrenmek gözlegçilere uly ýol açýar. Onuň düzümi çişme hadysanyň agyrlyk derejesine bagly bolýar. Suwklygy alyn dişetleriniň kisejigidan sorgyç kagyzjygyň ýa-da kapillýar turbajyklaryň kömegi bilen ýygnaýlar. Ýygnaýnan suwklyk barlagdan geçirilýär. Bu ýerde sitologik, gistohimik, mikrobiolo-

gik, biohimik, elektronmikroskopik we immunohimiki usullar ulanylýar. Dişeti suwklygynyň öwrenilmegini, diňe bir parodontyň dürli görnüşli we derejeli kesellerinde dälde, eýsem olaryň bejerlişinde hem (çişmägarşy bejergi, sklerozirleýji bejergi, witamin bejergi, küretaž) geçirmek bolýar.

Eger zerur bolan ýagdaýda umumy kliniki barlag usullary (ganyň, peşewiň analizi we beýlekiler) hem-de gerek bolan beýleki hünärmen lukmanlaryň (gastroenterolog, kardiolog endokrinolog, terapewt) barlaglary geçirilýär.

9.8. Parodont keselleriň geçiş alamatlary

9.8.1. Gingiwit

Parodontyň zeperlenmeginde ýüze çykyan gingiwit keseli, birnäçe özbaşdak görnüşlere bölünýär: Kataral, gipertrofiki, ýaraly, atrofik. Kliniki amalynda gingiwitiň esasan 3-görnüşü köp duş gelýär.

Kataral gingiwit. Çişme hadysasy 1-2 dişleriň töweregindäki (marginal) parodontda – ojaklaýyn ýa-da ýaýraň görnüşde bolup bilýär. Parodontdaky çişme hadysanyň ýerleşmeginiň aýratynlygy esasan sebäpli faktorlara bagly bolýar. Ýerli sebäpler ojakly gingiwitiň emele gelmegine ýardam berýärler. Ýaş ýetginjek döwürde parodontyň ýaýraň simmetrik zeperlenmegi ýokarky we aşaky äňiň alyn dişleriniň sebtinde ýerleşen ýagdaýlarynda, onuň döremegi ýerli faktorlar - sebäpler dälde, eýsem umumy (süji kesel, ýürek-damar keselleri, ašgazan-içege ýollarynyň keselleri we ş.m.) faktorlaryň bardygyna şaýatlyk edýär. Gan kesellerinde (limfaleýkoz, mieloleýkoz) gingiwit nemli bardanyň ganýetmezçiliginiň esasynda emele gelip başlaýar. Ýüze çykyan gyzarma, dokumanyň sähelçe ýellenmegi bilen geçýär. Bu ýagdaýlarda dişetiniň gyzaran ýerleri agyz boşlugynda aýdyň görünýär. Keseliň agyrlaşan ýagdaýlarynda ganöýmeler emele gelip, ondan soň ýaraly gingiwit döreýär. Agyzdan ýakymсыz ysyň gelmegi duýulýar. Näsaglar iýmit iýmekden çekinýärler, gepleşesi gelmeýärler.

Stomatolog lukmanlar agyz boşlugynyň nemli bardasynyň ganaýan näsaglaryna köp duşýarlar. Diş etiniň yzygider ganakmagy, näsaglarda umumy ganazlyga getirip biler.

Adamlarda, kimiň käri ýa-da hünäri boýunça wismutyň, alýuminiň, rtutyň simabyň, ýodyň, bromyň we başgalaryň täsirleri bilen baglansykly bolsa, olarda kataral ýa-da ýaraly gingiwit emele gelip biler. Hünäri boýunça uzak wagtyň dowamynda zäherlense onda umumy alamatlar ýüze çykýar: kelle agyry, garyn agyry, içi-geçme hadysalar.

Deňeşdirilip anyklanyş usulynda gingiwiti, dişetiniň gyrasyndaky tegmillenmesi bilen çalşmaly däl. Ol esasan käbir yssy ýurtlarda ýaşayan adamlarda – araplarda, afrikalylarda we beýlekilerde duş gelýanligi bellenýär.

Kataral gingiwit uly adamlarda köplenç üznüksiz çişme hadysa hökmünde geçýär. Onuň alamatlary diýseň az bolýar: näsaglar iýmit iýen wagty we dişlerini ýuwanda dişetiniň ganaýanlygyna, agzynda ýakymсыz tagamyň we ysyň bolmagyna arz edýär.

Gözden geçiriş ýerli barlagda dişetiň gyralarynda, dişara emzijeklerde ýellenmäniň we gyzarmanyň bolmagy, dişara emzijekleriniň depesinden basylanda we dürtgüç bilen barlag edilende onuň ganamagy, diş çökündileriniň bolmagy, ýodly synag reaksiýanyň kesgitlenmegi bellenýär. Näsaglaryň umumy ýagdaýlary bozulmadyk. Rentgenologik barlagda düzgin bolşy ýaly ände alweolýar ösüntginiň süňk dokumasynda patologik ütgeşikler ýüze çykarylmaýar.

Gingiwitiň agyrlyk derejesi, umumy bedeniň ütgemeği we patologik hadysanyň dişetine çuňleşmegi esasynda kesgitlenýär.

Gingiwitiň ýeňil derejeli görnüşine – dişeti emzijekleriniň, ortaça derejelisine – dişeti gyralarynyň (marginal), agyr derejelisine – dişetiniň bütinligine zeperlenmekleri häsiýetlidir.

Gipertrofik gingiwit. Köp ýagdaýlarda ýokary we aşaky aňleriň alyn dişleriniň sebtinde ýerleşýär. Yetginjek ýaşlara garaňda ol uly adamlarda seýrek duş gelýär. Giperplastiki gingiwitleriň emele gelmeginde gormonal ütgüşmeler (yetginjekleriň gingiwiti, göwrelileriň gingiwiti), difenin, siklosporin dermanlaryň, göwrelilige garşy dermanlaryň kabul edilmegi, C – witaminiň ýetmezçiligi, gan keselleri sebäp bolup bilerler. Ýerli faktorlardan patologik diş gysylyşmasyny, nädogry protez goýulmagyny degişli edip bolar (9.19. surat).

Göwreliler barlagdan geçirilende gipertrofik gingiwit 45-49% zenanlarda duş gelýär. Ol haçanda göwrelilikden ön dişetiniň çişme hadysasy bar bolan ýagdaýlarda, agyz boşlugynyň arassaçylygy ýerine ýetirilmedik ýagdaýynda ýüze çykýar.

Giperplastiki gingiwit gidantion (difenin) dermany kabul edýän epilepsiýa keselli näsaglaryň 40%-de diýen ýaly ýüze çykýar. Kliniki taýdan hadysa çenden aşa dişetiniň ösmegi bilen häsiýetlenýär, esasan hem alyn dişleriň sebitinde. Ösüntgi elläp göründe dykyz bolýar, dişetiniň ýellenmegi we gyzarmagy agyz boşlugynyň arassaçylyk ýagdaýyna bagly bolýar. Gistologik barlagda ütgüşikler bolmaýar.

Gipertrofik gingiwit iki görnüşe bölünýärler: ýellenme we fibroz.

Ýellenme görnüşü kliniki taýdan dişeti emzijekleriniň ulalmagy, gögümtil öwişgin atmagy bilen häsiýetlenýär. Onuň üsti ýylmanak bolup, ganjarýar, dişetinde ýalan kisejikler emele gelýär. Epitelial bagjygy zeperlenmedik bolýar. Bu görnüş üçin dişetiniň emzjegine enjam bilen basylanda onuň çuňňikli zyy galmagy häsiýetlidir. Näsaglar öz-özinden ganakmaklyga, iýmit iýende, dişlerini arassalanda agyrynyň bolmagyna, owadan görkiniň bozulmagyna arz edýärler.

Fibroz görnüşinde dişetiniň ösenligi, onuň dykyz bolmagy, ýüze çykarylýar; ganakma bolmaýar; ýalan kisejikler emele gelýär. Emzijekleriň reňki ütgemeýär, dişeti asty daşlaryň çökündileri ýüze çykarylýar.

Gipertrofik gingiwitiň ýeňil görnüşinde dişetiniň ösmegi diştäjiniň 1/3 bölegine ýetmegi häsiýetlidir.

Ortaça derejeli görnüşinde – dişetleriniň (deformasiýa) aýdyň gysaryp ütgemeği we ösmegi diş täjiniň 1/2-ne ýetýär; agyr derejeli görnüşinde dişetiniň ösmegi diştäjiniň 2/3 bölegini, ýa-da hemme bölegini yapýar.

Ýaraly gingiwit. Ýaraly gingiwitiň döremeginde esasy beden işjeňliginiň ütgemeği we agyz boşlugyndaky autoýokançlara, aýratyn hem gramotrisatel bakteriýalara parodontyň durnyklylygynyň peselmegi uly rol oýnaýar. Gingiwit köplenç ýaş adamlarda umumy keselleri (gripp, angina) zäherlenmeleri, doly derejede iýmitlenmezligi, agyr metallaryň duzlary bilen zähelenmegini, vitaminleriň ýetmezçiligini başdan geçirenlerinden soň ýüze çykýar. Ýaraly gingiwitiň emele gelmegine alada – gaýgy (stress) ýagdaýlar hem sebäp bolup bilýär. Ýokarky we aşaky aňleriň dişetleri zeperlenýärler; köplenç kesel haýsam bolsa bir ände ýerleşip ýüze çykýar.

Arz-şikáýatlary (subýektiw alamatlar): agyzdan ýakymysz ysyň gelmegi, iýmit iýen wagty dişetiniň agyrmagy, ganamagy.

Ýerli gözden geçiriliş barlagda dişetiniň gýralary ýaýraň görnüşli ýaralar bolup, emzijekleriň depesi kesilenýaly bolmagy bellenýar. Ýaranyň ýüzi fibrinoz kesmek bilen örtülen, ony aýyrmakçy bolnanda ganakma emele gelýär; şeýle hem dişdaşlaryň we kesmekli çökindileriniň bolmagy häsýetlidir. Köplenç ýagdaýlarda bedeniň gyzgynlygy beýgelýär, sebitleýin limfa düwünleri ulalýarlar we agyryly bolýarlar, kelle agyry peýda bolýar, endamy urylan ýaly bolmak, ukysyzlyk; işdäsinin ýitmegi, iýmitsiňdirişiň bozulmagy, agyzdan ýakymysz ysyň gelmegi bellenýar. Ganyň düziminde saklanýan elementleriň görnüşleriniň ütgemegi, eritrositleriň çökmek tizliginiň (EÇT) beýgelmegi ýüze çykarylýar. Ýaraly gingiwitiň ulgamlayýn gan kesellerinde hem duşýanlygyny ýatdan çykarmaly däl. Ýaraly gingiwitiň agyrylyk derejesi, çişme hadysanyň geçişi we kliniki alamatlaryň aýdyň ýüze çykmagy bilen şertlenendir. Ýaraly gingiwitde streptokoklar we stafilokoklar bilen bir hatarda fuzospirohetler parodontyň durnuklygynyň bozulmagyna şaýatlyk edýär; esasan hem dişýany birleşdirji dokumanyň çüremegi emele gelende ýonekeýjeleriň (dişeti amýeba, trihomonada) roly ulydyr.

Kataral we ýaraly gingiwitiň ýeňil derejeleri bejergiden soň şowly gutarýar we bitenden soň yz galdyрмаýar. Ýöne ortaça we agyr derejelerinde birleşdirji epiteliýanyň bozulmagy we dokumanyň çüýremeginden soňky kemtikler, yzyna gaýtadan bitip dikelmeyärler. Ýaraly gingiwiti başdan geçirenlerde diş boşluklarynyň açylmagy mümkindir.

9.8.2. Parodont kesellerinde dişetiniň melanoz tegmildi.

Parodont keselleri ilatyň arasynda has giňden ýaýranlygy, çylşyrymly döreýşini we netijeli bejergi usulyny oýlap tapmagyň bu meselesini häzirkizaman stomatologiýasynyň iň bir wajyp bölümüne degişli edip goýar. Bütün dünýä SGG-nyň maglumatlaryna görä parodont keseli bilen ýer ýüzinde ýaşayan çagalaryň ýarsy we uly adamlaryň hemmesi keselleýärler. Adamlaryň 40 ýaşdan ýokardakylarynda dişleriniň sogrulmagynyň 89%-i parodont keselleriniň bolanlygy netijesinde ýüze çykýanlygy aýdylýar. Şonuň bilen birlikde parodont keselleriniň ýaýramaklygynyň we geçişiniň aýratynlyklary dürli ýurtlardaky lukmanlaryň we alymlaryň üns merkezinde galýar. Türkmenistanyň ilatynyň arasynda geçirilen köp sanly barlaglaryň netijesinde gingiwitli we parodontitli näsaglarda diş etiniň nemli bardasynda öz boluşly tegmilt alamatlarynyň barlygy ýüze çykaryldy. Geçirilen barlaglaryň netijeleriniň görkezmelerine görä, agyz boşlugynyň nemli bardasynyň melanoz tegmildi, gingiwitli we parodontitli näsaglarda kliniki ýüze çykýan alamatlaryň biri bolup durýar, bu alamatlar yssy howaly ýurtlarda ýaşayan adamlarda şol sanda Türkmenistanyň raýatlarynda duş gelýär.

Gözden geçirilen 468 näsaglaryň 103-de 16-dan – 39 ýaşyndakylarda diş etiniň melanoz tegmildi ýüze çykaryldy ýagny barlag geçirilen gingiwitli we parodontitli keselli näsaglaryň her bir dördünjisinde (22.1%) ýüze çykaryldy. Bu ýüze çykmalar esasan erkek adamlarda (89.0%) köp duş gelýär.

Soňky ýyllarda ylmy barlaglaryň netijesinde gingiwit we parodontit keselli näsaglaryň keseliniň agyrylyk derejesine, görnüşine baglylykda kliniki, biohimiki we immunologik üýtgeşmeleriniň köp häsiýetli alamatlary ýüze çykaryldy.

Aýratyn hem edil şolar ýaly ütgüşmeleriň biri hem dişetiniň melanoz tegmilidir.

Belli bolşy ýaly, melanin tegmildiniň sintezi melanosit öýjiklerde bolup geçýär, ol özüniň gelip çykyşy boýunça nerw dokumasyna degişlidir.

Melanosomlaryň sintezi bolup geçýän öýjikler melanositler diýen ada eýe bolýar. Adam bedeniniň derisinde melanositler deri-epidermal araçäginin bazal gatlagynda öýjikleriň arasynda ýerleşýärler. Olar keratinoşitler diýip atlandyrylýar we melanositar-keratinoşit toplumyny döredýärler. Ol ýerde bolsa tegmilt dänejikleriniň kemala gelmegi bolup geçýär, şonuň netijesinde hem kliniki tegmilt alamatlary ýüze çykýar. Melanositler düzüminde melanosomlary saklaýar, olarda bolsa melaniniň sintezi bolup geçýär. Melanin tegmildiniň emele gelmegi bedeniň synalarynda kadaly ýagdaýda adam bedeni üçin möhüm orny eýeleýär. Melanin derä garamtyl reňki bermek bilen, şol bir wagtyda bir näçe möhüm funksiýalary ýerne ýetirýar: optiki goraýyş; çişmä garşy, lizisigoraýyş, antioksidant, radio-şöhle goraýyş, bakteriostatik, elektronoiýon alyş-çalşyk funksiýalary. Melanin, öýjiklerde adaty dänejik görnüşinde bolýarlar. Olaryň ulylygy birnäçe onlar mikrona deňdir we biri-birleriniň arasy takmynan şol aralykda bolup ýerleşýärler.

Agyz boşlugynyň nemli bardasy, möhüm synalaryň biri hasap edilýär we ol hem funksiýalarynyň birnäçesini, şol sanda hem tegmilt emele getirji funksiýany amala aşyrýar. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň gara tegmildi ozal, ir wagyt diňe gary tegmilt derili adamlarda bolýanlygy ýazylypdyr.

Soň wagtyň geçmegi bilen melanin tegmildiniň toplanyp emele gelmegi dişetinde esasan hem onuň çişme hadysasynda emele gelýanlygy ýüze çykaryldy.

Dişetiniň melanozy – öz boluşly ýagdaý bolup, dişetinde dürli görnüşdäki gara tegmildiň öwişgininde we göwrimde ýüze çykmagy bilen häsiýetlenýär.

Şol bir wagtyda dişetiniň epiteliýasynda melaniniň ýygnaýmagy, agyz boşlugynyň nemli bardasyndaky çişme hadysasy bilen göniden-göni arabaglanşygynyň bardygy bellenýär. Dişetiniň melanozy islendik ýaşda başlap, düzgün bolşy ýaly, bir durkyny saklaýan ýagdaýdyr. Ýöne şeýlede bolsa emele gelen garamtyl tegmilt köp ýagdaýlarda göwrümi we sany boýunça ulalýar, garalýar we öz-özünden aýyrylyp gitmek ukyby ýokdyr. Köplenç tegmilt alyn dişleriň alweolýar – marginal dişetleriniň sebtinde duş gelýär we ýuwaş-ýuwaşdan çeyneýiş dişleriň sebine aralaşýar, ol bolsa owadanlyk taýdan ýetmezçilik döredýär. Dişetiniň melanozy-bu dişetiniň nemli bardasynda melanin tegmildiň ýygnaýan görnüşidir.

Anyklynyş usullary. Kliniki barlaglar melanoz tegmildi bar bolan gingiwit we parodontitli näsaglary barlamak üçin subýektiw we obýektiw barlag usullary öz içine alýar. Obýektiw barlaga esasy we goşmaça usullar degişlidir. Olar dişetindäki tegmildiň häsiýetini hasaba almak bilen dogry keseli anyklamak üçin ugrykdyrlandyr. Bu ýerde esasy ünis näsagyň umumy ýagdaýyny öwrenilmäge, onuň ýanaşykly iç keselleriniň barlygyny anyklamaga berilýär. Egerde zerurlyk ýüze çyksa, näsaglar terapewt, endokrinolog, newropatolog, otorinolaringolog we beýleki hünärmen lukmanlaryň maslahatyna ugradylýar.

Parodontyň ýagdaýyna obýektiw baha bermek üçin şu indiki barlaglar ulanylýar: agyz boşlugynyň arassaçylyk ýagdaýyny kesgitlemek, Papillar – marginal – alweolýar (PMA) usuly, parodont keseliniň bejergä mätäçligini kesgitlemek (SPITN), dişetiniň melanoz tegmildiniň derejesine obýektiw baha bermek, wakuum barlag synagy boýunça dişetindäki damarlaryň durnyklylygyny kesgitlemek, dişeti suwklygynyň möçberini wagyt birliginde kesgitlemek usullary geçirilýär.

Dişetiniň melanoz tegmildi barada giň göwrimli maglumatlaryň ýoklygy sebäpli biz tarapdan ylmy netijeleriň esasynda onuň dürli görnüşdäki reňkli öwşgini ýüze çykaryldy, hem-de biz tarapdan ilkinji sapar dişetinde melanoz tegmildiniň dürli görnüşleri, göwrimi, ýerleşýän ýerleri boýunça kliniki alamatlary ýazyldy.

Dişetindäki melanoz tegmildiň reňkine, kliniki toparlara bölünşine toplumlaýyn, obýektiw baha bermek usuly TDLI-nyň terapewtik stomatologiýa kafedrasynda (G.P.Paşayew, H.J.Jumayew 1997 ý.) oýlanyp tapyldy.

Dişetiniň melanoz tegmildine obýektiw baha bermeklik, onuň ýokarky ýada aşaky äňlerde, çep ýada sag tarapynda ýerleşýänligine görä geçirilýär. Tegmilt reňkiň ýaýraýyş meýdançasyny onuň giňligi we uzynlygy agyz boşlugynda bar bolan dişleriň ýerleşmeginden ugur alyp mm bilen ölçenýär. Parodontyň ýagdaýyna baha bermek bilen melanoz tegmildini kesgitlemek üçin biz tarapdan ýöriteleşdirilen anyklaýyş usuly hödürlendi. Onuň esasy manysy diş etiniň melanoz tegmiltli näsaglary barlananda reňkleriň laýyk gelýän goýylygynyň garamtyl-goňyr öwüşgin görkünü № 61 katalog (Moskwa şäheriniň Bütinsoýuz ylmy-barlag institutynda düzülen katalog reňkleri “Raduga”) boýunça deňeşdirilýär.

Şu reňkli öwüşginlige laýyklykda onda 7-sany reňkiň öwüşgin görnüşini tapawutlandyrylýar, olaryň her biri reňkli öwüşgininiň goýy depginligine baglylykda göterim görnüşde 14.3% - deň bolýar. Şu anyklanma usuly boýunça parodont keselleriniň agyrlýgy kesgitlenilýär (9.19. surat).

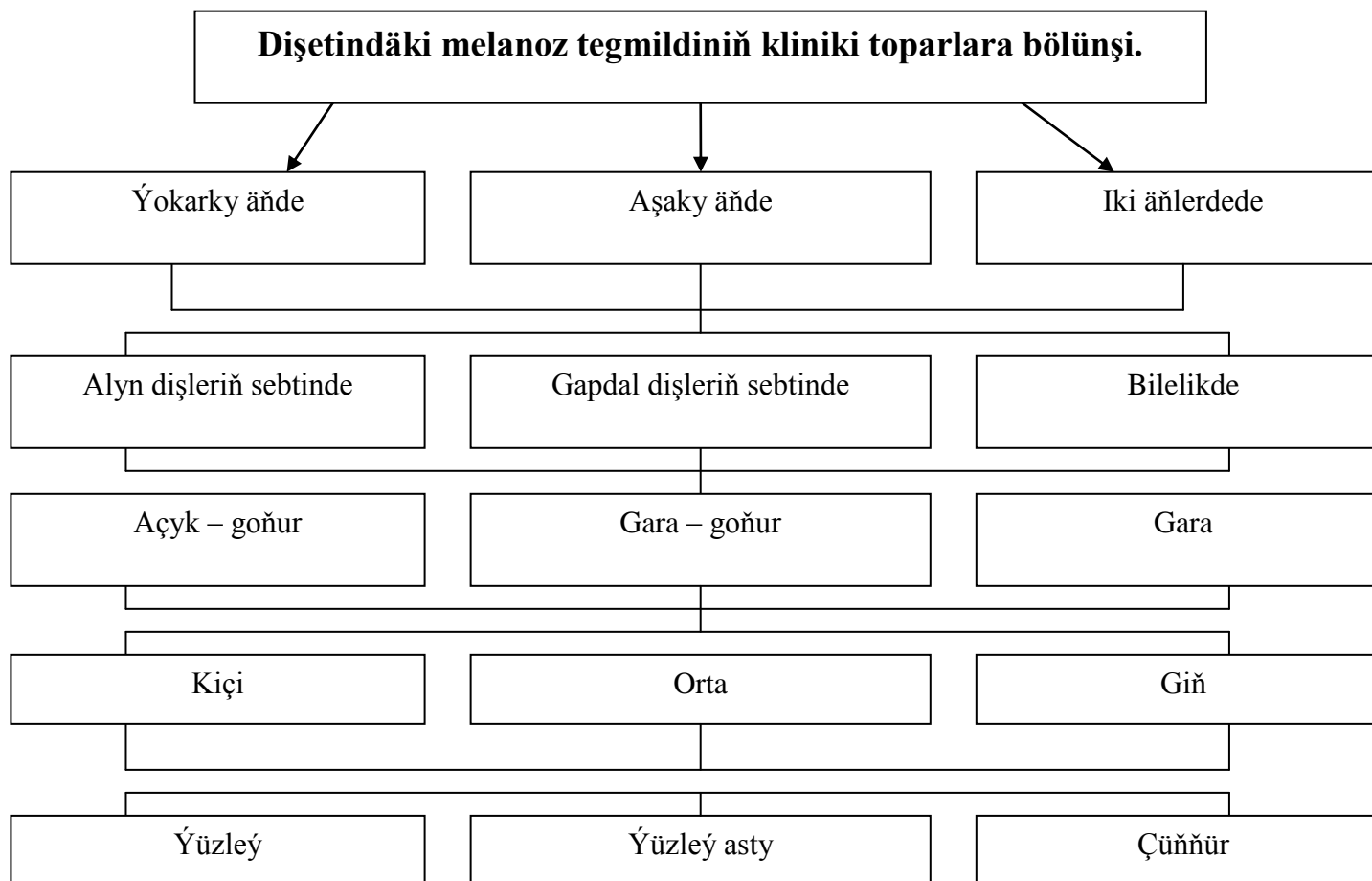
9.19. Surat Dişetindäki melanoz tegmildiň goýylyk depginligini kesgitlemek üçin görkezgiç

Reňk öwüşgininiň belgisi	1	2	3	4	5	6	7
Reňkiň goýy depginligi							
Reňkiň goýy depginligi %	14.3	26.6	42.9	57.2	71.5	85.8	100

Parodontyň tegmiltli we tegmiltsiz ýerleriniň kliniko-funksional üýtgeşmeleri öwrenildi. Barlaglaryň netijesine görä diş ýany dokuma keselleri adamlaryň arasynda giňden ýaýrandygy mälim edildi; şol bir wagtyda 53.2% näsaglarda melanoz tegmildiniň reňkli öwüşgininiň goýy depginligi esasan açyk goňyr reňkde bolýar, tegmilt barlagy-42.9% deňdir. Näsaglaryň 40.4%-de goňur reňki bolyp, tegmilt barlagy-71.5% deňdir. Melanoz tegmiliň garamtyl-goňur reňklisi näsaglaryň diňe 6.4%-de duş gelýär we tegmilt barlagy-100%-deňdir. Şunlykda melanoz tegmildiniň reňkli goýy depginliginiň göniden-göni parodontyň çişme hadysasynyň agyrlýk derejesi bilen arabaglanşygynyň barlygy bellärlilidir.

Kliniki alamatlary. Dişetiniň melanoz tegmildi alweolýar ösüntginiň we agyz boşlugynyň nemli bardasynyň beýleki ýerlerinde goňyr ýada gara-goňyr tegmiltleriň dürli göwrimli we reňklenmek depginliginde, dürli ýerlerde emele gelmegi bilen häsiýetlenýär. Parodont keselli näsaglaryň her bir dördinjisinde dişetiniň melanozy duş gelýär (22.1%) esasan hem tegmilt erkek adamlarda köp duş gelýär. Köplenç melanoz tegmilt alyn dişleriň alweolýar-marginal dişetleriniň sebitlerinde duş gelýär we ýuwaş-ýuwaşdan çeyneýiş dişleriň sebitine aralaşýar, ol bolsa owadanlyk taýdan ýetmezçilik döredýär. (9.20. surat). Agyz boşlugy gözden geçirilende, dişetiniň çişme hadysasynyň esasynda mahsus bolan çalymtýk kesmek bellenýär, ony aýranyňdan soň aýdyň bildirýän damarlar bilen nemli bardanyň gara bolan tegmilt ýüzi

açylýar. Bu ýagdaýda dürli göwrümdäki açyk-goňyr tegmilt epiteliýanyň galyň gatlagynda ýerleşýär, şonyň üçin hem nemli bardanyň deňinden ýokaryk çykmaýar. Dişetiniň nemli bardasy melanoz tegmildiniň bar bolan sebtinde kadaly ýeri bilen deňeşdirilende bir azyrak çişen we ýellenen. Melanoz tegmildiniň goýy depginligi birnäçe sebäplere baglydyr, esasan hem melaniniň köp ýygnanmagyna şeýle hem epiteliýanyň galyňlygyna, onuň buýnuzlaşma derejesine, dişetiniň gyzarmagyna we çişmegine bagly bolýar. Dişetiniň melanoz tegmildiniň göwrimi we goýylyk depginligi parodontyň çişme hadysasy bilen bilelikde utgaşyp gelýär. Şeýle hem tegmildiniň göwrimi parodontdaky çişme hadysanyň ýaýramaklyk derejesine bagly bolýar. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň tegmilt menekliginiň kliniki toparlara bölünşiniň ýoklygy sebäpli parodont keselleriniň esasy görnüşlerini aýdyň (obýektiw) anyklamak üçin melanoz tegmildiniň kliniki toparlara bölünşi biz (Terapewtik stomatologiýa kafedrasynyň işgärleri G.P.Paşaýew, H.J.Jumaýew; 1997ý.) tarapdan düzüldi. (9.20. surat).

Melanoz tegmildiniň toparlara bölünişi baş sany esasy görkezijilere salgylanýar:

1. Äňleriň dişetindäki nemli bardasynda tegmildiň ýerleşýän ýerleri boýunça; ýokarky, aşaky we ikisindede.
2. Belli bir dişleriň sebtidäki dişetiniň nemli bardasynda tegmildiň ýerleşmegi.
3. Melanoz tegmildiň goýylyk depginligi boýunça; açyk-goňyr, gara-goňyr, gara.
4. Göwrimi boýunça; kiçi, orta, giň.
5. Çuňligi boýunça; ýüzleý, ýüzleýasty, çuňňur.

Biz tarapdan hödürlenýän dişetiniň melanoz tegmildiniň toparlara bölünişi, parodont keselleri kesgitlenilende, anyk obýektiw baha bermäge goşant bolar, dişetiniň melanoz zeperlenmesi bilen geçýänlerde keseli doly we dogry kesgitlemäge mümkinçilik berer.

Parodontda çişme hadysalarynyň derejesine baglylykda melanoz tegmildiniň görkeziji depginligi bir meňzeş däl. Gingiwit kesellerinde, haçanda çişme hadysa köplenç 16 – 25 ýaşly ýaş adamlaryň arasynda ýaýranda, melanoz tegmildiniň depginligi esasan goňyr reňkde bolýar, bu ýerde tegmilt görkezijisi (indeksi) 42.9% deň bolýar. Çişme hadysalarynyň beterleşmegi bilen, ýagny üznüksiz parodontitli näsaglarda melanoz tegmildi gara-goňyr reňkde bolup, tegmilt görkezijisi (indeksi) 71.5% deň bolýar.

Melanoz tegmildiniň göwrini hem, parodontda çişme hadysalarynyň ýaýramagy bilen baglanyşyklydyr. Çişme hadysalarynyň ojakly görnüşinde melanoz tegmildiniň görimi ortaça uzynlygy boýunça 25-30 mm, inine 3.0-4.0 mm, hadysalarynyň ýaýran görnüşinde uzynlygyna 33-35 mm, inine 4.0-5.0 mm ýagny – parodontda çişme hadysalarynyň ýaýramagy melanoz tegmildiniň görimini birneme ulaldýar.

Dişetindäki dokumalaryň melaninsintezleýji tizligi melanoz tegmiltli ojagy bar bolan parodont keselli näsaglarda, melanoz tegmildi ýok näsaglara garaňda görkeziji kliniki alamatlary 2.3 esse beýik bolýar.

Bejerlişi. Parodont keselleriniň esasy bekerliş ugrylary agyz boşlugynyň ýerli ýagdaýlaryny, şeýle aýratynlyklaryny göz önünde tutyp toplumlaýyn we yzygiderli bolmalydygy zerurdyr.

Parodontdaky çişme hadysalarynyň derejesine baglylykda toplumlaýyn bejergi, parodont we umumy bedene täsir edýän dürli görnüşli usullar we serişdeler bilen bilelikde ulanmak hödürlenýär.

Parodontyň kesellerinde ýerli bejergi geçirlende ilkinji nobatda keseldörediji sebäpleri aradan aýyrmak we çişme hadysa garşy bejergi geçirmek göz önünde tutulýar.

Parodont (parodont) kesellerinde ýerli bejergisiniň esasynda çişme hadysa garşy bejergi tutýar, onuň maksady bolsa çişme reaksiýany aýyrmak, alyş-çalyş hadysany gowlandyrmakdan ybarat bolup durýar. çişme hadysa garşy salwin, poliminerol, maroslowin, pomazulan, rapol derman serişdeleri, çalgý-ýagly daňylar we başdalar ulanylýar.

Biz tarapdan geçirilen barlaglaryň netijeleri, melanoz tegmildi bar bolan gingiwit we parodontit keselli näsaglaryň toplumlaýyn bejergisinde maksada okgunly täsir edýän dermanlardan asetilsalisilat we askorbin kislotalary bilen üstüni dolmaga mümkinçilik berdi.

Asetilsalisil kislotasynyň prostoglandinleriň çişme hadysalarynyň emele gelmegine möhüm rol oýnaýan biogen serişdeleriň biosintezine hüjimli täsir etmek ukybynyň barlygy mälimdir.

Prostoglandinlere täsir edýän dermanlaryň ulanylmagy ownyk gan damarlarynyň syzyjylygyny azaldýar, gualyronidazanyň höwesjeňligini peseldýär, ýagny aýdyň beldirýän çişmä garşy bejergi täsirini görkezýär.

Parodontyň üznüksiz çişme kesellerinde askorbin kislotasynyň ýetmezçiligi bolýar, ol bolsa melanogeneze täsir edýär. Ol melaniniň sentezini DOFA –hinonyň emele gelmek döwrüni üzýär-bozýar we ony DOFA gaýtadan dikeldýär, ýagny melanogeneziň emele gelme zynjyryny

üzýär. Şonyň üçin hem askorbin kislotasynyň köp möçberde ulanylmagy Addison keselinde ýüze çykýan deridäki tegmiltleriň azalýanlygy bellenýär.

Dişetiniň tegmildini aýyrmak ýada reňklenme depginligini peseltmek maksady bilen 1% - asetil-solisilat kislotasyny we 5%-li askorbin kislotasyny ulanmak maslahat berilýär. Melanoz tegmildi bar bolan gingiwitli we parodontitli näsaglaryň toplumlaýyn bejergisine melanin sinteziniň patogenetiki mehanizimine täsir edýän derman serişdeleriň goşulmagy, dişetinde tegmiltleriň azalmagyna we parodontda çişme hadysanyň depgininiň we göriminiň peselmegine ýardam berýär. Asetilsalisilat kislotasynyň 1%-li erginini bejergi üçin elektroforez görnüşinde her gezek 20 mindan 10-12 sapar ulanmak ähmiýetlidir. Askorbin kislotasynyň 5%-li ergini günde 2.0 ml möçberde nemasty 10-15 sanjym edilýär. Şeýle hem goşmaça askorbin kislotasyny bir gije-gündizde 100 mg-dan az bolmadyk ýagdaýda 20-30 günläp maslahat berilýär.

9.8.3. Parodontit.

Parodontit – dişýany dokumanyň öz boluşly keseli bolup, bir ýa-da birnäçe dişleriň sebtinde ýerleşip, ýaýraň görnüşli häsiýetde bolup bilýär.

Ojaklaýyn parodontit. Ol ýerli sebäpleriň täsir etmeginde ýüze çykýar: petikleýji serişdeleriň ýa-da myşýak hamyrynyň dişara boşluga düşmegi, okkluzion şikeslenmeler (diş gysylyşmagynyň nädogrylyklary, uly azy dişleriň ir wagyt sogrylmagy we ş.m.), fiziki şikeslenmeler, ýaramaz ýasalan protezler we beýlekiler. Ojaklaýyn parodontit kliniki amaliýetde köp duşýar, ýöne has wajyp mesele onuň ýaýraň görnüşinde bolýar (9.21. surat).

Ýaýraň parodontit. Ol elmydama kataral gingiwitden başlanyp, dişeti bagjygyndaky birleşdirijiniň bozulmagy, dişleriň birleşdirji (apparatyň) ulgamynyň dargamagy, süňk dokumanyň rezorbsiýasy, parodontal kisejigiň emele gelmegi bilen häsiýetlenýär (9.22. surat).

Parodontit, dişetiniň ganakmagy, dişleriň dürli derejeli yrgyldamagy, agyrynyň bolmagy, diş boýunjyklarynyň ýokary duýgurlygy (giperesteziýa), kisejiklerden iriňň bölünip çykmagy ýaly arz-şikaýatlar bilen ýüze çykýar.

Ýerli gözden geçiriş barlag geçirilende dişetiniň ganamagy, dişeti asty daşlaryň we kesmekleriň ýygnanmagy, dişleriň yrgyldamagy, dişetiniň gyrasyna enjam bilen basylyp görülende iriň çykmagy, Şilleriň synag – barlagynyň kesgitlenmegi bellenýär (9.23. surat). Ýöne parodontitiň esasy alamaty ol hem parodontal kisejiginiň bolmagydyr.

Parodontitiň agyr derejesi esasan onuň üç sany alyp barýan alamatlary boýunça kesgitlenýär – parodontal kisejiginiň çuňlygy, süňk dokumada rezorbsiýanyň derejesi we şol alamatlaryň netijesinde – dişleriň yrgyldamagy. Bu alamatlar esasan hirurgik we ortopedik bejergini saýlap almak üçin esas bolýar. Parodontitiň ýeňil derejeli görnüşinde parodontal kisejiginiň 3.5 mm çuňlikde bolmagy, dişara süňk dokuma germewleriň başlangyç destruksiýasy häsiýetlidir: osteoparoz hadysanyň bolmagy, dişara germewleriň beýikliginiň peselmegi; dişleriň yrgyldamagy ýok; dişleriň süşmegi, dişetiniň ganamagy bellenýär. Adatça parodontitiň ýeňil derejesinde näsagyň umumy ýagdaýlary bozulmaýar.

Parodontitiň ortaça agyrlyk derejesi üçin: kisejigiň çuňligi 5 mm çenli; dişara süňk germewleriniň - 1/3 den – 1/2 çenli rezorbsiýasy, dişleriň I – II derejeli yrgyldamalary, dişleriň aralarynyň açylmagy, okkluzion şikeslenmeler ýaly alamatlaryň bolmagy häsiýetlidir.

Parodontitiň agyr derejesinde dürli görnüşli kliniki alamatlar bolan: parodontal kisejigiň 5-6 mm hem çuňligi, II – III –derejeli dişleriň yrgyldamagy, süňk dokumanyň ½ -den hem köp göwriminiň rezorbsiýasy, kä ýagdaýlarda alweolýar germewleriň doly sorylyp çökmegi; dişler süşip ütgän ýagdaýlary, diş hatarlaryň kemterligi ýaly alamatlar häsiýetlidir (9.23. surat).

Parodontitiň orta we agyr derejelerinde köplenç iriň akma we abses bolmagy bellenýär. Parodontitiň rentgenologik alamatlary hadysanyň geçiş döwrüne we görnüşine bagly bolýar.

Hadysanyň başlangyç döwründe dişara germewleriň osteoporozy we destruksiýasy bilen häsýetlenýär. Uzagyndan dişara germewleriň beýikliginiň peselmegi bellenýär. Güýçli çalt geçýän parodontitde esasy rentgenologik alamatlar; uly adamlarda uly ojakly destruksiýanyň süňk kisejigi bilen emele gelmegidir.

Alweolýar süňk dokumanyň ösüntgisiniň gyalary jähekli “gemirlen ýaly” görnüşde bolup, dişeti asty daşlaryň çökündileri bellenýär.

Çişme hadysa parodontitde esasy üç ugr boýunça ýaýraýar. Dişara germewiň ýokardaky (kortikal) süňk gatlagy dargandan soň çişme – rezorbsiýa hadysa süňkiň ýumşak ýerine ýaýraýar – bu esasan köp duş gelýän ugyrdyr.

Ikinji ugr periodontal yş boýunça ýaýramagy – bu ýerde rezorbsiýa esasan dikligine süňk kisejiginiň emele gelmegi bilen bolup geçýär. Üçinji ugr çişme hadysanyň süňk üsti gatлага ýaýramagy çuň parodontal kisejigiň emele gelmegi, ondan iriň akmagy bilen ýüze çykýar. Şonuň bilen bilelikde abses bolmagy hem mümkindir.

9.8.4. Parodontoz.

Parodontoz lukmanyň amaly işinde seýrek 1-8%-den köp bolmadyk ýagdaýda duş gelýär. Bu keselde çişme hadysa we parodontal kisejikleri bolmaýar. Onuň üçin dişleriň berk durmagy, diş çökündileriň azajyk bolmagy, dişetiniň çökmegi, diş boýunjygynyň açylmagy, pahna görnüşli kertigiň bolmagy häsiýetlidir. Dişleriň boýunjygynyň dürli gyjyndyrjylara ýokary duýylygyndan başgada näsaglar dişetiniň gijemegine arz edýärler. Deňeşdirilip anyklanyş usuly, kesel baradaky maglumatlara (anamnez), kliniki alamatlaryň aýratynlygyna we rentgen alamatlaryna esaslanyp geçirilýär.

Rentgenologik barlagy süňk dokumasynda sklerotik ütgeşikleri ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Atrofik hadysa bu dokumada kortikal süňk gatlagyň saklanmagynda, dişara germewleriň beýikliginiň deň derejede peselmegine getirýär.

Parodontozyň ýeňil derejesi – haçanda dişleriň boýunjygynyň ýa-da köküniň 1/3 – çenli açylmagy bolanda; rentgen suratynda dişara germewleriň beýikliginiň 1/3 çenli peselmeginde hasap edilýär.

Parodontozyň orta agyrlık derejesinde – diş köküniň 1/3 çenli açylmagy, dişara germewleriň ½ - bölegine çenli peselmegi bolanda. Dişleriň (I – derejeli) yrgyldamagynyň bolmagy mümkin.

Parodontozyň agyr derejesinde – diş kökleriniň ½ böleginden hem köp böleginiň açylmagy, dişara germewleriň beýikliginiň ½ böleginden hem köp böleginiň peselmegi, hem-de dişleriň yrgyldamagy (I-derejeli) bolanda bellenýär.

9.8.5. Parodontoliz (parodontyň beterleşip ereýän idiopatik keselleri).

Bu topara Papiýan – Lefewranyň (sindromy) keseli, neýtropeniýa, immunýetmezçilik ýagdaýlar (agammaglobulinemiýa we beýlekiler), çagalarda süýji keseli, eozinofil granulema, Leterera – Žiwanyň we Henda – Şýuller – Krisçeniň keselleri (gistiositoz X) we başgalar degişlidir.

Bu topardaky keselleriň köpüsine şu indiki esasy alamatlar degişlidir:

- Hadysanyň gysarnyksyz aýdyň beterleşmeginde hemme parodontyň dargamagy: dişetiniň, periodontyň, süňk dokumanyň 2 – 4 ýylyň dowamynda utgaşyp bolup geçmegi bilen dişleriň gopmagy.

- Deňeşdirilende, parodontal kisejiginiň çalt emele gelmeginde iriň bölünip çykmagy, dişleriň ütgäp süşmegi, aralarynyň açylmagy (distopiýa).
- Rentgenologik alamatlaryň özboluşly ütgemeği: süňk dokumanyň çalt sorulmagynda öýjikligiň emele gelmegi we gysga wagtyň içinde süňk dokumanyň doly eremegi.
- Süňk dokumada osteoliz hadysa hüjüm sürýar, bu ýagdaý osteositleriň ferment ulgamynyň hyjuwlanmagynyň, alyş-çalyş hadysanyň bozulmagynyň esasynda bolýanlygy bilen baglanşykly bolmagy mümkindir (mysal üçin, süji keselde).
- Keseliň käbir görnüşlerinde eliň aýasy – dabanyň keratozy, neýtropeniýa bolmagy bellenýär, çagalara ilki süýt dişlerini ondan soň hemişelik dişler ösüp çykandan soň olary ýitirýärler.

Eozinofil granulema. Çagalarda hem duş gelýär.

Eozinofil granulema kliniki amalyýetde ýaýraň we ojakly görnüşde ýüze çykýar. Agyz boşlugynda gingiwit, parodontal kisejikler, dişleriň yrgydamagy bellenýär. Keseliň ir döwründe ilkinji ýüze çykan alamatlary keseliň esasy ýeketäk alamaty bolmagy bilen häsiýetlenýär.

Rentgenologik barlagynda osteoporoz alamatlary we süňk dokumanyň sorylmagy kesgitlenýär. Patomorfologik alamatlaryna degişli bolan retikulýar öýjükleriň, eozinofilleriň toplanmagynyň, limfomakrofakly ýellenmeleriň bolmagy bilen tapawutlanýar.

Letepa – Žiwe keseli. Keseliň aýdyň ýüze çykan görnüşinde üşedip – gyzdyrmak, deri örtiginiň solgyn bolmagy, adinamiýa, horlanmak we işdäsinin ýitmegi, gepato we splenomegaliýa ýaly alamatlar bilen häsiýetlenýär. Agyz boşlugynda, süňk dokumanyň beterleşen osteolizisi bilen ýaýraň parodontit ýüze çykýar. Rentgenologik barlagda osteoporoz, dişara germewleriň ýaýraň sorylmagy we äň süňkinde ojakly alamatlar kesgitlenýär.

Henda – Şyuller – Krisçen keseli. Retikulogistositoza degişlidir. Ol kliniki alamatlary bilen süýji keselsiz ýüze çykýar. Şeýle hem ekzoftalm, süňk dokumasynda onuň ösmeginiň saklanmagy, çiş dömmeleriň emele gelmegi bellenýär. Agyz boşlugynda alamatlar aýdyň ýüze çykanda ýaýraň parodontit bellenýär. Rentgen barlagynda äňiň alweolýar ösüntgili süňk dokumasynda destruksiýa hadysasy bellenýär.

Papiýon – Lefewra keseli. Äňiň alweolýar ösüntgili süňkiniň beterleşen osteolizisi bolmagy bilen häsiýetlenip, dişleriň gopmagy bilen tamamlanýar. Keseliň sebäbi näbelli. Nesil yzarlaýyş autosom-resessiw boýunça geçýär.

Kesel eliň aýasynyň we dabanyň giperkeratozy we tozgalanmagy bilen utgaşýar. Kliniki we rentgenologik ütgşikler ýaýraň parodontitiň alamatlaryna gabat gelýär. Gistologik barlagda dişetini doldyryp duran we plazmatik öýjiklerden ybarat bolan ýellenmäniň emele gelmegi ýüze çykarylýar.

Bejerlişi alamatlara garşy geçirilýär.

9.8.6. Parodontomalar.

Parodontomalar dişetiniň fibromatozy, epulis, parodontal kista we parodontyň beýleki çiş dömmeleri degişlidir.

Dişetiniň fibromatozy. Uly adamlarda köp duş gelýär. Sebäbi näbelli. Bu genetiki taýdan şertlendirilen kesellere degişlidir. Ol bütün alweolýar ösüntginiň ugrynda ýa-da aýratyn sebitde, köplenç alyn dişleriň töwereginde ýerleşip, barmak basyp barlaňda dykyz, agyrsyz, бүдир-сүдир ösüntginiň emele gelmeginde, kesel haýal geçmek bilen tapawutlanýar. Dişetiniň reňki ütgemedik. Gistologik barlagda dişetiniň fibromatozy dykyz birleşdirji dokumanyň bolmagy, damarlaryň azlygy, ownyk öýjikli ýellenmeler bilen häsiýetlenýär. Rentgenologik barlagda osteoparoz hadysasy we dişara germewleriň dargamagy anyklanýar. Bejerlişi hirurgik.

Epulis. Kömelek görnüşde bolup kliniki taýdan dişara emzijekleriniň gipertrofiýasynyň alamatlaryny ýada salýar. Onuň aýajygy bolýar, şonuň üçin hem ol hereketli bolýar. Ol ully adamlarda şeýle hem çagalarda duş gelýär. Epulislaryň fibroz, damarly we mähnet öýjikli görnüşleri tapa-

wutlanýar. Gutarnykly keseliň kesgidi gistologik barlaglaryň netijesine görä goýulýar. Epulis köplenç göwreli zenanlarda ýüze çykarylýar we ol çaga dogandan soň birazyrak kiçelýär. Rentgen barlagynda ojaklaýyn osteoporoza alamaty bellenýär.

Bejergisi hirurgik we hökmany suratda elektrokoagulyasiýa geçirilýär.

Parodontal kista. Esasan keseliň üznüksiz geçmeginde döreýär; bu ýagdaýda süňküsti gatlagyň açylmagy bilen epiteliýa kisejigiň içki ýüzine ýazylýar. Hadysa ilki başda alamatsyz geçýär, wagtyň geçmegi bilen kistanyň ulalmagynda çişme ýüze çykýar. Rentgen barlagynda anyk çäklendirilen, togalak görnüşli süňk dokumanyň dargan meýdançasyny görmek bolýar. Anyklamak üçin ortopantomograma usuly gowy netije berýär. Bejerlişi hirurgik usul bilen geçirilýär.

9.9. Parodont keselleriniň bejerlişi.

Bejergi her bir näsagy aýratyn şahsy ugrly garaýyşda onuň umumy we stomatologik ýagdaýlaryny nazarda tutup geçirilýär. Şonyň üçin bejergi elmydama toplumlaýyn häsiýetde ýerli we umumy bejergileri ulanmak bilen amala aşyrylýar. Hadysanyň agyrlýk derejesine, sebäbine we döreýişine baglylykda bejergi;

- Sebäplere görä (etiopat);
- Kliniki alamatlara garşy (simptomatik);
- etiopat we simptomatik görnüşde geçirilip biliner.

Bejergi diňe bir çişme hadysany aýyrmak, ýok etmek bilen çäklenmän, eýsem ol umumy bedeniň ýagdaýyny berkitmeklige, goraýyş güýçleriniň beýgelmegine ugrykdylan bolmalydyr.

9.9.1. Ýerli bejergi.

Parodontda patologik hadysanyň görnüşine we derejesine garamazdan ýerli bejergi diş çökdündileriniň aýrylmagyndan başlanýar. Diş çökdündileri, daşlary ýiti ekskavatorlaryň we çeňnekleriniň kömegi bilen aýrylýar. Ondan soň dişetleriniň gýralary antiseptik epginler bilen arassalanýar. Mundan başgada nädogry goýlan petikler we protezler düzedilýär.

Ýüzleý gingiwit. Bejerlişi şu indiki bejeriş çärelerden durýar. Ilki bilen näsaglary agyz boşlugynyň ideg edilşiniň düzgünlerini öwretmekden başlanýar. Diş kesmekleri, daşlary aýrylýar; Rutin (witamin P), askorbin turşysy (witamin C), B₁, A, E witaminler bellenýär.

Derman serişdelerden 1-3% rezorsiniň ergini, 2-10% hlorid sinkiň ergini, “Pinokadinen”, furin; 0.05 – 0.1% hlorgiksidiniň ergini ulanylýar. Hlorofilliptiň, 0.2% salwin erginleri, romazulan, propolis ergini (1:10), 5% butadion çalgý ýagy, solkoseril, mundizal-gel, wikasol dermanlar (applikasiýa) ýapgy görnüşde ulanylanda gowy netije berýarler. Mundan başgada dişetiniň owkalanmagy, ortodontik we ortopedik bejergisi ulanylýar. Agyz boşlugynyň arassaçylygy, diş ýuwylyan hamyrlar, çişme hadysa garşy täsirli agyz çaykalýan erginler ulanmak bilen gözegçilikde saklanýar.

Kataral gingiwitiň ýaýraň görnüşü diýseň örän kynlyk bilen bejerilýär. Şonyň üçin hem kesel dörediji sebäpleri aradan aýyrmak, bejerginiň şowly bolmagynyň esasy we zerur şertidir.

Gipertrofik gingiwit. Keseliň ýellenme görnüşinde bejeriş usuly sebäp bolýan faktorlara görä saýlanyp alynýar. Diş çökdündileri doly aýyrlandan soň, maksada okgynly sklerozirleýji bejergi ulanylýar. Onuň üçin 50-60% glýukozanyň erginini dişara emzijekleriň depejiginden 0.1-0.2 ml 3-8 gezek arakesmeli her 1-2 günden sanjym edilip ulanylýar. Egerde 2-3 sanjymdan soň bejergiň täsiri bolmasa, onda hökmany suratda başga derman serişde ulanylýar, mysal üçin steroid çalgý ýaglary bejeriji daňy görnüşde, lizosimi we düzüminde geparin saklaýjy çalgý ýaglar üstünlikli ulanylýar. Ýarabitişli serişde hö-

küminde rezorsiniň 20-30%-ergini ýapgy görnüşde, prospidiniň 30-50% - çalgý ýag görnüşi, hlorid sink (10-25% - ergini), atgulak derman ösümligi, pinokadinen ulanylýar. Öý şertlerinde agyz çäýkamak üçin hlorid natri we çopantelppek derman ösümligiň suwklygy, nitrofuran hataryna degişli dermanlar bellenyär.

Gipertrofik gingiwitiň fibroz görnüşinde dişara emzijekleriň hirurgik ugurly kesilip aýrylmagy bilen, soňra elektrokoagulyýasiýa geçirilýär. Bu ýagdaýda soňky wagyt kriohirurgiýa we lazer enjamlary ulanylýar.

Ýaraly gingiwit. Ýaraly gingiwitiň döremegine esasy mikrob faktorlary sebäp bolýar, şonyň üçin hem onuň bejergisiniň netijeliligi, antibakterial derman serişdeleriň ýerli ulanmagyna bagly bolýar. Bejergi dişetiniň antiseptiki erginleri hydrogeni peroxidi 3%, permenganat kaliý, furasillini, riwanol, 0.5-0.2% hlorgeksidin bilen arassalanmagyndan başlanýar. Ondan soňra seresap bilen gowy edip diş çökündileri aýrylýar. Diş daşlary gowy aýyrmak üçin agyrsyzlandyrjy serişdeler lidokain, piromekain aerosol ýa-da çalgý ýag görnüşde ulanylýar.

Antibiotik dermanlaryň ýa-da kortikosteroidlar bilen bilelikde ýüzleý ýapgy görnüşinde pasta, ýag we bejerji daňynyň ulanylmaklary gowy netije berýär. Onuň üçin “Fastin-1” we “Fastin-2”, sintomisin, anestezin, şeýle hem 3% - oktatin ýagy we solkoseril daňynyň aşagyndan goýyp ulanylýar.

Fermentleri ulanmaga görkezme bar – olardan tripsin, himotripsin, himopsin, lizosim, ony gowsy antibiotekler bilen bilelikde ulanmaly. Ýerli bejergi, gataýan bejergi daňy goýmak bilen tamamlanýar. Metronidazolyň hlorgeksidin bilen bilelikde ulanylmagy gowy netije berýär. Ýaraly gingiwitiň bejergisinde hökmany suratda poliwitaminler we desensibilizirleýji (hlorid kalsiýa, tiosulfat natriý we başgalar) hem-de umumy hyjywlandyryjy dermanlar bilen bejergi geçirilýär. Öý şertlerinde agzyny çäýkamak üçin günde 4-6 gezek 0.25% hloraminiň ergini, 0.05% hlorgeksidiniň ergini we ş.m. ulanmak maslahat berilýar. Beýleki dermanlardan ýarabitteriji dermanlary ulanmak hödürlenýär: itburyn ösümligiň ýagy we oblepihanyň, karatoliniň, ewkaliptiň, aloenyň ýaglary, 10%-metilurasil ýagy ulanylýar. Şeýle hem derman ösümlükler (çopantelppek, şalfeý, dubyň gabugy, it buryn), rotokan; aerosol dermany bilen bilelikde düzüminde anestezin, lidokain ýada trimekain, metilurasil, streptosid, moçewina we başgalar; witaminler A,E suwklandyrlan ýag görnüşde giňden ulanmaga görkezme berilýar. Solkoseril – dermany ýapgy görnüşde ulanylanda agyrsyzlandyrjy, çişme hadysa garşy we ýarabitteriji täsiriniň bolmagy bilen gowy bejeriji netije berýär.

Ýaraly gingiwitiň bejerlişinde ewkalipt aerosol görnüşinde düzüminde norsulfazol, streptosid, timol, ewkalipt we narpyz ýagy, spirt, şeker, gliserin, ýüzleý-aktiw maddalary saklaýan dermanlar toplumy ulanylanda gowy bejeriji netije berýär. Ulanmakdan öň agyz boşlugy antiseptik erginler bilen çäýkap çürän kesmekleri aýrylýar. Agyz boşlugyna derman sepilenden soň hökmany suratda 6-7 min. dowamynda saklamaly. Şeýle hem lizosim dermanyň ýapgy görnüşinde ulanylýar.

Mundizal – gel dermany daňynyň aşagynda goýyp bejerilýär. Yzygiderli lazer bejergisi we witaminleriň toplumyny bellemek maslahat berilýar. Agzyň berhizini tutmak hökmandyr. Iýmitlenmek süýt önümlerden, çig ýumyrtgadan, ter-gök önümlerden bolmalydyr.

Ýaraly gingiwitiň bejerlişinde şu aşakdaky yzygiderlikdäki geçirilýän çäreler gowy netije berýar:

- ýüzleý ýapgyly agyrsyzlandyрма;
- proteolitik fermentleri diş etine ýapmak;
- her bir dişleriň aralaryny “hydrogeni peroxidi” derman bilen arassalamak;
- 0.03-0.3% hlorgeksidiniň ergini bilen agyz boşlugy 2-3 min. dowamynda saklap çäýkalmak.
- trihopol solkoseril çalgý derman bilen daňy goýmak;
- lazer bejergi geçirmek;
- agyz boşlygynyň arassaçylygyny berjaý etmek.

Gingiwitiň bejerlişi, gormonal bozulmalarda hadysanyň görnüşine garamazdan ilki bilen agyz boşlugynyň saplanmagyndan başlanýar. Agyz boşlugynyň arassaçylygynyň berjaý edilmegi zerurdyr.

Parodontoz. Parodontoz bejerlende, ulanylýan derman serişdeler we usullar hökmany syratda parodontyň ganaýlanşygyny gowlaşdyrmaga we gaýtadan dikeldiş – çalt bitiriji ukybyny ýokarlandyrmaga ugrykdyrlan bolmalydyr. Şu maksat bilen hem vitamin C, elektroforez vitamin B₁, owkalamanyň hemme görnüşleri, lazer bejergiler belleniپ bejerilýär.

Parodontit. Ýerli bejergi, parodontit keselinde hadysanyň agyrlýk derejesine, onuň şahsy geçiş aýratynlygyna bagly bolýar.

Keseliň ýeňil derejesinde antiseptik dermanlar, glýukokortikoidler antibiotikler bilen bilelikde, ýarabitiři we fibrinoliz täsirli dermanlar: rizorsin (20-30% ergini), maraslowin, 25% - hlorid sinkiň ergini, 0.1 nowambin ergini, 1% ýodinol ergini ulanylýar. Mundan başgada antibiotikleri kortikosteroïdler we metasil bilen, ortofen etoniýa bilen, beseptol-kanesten-metilurasil pastalar bilen bilelikde taýarlanylýp we fiziobejerliş usullar berk görkezmeler boýunça çişme hadysalar aýyrlandan soň ulanylýar.

Başga dermanlarda ýerli bejergi üçin indometasin ýagy, nitrofuran hataryna degişli dermanlar, 0.2% sangwinorin ergini, 10% dubinolyň emulsiýasy (antioksidant hökümünde), 1% - nowoimanin ergini, biseptol, 1% mefenaminat natriýi ergini, 1% dioksidin ergini, 0.01% miramistin ergini; liwosin çalgý ýagy ulanylýar. Parodontyň ownykgan – aýlanşygyny kadalaşdyrmak we ownyk gandamarlardaky çişme hadysany aýyrmak üçin 2% troksewazini gel görnüşde ýapy edip daňynyň aşagynda goýyp ulanylýar. Doly bejergisi 8-10 gezek (prosedura); lingezi dermany daňynyň aşagynda goýyp ulanylýar.

Parodontitiň agyrlaşmagy bilen parodontal kisejigiň çuňleşmeginde we osteolizisiň güýjemeğinde şol ady aýdylýp geçilen çişme hadysa garşy bejeriř çäreleri we hirurgik bejergi usullary – kýuretaž, gingiwotomiýa, radikal amallar (operasiýalar) giňden ulanylýar. Okklýuzion şikeslenme ýüze çykan ýagdaýynda hökmany suratda ortopedik bejerliş usuly, saýlanyp ýylmamak, seýikleme, protezleme çäreleri geçirilýär.

Iç keselerinde (böwrek keselerinde, rewmatizm we rewmatoid ýagdaýlar, anemiýa we ş.m.) autoimmun genezli mydama bolýan üznüksiz parodontal ýokanç ojagyň we zäherlenmäniň bolmagy, sebäpkär dişi sogymaga göniden-göni görkezme bolýar.

Dişleriň pulpasynyň aýrylyp bejerliş usuly, haçanda pulpit, periodontit keseliniň döremek mümkinçiligi ýüze çykan ýagdaýynda, ýada aýratyn süňk kisejigi emele gelen halatynda ulanylýar.

Gistiositoz. Ýerli bejergisi agyrsyzlandyryp, diş daşlarynyň, kesmekleriň aýrylmagyndan başlanýar. Şeýle hem diş kisejigini gyrçamak, sebäpkär dişi sogymak we ortopediki bejergi usullary geçirmekden ybaratdyr.

9.9.2. Umumy bejerliş.

Parodontitiň. Umumy bejergisi üçin vitamin bejergi geçirilýär, ilki bilen vitamin C, rutin (vitamin P) bilen bilelikde esasan ýaş ýetginjeklerde haçanda diş etleri ganap duran ýagdaýlarda ýagny parodont keselerinde ulanylýar.

Immunhyjuwlandyryjy we ummunomodelirleýji bejergini (timalin, nukleinat natriý, timogen, lewamizol we ş.m.) parodont keselerinde diňe degişli hünärmen-lukmanlar bilen bilelikde maslahatlaşyp, ylalaşylandan soň ulanmalydyr. Antigistamin dermanlar (tiosulfat natriý, dimedrol, fenkorol, pipolfen, suprastin, tawegil) dişýany keselerinde haçanda allergiki alamatlar bilen utgaşyp gelende ulanylýar.

Antibiotik dermanlar diňe görkezmeler boýunça belleniýär: hadysanyň ýitileşmeginde, aýratyn hem iriňlän ojakly (absses bolanda) ýagdaýda, operasiýanyň öňünden we soňyndan berilýär. Antibiotik dermanlardan rondonisin, rowamisin ýada linkomisin 0.5 g. (500 000 ED) günde 2 gezekden kapsula görnüşde 2 sagat nahardan soň ýada öň içmeli, doly bejergisi 7-12 gün. Linkomisin çalt sorylyp-siňýär we süňk dokumasynda ýygnanýar.

Parodontitli näsaglarda ýerli goraýyş güýçleriniň funksiýasynyň ütgýänligi kesgitlenen, ýagny sülekeýdäki lizosimin bölünip çykýan SIgA we IgG, IgM kadaly ýagdaýdan ütgýänligi bellenyär. Görkezilen görkeziji alamatlar, şeýle hem parodontal kisejikdäki mikrofloranyň hil we san taýdan düziminiň ütgemeği parodont kesellerinde toplumlaýyn bejerginiň netijeliligine baha bermek we olar barada maglumat almak maksady bilen ulanmak bolar.

Immunhyjuwlandyrjy bejergi saglyk öýi şertlerinde adatça geçirilmeýär, ýöne ýatymlaýyn hassahanada T-aktiwini, lewamizol, nukleinat natriýa we beýlekiler belleniş bejergi geçirilýär.

Gingiwitleriň. Umumy bejerlişi esasy keselleri hasaba almak bilen (gipertrofik gingiwitde gormonal ütgüşiklerde, gan kesellerinde, allergik häsiýetli kesellerde, vitamin deňagramlylygyň bozulmagynda we beýleki sebäplerde) endokrinolog, gematolog, allergolog ýada beýleki hünärmenler bilen bilelikde geçirilýär.

Gistiositozlaryň. Bejerlişi gowy edip umumy kliniki barlaglar geçirlenden soňra beýleki degişli hünärmen lukmanlar bilen bilelikde geçirilýär, aýratyn hem haçanda gormonal dermanlary, belok anabolizatorlary, antibiotikleri, desensibilizirleýji bejergini bermek barada gürrüň edilende hökmandyr.

9.9.3. Hirurgik bejerliş usuly.

Parodont kesellerinde toplumlaýyn hirurgik bejergisi giňden ulanylýar, sebäbi parodontyň kisejiklerini hirurgik bejergisiz aýyrmaga amaly taýdan mümkin däl (9.22. surat). Şonyň üçin şu aşakdaky görkezilen amallar (operasiýalar) ulanylýar:

- Kýuretaž (gyrçamak).
- Dişeti emzijeklerini aýyrmak.
- Gingiwoektomiýa (bölekleyin, total).
- Agyz boşluk bosagasyň gaýtadan dikeldiş (plastikasy) we jylawjygyň ýerleşýän ýerini ütgetmek amaly.
- Dişetiniň (plastikasy) gaýtadan dikeldiş amaly.
- Gingiwotomiýa.

9.22. surat. Parodontal kisejik.

Kýuretaž edilende aýyrmaly ýerleri we gingiwotomiýa görkezilen.

Kesip serpişdirlen (operasiýa) amal biogen serişdeler (gidroksiapatitiň däneleri-granulasy kollagen bilen, trikalsiý fosfat, brefokost, ostim-100 we ş.m) bilen ýada import dermanlar Biofix, Resolut Bio-OSS perde (membrana) görnüşde we beýlekiler bilen ulanylýar. Hatda çalt ýaýrap agyrlaşýan parodontitde hem toplumlaýyn bejergi hadysanyň gowlaşyp – kadalaşmagyna getirýär.

Amallar (operasiýa) saglyk öýiň amal edilýän (operasion) bölümünde geçirilýär. Gingiwoplastikany we agyz boşlugynyň bosagasyň görk berip düzedilmegi ýatymlaýyn hasahana şertlerinde geçirilse amatlydyr. Hirurgik bejergi üçin hepdede 2-gün berilýär. Amal (operasiýa) geçirmezden öň kariýesiň bejergisi, onuň ötüşmeleri, dişeti asty daşlaryň aýrylmagy, çişmä garşy bejergi geçirilýär. Şeýle hem parodontal kisejikden iriň akmagy ýok edilýär.

Amalyň (operasiýanyň) öň syrasyndaky taýarlyk işlerine yrgyldaýan dişleri beriklemek, dişleriň çykyp duran uçlaryny tekizlemek, dişleriň pulpasyny aýyrmak, premedikasiýa (seduksen 1-2 girdejikden 1-1.5 sagat amaldan (operasiýadan) öň berilýär), trihopol (0.25 g. günde 2-3 gezekden 3-gün amaldan (operasiýadan) öň bellenýär), agyz boşlugynyň arasaçylyk düzginlerini öwretmek degişlidir.

Kýuretaž (gyrçamak). Bu usul, bejergi amalyýetinde öňden bäri ulanylýar. Bejergi parodontal kisejikleri ýok etmek maksady bilen geçirilýär. Olaryň çuňlygy 4-5 mm köp bolmaly däl, sebäbi has çuň kisejiklerde geçirilýän tilsimleri görüp gözegçilik edip bolmaýar. Kýuretažyň maksady – arassa ýaranyň ýüzini gazanmak. Amal geçirilýän döwürde kisejigiň boşlugyna gan ýygnanýar, ol bolsa gan goýylanmagyny emele getirýär we ýaranyň şowly bitmek hadysasyna gowy täsir edýär. Ganyň goýylanmagy birleşdirji dokumany emele getirýär, kisejigiň bertigip çürşmegi we täze emele gelen köke kollagen süýümleriň gatlak-gatlak örülip ösmegine alyp barýär.

Kýuretažyň geçiriliş usuly. Lidokainiň 1-2% ergini bilen sanjym edip agyrsyzlandyrylandan soň, birwagyt 3 dişlerden köp bolmadyk sebitde parodontal kisejikleriň päkizelenmegi geçirilýär. Ýiti çeňnekler, ekskawatorlar bilen dişeti asty daşlar we patologik ütgän sementler aýrylýar. Şol yzygiderlikde dişiň hemme ýüzleri – alyn, gapdal, arka taraplary päkizelenýär. Diş çökündileri aýyrlanda gurallary dişiň kökinden täjine tarap hereketlendirilýär. Ondan soň ýumşak sementi tä dykyz çägene çenli aýrylýar, yzyndan diş köküniň ýüzini ýiti guraly bilen gutarnykly päkizelenýär.

Kisejigiň boşlugyndan gaty gyryndylary aýyrmak üçin furasillin erginli şipris bilen ýuwylyar. Ondan soňra kisejigiň dübi päkizelenip başlanýar. Ýiti gural bilen seresaply patologik kisejigiň dübinden granulyasion dokuma gyrçalýar. Egerde süňk dokumasy kesgitlense, onda ol päkizelenýär. Iň soňky tapgyr – kisejigiň dişeti diwaryndaky epiteliýanyň ýüzini gyrçamak. Bu iş örän jogapkärli we lukmanyň seresap we tejribeli bolmagyny talap edýär. Uly başam barmak bilen dişetini dişe tarap gysyp saklanýar, seresaplylyk bilen gyrçaw çemçesini kisejigiň dübine çenli salynýar we başam barmak bilen gözegçilik edip epitelial düşegi kesilip gyrçalýar. Şol wagyt guralyň hereketlenýän ugry dişiň täjine tarap bolmalydyr. Ondan soň dişetini dişe tarap gysylýar we goraýjy daňy ýapylýar. Näsaga agyz boşlugynyň arasaçylyk düzgünlerini saklamak üçin görkezme berilýär, agzyň berhizini tutmak, antiseptik dürli erginler bilen agzyny çäýkamak maslahat berilýär. Kisejigi dürtgüç bilen barlag etmek gadagan edilýär. Dişeti daňyny 1-gün geçenden soň çalşylýar, ýenede 5-7 gün daňy ýapylýar. Täze birleşdirji dokumaly bagyjynyň emele gelmek hadysasynyň we süňk dokumanyň täzedan ösmeginiň bozulmazlygy üçin kisejige derman serişdelerini goýmak – göýbermek maslahat berilmeýär.

Bolup biljek gaýraüzülmeler. Kýuretaž bejergiden soň parodontda çişme reaksiýasynyň bolmagy mümkin, ol kakylp barlananda agyry, ýellenmeler, köplenç ýagdaýda bolsa – limfodeniň emele gelmegi bilen utgaşýar. Gaýraüzülmeler köplenç, kýuretaž gödek ýerne ýetirlende ýüze çykýar. Bejerlişi çalt-çaltdan aşgar duzly suwa agyz boşlugyny çäýkamak ýa-da derman otlary (şalfeý, çopantepk we ş.m.) ulanmak bilen geçirilýär. Gyzgyn-sowuga, gyjyndyrjy täsirlere ýokary derejeli duýgyrlyk (giperesteziýa) haçanda patologik ütgän sementi we dentiniň ýüzleý gatlagy aýyrlanda ýüze çykýar. Bejerlişi ftorly derman serişdeleriň (1-2% ftorid natriýniň ergini, ftorlak, ftorsaklaýjy gel) ulanmagy bilen geçirilýär.

Garşy görkezmeler. Haçanda kisejkdäki dişetiniň diwary inçelen ýagdaýynda we süňk kisejigi bar bolanda.

Dişetiniň emzijeklerini aýyrmak. Gipertrofik gingiwitde we dişetiniň fibromatozynda geçirilýär. Amal emzijekleriň içine sanjym edip agyrsyzlandyryp geçirilýär. Kesim 30-45⁰ burçlykly dişeti keşjagazyň dübine çenli edilýär, ondan soň ösen dokuma aýrylýar we ýiti ekskawator, çeňnekler bilen diş daşlary aýrylýar, ýaranyň ýüzini koagulyasiýa edilýär we parodontal daňy ýapylýar, ony bir gün geçenden soň çalşylýar, tä doly bitýänçä.

Dişetiniň emzijeklerini diatermokoagulyatoryň kömegi bilen hem aýyrmak bolýar. Parodontda geçirilýän beýleki operasiýalar hirurgik stomatologiýa kitabynda giňişleýin berlendir.

9.9.4. Fiziki bejerji usuly.

Fizioterapewtiki usullaryň içinde elektroforez, darsonwalizasiýa, flýuktuarizasiýa, ownyk tolkunly bejergi, giperbariki oksigenasiýa we lazer şöhlesi parodont kesellerinde giňden ulanylýar. Fizioterapewtiki usulyny çişme hadysa peselenden we ýitip gitmeginden soň hem hirurgiki amallar geçirilenden bir näçe wagyt geçenden soň başlanýar. Ýöne bu usul bilen bejergi başlanylmazyndan ozal näsagyň umumy beden kesellerini (gipertonik, gan, nerw we ş.m. keseller) we ýagdaýyny göz önünde tutylmalydyr. Elektroforez usuly kalsiýa, witaminlerden B, C, ftor, iýod saklaýjy erginler we fermentler bilen giňden ulanylýar. 10-20 min. dowamynda 8-10 gezek geçirmek maslahat berilýär. Darsanwalizasiýa usulyny azynda 15 gezek. Flýuktorizasiýa usuly 20 min. 6 gezek, FS-100 enjamy ulanmak bilen geçirilýär. Gipertrofik gingiwitlerde diotermik togy parodontyň emzijeklerini diotermokoagulyasiýa geçirmek üçin ulanylýar.

Parodont keselleri köp ugurly bejerlende owkalamak usullary sarsdyrmak (wibrasion), barmaklar bilen we suwyň kömegi bilen owkalamak, giňden ulanylýar we ýokary netijeler berýär. Owkalamak usulyny ulanylanda ownuk gan damarlaryň gan aýlanşyny kadalaşdyryp, madda alyş-çalşygy güýçlendirýär, daýandyryjy, agyryny azaldygy we ş.m. bejeriji täsiri berýär.

Soňky ýyllarda parodont kesellerinde lazer şöhlesi giňden ulanylýar. Ol çişme hadysasyny aýyryjy, agyrsyzlandyryjy, suwklyklary ýaýraýdyjy, madda alyş-çalşygy kadalaşdyryjy häsiýetlere eýedir. Bu usul 3 min. dowamynda 5-8 gezek geçirilýär we “Optodan” abzaly ulanylýar. Esasanam kataral ýaraly gingiwit we parodontit kesellerinde hirurgik amaly (operasiýasy) berjaý edilenden soňura maslahat berilýär.

9.9.5. Ortopedik bejerliş usuly.

Parodont kesellerinde ortopedik bejergi usuly geçirilende, parodont düşýän funksional taýdan şikeslendiriji agramy aýyrmak maksady bilen dişleriň çykyp duran uçlaryny saýlap tekizlemek, ortopedik bejergiler, seýiklemeler we pähimli protezirmek usullary ulanylýar. Uly adamlarda ortodontik bejergi diňe zerur görkezmeler boýunça we parodont keseliniň başlangyç döwürlerinde ulanylýar; ortodontik bejergi seýiklemek we protezirmek bilen tamamlanýar. Wagtlaýyn seýiklemegi kompozit serişdeleriň kömegi bilen hem geçirmek bolýar. Hemişelik seýiklemegi aýyrylyp goýulýan we aýrylmaýan protezleriň, metallokeramiki seýikler – protezleriň kömegi bilen seýiklemek bolýar.

9.10. Parodont keselli näsaglara bejeriş – keseliň önüni alyş kömeginiň guralşy.

Parodont kesellerini döredýän we sebäp bolýan ýerli we endogen faktorlaryň öwrenilmeginde gazanylan netijeler, olary bejermek we keseliň önüni almak üçin täzeden işlenip düzilen usullar dürli görnüşli parodont keselli näsaglara ýokary derejeli kömegi guramak üçin mümkinçilik açdy.

Parodont keselli näsaglara toplumlaýyn bejergini bermek üçin stomatologlaryň hemme ugyrdakylarynyň (terapewt, hirurg, ortoped, çagalar stomatologi) gatnaşmaklaryny talap edýär.

Parodont keseliniň üzüksiz geçmegi we onuň ýitileşmegi hökmany suratda näsaglary uzak wagytlap (dispanser) gözegçilikde saklamany talap edýär.

Üç sany guramaçylykly görnüşde ýöriteleşdirilen parodontal kömegi bardyr:

- adaty stomatologik kabul etmeklikde parodont keselli näsaglara kömek bermek üçin lukman bellemek;
- ýöriteleşdirilen otagy döretmek;
- ýöriteleşdirilen parodontal bölümi guramak.

Parodontal bölümi uly stomatologik merkezlerde (şäherlerde, welaýatlarda, etraplarda) guramak maksada okgynlydyr. Onda (kadyrlar) işgärler we bugalteriýa bölümi üçin ýer bolmalydyr.

Bölümiň düzüminde şu aşakdaky otaglar bolmalydyr:

- bejeriş otagy barlag geçirmek, dispanserizasiýa we parodont keselli näsaglary bejermek üçin netlenedir;
- hirurgik otagy parodontda operasiýa geçirmek üçin;
- ortopediýa diş ussahanasy (laboratoriýa);
- sanjym otagy;
- fiziobejergi otagy;
- rentgen otagy;
- kliniki laboratoriýa;
- agyz boşlugynyň arassaçylyk otagy.

Häzirki wagtyda parodontal otagyň has amatly guralmagynyň görnüşi ol hem stomatologik merkezlerdedir. Şeýle otagy şu indiki enjamlar bilen üpjün edilmelidir: stomatologik gyryjy enjam, ultrases enjamy bilen diş daşlaryny aýyrmak üçin we hirurgik bejergi üçin gaýçylar, skalpeller, gyrgyçlar, ekskawatorlar, çeňňekler, wakum-enjamy, diş kesmekleriň we dişetleriň ýagdaýlaryny anyklamak üçin boýaglar toplumu (Şiller-Pisarewiň ergini), sitologik we bakterioskopik barlaglar üçin aýnajoklar bolmalydyr.

Ýöriteleşdirilen bölümlerde we otaglarda işleýän lukman – parodontologlaryň şu indiki borçlary bardyr:

- näsaglara ýöriteleşdirilen ýokary derejeli kömegi bermek;
- parodont keselli näsaglary bejermekde amatly usuly we derman serişdeleri saýlap almak üçin lukman – terapewtlere maslahat beriş kömegini bermek;
- parodontal otagy şertlerinde näsaglary dispanser gözegçiligine almagy guramak;
- parodont kesellerini bejermek we keseliň önüni almak soraglar boýunça ylmyň gazanymlaryny amalyýete girizmek.

Ýokarda aýdylyp geçilen talapy göz önünde tutup, parodontolog otagynda işlejek hemme lukmanlar hökmany suratda işleýän ýerinde ýa-da TDLI-nyň diplomdan soňky kämilleşdiriş okuwý bölümünde kämilleşdiriş okuwý geçmegi maslahat berilýär.

Parodont keselli näsaglary kabul etmegi guramagyň käbir aýratynlyklary bardyr. Parodontolog-lukmana ýazylmak nobatçy lukmanyň gözden geçirmesinden soň ýa-da stomatolog terapewtiň ugratmagy boýunça dişleri bejerilip we sogyrlandan soň geçirilýär. Parodontda agyr patologik hadysa we köp sanly dişleriň kariýes zeperlenmeleri bolanda näsagy şol bir wagtyda parodontolog we stomatolog-terapewt bejerýär, ol bolsa bejerginiň möhletini gysgaldýar. Hirurgik bejeriş kömegini hepdede bellenen gün boýunça parodontolog ýa-da ýörite taýarlanan, parodontdaky geçirilýän amallaryň (operasiýalaryň) hemme görnüşlerini başaryan hirurg berip bilýär.

Parodont keselli näsaglary bejermekde stomatolog-ortoped diňe bir täzeden dikeldiş protezirlenmäniň usulyny başarmak bilen çäklenmän, eýsem ol okklýuziýany we artikulyasiýany kadalaşdyrmagy, şikes ýetirjek ýagdaýlary, parafunksiýalary aradan aýyrmagy başarmalydyr.

Parodontolog-lukman ilkinji gözden geçirijide we dispanser gözegçilikdäki näsaglara köp wagyt sarp edýär. Lukman parodontal indeksleri (PMA, PI), arassaçylyk indeksleri, ulanmak bilen näsaglary çuňňur takyk barlagdan geçirýär. Şeýle hem näsaglary lukman terapewta we beýleki hünärmenleriň maslahatyna (ganyň kliniki analizi, ganyň düzüminde süjini anyklamaga), äňleriň

rentgen barlagyna iberilýar. Barlagdan soň lukman näsaga gutarnykly keseliň kesgidini goýýar we bejerginiň meýilnamasyny belleýär. Şu ilkinji gezek kabul edilşikde belli bir göwrimde bejeriş işleri (dişdaşlaryny aýyrmak, agyz boşlugyny antiseptiki dermanlar bilen päkizelemek, arassaçylyk endikleri – düzginleri öwretmek we onuň dogry ýerne ýetirilmegini gözegçilikde saklamak, dişleriň üstüni tekizlemek we ş.m.) geçirýär.

Lukman – parodontolog bejergi geçirende bir näsaga takmynan 40 minut wagyt ýitirýär, a her ikilenji ýüz tutan näsaglara 25 min. Şeýlelik bilen bir iş güninde 6,3 sagadyň dowamynda lukman 14 – adamy (2-sany ilkinji we 12-sany ikilenjileri) kabul edip bilýär.

Gingiwit keselli we parodontitiň ýeňil derejeli näsaglary bejerlenden we sagdyn döwre ýetenden soň, ortaça we agyr derejeli parodontitda olar lukman-parodontologdan ýaşayan ýerine degişli saglyk öýüniň lukmanyna dispanser (ýylla 2-gezek) gözegçiliginde saklamak üçin geçirilýär. Dispanser gözegçiliginde lukman-parodontologyň 40-golaý näsaglary, saglyk öýüniň lukmanynda bolsa 100 – 150 näsaglar bolmalydyr.

Näsaglary dispanser gözegçiligine alynmagy guramak iki tapgyra bölünýär: birinji – dispanserizasiýa üçin näsaglary saýlap seljermek: ikinji – toplumlaýyn bejeriş – sagaldyş çäreleri geçirmek. Potronaža bellenilen topar näsaglary alynýar:

Birinji topara 20-ýaş a ýetmedik, kesele meýilli faktorlary bolanlar degişli. Ikinji topara ýaşyna garamazdan gingiwit, parodontit we parodontozyň (ýeňil görnüşli) näsaglary degişli. Üçinji topara – parodontyň destruktiv ütgemeleri bolan (parodontitiň we parodontozyň ortaça derejeli) näsaglar degişlidir. Mümkün boldygyça şu topardaky näsaglaryň ýaşy 50-çenli bolmalydyr. Dördinji topara parodontoliz, parodontitiň agyr derejelisi, parodontoz keseli näsaglar degişli. Başinji topara agyr görnüşli ýaýraň parodontitli näsaglar degişlidir. Olary gysga wagtlaýyn (6 aýdan 1 ýyla çenli) dispanser gözegçiligine alynmalydyr, onuň maksady toplumlaýyn bejergini gözegçilikde saklamak bolup durýar.

Dispanserizasiýanyň ikinji tapgyrynda iki topar näsaglara bölünýär: bejergi alýanlar we gözegçilige alnanlar. Näsaglarda dispanser gözegçiliginiň netijeleri ony geçirip başlananda 2-3 ýyl geçenden soň bahalandyrylýar. Geçirlen işiň netijeleri san we hil taýdan görkezijileri hasaba almak bilen geçirilýär.

Näsaglary dispanser gözegçilige almagyň san taýdan görkezijileriniň netijeliligine şu aşakdakylar degişli:

- täze hasaba alnanlaryň udel agramy;
- bir ýylyň dowamynda hasapdan aýrylanlaryň sany;
- bir ýylda bir näsaga düşýän dispanser gözegçiliginiň ortaça sany;
- gözegçilikde saklamak üçin gözden geçirlişe gelmedik näsaglaryň udel agramy.

Dispanser gözegçilige almagyň hil taýdan görkezijileriniň netijeliligine şu aşakdakylar degişli;

- sagdynlygyň uzaklygy;
- parodontda patologik hadysanyň bir durkynda saklanýan, näsaglaryň göterimi.

Parodont keselli näsaglary dispanser gözegçiligine almak boýunça dogry guralan iş, keseli bejermekde we onuň önüni almakda, diş-ň ulgamyny funksional taýdan doly derejeli üpjün etmekde, agyz boşlugynyň kadaly fiziologik ýagdaýyny saklamakda, üznüksiz ýokanç ojagy ýok etmekde uly üstünlikli netije gazanmaga mümkinçilik berýär.

X Bap

STOMATOGEN ÝOKANÇ OJAKLARY WE OJAKLY – ŞERTLENDIRLEN KESELLER.

Ojakly ýokançlar diýip kesel dörediji mikroblar we onuň zäherleriniň umumy adam bedene aralaşyp üznüksiz (infil-amatita) çişme hadysanyň döremegi (ýöne däri-dermanyň täsirine güjüni ýitriip) we umumy bedende ornaşyp galmagy, soňra bedendäki haýsam bolsa bir synanyň ýa-da umumy bedeniň ýerine yetirýän işlerine (funksiýasyny) päsgel ýetirip, olary hatardan çykarýan ýagdaýlaryna aýdylýar. Başgaça beden synalarynyň ýa-da umumy bedeniň ýerine yetirýän işlerini togtamaga alyp barýan alamatlara aýdydylýar.

Amaly lukmançylykda ýerli ýa-da umumy beden zeperlenmesini seljermek we anyklamak şu günki güniň iň bir wajyp meseleleri bolup durýar. Keseli öz wagtynda anyklansa, keseliň bejeriş işlerini ýeňilleşdirmekde we önüni almakda ahmiýeti ulydyr.

Ojakly ýokançlar diňe bir keseli dörediji mikroblar we olaryň zäherleriniň köpelmegine ýardam berýän iýmitler bolman olar, adam bedeniniň synalardaky dokumalaryň öýjükleriniň dargamagyna hem kesel döremegine ýardam bermek bilen birlikde näsagyň nerw ulgamyna zyýanly täsirini ýetirýär.

Ojakly ýokançlar iki görnüşde bolup, olar ýiti we üznüksiz bolýar. Zeperlenmäniň dowamlygy birnäçe sagatdan bir-iki güniň dowamynda ýiti, soňra aýlardan hem ýyllara dowam edip bilýär, oňa üznüksiz diýilýär.

Ojakly ýokançlaryň gözbaşyny alyp gaýdýan ýerlerine görä, şu aşakdakylara bölünýärler.

Stomatogen-agyz boşlugyndaky keselleri-de öz göz başyny alyp gaýdydýar.

Odontogen - diş keselleri

Parodontogen - parodont keselleri

Otogen - gulak keselleri

Tonzilagen - badam şekilli mäziň keseller.

Urogen - peşow ýollaryň keselleri

Pupogen - göbek ýollar

Ýaralaryň üsti bilen

Deri - deri keselleri we s.m.

Bütün beden zäherlenmezligi üçin ojakly ýokançlaryň göz başyny alyp gaýdýan ýerlerini seljermek we tapawutlandyrmak zerur bolup durýar. Şeýle edilse, bütün bedeniň awuly zeperlenmesiniň önüni alyp bolar. Ýöne köp halatlarda ýerli ýokançlary umumy beden zeperlenmesini tapawutlandyrmak ansat düşmeýär. Ýerli ojakly infeksiyanyn uzak wagtlap umumy bedenbäki synalara (aşgazan içege ýollary, bagyr, böwrek, ýürek gan damarlary, nerw ulgamy, endokrin mazleri, diş, parodontlar, burun, ýokarky äň boşlugyna) täsiri ýetende bütün bedeniň durnuklylygyny peseldip, duýujylygyny ýokarlandyrýar.

Amaly stomatologiýada agyz boşlugyndaky zeperlenmesini öwrenmek häzirki wagtyň wajyp meselesi bolup durýar. Keselleriň sebäplerini, geçiş aýratynlygyny öwrenmek we özleşdirmek bilen diş we agyz boşlugyndaky synalaryň hem umumy bedendäki synalaryň kesellerini bejermekde we önüni almakda uly ähmiýeti bardyr.

Şu aşakdaky bellenip geçilýän keseller agyz boşlugynyň organlarynda döreýän keseller bilen berk arabaglanşygy bardyr.

Ýürek gan damar ulgamynda - endokardit, gipertoniya we.ş.m.

Peşow ulgamynda - nefrit, pieolonefrit, sistit.

Hereketlendirji ulgamda - artrit, ostit, miozit.

Göz ulgamında - keratit, konýuktivit, irit.

Umumy bedeniň ýokary duýujylygy - Kwingiň ýellenmesi, üşedip-gyzdyrma, Rewmatizimler we ş.m.

Deri we nemli barda ulgamynda - dermatit, gerpis, köp görnüşli şypyljaýan eritemasi

Nerw ulgamy - menengit, ensefalit we s.m.

Umumy beden kesellerinde diş pulpasynyň keseli bolan ýagdaýlarda diş pulpasy öz wagtynda dikeldiş, bejeriş işlerini ýa-da pulpany aýrylyp arasalap petiklenip soňra umumy bejergi geçirilse netijeleri gowy bolýanlygyny belli alymlar tarapyndan bellenilýär.

Ylmy edebiýat çeşmelerine ünsüňi çekseň eýýäm bir mün ýyl mundan ozal kesellän dişleri sogryp aýrylanda umumy beden kesellerin öz-özünden saplanyp gidýänligini Abu Aly Ibin Sina tarapından bellenilýär.

Şeýle-de iňlis (Angliýa) alymy lukman Hunter XX asyryň başlarynda, keselan dişiň kök akabasy arasalan ýagdaýlarynda umumy gan kesellerini bejemek mümkinçiligi ýokarlanýanlygyny belleýär.

Amerkan almy Rosenow we Bielindiň aýtmagyna görä kesel dörediji mikroblar agyz boşlugyna düşip soňra synalara aralaşmagy şol synalaryň öýjüklerini we dokumalaryny hatardan çykmagyna hem dargamagyna alyp barýanlygyny belleýär. Şeýlelikde agyz boşlukda, kesellän diş bolsa şol dişiň ýumşagyny aýryp arasalap petiklemek ojakly ýokançlarynyň, mikroblarynyň bedene aralaşmagynyň önüni almak bolýanlygyny belleýärler.

Üznüksiz ojakly zäherlenme diýip birnäçe düşnjeler beýan edilen.

Şolardan üznüksiz ojakly (inflematiýa) alawlama, üznüksiz ojakly ýokançlar, odontogen ojagy, parodontogen ojagy, stomatogen ojagy we s.m.

Şularyň içinde iň amatlysy hem dograsy stomatogen ojagy diýilse hakykata golaý bolar. Sebäbi şonuň içinde hemme stomatologiki keselleri jemlenýär.

Stomatogen ojaklarynyň gaýnaglama kesellerine alyp barýanlygyny amaly lukmanlar göz önünde tutsalar olaryň geçirýän bejeriş we önüni alyş işleriniň netijesi ýokarlanar.

Şeýlelikde umumy bedendäki abzalaryň ýerine ýetirýän işlerini bozulmazlygynyň önüni almak mümkinçiligi artar. Muniň özi agyz boşlugyndaky ojakly ýokançlarynyň biňe bir gurşap alýan abzalary ýa-da dokumalaryň kesellerini döremegine alyp barman, eýsem umumy beden keseleriniň döremegine alyp barýanlygyna düşündirýändir. Şonuň üçinem agyz boşlugyndaky ojakly ýokançlar umumy beden keseli diýip hasap etmek düris bolar. Sebäbi agyz boşlugyndaky kesel mikroblary we onuň zäherleri butin bedeni zäherleýär hem bütün bedeniň duýujylygyny ýokarlandyryp, garşylyk güjini peseldýär.

Stomatogen ojagy diýip-agyz boşlugynyň agzalaryna we dokumalara üznüksiz çişmäniň (infilmatiya) höküm sürmegine diýilýär. Olar öz gezeginde iki görnüşe bölünýär.

- Getrogen - mikroblar, derman serişdeleri.

- Autoantigen - umumy bedende garşylyk güýjiň peselmegine alyp barýan täsir.

Odontogen ojagyň peýda bolmagy bilen umumy beden keselleriň (nefrit, rewma artrit miokardit, umumy gyrmyzy demrew (gyzyl gurt, rewmatoid artrit we ş.m.) beterlemegine ýardam berýän alamatlara ýüze çykýar. Agyz boşlugynda ýokanç ojaklaryň bolmagy, umumy bedende duýujylygy ýokarlandyryp, bedendäki synalaryň keselleriň döremegine we beterlemegine ýardam berýär. Mysal üçin-dişler bejerende petikleýjiler allargen bolup hyzmat edmegä mümkinçiligi ýüze çykyp biler. Muniň ýaly allargen uzak wagtyň dowamynda täsir etmegi Kwinkanyň ýellenmesi, artrit, flebit, tromboflebit, limfangit, eriteme we ş.m.

Keseleriň döremegine we şol keselleriň beterlemegine alyp barýar.

Agyz boşlugyndaky ojakly ýokançlar bronhit, bronhiyal asma, arterýal gipertoniýa, umumy gan düzüminiň durnuklylygynyň üýtgemegine alyp barýar.

Alymlar topary agyz boşlugynda ýokanç ojagyň bolmagy garşylyk güýjiň peselmegine we beden keselleriň döremegine alyp barýanlygyny belleýärler.

Üznüksiz granulamatoz we granulirleýji periodontit kesellerinde öýjüklü gumoral (immunitet) garşylyk güýjüň peselmegine alyp baryar. Şeýle kesellere esasan hem agyz boşlugynda üznüksiz periodontit, pulpitis, parodontit keselerini öz wagtynda bejerilmese peýda bolýanlygyny aýtmak bolar.

Üznüksiz tonzilit, periodontitis, pulpitis we parodontitler agyz boşlugynda bolmagy ojakly ýokanyçlarynyň umumy bedeniň garşylyk güýjüniň peselmegine (autosensibilizasiya) alyp baryar. Esasan hem üznüksiz parodontitis keseli bolmagy umumy bedeniň üznüksiz zäherlenmesine we uzak wagtda täsir etmegi bilen garşylyk güýjüniň peselmegine eltýar. Üznüksiz parodontitis keselleri bolmagy kökünü depejigindäki periodontitis keselinden has beter gaýr üzülmä alyp baryar. Şuňa meňzeş kesellerden kökünü depejigindäki kistagranulýoma, üznüksiz osteomyelitis, sülekeý mäsleriň üznüksiz çişmesi, odontogen we rinogen gaýmoritis, odontogen deriasty granulýoma, badam şekili mäsleriň çişmesi, gysyk çykýan dişleriň (retinirlenen) çişmesi we ş.m.

Üznüksiz ojakly odontogen infeksiýanyň agyz boşlugynda döremegine ýardam berýän ýagdaýlar, agyz boşlugyň anatomik-fiziologiki gurluşy.

1. Agyz boşlugy ýaly, umumy bedeniň hiç bir ýeri köp mukdarda kesel dörediji mikroblaryň jemlenen ýeri ýokdur.
 - Diňe ýaňy doglan çagalaryň agyz boşlugynda birnäçe sagatyň dowamynda mikroblar ýokdur
 - Ýaňy doglan çaganyň agzyny iki damja suw bilen çäykanyňdan soň az wagtdan 10.000-12.000 çenli bakterýalar peýda bolup bilýär.
 - Emma 1 mm 3 diş daşlarynda 12.000.000 çenli streptokokklaryň barlygyny ylmy edebiýat çüşmelerinde belenilýär.
2. Agyz boşlugy mikroblaryň ösüp köpelmeginde iň bir gowy şertli ýerdir.
 - çyglyk, ýylylyk.
 - elmydama iýmit galyndysynyň bolmagy.
3. Dürli görnüşdäki mikroblaryň üýtgemegine mümkinçilik bolýar (iýilýän iýmitleriň dürli görnüşde bolmagy, agyz boşlugyň öz özünden arassalanmagy, sülekeý mäsleriň çykarýan suwuklygynda mikroblaryň aralaşmagy ýonekeý ýagdaýdan kesel dörediji ýagdaýlara geçmegi.
4. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň garşylyk güýjüň peselmegi (immunitetiň)
5. Ýerli dokumalaryň ýagdaýna görä umumy bedeniň garşylyk güýjüniň üýtgemegi.
6. Syrçanyň goraýyş işleriniň bozulmagy.
7. Agyz boşlugynyň içinde mikroblaryň ýygnanmaga ýerleriň bolmagy.
 - nemli bardanyň hususy gasynlary.
 - dişleriň aralygyndaky ýerler,
 - diş syrçasynda emele gelen yşlar,
 - kariýes boşlugy,
 - parodontda emele gelen patologiki jübüjlikler,
 - kök akabalarynyň açyk bolmagy we onuň içindeki dargan dokumalar,
 - periodont yşynyň giňelmegi,
 - kökünü depejiginde granulýoma emele gelmegi.
8. Agyz boşlugynda ownuk gandamlaryň mukdarynyň aşa köp bolmagy, mikroblary we onuň zäherli madalaryny umumy bedene sorup almak mümkinçiligi ýokarlanmagy (periodontitis keselinde granulýomadan bedene mikroblaryň aralaşmagy) bolýar.
9. Dişin gaty dokuma we parodontitis keselerini bejerilende dogry saýlap almak, çuň kariyesi, pulpitleri, periodontitleri, parodontitleri we ş.m.
10. Agyz boşlugynda ýiti we üznüksiz periodontitleriň, tonzelitleriň, pulpitleriň we ş.m. keselleriň bolmagy.

Sepsis- Umumy ýokanç kesel bolup, ýerli ýokanç ojagyndaky bakterýalaryň we onuň zäherleriniň umumy bedeni zäherlemegi esasynda döreýär.

Alymlar toparynyň bellemegine görä sepsis dürli ýaşdaky adamlarda, kliniki alamatlary we kesel dörediji mikroblar bir meňzeş bolýar.

Sepsisiň sebäbi bolup streptokokklar, stafilokokklar we içege taýajyklary ýardam berýär. Umumy bedendäki synalarynyň ýerine ýetirýän işleriniň üýtgemegi we umumy bedeniň garşylyk güýjüniň peselmegine bagly bolýar.

Umumy odakly ýokanç keselleriň geçiş aýratynlygy dürli görnüşde bolýar. Zäherlenme esasynda döreýän odakly ýokanç keseli gan we limfa damarlaryň üsti bilen bakterýalar we olaryň zäherleriniň dargadan dokumalaryny bütün beden abzalaryna ýaýraýar. Bu ýagdaýa bakteremiýa diýilýär. Emma bakteremiýa diýip diňe bir ýerli dokumalaryň zäherlenmesine aýdyp bolmaýar. Neýrogen görnüşde nerw ulgamynyň ýerine ýetirýän işleri bozulmagynyň esasynda odakly ýokanç keseli doreýar.

Bu agzalyp geçilen pikirler bilen doly derejede kesgitlemek bolmaýar.

Hazirki zaman düşüňjelerde (ýokançlaryň) kesel döredijileriň köpeliş güýjüniň ýokarlanmagy esasynda kesel döreýänligini doly derejede düşündirýär. Stomatogen odakly kesellerinde umumy beden streptokokklar bilen zäherlenip belli bir beden agzasynyň ýerine ýetirýän işlerini peseldip, soňra togtatmagyna alyp barýar. Umumy bedeniň zäherlenmesi bolup çüýrän we dargan diş pulpasy, parodontyň ýygananan ýokundylar we daşlar, diş kökünüň depejigindäki periodont dokumasynda emele gelen granulýasyon dokumasy we şuna meňzeşler hyzmat edýar. Diş pulpasynyň dargamagy esasynda kökünüň depejigindäki dokumalar üznüksiz çişme hadysa (infilamatiýa) alyp barýanlygyny alymlar tarapyndan bellenilýär. Bejergy geçirip bolmaýan dişiň periodont dokumasyň üznüksiz çişmesi (infilamatiýasy), umumy bedeniň streptokokklar garşylyk güýjüniň peselmegine alyp barýanlygyny alymlar topary belleýär. Şeýle ýagdaýlar streptokoklaryň umumy bedende öz güýjüni ornaşdyrmagy (antytela) bilen kesel dörediji (antigen) öýjüklerine birleşip ýokary duýýjylygy başlap soňra haýsam bolsa bir beden synasynyň dargamagyna alyp barýar. Öýjükleriň dargamagy (antytela) bilen (antigenyň) gatnasmagynda biologiki işjeň maddalaryň (gistamin, serotonin we ş.m.) gan damarlaryň üsti bilen umumy bedene ýaýrap synalaryň we olaryň dokumalarynyň dargamagyna alyp barýar. Muniň esasynda umumy we ýerli patologiki üýtgeşmeler bolup geçmek bilen dürli kliniki alamatlar ýüze çykýar.

Şeýlelikde odakly infeksiýanyň täsirinde (esasan hem stomatogen) streptokokklaryň esasynda ýokanç allergiki keselleri ýüze çykýanlygyny bellemek bolar, bu ýagdaýlara tebigi autogen gelip çykyşly diýip hasap edip bolar, ýa-da däre-dermanlaryň täsirinde beden duýýjylygy ýokarlanmasy diýip aýtmak bolar.

Odakly ýokanç keselleriň kliniki ýüze çykarlyşy. Odakly ýokanç keselleriň arz-şikayatlaryna we görünýän (obektiv) üýtgeşmelerine gabat gelmän dürli kliniki alamatlar ýüze çykýar. Odakly ýokanç keselleriň başlamagynda şikeslenme, emosional sarsgynlar, üşetmeler, ýiti ýokanç keselleriň umumy garşylyk güýjiň (imunitetiň) peselmegi esasynda bolup bilýär.

Alym Lukomisky I.G. odakly ýokanç keseli umumy bedene ýetirýän täsirine görä odakly ýokanyçlaryň üç topara bolýar.

Birinji topara gos-göni stomatogen ojagyň täsiri esasynda döränleri.

Ikinji topara esasy kesele goşmaça keseliň täsiri esasynda.

Üçünji topar keseliň doly sebäbini anyklanyp, gözbaşyny alyp gaýdýan ýerini seljerip bolmaýan ýagdaýdyr. Bu maglumatlar stomatologiki amaly anyklaýyşda kän bir orny ýokdur.

G.D.Owruskiý stomatogen odakly ýokanyçlarynyň baglanyşykly keselleri 4 topara bolünýär;

-Streptokokklar esasynda döreýän ýokanç allergiki keseller,

-Autoallergenler esasynda döreýän keseller (öz-özünden bedende döreýän keseller)

-Däre-dermanlar umumy bedene ýetirýän zyýanly täsiri esasynda bedende döreýän keseller.

-Ojakly ýokanyçlaryň täsiri esasynda, mahsus dal umumy beden garşylyk güýjüniň peselmegi bilen döreýän keseller.

Streptokokklar esasynda döreýän ýokanç allergiki kesellere endokarditler, mahsus dal miokardit, waskulit, nefrit, konýuktiwit we ş.m. keseller bolup, şu belenilip geçilen keseller stomatogen ojaklaryň esasynda uzak wagtyň dowamynda döreýär.

Autoallergenler esasynda döreýän keseller (öz-özünden bedende döreýän keseller) Rewmatizim, umumy gyzyt gurt, skledermiya, rewmatoýit artrit, we ş.m. bu keselleriň esasynda umumy bedene allergenleriň (ojakly infeksoýanyň) ornaşyp uzak wagtyň täsiri esasynda garşylyk güýjüň peselmegi bilen kesel başlaýär.

Däri-dermanlar umumy bedene ýetirýän zyýany esasynda bedende döreýän kesellere waskulytler, eritem, flebitler, tromboflebitler, ownuk gan (kapelýarlaryň) bozulmagy we ş.m. bularyň esasynda konýuktiwitler, renit, dermatit, bronhit, bronhial astma, umumy gan keselleri (gemorragiýa, anemiýa, leykositoz, leykopeniýa we ş.m.). Ojakly ýokanyçlaryň täsiri esasynda, mahsus dal umumy beden garşylyk güýjüniň peselmegi bilen döreýän kesellere umumy bedende keselleriň hemmesini aýtmak bolar, sebäbi uzak wagtyň dowamynda ojakly ýokanyçlaryň täsiri bilen öýken, içege aşgazan, ýürek gan damarlar, nerw ulgamynyň, bagyr, umumy gan we gipertonik keselleri aýtmak bolar. Umumy bedeniň garşylyk güýjüniň peselmegi bilen bakterýalaryň we wiruslaryň köpelmegine ösmegine ýardam berýär.

Ojakly ýokanç keseli uzak wagtyň dowamynda dörap dürli kliniki alamatlary ýüze çykýar. Kä halatlarda umumy beden synalarynyň bozulmasy bolýan bolsa, ka halatlarda dine bir belli synanyň bozulmasy bolup geçýär.

Bu keselleriň dine bir synanyň üýtgesmesine ünsüni çekmän onuň uzak wagtlap täsiri ýetmeginiň esasynda garaşylmadyk ýagdaýda ýüze çykýan kesellerde we olaryň gaýtadan gaytalanmagynyň önüni almak ýerlikli bolar.

Ilki başda näsaglarda umumy ysgynsyzlyk, üşütme, gyzyrma, ysytma, derlemegiň güýçlenmegi, ýürek gan damarlaryň urgysynyň ýokarlanmagy we ýüregiň töwereginde agyrylaryň peýda bolmagy, kelle agyry, elleriň we aýaklarynyň sandyramagy, umumy bedeniň agyramlygy peselmegi ýaly alamatlar peýda bolýar.

Näsaga seredilende.

Näsagda daş-töwereginiň gyjyndyrjylara duýujylygy ýokarlanýär. Umumy beden synalarynyň kadaly işleşiniň bozulmagy. Mysal üçin rewmatoýit artritleriniň ýüze çykmagy bilen bogunlarda güýçli agyrynyň, ýellenmäniň we ýerine ýetirýän işleriniň bozulmagy ýüze çykyar.

Bu ýagdaýda rewmatoýit keseline garşy geçirilen bejerginiň täsiri pes, sebäbini ýüze çikaryp şony aradan aýyrmasa, näsagyň umumy ganyň düzüminiň üýtgemegi, EÇT ýokarlanmagy, gemoglobulinleriň peselmegi, eritrositleriň mukdarynyň azalmagy we leykopeniýa ýüze çykýar.

Näsaglarda anyklaýyş we barlag geçirlende iki maksady göz önünde tutmaly;

-Ojakly ýokanyçlaryny döredýän kesellerini anyklamak,

-Ojakly ýokanyçlarynyň gözbaşyny aýan etmek.

-Stomatogen ojakly ýokanç keseliň kliniki alamatlary näsaglarda düşnüksiz bolmagy lukmanlara anyklaýyş işlerini geçirmek çylşyrymly bolýar.

Şonuň üçinem ilki bilen ünsüni diş ýumşagynyň çüýrän we dargan bölekleri, dişiň kökünüň depejyginiň ýagdaýlaryny, diş kökleriň arasyndaky ýagdaýlara üns bilen anyklaýyş barlag işlerini geçirmeli.

Soňra parodontyň ýagdaýlaryna ünsüni çekmek, (infilamatiýa) çişmäniň ojağyny, äň süňkünde birleşdirji dokumalary ýetirýän täsiri esasynda dargap başlan ýerlerini, diş hataryndan çykman gyýşyk, ters ýatan dişler, esasan hem akyl dişler doly cykyp bilmän galan ýagdaýlaryny ýüze çykarmak zerur.

Hokmany şekilda agyz boşlugyň töweregyndäki abzalaryň dokumalarynda ýagdaýlaryny, maňlaý we ýokarky äň boslugynyň, diliň we badam şekilli mázleriň ýagdaýlaryna ünüsiňi çekmek wajyp. Esasan hem dişlere ýasalan emeli täç (koronka) geýdirilen bolsa onuň aşagyndaky dişň ýagdaýlaryna berk üns bermeli.

Üznüksiz periodontit keseliniň kliniki alamatlary örän az bolýar, ýöne ony anyklamak kyndäl. Rentgen barlagyny geçirip üns bilen dişleriň kökleriniň we akabalarynyň ýagdaýlaryny öwrenmek bilen dokumalarda üýtgeşmäni ýüze çykarmak bilen, çaklenmän dişň kök akabalary petikleýjyler bilen näçe derejede doldurylan ýa-da doldurylmadyklygyny anyklamak arkaly üznüksiz periodontit keseli ýüze çykarmak kyn bolmaýar.

Esasy üns berilmeli zät dişň kök akabalary petiklenende haýsy petikleýji ulanylypdyr, sebäbi käbir petikleýjiler allargen bolup bilýär, esasan hem umumy keseli bar adamlarda, şol goýlan petikleýjimiz umumy bedeniň garşylyk güýjüni peseldip däri dermana we mikroplara durnuklylygyny peseldýär. Şol ojakly ýokanyçlar bolup dişň içinde bolsa onda diňe bir stomatolog lukmany öz wagtynda bejergi geçirmek bilen keseliň soňuna cykyp bolar.

Stomatogen ojaklary bolup diş ýumşagyny jansyzlandyrmak maksady bilen myşyak hamyryny gaýulandan, dişň kök akabalarynda çüýräp dargan diş pulpasynyň galmagy, bejergi geçirilende doly arassalanman petiklenmegi, kök akabada janly diş pulpanyň galyp soňra çüýrän dokumalaryň bolmagyny anyklamak üçin keseliň taryhyny öwrenmek bilen dürtgüjň ýa-da sowugyň, gyzgynyň kömegi bilen duýjylygyny anyklamak, elektrotogynyň kömegi bilen dişň ýumşagynyň ýagdaýlaryny öwrenmek zerur bolup durýar.

Stomatogen ojaklarynyň kliniki alamatlaryny goşmaça barlaglaryň netijesi bilen deňeşdirilse has dogry bolýar. Bu barlaglara kapilýaraskopiýa, elektrotogynyň kömekleri, Waksinlar arkaly anyklamak we s.m.

Şu bellenylen barlaglaryň ýokary netije berýäni Remkeniň gistamyn barlagy. Bu usuly geçirmek üçin göziň nemli bardasyna 1-2 damja 1:100 000 ýa-da 1:500 000 den bolan gistamin erginini damdyryp 1 minut garaşylandan soň nemli bardanyň astyndaky öwnuk gandamlaryň giňelip, gyzaryp, göz almasynyň we gabagyň bitewi nemli bardasyna ýaýraýar. Bu usulda hiç-hili ziýanly täsir bolmaýar, özem takmynan 10-15 minutdan geçip gidýär.

Elektrik togunyň kömegi bilen stomatogen ojagy bolan meýdanynda deride agyryny duýjylygyny barlanylanda gyzarmak, ýelenmek alamatlary ýüze çykýar. Munuň ýaly üýtgeşmesi nerw damarlarda morfologiki we funksional üýtgeşme üznüksiz stomatogen ojaklarynyň ýerleşen ýerlerindäki nemli bardalarda we derilerde bolýar.

Stomatogen ojaklaryny anyklamak üçin ýokarda agzalyp geçilen barlaglary rentgen, umumy ganyň barlaglary, kapilýar gan damarynyň geçirijiligini, deriniň ýokjary duýujylygyny anyklamak we streptokokklara garşy duýjylygyny anyklamak ýaly usullar bilen bilelikde geçirilse hakykada golaý bolar.

Stomatogen ojaklary bolup ony başga hünärdäki lukmanlar üns bermän ýüze çykarmaýan ýagdaýlarda has kyn bolýar geçirilýän bejergiler.

Muniň ýaly näsaglar stomatolog lukmanyna yüz tutanda başga hünärdäki lukmanlarda uzak wagtlap bejergy alanlygyny belleýärler emma esasy sebäbi bolan stomatogen ojagyna üns berilmän bejergi geçirenligini beýan edýar. Muniň ýaly ýagdaýda näsagyň umumy beden agramlygy peselip, umumy ýagdaýlarynyň peselýänlygyny, bedebiň belli ýerlerinde esasan hem ýüreginiň töwereginde agyrynyň bolýanlygyny belleýärler. Köpülenç näsaglarda umumy bedeniň gyzgynlygy 37 we ondan ýokary ýagdaýlarda saklanyp durýanlygyny ýüze çykaryp bolýar. Şonuň üçin hokmany şekilda näsaglar bilen söhbetdeşlik geçirmek has ýokary netijeler berýär.

Bejerliş áýratynlygy

Stomatogen ojakly ýokanyçlary bejermek üçin ilki bilen sebäbini ýüze çykarmak we ony aradan aýyrmak maksada okgunly hereketdir. Soňuna çykmak usuly keselleriň dürli görnüşine görä ojaklaryň ýerleşen ýerlerine baglylykda geçirip bolýar. Haçanda stomatogen ojagy bolup üznüksiz pulpitis keseli bolsa, onda bitewleýin diş ýumşagyny aýyryp soňra degerli bejergi işlerini geçirmek maslahat berilýär. Diş pulpasyny bolekleýin aýyrmak bilen çäklenilse onda, kök akabada galan diş pulpasyny soňra ojakly ýokanyçlar bolup hyzmat etmegi bilen umumy bedeni zäherläp durýar (autosensibilizasiya).

Üznüksiz periodontit keselleriniň soňuna çykmak üçin dürli ýagdaýlary göz önünde tutulsa gowy netije berýär;

Dişiň kökleriň we akabalarynyň dokumalarynyň topagrafiki gurlişini, umumy bedeniň ýokary duýujlygy, ojakly ÝOKANÇ keseliniň ýagdaýlaryny, näsagyň ýüz tutan wagtyndaky umumy ýagdayny.

Üznüksiz periodontit keselini konserwatiw usuly bilen bejerilenden soň, diş adaty ýagdaýda öz ýerine ýetirýän işlerini berjaý etse, dişiň kök akabalary doly bejeriş işlerini geçirilip petiklenen bolsa, gaýtadan birnäçe wagtdan (3-6 aýdan) soňra rentgen barlagyny geçirilende köküň töweregindäki süňk dokumanyň kadalaşýanlygyny ýüze çykarylsa, şondan soňra-da gaýtadan barlaglar geçirilip umumy bedeniň ojakly ýokanyçlar bilen zäherlenmesine garşy geçirilýän bejerginiň netijelerini gan damarlaryň geçirijiligini barlamak arkaly anyklamak bolar.

Dişleri soguryp aýyrmak meselesinde gyssanmak zerur däl, hökmany şekilde sogurulmaly dişiň anatomtopagrafik-guruluşina, näsagyň immunologiki ýagdaýlary göz önünde tutulsa ýerlikli bolýar. Sogurmaly bolaýanynda ilki bilen ojakly ýokanyçlarynyň güýjüni peseldip, umumy bedeniň garşylyk güýjüni ýokarylandyryp gaýrüzilmäniň önüni alyp bolýar.

Hökmany şekilde başga hünärdäki lukmanlar (terapewt, kardiolog we ş.m.) bilen maslahatlaşyp bejergi geçirilse maksada okgunly bolar.

Esasy maksat ojakly infeksianyň soňuna çykmak üçin dogry bejergi saýlap almak bilen öz wagtynda geçirmeklige baglydyr. Haçanda dişleri sogurulmaly bolsa we şol wagtda parodontda bejeriş, dikeldiş işlerini geçirmeli bolsa, onda ilki bilen parodont keselini bejermek soňra dişi ýa-da diş köki sogurmak ýerlikli bolar. Geçirilen bejeriş we dikeldiş işleriň netijesini 3-6 aýdan soňra anyklansa ýerlikli hasap edýäris.

XI Bap

AGYZ BOŞLUGYNYŇ NEMLI BARDASYNYŇ KESELLERI

Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň keselleri, diňe bir stomatologlar üçin däl-de şeýle hem beýleki hünärment lukmanlar üçin-de terapewtik (bejeriş) stomatologiýanyň wajyp bölegidir. Agyz boşlugynyň nemli bardasy bedeniň köp sanly synalarynyň we ulgamlarynyň ýagdaýyny suratlandyrýar. Ol elmydama daşky tebigy gurşawyň sebäpleriniň täsiri astynda bolýar, özi hem köplenç patogenly bolup, bedeniň goraýjy güýçleriniň jogap berijiliginiň ýokarlanmagyna mümkinçilik döredýär.

Uzak wagtylaryň dowamynda agyz boşlugynyň nemli bardasynyň kesellerine agyz boşlugynyň gigiýenasynyň kemçilikleri we ýerli şikesleýji sebäpleriň täsir etmekligi arkaly şertlendirilýän ýerli keselçilik hadysa hökmünde garapdyrlar. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň keselleriniň öwrenilmekligindäki häzirki zaman täzeçe çemeleşmeler G.M. Berdimuhamedowyň (1990), G.P. Paşayewyň, H.A. Aýnazarowyň, H.J. Jumaýewiň (1998, 1999, 2000); Ýe.Ýe. Platonowaniň (1965), A.I. Ýewdokimowiň (1972), Ýe.M. Borowskiň, A.L. Maşkileýsoniň (1984), G.D. Smirnowyň (1992) we beýleki alymlaryň işlerinde doly beýan edilýär. Şeýle çemeleşmeler umumy keselleriň we agyz boşlugyndaky alamatlaryň sebäpli yzarlaýjy aragatnaşyklaryň öwrenilmeginde we tassyklanylmagynda umumy we ýerli, daşarky hem içerki birnäçe sebäpleriň özara gatnaşyklylygy we özara şertlendirilmegi arkaly aňladylýar.

Häzirki döwürde agyz boşlugynyň nemli bardasynyň kesellerine bütewi beden hökümünde sol garaýyşda seredilýär, sebäbi agyz boşlugynyň nemli bardasyndaky köp sanly keselçilikli hadysalaryň we dodaklaryň gyzyň gaýmasynyň keselleri bedeniň synalarynyň we ulgamlarynyň üýtgeşmeleri, alyş-çalyş hadysalarynyň, immun ýagdaýynyň we ş.m. häsiýeti bilen aragatnaşyklylygyň barlygyna hiç hili şübhelenmegi hiç bir adamda ýuze çykyp bilmez. Köp halatlarda agyz boşlugynyň nemli bardasynyň üýtgeşmeleri, maddalaryň alyş çalyşmasynyň näsazlyklarynda, gan emele getirijilikli, ýürek-gan damar ulgamlarynyň, aşgazan-ıçege ýolunyň, deri we wenerologik (zöhri) kesellerinde we ş.m. keselleriň ilkinji kliniki alamatlary bolar. Şol sebäpli hem, agyz boşlugynyň nemli bardasynyň keselleri anyklamaklyk üçin stomatolog ýokary derejeli hünärmentlige eýe bolmalydyr, şeýle hem beýleki lukmançylyk hünärleri gowy bilmekligi zerurdyr. Munda keseliň diňebir aýry-aýry ýuze çykmalary we alamatlary bilen däl-de, eýsem näsagyň bütünlikdäki şahsy gaýgylanmalaryny görmekligi başarmaklyk, onuň psihologiki we sosial aýratynlyklaryny bilmeklik, her bir näsaga bolan hususy çemeleşilme bilen deontologiýa ugurlary we lukman etikasyny bileleşdirilmeklik uly ähmiýete eýe bolýar.

Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň keselleriniň anyklanmaklygynda elementleriň zeperlenmekligini dogry kesgitlenilmekliginiň, keseliň geçiş patologiki üýtgeşmeleriň ýerleşişini agyz boşlugynyň nemli bardasynyň morfofunktsional aýratynlyklaryny bilmek, sülekeýi we aýratynlyklaryna düşünmek, dürli-dürli kesellerde agzyň nemli bardasynyň patomorfologiki üýtgeşmelerini takyk öwrenmekliginiň wajyp ähmiýeti bardyr. Agyz boşlugynyň nemli bardasynda alamatlary bar bolan aýry-aýry keselleriň hemme taraplaýyn we çuňňur öwrenilmekligi dodaklaryň keselleriniň (G.D.Sawkina 1968), pakgarçagyň (N.D.Şeklaw 1961), dodaklaryň ragyň onýany keselleriniň (L.D.Maşkileýson 1970) ylmy-esaslandyrlan görnüşlere bölünüşini döretmekligi mümkinçilik berdi, onuň yzyndan agyz boşlugynyň nemli bardasynyň keselleriniň ulgamlaşdyrylmaklygyna we olaryň görnüşlere bölünmekligine-de mümkinçilikler döretti (Ýe.Ýe.Platonow 1965, T.F.Winogradowa 1964, Ýe.B. Borowskiý, A.L.Maşkileýson 1984, 2002 we başg.).

Agzyň nemli bardasynyň keselleriniň dogry anyklamaklygy we bejermekligi üçin, agyz boşlugynyň nemli bardasyndaky keselleriň alamatlarynyň häsiýetini beýleki hünärment lukmanlarynyň maslahatlaryny hem hasaba alynmaklygy bilen, goşmaça barlag usullarynyň saýlanyp

alynmaklygy, toplumlaýyn bejerginiň meýilnamasynyň düzülmekligi üçin stomatologiýa beýleki hünärmenler bilen aragatnaşyk etmekligi talap edilýär.

11.1. Agzyň nemli bardasynda keselleriniň görnüşlere bölnüşi

Agzyň boşlugynyň nemli barda keselleriniň anyklanyşynyň kynlygy we bejeriş usuly saýlap almakda keseliň köp häsiýetli görnüşleri bilen şertlenendir. Dürli sebäplere we kesel döreýişlere görä keseliň ýerleşýänsebtinde we köp halatlarda, meňzeş ýüze çykýan kliniki alamatlary bolýar. Agzyň nemli bardasynyň keselleriniň görnüşlere bölünüşi amalyýet lukmanlary üçin örän wajyp ähmiýete eýedir, sebäbi ol keseli anyklap dogry kesgitleme goýulmaklygyna, esaslandyrylan bejergi usullarynyň saýlanyp alynmaklygyna we önüni alyş çäreleriň görülmekligine ýardam etmeklik bilen, olaryň bar bolan köpgörnüşlilikinde ugur almaklyga kömek berýär.

Agzyň nemli bardasynyň keselleriniň önünde bar bolan görnüşlere bölünüşleri dürli-dürli ugurlara esaslandyrylan: anatom-klinikada, stomatit, heýlit, glossit, bolup geçmekligiň häsiýetlerinde (ýiti, dowamly), kliniki-morfologiki alamatlarda (kataral, ýaraly we başg.) zeperlenilmekligiň çuňlugynda (ýüzleý we çuňňur), örgünleriň häsiýetine (bullýozlyly, ýaraly, pakgarçakly we başg.). ýöne weli olaryň her birisiniň özüne mahsus bolan kemçilikleri bardyr we görnüşleriň bölünüşine bildirilýän ýokarda görkezilen talaplara doly suratda laýyk gelmeýärler.

Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy (BSGG) tarapyndan keselleriň şu aşakdakynyň nomenklaturasy kabul edilendir:

- I. Ýokanç we parazitar keseller.
- II. Neoplazmalar.
- III. Ganyň we gan emele getiriji synalaryň keselleri we immun mehanizmi arkaly şertlendirilen zeperlenilmeler.
- IV. Içki bölüp çykaryjy mázleriň alyş-çalyşmasy we iýmitlenilme bilen baglanşykly bolan keselleri.
- V. Ruhy we häsiýetlilikli näsazlyklar.
- VI. Nerw ulgamynyň keselleri.
- VII. Ganaýlanyşygy synalarynyň keselleri.
- VIII. Dem alyş ulgamynyň keselleri.
- IX. Iýmit siňdiriş ulgamynyň keselleri.
- X. Deri we deriasty gatlakdaky keselleri.
- XI. Sklet-muskulatura ulgamynyň we birleşdiriji dokumanyň keselleri.
- XII. Peşew-jyns ýollary ulgamynyň keselleri.
- XIII. Göwrelilik, çaga dogurma we çaga dogurmadan soňky döwür.
- XIV. Dogabitdi kemçilikler, deformasiýalar we hromosomly näsazlyklar.
- XV. Beýleki bölümlere degişli bolmadyk kliniki alamatlar, ýüze çykmalar, nädogrylyklar.
- XVI. Daşky gurşawyň sebäpleriniň täsir etmekliginiň netijesindeki näsazlyklar, şikeslenmeler, zäherlenmeler.
- XVII. Keselçilige we olümçilige alyp barýan daşky gurşawyň sebäpleri.

Keselleriň görnüşlere bölünmeklerindäki her bir ady aýdylyp geçilen bölümler, bir näçe sany stomatologiki keselleri we sindromlary öz içine alyp, agzyň boşlugynda ýüze çykarýarlar. Olar şol ulgamlaýyn keseller ýada ýagdaýlar üçin häsiýetli bolýarlar. Toparyň içindäki stomatologiki keselleriň bölünmekleri kliniki-morfologiki, patomorfologiki alamatlar, mikrofloranyň häsiýeti we başg. görä geçirilýär.

Esasy maksat – agzyň boşlugyndaky stomatologiki keselleriň we sindromlaryň halkara nomenklaturasyny döredilmek, soňundan ýazylyp belenilmeli we dürli-dürli ýurtlarda stomatologiki kesel-

çiligiň depginini kesgitlenmekligi bilen stomatologiki keselleriniň ýuze çykarylmaklygyna bolan synaşyklaryň ülňeleşdirilmekliginden ybaratdyr. Ondan başgada maglumatlaryň alynmaklygy bedeniň umumy ýagdaýynyň hüjüm sürmegi bilen stomatologiki sagdynlygyň möçberini kesgitlenilmekligine, hem-de agyz boşlugyndaky keselçilik bilen assosirlenen ulgamlaryň keselleriň ýuze çykarylmaklygyna mümkinçilik berdiler.

Şeýlelik bilen, häzirki döwürde dürli-dürli synalaryň we ulgamlarynyň keselleriniň we agyz boşlugyndaky keselçilik, ilkinji nobatda hem agyz boşlugynyň nemli bardasynyň keselleri bilen aralykda (etiologiki) sebäpli we patogenetiki arabaglanşyklygyň bardygy subut edilendir.

Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň belli bolan patologiki ýagdaýlarynyň (keselleriniň) ulgamlaşdyrmaklygy üçin Ýe.W.Borowskiý we A.D.Maşkilleýson (1984) **etiologiki** ýa-da bolmasa **patogenetiki sebäpleriň** esas edilip alynmaklygy bilen, olary şu aşakdakylar kimin toparlaşdyrmaklygy tekliptdiler:

I. Şikeslendirilen zeperlenmeler mehaniki sebäpleriň, ýokary we pes ýylylyk derejeleriniň, şöhleleriň, amatsyz meteorologiki faktorlaryň (meteorologiki heýlit, dodaklaryň jaýrylanmagy), himiki maddalaryň we başg. täsir etmekligi zerarly döreýär. Ýuze çykýan görnüşleri gyzarmalar, erozialar, ýaralar, giperkeratozlar (leýkoplakiýa).

II. Ýokanç keseller:

1. Ýiti we üznüksiz ýokanç kesellerde (gyzamyk, täjihoroz, garamyk, inçe kesel, merezýel, lepra we başgalar) agzyň nemli bardasynyň zeperlenmeleri.

2. agzyň we dodaklaryň (hususy) hut öz ýokanç we parazitar keselleri:

– Wirus keselleri (agzyň uçuk keselleri, AIDS-keselleri, siňniller we başgalar);

– Fuzosipirohetoz;

– Bakterial keselleri (strepto we stafilikokly, sözenek (gonoreýa) keselleri we başgalar);

– Kömelejik keselleri (kandidoz, aktinomikoz we başg.).

III. Allergiki we zäherli-allergiki keseller:

- allergiki gatnaşykly stomatit, gingwit, glossit, heýlit (stomatologiýada ulanylýan derman serişdelerinden, plastmassalardan we beýleki serişdelerden bolanlar, reňkleýjilerden, diş hamyryndan, eliksirlerden we beýleki himiki dodaklaryň nemli bardalary ýa-da bolmasa gyzyl gaýmasy bilen gatnaşýan maddalardan, ultramelewşe şöhlelerinden bolanlar);

- fiksirlenen we ýaýran zäherli-allergiki zeperlenmeler (bedene dürli-dürli ýollar arkaly aralaşýan derman serişdelerinden, iymit maddalaryndan we beýleki gyjyndyryjy allergenlerden bolan).

- Zäheli-allergiki gelip çykyşly bolan agzyň nemli bardasynyň zeperlenilmelerinde bolan dermatozlar köp görnüşli şypyljaýan eritema, Stiwanç-Djonsanyň sindromy, Laýýelliň sindromy, Wegeneriň sindromyny hem öz içine almaklyk bilen ilkinji ulgamlaryň waskulitler).

IV. Gelip çykyş sebäplerinde autoimmun komponenti bar bolan keseller:

- Bitipbarýan ýarany hem öz içine alynmaklygy bilen, gaýtalanýan aftoz stomatiti;

- Tureniň uly aftozyny öz içine alýan Behçetiň sindromy;

- Şegreniň sindromy

- Dermatozlar agzyň nemli bardasynyň zeperlenmekligi bilen bolanlar (pakgarçak, pemfigoid, Dýuringiň keseli, ulgamlaryň gyzyl gurt keseli, ulgamlaryň sklerodermiýa).

V. Deri-nemli barda duýgurly-gyzyl ýasy demrew

VI. Ekzogen zäherlenmelerdäki agzyň nemli bardasynyň üýtgeşmeleri.

VII. Dodaklaryň gyzyl gaýmasynyň we agzyň nemli bardasynyň üýtgeşmeleri

- Bedeniň dürli-dürli synalarynyň we ulgamlarynyň kesellerinde we madalar alyş-çalyşmasyň näsazlyklarynda.

- Wisseral we içki bölüp çykaryjy mázleriň kesellerinde;
- Gipo-we awitaminozlarda;
- Ganyň we gan emele getiriji synalaryň kesellerinde;
- Nerw (degna) ulgamynyň kesellerinde;
- Göwrelilik döwründe.

VIII. Dogabitdi we genetiki şertlendirilen keseller:

- Newuslar we epitelial displaziýalar: gandamarly newuslar, Sterdža-Weberiň toplumlaýyn alamatlaryny-da öz içine alýar, ösüntgili siňňiller we menek-menekli newuslar, epidermoidly kistalar, Fordaýsyň keseli, ak mahnal newusy, (ýumşak leýkoplakiýalar, “gulak-çekge dişlenme” we başg.) nesil yzarlaýjy we romb görnüşli glossit;
- Badam görnüşli heýlit;
- Agzyň we dodaklaryň nemli bardasynyň zeperlenilmesi bilen bolan dermatozlar, atopiki dermatit heýlit, bullýoz epidermolizi, psoriaz, ihtioz, Darýeniň keseli, Peýtsa-Ýegersa Tureniň toplumlaýyn alamatlary, dogabitdi paronihiýa, damar epitelial displaziýa.

IX. Raköňýany keseller, howypsyz we howyply çişler:

- Obligatly raköňýany: Boueniň keseli, siňňilli raköňýany kesel, dodaklaryň gyzyly gaýmasynyň çäklendirilen giperkeratozy, Manganottiniň abraziw ragyň öňýany heýliti;
- Fakultatiw ragyň öňýany keseller, papillomatoz, leýkoplakiya, keratoakantoma, deri ösüntgili kesel, gyzyly gurt keseliň we gyzyly ýasy demrewiň yaraly we giperkiratotiki görnüşi, şöhleden soňky heýlit.
- Howypsyz çişler;
- Rak keseli.

Moskwanyň stomatologiki lukmançylyk institutynda okuw hadysasynda we bejergi işinde agzyň nemli bardasynyň keselleriniň şu aşakdakylar ýaly görnüşlere bölünişini ulanylýar.

Agzyň nemli bardasynyň keselleriniň görnüşlere bölünişi:

I. Şikesli zeperlenilmeler (mehaniki, fiziki, himiki), şeýle hem şikeslenme eritemasy, eroziýa, baş, leýkopleksiýa, nikotin leýkokeratozy, aktiniki heýlit, şöhleli, himiki zeperlenilmeler we beýlekiler.

II. Ýokanç keseller:

- Wirusly (gerpetiki stomatit, demrew, agsal, wirusly siňňiller, grip, AIDS keseli);
- Wensanyň yaraly guraýan stomatiti;
- Bakterial ýokanç keseller (streptokokly stomatit, iriňli granulema, şankergörnüşli piodermiya deri iriňlemesi, inçe kesel we ş.m.);
- Jyns organlaryň ugry bilen geçýän keseller (merezýel, sözenekli stomatit);
- Mikozlar (kandidoz, aktinomikoz we ş.m.);

III. Allergiýa keselleri (Kwinkanyň ýellenmegi, allergiki stomatit, heýlit we glossit, dermanyň täsiriniň stomatitleri, glossit, heýlit, köp görnüşli şypyljaýan eritema, gaýtalanýan aftozly stomatit we başg.).

IV. Ekzogen zäherlenmelerde, agzyň nemli bardasynyň üýtgeşmeleri.

V. Kä bir ulgamlaryň kesellerde we alyş-çalyşma kesellerinde agyz boşlugynyň nemli bardasynyň üýtgeşmeleri (gipo- we awitaminozlar, endokrin keseller, aşgazan-ıçege ýolunyň keselleri, ýürek-damar ulgamynyň keselleri, ganyň nerw ulgamynyň keselleri, guragyry keselleri ýa-da bolmasa kollagenozlar).

VI. Dermatolardaky agyz boşlugynyň nemli bardasynyň üýtgeşmeleri (pakgarçak, gerpesgörnüşli Dýuringiň dermatiti, gyzyly ýasy demrew, gyzyly gurt keseli).

VII. Anomaliýa we diliň özbaşdak keselleri (gasynly dil, gara “saçly” dili, romb görnüşli, deskwamatiw glosit).

VIII. Özbaşdak heýlitler (glanulýar, eksfoliýatiw, aktiniki, meteorologiki, atopiki, ekzematoz, gatnaşykly, makroheýlit).

IX. Ragyň öňýany keseller (obligatly we fakultatiw) we çişler (howpsyz we howply).

11.2. Şikesli zeperlenmeler

Agzyň nemli bardasy daşky gurşaw bilen gatnaşykda bolup we hemişe dürli-dürli mehaniki, gyzgynlyk, himiki, mikrobiologiki, fiziki we beýleki sebäpleriniň täsirlerine duçar bolýar. Eger-de görkezilen täsirler agzyň nemli bardasynyň gyjyndyrylmasy çäginde agdyklyk etmeýän bolsa, onda ol özüniň goraýyş güýçleriniň bolanlygy üçin üýtgemeyär. Ýöne weli agzyň nemli bardasyna has güýçli gyjyndyryjylaryň täsir etmekliginde üýtgeşmeler ýüze çykýarlar, olaryň häsiýeti bolsa zeperleýji sebäpleriniň görnüşine, güýçliligine we täsir edilmekligiň dowamlylygyna bagly bolýarlar. Beýle üýtgeşmeleriň aýdyňlyk derejesi, daşky faktoryň täsiriniň ýerleşýän ýeri, bedeniň durnuklylygynyň ýagdaýy, nemli bardanyň gurluşynyň aýratynlyklary we ş.m. bilen kesgitlenilýär. Şonuň bilen baglanşykda, kliniki alamatlaryň esasy roly agzyň nemli bardasynyň şikesli zeperlenmeleriniň gyjyndyryjylarynyň görnüşine bagly bolýar. Şeýle hem mehaniki, sowuk-gyzgyn, şöhle we himiki faktorlaryň täsir etmekliginiň netijesinde aýry-aýrylykda garalmalydyr.

11.2.1. Mehaniki şikeslenme

Bu şikeslenme ýitileşen görnüşde bolup biler, haçanda nemli bardanyň zeperlenmesi gysga wagtlaýyn bolsa, ýöne weli, faktoryň güýji boýunça, güýçli bolan halatlarynda we gowşak güýçli gyjyndyryjylaryň uzak wagytlap täsir etmekliginde-üzüksiz görnüşde bolup biler.

11.2.1.1. Ýiti mehaniki zeperlenme

Ýiti mehaniki şikeslenme (trauma mechanicum akutum) dodagy, gulagy dişlenen ýa-da bolmasa bejergi enjamlar bilen ýaralanan görnüşde seýrek duş gelýär. Ol gan öýme, (dokumaiçi, epiteliýanyň бүтewiliginiň bozulmazlygyndaky), ýara ýa-da bolmasa baş görnüşinde ýüze çykýar. Dokumaiçeri ganöýmelerde şikeslenilme bolan ýerinde agyry bolýar, ol bolsa tizlik bilen (1-3 gün geçeninden soňra) ýok bolýar, ýöne weli epiteliýanyň бүтewiliginiň bozulan halatlarynda agyryly ýara ýa-da bolmasa infiltrasiýaly baş emele gelýär. Ikinji gezek zäherlenen ýagdaýda ýaralar uzak wagytlap bitmeýän ýaralara geçmegi mümkindir. Anyklaýyş işi düzgün boluşy ýaly, kynçylyklary ýüze çykarmaýar kesel döredýän sebäbi, anamnezden anyklanylýar.

Bejergisi. Lukmanlyk kömeginiň möçberi zeperlenilmäniň çuňlugyna we ulylygyna bagly bolýar. Ganöýmelerde ýaralarda we ownyk ýaralarda zeperlenilme ýeriniň we бүтүнleý agyz boşlugyny antiseptiki päkizelenip bejerilmekligi ýeterlikdir. Munuň üçin antiseptiki erginler bilen çaykamak (kali permanganatynyň 1:5000 bolan gatnaşygyndaky ergini bilen; wodorod perikisiniň 0.5%-li ergini we beýleki serişdeler), ýarabittiriji, serişdeler ýapgysy (witamin A, E, karotoliniň ýag erginleri, itburun ýagy, solkaseriliň melhemi we başgalar bilen agyz çaykamalar) ýeterlikdir. Çuň ýaralara tikin goýulýar.

11.2.1.2. Üznüksiz mehaniki zeperlenme

Üznüksiz mehaniki zeperlenme (trauma mechanicum chronikum) has ýgy-ýgydan duş gelýär. Dişleriň ýiti gyalary, köpri görnüşli we aýrylyp goýulýan protezler, diş daşlary, ýaramaz endikler (nemli bardany dişlemeklik) we başga zeperlendiriji sebäpler bolup durýar. Keseliň kliniki alamatlary we hadysanyň geçişi köplenç, zeperlenilmäniň ýerleşme ýerine (nemasty esasyň barlygy ýa-da ýoklugy), näsagyň ýaşyna, ikilenç ýokuşan zäherlenmä, gyjyndyrjy sebäbiň güýjine bagly bolýar. Üznüksiz gyjyndyrjy sebäpleriň täsiri bilen nemli bardanyň zeperlenmeleri gartaşan adamlarda has ýgy-ýgydan duş gelýärler. Muňa bolsa nemli bardanyň turgarynyň peselmekligi, dişleriň gaty dokumasynyň ýülmenilmekligi zerarly, dişleriň gysylşmasynyň beýikliginiň peselmekligi, ýitirilmecligi we ýerlerini üýtgetmekligi ýardam edýär.

Üznüksiz mehaniki zeperlenmede nemli bardanyň üýtgeşmeleri uzak wagtyň dowamynda näsagy bi rahat etmeýär, ýöne weli kä halatlarda binjalyksyzlyk diskomfortlylyk duýgusy, az-kem agyry, çişmeklik ýüze çykýär. Nemli barda gözden geçirilende kataral çişme, gyzarma onuň bütewiliginiň bozulmaklygy ýaralar, başlar, diş eti emzijekleriň proliferatiw üýtgeşmeleri (diş eti emzijekleriň we diş eti gyrasynyň), papillamatoz görnüşli dil emzijekleriniň gipertrofiýasy, ýokarlandyrylan buýnuzlaşma (leýkoplakiýa) ýüze çykarylyp bilner. Şeýle üýtgeşmeler biri-birleri bilen bilelikde duş gelip bilerler. Mehaniki şikeslenilme bilen şol bir wagtyň özünde nemli barda agyz boşlugynyň mikrofloralary täsir etmekliginede duçar bolýar, bu bolsa keseliň kliniki görnüşinde bildirýär.

Ýönekeý kataral çişme. Üznüksiz şikeslenmede has ýgy-ýgydan duş gelýär, özi hem gyžaran çişginli ýüze çykýär. Şeýle üýtgeşmeleriň ýüze çykýan alamatlary täsir edýan gyjyndryjylaryň güýjine we dowamlylygyna bagly bolyar. Şeýlelik bilen hadysa aýdyň görünýan bölünip çykýan suwklykly bolýar (ilki başda bölünip çykýan serozly suwuklyk soňra iriňli bolup biler).

Agyz boşlugynyň nemli bardasyny gyjyndyrjy we zeperlendirip ýüze çykaryp biläýjek sebäpler bolan—protezlere, aýratyn üns bermek zerurdyr. Olar elmydama gyjyndyrjylar bolup durýar. Aýrylyp goýulýan protez, nemli barda çeyneýji basyş güýji geçirýär hem-de agyz boşlugynyň öz-özünden arassalanylma hadysasyny peseldýär, ol bolsa mikrobmaryň dürli-dürli görnüşleriniň arasyndaky kesgitlenen deňagramlylygyň näsazlaşmaklygyna alyp barýar we nemli bardanyň reseptlaryň analizatorynyň işjeňligini näsazlaşdyrýär. Nemli bardanyň protez astynda çişme hadysanyň ýüze çykmaklygy dişe bir sebäbiň täsir etmekligi bilen dälde, birnäçe sebäpleriň (şikeslenmeli, allergiki, ýokanç keselli) täsir etmekligi bilen baglydyr.

Emeli äň proteziniň täsir etmeginde, nemli bardanyň çişmesi: nokat-nokat gyžaran görnüşinde ojaklaýyn ýa-da bolmasa ullakan gyžaran menekler görnüşinde bolup, ol köplenç protez meýdançasynyň ähli yerini eýeläp bilýär.

Çişen we ýellenen nemli bardanyň esasynda nokat-nokat gan öýmeler, ýaralar, hem-de nemli bardanyň, onuň däne-däneliligi we bölejikliligi gornüşindäki giperplaziýasy ýüze çykyp biler. Nemli bardanyň üýtgeşmeleri aýrylmyan emeli protezlerden peýdalanylýan halatynda-da ýüze çykyp biler. Hatda iň gowy ýasalan emeli diş täjiniň hem gyalary kentlewük jübijiklerine batyp, kentlewük nemli bardasynyň ýagdaýyny bozup bilýär. Ondan başgada agyz boşlugynyň oz-ozunden arassalanyş ukyby kynlaşýar, ýymit galyndylary saklanmak üçin şert döreýär.

Kataral çişmäniň geçişi ýiti ýa-da üznüksiz bolup biler. Ýiti çişme 7-14 güne çenli dowam edýar gyjyndyrjylar aradan aýrylanda tiz gutylyp geçýär. Iriňli suwklykly bolan ýagdaýynda nemli bardanyň ýuzleý dargamagy we ýaranyň döremegi bolýär. Gyjyndyrjylaryň aradan aýrylmagynda we bejergi geçirileninde zeperlenme tizlik bilen ýok bolup gidýär. Bejergi geçirilmedik ýagdaýynda çäklenen ojakly döreme bolup, üznüksiz iriňli çişme ojagy döreýär, ol iriňli eräp-akyp gaýtmakdan ybaratdyr. Ahyry soňy şikeslenen başy emele gelýär.

Şikeslenme ýara. Şikeslenme ýaralar (11.1-nji surat) dekubital ýaralary diýlip hem atlandyrylýar, olar köplenç şikeslenme ýerleri bolan dilde, dodaklarda, duluklarda, äň-dişleriň gysylyşma

çyzygynda ýerleşýärler. Adatça yaralar agyrlý bolýarlar, aýratynda iýmit iýlende, gürleşmede. Köplenç olar ýeketäk. Şikeslenme ýaralaryň kliniki alamatlary köp gornüşli bolýar we gyjyndyryja, ýaranyň ýagdaýyna, bedeniň durnuklylygyna, agzyň mikroblarynyň täsirine bagly bolýarlar. Ýaralar uzak wagtlap bolan ýagdaýynda olaryň gyralary we esasy özeni, dykzlaşýar (proliferassiýa hadysalarynyň bolmaklygynyň hasabyna). Ýöne weli ýaranyň gyralary gyzaran, barmak basyp barlananda agyryly, düýbi bolsa çüýrän örtük bilen örtülen bolýar. Çuňlугy dürli-dürli hatda muskulatura gatlagyna çenli baryp ýetýär. Çäklerindäki limfatiki duwünçejikler ulalan, hereketli, barmak basyp barlap göründe agyrlý bolýar.

Şikesli ýaralar fuzospirohetoz ýa-da kandidoz bilen agyrlaşyp bilýärler, uzak wagytlap dowam edip-geçmekliginde (2-3 aýlap) olar höwply dömmе çişlere geçip bilýär.

Tapawutlandyrylyp anyklanma. Şikeslenme ýaralar:

- Rakdan;
- Inçekeselli ýaralardan;
- Mereziýel keselli ýaralardan;
- Limfatiki ýaralardan;
- Üznüksiz çürän ýaraly Wensanyň gingiwostomatitinden;
- Trofiki ýaralardan tapawutlandyryýarlar.

Şikeslendiriji sebäbiň aradan aýrylmaklygynda tapawutlandyrylan ýara çalt, birnäçe günden soň bitip gitmegi, onuň şikesli ýaradygyna şaýatlyk edýär.

11.1.-nji surat. Aşaky dodagyň şikeslenilme ýarasy.

Ragyň çuňňur ýarasy özüniň gyralarynyň we dübüniň uly dykzlygy bilen tapawutlanýar, seýrek bolmadyk ýagdaýynda bolsa gyralaryň buýnuzlaşmaklygy bilende gyjyndyryjy aýrylandan soňra onuň bitmesi bolup geçmeýär. Sitologiki ýa-da gistologiki barlaglarda epitelial öýjükleriniň üýtgän pisindi ýüze çykarylýar. Inçekeselli ýaraň has gaty ýyrtylan gyralary bolýar, düýbi däne-däne görnüşli, sarymtyl kesmekli, gyjyndyryjyny aradan aýrylandan soňra bitip gitmeýär. Ýaraň ýüzünden alynan kesmek barlananda epitelial öýjükler we Langhansyň ägyrt uly öýjükleri ýüze çykarylýar, Silýu-Nelsen boýunça reňklenilmede seýrek bolmadyk halatlarda inçekeseliň mikrobakteriýalary ýüze çykrylýar. Näsagyň keselini anyklamak üçin inçekesel bejeriji lukmana iberilýär.

Gaty şankr hakyky hut-tüs şol ýagdaýynda, şikeslenme yaradan, ýaraň daşyny gursap alýan dykz ýellenmäniň barlygy bilen gyralary göni, tekiz ýylmanak düýbiň bolmagy, çäklerindäki limfatiki duwünçejikleriň ulalmaklygynyň we dykzlaşmaklygynyň (skleradenit) barlygy bilen tapawutlanýar. Keseliň anykdygy çuňňur ýaraň ýüzünden bölünip çykýan suwklykda solak görnüşli triponemanyň ýüze çykarylmagynda tassyklanylýar. Mezeriýel keselinde Wassermanyň barlag usuly, beýleki barlag usullary çuňňur ýarany çykaryp, 3-4 hepde geçenden soň, keseliň bardygyny görkezýär. Şikeslenmäniň aradan aýrylmagy, gaty şankryň geçmekligine o diýen bir, düýpli täsir etmeýär.

Şikeslenmeli çuňňur ýaranyň fuzospirohetoz bilen ikilenji gaýraüzülmelerinde ýakymсыз ysly, çal-ýaşylymtyln kesmegi emele getirýär, ýüzünden alynan kesmegiň düzümi barlananda ondan spirohetalary we örülen sapak görnüşli basilli bakteriýalary tapmak bolýar. Tropiki çuňňur ýara şikeslenme yaradan has haýal geçmekligi, bilen tapawutlanýar, çişmäniň ýüze çykýan alamatlarynyň gowşaklygy, umumy ýagdaýyň birden näsazlaşmaklygy (köplenç ýürek-gan damar ulgamynyň keselleri bilen) bilen

tapawutlanýar. Şikeslendiriji faktor örän gowşak bolup biler, ony aradan aýrylandan soňra. şeýle ýaralaryň bitmeklige ukyby bolmaýar egerde umumy bejergi geçirilmese.

Bejergisi. Şikeslenme çuň ýarada gyjyndyrjylary aradan aýrylmaklygyna, ýarany antiseptiki serişdeler bilen bejermeklige we agyz boşlugynyň çäýkamalygyna üns berilýär. Ýaranyň ýiti agyrysy bolanda, agyrsyzlandyryjy serişdeleri ulanmaklygy görkezilýär. Ýaranyň düýbinden mehaniki ugur bilen çürän dokumalary, agyrsyzlandyryp ýa-da bolmasa proteolitiki termentleriň kömegi bilen aýrylýar. Çalt bitiriji (keratoplastik) serişdeler (A we E witaminleri, itburun ýagy, žele, solkoseril melhemi, aktowegin we başgalar) arkaly ýapgy edilmelere başlanylýar. Ýakyp aýyrmak dübinden gadagan. Agyz boşlugynyň arasalamagyny, saplanmagyny örän gowy geçirmeli.

Aýrylyp goýulýan protezleriň zeperlenmelerinden soňky ýüze çykan gyzarmalar, ýaralar, çuň ýaralar, proteziň kemçiligini düzedilenden soň çalt bitip ýitip gidýär.

Uzak wagtlaýyn güýçli bolmadyk gyjyndyrjy, ýaramaz berkidilen, aýrylyp goýulýan protezden Leýkoplakiýa-giperkeratoz pisintli üýtgeşmelere getirip biler.

Bölekleyin fibroma. Kähalatlarda proteziň gyrasy bilen uzak wagtlap gyjyndyrylma bölekleyin fibromanyň ýüze çykmaklygynyň sebäpleri bolup biler. Ilki başda ýara ýa-da ýüzleý ýara çykýar. Eger-de şikeslenme aradan aýrylan bolmasa, onda ýaranyň esasynda kem-kemden fobroz dokumasy ösüp başlaýar-bölekleyin fibroma dykyz az agyrlý çişe meňzeş döremeler ýüze çykýar (11.2-nji surat). Oňa proteziň gyrasy çümýär. Proteziň gyrasy ýatýan ýerde gasynly ýüzleý çyzykly çuň ýa-da bolmasa ýüzleý ýara emele gelýär. Eger-de protez ulanylmaýan bolsa ýara bitip başlaýar, protez göterilende ol täzeden beterleşýär. Proteziň gyrasy bilen üznüksiz şikeslenme, proteziň gyrasyna gabat bolan birnäçe gasynyň emele gelmekligine alyp barmaklygy mümkindir. Bölekleyin fibroma birnäçe ýyllap bolup biler.

Bejerlişi. Proteziň düzedilmekligine ýa-da bolmasa onuň dakynmaklygynyň bes edilmekligine gönükdirilen bolmalydyr; bölekleyin fobroma kesilip aýrylýar we 2-3 hepdeden täze protez taýýarlanylýar.

Papillomatoz giperplaziýasy. Aýrylyp goýulýan proteziň aşagynda agzyň nemli bardasynyň gyjyndyrylmany (köplenç ýokarky ände) adaty protez stomatiti (mehaniki, himiki we ýokanç sebäpleriň utgaşmaklygy) diýip atlandyrylýar. Ol gyzaran görnüşinde doreýär, ýaýran ýa-da bolmasa gaňşylawügiň, yzky böleginde ownuk sülekey mäsleriniň akarjyklarynyň deşijekleriniň töwereginde ýüze çykýar. Ýaramaz hilli aýryp goýulýan proteziň uzak wagtlap göterilmekliginde ýaýran gyzarmanyň esasynda papillomatoz-ýumşak däne-dänejikli açyk-gyzyl meýdan ýüze çykýar (11.3-nji surat). Alweolýar ösüntginiň süňk dokumasynyň käbir ýerleri çökýär, (rezorbsirlenýär), alweolýar gyralary ýumşak bolýar, hereketli (“Walkyldap ýatan”) görnüşe eýe bolýar.

Seýrek bolmadyk ýagdaýlarda angulýar heýliti doreýär. Şeýle ýagdaýlaryň ýüze çykmaklygyna, üznüksiz şikeslenmeden başga-da kömelejikler görnüşli mikroblary bolan kandidaň täsir etmekligi bellibir rol oýnaýar, ol bolsa düzgün bolşy ýaly, protezlerde köp mukdarda we protez oýtumynyň nemli bardasynda-az mukdarda duş gelýär. Agzyň nemli bardasy proteziň esasy sütüniniň täsir etmeginde allergiýa duýgurlygyň ýüze çykmaklygynyň mümkindigini ýatda saklanylmalydyr (adaty akril plastmassasyna bolan).

Bejerlişi. Doly derejede ýasalmadyk proteziň göterilmekligini besetmek we has gowy hili ýasamaklygy bejerginiň esasy maksadydyr; Mikrob kandida kömelejiginiň köp mukdarynyň ýüze çykarylmanynda kömelejiklere garşy bejergi dermanlaryň ulanylmany görkezilen bolýar. Protezlere bolan idegiň, olaryň diş süpürgüçiniň (şetkasynyň) kömegi bilen külke ýa-da bolmasa pasta arkaly arassalanylmaklygynyň uly ähmiýeti bardyr. Gijelerne protezi gowşak aşgarly erginlerine (buranyň 2%-li erginine ýa-da bolmasa natriniň gidrokarbonatynyň şolar ýalaky göterimli erginine) batyrylyp goýulmaklygy maslahat berilýär.

Nemli bardanyň ilkinji sapor dişlenmekligi. Ýaňagyň, dodaklaryň, seýrek diliň ilkinji sapor dişlenmekligi ýa-da bolmasa sorulmaklygy has duýgur gaharjaň adamlaryň (newropatlaryň), esa-

sanam ýaşlaryň (ýokarky synp okuwçylarynyň we talyplaryň) arasynda seýrek bolmadyk hadysadyr. Ol näsaglar tarapyndan aňsyrlyman-da bilner ýa-da bolmasa aňly-başlydyr. Elmydama nemli bardany dişlemeklik endigi üznüksiz zeperlenmäniň özboluşly bir görnüşine getirýar, ol dişleriň gysylyşýan çyzygynyň ýerleşýan ýerinde we dişlenmeklige elýeterli bolan meýdançada ýerleşýär. Nemli barda pökgeren, agymtyl dykyzlanan, tozgalaýan biri-birlerine goşulan menekler ýa-da bolmasa, uly aýdyn çäklendirilmedik meýdançaly üsti bolýar. Epiteliýanyň gyradeňligi bozulan, zeperlenen üstine gyradeňsizlik berýän köp sanly owunjak epiteliýanyň gyrkyndylary zerarly seçekli görnüşe eýe bolýar. (üsti edil güýe iýn ýaly). Beýle üýtgeşen epiteliý gyrlyp aýrylýar. Adatça agyrylar ýok bolýar, agyr halatlatda agyryly ýaralar ýüze çykyp biler. Patogistologiki barlagda parokeratozyň hadysa alamatlary tapylýar.

Deňeşdirilip anylanşy. Nemli bardanyň üýtgeşmeleriň şeýle görnüşü şu aşakdakylardan tapawutlandyrylýar:

- Leýkoplakiýalardan;
- Üznüksiz kandidozdan;
- Öýjükli ak haldan;
- Leýkoedemalardan.

Dişlenmekligiň bes edilekligi gysga wagtyň içinde ähli patologiki üýtgeşmeleriň ýok boljaklygyna alyp barýar. Zeperlenen ýerden gyrlyp alynan kesmekde Kandida görnüşli kömelejikler ýüze çykarylmaýar.

Öýjükler ak hal irki ýaş döwründe ýüze çykýandygy bilen tapawutlanýar we soňra beterleşýär, ol köplenç ýagdaýlarda maşgalaýyn häsiýetde bolýar; ýaňagyň dulygynyň nemli bardasy galňan, çuňňur-gasyňly we öýjükli görnüşlerde bolýar.

11.3-nji surat. Dişetiniň nemli bardasynyň papillýar giperplaziýasy.

Bejerlişi. Ýaňagyň dişlenilmegini bes edilmeginden ybarat bolýar.

11.2.2. Himiki zeperlenme.

Himiki zeperlenme (trauma chymicum) ýiti şeýle hem üznüksiz görnüşde bolup bilýär. Ýiti zeperlenmeler nemli barda güýçli zeperlendiriji himiki maddalaryň düşmekligi netijesinde ýüze çykýarlar. Bu bolsa köplenç durmuşdaky tötänleýin şikeslenmede, ýa-da bolmasa öz-özünü heläk etmeklige bolan synanşyklarda bolup biler, şeýle hadysa stomatologlaryň kabul edişliginde hem mümkindir. Soňky döwürde stomatologlar köpsanly himiki ýakyjy maddalardan ýüz öwürdiler, ýöne weli amaly iş ýüzünde häzire çenli hem seresaplyk bilen ulanmaklygy talap edýän käbir güýçli täsir ediji maddalar saklanyp galýarlar. Agzyň nemli bardasynyň ýanmaklygy, turşular, esasan aşgarlar bilen gatyşyk bolanlarda, myşýakly pastadan, formalinden, kümşiň nitratyndan, formalin-rezorsin garyndylaryndan peýdalanylanda, ýeterlik derejede polimerizasiýa geçirilmedik plastmassalardan taýarlanan protezleriň görterilmekliginde ýüze çykmaklygy mümkindir.

Ýokary konsentrassiýaly himiki maddalaryň düşmekliginde ýüze çykýan ýanyklaryň we allergiýaly täsir etmeleriň, mysal üçin, plastmassalara, amalgama, az mukdarda bolan himiki maddalara bolan reaksiýalardan tapawutlandyrmaklygy zerur bolýar. Ýanyklar we allergiki reaksiýalar utgaşyp bilerler. Kähalatlarda näsaglar diş agyrsyndan özleri dynjak bolup dişe, ugurdaş nemli bardada

spirtli assetilsalissil turşysyny we beýleki maddalary goýýarlar, ol bolsa ýanyklaryň emele gelmekligine alyp barýar.

Kliniki alamatlary. Ýiti zeperlenmedäki ýiti agyry, düzgün boluşy ýaly, birden ýüze çykýar we himiki maddalaryň düşen ýerlerinde ýerleşýär. Kliniki alamatlar, zeperleýji maddanyň täsir eden wagtyna, häsiýetine we mukdaryna bagly bolýar.

Turşularyň täsiri bilen dörän ýanyklar, nemli bardada kogulýasion çüýremekligi—dykyz gatlagy ýüze çykarýar, olaryň reňki goňur (kükürt turşysyndan), saryý (azot turşusyndan) ýa-da ak-çal (beýleki turşulardan) bolýar. Gatlaklar gowy bildirýan ýellenmeli çişginiň we gyzarmanyň esasynda (düzünde) we astyndaky dokumalar bilen berk birleşip ýerleşýärler.

Aşgardan dörän ýanyklar dübi bilen nemli bardaň toplumlaýyn çüýremegine getirýär, bu ýagdaýda dykyz perde döremeýär, çürän dokumanyň mylkyk, sülük ýaly goýylygy bolýar. Turşulardan dörän ýangyn bilen deňeşdirlende oňa görä zeperlenme çuňrak bolýar. Aşgar bilen dörän ýanyklardaky çüýremeler ýumşak dokumanyň ähli gatlagyny eýeleýär, esasan hem dişetinde we gaty gaňsyrowykda. Esasan giň göwrümlü ýanyklar, näsaglara örän agyr ejir çekdirýär. Çüýrän dokumalaryň gopyp aýyrlanýandan, birnäçe gün geçenden soň, haýal bitýan, ýüzleý ýa-da çuň ýaralaryň üsti açylýar. Aşgarlardan dörän ýanyklaryň ýeňil görnüşinde diňe kataral çişme hadysasyny döredip bilýär.

Bejerlişi. Agzyň nemli bardasyna himiki madda düşenden soň, hökman şol wagyt bahym düýp-teýkary bilen ony aýyrmalydyr. Egerde şeýle ýangyn lukmanyň edil gözüniň önünde bolup geçse, onda haýal etmän agyz boşlugyny ýuwmakdan başlamalydyr (çaýkamak, arassalamak) maddany zyýansyzlandyryýan gowşagrak ergin bilen başlamalydyr. Egerde ol ergin lukmanda elýeterde bolmasa, onda arassa suw bilen ýuwmalý, ondan soň çaltlyrak gerek bolan moçberde zyýansyzlandyryjy ergin suwklygy taýarlanylýar. Turşulardan dörän ýanyklarda sabyňly suw ulanylýar, 1%-hekli suw, ýakylan magneziýa suw bilen; 0.1%-naşatyr spirdiniň suwklygy (1-stakan suwa 15-damja). Aşgarly 0.5%-li limon, uksus turşysy bilen zyýansyzlandyrylýar (1-stakan suwa ¼ çay çemçe turşysy goşulýar), 0.1%-hlorlywododorod turşysynyň suwklygy (stakan suwa 10 damja). Şeýlelik bilen himiki maddanyň uzagyndan dokumanyň çuň ýerlerine aralaşmagynyň önüni alýar.

Kümüşniň nitratynyň goýylaşdyrylan ergininiň sorulmaklygyny azaltmaklyk üçin natri hloridiniň 2-3%-li erginini ýa-da bolmasa Lýugolyň erginini ulanylmak zerur bolýar, mundan bolsa kümüşniň eremeýän birleşmesi emele gelýär. Fenol bilen bolan ýanykda nemli barda 50%-li etil spirti ýa-da bolmasa kostor ýagy bilen päkizelenýär. Himiki ýanykly näsaglaryň mundan beýläk bolan bejergisi umumy özboluşly bolmadyk ýiti çişme hadysasynyň bejergisi hökmünde alnyp barylýar: agyrysyzlandyryjy serişdeler (1%-li timekainiň ergini, geksametilen tetramin, 1-2%-li lidokainiň ergini we ş.m. bilen), agyz ýuwulmalarynyň we çaykamaklygynyň görnüşindäki gowşak antiseptiki serişdeleriň ergini, ýara bitirmäni çaltlandyryýan dermanlaryny (erik ýagynda bolan sitralýň 1%-li ergini, A we E witaminleri, aewit, itburun ýagy, oblepihanyň ýagy we baş.) ulanylýar. Ýokary kaloriýaly, gyjyndyrmayan, owradylan iýmiti maslahat berilýär, sowuk (buzgaýmak), içmek üçin witaminler berilýärler.

Giň göwrümlü bertiklerde hirurgiki bejergiler görkezilendir.

11.2.3. Fiziki zeperlenilme.

Ýiti zeperlenmeler nemli bardanyň gyzgyn suw, bug, ot bilen (termiki şikeslenilme), elektrik togy bilen, ionizirleýji şöhläniň gysga wagtlaýyn täsir etmekligi bilen ýüze çykýarlar. Özüniň batlylygy çaltlyk bilen gyzgyn bug ýa-da suw bilen bolan ýanyklar ilki başda ýiti agyrylar, nemli bardanyň tozonlanylma meňzeş bolan бүдүр-сүдүрлiliginiň duýgysy ýüze çykýar. Ýiti kataral stomatiti emele gelýär. Agzyň nemli bardasynyň epiteliýasy bölekleýin ýa-da бүтүнleýin сүртүлýär; güýçli ýanykdan soňra gatlaklaýyn bitişmeler bilen tozgalanýar ýa-da дүвçejikler emele gelýär,

olar bolsa tizlik bilen ýarylýarlar, olaryň aşagynda bolsa eroziýalar ýa-da bolmasa ýüzleý ýaralar ýüze çykýarlar.

Bejergisi. Edil özboluşly bolmadyk ýiti çişme hadysadaky ýaly geçirilýär.

Keseliň önüniň alnyşy. Şeýle zeperlenmeleriniň önüniň alynmaklygy sanitariýa-wagyznama işleriň geçirilmekligine, tehniki howpsuzlyk boýunça düzgünnamalaryň berjaý edilmekligi arkaly ýerine ýetirilýär.

11.2.3.1. Galwanizm.

Agyz boşlugyndaky galwaniki tok onda dürli-dürli metallaryň (protezleriň, petikleriň) barlygynda köpeliýär. Dürli-dürli metallaryň we mikrotoklaryň uly möçberligi elmydama patologiki üýtgeşmeleri ýüze çykaryp hem durmaýar, ýöne weli käbir şahyslarda hatda o diýen bir uly bolmadyk möçberde bolan toklary ýüze çykarmaklyga ukyply bolýar. Agyz boşlugyndaky mikrotoklaryň 10 mkA çenli bolan möçberleri şertli kada diýlip hasap edilýär. Protezleriň nädogry taýýar edilenligi üçin emele gelyän çenden aşa sepleriň (kada bilen deňeşdirlende) döremekligi olaryň artmaklygyna alyp barýar. Has uly göwrümlü mikrotogy şu aşakdaky abzallar arkaly döreýär: altyn-amalgam, polat-aşa sep, amalgam-aşa sep we amalgam-polat utgaşmalarynda.

Agzyň nemli bardasynda çişme hadysanyň, aýratynda leýkoplakiýa we gyrmyzy ýasy demrewiň şeýle hem ön bar bolan patologiki hadysanyň döremeginde, galwaniki toga belli bir derejede orun berilýär. Leýkoplakiýaly we gyrmyzy ýasy demrewli näsaglaryň köpüsünde hadysanyň peselip aýrylmagy ýa-da keseliň şowly geçmegi protezleriň başga bir proteza çalşylmagy netijesinde bolup geçýär, hemde mikrotoklaryň göwrümleriniň peselmegine getirýär. Haýyrly netijesi 1-4 aý geçenden soň bildirip başlaýar. Şeýle hem agzyň nemli bardasynyň simaba, kümüşe we başga serişdelere ýokary duýgurlygynyň bolup biljekdigini unytmak bolmaz.

Kä bir näsaglarda galwaniki tok ýaramaz duýgy döredýär ýagny diliniň awyşmagy ýa-da nemli bardanyň başga ýerlerinde uly bolmadyk görünýän ýerli üýtgeşmeler. Näsaglaryň arz-şikaýatlarynyň ýüze çykmaklygynyň wagty, protezleriň ýa-da demir petikleriň goýulan wagtyna gabat gelyär. Agyz boşlugynda galwaniki tok 10 mkA ýokary geçýär. Bu ýagdaýlarda amalgama petigi sement ýa-da plastmassa çalşylmagy, polatdan protezleri aýyrmaklyk işleri bejerilmäge ýardam berýärler.

11.2.3.2. Şöhle keseli

Şöhle keseli (morbus radialis) bütün bedene ýa-da bolmasa onuň iri bölümlerine: gursaga, garna çanaklyk sebitine ionizirleýji şöhläniň täsir etmekligi netijesinde ýüze çykýar.

Şöhle zeperlenmesi ionizirleýji şöhleleriň islendik görnüşiniň rentgen şöhleleriniň, gamma-şöhleleriniň, neýtron toplymlarynyň täsirleri astynda ýüze çykyp bilerler. Şöhlelendiren dokumalarda gan damarlarynyň diwarjyklarynyň morfologiki gurluşy üýtgeýär, birleşdiriji dokumanyň goraýyş işi peselýär, bitiriji ukyby basylyp ýatyrylýar. Şöhle keseliň ýiti we üzüksiz görnüşlerini tapawutlandyrmak bolar.

Ýiti şöhle keseli (morbus radialis acutus) bedeniň bir gezeklik örän uly mukdarlarda (2-10 Gr, ýa-da bolmasa 100-1000 rad), şöhlelenmeginden soňra döreýär. Şöhlelenmekden soňra ilkinji döwür-ilkinji täsir etmeler döwüri-şöhlelenmekden soňra tiz ýüze çykýar (1-2 sagatdan soňra) we 2 gije-gündize çenli dowam edýär, agyz boşlugynda gurakçylyk (ýa-da bolmasa sülekey azalmagy) ýüze çykýar. Agzyň we dodaklaryň nemli bardasy ýellenen, gyzaran alamatlary, nokat-nokat gan öýmeler ýüze çykyp bilýärler. Ikinji, gizlin döwürde (birnäçe sagatlardan, 2 hepde çenli dowam edýär) ähli bu hadysalar aýrylýarlar. Kliniki alamatlaryň möwjeme döwri (üçünji döwür)-keseliň

möwjemekligidir. Umumy ýagdaýyň çürt-kesik erbetleşmekliginiň esasynda agyz boşlugyndaky üýtgeşikler ýokary derejä çenli baryp ýetýärler. Ýakyjyly duýgysy ýüze çykýar, nemli bardanyň reňki öçüksiz bolýar we guraýar. Şöhle stomatitiň şekili döreýär.

Gan damarlarynyň we ganyň bu döwürdäki üýtgemeleri gemoragiki diateziň hadysalary arkaly şertlendirilýär: ýokarlandyrylan ganjarmaklygy we gan öýmeleri. Dokumalaryň garşylyk görkezijiliginiň çürtkesik peselmekligine güýçli ösýän auto ýokanç keselçilik birikýär aýratynda çüýremeklikler. Şeýlelik bilen, şöhle stomatitiniň kliniki şekili esasan gemorragiki alamatlar toplumyndan we çüýreýän-ýaraly hadysalardan ybarat bolýar. Olardan soňkysy şikeslenme ýerlerinde (sallanýan petikleriniň, diş jübileriniň sebitlerinde) has aýdyň bildirýär we kesel mikroblaryň ýygnanmaklygy bilen ýerlerde, ýagny ilki başda diş etiniň gyrasy we badamjagazlar, soňra bolsa diliň, kentlewigiň gapdal ýüzleri gyzaryp çişýär we ejir çekýärler. Nemli barda metal protezleriniň we petikleriniň degip durýan ýerlerinde-ikilenji şöhlelenme sebäpli ol has aýdyň bildirip biler. Dodaklaryň, agzyň we ýüzüň nemli bardasy çişýär. Diş-eti emzijekleri ezilýärler, ganjaryň, ondan soňra bolsa dişetindäki gyralary çüýreýär. Alweolýar ösüntginiň çuň dokumasy sorulýar, dişler yrgyldaýarlar we gaçýarlar. Nemli bardanyň köpsanly çüýremekliginiň ara çäkleri aýdyň bildirmeýär, gurşap alan dokumalaryň çişgin jogap berijiligi gowşak bildirýär. Ýaranyň düýbi hapa-çal gatlak bilen örtülýär we ýakymсыз ys bolýar. Agyr ýagdaýlarda çüýreme hadysa nemli bardadan aşaky ýatan ýumşak dokuma ýaýraýar, aňlariň bu ýagdaýda döwürmekligi-de mümkindir. Muňa bolsa üznüksiz parodontitiň we periodontitiň ojaklaryndan ýokanç mikroblaryň ýaýramakly-gyna ýardam edýär.

Dil çişýär, birgiden kesmekler bilen örtülýär, jaýryklar ýüze çykýar, ganöýmeler we çüýreme köplenç diliň kökünüň sebitinde emele gelýärler. Diliň tagam duýujylygy ýitýär. Agyr derejeli çüýreýä nanginalar döreýärler. Eger-de näsag ölümçilige sezewar bolmasa, onda keseliň dördünji döeri emele gelýär sagalma, onda bolsa haçanda keseliň alamatlarynyň haýallyk bilen tersine yza gaýtmaklygy bellenilýär. Agyz boşlugynda-da ähli hadysalar, degişli ugurlaýyn kadalaşýarlar. Bu keseliň gaýtalanmalary bolup biler.

Üznüksiz şöhle keseli (morbus radialis chronicus) şöhleleriň az möçberde uzak wagtlaýyn bütün bedene ýa-da onuň ep-esli bölegine täsir etmekliginde döreýär. Agyz boşlugy ionizirleýji şöhleleriň täsirine duýgur bolýar, şol sebäpli-de keseliň agyz boşlugyndaky üýtgemeler aýratyn bir aýdyň bildirýär. Sülekey mazleriniň zeperlenendigi zerarly kem-kemden guraklyk artýar. Durnukly kataral gingiwit ýüze çykýar, ol bolsa gelejekde ýaraly gingiwite geçip biler. Ýüzleý ýaralar soňra bolsa çuňňur ýaralar alyn tarapyndan geçiş gasynlarda ýüze çykyp bilýärler, soň bolsa diş etini we dodaklary hem eýeleýärler. Glossalgiýanyň ýüze çykamaklygy mümkindir, soňra bolsa diliň çişginligi jaýryklanmasy bilen döreýän glossitiň ýüzüniň kesmek örtmekligine alyp barmaklygy mümkindir. Üznüksiz şöhle keseliň uzak wagytlap bolup geçmekligi, düzgün boýunça, parodontit bilen meňzeş alamy bolan şöhle parodontiti diýilip atlandyrylýana alyp barmaklygy mümkindir.

Bejerlişi. Şöhle zeperlenmelerinde umumy, hem-de ýerli bejergi geçirilýär. Bejergi çäreleriniň möçberi keseliň derejesine we tapgyryna, zeperlenmeleriniň göniden-göni ýerleşýän ýerine, dürli-dürli synalaryň we ulgamlaryň ýagdaýyna bagly bolýar. Umumy bejeriş çäreleri, radiohimiki duýgyrlygy haýallaýan serişdeleri – radioprotektorlary (sistamin, batilol we ş.m., olar bolsa şöhlelendirmeden ön goýberilen bolmalydyr), bedeniň radio-duýujylygyny peseldýän serişdeleri, kortikosterod serişdelerini, antigistamin dermanlary (suprastin, tawegil, fenkarol), antibakterial dermanlary (giň göwrümlü täsir ediji antibiotikleriniň) ulanylmaklygyny öz içine alýar.

Şeýle hem gan ulgamynyň funksiýasyny dikeldiji maddalar ulanylýar. Olardan witaminler (B₆ we B₁₂ witaminler, foliýew turşusy, natriniň nukleanti pentoksil, koamid) gemorragiki datez hadysasynyň önüni alýan ýa-da duýdurýan (rutin, wikasol, kalsi glýuko-naty), poliwitaminler hem ulanylýar, gemotranfuziýa hem geçirilýär.

11.2.3.3. Äñ-ýüz sebtindäki täze dömmeleriň şöhle bejergisinde agzyň nemli bardasynyň üýtgemeleri.

Äñ-ýüz sebtiniň täze dömmeleri bejerilende şu aşakdaky şöhle bejergi usullary ulanylýar: aradaşlykly, gysga fokusly we dokuma – içereli. Munda şöhlelenme boşlugyna zeperlenen dokumalardan başga-da kadaly dokumalary şol sanda hem agzyň nemli bardasy bilen hem düşmekligi mümkindir. Onuň şöhlelenmeklige bolan jogap berijilik derejesi, giňişleýin çäklerde üýtgäp durýar we düşýän paýyň kuwwatlylygyna, birgezeklik we jemlenip düşen şöhle mukdary, şöhlelenmekligiň dowamlylygyna, bedeniň biologiki aýratynlyklaryna, hem-de şöhlelenmeklige çenli bolan, agyz boşlugynyň ýagdaýyna bagly bolýar.

Kliniki alamaty. Şöhlelenmeklige bolan nemli bardanyň jogap berijiligi kem-kemden ösýär – gyzarmadan we çişginlilikden ýüzleý-ýaralaryň ýüze çykmaklygyna çenli ösýär. Şeýle jogap berijilikler nemli bardanyň dürli-dürli meýdançasynnda özüniň aýratynlyklaryna eýe bolýarlar. Nemli bardadaky ilkinji kliniki alamatlary epiteliýada buýnuzlaşma gatlagy bolmadyk (dulyklar, agyz boşlugynyň düýbi, ýumşak gaňşylawyk) ýeňiljek gyzarma we çişginlik arkaly ýüze çykýarlar, olar şöhle möçberi köp düşdigiçe kem-kemden güýçlenýär. Ondan soňra nemli bardaň reňki bulançaklanýar, ýalpyldawuklygyny ýitirýär, dykzlaşýar, gasyn-gasynlyk ýüze çykýar, ýüzüni sypymaga synanşylanda ýüzleý gatlak gopmaýar. Bu epiteliýanyň güýçlendirilen buýnuzlaşmaklygy zerarly bolup geçýär. Käbir zeperlenen ýerler leykoplakiýanyň ýa-da gyrmyzy ýasy demrewi ýada salýarlar. Eger şöhleriň mukdary köp düşýän bolsa, onda buýnuzlaşýan epiteliýanyň käbir ýerleri ilkibaşda gopýar, soňra eroziýalar ýüze çykýarlar, ol ýelmeşen çüýrän kesmek bilen örtülen – **ojakly ýuka perdeli radiomukozit** emele gelýär, ondan soňra giň göwrümlü meýdança epiteliýasy gopýar, eroziýalar biri-birleri bilen goşulýarlar we odakly radiomukozit ýuka perdeli radiomukozide öwrülýär. (11.4-nji surat). Ýumşak kentlewigiň nemli bardasy ýokary derejeli radioduýjylyga eýedir, şöhle täsir eden halatynda onuň buýnuzlaşma tapgyry bolmaýar, agyz boşlugynyň beýleki bölümlerine garanynda, jogap berijilik hadysasy çaltlyk bilen ösýär. Kadada buýnuzlaşmaklyga duçar edilýän nemli bardanyň meýdançasynnda, şöhlä jogap berijiligi has amatly bolup geçýär we diňe epiteliýanyň odakly gopmagyna (deskwamassiýasyna) ýa-da bolmasa ýeketäk ýüzleý ýaralaryň döremegine alyp barýar.

Geçişi. Agzyň nemli bardasynda keselçilik hadysanyň bolup geçişi, sülekeý mázleriniň zeperlenmekligi bilen (şöhlendirmekligiň aradaşlykly usulyndan peýdalanylanda) gaýra-üzülýär. Ilki başda sülekeýiň örän köp bölünip çykmagy (3-5 günde) belleniip bilner, ol bolsa soňra gurplandyryjy bejergä başartmaýan, agyz boşlugynyň guramaklygyna geçýär, hatda tä düybinden doly sülekeýiň bolmazlygyna (kserostomiýa) öwrülýär.

11.4-nji surat. Ýaýraň görnüşdäki ýuka perdejikli radiomukozit. Aýdyň görünýan gyzarmanyň esasynda diliň gapdal üstünde uly göwrümlü ýara, ol çürän kesmek bilen örtülen.

Diliň tagam alyjy emzijekleriniň gyrylmaklygy netijesinde tagam bilinmekliginiň näsazlaşmagy ýüze çykyar. Ilki başda dildäki duýujylyk, glossalgiýa hökmünde ýüze çykmaklygy mümkindir, ondan soňra tagamyň ýakymсыз duýulmaklygy, soňra-da onuň ýitirmekligi belleniýär.

Agyz boşlugyndaky şöhle üýtgeşmeleri, belli bir derejede yzyna gaýdyp bilýär. Şöhlendir-mäniň tamamlanmagyndan soňra ýa-da bolmasa arakesme döwründe, nemli barda örän çalt ugyr-

daşlyk kadalaşma gaýdyp gelýär. Bu döwür 2-3 hepde çekýär. Şöhle uly möçberde (50-60 Gr, ýa-da 5000-6000 rad-dan köp bolsa) siňen, täsir eden bolsa, onda sülekey mázlerinde we nemli bardada yzyna gaýtmaýan üýtgeşmeler ýüze çykyp biler (çiş, gyzarma, gandamar-ýarylmasy, atrofiýa, şöhle ýarasy).

Şöhle bejergisi agyz boşlugynyň saplanmasyndan soň geçirilmelidir, çünki saplanmadyk agyz boşlugynda şöhläniň täsir etmeklerine bolan jogap berijilikler has agyr bolup geçýärler.

Trofiki näsazlyklar zerarly mehaniki şikeslenmä we ýokanç kesellere bolan nemli bardanyň duýgurlygy çürt-kesik peselýär. Doly derejede bolmadyk epitelial örtükli, çişginli nemli barda, dişleriň we protezleriň ýiti gyralary bilen ýeňil zeperlenilýär, ol bolsa uzak wagytlap bitmeýän, ýiti agyryly ýaralaryň döremekligine alyp barmaklygy mümkindir.

Bejergisi. Şöhle bejergisi üçin agyz boşlugynyň taýýar edilmekligi, bejergi döwürde we onuň gaýraüzülmeleriniň önüni alynmakda şöhle jogap berijiliginiň gowşadylmagy üçin zerur bolýar. Agyz boşlugyndaky bejergi çäreleri şu aşakdaky yzygiderlilikde geçirilmelidir:

Agyrsyzlandyrma esasynda periodontitli ähli kökler we dişler hem-de has yrgyldaýan dişler şöhle bejergisinde 3-5 gün önürti aýrylmalydyr. Diş sogymaklyk az şikesli bolmalydyr, has çalt bitmeklik üçin ýaranyň ýüzi dikilýär.

Ýokarky we aşaky diş eti asty we üsti daşlaryň aýrylmagy, diş eti we parodontal jübileriň gyrçalmaklygy zerurdyr.

Kariýesli dişleriň bejerilmekligi, polat protezleriň we amalgama petikleriň aýrylmaklygy, ikilenji şöhlelenmäniň aradan aýrylmaklygy üçin geçirilýär şol maksat bilen diş hatarlaryna şöhlelendirilme döwründe galyňlygy 2-3 mm bolan rezinden ýa-da bolmasa plastmassadan ýasalan kaplary goýup bolar (ikinci derejeli şöhle bejergisiniň geçirilme pursatynda elektronlaryň geçiş ýolunyň uzynlygy 1-2 mm-den ýokary ýetmeýär).

Kappanyň ýerine önünden wazelin ýagyny ýa-da bolmasa nowakaine batyrlan pamyk ýa-da hasa letdejigi ulanylýp bilner.

Nemli bardanyň jogap berijiligini azaltmak üçin **şöhlelendirmegiň ön ýanynda** agyz boşlugyny natriý hloridiniň izotoniki ergininde adrinalin bar bolan suwklyk (2:100) bilen ýygy-ýygydan çäýkamaklygy ýa-da deri astyna adrenaliniň sanjylmaklygy, nemli bardanyň, 5%-li dieton melhemi bilen päkizelenip bejerilmekligi maslahat berilýär.

Şöhle bejergi hadysasynda çilim çekmeklik, alkogolly içgiler, diş protezleriniň göterilmegi gadagan edilýär. Iýmit owradylan, gyjyndyrmaýan, ýokary kaloriýaly we witaminleşdirilen bolmalydyr. Şöhle jogap berijiliginiň ilkinji alamatlarynda agyz boşlugyny gaýnadylan ýyly suw, kaliniň permenganatynyň ergini (1:5000) bilen çäýkamaklygy maslahat berilýär. Agyz boşlugy, aýratynda dişler we dişeti emzijekler günde 4-5 gezek antiseptikleriň gowşak erginlerine (0.5%-li perekis wodorodyň ergini, furassiliniň erginleri 1:5000, hloraminiň 0.25%-li ergini bor turşusynyň 2%-li ergini bilen) batyrlan pamyk letdejikleri bilen päkizelenip bejerilýär, dimeksidiň 10% -ergini, “Lieksazol” aýrazoly bilen ýapgy edilýär.

Şöhlä jogap berijiligiň beterleşmesinde agyz boşlugy we diş eti jübiler şprisiň kömegi bilen gowşak antiseptikleriň erginleri bilen ýuwulýar, nemli barda erik ýa-da beýleki bir ösümlük ýagyndan bolan sitralyň 1%-li ergini çalynýar; itburnyň, oblepihanyň ýagy, “Lewosin” metilurassil, olazol, melhemleri, dibunolyň linimeti bilen ýapgylyr edilýär.

Ýerli agyrsyzlandyrma üçin trimekainiň, lidokainiň 1-2%-li erginleri, ýa-da anesteziniň 10%-li ýag ergini ulanylýar.

Parodontal jübilerinde hirurgiki bejergisine görkezme berilmeýär, şol sanda dişleriň sogrylmaklygy, parodontal jübükleriniň gyrçalmagy-da. Birnäçe aýyň dowamynda ýa-da 1-ýyl geçýänçä olardan saklanmalydyr. Nemli bardanyň ugurlaýyn kadalaşmaklygy 1-2.5 aýdan soňra bolup geçýär.

Şöhle ýaralarda umumy bejergiden (witamin bejergisinden) başga, ýerli bejergi geçirmek zerur bolýar. Agyrsyzlandyrma esasynda günde agyz boşlugyny we şöhle ýarasyny yhlasly

antiseptiki dermanlar bilen bejergi geçirilýär. Çürän dokumalar proteolitik fermentler (lizoamidazanyň, ronidazanyň, DNKazanyň we başg.) erginleriniň kömegi bilen aýrylýarlar. Uzak wagtyň dowamynda belli bir üstünlik bilen (1,5-2 aýa çenli) ýaranyň üstüne melhemler (“Jruksol”, “Lewosin”, “Propolis”, “Solkoseril”, “Aktowegin” we başg.) witaminleşdirilen ýaglar (oblepihanyň, itburunyň), galabkorbiniň ýapgylyry geçirilýär.

Uzak wagytlap bitmeýän şöhle ýaralaryň konserwatiw bejergisine başartmaýan halatlarynda, sagdyn dokumalaryň çägene çenli kesilip aýrylýa yzyndan plastiki bejergi edilýär. Hirurgiki bejergi usuly haçanda, ýerli şöhledenme (gysgafokusly rentgen bejergisinde, dokuma içi gamma-bejergide) bolan ýagdaýynda geçirilýär. Şöhle bejergisiniň aradaşlykly bejergisinde hirurgiki bejergisiniň netijeliligi pes bolýar.

Gerek bolan ýagdaýlarda dişleriň şöhle zeperlenmegini we şöhle osteomieliti bejermeklik zerurdyr.

11.2.4. Leýkoplakiýalar

Leýkoplakiýa (leucoplakia) – agyz boşlugynyň nemli bardasynyň ýa-da dodaklaryň gyzyly gaýmasynyň üznüksiz keseli bolup, epiteliýanyň ýokary derejeli buýnuzlaşmagy we hususy nemli bardanyň çişmekligi bilen häsýetlenýär.

Leýkoplakiýa diňe bir agyz boşlugynda däl-de, seýrek bolsa-da beýleki nemli bardalarda (peşew haltasynyň, jyns synalarynyň, göni içegäniň, burnuň, gyzyldödegiň, bokurdagyň) duş gelýär. Çagalarda leýkoplakiýa örän seýrek ýagdaýlarda duş gelýär. Kesel köplenç orta we uly ýaşly adamlarda, özü hem has ýyggy erkeklerde duş gelýär, bu bolsa çünki, olaryň agzynyň nemli bardasyny köpsanly güýçli gyjyndyryjylaryň (çilim çekme, alkohol, mehaniki şikeslenilme) täsir etmekligi bilen bagly bolýarmakluygy mümkin zatdyr. Leýkoplakiýa fakultatiw rak öňýany hadysasydyr.

Gelip çykyş sebäbi. Leýkoplakiýanyň döremekliginde esasy rol ýerli gyjyndyryjylar (mehaniki, gyzgyna, himiki) degişlidir. Leýkoplakiýanyň döremekliginiň esasy sebäbi çilim çekmekdir, onda agzyň nemli bardasyna gyzgyn we himiki faktorlarynyň utgaşykly täsir etmekligi (ammiak we fenol birleşmeleri, nikotin, emele gelmeleri) esasy zatdyr. Leýkoplakiýanyň döremekliginde uzak wagtlap bolýan ýöne weli gowşak bolan gyjyndyryjylaryň (örän gyzgyn we ýiti iýmitiň iýilmekliginiň, güýçli alkohol içgileriniň içilmekliginiň, temmäki çeynelmekliginiň, nas atylmaklygynyň uly ähmiýeti bardyr (nasyň düzümine kül, sönen hek, pagta ýagy ýa-da bolmasa suw girýär), metereologiki faktorlaryň (güýçli insolýasiýanyň, sowugyň, şemalyň) ýaramaz täsir etmekleri degişlidir. Mehaniki taýdan gyjyndyrmalary, dişleriň ýiti gyalary, dargan dişleriň kökleri, diş daşynyň uly möçberleri, hili pes bolan protezler, diş hatarlaryndaky kemçilikler, aýry-aýry dişleriň nädogry ýerleşşi ýüze çykarylýar. Agyz boşlugynda bolan dürli-dürli demir diş täçleriniň we petikleriň aralarynda ýüze çykýan galwaniki tok hem leýkoplakiýanyň emele gelmeginiň sebäpleriniň biri bolmagy mümkindir. Käbir adamlarda amalgamdan goýlan petigiň agyz boşlugynyň nemli bardasyna degip durýan ýerlerinde ýokary derejeli buýnuzlaşma döräp biler. Amalgam petikleri plastmassadan ýa-da bolmasa sementden bolan petikler bilen çalşylan ýagdaýlarynda giperkeratoz ýerleri tizlik bilen ýok bolup gidýärler.

Leýkoplakiýa amatsyz hünär taýdan faktorlaryň (anilin boýaglarynyň we laklarynyň, hekiň, daş kömür şepbikleriniň, fenollaryň, benzolyň käbir birleşmeleriniň, formaldegidiň, kömrüň gury taýarlanan önümleriniň, benzin buglarynyň, bromyň we başg.) täsir etmekliginiň netijesinde ýüze çykyp biler.

Leýkoplakiýanyň döremekliginde daşky gyjyndyryjylara agzyň nemli bardasynyň berdaşlylygynyň peselmeginiň hem uly ähmiýeti bardyr, munda bolsa, ilkinji nobatda ol aşgazan-ichege ýolunyň ýagdaýy, stres täsirler, gipowitaminoz A, gormonal näsazlyklar, genetiki sebäpler bilen baglanşyklydyr.

Kliniki alamatlary. Leýkoplakiýanyň başlangyç alamatlary bildirmän geçýär sebäbi olaryň agyrlý duýgylary bolmaýar. Adatça leýkoplakiýa daş ýüzünde buýnuzlaşma elementleri bilen, epiteliýa çalymtýk reňkli bulançak meýdançalaryň ýüze çykmaklygy bilen başlanýar. Zeperlenme ojagy üýtgedemelik nemli bardanyň düzündä ýüze çykýar. Leýkoplakiýanyň ojalarynyň ýerleşýän ýerleri—agzyň oň bölümindäki dişleriň gysylyşýan çyzygy boýunça duluklaryň nemli bardasynda, agyz burçlarynda we aşaky dodagyň gyzyň gaýmasynda bolýar, ýöne deri zeperlenmedik bolýar. Birneme seýregiräk diliň arkasynda we gapdal taraplary zeperlenýär. Çilim çekýänler üçin “Tappeýnariň çilimkeşleriniň leýkoplakiýasy” diýilip atlandyrylan kentlewigiň zeperlenmesi mahsusdyr, hem-de agzyň burçlaryndaky üçburç görnüşli giperkeratoz ýerleriniň depejigi azy dişlere bakdyrýan bolýar.

Leýkoplakiýanyň şu aşakdaky görnüşleri tapawutlandyrylýar: ýasy ýa-da ýönekeý, werrukoz we ýaraly. Bu görnüşler biri-birlerine geçip bilýärler. Şol bir näsagyň özünde agzyň nemli bardasynyň dürli-dürli ýerlerinde leýkoplakiýanyň dürli-dürli görnüşleri utgaşykly gelmekligi mümkindir. Kesel ýasy görnüşiniň emele gelmekligi bilen başlanýlar.

Ýasy ýa-da ýönekeý görnüşli leýkoplakiýa (leucoplakia plana) has ýygy-ýygdydan duş gelýär. Keseliň bu görnüşiniň hiç bir ýerli subýektiw duýgylary bermeyär we tötänden ýüze çykarylýar. Kä halatlarda näsaglarda dartylyp duran ýaly duýga, ýakyp-ýandyrylma, nemli bardanyň adaty bolmadyk reňkine bolan arzlar ýüze çykyp biler. Dilde giň göwrümlü ojalar bolan ýagdaýlarynda tagam duýylyşygyň peselmegi mümkindir. Ýasy leýkoplakiýada zeperlenmäniň esasy morfologiki elementi epiteliýanyň çürt-kesik araçäkli gyralary bolan bulançak meýdançasý hökmündäki giperkeratiki tegmildir. Barlagdan geçirilende gurşap alan meýdançalaryň nemli bardasynyň deňinden ýokary çykmaýan, ýöne weli zeperlenmäniň aýdyň bildirýän serhetleri bolan dürli-dürli göwrümlü we görnüşli giperkeratozyň ojalary ýüze çykarylýar. Ýasy leýkoplakiýanyň elementleri nemli bardanyň lypas bilen döredilen ýanyklaryny, ýelmenen ýukajyk çilimiň kagyzygyny ýa-da bolmasa hat-da batly gyrçalananda-da gopmaýan ak gatlagy ýada salýar. Buýnuzlaşma hadysasy dürli-dürli depginlikde bolýar; şol sebäpli hem zeperlenen ýerleriň reňki aksolgyň-çalymtýldan, ýiti ak reňkler aralygynda üýtgäp durýar. Ýasy leýkoplakiýanyň ýokary ýüzi, üsti az-owlak bütür-südürräk bolýar we gurydyr. Zeperlenen ojagyň düýbiniň dykylanmagy bolmaýar, edil şonuň ýaly-da onuň daşdöwregi boýunça görnüp duran çişme hadysasy hem ýokdur.

Buýnuzlaşan ýeriň göwrümi onuň ýerleşýän ýeri, görnüşini, reňki bilen göni arabaglanşygy bardyr. Agyz burçynyň sebtindäki nemli bardanyň giperkeratozy 85%-ýagdaýda zeperlenmäniň simmetrikligi belenilýär. Zeperlenen ojak üç burçlyk görnüşde bolup, onuň dübi agzyň burçyna, a yjy azy dişleriň yzky giňişligine tarap ugrukdyrýan bolýar. Leýkoplakiýa ojagy dişleriň gysylma çyzygy boýunça dulugyň nemli bardasynda ýerleşen ýagdaýlarynda zeperlenilme elementleri süýndirililen çyzyga meňzeş bolup, üznüksiz-zygider bolup belli bir meýdançany zeperlap bilýär. Dodaklaryň gyzyň gaýmasyndaky leýkoplakiýa çalymtýk-ak reňkli çilim kagyzygyň ýelmenen zolajygynyň görnüşine eýe bolýar (11.5-nji surat). Diliň, gaty kentlewigiň, agyz boşlugynyň düýbiniň nemli bardasynda zeperlenmäniň çäklendirilen meýdançasý emele gelýär, kähalatlar giň zolaklary ýadasalýan görnüşini bolýar. Zeperlenmäniň has giňişleýin ojalary-da belenýär.

Nemli bardanyň düzligi, onuň dykzylygy-da zeperlenen ojagyň daşky görnüşinde bildirýär. Mysal üçin, eger leýkoplakiýa gasyn-gasyn diliň esasynda dörän bolsa, ýokaryk çykýan ýerleri güýçli buýnuzlaşýarlar we diliň daş ýüzi uly daşlar düşelen köprini ýada salýar. Soňra meňzeş şekili alamatlary duluklarda turgoryň peselmekliginde we gasyn-gasynlygynda hem görmek bolýar. Egerde dilde aýdyň bildirýän gasyn-gasynlyk ýok bolsa, ýasy leýkoplakiýa çalymtýk-agyrak, çalarak çökýän tegmil görnüşinde bildirýär.

Amatly şertlerde ýasy leýkoplakiýa hiç hili biýnjalyklygy bildirmän, ýyllar, onýyllar dowamynda agyrlaşman we keseliň has aýdyň bildirýän görnüşlerine öwrülmän bolup biler.

Tappeýneriň çilimkeşler leýkoplakiýasy (leuplacia nikotinka Tappeiner, gaňşyrawyk nikotin leýkokeratozy) güýçli çilimkeşlerde ýüze çykýar (aýratynda müşdükdän, çybykdan peýdalanylýarlarda). Köplenç gaty gaňşyrawyk we oňa birikýän ýumşak gaňşyrawgyň nemli bardasy zeperlenýär. Kähalatlarda bolsa diş etiniň gyrasynda-da peýda bolýar.

Zeperlenme sebitlerindäki nemli barda çalyrak-ak reňkli, köplenç gasyn-gasynly bolýar. Şu ýagdaýyň görnüşinde köplenç gaty kentlewigiň yzky böleginde gyzyň nokatlar owynjak düwünçekleriň görnüşine eýe bolan kista görnüşli sülekey mázleriniň giňelen suwklyk çykaryjy akabalarynyň açylyp duran agyzlary görünýär (11.6-nji surat).

11.5-nji surat. Ýasy leýkoplakiýa aýdyň araçägi bolan aşaky dodakdaky giperkeratozyň ojagy.

11.6-nji surat Tappeýneriň leýkoplakiýasy.

Owunjak düwünçejikleri bolan gaty we ýumşak gaňşyrawgyň nemli bardasynyň gipertozy çykaryjy akabanyň giňeldilen nokatly bolan giperplazirlenen sülekey mázleri.

Olar sülekey çykaryjy akabalaryň giperkeratiki maddalar bilen dykylmaklygynyň hasabyna döreýärler. Çilimkeşleriň leýkoplakiýasyndan gaňşyrawgyň zeperlenmeleri dulugyň, agyz burçlarynyň, aşaky dodagyň nemli bardasynda elementleriň ýelmeşmekligi bilen utgaşyp biler. Leýkoplakiýanyň bu görnüşü ýeňillik bilen yzyna gaýydyňan hadysa degişlidir: çilim çekilmegiň bes edilmekligi keseliň ýok edilmekligine alyp barýar.

Werrikoz leýkoplakiýa (leucoplakia verrucosa) ýasy leýkoplakiýanyň indiki tapgyry bolup durýar. Munyň döremegine bolsa ýerli gyjyndyryjylar; dişleriň we protezleriň ýiti gyalary bilen şikeslenilme, çilim çekmek, gyzgyn we ýiti iýmitleriň iýilmekligi, kiçi toklar we baş. ýardam edýärler.

Leýkoplakiýanyň bu görnüşiniň ýasy görnüşinden tapawutlandyrylan alamatlaryna şu aşakdakylar degişlidir: has guýçli buýnuzlaşmada, buýnuz gatlagyň ep-esli galnamaklygy bellenýär. Leýkoplakiýa meýdany nemli bardanyň derejesinden ep-esli ýokary çykýar we reňki boýunça çürtkesik tapawutlanýar (11.7-nji surat). Barmak bilen basyp barlap görlende ýüzleý dykylanma bellenilýär. Adatça näsaglar nahar iýilende, aýratyn-da ýiti iýmitler bolanda ýakyjylyga we agyrylyga nemli bardanyň bütür-südürligine we dartgynlylyk duýgysyna arz edýärler.

Leýkoplakiýanyň örtükli we siňňilli görnüşleri tapawutlandyrylýar. Leýkoplakiýanyň örtükli görnüşü aýdyň bildirýän gyalary bar bolan we gurşap alan nemli bardadan ýokarlygyna çykýan saman-sary reňkli, kähalatlarda bolsa süýt-ak reňkli çäklendirilen görnüşli örtüklerdir. Werrikoz leýkoplakiýanyň siňňilli görnüşü nemli bardanyň ýüzünden ýokaryk galýan bütür-südüň ýa-da siňňil emele gelmeler bilen häsiýetlendirilýär. Leýkoplakiýanyň siňňilli görnüşü örtüklilere garanynda has güýçli howply çişleriň bolmagyna eýedir. El bilen basyşdyryp gorülen halatynda zeperlenme elementleri dykyz, agyrysyz, aşagynda ýatan nemli barda bilen birikdirilmedik bolýar. Giperkeratoz, ýokaryk galyp duran meýdançalarynyň galyňlygy birsydyrgyn däl we adaty gözden geçirilende örän kynlyk bilen ýüze çykarylýar. Elementleriň o diýen bir uly bolmadyk ýokaryk çykamaklygynda zeperlenme ýerleri barmak

bilen basylyp görülende bütinleý kesgitlenmeýär. Leýkoplakiýa ojagynyň has aýdyň bildirýän galyň ýerini el bilen ellenilip görülen ýagdaýlarda dykyz bolýar we ony gasyňly etmeklik mümkin bolmaýar.

Ýaraly leýkoplakiýa (leucoplakia erosiwa) şikeslenme zerarly ýönekeý ýa-da werrukoz leýkoplakiýanyň hakykatdan agyrlaşmaklygydyr. Leýkoplakiýanyň bu görnüşinde näsaglar agyrynyň bolmagyna arz edýärler we gyjyndyrmanyň ähli görnüşleriniň täsirine güýçlenýär, (nahar iýilende, gürrüňleşende we başgalar). Adatça ýönekeý ýa-da werrukoz leýkoplakiýanyň ýerliginde

ýüzleý ýaralar, jaýryklar, seýrek halatlarda çuňňur ýaralar ýüze çykýarlar (11.8-nji surat). Eroziýalar kynlyk bilen epitelizassiýalaşýarlar we köplenç gaý-talanýarlar. Dodaklaryň gyzyl gaýmasynyň buýnuzlaşan ýerindäki ýaralar näsaglary aýratyn binjalyk edýär. Insolýasiýanyň we beýleki gyjyndyryjy faktorlaryň täsiri astynda olar ölçegleri boýunça ulalýarlar we bitmeklik ukyby bolmaýar. Munda agyry duýgylary güýçlenýär.

11.7-nji surat. Werrukoz leýkoplakiýa. Ýaňagyň nemli bardasynda ýokary çykýan bütür-sütür üstli bolan giperbuýnuzlaşma örtükleri.

11.8-nji surat. Ýaraly leýkoplakiýa. Ýaňagyň nemli bardasyndaky buýnuzlaşan ýerinde bolan ýara.

Leýkoplakiýanyň patogistologiki üýtgeşmeleri buýnuz we däne-däne gatlagyň aş a ösmekliginiň hasabyna epiteliýanyň galňamaklygy bilen häsýetlendirilýär. Buýnuz gatlagy, aýratynda leýkoplakiýanyň werrukoz görnüşinde örän güýçli galňamaklyga eýe bolýar. Onda giperkeratozyň ýerleri köplenç parakeratozyň ýerleri bilen gezekleşip gelýärler. (11.9-nji surat)

Zeperlenen meýdançada epiteliýanyň däne-däne gatlagy dürli-dürli aýdyň derejä eýe bolýar. Werrukoz we ýaraly leýkoplakiýada giperkeratozyň we akantozynyň hasabyna epiteliýanyň gowy bildirýän galňamaklygy bolýar. Nemli bardadaky birleşdiriji dokumasynda bolan stromanyň zeperlenen meýdançasynyň ýüzleý gatlaklarynda limfatiki we plazmatiki öýjükler hem-de sklerozyň ýüze çykmaklygy bilen aýdyň bildirýän ýaýraň üznüksiz çişme hadysasy kesgitlenilýär. Iň soňy hem jaýryklaryň we ýaralaryň emele gelmekligi bilen erbet bitmeklik we ýygy-ýygýdan bolýan gaýtalanymalaryň bolýandygy düşündirilýär, ol bolsa leýkoplakiýanyň örtükli görnüşi üçin has häsiýetlidir.

Leýkoplakiýa rak öňýany kesellere degişlidir, sebäbi onuň ähli görnüşleri dürli-dürli derejeli mümkinçiligi bilen arkasellulýar rak keseline geçmekligi bilen howply dömmelere ukyply bolýar. Ýasy leýkoplakiýa 3-5% näsaglarda howply döme çişe geçýär özi hem näsaglaryň birisinde howply döme çişe öwrülme hadysasy örän çalt (1-1.5 ýylyň dowamynda) bolup geçýär, beýleki birilerinde bolsa rak keseline geçmän onlarça ýyllap bolup geçýär. Leýkoplakiýanyň werrukoz we ýaraly görnüşleriniň howply döme çişe öwrülmecligi köp ýagdaýda (20-30% halatlarda) bolup geçýär. Buýnuzlaşma hadysanyň güýçlenmegi howply dömmeleriň kliniki alamatlarydyr; göwrüminiň çalt ösmegi we ojagyň dykyzlanmagy; ýaranyň, örtügiň dübiniň dykzlaşmagynyň ýüze çykmagy; ýaranyň ýüzinde ösen emzijekler bolýar; şikeslenende gan akmaklygy bolýar, wagtynda bitmeýän jaýryjaklar peýda bolýar. Keseliň kesgidi bahym-gyssagly sitologiki ýa-da gistologiki barlaglaryň netijesinde kesgitlenilýär.

Deňeşdirilip anyklanyşy. Leýkoplakiýany şu aşakdakylardan tapawutlandyrmak zerurdyr:

- Gyrmazy ýasy demrew;
- Gyzyl gurt;
- Ikilenji mereziýel keselinden;
- Üznüksiz giperplastiki kandidozdan;
- Epiteliýanyň bitmek hadysasynda onuň bulanmaklygyndan;

- Boueniň keselinden;
- Ýumşak leýkoplakiýadan;
- Buýnuzlaşýan ýasy öýjükli rak keselinden.

Leýkoplakiýa, gyzyly ýasy denrewden zeperlenmäniň elementleriniň häsiýeti boýunça: leýkoplakiýada – giperkeratiki tegmil ýa-da bolmasa örtükli. Gyzyly ýasy demrewde agzyň nemli bardasyndaky köpsanly papulalar; düzgün boluşy ýaly; biri-birine garyşyp, keşde şekilini döredýär, birnäçe ýagdaýlarda bolsa deride köpsanly papulalar hem bolýar. Leýkoplakiýada deri örtügi hiç haçan zeperlenmeýar we çişme hadysa bolmaýar. Gyzyly ýasy demrewde bolsa–agzyň nemli bardasynyň çişme hadysasynyň bardygy (hakyky görnüşden başgalarynda) hem degişlidir.

Leýkoplakiýa, gyzyly gurt hakyky görnüşde bolan aýdyň bildirýän eritemanyň, atrofiýalaryň we mahsus bolan deri zeperlenmeleriniň ýoklugy bilen tapawutlanýar.

Leýkoplakiýada, onuň bilen daşky meňzeşlige eýe bolan mereziýel papulalary bilen deňeşdirilip anyklanmasy şu aşakdaky üýtgeşiklikler bilen tapawutlandyrylýar: leýkoplakiýadaky buýnuz gatlagy (massasyny) gazalan halatynda aýyrmak başartmaýar, şol bir wagtyň özünde weli mereziýel papulalaryny ortýän çalymtyk-ak gatlak, ýarany ýeňillik bilen aýrylýar, onuň ýokary ýüzünde bolsa köpsanly aksolgin triponemalar ýüze çykarylýar. leýkoplakiýanyň esasynda mereziýel papulalaryna häsiýetli bolan ýellenme (infiltrat) bolmaýar. Wassermanyň reaksiýasy we çökdürme reaksiýalary, düzgün boluşy ýaly, ikenji mereziýelde pložitel bolýarlar.

11.9-nji surat. Ýaraly leýkoplakiýa.

Epiteliýanyň aýdyň bildirýän giperkeratozy we akantozy.

Giperkeratozyň meýdançalary parankeratozyň ýerleri bilen gezekleşip gelýärler x 50 esse ulaldylan.

Leýkoplakiýadan tapawutlylykda üznüksiz giperplastiki kandidozdaky aksolgyn gatlagy gyrçalanda aýrylýar we onda spora ýa-da psewdomissellalar görnüşinde, Kandida maşgalasyna degişli bolan kömelejikler ýüze çykarylýar.

Käbir ýagdaýlarda özleriniň epiteliýasynyň ýüzi bitenden soňra birden ýok bolup gidýär dürli-dürli gelip çykyşy bolan ýaralaryň ýa-da bolmasa çuň ýaralaryň (epitelizasiýa) bitmek hadysasynda epiteliýanyň bulançakly görnüşine leýkoplakiýa diýlip ýalňyş kabul edilýär.

Leýkoplakiýadan tapawutlylykda Boueniň keselinde onuň üstüni ak-çalymtyk kesmek örtýär we ol aýrylanda mahamal pisint goýy-gyzyly reňkli üsti açylýarda, başgada zeperlenme ojagynyň daştöwereginde çişme hadysasy bolýar. Ondan başga-da Boueniň keselindäki zeperlenme sebti, köplenç ýumşak kentlewükde, onuň ýaýynda, diljagazda, ýagny leýkoplakiýanyň ojaklary örän seýrek duş gelýän ýerlerde ýerleşýär.

Leýkoplakiýany daş ýüzi tozgalaýan hökmündäki agymtyk-çal reňke eýe bolan, ýumşak leýkoplakiýadan tapawutlandyrylýar. Hakyky leýkoplakiýadan tapawutlylykda ýumşak leýkoplakiýada bu agymtyk-çal gatlagy gazalanda aýrylýar, sebäbi ol parakeratoz zerarly döreýär.

Buýnuzlaşýan ýasy öýjükli rak keseli leýkoplakiýadan tapawutlylykda dübiniň dykyzlaşmagy we sitologiki we gistologiki mahsus alamatlary – rak öýjükleriň barlygyny görmek bolýar.

Leýkoplakiýa dodagyň gyzyly gaýmasynda ýerleşen ýagdaýda ol çäklendirilen ragyň öňýany giperkeratozyndan tapawutlandyrylmalydyr. Ony leýkoplakiýadan onuň ýüzünde giperkeratiki teňňejikleriň bolmagy, zeperlenen ojagynyň aşak çökmegi we onuň kiçi ölçeg göwrümünde bolýanlygy boýunça tapawutlandyrylýar.

Bejerlişi. Leýkoplakiýada bejergi çäreleriniň möçberi ilkinji nobatda onuň bolup geçişine, hem-de zeperlenme ojagynyň göwrümine hadysanyň döreyän tizligine bagly bolýar. Ýasy leýkoplakiýa gyjyndyryjy faktorlaryň, çilim çekmekligiň aradan aýrylmaklygyndan soňra giperkeratozyň ojalarynyň doly suratda ýok bolmaklygy bilen yzyna gaýdyp biler. Ýöne weli, çilim täzededen çekip başlanan ýagdaýynda leýkoplakiýa täzededen ösüp başlaýar. Leýkoplakiýanyň ýasy görnüşiniň bejerlişi şu aşakdaky tapgyrlardan durýar: ýerli gyjyndyryjy faktorlary ýok edilmek, poliwitaminleriň, ilkinji nobatda hem A witamininiň ulanylmaklygy bilen epiteliýadaky alyş-çalyş hadysasyny kadalaşdyrylmak zerur bolup durýar.

Näsaglaryň agyz boşlugy gowy edilip saplanylýar we dişleriniň ýiti gyalary ýylmanýar; göwne jaý protez goýmak; amalgamadan goýlan petigi, eger görkezme bar bolan ýagdaýda plastmassa ýada sement petigine çalşylýar. Leýkoplakiýa dodagyň gyzyly gaýmasynda ýerleşen ýagdaýynda näsaglar mümkin boldygyça ýele-güne (insolýasiýa) az çykmary, a egerde meýdança çykylanda, hökman gün şöhlesinden goraýan kremler “Şöhle” ýada dodaga çalynýan arassaçylyk kremi çalmaly. Çilim çekmekligi doly taşlamak, gyzgyn, ýiti naharlardan, spirtli içgilerden gaça durmak örän möhüm orny tutýar. Näsaglara çilim çekmekligiň howyplydygyny hökman düşündirmelidir we zerur bolan ýagdaýynda ýöriteleşdirilen bejergä ugratmaly. Ýakylyp aýrylýan we gyjyndyryýan serişdeler ulanmak dübinden gadagan. Sebäbi howyply çişme hadysanyň döremegi mümkin. Ýerli gyjyndyryjy sebäpleri aýyrmak bilen bir hatarda agzyň nemli bardasynyň durnuklylygyny ýokarlandyrmak üçin aşgazan içege ýollarynyň kesellerini bejermek möhüm orny eýeleýär.

Içmek üçin A vitamini (retinol asetatyň 3.4% ýagly ergini ýa-da retinol palmitiniň 5.5%-li ýagly ergini) 1.5-2 aýyň dowamynda günde 2-3 gezek 10-damjadan bellenýär. Ýerli görkezilen A vitaminiň ýagly erginler bilen günde 3-4 gezek ýüzleý ýapgy edilýär. Bejergi 1.5-2 aý dowam etdrilýär. Doly bejergini ýylda 2-3 gezek geçirilýär. Bu bejergi çäreleri leýkoplakiýanyň aýrylyp gitmekligine ýa-da onuň durnuklaşmagyna alyp barýar.

Eger-de leýkoplakiýa keselinde kandidoz ýüze çykarylsa, onda mikrob-kömelejiklere garşy serişdeler bilen bejergi geçirilýär.

Werrikozly we ýaraly görnüşli leýkoplakiýalarda ilki başda edil ýasy leýkoplakiýanyňky ýaly bejergi geçirilýär. Egerde ol netijeli bejergi bolmasa (werrikoz görnüşliniň ýasy görnüşe öwürlmekligi) onda 1 aýyň dowamynda hirurgiki bejergini geçirmek zerur bolýar: sagdyn dokumalaryň çäginde çenli zeperlenilen ojagy kesip aýrylýar, soňundan gistologiki barlag geçirilýär. Leýkoplakiýaly zeperlenen meýdançany elektrokongulýatoryň ýa-da kriodestruksiýanyň kömegi bilen aýyrmak bolýar.

Hadysanyň howply çişe öwürlmekliginiň önüni almaklyk üçin leýkoplakiýa ojagynyň ýüzündäki ýaralary bejerilmeklige aýratyn üns berilmelidir. Leýkoplakiýanyň ýaraly görnüşiniň bejergisi, ýokarda görkezilenlerden başga-da, nemli bardada ýaranyň çalt bitmegini üpjün edýän serişdeleriň ýerli ulanylmaklygyny (A, E vitaminleriniň ýagly erginlerini, it burun ýagynyň, oblepihanyň ýagynyň we baş.) ýüzleý ýapgyalaryny göz önünde tutmalydyr. Agyry duýgylary bar bolanda ýerli agyrsyzlandyryjy serişdeler (lidokain, trimeknin, poromekaon) ulanylýar. Eger-de ýaralar ýara bitiriji derman serişdeleriň täsiri bilen 2-hepdäniň dowamynda bitip başlamasa, onda hökman gyssagly şol ojagy kesip aýyrmalydyr we gistologiki barlag geçirmelidir. Leýkoplakiýa keselli näsaglar elmydama stomatolog-lukmanyň dispanser gözegçiliginde saklanmalydyr hem-de her 3-4 aýdan gözegçilik edip durmaly. Keseliň howply çişme hadysasyna dönmekligine çala duýulan – aňylan wagty, hökmany ýagdaýda şol dokumada barlag (biopsiýa) böljek alynyp gistologiki barlagy geçirilýär, ondan soňra bejerginiň gelejekki geçirilmeli işleri çözülýär.

Öňüniň alnyşy. Leýkoplakiýanyň önüni almaklygynyň esasy bolup, şu aşakdakylar durýarlar: agyz boşlugynyň nemli bardasynyň şikeslenmezliginiň wagtynda önüni alynmaklygy – çilim çekmekligiň, ýiti we gyzgyn naharlaryň iýilmekliginiň, ýaramaz hilli prortezleriň, dişleriň ýiti gyalarynyň, galwaniki toklaryň we beýleki gyjyndyryjylaryň önüni almak zerurdyr.

11.2.5. Paşkowyn ýumşak leýkoplakiýasy

B.M.Paşkow 1964 ýylda ýumşak leýkoplakiýa keselini ýazypdyr – bu kesel başga alymlar tarapyndan hem “leýkoedema nemli bardabyň üsti tekiz” we “dulugyň dişlenmegi” (nemli barda üsti бүдүр-сүдир) diýip atlandyrylýar.

Ýumşak leýkoplakiýa (leucoplakia mollis) – bu agzyň nemli bardasynyň howyply däl zeperlenmegi. Wagtal-wagtal epiteliýanyň ýüzleý gatlagynyň gopmak hadysasynyň (deskwasipia) başlanmagy bilen häsiýetlenýär.

Ýumşak leýkoplakiýa esasan ýaş adamlarda duş gelýär, köplenç çagalarda we 30 ýaş çenlilerde hem-de has, ýygy-ýygýdan zenanlarda ýüze çykyp, kesel o diýen bir, duýylygy az-şikaýaty bolman bolup geçýär.

Esasan bu kesel dişler bejerilýän wagty ýa-da keseliň önüni alyş – gözden geçiriş işlerinde ýüze çykarylýar. Näsaglar kä wagtylar agzyň nemli bardasynyň бүдүр-сүдүрliğine, tozgalamagyna, dokumanyň galňap päsgel berýän duýgynyň bolmagyna arz edýär. Köp ýagdaýlarda näsaglar şol duýgydan dynjak bolup galňan güberçekli ýeri dişlap aýyrjak bolýar, ol bolsa ýaramaz endige öwrülýär.

Sebäbi bu kesel nesilyzarlaýjy häsiýetli bolup, epitelial displaziýanyň dürli görnüşleriniň biridir.

Kliniki alamatlary. Tozgalaýan meýdançaň ýeňiliräk çişgin bolmagy, nemli barda pökgeren dürs araçäksiz çişgin hadysasyz we dykzylanlygy bilen häsiýetlenýär (surat 11.10), nemli bardanyň çalymtyl-ak reňki bolýar. Ýumşak leýkoplakiýa köp ýagdaýlarda dulygyň, dodagyň nemli bardasynda has ýygy dilde we diş etlerinde ýerleşýär. Zeperlenme çäklendirilen hem bolup biler haçanda dulygyň nemli bardasynda dişleriň gysylyşýan çyzygynyň ugrunda ýerleşende, ýa-da ýaýraň ýagdaýda, haçanda nemli bardanyň ähli ýerine ýaýranda, kä halatlarda dodagyň gyzylygasynda ýerleşende. Ilkinji sapar dulygy, dodagy, dili dişlenende ýa-da sorulanda, köp ýagdaýlarda näsaglarda newropatik hadysa ýüze çykýar, esasan hem ýaş adamlarda, dişleriň galtaşýan çyzygynyň ugrundaky epiteliýa deň ölçegsiz tozgalaýar, epiteliýanyň birnäçe ownyk ösüntgisiniň bolmagy netijesinde mahmal görnüşi bolýar, ol bolsa zeperlenen ýüzüniň düz daldigini esaslandyrýar (hamala güýe-degen ýaly). Bu ütgän epiteliýa gyrçalanda bölekleyin aýrylýar. Keseliň agyr ýagdaýlarynda epiteliýniň dişlenmeginde agyryly ýaralaryň ýüze çykmagy mümkin.

Patologik anatomiýa. Gistologiki barlagda gowy bildirýän parakeratoz, akantoz, pytanak (ýada tikenek) pisintli gatynda ýagty öýjükleri görmek bolýar. Olaryň sitoplazmalary beýle bir reňklenmeýar, a ýadrosy ütgýär. Birleşdiriji dokumanyň gatynda owynjak gan-damarlary giňän, kollagen süýümleriň galňamagy, elastik süýümleriň inçelmegi bolýar.

Anyklansy. Kynçylyk döretmeýär. Agzyň nemli bardasynyň hakyky görki we dulygyny elmydama dişleýän endigi, ýygy-ýygýdan dişleriň aralygyndaky nemli bardany barmak bilen basyp saklamak ýaly hereketler, keseli dogry kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Deňeşdirilip anyklansy. Bu keseli şu aşakdakylardan tapawutlandyrylýar.

- ýasy leýkoplakiýadan;
- gyrgyzy ýasy demrewiň hakyky görnişinden;
- kandidozdan;
- derman täsirinden dörän stomatitden.

Bejerlişi. Witamin A-nyň ýagly ergini, vitamin B-topary, C bellenýär. Agyz boşlugynyň saplanmagy geçirilýär. Bejergi kä wagtylar hadysanyň doly aýrylmagyna getirýär. Ýöne köp ýagdaýlarda diňe wagytlaýınça gowulanýar, sagalýar.

11.2.6. Kennonyň ak ýumşak haly

Ilkinji bolup 1935 ýylda Kennon agyz boşlugynyň nemli bardasynyň howypsyz epitelial displaziýasyny ýazdy, onuň özboluşly kliniki we gistologiki alamatlarynyň bolmagy “Kennonyň ak ýumşak haly” diýen adalga eýe boldy (naewus spongiosus Cannon).

Sebäbi birnäçe alymlaryň hasap etmegine görä bu kesel nesil yzarlaýjy häsiýetli bolup, ol autosombasyp alyjy ugyr boýunça yzarlaýar diýilip bellenýär.

Kliniki alamatlary. Ak ýumşak hal çagalyk ir döwürde ýa-da gijiräk ýüze çykyp bilýär, ondan soňra beterleşip jahyllyk döwürde ol özüniň ýokarky derejesine çenli ýetýär. Ondan soň kesel yzyna gaýdýar ýa-da ütgemän galýar.

Bedende ýaramaz duýgular bolmaýar. Näsaglar nemli bardanyň adaty görnüşde dældigine arz etmekleri mümkin.

Ak ýumşak halyň hakyky ýerleşýän ýeri-dulugyň nemli bardasy. Zeperlenme elmydama iki taraplaýyn (simmetrik) bolýar. Dulugyň nemli bardasy ak ýa-da çalymtyk-ak, birneme galňan, ýumşak, edil mahmal ýaly, örän gasyňly. Käbir ýagdaýlarda gasyňlylyk we epin-epinlik şeýle bir güýçli, hatda agyz boşlugynda asylp duran ýaly bolýar.

Epiteliýanyň ýüzleý gatlagy gyrçalanda gopyp aýrylýar. Şol bir wagtyda, edil şoňa meňzeş zeperlenme jyns synalaryň we göni içegäniň nemli bardasynda hem bolup biler. Köp awtorlar ak ýumşak hala we ýumşak leýkoplakiýa, şol bir keseliň aýry-áýry görnüşleri diýip hal keseline deňişlilikde hasap edýärler.

Deňeşdirip anyklanşy. Leýkoplakiýa we kandidoz keselleri bilen geçirilýär.

Bejerlişi. Agyz boşlugynyň saplanmagyndan, ýerli şikes ýetirýän sebäpleri aýyrmakdan (dişleriň ýiti gyralaryny tekizlemek, hili pes goýlan protezleri çalşmak we başgalar), dodagyň, dulygyň nemli bardasyny dişlemekligi dübünden gadagan etmekden ybarat bolup, vitaminleriň A, B – toplumy bermek bellenýär. Görkezilen bejergiler köp ýagdaýlarda kliniki taýdan sagalmaga ýa-da wagytlaýynça oňatlaşmaga ýardam berýär.

11.3. Ýokanç keseller

Agyz boşlugynyň nemli bardasy hemişe ýokanç kesellerde patologiki hadysalara çekilýär. Şol sebäpli-de ýiti hem-de üznüksiz ýokanç keseller agyz boşlugynyň nemli bardasynda tüýs hakyky ýüze çykma alamatlary (täjhoraz, hörezek. Gyzamyk, merezýel, inçekesel, AIDS (wiç) ýokanç keseli we başgalar) eýe bolýarlar. Şeýle alamatlary bilmeklik, ýokanç keselleri anyklamakda ep-esli derejede ýeňilleşdirýär.

Agzyň nemli bardasynyň ýokanç kesellerdäki zeperlenmesiniň häsiýetini we kesel döredijiniň wirulentligine we mikrobyň ýagdaýyna bagly bolýar. Ilkinji nobatda immun, endokrin ulgamlaryň, nesilyzarlaýjy faktoryň we baş. ýagdaýyna bagly bolýar. Agyz boşlugyndaky mikroblaryň (rezidentli) hemişelik wekilleri tarapyndan gyjyndyrylyp, keseliň döremeginde bedeniň goraýyş güýçleri boýunça ýagdaýlarynyň aýratyn orny bardyr.

Adamynyň agyz boşlugynda bedendäki beýleki boşluklara garanynda bakteriýalaryň has köp sanly görnüşleri saklanýar. Agyz boşlugynyň (rezedentli) hemişelik mikroflorasy çylşyrymly we durnukly ulgamy döretmek bilen ol özge zäherli mikroflora üçin goraýyş işjeňliginiň rolyny ýerne ýetirýär. Sagdyn bedende mikrofloranyň görnüşleri we köp mukdardaky wekilleri adam ýaşayşynyň bütin dowamynda diýen ýaly hemişe bolýar. Diňe käbir onuň üýtgemeginiň bolmagy ol hem ýylyň wagty, döwri, öň başdan geçiren keseller we ş.m. bilen şertlendirilen. Agyz boşlugyndaky mikrofloranyň gör-

nüşlerini we mukdaryny hemişelik ýagdaýda saklamaga goldow berýan esasy faktorlaryň biri, ol hem sülekeý. Ol özüniň köp görnüşli, häsiýetligi bilen bilinýar (pH, sogaşyklyk; goraýyş hasiýetligi, ferment ulgamlary, iýonly potensialy we ş.m. bilen). Agyz boşlugyndaky mikrofloranyň düzüminiň we mukdarynyň üýtgemegine somatiki keseller, derman serişdeleriniň yzygiderli içilmekligi, aýratyn-da antibiotikleriň we kortikosteroidleriň içilmekligi, immun ulgamynyň ýagdaýy, ekologiki faktorlar, ikilenji dişsizlik we aýrylyp goýulýan protezleriň göterilmekliginiň ägirt uly täsiri bardyr.

Şu ähli faktorlar agyz boşlugynda hemişelik mikrofloranyň düzüminiň we häsiýetleriniň näsazlaşmaklygyna alyp barýar. Mikroblaryň toplanmagynda deňagramlylyk bozulýar, onuň netijesinde hemişelik mikrofloranyň wekilleriniň zäherli täsir etmegi artýar, ol bolsa ýiti we üznüksiz çişme hadysalaryny ýüze çykarýan, agyz boşlugyndaky endogen ýokanç kesel döredijileriniň oja-gyna öwrilýar. Autoýokanç keseliň döremekligi, agyz boşlugynyň nemli bardasynyň goraýyş güýçleriniň birden pese düşmeginde, dürli-dürli distrofiki hadysalaryň, ýiti we üznüksiz zeperlenmeleriň (mehaniki, ýangynly, himiki) netijesinde bolup geçýär.

Agyz boşlugynyň hemişelik mikrofloralarynyň wekilleri tarapyndan ýüze çykarylan agyz boşlugynyň nemli bardasynyň kesellerini endogen ýokanç keseller ýa-da bolmasa autoýokanç keseller diýlip atlandyrmak bolar. Olara kandidoz, fuzospirohetoz, iriňli we beýleki bakterial keseller degişlidir. Ýiti ýokanç kesellerde agzyň nemli bardasy elmydama diýen ýaly patologiki zeperlenme hadysa sezewar bolýar. Agzyň nemli bardasyny zeperleýän (ýiti ýa-da bolmasa üznüksiz gerpetiki stomatitiň möwç almaklygy, kandidoz, Wensanyň ýaraly-çüran stomatiti we baş.) wiruslar, kömelejikli ýa-da bakterial keselleriniň ýüze çykmaklygy olaryň beterleşmekligine alyp barýar. Üznüksiz ýokanç kesellerdäki (merezýel, inçekesel, lepra, AIDS we baş.) agzyň nemli bardasynyň zeperlenilmesi bar bolan näsaglaryň bejergisi beýleki hünärmen lukmanlary (wenerolog, ftiziatr, ýokanç kesel lukmanlary) tarapyndan amala aşyrylýar.

Agzyň nemli bardasynyň ýokanç keselleriniň toparyny keseliň dürli-dürli sebäpli, döreýşi, gelip çykyşy, kliniki alamatlary we morfologiki häsiýetnamasy boýunça düzülýar. Ýöne weli olar bir örän wajyp meňzeşlige eýedirler, ýagny – olaryň döremekligine sebäbi bolup mikroblar (bakteriýalar, wiruslar, spirohetler ýa-da bolmasa kömelejikler) hyzmat edýärler.

Her bir kesel takyk mikroblaryň ýa-da bolmasa olaryň toparynyň täsiri boýunça döreýär.

11.3.1. Virus keseller

Agzyň nemli bardasynyň virus keselleri özleriniň giňden ýaýranlygy boýunça nemli bardanyň keselleriniň toparynyň arasynda ep-esli uly orny eýeleýärler. Uly adamynyň agyz boşlugynda wiruslaryň birnäçe görnüşü bardyr. Olar köplenç bedende keselleri ýüze çykarman, ukydaky, şol ýagdaýda bolýarlar. Bedeniň garşylyk görkezijiligi peselende olar keselleri ýüze çykarýarlar. Uly adamlaryň agyz boşlugynda ýönekeý herpesiň wiruslary, sitomegaliýa wiruslary, adenowiruslar, käbir enterowiruslar, reowiruslar we käbir beýlekiler (alamatsyz virus göterijili) bardyr.

11.3.1.1. Ýönekeý (adaty) herpes

Ýönekeý (adaty) herpes (herpes simplex)-ýönekeý herpesiň wirusy tarapyndan ýa-da bolmasa herpeswirus tarapyndan ýüze çykarylýan has ýygy-ýygdydan duş gelýän virus keselidir. Ýönekeý herpesi wiruslary özleriniň antigenli häsiýetleri boýunça iki sany esasy topara bölünýärler.

1-nji we 2-nji topar. 1-nji toparyň wiruslary agzyň nemli bardasynda gerpetiki zeperlenmeleri döredýärler, 2-nji toparyňky bol bolsa-jyns sinalarynda. ýönekeý herpesiň wiruslary DNK-saklaýjylardyr. Adam bedeninde ol esasan epiteliýanyň öýjüklerinde köpeliýär. Adam bedenine aralaşmak bilen we ilkinji gerpetiki keselleriň alamatlaryny ýüze çykaryp, ol esasan adamynyň bütin ömrüniň dowamynda gizlin ýagdaýda galýar ýa-da keseliň gaýtalanmaklygyny ýüze çykaryýar. Ýönekeý herpesiň wiruslary uly ýaşly ilatyň 75-90 %-inde duş gelýär. Ilkinji ýokuşma köplenç 1 ýaşdan 3 ýaş çenli ýaş döwürlerinde bolup geçýär. Haçan-da çaganyň ganyndaky enesinden alan antitelalaryň mukdary azalyp pese düşende ýa-da bütinleý ýok bolan ýagdaýynda we adam bedeni ýönekeý herpesiň ýokuşmaklyga, zäherlenmegine ukyply bolýar. Çaganyň ilkinji ýokuşma duçar bolmaklygy köplenç duýdamsyz bolup geçýär, ýöne weli birnäçe ýagdaýlarda çagalarda keseliň aýdyň bildirýän kliniki alamatlary ýüze çykýar ilkinji herpes diýlip atlandyrylýan. Aýratyn-da bu kesel çaganyň doglandan soňky birinji aýynda agyr geçýär haçan-da deriniň, gözleriň we beýleki synalaryň nemli bardasynyň ýaýran zeperlenmesi bolanda. Seýrek ýagdaýlarda uly adamlarda ilkinji herpes bolup biler, ol hem haçan-da ýaşlykda ilkiji herpes bilen gatnaşykda bolmadyk bolsa. Ilkinji herpesden sagalandan soňra ýokanç kesel gaýtadan dörap bilmez, ýöne weli ol ukydaky ýagdaýynda-da geçip biler ýa-da bolmasa dürli-dürli amatsyz faktorlaryň (sowuklamak, stresslik ýagdaýlaryň, anginanyň, gripiň, pnewmoniyanyň, aşgazan-ıçege ýolunyň keselleriniň we baş.) täsiri ýetmeginde gaýtalanyp biler.

Ýönekeý herpesiň ýokuşmaklygy herpesli näsag ýa-da virus göteriji bilen göni gatnaşykda bolanlara geçýär, çünki ýokanç keseliň alamatlarynyň görünup durmadyk ýagdaýdaky adamynyň sülekeýinde, gerpetiki virus ýüze çykarylan, hem-de howa-damja ýoly bilen hem ýokuşyp biler.

Agyz boşlugynda gerpetiki ýokanç kesel iki hili kliniki görnüşde bolup geçýär: ýiti gerpetiki stomatit (ilkinji herpes); üznüksiz gaýtalanýan herpes (gaýtalanýan gerpetiki stomatit).

Ýiti Gerpetiki stomatit (stomatitis herpetika akuta). Öňler kesel “ýiti ýaraly stomatit” diýen adyna eýe bolupdy. Umumy ýagdaýyň näsazlaşmalarynyň aýdyňlygyna we agzyň nemli bardasyndaky zeperlenilmäniň ýaýranlygyna baglylykda ýeňil, ortaça agyrylyk we ýiti gerpetiki stomatitiň agyr görnüşine bölünýär. Keseliň döremeginde bir näçe döwürler tapawutlandyrylýar; gizlin (inkubasion), prodormal (kataral) döwürler, örgün örme döwri (keseliň ýüze çykmaklygy), keseliň öçmekligi we kliniki sagalma (rekonwalesensii) döwri.

Kesel öň virus bilen zäherlenmedik şahslar üçin ýokançly bolýar. Ilkinji herpes täze dogan bäbeklerde örän agyr ýagdaýda bolup geçýär.

Kliniki alamatlary: Gizlin döwür 1-4 günläp dowam edýär. prodormal döwürde aşaky äňasty, agyr ýagdaýlarda bolsa boýun limfatiki düwünçekleriniň ulalmaklygy bolup geçýär. Kesel ýiti görnüşde başlaýar. Keseliň agyrylyk derejesine baglylykda bedeniň gyzgynlygy 37-41 °C-a çenli beýgelýär, umumy ýarawsyzlyk, ysgynsyzlyk, kelleagyry, deriniň we muskulaturanyň ýokary duýujylygy, deri örtükleriniň reňkiniň görkünüň solmagy, ýürek bulanma we beýni merkezinden gelip çykyşly bolan gaýtarma bellenýär, sebäbi diýseň ýönekeý herpesiň wirusy ensefalotropen bolýar. Agyz boşlugynda ilki başda guýulan, ýaýraň gyzarma, nemli bardanyň çişmekligi, soňra bolsa ýeketäk ýa-da toparlaýyn, içinde dury eksudat bar bolan pakgarçaklar (wezikulalar) döreýärler. Pakgarçaklaryň örmegi, sanjylmakly, ýakyjylykly duýgulary bolýar, käbir halatlarda bolsa agzyň nemli bardasynyň çişmekligi bilen utgaşýar. Wezikulalaryň mukdary biri-birlerine ýakynlykda ýerleşip, 2-3-den dirnäçe onluklara çenli sanlar arasynda üýtgäp durýar. Pakgarçaklar çalt ýarylyp-açylýarlar we olaryň ýerinde aftalary ýatladýan çalymtyk-ak kesmegi bilen örtülen tegelek eroziýalar ýüze çykýarlar. Köpsanly pakgarçaklaryň biri-birlerine goşulmaklygyndan emele gelen eroziýalar, nädogry köpaýlawly şekile eýe bolýarlar (11.11-nji surat). Wezikulalar köplenç gaty gaňşyrawykda, diliň arkasynda, kentlewükde, duluklarda, dodaklarda ýerleşýärler. Köplenç dodaklaryň gyzyl gaýmasy we oňa degip duran deriniň meýdançasý zeperlenilýär. Birneme seýregräk keratokonyunktivitler, ýüzde pakgarçakly örgünler, wulwowaginitler duş gelýär. Hadysalar sülekeýiň çenden aşa çykmagy guýçli agry bilen bolup geçýär. Zeperlenme elementleriň birnäçe güniň dowamynda ýüze çykyp

bilýändigi bilen baglanşykda, agyz boşlugynyň barlagy geçirilende olaryň dürli-dürli döwürlerdäki ýüze çykmada görmek bolýar. Kentlewiginiň ýaýraň zeperlenmekligi mahsus-ýiti kataral gingiwiti, ol köp ýagdaýlarda gaňşyrawyk we dil taraplarynda has bildirýarlar.

Egerde agyz boşlugyna ideg ýeterlik däl bolsa, onda karal gingiwit ýaraly-gingwite geçip biler. Ýiti gerpstiki zeperlenilmelerde gingiwit, keseliň kliniki alamatlarynyň ýok bolup gitmekliginden we eroziýalaryň bitenlerinden soňrada bellibir döwür içinde saklanyp galýarlar.

11.11-nji surat. Ýiti gerpetiki stomatit.

Aşaky dodagyň gyzaran nemli bardasynyň düşeginde köpgörnüşli şekilleri bolan köpsanly aftalar we eroziýalar duşýar.

Prodormal döwürde ýüze çykýan (region) limfadenit. Keseliň bütün dowamynda we hatda eroziýalar bitenden soňra-da ýene-de 5-10 günlük saklanyp galýar.

Ganda ýiti çişme hadysasyna häsiýetli bolan, özboluşly ýörite bolmadyk üýtgeşmeler ýüze çykýar. Sülekeyiň jogap berijiligi keseliň ilkibaşynda turşulykly bolýar, soňra bolsa onuň aşgarlylyk tarapa üýtgemekligi kesgitlenilýär (pH 5,8-6,4). Lizosimin mukdary peselen bolýar, interferon ýok bolýar. Ýönekeý gerpetiki stomatitde agyz boşlugynyň nemli bardasynyň we deriniň gistologiki üýtgemegi, epiteliýaň içinde pakgarçagyň bolmagy, ol hem tikenek görnüşli gatlakdaky öýjügiň ballonirleýji we lentikulýar dargamagy netijesinde döreýär, şeýle-de akantoliziň ýüze çykmagy bolup geçýär. Dargamalykly epitelial öýjükleri ýa-da DNK saklaýjy goşulmalary görmek bolýar. Nemli bardanyň hususy gatlagynyň edil aşagynda ýatan emzijekli gatlagyň çişmekligi, limfatiki we gan-damarlarynyň giňelmekligi we neýtrofillerden hem-de limfositlerden bolan ýellenmeler bellenilýär.

Ýiti gerpetiki stomatitiň anyklanyşyny tassyklamak üçin **sitologiki usul** ulanylýar. Barlaglar pakgaryklaryň emele gelenden soň, keseliň ilkinji 2-3-nji günlerinde geçirilýär. Eroziýalar sebitinden gyrdalyp alynan ýa-da bolmasa pakgarygyň içindäki suwuklyk barlag üçin serişde bolup hyzmat edýär. Preparatyň Romonowskiý-Gimzaniň usuly boýunça reňklenmekliginde ýüze çykýan köp özenli ägirt uly öýjükler bellenilýär. Olar özleriniň görnüşi boýunça birden polimorfizmligi, reňki we ölçegleri (diametri boýunça 30-120 mkm) bilen tapawutlanýarlar. Öýjigiň merkezini ýadrodan durýan dykyz konglomerat eýeleýär (mukdary 2-3-den tä 10-20 sana çenli ýadrosjklary (nukleolar) kesgitlenmeýär (11.12. surat).

Sitologiki barlagda hem nekrobiozyň dürli-dürli tapgyrlarynda polimorf ýadroly neýtrofiller, epitelial öýjükleriň özeni polimorfizm hadysalary bilen bolan ýagdaýynyň sinsitiýewli görnüşinde, makrofaglar kesgitlenilýär.

Ýiti gerpetiki stomatitde keseliň ilkinji günlerinde, hem-de gaýtalanylmalary döwründe pakgarygyň içindäkiden herpesiň virusyny tapmak bolýar. Gerpesiň virusyna bolan antitelalar keseliň başynda tapylmaýarlar, ýöne weli kesel ösdügiçe antitelalaryň titri artýar. Ýiti gerpetiki stomatitiň anyklanylmaklygy üçin immunofloressensiýa usuly, ýöriteleşdirilen antigen bilen deri synaglary, serologiki barlaglary ulanylýar.

Deňeşdirilip anyklama. Su aşakdakylardan tapawutlandyrmak üçin geçirilýär:

- Beýleki wirusly zeperlenmelerden (gerpanginadan, ýušşurdan, wezikulýar stomatitden);
- Köp görnüşli şypyljaýan eritemadan;
- Allergiki zeperlenmelerden.

Gerpanginadan tapawutlylygy ilkinji nobatda zeperlenmäniň ýerleşen ýerine görä bolýar. Gerpanginada bu agyz-bokurdak sebiti bolýar, şol zerarly hem köplenç halatlarda mialgiýa we disfagiýa bellenilýär. Keseliň gutarnykly anyklanmagy wirusologiki maglumatlaryň esasynda tassyklanýlar.

Agsal keseli bilen deňeşdirilip anyklanylanda epidemiologiki ýagdaýyň we şol keseldäki özboluşly deri zeperlenmeleriniň hasaba alynmaklygy arkaly geçirilýär.

Anyklaýyş laboratoriya usullarynyň netijeleri: biologiki synaglaryň, serologiki we virusologiki barlaglaryň goýulmaklygynyň netijeleri, agsal keseliniň hakykatdan-da barlygynyň tassyklanylmasydyr.

Wezikulyar stomatit bilen deňeşdirip anyklamada, virusologiki barlag usullarynyň esasy netijeleri keseliň anyklaýyş meselesini çözüň bolup durýar.

Köp görnüşli şypyljaýan eritema ýönekeý gerpesden tapawutlygy pasyallar boýunça gaýraüzülmeleriň bolmagy (ýazda we güýzde) bilen tapawutlanýar. Şeýle hem elementleriň zeperlenmeginde köp görnüşligi-de bardyr: subepitelial pakgaryklar, deride we agzyň nemli bardasyndaky eritemalar, giňişleýin eroziýaly üstler. Deňeşdirilip anyklaýyş, allergologiki synaglaryň we virusologiki barlaglaryň netijeleri arkaly tassyklanylýar.

Allergiki bullez-ýaraly zeperlenilmeler ýönekeý gerpesden anamnezi we allergologiki barlaglaryň netijeleri arkaly tapawutlanýarlar.

Bejergisi. Beýleki bir näçe ýökänç keseller ýaly ýiti gerpetiki stomatitli näsag hem birden sagalyp biler. Ol ortaça 2-3 hepde bolup geçýär. Bejerginiň ugry keseliň agyrylyk derejesine we ösüş döwrüne görä kesgitlenilýär. Ýiti gerpetiki stomatitde bejergi keseliň ilkinji günlerinden wirusa garşy derman serişdeleriň ulanylmaklygy we näsagyň ýagdaýyny ýenilleşdirýän simptomatiki bejerginiň geçirilmekligini öz içine alýar.

Umumy bejergi. Keseliň agyr görnüşlerinde ilkinji günlerden wirusa garşy dermanlar ulnylýar: bonofon (5 günläp, günde 0.1 gramdan günde 3-5 gezek) ondan başga-da 5 güniň dowamynda günde 5 gezekden 0.2 g. asiklawir ulanylýar, şol maksat bilen dezoksinukledza (DNKaza) ulanylýar onuň külkesini önünden distillirlenen suwda ýa-da natriniň hloridiniň ergininde eredilmekligi bilen sanjym görnüşde ulanylýar. Sanjymlar günaşadan sanjylýar, bejerginiň dowamlylygy 6-10 sanjymlar.

Desensibilizirleýji we çişmä garşy bejergi geçirilýar.

Munuň üçin antigistamin serişdeler (suprastin, tawegil, fenkarol we baş.) ulanylýar; natriniň solisilaty ýa-da bolmasa assetilsalisil turşusy (nahardan soňra günde 3 gezek 0.25 g-dan). Kalsiniň glýukonaty (günde 3 gezek 0.5 g-dan) ulanylýar. Bedeniň berdaşlylygyny ýokarlandyrmak üçin witaminler, aýratynda C we P witaminleri, poliwitaminler belenilýar. Hassahana şertlerinde şeýle maksat bilen lizosim ulanylýar (7 güniň dowamynda günde 2-3 gezek 150 mg-dan), sanjym görnüşde prodigiozan goýberilýar 4-7 gün arakesme, bilen gije-gündiziň dowamynda 25-50mkg-dan; doly bejergi 3-6 sanjymadan ybarat. Fuzospirohetozy bilen gaýraüzülmede metronidazolyň içilmekligi bellenilýär. Görkezmeler boýunça ýürek-gandamar serişdeleri ulanylýar. Ýokary kaloriýaly, witaminleşdirilen iýmitlenilme, köp mukdarda suwuk içgileriň içilmekligi bellenilýär.

Ýerli bejergi. Keseliň ilkinji günlerinde ýa-da hatda sagatlarynda-da wirusa garşy derman serişdeleriň ulanylmaklygy netijeli bolýar:

11.12-nji surat. Gaýtalanylmalykly gerpesdäki ägirt uly köp ýadroly öýjükler (1).

Sitogramma. Mikrosurata düşürme.

Leýkositar interferon-onuň ergini günde 6-7 gezek, ýapgyly görnüşinde azyň nemli bardasyna ýapylýar. Wirusa garşy melhemler üstünlikli ulanylýar: 2% teobrofen melhemi, 1-2%-li florenal melhemi, 1-5%-li holepin melhemi, 3%-li gossipoluň linimenti. Şu serişdeleri ulanmazdan ön agyz boşlugyny proteolitiki fermentler we antiseptik dermanlar bilen arassalamak zerurdyr, soňra agzyň nemli bardasynyň ähli üstüne çalynýar. Wirusa garşy serişdeleriň diňe bir zeperlenen meýdançasyna çalynman eýsem ähli nemli bardasynyň бүтін yüzüne çalynmaklygy zerurdyr, çünki olar bejergi netijelilikden başga-da keseliň önüni alyş täsiri hem bardyr.

Agzyň nemli bardasynyň agyrsyzlandyrmaklygy derman serişdeleri bilen arassalanyp bejerilmekligi, nahar iýilmekligiň önünden gelmelidir. Ol trimekaniň 1%-li ergini, piromekainiň 1-

2%-li ergini, lidokainiň 1-2%-li ergini, “Lidestin”, “Ksilostesinýa” aýrazollary, şetdaly ýagly 5-10%-li anesteziň ergini we baş. Bilen geçirilýär.

Dezoksiribonukleazanyň 0.2%-li ergininiň ýa-da bolmasa lizoamidozanyň 1%-li ergininiň ulanylmaklygy hem maksada laýyk bolýar, sebäbi şeýle fermentler proteolitik we wirusa garşy täsiri ukyplydyr.

Agyz boşlugyny antiseptiki arassalamak üçin agyz çäýkamalar ýa-da bolmasa agyz boşlugynyň ýuwulmagy görnüşinde, ýyly erginler bolan: perekis wodorodyň 0.25-0.5%-li erginini, hlorminiň 0.25%-li ergini, firossiliniň (1:5000) erginini, etoniýanyň 0.5%-li erginini, gossipolyň 0.1%-li erginini we başgalary ulanylýar. Keseliň ilkinji günlerinde agyz boşlugynyň her bir 3-4 sagatdan arassalanyp bejerilmekligi maslahat berilýär.

Agyz boşlugynyň çalt bitmek hadysalaryny (regenerassiýa) gurplandyrmaklyk üçin witamin A, E-niň, karotoliniň, itburyn ýagynyň, solkoseriliň hem aktoweginiň melhemini we ýagyny, “Liwian”, “Spedian”, “Gipozol” aerosolyny ýapgy görnüşinde ulanylýar.

Keseliň ilkinji günlerinden doly derejede ýaranyň bitmegi üçin fiziobejerginiň ulanylmaklygy netijeli bolýar: KUF-şöhlelendirme, geliýneon, (gyzylmelewşe), lazer bejergisiniň ulanylmaklygy.

Deridäki zeperlenilme elementleri anilin, fukarsin boýaglary şol sanda hem wirusa garşy melhemler bilen arassalanyp çalynýar.

Maglumat. Ýiti gerpetiki stomatitde gelejegi örän şowly bolýar, sagalma 1-3 hepdede bolup geçýär, eroziýalar bertiksiz bitýarlar, kentlewükler özüniň görnüşini saklaýar. Sagaldylma işleri edilmeklik agyz boşlugynda we öz wagtynda bejerilmedik halatynda, fuzaros-pirohetozyň ýokuşmasynda Wensanyň ýaraly-çüýreýän gengiwo stomatiti ýuze çykyp biler.

Keseliň önüni alyş. Ýiti gerpetiki stomatitiň gatnaşykda ýokuşýan kesel bolandygy zerurly näsagy aýratyn otagda saklamak zerur bolýar. Çagalar edaralarynda onuň geçişiniň agyrylyk derejesine we ýerleşen ýerine garamazdan näsag çagalaryň sagdyn çagalara galtyşmaklygyna ýol berilmeli däl.

Üznüksiz gaýtalanýan herpes (herpes chonicus residuwanç) ýönekeý herpes tarapyndan ýuze çykarylýan endogen ýokanç keseliň has ýygy-ýygdydan ýuze çykýan görnüşidir. Öňden ýönekeý herpesiň ýokuşan we wirusa garşy antitelalary bar bolan şahslaryň islendik ýaş döwründe ýuze çykýar. Gaýtalanýan üznüksiz herpesiň döremeginde esasy rol öýjük immunitetini peseldýän şu aşakdaky ýaly faktorlary: sowuklamak, wirus ýokanç keselleri, pnewmaniýa, üznüksiz stresler, agyr derejeli umumy keseller (leýkoz, rak keseli we baş.) degişlidir. Üznüksiz herpesiň zenanlarda beterleşmekligi köplenç aýbaşy bilen baglanyşykly bolýar. Beterleşmäniň ýuze çykýanlygyna sebäp bolýar ýerli faktorlara şikeslenme, insolýassiýanyň ýokarlanmagy, dodaklaryň gyzyl gaýmasynyň guraklygyny degişli etmek bolar. Keseliň gaýtalanmasy dürli ýygdylykda, ýylyň dürli-dürli döwürlerinde ýuze çykyp bilýärler we pasyl boýunça üýtgemek ukyby ýok. Käbir näsaglarda keseliň öjükmesi ýylda 1-2 gezek ýuze çykýarlar, beýleki birlerinde bolsa-aýda 3-4 gezek ýuze çykýarlar, kesel ýygy-ýygdydan gaýtalanýan pormonentlikli häsiýete eýe bolýar.

Kliniki alamatlary. Üznüksiz gerpetiki ýokanç keseliň gaýtalanmaklygynada gyzaran nemli bardada ýek-ýeke ýa-da göwrümi boýunça 1-2 mm bolan toparlaýyn pakgarçaklaryň örmegi bilen häsiýetlenýär. Hadysa ilki bilen örgünleri boljak ýerinde adaty ýakyjyly, gijilewikli kähalatlarda bolsa ýeňiljek agyrylyk duýgurylygy bilen başlaýar. Ondan soňra nemli bardanyň ýeňiljek gyzarmasy we çişginligi ýuze çykýar, onuň düşeginde bolsa owunjak toparlanan pagaryklar döreýärler (11.13-nji surat). Olar derrew ýarylyp onuň netijesinde ýagty-gyzyl agyryly, nädogry görüklü owunjak jähek sudurly pakgarygyň we töweregindäki aýratyn owunjak eroziýalaryň biri-birine goşulmaklygyny emele gelýärler. Ondan soňra eroziýalar dodaklaryň gyzyl gaýmasynda we derisinde agymtyk-sary fibrinozly kesmek bilen ýagny gemorragiki kesmek bilen örtülýärler. Ýaranyň bitmegi yz galdyrmaz 8-10-nji günde bolup geçýär. Pakgaryklar köplenç dodaklaryň gyzyl gaýmasynda deriniň araçäkli sebtinde (herpes labialis).

11.13-nji surat. Üznüksiz gaýtalanýan herpes.

Dodagyň gyzaran gyzyň gaýmasyndaky wezikulalar topary.

Gaty gaňşylawgyň öňki böleginde, diliň arkasynda, çekgelerde, burnuň ganatlarynda (herpes nazalis), seýrek halatlarda ýanbaşyň dersinde türe sebtinde, butlarda ýüze çykýarlar. Gaýtalanýan herpes agzyň nemli bardasynda esasan kadaly ýagdaýda buýnuzlaşýan ýerlerinde ýerleşýär. Gerpesiň şol bir ýerde gaýtadan ýerleşme halatynda berkidilen herpes diýip aýdylýar. Kähalatlarda pakgaryklaryň emele gelmekligi aşaky äňasty we dilasty limfatiki düwünçejikleriň ulalmaklygy bilen utgaşýar.

Deňeşdirilip anyklanma. Üznüksiz gaýtalanýan herpes şu aşakdakylardan tapawutlandyrylýar:

- Gaýtalanýan aftoz stomatitden;
- Allergiki stomatitden;
- Streptokok stomatitinden.

Deňeşdirilip anyklanma üznüksiz gaýtalanýan herpesiň kliniki aýratynlyklaryna hem-de pakgaryklaryň içindäkiniň we köpürjekleriň açylmaklygynda soňky ilkinji 2-3 güniň dowamyndaky emele gelýän eroziýalar sebitinden bolan gyrçap alynmalaryň sitologiki barlagynyň maglumatlaryna esaslanýar.

Preparatlarda köp özenli (ýadroly) ägyrt iri öýjükler ýüze çykarylýarlar. Şeýle-de wirusologiýa usul hem ulanylýar.

Bejergisi. Näsag keseli beterleşdirýän ýönekeý wiruslaryny basyp ýatyrar ýaly, onuň bedeniň ýöriteleşdirilen we ýöriteleşdirilmedik goraýyş güýçleriniň derejesini ýokarlandyrylmaklygyna gönükdirilýär. Kliniki taýda sagdyn döwüriniň ep-esli uzaldylmaklygyny we gaýtalanylmalardan soňky kliniki alamatlaryň ýeňilleşdirilmekligini lewamizoluň (dekarisiň), ulanylmagynda bejerginiň üstünligini, 1-3 aýyň dowamynda 2 hepdede 1 gezek 150mg-dan içilmekligi arkaly gazanylyp bilner.

Bedendäki we şol sanda hem agyz boşlugyndaky (parodontit, periodontit, tonsillit, gaýmorit we başgalaryň) ýokanç keselleriň üznüksiz ojaklaryny ýok etmek maksady bilen, üznüksiz gaýtalanýan herpesli näsaglary örän ünüsli gözden geçirilmek zerur bolýar. Gaýtalanylmalaryň ýüze çykmaklygyna üznüksiz zeperlenmäniň, dodaklaryň guraklygynyň, dodaklaryň üznüksiz jaýryklygynyň ýardam edýän ýerli sebäpler aradan aýrylmalydyr.

Ýöriteleşdirilen gerpetiki polifaksiniň ulanylmaklygy gowy netijeleri berýär. Derman serişde gaýtalanma aralykdaky döwürde hepdede 2 gezek 0.1-0.2 mg möçberde goýberilýär. bejergi kursy 5 sany sanjymdan ybarat bolýar. Birinji we ikinji doly bejerginiň aralygyndaky arasalym 2 hepdeden we ondan soňkylaryň aralygyndakylar bolsa 3-4 aýlykdan ybarat bolýar. Öňünden külkäni distillerlenen suwda ýa-bolmasa natriniň hloridiniň ergininde eredilen dezoksiribonukleaza (DNKaza) 10-15 mg-lyk möçberde sanjym görnüşde goýberilmekliginde hem birneme azyrak bolan terapewtiki netijelik gazanylýar. Sanjymlar günaşadan edilýar; bejergi 6-10 sanjymlardan ybarat.

Gaýtalanmalar aralyk döwürde sanjymlar 3-4 gün arasalym bilen 3 ml möçberde her günde gamma-globuliniň sanjymlary ulanylýar, her bir bejergi 6sanjymdan, doly bejerginiň aralygyndaky interwal bolsa -2 aýlyk bolmalydyr.

Dibazol gowy interferonemelegetrijilik täsire eýedir, ol bir aýyň dowamynda 0.01g möçberde günde 2 gezek belleniýär.

Askorbin turşusy adaty köp möçberde içilmek üçin belleniýär.

Gaýtalanylmalaryň ilkinji günlerinden başlap ýerli, zeperlenme sebtine ýapgyly görnüşinde çalynýan wirusa garşylykly bolan melhemleri, leýkosita interferony ulanylýar. Interferonyň ergini günde 5-6 gezek ýapgyly görnüşinde berlen septe çalynýar.

Lazer bejergisiniň (geliý-neon, infragyzyň şöhleli bolan ulanylmaklygy-da netijeli bolýar.

11.3.1.2. Gurşajy gerpes.

Gurşajy gerpes (herpes zoster) ýa-da bolmasa gurşajyly demrew Waricella/Zoster wirusy tarapyndan döreýär.

Şeýle adalga diňe şu wirusyň gatnaşmagynda dürli-dürli kliniki alamatlary boýunça deň bolmadyk iki sany aýratyn keselleri döredýanligi bilen şertlenendir ýagny: garmygyň we gurşajyly demrewiň. Wirus özüniň nerw-derilere täsir edijiligi bilen tapawutlanýar. Gurşajyly demrew bedeniň oten zamanlarda virus bilen gatnaşykda bolanlygy netijesinde immunitetiň peselmekligi esasynda ýüze çykýan gaýtalanma ýokanç keseli hökmünde görülýär.

Nerw gangliýalarynda ýaşyylan ýagdaýda ýatan wirusyň höwesjeňligi netijesinde kesel döreýändigini diýip hasap edilýär.

Gurşajyly demrew keseli bilen çagalar we uly adamlar, has ýygy gartaşan adamlar keselleýärler. Kesel köplenç halatlarda bedeniň goraýyş güýçleriniň gowşamaklygynda, öň başdan geçiren öýken keselleriniň, gan keseliniň, täzeden dömmeleriniň we beýleki bedeni horukdyrýan keselleriň netijesiniň esasynda döreýärler.

Gurşajy demrew düzgün boluşy ýaly özünden soňra durnukly güýçleri galdyrýar. Ýöne weli agyr üznüksiz kesellerden (onkologiki, ganyň keselleri) ejir çekýän näsaglarda onuň gaýtalanylýan halatlary-da bolup biler. Ýokanç kesel döredijileri hem-ä gatnaşykda bolanlar hem-de howa-damja ýollar arkaly sagat adamlara geçip bilýar. Gurşajy gerpes köplenç güýz-ýaz döwürlerinde duş gelýär, üşedip-gyzdyrma, newrologiki häsiýetli agyrlar we çetki zeperlenen nerw damarlarynyň ugry boýunça deride we nemli bardada eritematozly-wezikulýar örgünler bilen häsiýetlendirilýär. K-äbir kelle çanakda we oňurga aralykdaky nerw gangliýalar, köplenç bir taraplaýyn, zeperlenilýärler. Üçem nerw damarynyň birinji we üçünji şahalarynyň zeperlenen halatynda, hem-de üçem nerw damarynyň düwüniniň (gerpetiki ganglionit) zeperlenen halatynda agzyň nemli bardasynda wezikulalaryň örgüni ýüze çykýar. Şol bir wagtyň özünde degişli bolan deri sebti hem zeperlenýär. Agzyň nemli bardasynyň aýraryň özbaşdak zeperlenmeleri seýrek duş gelýär.

Kliniki alamatlary. Aday hakyky halatlarda keseliň örgini gelejekde boljak ýerlerinde dürli-dürli dartgynlykdaky agyrlaryň ýüze çykmaklygy bilen başlaýar. Agyrlaryň häsiýeti az-kem bildirýan agyry duýgylaryndan, puresteziýalardan başlanyp, tä zeperlenen nerw damarlaryň ugry boýunça ýüze çykýan ejir berijili, ýakyjyly, kesijili, tutgaý görnüşli agyrlar duýgysy bolup, çäklerinde üýtgäp durýar. Gyjyndyryjylaryň täsiri astynda agyrlar güýçlenýärler. Şol bir wagtyň özünde hem uşutme, serimsämelik, kelle agyry ýüze çykýar, bedeniň gyzgynlyk derejesi 38-39 °C çenli galýar. Näsaglaryň umumy ýagdaýy elmydama ejir çekip hem durmaýar. Agyrlaryň ýüze çykmaklygynda 1-5 gün geçenden soň zeperlenme sebtinde çişginlik, deriniň gyzarmasy ýüze çykýar, onuň esasynda bolsa suklyk bilen doldurylan taparlaýyn, göwrümi 1-5 mm bolan wezikulalar döreýärler. Deriniň zeperlenmekligi bilen bir wagtda agzyň gyzaran nemli bardasynda hem zeperlenen nerw damarynyň ugry boýunça köp sanly wezikulalar ýäze çykýarlar. Agyz boşlugynda pakgaryklar çalt açylyp, ýarylýar we ýeke-ýekelikde ýa-da biri-birine birleşen ýaralar döredip, fibroz kesmegi bilen örtülendir. Deride ýaralar guraýarlar we kesmekler bilen örtülýärler ýa-da bolmasa zeperleme zerarly eroziýalaryň emele gelmekligi bilen açylýarlar (11.14-nji surat).

11.14 surat

11.14-nji surat. Gurşajy demrew. Has gyzaran dodakda we äňästy deride köp sanly bulançak suwly pakgarçak.

Agzyň nemli bardasyndaky ýaralaryň bitenben soňky we deridäki kesmejikleriň-de gopmaklygyndan soňra hadysa tamamlanýar, ol bolsa özünden soň deride wagytlaýynça tegmilt galdyrýar. Keseliň umumy dowamlylygy 3-4 hepde bolýar. Keseliň gelejegi, düzgün boluşy ýaly, şowly geşýär. Ýöne weli ýaşı ýokary bolan adamlarda, hem-de immunitetiň has peselmekligi bilen utgaşýan gan keseli howplydömmе keseli agyr kesellerden ejir çekýan şahslarda gerpes keselinden soňky newralgiýa, ýokary duýgurlyk, gipernatiýa, ýaly gaýraüzülmeler bolup biler. Munyň dowamlylygy birnäçe aýdan-ýyla çenli bolýar. Köplenç şoňameňzeş hadysalar uly ýaşly adamlarda bellenilýär, özi hem näsag näçe uly ýaşly boldugyça, postgerpetiki gaýraüzülmeleriň döremekligine ýokary ähtimatly bolýar.

Deňeşdirilip anyklanylmasy. Gurşajy gerpesi şu aşakdakylardan tapawutlandyrylmagy zerurdyr:

- Ýiti gerpetiki stomatitden;
- Pakgarçakdan;
- Pemfigoýitden;
- Allergiki stomatitden;
- Deriniň zeperlenmekliginde-beze çişinden.

Gurşajyly gerpesiň anyklanmaklygynda zeperlenmäniň bir taraplaýyn bolmagy, gaýtalanmalaryň, aýdyn bildirýän agyryly alamatyň ýoklygy, zeperlenen nerw damarlarynyň hutupjin edýan meýdanynda wezikulalaryň ýerleşmekliginiň wajyp ähmiýeti bardyr. Anyklamanyň kesgidiniň goýulmaklygy üçin şu aşakdaky goşmaça barlagyň usullary ulanylýar: ganyň umumy kliniki seljermekligi wirusologiki (täze ýaralardan, gandan, beýni-oňurga suwuklykdan ýa-da bolmasa bokurdakdan alnan ýuwundylardan wirusyň bölünip ýüze çykarylmaklygy), sitologiki.

Bejergisi. Gurşajyly demrewde bejerginiň esasy wezipeleri-agyryly alamatlary aýyrmak, deride we nemli bardada wezikulalaryň mundan beýläk emele gelmekliginiň we gerpesden soňky newralgiýalaryň önüni alynmaklygy. Şeýle maksat bilen analgetikler (analgin, baralgin), salisilatlaryň (günde 3-4 gezekden 0.5 g möçberde asetilsalisil turşysumyň) gangleron B₁; B₂ vitaminleriň berilmekligi görkezilýär.

Wirusa garşy serişdeler ulanylýar; metisazon (6 günün dowamynda nahardan soň günde 2 gezekden 0.6 g möçberde); bonafton (1-2 günlük ara-kesmeler bilen 3 sany baş-günlük doly bejergi bilen günde 3-5 gezekden 0.1 g möçberde); asiklowir (5günün dowamynda günde 5 gezekden 0.8 g möçberde). Dezoksiribonukleazanyň ulanylmaklygy hem netijeli bolýar. Serişde 7-10 günüň dowamynda herbir 4 sagatdan 25 mg möçberde ýa-da günde iki-üç gezekden 50 mg möçberde sanjylýar. Hadysanyň tizlik bilen aýrylmaklygy bolup geçýär. Dezoksipibonukleaza bilen bejergi hem gerpetiki newralgiýanyň bolmazlygyny ähtimallaşdyrýar. Ýerli bejergi keseliň ilkinji günlerinden wirusa garşy dermanlaryň (tebrofeniň, florenalyň, gossipolyň, megosiniň, oksoliniň, interferonyň) ulanmaklygyndan ybarat bolýar.

Wezikulýar örgünleriň bitişýan döwründe ýara bitiriji (keratoplastiki) serişdeler: itburyň ýagy, oblepihanyň ýagy, A vitamini, karotolin, aktoweginmelhemi we başgalar görkezilýär. Keseliň ilkinji günlerinden başlap lazerbejergisi (geliý-neon, infragyzyly), ultramelewşe şöhlendirilme üstünlik bilen ulanylýar.

11.3.1.3. Gerpetiki angina

Gerpetiki angina (herpandina we zikulýar faringit, aftozy faringit)-koksakiniň enterowiruslarynyň A topary tarapyndan ýüze çykarylan ýiti ýokanç keseldir. Köplenç tomus aýlary, has hem çagalarda ýüze çykýar. Ýokuşma howa-damja ýoly arkaly bolup geçýär. Şolbir maşgalarynyň agzalarynyň kesellemekligi we hat-da onuň epodemiki ýüze çykmagy bellenip ýazylan.

Kliniki alamatlary. Kesel ýiti görnüşde bolup onuň ilkinji günlerinde bedeniň gyzgynlyk derejesi 37-38 °C çenli, üçünji-dördünji günlerinde bolsa 39-39.5 °C çenli galmaklygy bilen başlanýar.

Näsaglar kelle agyra, ýuwdynanda agyra umumy ýarawsyzlyga aрыз edýarler; gaýtarmaklygyň we garynyň agyrlarynyň hem bolmaklygy mümkindir. Agyz boşlugynyň gözden geçirilmekliginde ýumşak gaňşylawkda, öňdäki ýasyjyklarda, badamlarda we bokurdagyň yzky diwarjygynyň gyzarmasy ýüze çykarylýar, onuň esasynda bolsa seroz ýa-da gemorragiki suwklyk bilen doldurylan agyryly bolan ýeke-ýeke we toparlaýyn wezikulalar hem ýüze çykarylýar. Wezikulalar diýseň çalt ýazylyp aftalary we eroziýalary emele getirýär. Owunjak eroziýalaryň biri-birlerine birleşmekliginiň netijesinde tegelejek gyalary jähekli giňişleýin eroziýalary emele getirýärler. Eroziýalaryň agyrylygy dişe keseliň ilkinji günleri bildirýär, onsoň ol azalýar ýa-da bütinleý ýok bolup gidýär. Aşaky äňasty limfatiki düwünjikleriň azowlak ulalmaklygy belleniýär, ýöne weli olar agyryly bolmaýarlar. Kesel köplenç 4-6 günüň dowamynda ýeňil görnüşde bolup geçýär, ýöne weli onuň has agyr görnüşinde duş gelmekligi mümkindir.

Bejergisi. Keseliň bejergisi umumy kliniki alamatlara görä bejergiden ybarat bolýar (Salisilatlar, B₁ we B₂ witaminler). Keseliň ilkinji 2-3 günlerinde wirusa garşy ýerli serişdeleri, agyz boşlugyny we bokurdagy, antiseptiki erginler bilen çaykalmaklygy soňra bolsa keratoplastiki serişdeleri ulanmalydyr.

11.3.1.4. Ýiti respirator virus ýokanç keselleri.

Ýiti respirator virus ýokanç kesellerine (YRWYK) grip, paragrip, rinowirus ýokanç keselleri, respirator-sintisal ýokanç keselleri, adenowirus keselleri we başgalar degişlidir. Bu keseller düzüminde DHK saklaýjy adenowiruslardan özge RNK-a, saklaýjy dürli görnüşdäki wiruslaryň gatnaşmagynda ýüze çykýar. Ýokuşma howa-damja ýoly arkaly bolup geçýär. Kesel ýokary dem alyş ýollarynyň dürli-dürli bölümleriniň zeperlenmekligi bilen häsiýetlendirilýär. YRWYK-inde agyz boşlugynyň nemli bardasynyň üýtgeşmeleri öz boluşly häsiýete eýe bolmaýarlar we olar bokurdagyň kiçi diline degip duran sebitde ýerleşýärler. Ýumşak (gaňşylawygyň) nemli bardasynyň, diljagazyň, agyz-bokurdagyň gaňşylawkydaky tümme aýlawjygyň nemli bardasynyň gyzarmasy, gandamar şekiliniň görünmeginiň güýçlenmekligi, dilde kesmekleme we onuň epiteliýasynyň deskwamasiýasy belleniýär. Käbir halatlarda hadysa duluklaryň we diliň yzky bölümleriniň nemli bardasynda ýaýraýar. Nemli barda, owunjak limfatiki düwünçejikleriň (follikulalaryň) çişmegi sebäpli däne-däne bolýar.

Birnäçe günden soňra gyzaran we däneli ýerleri ýok bolupgidýär we nokat nokat menekler, gemorragiýalar ýüze çykýarlar. Käbir halatlarda pakgarykly örgünler emele gelýär 7-9 gün geçenden soňra ähli hadysalar ýok bolup gidýär. Respirator virus ýokanç keselleriň agyr derejede bolup geçmekligi ýaraly-çüýreyän gingiwitiň we wensanyň stomatitiniň döremekligi bilen agyrlaşyp biler, aýratynda saplanmadyk agyz boşlugynda. Şu döwürde üznüksiz gaýtalanýan herpesiň, parodontitiň we gingiwitiň beterleşmekligi ýygy-ýygydan ýüze çykýar. Näsaglar tarapyndan YRWYK-niň bejermekligi üçin derman serişdeleriniň ulanylmaklygy zerarly agyz boşlugynda disbakterioz we kandidoz, allergiki dermandan soňky stomatiti ýüze çykyp biler.

Bejergisi. Ýiti resperator ýokanç keselleriniň bejermekligi üçin serişdeleriň ulanylmaklygy bilen bir hatarda näsaglaryň agyz boşlugynyň arassaçylygyny berjaý etmekligi, agyz boşlugyny we bokurdagy antiseptiki erginler bilen çaykamaklygyny berjaý etmekidir, ýokanç keseller bolan agyz boşlugynyň durnuklylygyny ýokarlandyryan serişdeleri (mys. üçin, lizosim, interferon, KUF-yň) ulanmalydyr.

Antibiotikleriň ulanmaly halatynda (gaýra üzülmelerde) agyz boşlugynda kandidizyň döremekliginiň önüni alynmalydyr (kömelejiklere garşy serişdeler ulanmalydyr).

11.3.1.5. Agsal keseli

Agsal ýa-da epidemiki stomatit (aphtae epizooticae)-adama näsag haýwanlardan geçýän ýiti virus ýokanç keselidir.

Agzyň nemli bardasynda, barmaklaryň aralygyndaky deride we dyrnaklaryň ýanynda pakgaryklaryň we ýaralaryň emele gelmekligi bilen sikilli bolup geçýär.

Agsalyň wirusy goşatoýnakly öý we ýabany haýwanlary zeperleýär (sygyrlary, geçileri, goýunlary, suwgunlary doňuzlary we baş.) we daşky tebigi gurşawa näsag haýwanlar tarapyndan süýtl, sülekeý, peşew, tezek bilen bilelikde bölünip çykarylýar. Agsalyň wirusy daşky gurşawda örän ýokary durnuklygy bilen saklanýar. Adamynyň oňa bolan kabul edijiligi o diýen bir ýokary däl. Ýokuşma adatyça alimentar ýoly arkaly ýeterlik derejede aşhanada gowy arassalanmadyk çig süýt önümleriniň we etniň iýilmekliginde bolup geçýär. Gaýnatma we pasterizasiýa edilme wirusy gyrýar. Ondan başgada kesel hünär taýdan häsiýete-de eýe bolýar, weternariýa işgärleri näsag haýwanlara ideg edýän döwründe gatnaşykda bolmak arkaly ýokuşmaklyga duçar bolup biler.

Wirus zeperlenen deri we agzyň, burnuň, gözleriň nemli bardasy arkalyda aralaşyp bilýär. Ondan başga-da howa-damja ýoly arkaly zäherlenip ýokuşmaklygyň hadysalary beýan edilendir.

Kliniki alamatlary. Agsal keseliň kliniki geçişinde üç sany dürli görnüş tapawutlanýar: deriniň zeperlenmegi agzyň nemli bardasynyň we bilelikde deri-nemli bardanyň zeperlenmegi.

2-10 güne çenli dowam edýän gizlin çykmanyk döwürden soň, kesel üşetmekden, gowşaklykdan, bedeniň gyzgynlygynyň ýokarlanmagyndan (38-39 °C), endamyň, bilniň agyrlaryndan işdäniň kesilmeginden ýiti görnüşde başlaýar. 1-2 günden soňra näsaglarda ýagtydan-gorkmaklyk, agyz boşlugynyň guramaklygy ýakyjylyk duýgusy, gyzarma, nemli bardanyň çişmesi döreýär. Dodaklarda, dilde, ýumşak we gaty gaňşylawykda, ýiti gyzaran duluklaryň nemli bardasynyň esasynda (göwrümi boýunça 2-4 mm) dury suwklygy bar bolan wezikulalaryň örgünleri ýäze çykýar. Olaryň mukdary bir-iki sanydan ýüzlerçe sana çenli üýtgäp durýar. soňra olaryň içindäki suwklygy bulançagrak-sary reňke eýe bolýar. Bir ýa-da iki gije-gündizden soňra pakgaryklar köp-görnüşdäki sudurly ýagty-gyzyl eroziýalary emele getirmek bilen ýarylýarlar; dodaklarda eroziýalar kesmekler bilen örtülýärler. Pakgarçaklar ýarylandan soňra, düzgün bolşy ýaly, bedeniň gyzgynlygy peselýär, ýöne weli näsaglaryň özüni duýuşy ýaramazlaşýar. Çenden aşa sülekeýin bölünip çykmany (gije-gündiziň dowamynda 4-5 l. çenli) bellenýär, hat-da suwuk iýmitniň-de ýuwduňmaklygy kynlaşýar, diliň göwrümi ulanýar, gürrüň düşnüksiz bolýar. Ýaralar burnuň nemli bardasynda, konýunktiwalarda, jyns synalarynda-da ýüze çykýarlar. Sebitleýin limfatiki düwünçejikler ulalýarlar, agyryly bolýar. Köp sanly näsaglarda, nemli bardaň başga-da deri hem zeperlenip bilýär. Agsal üçin pakgarygyň örgünleri elniň we aýagyň barmaklarynyň gasynlarynda we elleriň ahyrky-falangalarynyň uçlarynda ýerleşmekligi häsiýetli bolýar ol ýagdaý elniň aýalarynyň we dabanlaryň sebtinde ýakyjyly we gijemek duýgylary bilen utgaşýar. Agzyň nemli bardasyndaky erozialar, 3-5 günden bitişýärler, özünden soň yz galdyрмаýarlar, ondan soňra bolsa näsagyň umumy ýagdaýy kadalaşýar we 10-15 günläp dowam edýän rekonwalesensiýa döwri gelýär. Agsal keseliň agyr derejelerde bolup geçmekliginde agzyň nemli bardasynda hem-de döşüň, boýnyň, arkanyň derisinde örgünleriň gaýtalanmaklygy bolup biler ýagny, tegmilt-düwinli örgünler. Keseliň agyr derejeli bolup geçme bilen bir hatarda umumy ýarawsyzlykly, ýönekeý görnüşi hem duş gelýär, olar bolsa keseliň, agyz boşlugynda we deride ýeke-ýekelikdäki (wezikulalaryň) bolmaklygy bilen häsiýetlendirilýär.

Deňeşdirilip anyklanma. Agsal keseli şu aşakdakylardan tapawutlandyrylmak zerur bolýar:

- Ýiti gerpetiki stomatitden;
- Garamykdan (pakaryklar esasan göwrede we kelläniň saçly ýerlerinde ýerleşýärler);
- Derman täsirli allergiýa kesellerinden;
- Köp görnüşli şypyljaýan eritemadan;

Keseliň kesgidi agsal keseline mahsus bolan kliniki alamatlara görä (umumy ýokanç keseliň alamatlary, ýaraly stomatitler we dyrnak falanglarynyň sebtindäki deriniň zeperlenmeleri bilen utgaşmaklygynyň esasynda) epidemiologik anamnezi hasaba almak bilen (keselli haýwanlar bilen gatnaşykda bolmaklyk, çig süýdi içilmeklik), epizootologiki ýagdaýa we laborator barlaglaryň netijelerine esaslanyp goýulýar. Anyklaýyş laborator barlag usullaryndan, köplenç biologiki synag, serologiki barlag usuly ulanylýar.

Bejergisi. Keseliň başlanmaklygyndan başlap azyndan 14 günläp näsaglar hökmany suratda aýratyn saklap we hassahana ýerleşdirilmelidir. Näsaglara yhlasly ideg etmegiň uly ähmiýeti bardyr, günde 5-6 gezek suwuk iýmit maslahat berilýar. Ýerli bejergi hem edil ýiti gerpetiki stomatitdäki ýaly geçirilýar.

Gelejegi. Şowly. Doly ýagdaýda sagalmaklygy we zähmete ukyplylygynyň dikelmekligi 2-nji hepdeňiň ahylarynda bolup geçýar.

Keseliň önüni alynşy. Adamlaryň agsal keseli bilen kesellemekliginiň önüniň alynmaklygynyň esasy meselesi haýwanlaryň agsal keseli bilen kesellemegine garşy göreşmek, ony sanitariýa-westernariýa gullugy ýerine ýetirýar. Näsag haýwanlar bilen gatnaşykda bolýar işgärler ýöriteleşdirilen iş eşiğinde bolmalydyr. Iýmit önümlerinden süýt arkaly kesel ýokuşmazdan goramak üçin süýt 5 min. dowamynda gaýnadylmalydyr ýa-da ol 30 min. dowamynda 85°C pasterizassiýa edilen bolmalydyr. Et bolsa örän gowy edip gyrgyznykda arassalanmalydyr.

11.3.1.6. Agyz boşlugyndaky AIDS ýokanç keseli.

Adamynyň immun ýetmezçiligindäki wirusy (AIÝW) ýokanç keseliniň döredijisi bolup durýar we AIÝW ýokanç keseli hem-de ýüze çykarýan soňky gazanylan kliniki alamatlar toplumynyň immun ýetmezçiligi diýip ady göterýar, (AIDS) ol bolsa näsaglaryň şertli patogen mikroblara bolan durnuklylygynyň peselmekligi we olaryň onkologiki keseller döremegine ýokary derejede ýygyn edilen.

Adamynyň immun ýetmezçilikli wirusy (AIÝW) retro wiruslar toparyna degişlidir onuň atlandyrylyşy şonýaly, sebabi olar gaýtarnykly transkriptaza atly fermentiň barlygy sebäpli we maglumaty RNK-den DNK geçirmeklik mümkinçiligi berýärler. AIÝW T-limfositler (akgan bedenjiklerini) zeperleýar we olar gyrylýar. Netijede öýjükli immunitetiň ulgamy bozulýar, şol sebäpli hem virus tarapyndan zeperlenen beden şertli patogen mikroflora bolan durnuklylygyny ýitirýar, birgiden ýöriteleşdirilmedik ýokanç kesel döredijilerini we täzedan dömmeleri özüne kabul etmeklige meýilli bolýar ýagny AIDS keseli ýüze çykýar.

Ýokuşma ojagy höküminde AIÝW-den zäherlenen keseli adam ýa-da özünde virusgöteriji sagat adamlar bolyp biler. AIÝW-ýokuşmaklyga şahyslaryň ähli virus ýokuşanlary (olaryň kliniki ýagdaýyna garamazdan) degişlidir, ol barada bolsa anyk serologiki sinaglar şaýatlyk edýärler: immunosorbet seljeriş barlagy (ELISA) tassyklan (westernblot) immunoblotting seljerme tassyk edýar, immun felýuressensiýaly ýa-da bolmasa radioimmunologiki täsir ediş usuly we wirusyň ýüze çykarylmaklygy şaýatlyk edýar. AIÝW ýokuşmaklyk bolan soňra ilkinji 5 ýyllykda 20% zäherlenenlerde AIDS keseli döreýar, 10 ýylyň içinde bolsa-50% töweregi ýokuşanlarda duş gelýar.

AIÝW kesel ýokuşan adamlarda kesel dýrediji mikrob köpsanly biologiki suwuklyklarda ýüze çykarylandyr (ganda, suwk tohumlykda, waginal bölünip çykarylmada, ene süýdünde, sülekeýde, göz ýaşynda, derde we baş.). ýöne weli ýokan keseliň ýokuşyp-geçmekligi diňe ganyň, tohumlygynyň, waginal bölünip çykarylmalaryň, ene süýdiniň üsti bilen geçýar.

AIÝW ýokanç keselleriniň 3 sany geçiş ýoly bellidir: jyns gatnaşygy, (parenteral) sanjymdan we ýatgydan çaga (perinatal), ýollar. AIÝW köplenç jyns ýoly arkaly geçýar. Zäherlenen adamdan virus jyns gatnaşygyndaky ýoldaşyna geçip biler. Ýokanç kesel parenteral görnüşde zäherlenen

gany ýa-da ganyň gyrnüşlerini sagat adama guýulanda, hem-de iňňeleriň, şprisleriň, stomatologiki ýa-da beýleki gurallaryderini ýa-da nemli barda sanjym üçin ulanylanda geçip biler. AIÝW ýokanç keseliniň eneden düwünçege ýa-da bolmasa emýän çaga geçirilmekligi dogurma wagtyndan öň, dogurma wagtynda ýa-da dogurandan soňra (göwüs süýdi arkaly) geçip biler.

AIÝW-iň beýleki biologiki suwuklyklardan (sülekeyden, göz ýaşyndan we baş.) bölnüp çykarylandygyna garamazdan häzirki döwürde ýokanç keseliň geçmekliginiň başga ýollarynyň (respirator, gatnaşykly, iýmitiň we baş.) bardygyny habar berýän maglumatlar ýokdyr.

AIÝW ýokuşan şahlar бүтин ömri boýy ýokuşanlygynda-da galýarlar. Olardan köpüsinde hiç bolmanýnda, birnäçe ýyllaryň dowamynda hiç hili alamatlaryň ýa-da keseliň ýüze çykmalarynyň bolmazlygy mümkindir, şonuň bilen birlikde olaryň özlerinde şol howply ýokan keseliň bardygyna hiç hili üñüs hem bermeýärler. Şol döwrüň dowamynda olar başga adamlara keseliň wirusyny geçiriji hökmünde bolup durýar.

AIÝW ýokanç keseliniň üýtgeşmeleri kliniki alamatlary köpsanly we köpgörnüşli bolýarlar. AIÝW ýokanç keselleriň geçişini 4 sany tapgyra bölmek bolýar, ýöne weli olar herbir zäherlenen adamda şeýlebir hökmanylyk bilen ýüze çykybam durmaýarlar.

AIÝW ýokanjyň ýiti döwri eýýam bir ýa-da birnäçe hepdeden zäherlenenden soňra ýüze çykyp bilýär, haçanda entäk AIÝW ýokanja seropozitiw barlagyň anyklamasy bolmadyk ýagdaýynda, haçanda adaty 6-12 hepde geçip ýokuşandan soň bellenýär.

Şu döwrüň hakyky pisintli kliniki ýüze çykmalary üşetmek, limfadenopatiýa, gijesine derlemek, deri örgini, kelle agyry, üsgürmek.

Keseliň **1 tapgyrynda** ol ýa-da hiç hili alamatsyz bolup geçýär ýa-da bolmasa çatalga sebtinden özge iki we birnäçe ýerde göwrimi 1 sm köpüräk bolan limfatiki düwünçejikleriň ulalmaklygy bilen häsiýetlendirilýän öjükdiriji ýaýbaňlaşdyrylan limfadenopatiýa (Oýl) döreýär.

Şeýle ýagdaý 3 aý töweregi dowam edýär. Keseliň beterleşdigiçe öjükdiriji ýaýbaňlaşdyrylan limfadenopatiýa yzyna gaýdyş ösüşe ukyply bolýar.

Keseliň **2 tapgyry** “AIDS bilen baglanyşykly toplum” (ABT) diýlip atlandyrylýar. Şu toplum üçin şu aşakdaky alamatlar we ýüze çykmalar häsiýetli bolýar: göwre agramynyň ýitirmekligi, diareýa, ýarawsyzlyk, ýadawlyk, uklylyk, işdäniň kesilmekligi, gije derlemekligi, ýadyň ýitirmekligine alyp barýan newrologik üýtgeşmeler we çetkili neýropatiýa. Şeýle alamatlar we ýüze çykmalar köplenç wagtal-wagtal ýüze çykýarlar. Häzirki tapgyr şeýle hem tüýi pisintli deriniň zeperlenmesi we agzyň nemli bardasynyň üýtgeýän alamatlary boýunça hem häsiýetlendirilip bilner: saçly leýkoplakiýa, gurşajy demrew, agzyň we jyns synalarynyň nemli bardasynda üznüksiz gaýtalanýan geresiň beterleşmekligi.

3 tapgyr “Keseliň aralykly tapgyry” diýen adalga eýe bolýar. 3 tapgyrdaky kliniki alamatlar köplenç irki alamatlaryň ýüze çykmaklygyndan soňra, käbir wagtyň geçmekligi bilen bitirýär, ýöne weli AIDS kliniki alamatlarynyň doly suratdaky görnüşinden öň syrasynda ýüze çykýarlar. Keseliň bu tapgyrynda agyz boşlugynda kandidoz, saçly leýkoplakiýa, ýiti gerpetiki stomatit ýa-da bolmasa üznüksiz geresiň beterleşmekligi ýüze çykýar. Öýken inçekeseli, alweolýar pnewmoniýa-da ýüze çykyp biler.

Keseliň **4 tapgyrynda** (keseliň giçki tapgyry) AIDS-iň agyr derejeli kliniki alamatlary ýaýbaňlanýar. Ol şertli-patogen mikrofloralar we AIÝW tarapyndan ýüze çykarylýan öjüklilikli immunitetiň ýetmezçiligi bilen baglanyşykly bolan çişme dömmeleriň döremegi, edil kapoşy sarkoma çişleri ýaly döremekligi bilen häsiýetlendirilýär. AIDS üçin häsiýetli bolan ýokanç kesellere protozoý inwaziýa (pnewmosistik, pnewmoniýa, toksoplazmoz) hem-de kömelejikli (ulgamlaýyn kandidoz, kriptokokkoz) bakterial pisintsiz mikrobak-terioz, salmonellez septisemiýa), ýa-da wirusly (sitomegaliýa, papowawirus keseli we baş.) degişlidir. Bu tapgyrda aýratyn agyr görnüşli limfomalar, kaheksiýa we newrologik näsazlyklar (newropatiýa, ýadyň ýitirmekligi, lemakylylyk) hem ýüze çykmaklygy mümkindir.

Bedendäki immunologiki goraýjylyga güýçleriň dargamagyna tüsir edýan, AIÝW-ň ýokuşandygyny görkezýän “belgiler”-ilkinji ýüze çykmalar agzyň nemli bardasynyň zeperlenilmeleridir.

AIÝW ýokan kesel tarapyndan assosirlenen agyz boşlugynyň nemli bardasynyň kesellerine şu aşakdakylar degişlidir:

- Her dürli kliniki görnüşdäki kandidoz
- Wirusly ýokanç keseller.
- Saçly leýkoplakiýa
- Ýaraly-çüreyän gingiwostamatit
- Parodontitiň beterleşýän görnüşi (AIÝW parodontit)
- Kaposyň sarkomasy.

Bu kesele ýagny diş lukmanyň seresap bolmaklygy AIÝW ýokuşma keseline bolan garaýyşy zerur bolup, oňa agzyň nemli bardasynyň ýasy öýjükli howyply dömmе çişmesi, Limfoma. Kandidoz - AIÝW ýokuşmanyň has giňden ýaýran agzyň içindäki alamatlarydyr. Muňa has mahsus ýiti pseudomembranoz kandidozydyr. AIÝW ýokuşanlarda ol uzak wagytlap geçýär (aýlap), şonuň üçinem “ýiti” adalga özüniň ähmiýetini ýitirýär.

Kliniki ýüze çykmalary doly derejede, adaty kandidoz bilen deň gelýär. Agzyň nemli bardasynda çalymtýk-ak kesmek bolup rekize-aýrany ýa-da salýar. Kesmek şpatel bilen ýeňil aýrylýar, onuň aşagynda agzyň gyžaran nemli bardasyny görmek bolýar. Göniden-göni ol gulagyň, diliň, agyz boşlugynyň dübindiň, gaňşyrawgyň, kettlewigiň nemli bardasynda ýerleşýärler. Kandidpzy gözüň görýän meňzeş üýtgeşmelerden Leýkoplakiýadan, gyžyl ýasy demrewden tapawutlandyrmak zerurdyr. Ýiti atrofiki kandidoz allergiýadaky, gipowitaminoz C, B₁, B₂, B₆ –daky ýaly azgyň nemli bardasynyň zeperlenmesini ýada salýar. Adatça zeperlenme dilde bolup gyžaran meýdança görnüşinde onuň ortaky çyzygynda ýerleşýär; sapakgornüşli emzijekler atrofirlenen.

Seýrek agdaýda üznüksiz giperplastiki kandidoz duş gelýär. Olar adatça iki taraplaýyn dulugyň, gaty we ýumşak gaňşyrawgyň nemli bardasynda ýerleşýärler.

Zeperlenme agzyň burjynda ýerleşen bolsa onda koplenç kandidozly angulýar heýliti we jaýryklar gowy görünýan hadysaly epiteliýanyň giperplaziýasy bellenýar.

Jaýryklar wagtyň geçmegi bilen göwrümi boýunça ulalýarlar, gataýar, örtük bilen örtülýär. Näsaglaryň agyry ýok bolmagy mümkin, bolaýsada birazyrak agyrly, ýakyjy duýgurly.

Kandidozy deňeşdirilip anyklanylanda meňzeş keselleriň alamatlaryny göz önünde tutmaly: - Leýkoplakiýalar

- Gyžyl ýasy demrew
- Allergiki stomatit
- Şikesli zeperlenmeler

Kandidozyň anyklanmasy pisintli kliniki alamatlary we agzyň zeperlenen nemli bardasyndan gyrlyp alynan kesmege, bakteriologiki barlagyň netijelerine esaslanýlar. Sporalar we grifler görnüşindäki candida görnüşli köp sanly kömelejikleriň barlygy elmydama kandidozyň anyklaýjysynyň tassyklanmasy bolup hyzmat edýär.

Wirus ýokanç keselleri. AIÝW ýokuşan näsaglar üçin agzyň nemli bardasynyň ýonekeý gerpes bilen zeperlenmekligi häsiýetli bolýar, ol bolsa gaýtalanýan gerpetiki stomatitiň ýgy-ýgydan we ejirjekdirijili görnüşde bolup geçýär. Agzyň içindäki bilen bir hatarda ýgy-ýgydan jyns synalarynyň-da zeperlenmekligi bellenilýär. Zeperlenme ýerleşýan ýeri boýunça pisintsiz uzak wagytlaýyn we agyryly bolýar. Wezikulalar dilde, ýumşak gaňşylawda, agyz boşlugynyň düýbinde, dodaklarda ýüze çykýarlar, örän tiz eroziýalara öwrülýärler, olar bolsa köplenç ulu möçberde bolan ýara öwürilýärler (göwrümi 0.5-3 sm). Ýaralar ýokary galdyrylan nädogry gyralary we ýiti gyžaran diýbi bolan (krater) oýuk görnüşe eýe bolýar, olar bolsa çalymtýl-ak kesmek bilen örtülendir. Öz wagtynda bejergi geçirilmese şeýle zeperlenmeler beterleşýär, olaryň göwrümi ulalýar, olar şonuň esasynda wirusly gerpetik ýokanç keseliň içki beden (wisseral) organlara aralaşmagy (inasiýasy) we

kliniki geçişiniñ agyrlaşmagyna alyp barmaklygy mümkindir, käbir halatlarda bolsa ölümçilik sebäpkäri bolup hyzmat etmekligi mümkindir.

AIÝW ýokuşan näsaglaryň agyzynyň nemli bardasy hem örän ýygy-ýygdydan gurşaj gerpes we wirusly siňneler (pupilomalar) bilen zeperlenýär. Olar düwünçejikleriň zeperlenme görnüşinde bolup, emzijekler görnüşde köp sanly tümmiler örtülen.

Köplenç kentlewigiň, gaty gaňşyrawgyň nemli bardasynda ýerleşýärler.

Tüýli leýkoplakiýa. Saçly leýkoplakiýa (seçekli leýkoplakiýa, ýasy kandiloma, wirusly agyz leýkoplakiýasy) AIÝW seropozitiwli näsaglarda belleniýär we immunoýetmezçilikli hem-de AIÝW ýokanç keseli bilen assosisirlenen zeperlenmedir. Saçly leýkoplakiýanyň barlygy AIÝW barlagyna, gözden geçirilmä görkezmedir. Ylmy edebiýatyň ahyrky maglumatlaryna laýyklykda saçly leýkoplakiýaly barlagdan geçirilen näsaglaryň 98%-li AIÝW seropazitiwli bolup çykypdyrlar.

Saçly leýkoplakiýanyň ýüze çykmalary ölçegleri we ýerleşme ýeri boýunça tapawutlanyp biler olar bir ýa-da ikitaraplaýyn hem bolup biler. Saçly leýkoplakiýa kliniki görnüşi boýunça saçlary ýayna salýan, agzyň nemli bardasyndan ýokarlygyna çykyp duran ak reňkli gasynlar ýa-da bolmasa ösüntgiler (worsinok) görnüşinde görünýär. Ösüntgiler buler nemli bardanyň ýokary ýüzüne berk ýelmeşdirilen ýaly bolýarlar we olary gyryp aýyrmak mümkin däl. Saçly leýkoplakiýa köplenç diliň gapdal tarapynda ýerleşýär, ýöne weli ol onuň bütin yzky bölegine-de ýaýramaklygy mümkindir; seýrek halatlarda dodaklaryň duluk-çekgeleriň agyz boşlugynyň düýbiniň we gaňşylawgyň nemli bardasyn-da-da ýüze çykyp biler.

Saçly leýkoplakiýanyň deňeşdirilip anyklanmasyny stamatologiki serişdeler bilen gatnaşykda bolanda allergiki täsir edişmeler, hakyky leýkoplakiýa we çilimkeşleriň leýkoplakiýasy, gyzy ýasy demrew, giperplastiki kandidoz, galwanizm hadysalaryndaky agzyň nemli bardasynyň zeperlenmekligi bilen geçilýär.

Ýaraly-çüýreýän gingiwostomatit. Agyz boşlugynda AIÝW keseliniň ýokuşanlygynyň alamaty ýaraly-çüýreýän gangiwostomatitdir. Kesel ýiti, duýdansyz ýa-da bolmasa dişleriň arassalanmaklygynda dişetleriniň ganamaklygy bilen bildirmän başlaýar. Ýaraly-çüýreýän gingiwostomatitiň ýiti görnüşde bolup geçmekligi 3-4 hepdeläp dowam edip biler, ondan soňra kesel näsaglaryň köpüsünde üznüksiz görnüşe geçýär we ýygy-ýygdydan gaýtalanýar. AIÝW assosdirlenen ýaraly-çüýrän gangiwostomatit üçin keseliň beterleşmegi kentlewigiň we süňk dokuma gurluşlarynyň ýitgisine seýrek bolmadyk halatda sekwestrlenmeklige alyp barýar.

AIÝW ýokuşan näsaglarda paradontyň dokumalarynda hadysanyň ýaýramagy bilen agyr görnüşi bolup biler. Dişetleriniň aýdyň bildirýän ganamaklygy we giperplaziýasy belleniýär, dişleriň yrgyldamagy-da güýçlenýär, alweolýar ösüntginiň süňk dokumasynyň ýaýraň dar-gamaklygy bolup geçýär, ol balsa seýrek bolmadyk halatlarda aňsalýak germewleriň böleklenip pytramagy bilen utgaşýar.

Kapoşň sarkomasy. AIDS-iň iň bir häsiýetli bolan kliniki alamatlarynyň biridir. Çiş limfatiki damarlardan emele gelýär. Köplenç ayak-eliň dersini zeperleýär. AIÝW ýokanç keselinde kapoşň sarkomasy 30% halatlarda başlangyç alamat hökmünde beýan edilendir. Ol akýagyz adamlarda we gomoseksuollarda garaýagyz adamlara we (narkomanlara) neşekeşlere garanynda has ýygy-ýygdydan duş gelýär.

Beýan edilen halatlaryň köpüsünde kaposyň sarkomasy agyz boşlugynda gaňşyrawyk-da ýerleşýär, kentlewigiň nemli bardasynda has seýrek duş gelýär. Ol gögümtiräk gyzylymtyrak ýa-da gara tegmiltleriň görnüşine eýe bolýar, başlangyç tapgyrlarda ýasy görnüşde. Gelejekde olar garalýarlar, ölçegleri boýunça ulalýarlar, köplenç halatlarda bölejiklere bölünýärler we ýara öwrülýär ýaralar agzyň nemli bardasynda derä garanynda has ýagy-ýygdydan duş gelýär. Agyz

boşlugyndaky zeperlenmeler ýaraly tapgyrna çenli agyryly bolýar. Kentlewükde ýerleşen Kapoşin sarkomasy daşky görnüşi boýunça epulisi ýatladýar.

AIÝW ýokanç keselleriň anyklanmaklygy geçirilen halatlarynda beýan edilen alamatlar bilen birhatarda immunoýetmezçiligiň kliniki alamatlarynyň üstüni ýetirýan beýleki keseller: limfadenopatiýalar, pnevmosistik, pnewmoniýa, sebäpsiz horlanma, içki organlaryň we ulgamlaryň zeperlenmeleri nerw ulgamyny hem öz içine alynmaklygy bilen hasaba alynmalydyr.

Keseliň taryhy (anamnez) ýygňalan wagtynda başdan geçirilen we hemralyk edýän kesellere, kortikosteroidleriň, sitostatikleriň we immun ulgamyny näsazlaşdyryp beläjek serişdeleriň kabul edilmekligine aýratyn üns berilmelidir. Näsaýyň hünär taýdan aýratyn-lyklarynyň, jynsy gatnaşyklarynyň häsiýetini, aýratynda daşary ýurtlarda işewürlükde bolýan şahyslaryň, hasaba alynmaklygynyň örün wajyp ähmiýeti bardyr.

AIÝW ýokanç keseliň anyklanmasy wirusa bolan öz boluşly ýöriteleşdirilen antitelalaryň laborator barlaglarynda ýüze çykarylmaklygy arkaly kesgitlenilip bilner. Immunsorbentik seljerilme (ELISA) hem-de immunoblotting (western blot) ýa-da bolmasa gönidäl immunoflüoresensiýa usullary has ýygý-ýygýdan ulanylýar. AIÝW ýokan keseliň anyklanmasynda immunologiki statusyň barlanmaklygyna belli bir ýol berilýär, çünki AIÝW ýokuşan näsaglarda T-helperleriň T-supressorlara bolan gatnaşygy peselýär, akgan bedenjikleriniň (leýkositleriň) we limfositleriň mukdary azalýar, immunoglobulinle-riň aýratynda A we G immunoglobulinleriň mukdary artýar. Ýöne weli dürli-dürli sebäpli gelip çykyşy bolan ikilenji immunetmezçiliklerde görkezijiler hem üýtgeýärler, bu bolsa AIÝW ýokanç keselleriň anyklanmagyndaky olaryň ähmiýetini azaldýar.

AIÝW ýokunç keseliň ýokuşmaklygynyň önüniň alnyşy. Sterilizassiýanyň we dezinfeksiýanyň adaty ugurlary boýunça usullarynyň netijeli her günki ulanylmaklygy AIÝW ýokanç keseliň önüniň alynmaklygynyň wajyp bölegidir. AIÝW keseliň ýokuşyp geçmezligini duýdurmak üçin maslahaty berjaý etmek gereginden hem artyk ýeterlikdir, eger ýokanç keselleriň agentleri bilen zäherlenmeleriden duýdurulsa, önüni alynsa esasanam gan bilen geýýanleri edil wirus hepatit-B ýaly.

AIÝW ýokan keseline garşylykly göreş şu aşakdakylary göz önünde tutýar:

- Bedeniň gany we beýleki suwuklary bilen işlenende seresaply bolmalydyr
- Sanjym we emler edilende baglanyşykly bolan deriniň deşilmekliginde seresaply bolmak, sterilizassiýanyň we dezinfeksiýanyň netijeli geçirilmekligi.

Stomatologiki emleriniň köpüsiniň inwaziýalydygy zerurly olar ýygý-ýygýdan gan akmaklyga alyp barýarlar, şol sebäpli hem AIÝW gan ýokanç keselidir we şonuň üçinde lukmanstomatologlar AIÝW ýokanç keseliň ýokuşmaklygyna has ýakyn bolan şahslar toparyna degişli edilýärler. Şol sebäpli-de stomatologlar, orta we kiçi lukmançylyk işgärleri hökmany suratda gan we bedeniň beýleki suwuklyklary (iriň, tüýkilik) babatda seresaplylyk çärelerini berjaý etmelidirler. Gan ýa-da beýleki bir biologiki suwuklyk bilen hapalanan eller we bedeniň beýleki ýerleri sabyňly suw bilen hökmany ýagdaýda ýuwulmalydyr. Goraýjy ellikler çykarylandan soňrada eller şolwagyt ýuwulmalydyr. Gan we beýleki biologiki suwuklyklaryň edil özleri bilen gös-göni gatnaşmaklykda ellere ellik geýilmelidir. Emleleriniň geçirilmekliginde ganyň syçramaklygy ýa-da bolmasa suspenziýalary emele gelme howpy bolan emler döwründe (mysal üçin, ýokary tizlikli stomatologiki guralarda we ultrases abzallaryndan purkulip (aerozollaryň) ýaýramakly-gynda), gözler, burun we agyz perde, äýnekler ýa-da bolmasa plastiki galkanjyklar bilen goralmalydyr. Sanjylmaklygyň, kesilmekligiň we beýleki zeperlenmeleriniň önüniň alynmaklygy üçin äýnekler, skalpeller, diskler, endodontiki we beýleki ýiti gurallar bilen örän seresaplylyk bilen iş salyşmalydyr. Birgezektik gurallary emler üçin peýdalanylandan soňra ýok edilmeklige degişlidir. Egerde ýiti gural bilen işlenende şikeslenme howpy bar bolsa (mysal üçin, olaryň arassalanylma döwründe), goşmaça küti ellikleriň-geýilmekligi we gurallar bilen örän seresaply iş salşylmaklygy maslahat berilýär. Owynjak gurallaryň hapalarynyň mehaniki arassalanylmaklygy üçin ýörite ultrases gurnaglarynyň ulanylmaklygy

maksadalaýyk bolýar. Derisinde şupuljaýan zeperlenmeleri bolan lukmanlar inwaziýaly emleri ýerine ýetirmeli dälär we ýokanç keselli näsaglary bejerilmeklik gadagan edilýär.

Deriniň, nemli bardanyň deňşilmekligi we beýleki inwazion emleriniň ýerine ýetirilmekligi üçin ulanylýan gurallar arkaly AIÝW ýokuşmaklygynyň önüni alynmaklygynyň wajyp şertleriniň biri-de olaryň ygtybarly sterilizassiýa edilmekligidir. AIÝW ýokary depginli geçirilýan adaty sterilizassiýa we dezinfeksiýa usullaryna örän duýgur bolýar. Ol beýleki gyjyndyryjy döredijileriň basylyp ýatyrylmaklygy üçin (mysal üçin, B-gepatitiň wirusy) işlenilip taýýarlanan tärleriniň kömegi bilen işjeňsizlendirilýär. Ýokary gyzgynlyk derejesi AIÝW-ň iş zäherlendirilmekliginiň has netijeli usulydyr şol sebäpli-de gyzdyr-maklyga esaslanan (gaýnatmaklyga, awtoklawirlendirmeklige, gury gyzgyn howa bilen sterilizassiýa edilmeklige) ýokary derejeli sterilizassiýa we dezinfeksiýa gurallaryň (şol sanda-da stomatologiki) sterilizassiýanyň usullarynyň in bir güýçli ygtybarlylaryndan biridir-ýagny AIÝW-ň işjeňsizlendirilmekliginiň has netijeli usulydyr.

Ýokary depginli dezinfeksiýa zähersizlendiriji serişdeleriň (gleýuta-raldegidiň 2%-li ergini, perekis wodorodyň 30%-li ergini bilen) kömegi bilen-de amala aşyrylyp bilner. Şeýle erginlere arassalanan gurallaryň 30 minutlap çümdrilip goýulmaklygy, dezinfeksiýanyň ýokary derejeliligini edýär.

Lukmançylyk stollarynyň, diş gyrjy enjamlaryň (bormaşynlaryň), peýnekleriň we beýleki gurşap alýan serişdeleriň üstlerini päkizelemek üçin ortaça we pes derejeli dezinfektant ergini bilen ýuwulmaklygy ýeteklikdir, şyl erginleriň hataryna natriniň gipohloridi, kalsiniň gipohloridi, hlora-niniň 4%-li ergini, natriniň dihlorizosinuraty, hlorgeksidiniň 4%-li ergini hlor bölüp çykaryjy birleşmeleri deňşlidir. Hlor bölüp çykaryjyly şeýle serişdeleriň zepersizlendiriji (dezinfisirleýji) ukyplylygy olarda “işjeň hloruň” (göterimlerde) bardygy bilen ölçenýär. Mysal üçin, gipohlorid natriýda 5% “işjeň hlor” bardyr, kalsiniň gipohloridinde-70%, hloraminde-25%.

Bedeniň dokumalaryny päkizelemek üçin bakterisid täsirli serişdeler-antiseptikler (70%-li etil spirti, 70%-lik izopropilspirti, iodyň 1%-li ergini, ýodoformuň 10%-li ergini) ulanylýar.

Stomatologiki serişdeleriň zähersizlendirilmekligi olary sülekeyden we gandan arasalanylmaklygy arkaly geçirilýär (ölçeg alynýan serişdeleriň, diş-ň gysylyşmasynyň kesgitlenilmekligi üçin serişdeleriň materialyň we baş.). Diş ölçegleri we agyz içinde ulanylýan ortodontiki we ortopediki gurluşlar laboratoriýa barlamhana iberilmezinden önürti arassalanmalydyr we dezinfeksiýa edilmelidir.

Bormaşynlar üçin päýnekleri ulanylandan soňra ýelmeşen jisimleri aýyrmak üçin suwuň güýçli akymynda ýuwulýar. Soňraolar zähersizlendiriji serişdeler (detergent) bilen gowy edilip öllenen hasa bilen süprülýär. Himiki madda distillirlenen suw bilen ýuwulyp aýrylýar.

11.3.2. Wensanyň ýaraly – çüýreme stomatiti

Wensanyň ýaraly – çüýrän stomatiti (stomatitis ulceronecroticans Vincent) – ýokanç kesel bolup, ik ýaly towly görnüşli taýajyklar (Bacillus fusiformis) we Borellia wcenti-mikroblar tarapdan döreyär. Bu kesel dürli-dürli atlar bilen ýazylan: ýaraly gingiwit we ýaraly stomatit, ýaraly-membranoz stomatiti, fuzospirohetoz stomatit, Plauta-Wensanyň stomatiti, “idegsiz agyz”, ýara-perdeli stomatit we ş.m. Häzirki zaman keselleri toparlara bölünişi boýunça “Wensanyň ýaraly-çüýreýän stomatiti”, ýa-da “Wensanyň stomatiti” diýip atlandyrylýar. Haçanda diş etleri zeperlenende kesel Wensanyň gingiwiti diýlip kesgitlenýär. Diş etleri bilen bir wagytda agyz boşlugynyň nemli bardasynyň beýleki meýdançalary zeperlenende Wensanyň stomatiti, a egerde zeperlenme hadysa kentlewük badam sebtinde ýerleşse – oňa Wensana – Simanowsko – Plauta diýip atlandyrylýar.

Sebäbi. Wensanyň ýaraly – çüýreýän stomatiti ik görnüşli taýajyklaryň toplумы we Wensanyň sipirohety tarapyndan döreýändir. Adaty ýagdaýda bu mikroblar agyz boşlugynda elmydama bolýan mikrofloralaryň wekili hökminde bolup durýar we olar köp bolmadyk möçberde dişleri bar hemme adamlarda ýüze çykarylýar. Olary esasan diş etleriniň keşjagazlarynda, parodontyň kisejiklerinde, kariýes köweklerinde, kentlewük badamynyň gasyn aralarynda görmek bolýar. Agyz boşlugynyň saplanmadyk wagtynda, onuň arasaçylyk ýagdaýy pese düşende, şeýle hem parodontit kesellerinde fuzobakteriýalaryň we spirohetleriň möçberi birden köpeliýar. Wensanyň ýaraly-çüýreýän stomatitiniň döremegi, bütin bedeniň ýokanç mikroblara garşy güýçleriniň birden pese düşen ýagdaýy bilen bagly bolup, wirus keselleri başdan geçirenlerde (ýokarky demalyş ýollarynyň ýiti ýokanç keselleri, gerpetiki stomatit, pnemoniýa we ş.m.), awitominozlarda, stres ýagdaýlarda, çenden aşa ýadalanda, doly derejede iýmitlenmedik adamlarda. Ýaraly – çüýreýän gingiwit köplenç ýagdaýlarda, umumy agyr keselleriň (leýkoz, agranulositoz, pnemoniýa, ýokançly mononukleoz) geçişini beterleşdirýar.

Köp görnüşli şypyljaýan eritema, ýüzleý ýaraly allergik stomatit ýaly gaýra üzülmeler ýüze çykyp biler. Bedende mahsus bolan we mahsus bolmagyň goraýyş güýçleriniň işjeňligi bozulan ýagdaýda fuzobakteriýalaryň we spirohetalaryň kesel dörediji ukyby beýgelýar. Olaryň sany şeýle bir köpeliýar, hatda beýleki mikroblara garaňda olary başypalyjy bolup höküm sürýärler. Bedeniň umumy garşylyk görkeziji güýçleriniň peselmegi ýaramaz ýagdaý bilen agyz boşlugynyň nemli bardasynyň durnuklylygyna täsir edýar - ol, ýokanç mikroblara garşy, ynamdar goraýyş işini (rolyny) ýerine ýetirip bilmeýar, nemli bardanyň bitewliginiň bozulmagy bolsa, agyz boşlugynyň idegsiz ýagdaýynda, ýerli şikes berýän sebäpleriň (dişleriň ýiti gyalary, protezler, diş daşlarynyň çökündileri we ş.m.) bolmagy netijesinde fuzobakteriýalara we spirohetalara kesel döretmek üçin şert döredýar. Şonuň üçin hem Wensanyň ýaraly çüýreýän stomatiti köplenç agyz boşlugy saplanmadyk we arasaçylyk ýagdaýy kanagatlanarsyz bolan adamlarda döreýar.

Wensanyň stomatit keseli bilen toparlaýyn kesellemeklik (harby bölümlerde, mekdeplerde, çagalar bagynda), gatnaşyk üäti bilen däl eýsem bu ýagdaý ýaramaz durmuş şertlerinde (doly ýeterlik derejede iýmitlenmezlik, witaminleriň ýetmezçiligi, agyz boşlugynyň arasaçylyk çäreleriniň ýerine ýetirilmänligi) döreýar diýip hasap etmek bilen düşündirilýar.

Kliniki alamatlary. Köplenç ýaş adamlar (17-30 ýaşly), esasan hem erkekler keselleýar. Wensanyň ýaraly-çüýreýän stomatitini döredýän sebäpler, howanyň sowamagy bolup durýar, ol bolsa iň köpýygy-ýygydan güz-ýaz döwürleri ýüze çykýandygyny düşündirýar; bu kesel bilen keselleýänler esasan Oktýabr – Dekabr aýlary aralygynda örän kän bolýar.

Kliniki geçişi boýunça ýiti we üznüksiz görnüşleri tapawutlandyrylýar, keseliň agyrylyk derejesi boýunça ýeňil, ortaça we agyr görnüşleri bolýar. Kesel bedeniň gyzgynlygynyň 37,5-38⁰C çenli beýgelmegi bilen ýiti başlanýar. Şol sebitlerde ýerleşýän limfa düwünler ullaýar, dykyzlanýar, barmak basyp barlananda agyryly bolýar. Näsaglary kelle agyry binjalyk edýar, bedende umumy gowşaklyk peýda bolýar, agzyň nemli bardasy agyryly, iýmit iýlende, gürlände, agyry guýçlenýar, diş etleriniň ganamagy, sülekeyiň çenden aşa bölünip çykmagy (gipersaliwasiýa), agzyndan ýakymsyz ysyň gelmegi.

Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň gyzaran görnüşi bahym ýara öwrülýar. Hadysa köp halatlarda diş etlerinde başlanýar, ondan soňra nemli bardanyň beýleki meýdançalaryna girýarler. Diş etleri ýellenip, gyzarýar, çalaja degseň örän agyryly we ganaýar. Diş etleriniň gyrasynyň we dişara emzijekleriň epiteliýasy bulançak çalarýar, soňra çüýreýar. Netijede dişetleriniň gyalary kesilen ýaly gyrađeňsiz bolup görünýärler, onuň üsti ýeňillik bilen aýrylýan çalymtyk-sary kesmek bilen örtilýar. Zeperlenmäniň netijesinde dişetleri doly derejede öz kadaly ýagdaýyna gelmeýar we nädogrylygyna galýarlar. Esasan köp ýagdaýlarda aşaky sekizinji dişiň sebitleri zeperlenär, ol ýerdäki çüýreýän hadysa äň ösüntgisinden çalt dulygyň we azy dişleriň ýeňse sebitleriniň nemli bardasyňa ýaýraýar, ol bolsa birnäçe ýagdaýlarda aňň açylmazlygyna we ýuwdynjyraňda agyrynyň

bolmagyna eltýär. Ýara dulugyň nemli bardasynda uly göwrüme we çuňluga çenli (5-6 sm göwrüme) ýetip bilýär (11.15. surat). Onuň gyralary ýumşak, deň bolmaýar. Dübi çalymtyl-ýaşyl reňkli galyň çürän kesmek bilen örtülen, ýakymсыz porsy ysly, ol kesmegi aýyrlandan soň ýaranyň ganjaryp duran dubi açylýar. Ýaranyň gyralarynyň we esasy dübiniň sebtinde dykyzlanma ýok. Ýaranyň daştöweregindäki nemli barda ýellenen, gyzaran. Agyz boşlugynda ýerli şikeslendiriji sebäpleriň (dişleriň pytrap galan kökleri, dişleriň ýiti gyralary, protezler) bolmagy, agyz boşlugynyň beýleki ýerleriniň (gaty, ýumşak kentlewük, kiçi diliň ýaýy, damagyň badamy, dil) nemli bardasyny zeperläp bilýärler. Agyz boşlugynda ýara ýeketäk we birnäçe bolup, dürli göwrümde we çuňlykda bolup biler. Ýaranyň gaty kentlewükde ýerleşmeginde örän çalt çüýreme hadysa döräp nemli bardanyň ähli gatlaklaryna ýetýär we süňki açylýar. Kiçi diliň aýratyn çäklendirilen zeperlenmesi (Simanow–Plauta–Wensanyň anginasyny), düzgün bolşy ýaly bir taraplaýyn bolýar, ýöne stomatologlukmanyň amaly işinde seýrek duşýar. Ýaraly – çüýreýän stomatiti başlap 2-3 hepde geçinden soň, adat boýunça hadysanyň yzyna gaýtmagy başlanýar we ýaranyň üstüniň doly derejede bitip gitmegi bolup geçýär. Seýrek ýadaýlarda, haçanda bejergi geçirilmese ýa-da ol netije bermese onda wensanyň ýaraly-çüýreýän stomatitiniň üznüksiz görnüşi döreýär. Onda umumy alamatlar bolmaýar. Näsaglary mydama diş etleriniň ganamagy we agyrmagy binjalyk etýär, şeýlede agzynda erbet-ýakymсыz ys bolýar. Kliniki alamatlary bozulan, dişetleri duzukly-gyzaran, ýellenen, onuň ýara tutan ýerleri mydama dykyz, nemli bardanyň çürän ýerleri dişleriň aralarynda ýerleşýän, sonuň üçin agyz boşlugy bahymjak seredilip çykylanda, görünmän galmagy hem mümkin. Örän gowy üns berip agyz boşlugy gözden geçirilende we dürtgüç bilen dişetleriniň gyralary barlag edilende süňk dokumasynyň açylandygy kesgitlenýär. Diňe käbir diş etlerinde zeperlenme bolýar. Limfatik düwünleri (aşaky äňasty, äňasty aşagyndaky) Wensanyň ýaraly-çüýreýän stomatitiniň üznüksiz görnüşinde dykyzlanan, sähelça agyryly. Kesel 4-8 aýyň dowamyna çenli çekse, onda limfatiki düwünler, kikirdegi çalymdaş gatylykda bolýar.

Patogistologik barlagda ýaraly dişetiniň gyralarynda iki zolak ýüze çykarylýar: ýokary üsti – çüýreýän we çuň – çişginli (11.16. surat). Ýüzleý gatlakdaky çürän dişetiniň dokumasynda hirgiden dürli görnüşli mikroblar (kökkiber, taýajyk şekilliler, fuzobakteriýalar, spirohetalar we ş.m.) ýüze çykarylýar. Has çuň gatlaklarda esasan fuzobakteriýalar we spirohetalar bolýar (11.17 surat). Çuň gatlakda ýerleşen berleşdiriji dokuma çişginli: olar ýellenen, gandamarlar giňelen. Damarýany çişginliginiň ýellenmesinde ganyň görnüşli elementleri tapylýar. Şu çişginli zolakda zeperlenmedik dokumanyň içinde, epiteliýanyň öýjükleriniň arasynda giren, diňe spirohetalary tapmak bolýar.

Sitologik alamatlar, nemli bardanyň ýüzüniň ýarasyndan barlag üçin alnan kesmekde Wensanyň ýaraly-çüýreýän stomatitli näsaglarynda ýöriteleşdirilmedik çişgin hadysa gabat gelýär. Ilki keseliň başynda birgiden sudyrсыz massa ýüze çykarylýar, birden Neýtrofilleri edinmek (ýeňmek) esasan hem dargap çökýän ýagdaýda we eritrositler (güýçli ganakmanyň netijesinde). Keseliň ikinji döwründe, haçanda ýaralar bitip başlanda, dargap çöken neýtrofiller bilen bir hatarda dolyderejeli fagositozlaýjy öýjükler we köp makrofaglar peýda bolýar. Ýara bitme döwrüniň başlanmagy bilen ýaşajyk epitelial öýjükleriň düşegi emele gelýär, fuzobakteriýalaryň we spirohetalaryň sany azalýar. Wensanyň ýaraly-çüýreýän stomatitiniň üznüksiz görnüşinde spirohetalaryň we fuzobakteriýalaryň sany azalýar we kokkileriň (mikroblaryň) sany köpeliýär, ýöne hiç niçik bolsada fuzospirohetlar üstün çykýarlar.

Wensanyň ýaraly-çüýreýän stomatitiniň anyklanmasy esasan oňa mahsus bolan kliniki alamatlaryň esasynda we ýaranyň ýüzünden alnan suwklykda örän köp towly fuzobakteriýalar we spirohetalar ýüze çykarylýar.

Deňeşdirip anyklansy. Wensanyň ýaraly-çüýreýän stomatitini ilki bilen hökman gan kesellerinde (leýkoz, agranulositoz, ýokanç mononukleoz) duş gelýän ýaraly zeperlenmeler bilen deňeşdirmeli. Kliniki alamatlaryň tapawutlanmagy bilen bir hatarda (agyz boşlugynyň nemli bardasynyň reňkiniň solmagy, ganöýmäniň, leýkomiýa ýellenmesiniň bolmaklary, gan kesellerinde uzak wagyt-

lap diş etleriniň ganakmagy) esasy meseläniň çözgüdi bu ýagdaýda daşky damarlardaky ganyň leýkoz, agranulositoz kesellinde uýtgemegi bilen düşündirilýär. Wensanyň ýaraly-çüýreýän stomatitini allergik stomatit bilen deňeşdirilýär. Ol sorag-jogap, aryz-şikayatyň, kliniki alamatlarynyň aýratynlyklarynyň we bakterioskopik barlaglaryň esasynda geçirilýär. Wensanyň ýaraly-çüýreýän stomatiti, agyz boşlugynda simap bilen zäherlenende ýüze çykýan ýaraly-çüýreýän hadysa meňzeşdir. Egerde simap bilen zäherlenen ýagdaý duş gelse onda peşewiň düzüminde barlag edilýär we simabyň barlygy anyklanylýar. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň ýaraly-çüýreýän zeperlenmesi ýöriteleşdirlen ýokanç (mereziýel, AIYW – keselleri) keselleriň ýa-da howply domme keseliň geçişini agyrlaşdyryp bolýandigini ýadyňa salmalydyr. Şu ýagdaýda keseli kesgitlemekde ýalňyşmaz ýaly, örän gowy edip keseliň döreýşini soramaly (anamnez), hökman diňe ýerli dälde, eýsem keseliň umumy alamatlaryny hasaba almaly we zerur bolan laborator barlaglary geçirmeli (ganyň kliniki barlagy, Wessermanyň serologik reaksiýasy, sitologik, bakterioskopik, patogistologik we başgalar).

Bejerlişi. Wensanyň ýaraly-çüýreýän stomatitinde bejerginiň möçberi, esasan keseliň agyr geçişine baglylykda kesgitlenýär. Kesel köplenç ýaş adamlarda düş gelýanligi üçin, ýerli bejergi möhüm çözgide eýedir. Agyz boşlugy näçe ir we gowy päkizelenip saplansa, şonçada näsagyň ýagdaýy çalt gowlaşýar. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň gowy päkizelenmegi, şikes berýan sebäpleriň aýrylmagy, keseliň soňky geçişine we bejerginiň netijesine täsir edýär.

Ýerli bejerlişi ilki bilen ýerli şikes beriji sebäpleri, çürän dokumalary aýyrmakdan, mikroblara garşy täsir etmekden we agyz boşlugynyň nemli bardasynyň ýarabittirijilik hadysasyny sazlaşdyrmakdan ybaratdyr. Agyz boşlugynyň päkizelenip saplanmagyny agyrsyzlandyrmakdan başlanylýar. Şol maksat bilen ýüzleý ýapgy görnüşde we sanjym görnüşde piromekain, trimekain, ergini bilen agyrsyzlandyrylýar. Ondan soňra ähli mehaniki gyjyndyryjylary aýyrmaly: dişleriň we protezleriň ýiti gyalary ýylmanýar, diş daşlary we ýokyndy kesmekler aýrylýar. Kariýes boşluklaryny antiseptiki erginler bilen päkizelemelidir. Ýaraly-çüýreýän stomatitli näsaglarda ýaranyň ýüzi gowy bitýançä, pytran dişleri sogurmak gadagan, egerde zäherlenen agyz boşlugynda diş sogrusa, agyr gaýraüzülmelere (alweolit, periostit, absess, flegmona) getirip biler. Ýaranyň ýüzini çüýrän dokumalarda arasalarynda proteolitik fermentler ulanylýar: tripsin, himotripsin, fizoamidazy, dezoksipibonukleazy. Bütün agyz boşlugyny ýyjak antiseptik erginler bilen päkizelenýär (0.5%-hidrogeni peroxidi, 1% hloramini ergini, 0.06% hlorgeksidiniň ergini, 0.5% etoniýanyň ergini, 1:5000 bolan gatnaşygynda permanganat kaliýanyň ergini we başgalar. Dişeti kisejikleri, ýaranyň ýüzüni, dişara boşluklary, dişetiň asyndaky boşluklary gowysy güýçli basyşly pürküp ýumalydyr. Ilkinji sapar geleninden bütün agyz boşlugyny gowy päkizelemeli. Soňky sapar gelenlerinde her günde päkizeleniş işleri geçirmeli. Öý şertlerinde näsaglara ýyladylan antiseptiki erginler bilen çaykamak bellenýär: 3% - hidrogeni peroxidi (1-stakan suwa 2-nahar çemçesi goşulýar), 0.25%-hloramini ergini, permanganat kaliýanyň ergini (1:5000), 0.06%-hlorgeksidiniň ergini ýa-da başga antiseptiki dermanlar her 3-4 sagatdan çaykamak maslahat berilýär. wensanyň ýaraly-çüýreýän stomatitiniň ýeňil derejeli görnüşinde ýerli bejergi ýeterlik. Has agyrlaşan ýagdaýlarynda hökman umumy bejergi geçirilýär. Mikroblara garşy täsir etmek maksady bilen içmek üçin metronidazol (trihopol, flagil, klion) 0.25 gr. günde 2-gezekde 7-10 güniň dowamynda içmeli. Metronidazol dermany şeýle hem ýerli bejergi üçin ulanylýar (çürän dokumalar aýyrlanandan soň suwklandyrylan suwly hamyry ýaranyň üstüne goýulýar). Keseliň agyr ýagdaýlarynda giň göwrümlü täsir edýän entibiotikler hem ulanylýar (Bisillin-3, 300.000 ED 3 günden 1 sapar ýa-da 6 günden 1 sapar 600.000ED-den; eritromisin, oletetrin, oksitetrasiklin bir gije-gündüziň dowamyndaky möçberi 800.000-1000.000 ED 5-10 güniň dowamynda sanjym edilýär). Keseliň ähli agyrlyk derejeli görnüşlerinde B-witaminler toplumu, askorutin içmek maslahat berilýär (0.1 gr. günde 2 gezekden 10-14 günläp içmeli). Wensanyň ýaraly-çüýreýän stomatiti dogry bejerilende näsaglaryň ýagdaýlary eýýäm 24-48 sagatdan gowlanyp başlaýar, agyrylar azalýar ýada dübinde ýitip gidýär, näsaglar iýmitlenip, ýatyp bilýärler. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň ýellenmesi we gyzarmasy peselýär,

ýaranyň bitişmegi başlanýar, keseliň ýeňil derejeli görnüşinde we agyz boşlugynyň kanagatlanarly ýagdaýynda ol 3-6 günden bitişme tamamlanýar. Agyz boşlugy saplanmadyk ýagdaýda ýaranyň ýüzüniň bitmegi örän haýal geçýär. Näsagyň umumy ýagdaýlarynyň gowlanmagyndan soň we ýiti çişme hadysanyň ýitip gitmeginden soň hökman gowy edip agyz boşlugy päkizelenip saplanmaly, ol bolsa diş daşlarynyň dişleriň kökleriniň aýrylmany, kariýesli dişleriň bejerilmegi, parodont keselleriniň bejerilmegi bolup durýar. egerde agyz boşlugynda üznüksiz ýokanç ojagy galan bolsa, (dişetiniň patologik kisejigi, dişeti astyndaky boşluklaryň bolmany haçanda üçünji azy diş çykanda), ýa-da şikes ýetirýän sebäpleri (artyk, açylyp duran petikler, kariýes boşlugy, pytyran dişleriň galan kökleri, diş daşlary, hili pes protezler we başgalar) bar bolsa onda olar ýaraly-çüýreýän stomatitiniň gaýra üzülmelerine getirip biler. Agyz boşlugynyň arassaçylyk ýagdaýynyň kanahatlanarsyz bolmany, keseliň gaýra üzülmeleriniň döremegine sebäp bolup biler.

Alamatlara görä bejerilişi. Ýaraly-çüýreýän stomatit haçanda gan kesellerinde, allergik ýagdaýlarda, simap bilen zäherlenen ýagdaýlarynda duş gelse ilki bilen umumy bejergi bilen bedeniň esasy keseli bejerilýär.

Gelejegi. Kesel öz wagtynda we dogry bejerilse onuň geljegi şowly bolýar. Kesel ýiti hadysa-da geçende ýaranyň ýüzüniň bitmegi 3-6 günden başlanýar, a üznüksiz bolup geçende – birazyrak haýal başlanýar. Agyz boşlugynyň saplanmadyk ýagdaýynda birgiden şikes berýän sebäpleriň bolmany we öz wagtynda ýa-da nädogry bejerilende diş etleriniň pese düşmegi (retraksiýa) ýa-da dişetiniň daş görnüşiniň bozulmany, äň ösüntgisiniň çuň dokumasynyň (rezorbsiýa) dargap çökmegi bolupbiler. Şu utgeşmeler uzagyndan parodontyň agyz kesellerine, gaýra üzülmelerine getirip biler.

Wensanyň stomatitini geçiren näsaglar, hökman suratda 1 ýylyň dowamynda höwesli gözegçilikde saklanmalydyr.

Ilkinji gözden geçiriş 1-2 aýdan geçirilýär, ondan soňkylar – 6 aýdan.

Keseliň önüni alyş çäreleri. Agyz boşlugynyň arassaçylygyny berjaý etmekden, elmydama agyzyň saplanmagyndan, bedeniň garşylyk güýçlerini peseldýän ýokanç we başga keselleri doly derejede we özwagtynda bejermekden ybaratdyr.

11.3.3. Mereziýel keseli

Mereziýel keseli (syphilis, lues) – üznüksiz ýokanç kesel bolup, ony döredij solgun treponema (*Treponema pallida*) bolup durýar. Agyz boşlugynyň nemli bardasy mereziýel keseliň ähli döwürlerinde örgün örmeleriň we zeperlenmeleriň ýüze çykýan ýeri bolup durýar. Dogabitdi we gazanylan mereziýel tapawutlandyrylýar. Soňra döran mereziýel keselinde solgun treponema düwünçeginiň bedenine ýatgynyň üsti bilen näsag eneden geçýär. Gazanylan mereziýel keseli deriniň we nemli bardanyň üsti bilen göniden-göni gatnaşykda bolup (esasan jyns gatnaşyga) ýokuşanda döreýär ýa-da dürli serişdeleriň üsti bilen, ýokanç mikroby bolan zäherli suwklyklardan.

Ýokuşmanyň gözbaşy lukmançylyk gurallary bolup biler, şol sanda hem stomatologik, haçanda (sterilizasiýa) päkizeleniş düzgüni bozulanda. Mereziýel keseliniň ýokuşmagyna hökman şert bolmaly – ol hem deriniň ösüntgili gatlagynyň ýa-da agzyň nemli bardasynyň epiteliýasynyň sähelçe sypçyrygy – zeperlenmegi ýeterlikdir. Ýöne käbir alymlaryň hasap etmegine görä kesel dörediji mikrob zeperlenmedik nemli bardadan hem geçip bilýär diýip belleýärler. Mereziýeliň ýokuşmagy haçanda solgun treponemalar goni gana düşende bolup biler, meselem damara gan goýberlende (asma sanjymda, operasiýa döwri we ş.m.) ýa-da beýleki lukmançylyk tilsimlerde – işlerde. Lukmançylyk işgärlerine (esasan ginekolog we stomatolog) näsaglary bejerýän döwri kesel ýokuşyp biler, haçanda ginekologik we stomatologik näsaglary gözden geçiriş barlagy geçirilende, operasiýa edilende, abscessler (iriňli ojak) kesilip açylanda, parodont kesellerinde kisejikleriň gyrçama işlerinde, endodontiki we beýleki gurallar bilen seresapsyz işlenmegiň netijesinde ýokuşyp bilýär.

Keseliň ýokuşmagynyň iň howply ojagy ol hem aýdyň ýüze çykan alamatly näsaglar, ilkinji we ikilenji döwürde agzyň nemli bardasynda we jyns synalarynda zeperlenme elementleri dörende. Mereziýel keseliniň geçişiniň ütgäp durýanlygy üçin, ony häsýetlendirýän, ýüze çykýan alamatly döwüriniň çalyyp durmagy we keseliň gizlin geçýän döwüriniň, kliniki we morfologik alamatlaryň dürli bolmagy bilen keseliň dürli tapgyrlarynda ýüze çykýanlygy bilen baglylykda onuň dört döwürlerini tapawutlandyrylýar: gizlin (inkubasion), ilkinji, ikilenji we üçilenji. Mereziýeliň gizlin döwri ortaça 3-4 hepde dowam edýär.

Ilkinji mereziýel (syphilis primaria Lues I) ortaça 6-7 hepde dowam edýär, kä wagtylar bejergisiz 2-3 aýada çekýär. Ol ak solgun treponemanyň giren ýerinde agyrsyz çişginli ýellenmäniň–gaty şankryň (ilkinji mereziýel dömesi) ýüze çykmaklygy bilen häsýetlendirilýär. Gaty şankr dörap 5-7 gün geçenden soň ikilenji hökmany alamat peýda bolýar – ol bolsa gaty şankra ýakyn ýerleşen limfatik düwünler ýa-da sebitleýin skleradenit. Limfatik düwünler kikiridöwükgörnüşli–dykyz, 2-3 sm çenli görnüşli, agyrsyz, deri bilen we özara baglansykly bitişmedik, olaryň üstündäki deri üýtgedemik. Ilkinji döwrüň ahyrynda limfa düwünleriň ähli toparlary ulalýarlar (poliadenit). Şol düwünlerde treponemanyň örän güýçli köpelmegi bolup geçýär. Gaty şankr ýekelikde ýa-da 2-3 sany bolup bilýär. Köplenç ýagdaýlarda ol dodagyň gyzyly gaýmasynda, diliň nemli bardasynda, kentlewuk badamlarynda, seýrek ýagdaýda dulugyň nemli bardasynda, ýumşak we gaty kentlewukde ýa-da beýleki sebitlerde ýerleşýär. Agyz boşlugynyň nemli bardasynda hakyky ýagdaýda gaty şankryň döremegi çäklendirilen gyzarma we çişginli ýellenmäniň bolýanlygy üçin dykylanma, ölçegi boýunça ulalyp we adatça 1-2 sm göwrüme çenli ýetmek bilen başlanýar. Ondan soňra onuň merkezi bölümi çüýreýar we gyzyly-ezele reňkli, agyrsyz ýara ýa-da ýüzleý tabak-şekilli, tegelek ýa-da sürümtik görnüşde gyralary deň-tekiz galdyrylan 3 mm-den tä 1.5 sm çenli göwründe ýara döreýär. Ýaranyň esasy dübinde dykyz kikiridewük görnüşli ýellenme barmak basyp barlananda (palpasiýa) kesgitlenýär. Ýaranyň dübi deňtekiz, ýalpyldawyk, gyzyly ezele reňkli kesmeksiz ýada çalymtyk-sary “ýagly” kesmek bilen örtülen. (11.18. surat).

Seýrek bolmadyk ýagdaýlarda gaty şankryň mahsus däl görnüşi hem duş gelýär, ýagny ýokarda ýazylan hakyky görnüşinden tapawutlanýar. Şeýlelik bilen gaty şankr jaýryk, sypjyryk, ýara, dodagyň ýarasy we az kem dübiniň ýellenmegi ýaly görnüşde bolup biler. Onuň görnüşi ýerleşýän ýerine bagly bolýar. Dilde gaty şankr, güýçli çişginli ýellenmäniň bolup geçýänligi üçin onuň dübi mese-mälim daş töweregindäki dokumalaryň çäginde ýokaryk çykyp durýar we ol düňderilip goýlan okara görnüşde bolýar. Adamlaryň gasyňly dilli bolanlarynda gaty şankr gasyňlaryň ugrynda ýerleşipolar yş görnüşde bolýär. Gaty şankr agzyň burçynda ýerleşende ol kliniki taýdan, düýbi ýellenen agyz burçynyň ýarasyny (zaýeda) ýa-da salýar. Diş etinde gaty şankr ýagty-gyzyly ýara görnüşde bolýar, ol ýarymaý şekilli birnäçe dişlere ýatýar. Gaty şankryň badamlarda ýerleşmegi şu üç görnüşiň birine eýe bolup biler: ýaraly, anginapisint (amigdalit) we bileleşen (ýaraly-anginapisintliniň esasynda). Badamyň diňe bir tarapy zeperlenýär. Ol mis-gyzyly reňke eýe bolup, ulanan, dykyz, agyrsyz bolýar. Ýaraly görnüşinde edil şu esasyň ýerliginde gyzyly-ezele reňkde ýara peýda bolýar ol, süri deşik şekilli, gyralary tekiz. Ýaranyň töweregindäki nemli barda gyzaran. Bu hadysanyň geçişi agyryly duýgular bilen utgaşmagy, kä wagtylar güýçlenmegi mümkin.

Agyz boşlugynyň saplanmadyk ýaramaz, pes ideg edilende gaty şankr fuzospirohetozlar, stafilokokly ýokanç mikroblar bilen beterleşip bilýärler. Ýiti çişginli hadysanyň döremegi netijesinde mereziýel keseliniň hakyky kliniki mahsus alamatlary oçýär, agyry peýda bolýar, ýaranyň dübi iriňli ýa-da çürän kesmekli, ýaranyň çuňlygy ulalýar.

Kesel kesgitlenmesi. Gaty şankrda keseliň kesgidi ilkinji mereziýel domme çişiniň ýüzünden ýa-da sebitlerdäki ýerleşen limfa düwünlerde alnan suwklykda solgyn treponema ýüze çykarylyp, tassyklan bolmalydyr. Egerde barlag netijesiz bolsa, onda gaty şankryň ýüzünden alnan suwklykda solgyn trepanemany ýüze çykarmak üçin birnäçe sapar barlag geçirilýär, sebäbi ony ýüze çykarmaklyk ilkinji mereziýel keseliň kesgitlemesinde aýgytlaýji möhüm orny tutýar.

Ýöriteleşdirilen serologik reaksiýa (Wassermanyň reaksiýasy, çökündili reaksiýa) birneme gijiräk tassyklanylýar, ýagny diňe gaty şankr peýda bolup, 3-hepde geçenden soň. Keseliň 4-nji hepdesinden klassik serologik reaksiýa (kompliment baglaşdyryjy reaksiýa, Wassermanyň reaksiýasy, Kananyň, Zaksa-Witabskiň reaksiýasy) we imminoflüoressensii reaksiýasy durnukly tassyklanan bolýar. Şonuň bilen baglanşykda Merezýeliň ilkinji döwri şu aşakdakylara bölünýär.

- ilkinji seronegatiw, haçanda görkezilen serologik reaksiýa tassyklanmasa (otresatel); we
- ilkinji seropozitiw, gaty şankr peýda bolup 3-4 hepde geçenden soň başlanýar, bu haçanda serologik reaksiýa tassyklananda we uzak wagtyň dowamynda şol ýagdaýda galýar.

Ilkinji döwrüň ahyrynda näsaglarda umumy hadysalar ýüze çykýar: ýarawsyzlyk, çuňklerde agyry, bedeniň gyzgynynyň beýgelmegi, kelle agyry, EÇT-beýgelmegi, leýkositoz.

Deňeşdirilip anyklanşy. Ilkinji şankry şikeslendirilen ýara bilen deňeşdirmek gerekdir, onda mereziýel keseline mahsus bolan ýaranyň dübiniň dukyzlanmagy ýokdyr. Ondan başgada şikeslendirilen ýara gyjyndyrýan sebäbi aýrylandan soň bahym bitip gidýär. Gaty şankr, bokurdak badamynda ýerleşende, ol angina keselinden, birtaraplaýyn zeperlenmegi bilen tapawutlanýar, şeýle hem agyrynyň, ýiti çişginli gyzarmanyň we umumy hadysalaryň ýoklugy.

Şankr dodakda ýerleşende ony gaýtalanýan gerpesde ýüze çykýan ýara bilen deňeşdirilip anyklamak gerekdir. Gerpes keseli bolan ýagdaýynda, mereziýelden tapawutlylykda, ýara sähelçe ýellenen, gyžaran düşegiň esasynda ýerleşýär, ol agyryly we onuň jähekli sudury bolýar. Şeýle hem Gerpetik ýara çalt geçmegi bilen häsiýetlenýär (çalt ýaranyň döräp we çalt çalt bitişmegi). Mundan başgada, gaýtalanýan gerpesiň ýarasyna pagarçagyň döremegi goşulýar, bu bolsa mereziýel keselinde hiç haçan bolmaýar. Gaty şankr bilen şankrgörnüşli piodermiýanyň meňzeşligi bardyr, onuň üçin çişginlik, ýaranyň ýüzünden iriň gelmegi, agyry we onuň uzak wagytlap durmagy ýaly alamatlar mahsusdyr.

Deňeşdirip anyklanmany gaty şankr we gaýtalanýan aftoz stomatitiň agyr görnüşi bilen geçirilýär (Settonyň aftosy). Munyň tapawudy ýaranyň birden güýçli agyrmagy ýa-da gaýtalanýan aftoz stomatitde aftalaryň bolmagy, nemli bardanyň güýçli çişgin reaksiýanyň, şeýle hem kesel taryhyndan mälüm bolşy ýaly, keseliň gaýtalanýan häsiýetiniň barlygy mahsusdyr. Gaty şankryň, howyply dargan çiş bilen meňzeşligi bardyr. Deňeşdirilip anyklanşy usuly geçirilende howply çişniň ýellenmegi, ilkinji mereziýeliň çişine görä has çuňňür ýerleşýändigini hasaba almalydyr. Howyply çiş keseliniň ýarasy örän dykyz, tekizdäl, dübi sähelçe ganjarýar. Keseli anyklamak üçin meseläni çözüýän, laborator barlaglaryň netijesi bolýar ýagny – howyply çiş keselinde (kanser) öýjükleri ýüze çykarmak we mereziýelde bolsa solgun treponemalary.

Ikilenç mereziýel (syphilis secundaria, Lues II) ortaça 3-4 ýyllap dowam edýär. Hadysanyň ýaýramaklygy şonyň bilen birlikde, nemli bardanyň zeperlenmegi oňa häsiýetli görnüşde örgünler (sifilidler), bedeniň umumy ýagdaýlarynyň bozulmagy (ýarawsyzlyk, gowşaklyk, bedeniň beýgelip - peselip duran gyžgynlygy, kelle agyry we ş.m.), içki beden agzalarynyň, süňk we nerw ulgamynyň zeperlenmegi mümkin.

Agyz boşlugynyň nemli bardasy mereziýeliň şu döwründe iň amatly ýerleriniň biri diýlip belleniýär, edil täze ikilenji şeýle hemgaýtalanýan elementler. Agyz boşlugynyň nemli bardasy bilen şol bir wagtda deride hemýüze çykýar, ýöne aýratyn hem bolup bilýär. Merezýeliň ikilenji döwri üçin örän beýik ýokuşganlyk, elementleriň aýdynlygy, köplenç arzyly şikaýat duýgylaryň ýoklygy, hakyky ýada ýalan polimorfizm ýaly alamatlar häsiýetlidir. Keseliň şu görnüşinde agyz boşlugynda esasan iki sany aýratyn zeperlenmeler ýüze çykýar:

- menekli (makulez) we düzüňçejik görnüşli (papulez) örgünler.

Menekli (sifilid) örgünler köplenç ýagdaýlarda kentlewgiň ýaýjagazlarynda, tümmüjiklerinde, ýumşak kentlewde we bokurdak badamlarynda ýerleşýär. Ol gyžyl takyk çäklendirilen gyžyl mene-giň peýda bolmagy bilen häsiýetlenýär, gyžyl-mis reňkli eritema goşulmaklyga ukyply, utgemedik nemli bardadan çürt-kesik araçäklenen. Bu üýtgeşmeler bejergisiz 1-ay töweregi saklanýar.

Eritematoz mereziýelli anginy adaty kataral anginadan tapawitlandyrylýar, onda agyryly düýgylar bolýar, bedeniň gyzgynlygynyň beýgelmegi, ýellenme, agyrylaryň peýda bolmagy bel-enýär. Şeýle hem deňeşdirilip anyklanmany agyz boşlugynyň nemli bardasynyň allergik derman-laryň zeperlenmeleri bilen geçirilýär, eritematoz mereziýelli anginadan tapawutlylykda ol zeper-lenmäniň ýaýranlygy bilen-diňe bir kentlewgiň tümmüjigine we badamlara, ýaýramak, eýsem dulugyň, diliň we beýleki sebitlere hem geçýär. Dermanndan dörän kataral stomatitde agyz boş-lugynyň nemli bardasynyň awyşap-ýanyp barýanyaly düýgular, agyrynyň bolmagy bilen utgaşýar. Sebäp bolan derman serişdeleri kabul etmekden (besetmekden) aýyrlandan soň, ähli alamatlar tiz wagtyda ýitip gidýärler. Güwünçejik görnüşli (sifilid) örgünler – agyz boşlugynda iň köp ýüze çykýan ikilenji mereziýeliň görnüşü, esasan hem onuň gaýtalanýan döwri. Düwünçejik görnüşli örgünler nemli bardanyň islendik ýerinde döräp biler, ýöne köplenç ýagdaýlarda badamlarda, ýumşak kentlewde, tümmüjeginde duş gelýär, ol köplenç biri-biri bilen bileleşip uly, iri örtükli kesmeklere öwrülýär. Düwünçejikler özüni dykzlygy, tegelek görnüşde, 1-1.5 sm göwrümdäki elementleri bilen tanadýar. Olar agyrysyz, nemli bardanyň üýtgededik ýerinden çäklendirilen. Agyz boşlugynda elmydama sürtülmäniň bolmagy netijesinde, düwünçejikleriň ak-çalymytyl reňki bolýar we daşky töweregine ösmäge ýygynly. Olar örtüklere goşulyşyp, kä halatlarda agyz boşlu-gynyň nemli bardasynyň çäginde beýgelip durýar. Düwünçejigiň üstündäki örtügiň kesmegi şpatel bilen gyrylanda, sypyrylýar we onuň aşagynda gyzyl-etýaly ýarany görmek bolýar. Düwünçejigiň töwerek daşy çişgin halkaly. Düwünçejiklerde we ýaranyň ýüzünde örän köp solgyn treponemalar saklanýar. Diliň arkasynda düwünçejikleriň peýda bolan ýerinde sapak görnüşli we kömelejikler görnüşli emzijekler ýityärler we nemli bardanyň gopmak hadysasynyň (deskwamasiýa) ojagyny ýadyňa salýan elementler peýda bolýar, olar ýylmanak, öwüşginli, nemli bardanyň çäginde pese düşen çöketligi görmek bolýar (11.19 surat). Agyz boşlugynyň saplanmadyk, idegsiz ýagdaýynda düwünçejigiň ýüzi ýaralanyp ýada fuzospirohetoz bilen gaýraüzilip biler. Bu ýagdaýda kliniki alamatlary boýunça stomatit we Wensanyň anginasyny bilen meňzeşligi peýda bolýar, agyrylar we düwünçejigiň daş töwereginiň sebitleri gyzarýar. Düwünçejikler agzyň burçlarynda ýerleşen bolyp, elmydama gyjyndyrmaly şikesleriň bolmagy netijesinde, olar ösüp hatda derä hem ýaýrap bilýärler. Agyz boşlugy açylyp-ýapylanda ýellenen deri we nemli barda şikeslenýär we çuňňur, ganap duran, agyryly jaýryjaklar döreyär olar ýellenen dykz düýpli düşegiň esasynda, gaty örtük bilen ýapylan. Agyz boşlugynyň nemli bardasyndaky mereziýel düwünçejikleri Leýkoplakiýa, gyzyl ýasy-demre-wiň düwünçejigi we joklaýyn gyzyl gurt keseli bilen deňeşdirilip anyklanýar, olaryň hem ýüz üstüniň çalymytyk-ak reňki bolýandyr. Ýöne egerde mereziýel düwünçejiginiň üstündäki kesmek gyrçalanda diýseň ýeňillik bilen aýrylýan bolsa, onda Leýkoplakiýada, gyrmyzy-ýasy demrewde we gyzyl gurtda ony aýyrmak başartmaýar, sebäbi diýseň ol giperkeratozyň netijesi bolup durýar. mun-dan başgada, Leýkoplakiýada, gyrmyzy ýasy demrewiň düwünçejiginiň we gyzyl gurdyň giperke-ratoz ojagynyň dübinde ýellenme hadysasy bolmaýar, ojagyň gyalaryndada çişginli halka ýokdyr.

Mereziýelli düwünjigiň Kandidozdan tapawydy haçanda çalymytyl-ak kesmegi onuň üstünden aýyrlandan ýara açylýar, bölünip çykýan suwklykda solgun treponemalar tapylýar. Kandidozda kesmek gyrçalyp aýyrlanda nemli bardanyň gyzaryp duran üsti, kä wagytlar ýaralary açylýar. Kä bir ýagdaý-larda düwünjikli mereziýeliň, köp görnüşli-şypyljaýan eritema we allergik stomatit bilen meňzeşligi bolýar. Bu kesellerde ýaranyň dübinde infiltrat bolmaýar, agzyň nemli bardasy gyžaran, kesel köplenç umumy ýagdaýlaryň bozulmagy we has aýdyň bildirýan subýektiw düýgular bilen geçýär.

Diliň arkasyndaky mereziýelli düwünjigi deskwamatiw glossitden tapawutlandyrylýar. Ýagty-gyzyl reňkli nemli bardanyň gopan (deskwamasii) meýdançasy, onuň daşlary-ak gaýmaly bolmagy, dübüniň dykz daldigi, nemli bardanyň gapma ojaklarynyň (deskwamasiýanyň) göçmegi we keseliň üznüksiz geçmegi mereziýelli zeperlenmelerde deskwamatiw glossiti tapawutlandyrýar.

Keseliň kesgidi. Kliniki alamatlar bilen bir hatarda ikilenji döwürdäki mereziýeliň kesgidi, düwünjigiň ýüzünden alnan kesmekde solgyn treponemanyň ýüze çykarylanlygy hem-de serologik

reaksiýanyň barlygy tassyklanman bolmaly. (Wassermanyň reaksiýasy, çökgündili reaksiýa, solgun treponemany berkitmek reaksiýasy).

Üçülenç mereziýel (syphilis tertiaria, Lues III) kesel başlap 4-6 ýyl geçenden soň başlanýar. Ol bir näçe onýyllar boýy dowam edip bilýär. Keseliň şu görnüşinde agzyň nemli bardasynda we deride mereziýel düwüni(gummalar) we tümmejikli örgünler peýda bolup bilýär.

Mereziýel düwüni agyz boşlugynyň nemli bardasynyň islendik ýerinde ýerleşip bilýär, ýöne esasan köplenç gaty we ýumşak kentlewde şeýle hem dilde bolýar. Mereziýel düwüni adaty ýeke bir özi peýda bolýar (11.20 surat). Agzyň galyň nemli bardasynda, agyrsyz düwün döreýär, ol ýuwaş-ýuwaşdan ulalyp, uly ölçegli göwrüme (3 sm we has uly göwrüme) ýetýär. Ondan soň düwün ýarylyp açylýar, pahna görnüşli çuňňur ýara emele gelýär, onuň merkezi çürän (sterženli) içlikli bolýar. Ýara agyrlý, ony dykyz infiltrat gurşap alan, dykyz, gyalary deň, dübi ýagty-gyzyl, owynjajyk granulýasiýa bilen örtülen. Ýaranyň bitişmegi sünderilen ýyldyz pisint bertigiň döremegine getirýär. Bu hadysa 3-4 aýlap dowam edýär we hiç hili (subýektiv) arz-şikayat duýgulary bolman geçýär. Köplenç düwün sorulyp, aýyrylyp gidýär ýa-da onuň dykyz fibroz düwünine öwrilmegi bolup geçýär. Düwüniň ýerleşýän ýerine görä onuň kliniki alamatlarynyň dürli aýratynlyklary bolýar. Dilde mereziýel düwünli zeperlenme, ýaha aýratyn düwün görnüşli döremeler bilen (düwünli glossit), ýada ýaýraň-sklerozirleýjili glossit görnüşde geçip bolýar, bu bolsa mereziýel keselinde agyz boşlugynyň nemli bardasynyň iň agyr görnüşli zeperlenmeleri bolup durýar. ilki başda diliň galyň ýerinde ýaýraň infiltrasiýasy bolup geçýär, esasan hem plazmatik öýjükler bilen, şokaryň netijesinde dil ulalaýar, özem hiç hili düwün döremeýär. Dil dykyz, emzijekleri ýylman bolýar. Şonuň netijesinde infiltrat bertik dokuma öwrülýär, ýuwaş-ýuwaşdan dartylýar dil onuň kiçelmegine getirýär. Diliň arkasynda örän agyryly keşjagazlar, jaýryklar, çuň (trofiki) ýara peýda bolýar, onuň gyalary howyply çişe (malignizasiýa) geçipbilýär. Dil örän dykyzlanýar, onuň hereketlenmegi çäklenýär. Haçanda düwün gaty kentlewde ýerleşende hadysa örän çalt süňk dokumasyna we süňküsti gatlagga geçýär, süňkiň çüýremegi onuň (sekwestrasiýasi) bölklenmegi, giň göwrümli oýuklar, gaty kentlewgiň deşilmegi ýüze çukýar.

Anyklanşy. Mereziýeliň üçülenji döwründe tümüjiklerden we düwünlerden bölünip çykýan suwklyklarda solgun treponemany ýüze çykarmak örän kyn bolýar. Şonuň üçin üçülenji mereziýeli anyklamakda esasy meseläni çözüň immunoflüoressensiýa (RIF) reaksiýasy we solgun treponemalary berk saklamak reaksiýasyny takyklamak(STBR) bolup durýar, ol 100% - ýagdaýda görkezijileri tassyklaýar. Wassermanyň we çökgündilik reaksiýasy mereziýeliň üçülenji döwründe näsaglaryň 50-80%-de barlygy tassyklanýar.

Deňeşdirilip anyklanşy. Mereziýel düwünini çiş we miliar-ýaraly inçe kesel bilen deňeşdirilýär.

Tümmejikli mereziýel agzyň nemli bardasynda, düwünli mereziýele garaňda ýygy-ýygydan duş gelýär. Tümmejikler hem, edil şol düwünjik ýaly agzyň nemli bardasynyň islendik ýerinde peýda bolup bilýär, ýöne köplenç dodakda, aň süňkiniň ösüntgisinde we kentlewde. Tümmejikli mereziýel agyz boşlugynyň nemli bardasynda agyrsyz, dykyz, gögümtil-gyzyl reňkli tümmejik-görnüşde bolýar. Olar toparlaýyn ýerleşmäge ukyply, ondan soňra örän bahym dargap pese çökýänler we ýaranyň peýda bolmagyna getirýär. Ýara bitenden soň gödek bertik döreýär.

Üçülenji mereziýel sebitleýin limfatik düwünler, agyz boşlugynyň hadysasyny duýman hem bilýär we haçanda ikilenji ýokanç mikrob goşulanda mahsusdäl (reaksiýa) duýgyrlyk berip biler. Tümmejikli mereziýeliň dňeşdirilip anyklanşy gyzylgurt inçekeseli bilen geçirilýär. Onuň üçin keseliň has haýal geçmegi, bir näçe ýyllap bolmagy hasýetlidir; dykyzlygy ýumşak bolýar. Gyzylgurt inçekeselindäki tümmejigiň dargap, ýüze çykan ýarasynyň gyalary deň däl, ýumşak bolýar.

Bejerlişi. Mereziýelli näsaglaryň bejerlişi ýöriteleşdirilen wenerologik bejeriş hassahanalarda geçirilýär.

11.3.4. Inçekesel.

Inçekesel – üznüksiz ýokanç kesel, ony döredýän gyjyndyryjy inçekeseliň mikrobakteriýasy (Kohyň taýajygy) bolup durýar.

Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň we dodagyň gyzyly gaýmasynyň inçe keselli zeperlenmeleri, adatça ikilenji bolup durýar we olar haçanda inçe kesel hadysasy öýkende, limfatik düwünlerde ýa-da süňkde bar bolanda döreýär. Inçe keseliň mikrobakteriýasy agzyň nemli bardasyna köplenç ýagdaýlarda ganyň ýada limfanyň ugry bilen ilkinji inçekesel ojagyndan düşýär. Agzyň nemli bardasynyň, ynamly aýdyň dürnuklylygynyň bolmagy, inçekeseliň mikrobakteriýalarynyň köpelmegi üçin amatsyz ýer (sreda) bolup durýär. Düzgün bolşy ýaly, olar onuň üstünde çalt ölýärler. Agyz boşlugynda ilkinji inçekesel uly adamlarda amaly taýdan duşgelmeýär, örän seýrek kiçi çagalarda bolýar.

Agyz boşlugynyň nemli bardasynda we dodagyň gyzyly gaýmasynda ikilenji inçekesel ýokanjy, adatça inçekeldäki gyzylygyt tumşygy we miliar – ýaraly inçekesel görnüşinde ýüze çykýar. Örän seýrek ýagdaýda skrofuloderma ýüze çykmagy mümkin.

Adaty gyzylgurt (lupus Vulgaris, inçekeselli gyzylgurt). Bu agyzyň nemli bardasynyň we dodagyň gyzyly gaýmasynyň inçe keselli zeperlenmeleriniň arasynda iň köp duş gelýän keseldir. Inçekeselli gyzylgurtda agzyň nemli bardasynyň zeperlenmesi, düzgün bolşy ýaly, deriniň zeperlenmeleri bilen bilelikde duş gelýär. Inçekeselli gyzylgurtyň örän köp duş gelýän ýeri, ýüziň derisinde bolup, ol takmynan näsaglaryň 75%-ni zeperleýär. Örän köp ýagdaýlarda ýokarky dodagyň gyzyly gaýmasy zeperlenýär, bu bolsa burnyň dersinden hadysanyň aşaklygyna ýaýramaklygynyň netijesidir. Ondan soňra hadysa köplenç agyz boşlugynyň nemli bardasyna hem ýaýraýar. Kä halatlarda aýratyn diňe ýokarky dodagyň gyzyly gaýmasynyň zeperlenmeleri duş gelýär. Gyzylgurt hadysasy agzyň nemli bardasynyň ýada dodagyň gyzyly gaýmasynyň islendik ýerlerini zeperläp bilýär, ýöne has mahsus duş gelýän ýeri; ýokary dodagyň nemli bardasynda, ýokary äňň ösüntgi süňkinde alyn dişleriň sebitinden, gaty we ýumşak kentlewkdä bolýar. Inçe keseliň bu görnüşiniň ilkinji elementleri tümmüjik bolup durýar, ol öz boluşy çäklendirilen, ilki başda ýasy, agyrsyz döreme ýüze çykýar, onuň ululygy 1-3mm göwrümde, görnüşi ýumşak, gyzyly ýada sarymtyl-gyzyly reňkde bolýar.

Tümmüjikler daştöwerege ösmeklige we goňşy elementler bilen goşluşmaga ýykgytnly, ol bolsa dürli ölçegli we sudyrly örtülen kesmek emele getirýär, onda aýratyn tümmüjikler tapawutlanýar. Örtülen kesmegiň merkezi diýeseň ýeňillik bilen dargaýar, ol ýumşak, gyralary gemirlen ýaly ýara öwrülýär. Ýara ýüzleý pes agyryly, dübi sarymtyk ya-da sarymtyk-gyzyly kesmek bilen örtülen, käte ösýän granulýasiýa dokumanyň bolmagy – böwürüsleni ýatladýar. Inçekesel gyzyly gurt üçin häsiýetli alamat-almanyň goýytmagy we dürtgüç bilen barlag etmek bolup durýar. tümmejigi okuw-esbap aýnalygy bilen basylanda gyzyly reňklenme, ol bolsa daştöwerekdäki damarlaryň giňemeginde bolýar we tümmejigiň ilkinji elementleri gowy görünýärler–ol sarymtyk–mele ýada düwünler şem görnüşli reňkde, almanyň goýutmagynyň reňkini ýadyňa salýan (almanyň goýytmakly alamaty). Egerde dümmejigiň üstünden düwünli dürtgüç bilen basylanda, onda ol ýeňillik bilen içine opyrylýar (Pospelowyň alamaty), bu bolsa esasan tümmejikdäki elastik we kollagen süýümleriň dargamagy bilen düşündirilýär. Hadysa haçanda alweolýar ösüntgisiniň nemli bardasynda ýerleşende dişara germewleriň süňk dokumalary dargaýar, dişler yrgyldap we gapýarlar. Ýara dodagyň gyzyly gaýmasynda ganjarmak – iriňli gaty kesmek bilen örtülen. Şonuň bilen baglanyşykda zeperlenen dodak güýçli ýellenýär, göwrümi boýunça ulalýar, onda agyryly jaýryklar ýüze çykýar. Hadysa bolup geçenden soň bertigiň yzy galýar. Egerde hadysa, ýarasyň, ýaralanman geçen bolsa, onda ýylmanak çörek (atrofiki) bertik emele gelýär. Ýara bolan ýerdäki bertik dykyz, gödek we ol nemli bardany aşakda ýatan dokumalar bilen bitişdirýär. Bertikde gaýtadan tümmüjegi döremegi häsiýetlidir. Gyzylgürt ojagyň dodakda ýerleşenligi üçin ol onuň görküniň bozulmagyna getirýär, onuň netijesinde adamyň iýmitlenmegi kynlaşýar, gurleýşi üýtgeýär. Dodaklaryň ikisi

hem zeperlenende kiçi agyz (mikrostoma) döremegi mümkin. Inçekeselli gyzylgurt tumşygynyň geçişi üznüksiz bolýar. Bejergi geçirilmese hadysa kesgitlenmedik uzak wagyt dowam edip biler, bertiklerde täze tümmejekler ýüze çykýar. Inçekeseldäki gyzylgurt tumşygy beze çişginligi, kandidoz bilen gaýraüzülip bilýär. Agzyň nemli bardasynda gyzylgurt 1-10%-ýagdaýda howyply çiş (lýupus karsenoma) döredýär.

Anyklansy. Hakyky ýagdaýda, inçekeselli gyzylgurdyň anyklanmagy kynçylyk döretmeýär. Manty (reaksiýasy) – barlagy köp ýagdaýlarda tassyklanylýar. Ýaradan bölünip çykýan suwklykdan, düzgün bolşy-ýaly inçekesel mikobakteriýalary tapylmaýar. Gistologik barlagda birleşdirji dokumanyň torly gatymda tümmejik kesgitlenilýär, ol Pirogow-Langhonsanyň mähnet öýjüklerinden, plazmatik, epitelioid öýjüklerden ybarat bolup, limfasitlerden gala ýaly gabawlanan. Karioz çüremekligi bolmaýar ýada örän azajyk bolýar. Elastik we kollagen süýümleri mahsus bolan infiltrat zolagynda dargan. Infiltratyň sebitlerinde we onuň daştöwereginde köp sanly gan damarlary giňän, şol sanda hem täze döränlerde.

Deňeşdirilip anyklansy. Inçekeselli gyzylgurt tumşygyny üçülenji mereziýelde ýüze çykýan tümmejikler bilen deňeşdirilýär. Mereziýel tümmejikleri inçekeselli gyzylgurta garaňda, öňa görä has uly, olar köp dykzlygy bilen tapawutlanýarlar. Mereziýelde ýaranyň gyalary deň, dykyz, a inçekeselli gyzylgurtda – ýumşak, gyalary gemirlen ýaly bolýar. Inçekesel gyzylgurtdan mereziýeliň tapawudy bertikleriň ýüzünde gaýtadan örgünler ýüze çykmaýar. Düwmeli dürtgüç bilen barlananda we almanyň goýutmak alamatlary mereziýelde bolmaýar.

Surat 11.21. inçekesel ýarasy. Gyalary ýellenen deň bolmadyk ýara.

Miliar – ýaraly inçekesel (tuberculosis miliaris ilcerosa).

Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň miliar-ýaraly inçekeseli seýrek duşýar. Öýken ýada bokurdak inçeseleriniň agyr görnüşi bilen ejir çekýän näsaglarynda ýüze çykýar, bu bolsa köp mukdarda gakylyk bilen inçekeseliň mikobakteriýalary bölünüp çykmagy bilen utgaşýar. Bedeniň durnuklylygynyň peselmegi netijesinde şeýle näsaglarda inçekeseliň ýokanç mikroblary ýeňillik bilen nemli barda girýarlar we hiç hili päsgelsiz köpeliýarler, ýaraly hadysany döredýär. Esasan hem mydama şikeslenýän dulugyň nemli bardasynyň meýdançasý, dişleriň gysylyşýa zology, diliň gapdal we arka ýüzü, ýumşak kentlewük, agyz boşlugynyň dübi zeperlenýarler. Adatça 1-3 ýaralar döreýär. Inçekeseliň mikobakteriýalaryň giren ýerlerinde tümmejikler peýda bolýar olaryň göwrümi mäsini ulylygynda, çalymytyl-gyzyly reňkde, olar örän çalt ownyk iriňli haltajyga (mikroabsseslere) öwrülýarler we ýarylyp –açylýarlar, hem-de örän agyryly, owynjak, ýüzleý ýarajyklar döredýarler. Ýuwaş-ýuwaşdan daş töwerege ýaýrap ulalýarlar, köplenç bir meňzeş ýakynda ýerleşýän ýaralar bir-biri bilen goşylyşýarlar, kä wagytlar olara 2-3 sm göwrüme ýetýarler (11.21. surat). Şolar ýaly ýaralar adatça çuňdäl, nädogry görkibolýar; oýulan, gyalary gemirlen ýaly, ýiti agyryly. Ýaranyň dübi sarymtyk-çal kesmek bilen örtülen, birazyrak bölünip çykýan iriňli, sähelçe ganaýar, dargamadyk tümmejikleriň hasabyna onuň däneli görnüşi bolýar. Ýaranyň dübinde we töwereginde owynjak saryja tegmiltler (ownyk abscessler) ýüze çykarylýar – ol Treliň dänesi diýip atlandyrylýar. Ýaranyň daş töwereginde çişme hadysasy azowlak bolýar. Sebitleýin limfa düwünleri ilki başda barmak basylyp barlananda kesgitlenmeýär, soňra ulalýarlar, dykyzlanýarlar, agyryly bolýarlar. Dilde ýada geçiş gasynda ýaralar çuňňur, agyryly jaýryk görnüşe eýe bolýar. Ýaralaryň diş etinde ýerleşmeginde ýumşak dokumany zeperlemekden başgada, periodontyň we süňkleriň dargamagy mümkin, onuň netijesinde bolsa dişleriň yrgyldaşyp gaçmeklary mümkin.

11.22. Surat. İnçekesel ýaradan alnan kesmekli çyrşak.

Näsaglaryň umumy ýagdaýy örän ejir çekýär: horlanýandygy, çenden aşa derlemeklik, demigysma, bedeniň gyrgyznlygynyň beýgelmegi, sülekeyiň köp bölünip çykmagy (gipersaliwasiýa) ýüze çykýar. Leýkositar formulanyň ütgemegi, EÇT-niň beýgelmegi bellenyär. Ýaranyň ýüzünden gyrçalyp alnan kesmegi sitologik barlag edilende Pirogow-Langhansyň (11.22. surat) mähnet öýjüklere we epitelioid öýjüklere ýüze çykarylýar. Bakterioskopik barlagy geçirilende Kohyň basillalaryny görmek bolýar (Sil-Nilsen boýunça boýag edilende).

Deňeşdirilip anyklanşy. Mereziýeliň düwünli ýarasy bilen geçirilýär, onuň miliar-ýaraly inçekeselden tapawdydy ol agyrsyz, oýulan görnüşde, gýralary dykyz ýasyjak pisintli. İnçekeselli ýarany şeýlede Wensanyň ýaraly çüýreýän stomatiti şikeslenen, trofik we howyply çiş ýarasy bilen deňeşdirmek zerurdyr.

Keseliň kesgidini çözüň esasy sitologik we bakterioskopik barlaglar bolup duryar.

Bejerlişi. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň inçekesel bilen zeperlenmeleri umumy inçekesel ýokanjynyň ýüze çykmalary bolanlygy üçin, näsaglaryň umumy bejergisi ýöriteleşdirilen hassahanalarda, inçekeseliň önüni alyş merkezlerinde geçirilýär. Ýerli bejergiler şikeslendirýän sebäpleri aradan aýyrmaklyga, dişleriň gaty dokumalaryny we parodontny bejermekligi ugrykdyrlan bolmalydyr. Şeýlede agyz boşlugynyň nemli bardasy antiseptik we agyrsyzlandyryjy dermanlar bilen päkizelenip çätkamaklyk we ýapgy görnüşde ulanylýar.

11.3.5. Kandidoz (Agyz boşlugyň nemli bardasynyň köpüklemesi)

Kandidoz (candidosis) – bu kesel şertli – patogen mikroblar bolan kömelejik güberçeklerini dörediji, Cadida maşgalasyna degişli – köplenç Candida albi – çansyň kämahallar Candida tropikalisiň ýada başga görnüşleriniň gatnaşmagynda döreyär.

Agzyň nemli bardasynda dürli görnüşli kömelejik güberçeklerini dörediji mikroblar ýaşaýarlar. Patologik üýtgeşmeler esasan köplenç Candida albiçans, Candida rtopiçalis, Candida pseudotropiçalis, Candida krusei, Candida guillermi ýaly mikroblerden döreyär. Agyz boşlugynda Kandidozlaryň ýerleşmegi her dürlidir: nemli bardanyň dürli ýerlerinde, karioz boşlugynda, kök akabalarynda bolup bilýär. Candida albicans adamyň agyz boşlugyndaky hemişe kadada bolýan (rezident) mikrobarynyň wekili bolup, olar az mukdarda hem-de hereketsiz halatynda 50-70% adamlaryň kandidoz keseliň kliniki alamatlarynyň bolmadyk ýagdaýlarynda duş gelýär. Olar şeýle hem sagdyn deriniň üstünde bolup bilýärler. Candida albiçans kömelejik güberçegini dörediji mikrobaryň görnüşine degişlidir. Ol süri böwrek ýaly güberçekleýän 3-5 mkm göwrümlü öýjüklerden ybarat. Kömelejik görnüşli mikroblar “tursy” sredany (pH 5,8-6,5) gowy görýär we beloklary, lipidleri (ýaglar), uglewodlary dargadyan köp sanly fermentleri bölüp çykarýar.

Döreyşi we sebäpleri. Candida maşgalasyna degişli kömelejikleriň patogeli ukybynyň ýüze çykmalary, esasan mikrobaryň ýagdaýyna bagly bolýar. Soňky ýyllardaky ylmy barlaglaryň netijeli görkezijilerine baglylykda, kandidozyň döremeginde goraýyş ulgamynyň gowşamaklygy esasy oryny tutýar. Kandidoz keseli adaty köpüräk ýa-da birazrak goraýyş güýçleriniň ýetmezçiliginde

ýada goraýyş ulgamynyň deňagramlygynyň bozulmagy esasynda döreyär. Kandidozyň döremegine agyr çylşyrymly keselleriň ýardam bermegi mümkin: howyply täze döremeler, AIY – ýokanjy, inçekesel, içki mäs ulgamynyň keselleri (Süýji kesel, gipotireoz, gipoparatireoz, böwrek üsti mäsleriň gipo we giper junksiýasy). Aşgazan-ıcege ýollarynyň keselleri, aýratyn hem aşgazan şiresiniň turşulygynyň peselmegi agyz boşlugynyň nemli bardasynda köplenç ýagdaýda kandidozyň döremegine esaslandyrýar. Süýji keselinde uglewodlaryň alyş-çalyş hadysasynyň bozulmagy, kandidozyň döremegi üçin amatly şert bolup durýar. Şonuň üçin hem agzyň nemli bardasynyň kandidozy, seýrek bolmadyk ýagdaýda alamatsyz geýan süýji keseliň birinji kliniki görkeziji alamaty bolup durýar. üznüksiz kandidozyň ähli görnüşlerinde aýratyn hem gaýtalanýan görnüşinde süýji keselini aradan aýyrmak üçin hökmany süratda ganyň düzüminde süýjiniň barlygyny, ýoklygyny anyklanmalydyr. Agyz boşlugynda kandidozyň döremegine kortikosteroid dermanlaryň uzak wagytlap ulanylmagy ýardam berýär, sebäbi olar bedeniň goraýyş ulgamyny basyp peseldýär we kömelejik güberçegini dörediji mikroblaryň kesel dörediji ukybyny güýçlendirýär. Antibiotik dermanlaryň giňden ulanylmagynyň netijesinde, soňky ýyllarda agyz boşlugynyň nemli bardasynda kandidozyň duş gelmeginiň sany birneme köpeldi. Uzak wagytlap antibiotikler kabul edilende, agyz boşlugynda hemişe kadada bolýan mikrofloralaryň düzümi bozulýar–disbakterioz emele gelýär. Kadada hemişe bolýan mikroflora ejizlenýär-asgynjaklaşýar we şertli – patogen mikrob Çandidalaryň kesel dörediji ukyby birden çalt beýgelýär we olar agzyň nemli bardasynda kesel döredýärler (superýokançlar, autoýokançlar). Şular ýaly täsiri uzak wagytlap mikroblaragara ulanylan dermanlar hem berip bilýär (trihopol, hlorgeksidin, sangiwiritrin we başgalar).

Agyz boşlugynda disbakterioz bilen bir hatarda antibiotikler şeýlede içegede disbakteriozy emele getirýär, onuň netijesinde bolsa B,C, PP topar witaminleriň ýetmezçiligi we bolmazlygy (gipo we awitaminozlar) ýüze çykýar, ol bolsa öz gezeginde agzyň nemli bardasynyň funksional ýagdaýyna ýaramat täsirini ýetirýär (olar kandidoz ýokançlaryň ýokuşmagyna has golaý ýykgnly bolýarlar).

Kandidozyň döremeginde agzyň nemli bardasynda we onuň goraýyş güýçleriniň ýagdaýyna uly üns berilýär. Kandidozyň ýüze çykmagyna agzyň nemli bardasynyň ýiti we üznüksiz şikeslenmeleri (dişleriň ýiti gyralary, hili pes protezler, diş täçleriniň dargamagy we ş.m.) ýardam berýärler. Agyz boşlugynyň nemli bardasy bilen uzak wagytlap gatnaşykda bolan, akril plasstmassalardan taýarlanan protezleriň ýokary duýylyk (allergik) täsiriniň barlygy takyklyan. Üznüksiz şikeslenmeler agzyň nemli bardasynyň durnuklylygynyň pese düşürmegi netijesinde kömelejik güberçegini dörediji Çandidalaryna ýeňillik bilen girmäge mümkinçilik berýär we onuň keselini döredýär. Mundan başgada Çandidalar akril plassmassalardan ýasalan aýrylyp goýulýan protezleriň üstünde gowy ösýärler, hemde proteziň astyndaky nemli bardanyň üznüksiz çişmeleriniň saklanmagyna goldaw berýär.

Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň kandidozy bilen köplenç emdirilýän çagalar we uly ýaşly adamlar aýratyn hem, üznüksiz agyr geýan keselli bedeni gowşanlar zeperlenýärler. Kömelejik güberçegini dörediji mikroblar bilen täze dogan çaga eneden dogurma ýollarynyň üsti bilen geçende zäherlenip biler.

N.D.Şeklakobyň toparlara bölünişi boýunça şu aşakdakylara bölünýär:

- nemli bardanyň, deriniň we dyrnagyň ýüzleý kandidozy;
- çagalarda üznüksiz ýaýraň (granulematoz) kandidoz;
- wisseral (ulgamlaýyn) kandidoz.

Köplenç kandidozyň ýüzleý görnüşi duş gelýär. Agzyň nemli bardasynyň kandidozy aýratyn öz başyna ýada beýleki nemli bardalar we deri bilen bilelikde ýüze çykyp bilýär.

Kä halatlarda, ýaramaz sebäpleriň bolmagynda, esasan hem öýjükleriň goraýyş güýçleriniň ýetmezçiliginde, şeýlede öz wagtynda we ýeterlik derejede bolmadyk bejergide, nemli bardanyň

kandidozy ýaýraň görnüşine göçmegi mümkin. Bu bolsa bedeniň içki synalaryny zeperläp bilýärler, onuň gelejekdäki maglumatlary ýakymysz.

Kliniki alamatlary. Agyz boşlugynyň nemli bardasynda kandidozyň ýüze çykmalary dürli-dürlidir we ol adamyň ýaşyna, goraýyş ulgamynyň ýagdaýyna, çylşyrymly iç keselleriň bolmagyna, kabul edilen dermanlara (antibiotiklere, kortikosteroidlere) hem-de beýleki sebäplere bagly bolýar. Kliniki geçişi boýunça agzyň nemli bardasynyň kandidozynda ýiti we üznüksiz görnüşleri tapawutlandyrylýar. Ýiti kandidoz köpükleyän görnüşde ýa-da ýiti otrofik kandidoz görnüşde geçip bilýär. Üznüksiz kandidozyň hem iki sany kliniki görnüşü bolýar: üznüksiz giperplastik we üznüksiz atrofik.

Ýiti köpükleyän kandidoz (Candidosis. acuta, s.soor).

Agzyň nemli bardasynda iň bir köp duş gelýän kandidozyň görnüşü. Emdirilýän ýaş çagalarda ýiti köpükleyän kandidoz ýygy-ýygdydan düş gelýär we beýlekilere görä ýeňil geçýär. Uly adamlarda ýiti kandidoz köplenç haýsydyr-bir umumy agyz iç keselleri bilen bilelikde ýüze çykýar: mysal üçin, süji kesel, gan keselleri, witamin ýetmezçiligi (gipowitaminoz), howyply täze çişler we ş.m. Esasan köp ýagdaýlarda diliň arkasynyň, dulugyň, kentlewgiň, dodagyň nemli bardasy zeperlenýärler. Agzyň nemli bardasy ýagty gyzaran, gury. Gyzaran nemli bardanyň düşeginde uýan süýdi ýada çekizäni ýatladýan ak kesmek bolýar. Kesmek nemli bardanyň deňinden beýikde galyp durýar we keseliň başynda kesmek gyrçalanda ýeňillikbilen aýrylýar. Ondan soň gyzaran, sähelçe çişen, ýylmanak üsti açylýar (11.23. surat). Keseliň agyrlaşan, ötüşen ýagdaýlarynda kesmek has dykyzlanýar we kynlyk bilen aýrylýar.

Näsaglar agyz boşlugynyň awyşap-ötmegine, ýitiiýmitleri iýlende agyrynyň ýüze çykmagyna, kesmegiň emele gelmegine arz edýärler. Ýiti kandidozly glossiti deskwamatiw glossit bilen deňeşdirmek gerekdir. Onda diliň arkasynda epiteliýanyň gopan (deskwamasiýa) ýerleri peýda bolýar, deriň arkasynda mydama epiteliýa ýiti kandidozly stomatiti Leýkoplakiýa we gyrmyzy ýasy demrew bilen deňeşdirmek zerurdyr. Olarda, giperkeratozyň bolmagy netijesinde nemli bardanyň ýüzünde agymtyl örtük we düwünjikler ýüze çykýar, şonuň üçin hem olary gyrçap aýyrmak mümkin däl. Kandidozy şeýlede ýumşak leýkoplakiýa ýa-da ak ýumşak newus bilen deňeşdirilýär. Onda zeperlenen ojak göniden-göni dişleriň gysylyşýan zolagynda we dodagyň nemli bardasynda ýerleşýän. Ýumşak leýkoplakiýada nemli bardanyň reňki zeperlenen sebitde agymtyl-çal bolýar, onuň üsti бүдир-сүдир, дүз болмаýар, көп санлы оwynjak ýаралар, сypçырыklar peýda bolýar. Keseliň gutarnykly kesgidi bakteriologik barlaglaryň esasynda goýulýar.

Ýiti atrofik kandidoz (candidosis acuta atrophica) örän agyryly, awyşap ötyär duýgylar we agyz boşlugynyň guramagy bilen häsiýetlenýär. Nemli barda gyzaran, gurak. Kesel dilde duş gelende onuň arkasy böwürslen-gyzyl reňkde, gyry, ýalpyldawyk, sapak görnüşli enzijekler kiçelen (atrofirlenen) bolýarlar. Kesmek bolmaýar ýada çuň gasynlarda saklanýar. Ol kynlyk bilen aýrylýar we дүрленен epiteliýadan hem-de көп санлы көмеlejik гүберçegini дөредiji Candida maşgalasyna degişli mikroblardan ybarat.

Ýiti atrofik kandidozy aýyrylyp goýulýan plasstmassa protezleriň allergik düýgyrlygy bilen deňeşdirilýär.

Bu ýagdaýda kliniki taýdan agzyň nemli bardasynyň üýtgemegine gözegçilik etmek we bakterioskopik barlaglar möhüm oryny tutýar. Ýiti kandidozly näsaglaryň umumy ýagdaýlary ejir çekmeýär: bedeniň gyzgynlygy ütgemedik, limfatik düwünleri barmak basyp barlananda kesgitlenmeýär.

Üznüksiz giperplastik kandidoz (candidosis chronica hyperplastica) agzyň gyzaran nemli bardasynda galyň gatly, berk oturan düwüne meňzeş kesmegiň döremegi bilen häsiýetlendirilýär. Onuň üsti бүдүр-сүдүр, berk seplenен. Adatça kesmek diliň arkasynda, kentlewde ýerleşýär. Kesel dilde ýerleşende, köplenç rombşekilli glossite mahsus bolan sebitler zeperlenýär. Üznüksiz giperplastik kandidozyň kentlewükde emzijek ösüntgili (gipeplaziýa) görnüşü bolýar. Keseliň uzak wagytlap, gyngysyz geçýän ýagdaýlarynda kesmek fibrin bilen siňdirlen bolýar, sarymtyl-çal örtük peý-

da bolýar, ol aşakda ýatan nemli barda bilen berik seplenlen. Kesmegiň ýüzi şpatel bilen gyrçalanda örän kynlyk bilen aýrylýar, ondan soň gyzaryp, ganap duran ýaraly ýüzi açylýar. Näsaglar agyz boşlugynyň guramagyna, awyşamagyna, ýara barbolanda – onuň agyrmagyna arz edýärler!

Kandidozyň bu görnüşini Leýkoplakiýa we gyrmyzy ýasy demrew bilen deňeşdirilýär.

Üznüksiz atrofiki kandidoz (candidosis chronica atrophica) bu keselde hem agyz boşlugynyň guramaklygy, awyşamaklygy, aýrylyp goýulýan protez dakynanda agyrynyň bolmagy ýüze çykýar. Proteziň oturjak ýerine gabat gelýan nemli bardanyň meýdançasý gyzaran, çişginli, agyryly bolýar.

Üznüksiz atrofik kandidoz adamlaryň uzak wagtlap aýyrylyp-goýulýan plasstmassa protezleri dakynanda, köp ýagdaýlarda esasan hem proteziň aşagyndaky nemli bardanyň zeperlenmegi bilen häsiýetlendirilýär (gyzarmagy, ýaranyň, papillomatozyň ýüze çykmagy). Şonuň bilen birlikde mikotik zaýeda we atrofik kandidozly glossit bilelikde duşgelyär. Olarda diliň arkasy böwürslen – gyzyl reňkde, gury, ýalpyldawyk, onuň sapak görnüşli emzijekleri çöküşen (atrofirlenen). Agymtyl-çal kesmekler köp bolmadyk möçberde diňe diliň çuň gasynlarynda we gapdalky ýüzlerinde bolýarlar. Kesmek kynlyk bilen aýrylýar. Mikroskopyň astynda barlag edilip göründe onda Candida maşgalasyna degişli bolan kömelejik sporlar we meseleler ýüze çykarylýar. Bu üçem alamatlar (kentlewgiň, diliň we agyz burçynyň çişmeri) atrofik kandidoz stomatit üçin, şeýle bir häsiýetli welin, hatda kesel anyklamakda beýle bir kynçylyk döretmeýär.

Deňeşdirilip anyklamany gyrmyzy ýasy demrew, akril plastmassanyň täsirinde dörän allergik stomatit, dermandan dörän stomatitiň dürli görnüşleri, merejiýel düwünçejigi bilen geçirilýär.

Agyz burçynyň jaýrykly mikotik (hamyrmaýaly) çişmesi.

Bu göniden-göni uly ýaşy adamlarda duş gelýär. Esasan nädogry protezleriň nädogry goýylmagy netijesinde dişleriň gysylyşmasyndaky beýikliginiň peselmeginde, dişleriň gaty dokumalarynyň sürtilmesinde ýa-da dişlerini ýok bolmagynda ýüze çykýar (11.24. surat).

Agyz burçynda çuň gasynlaryň bolmagy we mydama sülekeý bilen şol ýerleriň derisini ölöp sür-tüp durmagy bilen agyz burçynyň kandidozly çişmesiniň döremegi üçin amatly şertleri döredýärler. Näsaglar agyz burçlarynyň awyşamagyna, agyrýandygyna arz edýärler. Bu kesel agzyň burçlarynda çal, açyk-dury teňňejikleriň, näzijek örtükleriň ýa-da kesmekleriň bolmagy, onuň ýeňillik bilen aýryl-ýandygy, ony sypyryp aýyrlandan soňra gury we sähelçe cyglanýan ýaralaryň ýa-da jaýryklaryň ýüze çykýanlyklary bilen häsiýetlenýär. Bu hadysa köplenç iki taraplaýyn bolup we ol deri gasynynyň çäk-lerinde ýerleşýär. Agyz burçynyň zeperlenmesi bilen bir hatarda hadysa dodagyň gyzyl gaýmasynyň nemli bardasyna geçip bilýär, şonuň netijesinde kandidozly heýlit döreýär. Ol gyzarma, ýellenme, çalymtyl reňkde teňňejikleriň bolmagy we owynjak keseligine ýerleşen jaýryjaklaryň bolmagy bilen häsiýetlenýär. Dodagyň gyzyl gaýmasy dartylanda agyry ýüze çykýar.

Agyz burçynyň jaýryjakly mikotik çişmesini Streptokokkly agyz burçynyň jaýryjakly (zaýeda) çişmesi bilen deňeşdirilip anyklanýar. Onuň üçin şypyljama alamatynyň çenden aşa bolmagy, gyzarmagyň deri gasynynda geçip töweregine ýaýramaklygy häsiýetlidir. Yş görnüşli ýara sary gaty kesmek bilen örtülen. Şeýle hem deňeşdirilip anyklanmany gaty şankryň we mereziýel düwünjigiň agyz burçynda ýerleşýanleri, olaryň dübiniň dykyz bolmanlary bilen geçirmek gerekdir. Gutarnykly keseliň anyklanmasy zeperlenen ýerden alynan kesmegiň mikroskopik barlaglardaky netijeleriň esasynda şeýle hem Wassermanyň reaksiýasynyň esasynda goýulýar.

Keseliň anyklanşy. Kandidozda keseliň anyklanşy näsaglaryň hakyky mahsus arylzlaryna, kliniki alamatlaryna we laborator barlaglara (agzyň nemli bardasynyň yüzünden alnan kesmegiň mikroskopik barlagyna) esaslanýar. Şeýlede ganyň kliniki (analizi) barlagy hökmandyr we ganyň aýra-nynda glýukozanyň mukdaryny barlamak gerekdir. Deriniň we dyrnaklaryň barlagy gözden geçirilýär. Görkezmeler boýunça – mikologyň, endokrinologyň, ginekologyň maslahatlaryny geçirilýär.

Kandidozyň anyklanmasy zeperlenen nemli bardanyň ýüzünden alnan kesmekde Candida maşgalasyna degişli kömelejik görnüşli mikroblaryň ýüze çykarylmanyň esasynda kesgitlenýär. Mikroskopik barlaglary agzyň nemli bardasynyň we aýyrlap goýulýan protezleriň ýüzünden alnan kesmede geçirilýär. Barlag üçin alynýan serişdeler hökmany suratda aç-öze, agzyny çäýkamazdan we dişlerini ýuwmazdan ön, ýa-da iýmitlenip 4-5 sagat geçenden soňra alynýar.

Agyz boşlugynda şertli-patogen Candida maşgalasyna degişli kömelejik görnüşli mikroblar, köp bolmadyk möçberde tegelejik (ýaşajyk) ýa-da uzalan (ýetişen) öýjükler görnüşde bolýarlar. Ýekelikdäki öýjükleriň göwrümi 2-den tä 5 mkm çenli, beýleki heňleşen pisint öýjükleriň göwrümi 12-16 mkm çenli bolup bilýär. Kandidoz keselinde barlag edilýan preparatda-kesmekde heňlenen hamyrmaýa pisintli öýjükleriň we inçejik şahalanýan sapak ýaly pseudomiselleriň toplanmasy ýüze çykarylýar (11.25. surat). Sapak ýaly pseudomiseliler öýjükleriň yzalmagy netijesinde emele gelýär we olaryň halka zynjyrynyň uzynlygynda ýerleşmegi pseudomisel diýip atlandyrylýar. Hakyky mimiseliýada hamyrmaýa pisintli kömelejikler hatda bolmaýar. Keseliň ýiti geçmegi öýjükleriň görnüşe gelmegi bilen utgaşýar, olar togolan görnüşe eýe bolýar.

Keseliň üznüksiz geçişinde göniden-göni sapak ýaly pseudomisel we togalak, uzalan öýjüklerden döran zynjyry ýüze çykarylýar.

Mikroskopik barlagy gaýtadan doly bejergi alyp gutarandan we keseliň kliniki alamatlarynyň ýok bolandan soňra geçirilýar.

Bejerlişi. Kandidoz keselli nasaglary bejermek kesel dörediji mikroblara garşy täsir etmekligi we çylşyrymlaşdyrýan iç keselleri bejermekligi, ýöriteleşdirilen we ýöriteleşdirilmedik goraýyş faktorlary ýokarlandyrmaklygy, agyz boşlugynyň saplanmagyny, pähimli iýmitlenmegi öz içine alýar. Kandidozyň ýaýraň we wisseral görnüşleriniň bejergisini mukologiýanyň lukmanlary geçirýär. Kandidozyň şowly bejerlişiniň esasy şerti, nasaglary örän oňat barlagdan geçirmekdir we çylşyrymlaşdyrýan iç keselleri bejermek, aýratyn hem aşgazan-ichege kesellerini, süji keselini gan keselini (leýkoz). Agyz burçynyň ýaýryjak kandidozly çişmesinde, hökman suratda protez goýmaly, ýöne, onda ilki bilen dişleriň gysylyşmasyň beýikligini dikeltmelidir.

Umumy bejergi. Kesel dörediji mikroba täsir edýän dermanlar içmek üçin berilmeli. Kömelejik güberçegini döredýän mikroblara garşy Nistati ýa-da lewozin ýaly dermanlary 500 000 ED günde 6-8 gezekden nahardan soň berilýär. bir gije-gündiziň dowamynda berilmeli möçberi 3000 000 ED az bolmaly däl. Dermanlary 10-güniň dowamynda içilýän. Girdejikleri owradyp içmek maslahat berilýar we ony diliň aşagyna goýup sorulýar, sebäbi diýseň olar aşgazan-ichege ýollarynda ýaramaz siňýärler. Leworini gerdejik görnüşde berilse gowy. Her gerdejikde 500 000 ED leworin saklanýar. Kömelejiklere garşy gowy täsir edýän sorulýan dekamini dermanydyr, ony karamel süýji höküminde 1-2 sanydan dünde 6-8 gezekden bellenýär (her 3-4 s). Bir – iki karameli diliň aşagyna ýa-da dulygyň aňyrsyna goýup tä gowy eräp sorulýança, mümkin boldygyça ýuwdynmak hereketini etmeli däl, sebäbi derman agzyň nemli bardasy bilen köp gatnaşykda bolar ýaly. Bir karmelde 0, 00015g. dekamini saklanýär. Amfoglýukamini 200 000 – 500 000 ED günde 2 gezekden içmek üçin nahardan soň berilýär.

Agzyň nemli bardasynda Kandidozyň üznüksiz geçýän görnüşiniň bejergisi üçin amfoterisin B ulanylýar, ony 250 SD hasapdan 1 kg bedeniň agramyna bellenýär. Şeýle hem ony çalgý melhem ýag görnüşde ýerli ulanylýar. Diflýunkan dermanyň kömelejiklere garşy has güýçli täsiri bardyr. Ony kapsula görnüşde 50-100 mg (keseliň agyrylyk derejesine baglylykda) bir gije-gündiziň dowamynda 1-gezekden berilýär.

Agyz boşlugynyň guramaklygyny peseltmek üçin we kömelejikli flora täsir eder ýaly 2 – 3% ýodida kaliýyň erginini 1 nahar çemçesinde günde 2-3 gezekden nahardan soň bellenýär. Ýod özüniň fungistatik ukybyny haçanda ony deriniň agzyň nemli bardasynyň, nemli bardasynyň mázleriniň üsti bilen bölünip çykýan döwründe ýüze çykarylýar. Mundan başgada ýod sülekeyiň bölünip

çykmagyny gowy hyjywlandyrýar. Kandidoz keselli näsaglara hökman ýokaryhilli iýmitlenmek zerurdyr. İçmek üçin witaminleriň toplumy B (B₁, B₂, B₆), PP, C bellenýär.

Ýerli bejergi. Kömelejiklere garşy dermanlary ulanmagy öz içine alýar. Ýüzleý ýapgy we agzyň nemli bardasyna çalmak üçin 0.5%-li dekamini ýagyny, amfoterisin ýagy, klotrimazolyň 1%-li ýag melhemi we 1%-li ergini ulanylýar. Agzyň nemli bardasyny we dodagyň gyzyly gaýmasyny päkizelemek üçin anilin boýaglary ulanylýar, ilkinji nobatda melewşe (1-2% gentsian-melewşäniň ergini, 2% metilen gögi, fukorsiniň ergini) peýdalanylýar. Agyz boşlugynyň sredasyny aşgarsyzlandyrýan, ol bolsa kömelejikler flarasyny gyryp ýok edýän täsirli bolýan peýdaly serişde ulanmak ýerliklidir. Şol maksat bilen 2-5%-li tenekäriň (buranyň) erginini (natriýa tetroborata), 2%-natriý gidrokarbonatyň erginini, 2%-borny turşysynyň erginini agyz boşlugyny çäýkamak üçin ulanylýar. Şonyň bilen her gezekde azyndan 1- stakan ergin bilen çäýkalýar, ony günde 5-6 gezek gaýtalamaly, ýüzleý ýapgy we çalgy üçin 20% tenekäriň ergini gliserinde, lugolyň ergini gliserinde we başgalar ulanylýar. Agyz burçynyň jaýryjakly çişmesinde we heýlitde öz gowy täsirini nistatin melhemi, 5%-leworin melhemi, 0.5%-dekamin melhemi berýär. Ýerli bejergi üçin gowsy birnäçe dürli dermanlary ulanmak ähmiýetlidir. Olary güniň dowamynda ýa-da gün aşa çalşyp ulanylýar.

Bejergide agyz boşlugynyň saplanmagy möhüm orna eýedir. Agyz boşlugynyň saplanmagyny kömelejiklere garşy bejergiden 2-3 gün geçenden soň başlamak bolýar. Kandidozyň ýiti we üznüksiz görnüşinde hökmany suratda, protezleri gowy edip şol agzyň nemli bardasyny päkizelemek üçin ulanylýan derman serişdeler bilen arassalamak gerekdir (boýaglarda özgesi).

Keseliň önüni alnyşy. Ilki bilen agyz boşlugynyň we protezleriň dogry we yzygiderli edilmegi bilen baglydyr. Uzak möhletli bejergi üçin mikroblara garşy dermanlar, antibiotikler, kortokosteroidler ulanylanda, hökman keseliň önüni almak maksady bilen nistatin ýada leworin dermany günde 1 500 000 ED, witaminler toplumy B (B₁, B₂, B₆), C aşgarly ergin bilen agyz boşlugyny çäýkamak bellenilýär.

Dişleri arassalap ýuwmak üçin “Borgliserinli”, “Ýagodka” ýaly düzüminde tenekäriň erginini gliserinde saklaýan diş ýuwyjy hamyrlary ulanmak maslahat berilýär.

11.4. Allergiýa keselleri.

Allergiýa keselleri häzirki döwürde örän giňden ýaýrandyr, hem olaryň mukdary gitdigiçe artýar, keseliň geçiş agyrlıgy, aýratyn wajyp bolup durýar, bu bolsa meseläni sossial tarapa öwürýär.

Allergiýa keselleriniň şeýle giňden ýaýramaklygynyň sebäpleri dürli-dürlidir. Munda ilkinji nobatda daş-töwerekdäki gurşap alýan senagat kärhanalarynyň işlenip çykarýan galyndylarynyň zyňyndylary bilen hapalanmaklygy, maşynlaryň tüseleri we gazlary, oba hojalygynda pestisidleriň we gerbisidleriň ulanylmaklygy we baş., uly rol oýnaýar. Himiýa senagatynyň güýçli ösmegi we onuň bilen baglanyşykly bolan durmuşda we önümçilikde köpsanly sintetik serişdeleriň, boýaglaryň, kir ýuwyjy külkeleriň, görkberiji (kosmetiki) serişdeleriň we beýleki maddalaryň peýda bolmaklygy hem (olardan köpüsi allergenlerdir) allergiýa keselleriniň ýaýramaklygyna ýardam edýär.

Giňişleýin we gözegçiliksiz derman serişdeleriniň ulanylmagyda allergiýa keselleriniň sanynyň artmaklygyna alyp barýar. Derman maddalara bolan ýokary duýujylyk köplenç şol bir wagtyň özünde köpsanly dermanlaryň ulanylmaklygy (polipragmaziýa) zerarly ýüze çykýar. Şunuň bilen bir hatarda dermanlaryň esaslandyrylmadyk we gözegçiliksiz kabul edilmekligi, aýratyn antibiotikleriň, olardan başgada lukmanlar tarapyndan bellenilýän serişdäniň farmako-kinetikasynyň ýaramaz bilinmekligide köplenç allergiýa keselleriniň ýüze çykmakmagyna sebäp bolýar.

Allergiýa keselleriniň döremekliginde howa şertleriniň (ýokary bolan insolyassiýa, çyglylyk), nesil izarlaýjylyk, umumy ulgamlaryň we iç keselleri, iýmitlenme häsiýeti we başgalar uly rol oýnaýarlar.

Allergiýa-bu antigen tebigatly belli bir antigenli substansiýalara bolan adam-bedeniň ýokary, şeýle hem üýtgeşen duýujylygydyr, olar bolsa kadaly ýagdaýda bolan şahslarda agyryly hadysalary döretmeýärler. Allergiýanyň döremekliginde nerw ulgamynyň hem-de endokrin ulgamynyň ýagdaýy, aşgazan-ıçege ýolunyň keselleri wajyp rol oýnaýar.

Dürli-dürli maddalar allergiýanyň sebäpleri bolup biler ýönekeýje himiki maddalardan (ýod, brom) başlanyp örän çylşyrymlylara çenli (beloklar, polisaharidler, hem-de olaryň birleşmelerine çenli ýetip bilýär), olar bolsa bedene gelip düşmegi bilen gumoral ýa-da bolmasa öýjüklik görnüşli immun jogabyňy ýüze çykarýar. Allergiýany ýüze çykaryp bilýän täsir ediji maddalara allergenler diýilip at berilýär. Olardan birisi bedene daşardan gelip düşýärler, olar ekzo-allergenler diýip atlandyrylýar, beýleki birlerleri bolsa adam bedende emele gelýärler we hususy, ýöne görnüşli üýtgän bedeniň beloklaryny özünde jemlenýar olar endo allergenler ýa-da auto allergenler diýip atlandyrylýar. Ekzogen allergenleriň gelip çykyşly ýokançlylara degişli däl. Olardan; (ösümlik gülleriniň tozanjyklary, durmuşy tozan, mallaryň ýüňi, derman serişdeleri, azyk önümleri, kir ýuwulýan külkeler we başg.) hem-de ýokanç häsiýetliler (bakteriýalar, wiruslar, kömelejikler hem-de olaryň ýasaýyş işiniň önümleri) degişlidir. Ekzoallergenler bedene dürli-dürli ýollar arkaly aralaşýarlar: dem alyş ýollary, iýmit-siňdiriş ýollary, deri we nemli bardalar arkaly aralaşmak bilen, dürli-dürli synalaryň we ulgamlaryň zeperlenmelerini döredýärler.

Endo allergen bedende dürli-dürli zeperleýji sebäpleriň täsiri astynda özüniň hususy beloklaryndan emele gelýärler, olar bolsa bakterial antigenler, hem-de olaryň toksinleri, wiruslar, ýakyjy (termiki) täsir edijiler (ýanyklar, aşa sowadylma), ionizirleýji şöhleler we başg. bolup bilerler.

Doly görnüşli antigenler we doly däller-gapdenler hem allergen bolup bilerler. Gap-tenler antitelalary indussirleýän bedeniň makromolekulalary bilen birikmek arkaly allergiki täsir etmäni ýüze çykarýarlar, munda bolsa immunologiki jogap berijiligiň özboluşly aýra-tyňlygy bilen onuň göterijisine garşy gönükdirilmän, gapteniň garşysyna gönükdirilýär, bedeniň molekulalary bilen antigen toplumlary kemala geleninden antitelalar diňe toplumlar bolup, onuň komponentlerine garşy döremeýärler. Tebigatda we bedende düş gelýän aller-genleriň köpsanlylygy zerarly allergenli täsir edijileriň alamatlary-da köp görnüşli bolýar. Ýöne welin allergiki jogap berijiliginiň her dürli kliniki ýüze çykmalary bilen ol umumy patogenetiki döreýişlere (mekanizme) eýedir. Allergiki jogap berijiligiň 3 sany tapgyry tapawutlandyrylýar: immunologiki (biohimiki), patofiziologiki ýa-da işjeňlik tapgyry we gurluşy näsazlyklar tapgyrlary.

Immunologiki tapgyr: allergeniň beden bilen gatnaşygyndan soňra başlaýar, onuň neti-jesi bolsa bedeniň gowşamaklygydyr (sensibilizassiýalaşmaklygydyr), ýagny berlen allergen bilen täsir etmeklige ukyply bolan antitelalaryň ýa-da (sensibilizirlenen) gowşak ysgynsyz limfositleriň emele gelmekligidir. Eger-de antitelalaryň emele gelme pursatyna çenli beden-den allergen ýok edilen bolsa, onda hiç hili agyryly alamatlar bolup geçmeýär. Bedene allergeniň ilkinji göýberilmekligi ysgyn alyjy täsir edýär. Allergeniň gaýtalanyp göýberilme-sinde eýýam oňa ysgynsyz-gowşak bedende allergenler toplymy – antitelo ýa-da bolmasa allergen – ysgynsyz-gowşak limfosit emele gelýär. Şu pursatda biologiki işjeň maddalaryň, allergiýanyň mediatorlary ýagny gistaminiň, serotoniniň, bradikiniň we başgalaryň bölünip çykarylmaklygy bilen häsiýetlendirilýän patohimiki tapgyry başlanýar.

Allergiki jogap berijiligiň patofiziologiuki tapgyry ýa-da zeperlenmäniň kliniki alamatlarynyň tapgyry dokumalara, synalara we bütün bedene bölünip çykýan biologiki işjeň maddalaryň täsiriniň netijesidir. Şu tapgyr gan aýlanşyňyň näsazlyklaryny, bronhlaryň, içegeleriň, tekiz ezeleleriň gysylmaklygy, ganyň lagtalanmaklygynyň näsazlaşmagy, ganyň suwklygynyň düzümindäki üýtgeşmesi bilen häsiýetlendirilýär.

Döreyşiniň, ösmegi boýunça, allergiki jogap berijiligiň 4 sany görnüşi tapawutlanýar:

1. jogap berijiligiň tiz döreyän görnüşi (raginlik görnüşi); 2. sitotoksiki görnüşi; 3. immun toplumlary bilen dokumalaryň zeperlenmegi (Artýusyň görnüşi); 4. jogap berijiligiň haýal döreyän görnüşi (öýjükli ýokary duýujylyk). Şu görnüşleriň her birisi aýratyn immun mehanizmine we özüne häsiýetli bolan mediatorlaryň toplumyna eýe bolýar, ol bolsa keseliň kliniki alamatlarynyň aýratynlygyny kesgitleýär.

Allergiki jogap berijiligiň 1-nji görnüşi ýa-da bolmasa jogap berijiligiň tiz döreyän görnüşi, ýene-de reagonly, anafilaktiki ýa-da jogap berijiligiň atopiki görnüşi diýlip hem atlandyrylýar. Ol reaginlar diýlip ada eýe bolmaklygy, esasanam Ig E we IgG synplaryna degişli bolan antitelalaryň emele gelmekligi bilen bagly. Reaginler ýognas öýjüklerde we bazofil leýkositlerde ýapysyp (akgan bedenjiklerinde) berkeýärler. Reaginleriň degişli bolan allergenler bilen birleşen halatynda şeýle öýjüklerden mediatorlar bölünip çykýarlar olardan: gistamin, geparin, serotonin, trombosit işjeňleşdiriji faktor, prostoglandinler, leýkotriýenler we başgalar allergiki jogap berijiligiň tiz döreyän görnüşiniň kliniki alamatlaryny kesgitleýänler bolup durýar. Öz boluşly ýöriteleşdirilen allergen bilen gatnaşykda bolandan soňra täsir edişmäniň kliniki alamatlary 15-20 minutdan ýüze çykarýarlar; sonuň üçin hem onuň “Allergiki jogap berijiligiň tiz döreyän görnüşiniň” ady gelip çykýar.

Allergiki jogap berijiligiň 2-nji görnüşi ýa-da sitotoksiki jogap beriji edýän görnüşi. Bu görnüş antitelanyň öýjüklerine döreyänligi bilen häsiýetlendirilýär hem-de IgG we IgM synplar görnüşinde görkezilendir. Jogap berijiligiň şu görnüşi diňe komponenti işjeňleşdirmekligi ukyply bolan antitelalar bilen ýüze çykýarlar. Antitelalar bedeniň ýagdaýynyň üýtgän öýjükleri bilen birleşýärler, ol bolsa komplementiň işjeňleşmekligine alyp barýar, ol hem öýjükleriň zeperlenmegine we hat-da dargamaklygyna-da alyp barmaklygy mümkindir. Allergiki täsir etmäniň sitotoksiki görnüşiniň netijesinde soňundan fagositozyň bolmaklygy we dargadylan öýjükleriň we dokumalaryň aradan aýrylmaklygy bilen, öýjükleriň dargamak-lygy bolup geçýär. Täsir etmäniň sitologiki görnüşine leýkopeniýa, trombositopeniýa, gemolitiki ganazlyk bilen häsiýetlendirilýän derman allergiýasy degişlidir.

Allergiki jogap berijiligiň 3-nji görnüşi ýa-da bolmasa dokumalaryň immun toplumlary (Artýusyň görnüşi, immun toplumlaryň görnüşi) bilen zeperlenmegi. Allergiki jogap berijiligiň bu görnüşi işläp aýlanyp duran immun toplumynyň döremegi netijesinde ýüze çykýar. Bularyň düzümine antitelanyň IgG we IgM synplary girýär. Bu synpyň antitelasy presipitirleýji diýip atlandyrylýar, sebäbi olar ylaýyk gabat gelýän antigenler bilen birigende presipitat döredýärler. Şu görnüşli allergiki jogap berijilikde allergenler (gyjyndyryjylar) bakterial we iýmitden bolmagy mümkindir. Allergiki jogap berijiligiň şu görnüşi gan-aýran keseliň allergiki alweolitleriň, käbir ýagdaýlarda derman we iýmit allergiýasynyň, birnäçe autoallergiki keselleriniň, ulgamlaýyn gyzyl gurt, reumatoid artriti we ş.m. döremeginiň alypbaryjysy bolyp durýar. Allergiki jogap berijiligiň IV – görnüşi, ýa-da allergiki jogap berijiligiň haýal döreyän görnüşi (haýal döreyän görnüşiniň ýokary derejeli duýgurlygy, öýjükleýin ýokary duýgurlygy). Allergiki jogap berijiligiň şu görnüşinde ysgynsyz-gowşak T-limfasitler, antitelanyň rolyny ýerine ýetirýär. Onuň öz membranasynda reseptorlar ýerleşýar, olar sensibilizirleýji antigen bilen ýöriteleşdirilen aragatnaşyk hereket etmäge ukuply. Şeýle limfositiniň erän görnüşi ýa-da öýjüklerde ýerleşýani bilen allergen birleşende öýjükli immunitetiniň mediatorlary – limfokinler bölünip çykýarlar. 30-dan-da gowyrak limfokinler bellidir, olar bolsa allergeniň aýratynlyklaryna, limfositleriň genotipine we beýleki şertlere baglylykda dürli-dürli pursatlarda we mukdarlarda özleriniň täsirini bildirýärler. Limfokinler makrofaglaryň we beýleki limfositleriň toplanmaklygyny ýüze çykarýarlar, onuň netijesinde bolsa çişme döreyär. Ýöne weli limfositleriň ysgynsyz-gowşamagynda mediatorlaryň iň esasy funksiýalarynyň biri antigenleriň (mikroblaryň ýa-da del öýjükleriň) dargama hadysasyna olaryň goşulmagydyr. Eger-de ýokary duýujylygyň haýal döreyän görnüşini hyjuwlandyryýar, antigenli substansiýa hökmünde del görnüşli dokumanyň transplantanty öňe çykýan bolsa, onda ol dargaýar we gopyp aýrylýar.

Ysgynsyz-gowşak bedende allergiki jogap berijiligiň haýal döreýän görnüşi adatça allergen bilen gatnaşykda bolandan sonra 24-28 sagadyň dowamynda döreýär. Allergiki jogap berijiligiň öýjükli görnüşi köpsanly wiruslaryň we käbir bakterial ýokanç keselleriň (inçeke-sel, merezýel, lepra, brusellýoz, tulýaremiýa), käbir görnüşli ýokanç-allargiki bronhial dem gys-manyň, rinitleriň, transplantasion we çişe garşy immunitetiň esasynda döremekligi ýatandyr.

Allergiki jogap berijiligiň haýsy görnüşde döreýänligini, özboluşly ukyplylygy hem-de bedeniň reaktiwliginiň ýagdaýy bilen kesgitlenilýär.

Allergiýa keselleriň ýörite anyklansy. Allergologiki anamneziň ýygnaňmaklygyndan, anyklaýyş synaglaryň we laborator barlaglaryň geçirilmeginden ybarat bolýar.

Allergologiki anamneziň ýygnaňmagynda allergenler bolup hyzmat edip biläýjek dürli-dürli maddalar bilen öý-içeri durmuşdaky we önümçilikdäki gatnaşyklaryň ähli jemini, ýüze çykarmaklyga ünsüni şoňa bermek zerurdyr. Şunuň bilen bir hatarda anamnez, allergiýa duýgurlyga meýilliligiň (nesil yzarlaýjylykly ýa-da bolmasa gazanylan) barlygyny hem-de mümkin bolan ekzo we endogen faktorlary (ýaşaaýyş howa şertinbaglylygy, endokrin, ruhy we baş.) ýüze çykarylmalygyna mümkinçilik berýär. Anamneziň ýygnaňmagynda näsa-gyň waksinalaryň we syworotkalaryň sanjylmagyna, dermanlaryň kabul edilmekligine we beterleşmekligiň ýüze çykýan ýagdaýyny, hem-de ýaşaaýyş we önümçilik şertlerine nähili duýgurlyk bildirýändigini anyklamak zerurdyr.

Dürli-dürli maddalar bilen hünärment hunäri boýunça gatnaşyklaryň bardygyny kesgitlemek örän wajypdyr. Ýonekeý himiki maddalar bilen gatnaşmanyň köplenç ýagdaýlarda allergiki jogap berijiligiň haýal döreýän görnüşiniň (gatnaşykly dermatitler) ýüze çykýandygy mälimdir. Çylşyrymly himiki maddalar Kwinkanyň çişgini, iteşen örgüni, allergiki rinit, bronhial dem gysma we başgalar ýaly allergiki jogap berijiligiň tiz döreýän görnüşi ýüze çykýar.

Yhlas bilen ýygnaňlan sorag-ideg (anamnez) allergiki jogap berijiligiň döräp biljek gör-nüşini we ähtimal bolan allergeni çaklamagy, aýdyňlaşdyrmaga mümkinçilik berýär. Keseliň ýüze çykmagyna sebäp bolan takyk allergen ýörite anyklaýyş synaglaryň we laborator barlaglarynyň kömegi bilen kesgitlenilýär.

Allergiki anyklaýyş synaglary – bedeniň ýöriteleşdirilen, özboluşly bedeniň ysgynsyz-gowşaklygyny ýüze çykarmak usulydyr.

Allergiki anyklaýyş synaglary keseliň beterleşme fazasynyň çäklerinden daşarda ýiti allergiki jogap berijilikden 2-3 hepde geçenden soňra, bedeniň allergene bolan duýgurly-gynyň peselen döwründe ýerine ýetirilýär. Deri we öjükdiriji allergiki anyklanyş synaglary tapawutlandyrylýar.

Deri synaglary allergeniň derä goýberilmegi arkaly we döräp ýetişen çişginiň jogap berijiligiň häsiýetine baha bermekligi bilen, bedeniň özboluşly sensibilizasiýasynyň ýüze çykarylmalygyna esaslanýar. Deri synaglarynyň ýerine ýetirilişinde şu aşakdaky usullar bardyr: ýüzleý ýapgyly, skarifikassion we deri içire. Deri testirlenmesiniň saýlanyp alyn-maklygy, keseliň häsiýeti, allergiki jogap berijiligiň görnüşi we barlagdan geçirilýän allergeniň toparlaýyn degişlilik bilen kesgitlenilýär. Mysal üçin, derman sebäpli bolan allergi-ýany, ýüze çykarmak üçin ýüzleý ýapgyly (testleri) synagy ulanmak has amatly bolýar. Bakterial we kömelejiklilerden gelip çykyş bolan allergenlere bolan ýokary duýgurlygyň kesgitlenmekligi, deri içire synaglar usuly arkaly geçirilýär.

Öjükdiriji synaglar hem haçanda allergiki anamneziň maglumatlary, deri synaglarynyň netijelerine laýyk gelmedik ýagdaýlarynda geçirilýär. Öjükdiriji synaglar, özleriniň zeperlenmekligi keseliň kliniki alamatlarynda esasy bolup durýan synalara ýa-da dokumalara allergeniň goýberilmekligi arkaly allergiki jogap berijiligiň täzeden dikeldilmekligine esasla-nandyr. Konýuktiwal, ingalýassion we Nazal-(burun) öjükdiriji synaglar tapawutlanýar. Öjükdiriji synaga sowuk, gyzgyn iteşen örgininde ulanylýan sowuk we gyzgyn synaglary öjükdiriji synaglara degişlidir.

Allergiki jogap berijiligiň ýörite anyklanmaklygy laborator barlag usullarynyň geçiril-mekligi arkaly hem amala aşyryp bolýar: bazofil leýkositleriň degranulýassiyasyna jogap berijilik. (Selliniň synagy), leýkositleriň (blasttransformasiýasyna jogap berijiligi, neýtrofil-leriň zeperlenilmä jogap

berijiligi, lepkositoliza jogap berijilik we başg. ulanylmaklygy bilen geçirilýär. Allergiki jogap berijilik inwitro geçilýan anyklanylma usullarynyň gowy taraply-anafilaktiki şoguň ýüze çykma howpynyň ýoklygydyr.

11.4.1. Käbir allergiki keselleriň kliniki alamatlary

11.4.1.1. Anafilaktiki şok.

Anafilaktiki şok (shok anaphilaktikus) agzyň nemli bardasynda özboluşly alamatlara eýe bolmaýar, ýöne weli seýrek bolmadyk halatlarda ölümçilikli netijelilige alyp barýan stomatologynyň amalynda duş gelyän has wajyp duýpli allergiki keseldir. Stomatologynyň bejergi serişdeleriniň arasynda anafilaktiki şoguň ýüze çykmagynyň sebäbi bolup biljek köpsanly derman serişdeler bardyr. Düzgün boluşy ýaly stomatologiki amalda köpsanly serişdeler we dermanlar: ýagny anestetikler, analgetikler, antiseptikler, antibiotikler, witaminler, akril plastmassalary, amalgamlar, kök akabalary petiklemek üçin niýetlenen hamyrlar (formalin-ewgenolyň esasynda) we beýleki serişdeler ulanylýar. Bu maddalaryň köp bölegi, aýratynda akril plastmassalary, simaba, nowokaina açyk aýdyň bildirýän antigenli häsiýete eýedirler.

Anafilaktiki şok köplenç halatlarda serişdeleriň sanjym görnüşde (parenteral), aýratynda wena içire goýberilmekliginde döreýär. Ýöne weli derman serişdeleriniň peroral we ýerli (agzyň nemli bardasynda bolan applikassiýalar, parodontal daňylar, aýratyn hem diş sogrylan ýeriň oýtumyna derman serişdeleriniň goýberilmekligi we başg.) goýberilmekliginde-de anafilaktiki şoguň ýüze çykýan ýagdaýlary bellidir.

Belli bir ýagdaýlarda bediniň hususy duýgurlygy, (reaktiwliligi) bilen baglanşykly bolan hemde şu serişdeleriň ulanylyş usuly we görnüşleri bilen-de baglanşykly bolanlar aller-genleriň rolunda çykyş etmekligi we allergiki jogap berijiligiň, ýüze çykarmagy mümkindir.

Anafilaktiki şok-allergiki jogap berijiligiň tiz döreýän görnüşine degişlidir, olaryň esasynda bolsa antitel-reaginleriň döremekligi ýatandyr. Olaryň antigenler (allergenler) bilen indiki gatnaşmalary biologiki işjeň maddalaryň (gistaminiň, leykotriýenleriň, protstaglandinleriň we başg.) emele gelmekligine alyp barýar, ol bolsa şu aşakdaky mehanizimler: ownukgan aýlanşygynda akymyň gan damarlarynyň syzyp geçirijiliginiň artmaklygy; bronhlaryň, içegäniň we beýleki synalaryň, tekiz ezeleleriň gysylmaklygy; gan damarlarynyň tonusynyň pese gaçmaklygy anafilaktiki şoguň kliniki şekilini kemala getirýär.

Kliniki alamatlary. Anafilaktiki şoguň kliniki alamatlary köp görnüşli bolýar we birnäçe kliniki alamatlara eýe bolmaklygy mümkindir.

Ýiti ýürek gan damar ýetmezçiliginiň alamatlarynyň ýüze çykmaklygy bilen gemodinamiki warianty ýygylaşan gowşak puls, deri örtükleriniň gyzarmasy we agaryp reňkiniň solmagy bilen gezeleşmekligi, çenden aşa derlemek, arterial basyşyň ölçenip bolmaýan derejelere çenli peselmekligi. Näsagyň ýüzüniň gany solak bolýar we örän agyr ýagdaýlarda huşyny ýitirýär. Anafilaktiki şok merkezi-nerw ulgamynyň näsazlyklarynyň ýüze çykmagy bilen bolup geçmekligi mümkindir, näsaglar binjalyk bolýarlar, gorky duýgusy, damar çekilmeler, beýniniň çişmekliginiň alamatlary (kelleagyry, gaýtarmaklyk, epileptik pisintli tutgaýlar, gemiplegiýa, afaziýa we başg.) peýda bolýarlar.

Anafilaktiki şogyň kliniki şekilinde dem alyş synalarynyň bronh gysylmalar, bokur-dagyň, öýkenleriň çişginli alamaty ýa-da aşgazan-içege ýolunyň (ýürek bulanma, gaýtarma, içgeçme, aşgazan we içegeler sebtindäki agyrylar) näsazlyklary ýüze çykyp bilerler.

Antigeniň göýberilen pursatynda kliniki alamatlaryň ýüze çykmak wagtynyň dowamlylygy birnäçe minutdan, ýarym sagada çenli üýtgäp durýar. Anafilaktiki şoguň geçiş döwuri näçe az boldugyça ol şonçada agyr bolup geçýär. Egerde näsaga öz wagtynda kömek berilmese, ölümçilikli neti-

jäniň bolmaklygy mümkindir. Ýokary duýjulykly (sensibilizirlenen) näsaglarda ne doza ne-de serişdäniň goýberilme ýoly anafilaktiki şogyň bolup geçmekliginiň agyrlygyna aýgylaýjy tasir etmeýär. Anafilaktiki şogyň agyrlygynyň 3 sany derejesi tapawutlandyrylýar: ýenil, ortaça agyr derejeli we agyr dereje. Adaty anafilaktiki şogyndaky näsaglaryň köpüsinde ýüze çykýan mahsus alamatlary şu aşakdakylar bilen häsiýetlen-dirilýär: oňaysyz binjalyk (diskamfortlykly), ejir berjilikli ölupbarýan ýaly gorkylykly umumy binjalyksyzlyk ýagdaýyň döremekligi. “Yssylyk”, “Bütün bedeni edil krapywa bilen ýakyp, ýandyrylan ýaly” duýgusy ýüze çykýar. Näsaglar ýüzüň, elleriň gijelewikligine we durtulme duýgysyna, duýdansyz ýüze çykan gowşaklylyga, kelle agyra, baş aýlanma; kellä, ýüze, dile gan inme duýgysyna, döşüň agyrlyklyk duýgusyna, ýada bolmasa gursagyň basylyp-gysylmagyna aрыз edýärler. Ýürek sebitindäki agyrylar, dem almanyň kynlaşmaklygy, kä halatlarda bolsa garyn boşlugyndaky agyry bimaza edýär. Anafilaktiki şogyň agyr görnüşlerde näsag aрыз etmeklige-de ýetişmän, şolwada huşdan gidýär. Anafilaktiki şogyň kliniki alamatlary bedeniň we ýüzüň deri örtüginin gyzarmasy onuň solgut reňki we gögerme öwüşginligi bilen çalşyp durýanlygy, göz gabaklaryň dodaklaryň gyzyl gaýmasynyň, agzyň nemli bardasynyň çişmekligi bilen häsiýetlenýär. Köplenç el-aýagyň tutgaýy tutýar, damary çekýär kä halatlarda bolsa ýaýbaňlaşdyrylan sandyrmaklyk tutgaýlary, hereketlilikli, injalyksyzlygy döreýär. Gözüniň göreji giňelýär we ýagta duýgurlyk bildirmeýärler.

Anafilaktiki şogyň agyr görnüşiniň ýaýbaňlaşdyrylan kliniki alamatlary ýaşaýyş üçin wajyp bolan synalaryň we ulgamlaryň duýpli näsazlyklary bilen häsiýetlendirilýär. Ýürek-gan damar we gemodenamiki näsazlyklar ýüze çykýarlar: çendenaşa der akmak ýürek işleýşiniň gowşamaklygy we ş.m. Ýüregiň urşy öçük, tonlary peselen, ýygy-ýygy we inçe görnüşli puls, tahikardiýa. Gan basyşy tizlik bilen peselýär, agyr ýagdaýlarda bolsa diastoliki basyş kesgitlenilmeýär. Ýürek gan damar ýetmezçiligi seýrek bolmadyk halatlarda ölümçilikli netijä alyp barýär.

Adatça ýürek gan damar ýetmezçiliginiň kemala gelmekligi bilen şol bir wagtyň özünde dem gysma, dem almady çalt-çaltdan, kynlaşan şoň bilen birlikde gyryk horulldama we agyzdan köpurjigiň bolunip çykmaklygy bolup geçýär. Soňa waka öýkenleriň çişmeginiň alamatlary ýüze çykýär, ol bolsa anafilaktiki şogyň agyr derejede bolup geçýändigine şaýatlyk edýär.

Seýrek bolmadyk ýagdaýlarda aşgazan içege näsazlyklary bellenilýär. Garynda spastiki agyrylar, gaýtarma, gan gatyşykly ýygy-ýygydan içgeçme ýüze çykýär.

Tekiz ezeleleriň we beýleki synalaryň gysylmaklygy, ýygrylmaklygy döreýär. Ol bolsa dolu suratdaky biperwaýsyzlyk, kelle agyry gözüň görşüniň näsazlyklary, eşidişiň we deňagramlylygyň nasazlyklary bilen çalşýan guýçli görnüşdäki tolgunmak, nerw (siňir)-ruhy näsazlyklar bilen utgaşýar. Komatozly ýagdaý ýüze çykýär, kä halatlarda damar çekilmeler, peşewiň we uly täretiň saklanyp bilinmezligi bellenilýär. Ölümçiligiň sebäbi düzgün bolşy ýaly gan damar ýetmezçiligiň bronh gysylmasy ýa-da kekirdöwgiň çişmesi zerarly, bogulmaklygyň netijesinde bolýar. Şu bedeniň gyzgynlygynyň ýokarlanmagy häsiýetli bolmaýar, köplenç halatlarda ol peselýär.

Anafilaktiki şogyň netijesi diňe bir onuň geçişiniň agyrlygy we kliniki alamatlaryň agyrlygy bilen kesgitlenmän eýsem belli bir derejede öz wagtynda we doly derejeli geçirilýän bejergä baglydyr.

Anafilaktiki şogyň anyklanmasynda şu babatda lukmanyň huşgär bolmagynyň derejesi uly ahmiýete eýedir. Adatça keseliň kesgidini goömak beýle bir kynçylyklary ýüze çykarmaýar, sebäbi bedeniň öjügen jogap berijiligiň we allergeniň täsir etmekligi aralygyndaky arabaglanşygyň bardygyny ýeňillik bilen kesgitläp bolýar.

Deňeşdirilip anyklansy. Anafilaktiki şok şu aşakdakylardan tapawutlandyrmalydyr:

- ýiti ýürek ýetmezçiliginden;
- miokardyň infarkytyndan;
- garaguş keselinden (tutgaýynyň barlygy).

Bejergisi. Anafilaktiki şoga garşy goreş derrew anafilaksiýanyň ilkinji alamatlary ýüze çykan ýagdaýlarynda başlanylmalydyr we ilkinji nobatda bedene allergenleriň mundan beýläk gelip düşmezligine ýa-da olaryň siňmekliginiň (egerde serişde eýýam göýberilen bolsa) azaldylmaklygyna gönükdirilen bolmalydyr. Şonuň üçin sanjylma ýerinden ýokarda gysgyç daňy goýulmalydyr (egerde ol mümkin bolsa) ýa-da sanjylan yere 0.1%-li adrenaliniň ergini 0.3-0.5 ml sanjym edilýär. Bu çäreler allergeniň siňmekligini azaldýar. Näsagyň birazyrak kellesiniň yzyna sallanmaklygy bilen, arkanlaýyn keseligine ýatyrylýar we diliň aňyrygna dykylmazlygy ýa-da gaýtarylan jisimiň, dem alyş ýollaryna düşmegi zerarly bolan, bogulmanyň önüni almak üçin aşaky äňi birazyrak öňe tarap iteklenilýär, agyzdan aýyrylyp goýulýan protezleri aýrylýar. Boýuny, döşüň gursagyny we garny gysylmaklykdan azat edilýär, kislorodyň erkin akyp gelmekligi üçin şertler döredilýär. Aksigen-bejergi kislorodyň perde ýa-da bolmasa burun kateteri arkaly berilmekligi bilen üpçün edilýär. Mowjemekli dem alyşyň ýoklugynda öýkenleri emeli howaçaalyşmasy “agyz-agza” atly usul arkaly, soňra bolsa emeli howaçaalyşma abzallaryň kömegi bilen geçirilmekden başlanmalydyr.

Arterial gan basyşyny beýgeltmek maksady bilen simpto-mimetikler ulanylýar: deriasty ýa-da ezele içeri adrenaliniň 0.1%-li erginiň 0.5 ml ýa-da mezatonyň 1%-li ergininden 0.3-1.0ml-i goýberilýär; ýa-da bolmasa wena içeri (damjalaýyn) 0.2%-li 3-4 ml noradrenalini erginini 5%-li glýukozanyň 1 litir erginine garylan görnüşinde ýa-da bolmasa natri hloridiň izotoniki ergini bilen göýberilýär. Has çalt sorulmaklygy üçin derman serişdelerini bedeniň dürli ýerlerine bölekleyin göýberilmelidir (mysal üçin näsagyň tä şoklyk ýagdaýdan çykarylýança çenli her bir 15-30 minutdan 0.5 ml-dan adrenalin bölekleyin sanjylýar). Agyr halatlarda 3-5 minudyň dowamynda adrenaliniň 0.1%-li ergininden 0.1-0.2 ml wena içeri goýberilmekligi hem görkezilendir. Netije bolmadyk ýagdaýda uzak wagtlaýyn bejergi geçirilýär. Glýukozanyň 5%-li ergininiň 250.0 ml-ne adrenaliniň 0.1%-li ergininden 1 ml goşulýar. Damara asma sanjim bilen guýmak minutda 50-60 damja tizligi bilen başlanýar.

Gistamine garşy serişdeler arterial gan basyşynyň kadalaşmaklygynda soňra göýberilýär. Demidrolyň 1%-li ergini, dipraziniň 2.5%-li ergini, suprastiniň 2%-li ergini, 2 ml tawigiliň we beýleki gistamine garşy serişdeleriniň erginlerini ezele içeri sanjymlar edilmegi ulanylýar. Anafilaktiki şoguň artaça agyrylyk we agyr görnüşlerinde aýdyň bildirýän desense-bilizirleýji we çişe garşy täsir edýän glýukokortikosteroidleriň suwda ereýji serişdeleri ula-nylýar. Olar glýukozanyň 5%-li erginini ýa-da bolmasa natri hloridiniň izotoniki ergini bilen garylan görnüşde wena içeri (damjalaýyn ýa-da bolmasa akymly) göýberilýär. Köplenç gidrokortizon-gemisuksinatyň 50-150 mg ölçegdäki möçberleri ulanylýar, agyr halatlarda ölçegi 300 mg-a çenli köpeldilýär, prednizolon gemisuksinatynyň 60-120 mg ölçeglerinde-de ulanylýar.

Dem alyş ýollarynyň (bronh) gysylmaklygyny ýatyrmak üçin eufiliniň 2.4%-li ergini ulanylýar, ol bolsa natri hloridiniň izotoniki ergini bilen garylan ýada bolmasa glýukozanyň 10%-li ýa-da 40%-li 10 ml erginine suwuklandyryp, garylyp wena içeri goýberilýär.

Damar çekilmeleriň we näsagyň ýokary derejeli howsalaly bolmagynda neýroleptikler we trankwilizatorlar (seduksen, relanium, elenium, droperidol we başgalar) ulanylýar. Anafilaktiki şok pensillinden dörän ýagdaýda bolsa, onda birgezekli ezele içeri 2 ml natri hloridiniň izotoniki ergininde garylan pensillinazany 1 000 000 ED möçberde sanjykýar.

Anafilaktiki şogyň ýyldyrym çaltlygynda ýüze çykanlygy zerarly gaýragoýulmasyz kömegiň berilmekligi sanlyja minutda bolýar, şol sebäpli hem lukmanyň ygtyýarynda şeýle näsaglara kömek berilmeklik üçin niýetlenen taýýar serişdeleriň toplумы bolmalydyr. Topluma şu aşakdakylar girýärler:

simtomimetikler: adrenaliniň ergini (0.1%) bilen ampulalar, şolar ýalyda hem noradrenaliniň (0.2%), mezatonyň (1%) erginleri bolmalydyr.

- gistamine garşy serişdeler: suprastiniň (2%), dimedrolyň (1%), tawegiliň (0.001g. 2ml erginde) erginleri bilen gaplanan ampulalar;

- kortikosteroidler: perdnizolonyň gemisuksinatynyň ergini bilen (ampulalarda 25 mg) ampulalar, prednizalonyň 5 mg, ölçegindäki gerdejikler, gidrokortizonyň gemisuksinatynyň 25 we 100 mg ölçegindäki ergini bilen ampulalary, 300 mg ölçegindäki gidrokortizon Solu-Cortef çüýşejiklerde-wenaçeri goýberilmek üçin ergin görnüşinde;
- bronhiolitikler: efedrin gidrihloridiniň (5%) ergini, eufiliniň (2.4%-li ergini 10.0 ml mukdarda) ergini bilen ampulalar;
- sandyramaklyga garşy: kalisi pantotenaty bilen (20%-li ergini 2ml) erginli ampulalar;
- erginler: 10 ml-lik glýukozanyň 5%-li ergini bilen doldurylan ampulalar, 5-10 ml-lik ampulalarda we 400 ml-lik çüýşejiklerde hlorid natriniň 0.9%-li ergini, 200 we 400ml-den gemodeziň ergini guýulan çüýşejikler;
- 1 mln Bilridäki – aza penisilin ampulalarda;
- gurallar: serişdeleriň wena içeri goýberilmekligi üçin bolan birgezeklik asma sanjym ulgamlar, 1-den 20 ml çenli göwürümlü bolan bir gezeklik şprisler, žgutlar, agyzgiň eldiçiler.

Öňüniň alynşy. Anafilaktiki şogyň öňüniň alynmaklyk yhlas bilen anamneziň ýygnalmagydyr. Derman serişdeleriniň goýberilmekliginiň öň ýanynda olaryň we olara meňzeş bolan serişdeleriň ulanylmaklygynda haýsy-da bolsa bir täsir edýän sebäbiň bolandygy ýa-da bolmandygy anyklanýlar. Özleriniň anamnezinde allergiýaly täsir edýän sebäpleriň bolan-dygy barada maglumat bar bolan näsaglarda anafilaktiki şogyň öňüni almak üçin täze serişdäniň goýberilmekliginiň önüsirasy gistamine garşy serişdeleriň bellenip berilmekligi zerurdyr.

11.4.1.2. Kwinkäniň angionewrotik çişgini

- Kwinkäniň angionewrotik çişgini (oedema angionewroti cum Quincke)–kähalatlar-da duýdansyz ýok bolup gidýän we seýrek bolmadyk ýagdaýlarda gaýtalanýan, deri-niň we deriasty öýjükligiň ýiti ýüze çykýan çuňňur çişginli çäklendirilen häsiýetli keselidir.

Iç keseller bejeriji nemes lukmany Kwinke tarapyndan (1862) bu kesel ilkinji sapar beýan edilendir. Kwinkäniň angionewrotik çişginliginiň ýüze çykmagynyň esasynda allergiki jogap berijiligiň tiz döreýän görnüşi ýatandyr. (öňden çen bilen) ýokary duýgurly bedende bölünip çykýan biologiki işjeň maddalaryň (gistamin, serotonin, geparin we başgalaryň) täsir etmeginde ownuk gan damarlaryň geçirijiligi ýokarlanýar we çişmekligi ýüze çykýar. Kwinkäniň çişginligi köplenç iteşen (krapiwnişa) bilen utgaşýar, bu iki keseliň umumy gelip çykyşynyň sebäbi birdir.

Dürli-dürli iýmitleriň, derman allergenleriň (sulfanilamidleriň, antibiotikleriň, assetilsa-lisil – turşysynyň, bromidleriniň we başg.), kosmetiki, görk beriji serişdeleriň, yslyryň, sowyga bolan ýokary duýgurlygyň täsir etmekligi Kwinkäniň çişgininiň sebäpleri bolup bilerler. Birnäçe alymlar Kwinkä çişginliginiň gelip çikmagyna nesil yzarlaýjylygyň, wegetatiw nerw ulgamynyň ýokary duýujylygynyň, dowamly ýokanç keselleriň ojaklarynyň aşgazan-ıçege keselleriniň uly ähmiýetiniň bardygyna üns berýarler.

Kliniki alamatlary. Kesel duýdansyz başlaýar. Ýüzüň dürli-dürli ýerlerinde, agzyň nemli bardasynda ýa-da bedeniň beýleki ýerlerinde birnäçe minutyň dowamynda, käýagdaýlarda haýalrak döräp aýdyň bildirýän çäklendirilen çişgin döreýär. Munda deriniň ýa-da nemli bardanyň reňki üýtgemeyär. Çişginligiň sebtinde dokumanyň dartgynlylygy bellenil-ýär, oňa barmak basyp barlamak ýagdaýda çukurjyk galmaýar, şeýle hem ol agyrsyz bolýar. Kwinkanyň çişginligi has ýygýygýdan aşaky dodakda, gabaklarda, dilde, çekgelerde, kekirdekde ýerleşýär (11.26-njı surat). Diliň çişginli ýagdaýynda ol ep-esli ulalýar we kynlyk bilen agyzda ýerleşýär. Diliň we kekirdegiň eýýam kemala gelen çişgini has howply bolýar, çünki ol demikmegiň örän çalt emele gelmekligine alyp barmaklygy mümkindir. Bu sebtlerde hadysa örän tiz ösýär. Nasag dem almakda kynçylygy

duýýar, sessizlik afoniýa döreýär, diliň gök-dalaklygy ýüze çykýar. Zerur bolan kömegi wagtynda edilmese näsagyň heläk bolmaklygy mümkindir.

Eger-de Kwinkäniň çişgini kelle beýnisine we beýni bardalaryny eýelän bolsa onda degişli bolan newrologiki näsazlyklar (garaguş keselli pisint tutgaýly, afaziýa-gepläp bilmezlik, gemiplegiýa we başg.) ýüze çykýarlar.

Kwinkäniň çişgini birnäçe gije-gündizleriň dowamynda hem saklanylyp bilýär. Ondan soňra yzsyz-tozsyz ýitip gidýär, ýöne weli gelejekde wagtal-wagtal gaýtalanyp hem biler. Çişgin seýrek ýagdaýlarda agyryly duýgular bilen utgaşýar, köplenç näsaglar dokumalaryň dartgynlygyndan zeýrenýärler.

Deňeşdirilip anyklansy. Dilleriň sebitindäki Kwinkäniň çişini şu aşakdakylardan tapawutlandyrylmalydyr:

- Melkerson-Rozentalyň alamatlar toplymyndan;
- Beze çişginliginden;
- Limfostazdan we periostitdäki kollateral çişginlikden.

Melkerson-Rozentalyň alamatlar toplymynda dowamly bolup geçmeklige eýe bolan, Kwinkäniň çişginligindäki geçmeklige garanynda o diýen bir aýdyň bolmadyk dodagyň çişginligi bilen bir hatrda şol bir wagtyň özünde diliň gasyn-gasynlygy we ýüz nerw damarynyň çişmesi hem (newrit) ýüze çykarylýar.

Dodagyň bese çişginliginde Kwinkäniň çişginliginden tapawutlylykda, zeperlenilme sebitinde, ýalnyň dil ýaly görnüşdäki gyzarmasy bolýar. Kwinkäniň çişginliginiň dil sebitindäki görnüşini makroglossiýanyň dürli-dürli görnüşlerinden tapawutlandyrylýar. Anyk keseliň kesgidi esasan anamneziň maglumatlarynyň we Kwinkäniň çişginliginiň ýiti ýüze çykýan häsiýetiniň esasynda goýulýar.

Bejergisi. Kwinkäniň çişginiň bejergisinde allergen bilen gatnaşmagynyň gaýra goýulmasyz bes edilmekligi (munuň mümkin bolan halatlarynda) esasy zat bolýar. Antigistamin (Gistamine garşy) serişdeler (dimedrol, suprastin, twaegil, pipolfen we başg.) ezele içeri ýa-da bolmasa ýeňil derejeli ýagdaýda günde 2-3 gezeklik gerdejikler görnüşindäki serişdeleriň içilmekligi ulanylýar. Gan damarlaryň geçrijiligini peseldýär askorutin hem belleniýär.

Kekirdegiň çişginliginde goşmaça ezele içeri 25 mg. Ölçegde prednizalon–gemisuksinat goýberilýär. Görkrmeler boýunça näsag GBB-keselleri bölümüne hassahana ýerleşdirilýär ýa-da bolmasa traheotomiýanyň zerurlygynyň mümkin bolýamaklygy bilen baglanyşykda bejergisi hirurg – lukmanyň gözegçiligi astynda alynýar.

Kwinkäniň çişginliginiň agyr ýagdaýlarynda, haçan-da arterial-gan basyşynyň pese gaçmaklygyna deri asty 0.1%-li adrenalinini ergininden 0.5 ml goýberilýär.

Gelejegi. Çişgin bedeniň daş ýüzlerinde ýerleşen ýagdaýynda şowly bolup geçýär, we kekirdegiň, beýniniň we beýni gatlaklarynda çişgin ýüze çyksa örän howply bolýar.

Öňüniň alnyşy. Kwinkäniň çişginliginiň gaýtalanmagynyň öňüni alynmaklygy, ony döreden allergen bilen gatnaşmanyň aradan aýrylmaklygydyr.

11.4.1.3. Derman allergiýasy.

Dermanlar bilen bejerlişde onuň gaýra üzülmeleriniň meseleleri esasan hem häzirki döwürde wajyp bolup galýar. Bu bir tarapdan sintezirlenen derman serişdeleriň birgideniniň çenden aşa köpelmegi we olaryň adam bedeni üçin allergen bolup durmagy. Beýleki tarapdan, öňa daşky tebigy gurşawdan ýaramaz faktorlaryň täsir etmeginde ýokary duýujylyga getirýän sebäplerdir. Şu hadysalaryň netijesinde allergik keselleriniň sanynyň köpelmegi derman serişdeleriň häsiýetinden beter,

olaryň adam bedeni bilen beli-bir häsiýetli aragatnaşyklygynyň bolmagy bilen, onuň reaktiw ýagdaýyna, umumy samatiki keselleriň, nesilgeçirji meýilliligiň bolmaklary bilen şertlendirilendir.

Allergik reaksiýanyň paýyna derman serişdeleriň bejergisindeki gaýraüzülmeleri 6-dan tä 25% - ýagdaýa çenli duşýar. Derman allergiýasy (allergiýa medicamentosa) islendik demanlaryň täsiri bilen dörap biler, ýöne has köp sebäpleriniň biri antibiotiklerdir (penisillin, tetrasiklin, streptomisin), silfanilamid dermanlar, analgetikler, nowokain, ýod, bromidlar, trankwilizatorlar we ş.m.

Allergik reaksiýanyň tizligi we agyrylyk derejesi derman serişdeleriň ulanyş usulyna baglylykda kesgitlenýär. Derman serişdeleriň ýerli ulanylmagynda (agzyň nemli bardasyna we derä ýüzleý ýapgy görnüşde) iň ýokary howply duýgurlygyň ýüze çykýanlygy bellidir. Dermanlary ezele içire goýberlende allergik reaksiýanyň ýüze ýygy-ýygyllygy, ýüzleý ýapgy görnüşe garaňda pesdir.

Şeýle hem ýokary duýgyrlygyň köplenç dermanlaryň az mukdardaka garaňda köp mukdarda göýberilmeginde döreýanlygi subut edilendir. Aýratyn hem bu, derman serişdeleriň ýerli ulanylan ýagdaýlarynda aýdyň bellenýär, haçanda dermanyň konsentrasiýasy onuň möçberinden has wajyp, beýik bolanda.

Derman allergiýanyň döremeginde islendik allergik reaksiýanyň görnüşi bolup biler, ýada köplenç olaryň bilelikdäkileri. Olar bedeniň hususan duýgurlygy bilen, umumy somatiki keselleriň bolmagy, derman serişdeleriň häsiýeti, olaryň ulanyş usullary bilen şertlendirilen bolmagy mümkin. Şonyň üçin hem allergik reaksiýanyň çalt döreýan we haýal döreýän görnüşlerine kliniki alamda bölünmekligi şertli. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň derman allergiýasy bilen zeperlenmegi diýseň köp duş gelýär. Sebäp diýseň agyz boşlugy – bu ýer näsagyň bedeniniň dermanlar bilen ilkinji gezek gatnaşykda bolmagyndadyr.

Derman allergiýanyň kliniki alamatlarynyň ýüze çykmalary, agyz boşlugynda dürlidir. Agzyň nemli bardasynda patologik üýtgeşmeleriň ýeleşýän ýerlerine görä derman stomatitini, heýliti ýada glossiti tapawutlandyrýarlar. Çişmeli reaksiýanyň agyrylyk derejesi boýunça derman stomatitiniň, heýlitiň we glossitiň bir näçe görnüşlerini tapawutlandyrýarlar; olarda kataral we kataral-gemorragik; ýaraly; çüýreýän ýaraly.

Kataral we kataral-gemorragik stomatit (heýlit, glossit).

Bu derman allergiýanyň ýeňil görnüşidir. Näsaglar adatça gijemeklige, awyşamaklygy, tagam duýgyrlygynyň bozulmagyna, guraklyga we gyzgyn hem ýiti iýmitleri iýende agyrynyň bolmagyna arz edýär.

Kliniki alamatlary. Agyz boşlugyna seredilip görlende ýaýraň ýada çäklendirilen gyzarma, nemli bardanyň ýellenmegi bellenýär (diliň gapdal gyralarynda we dulykda dişleriň yzy galýar), epiteliýanyň бүтewligi bozulmadyk (11.27. surat). Ka ýagdaýlarda haçanda güýçli ütgüşmeler bilen bir hatarda gyzarma bilen nokat-nokat ýada uly göwrümde (gemorragiýa) gan öýmeler ýüze çykýar. Mahsus bolan häsiýetli kliniki alamatlary derman glossiti öziçe ýüze çykarýar; diliň arkasy ýagty-gyzaran bolýar, kä halatlarda güýçli epiteliýanyň gopmaklygy (deskwamasiýa) we sapak görnüşli emzijekleriň atrofiýasy (ýalpylladylan dil) bolýar.

Deňeşdirilip anyklansy. Derman serişdelerden gelip çykan kataral stomatitiň belli bir häsiýetli kliniki alamatlary bolmaýar. Olary özine meňzeş agzyň nemli bardasynyň ütgüşmeleri bilen deňeşdirilýar; Mysal üçin gipowitaminoz C, B toparlary; aşgazan-ichege ýollarynyň keselleri, ýokanç keselleri, kandidoz zeperlenmeleri.

Bejerlişi. Derman serişdeleriniň berilmegini bes etmek ýada ony başga bir dermana çalşylmagy bilen baglanşyklydyr; şeýle hem antigistamin serişdeleriniň, kalsiý dermanlary bellenilmegi gerekdir. Gan öýmeli (gemorragiýa) zeperlenmeleriň ýüze çykan ýagdaýlarynda vitamin C we P bellenýär. Agzyň nemli bardasy üçin ýöriteleşdirilen ýerli bejergini talap etmeýär, ýöne görkezmeler boýunça gerek bolan ýagdaýda agyrsyzlandyrjy serişdeler ulanylýar (ýüzleý ýapgy, agyz çayka-

mak üçin 2%-trimekainiň ergini, 1-2% - promekainiň ergini, gliserinli anestezi we ş.m.). Gyjyndyrmaýan iýmitler we köp mukdarda suwly içgileri içmek maslahat berilýär.

Ýaraly stomatit (heýlit, glossit). Bu derman serişdelere bolan allergik reaksiýanyň iň agyr görnüşidir. Ol güýçli agyrynyň, nahar iýende we güründe güjeýanligi bilen utgaşýar. Agzyň nemli bardasynyň gyzaran we ýellenen ýeriniň esasynda kentlewgiň, diş etiniň, dodagyň, dulugyň, diliň sebitlerinde, her dürli göwrimli açyk-dury suwklykly pakgarçaklar ýüze çykýarlar. Olar ýarylyp açylandan soň ýaralar peýda bolýar, onuň üsti fibrinoz kesmek bilen örtülen (11.28. surat). Seýrek bolmadyk ýagdaýda ýekelikdäki ýaralar goşulyşyp, giň göwrümlü ýaranyň üstüni dördedýarlar. Diş ara emzijekleri gyzaran, ýellenen, sähelçe ganjarýar. Sülekeý bölünip çykmasy peselýar (ginosaliwasiýa), damak geçelgesinde ýakymсыз düýgy, gijäp gyjynmagy, ýüze çykýar. Näsagyň umumy ýagdaýlarynyň agyrlaşmagy mümkin: gowşaklyk, işdäsiniň peselmegi, beden gyzgynynyň 37.5-38 °C çenli beýgelmegi. Aşaky äň asty limfatik düwünleri ulalan, agyryly bolup biler. Ýaraly derman stomatitiniň agyrylyk derejesi agzyň nemli bardasynda patologik üýtgeşmeleriň ýaýraňlygyna bagly bolýar;

Ol agyz boşlugynyň arassaçylygy kanahatlanarsyz ýagdaýda bolanda, dişleriň kariýesi, parodontlaryň keselleri bolanda beterleşip bilýär.

Mundan başgada üznüksiz ýokançlaryň ojaklary, ýaraly derman stomatitiniň geçişiniň agyrylygyny beterleşdirip biler.

Deňeşdirilip anyklansy. Ýaraly derman stomatiti

- ýiti gerpetik stomatit;
- köpgörnüşli şypyljaýan eritema;
- pakgarçak

bilen deňeşdirilýär.

Deňeşdirilip anyklanyş usulynda keseliň gelip çykyşyndan (anomnezinden) agzyň nemli bardasynyň ütgemeği derman serişdesiniň kabul edilmegi bilen baglanşyklydygyny kesgitlemek möhüm oryny eýeleýär. Şeýle hem derman berilmegi bes edilenden soň, kliniki alamatlaryň ýitip gidýanligini belmek zerurdyr.

Gerpetiki stomatit ýaraly derman stomatitinden ýarasynyň jähekli şekili bilen, olara mahsus bolan ýerleşýän ýerleri we ýaranyň ýüzünden alnan kesmekde herpes wirusyň mähnet öýjikleriniň barlygy bilen tapawutlanýar.

Bejerlişi. Ýaramaz täsir edýan dermany kabul etmekligi bes etmelik we antigistamin dermanlary bellemek bilen baglanşykly bolýar.

Ýaraly derman stomatitiniň agyr görnüşinde kortikosteroid dermanlary ulanylýar (prednizolon 15 – 30 mg, deksametazon 2 -3 mg 10 – 14 gününň dowamynda). ýerli agyrsyzlandyрма geçirilýär, agyz boşlugyny antiseptik dermanlar bilen päkizelenýär, ýara bolan sebitlere proteolitik fermentleň we serişdeler bilen ýüzleý ýapgy goýulýar. ýara bitirijiligi hyjuwlandyryýan dermanlar (E, A witaminleriň ýagly erginleri itburynyň ýagy, oblepihanyň ýagy, aktobegin, solkoseril çalgylar we başgalar).

Gyjyndyrmaýan iýmitler we köp mukdarda suwly içgiler içmek maslahat berilýär.

Ýaraly – çüreyän stomatit ýada gingiwit. Bu derman serişdeleri ulananda döreyän iň agyr allergik stomatitiň ýüze çykmalary bolup durýar. Adatça ýaraly – çüreyän derman stomatit umumy agyr allergik reaksiýanyň esasynda deriniň, nemli bardanyň we içki synalaryň zeperlenmeginde döreyärler. Ýaraly – çüreyän derman stomatit umumy bedeniň ýagdaýlarynyň bozulmagy bilen bilelikde geçýär (gowşaklyk, bedeniň gyzgynlygynyň beýgelmegi). Kesel ýiti başlanýar. Näsaglar umumy gowşaklyga, kelle agyra, agzyndan ýakymсыз ysyň gelmegine, sülekeý bölünip çykmagynyň ýokarlanmagyna arz edýärler. Güýçli agyrynyň ýüze çykmagy netijesinde iýmit iýlende, güründe kynçylyk dördedýär. Agyz boşlugy gözden geçirilende nemli bardanyň gyzarmagy we ýellenmegi ýüze çykarylýar, onuň esasynda sarymtyk – çal reňkli çürän ojagy bolýar. Zeperlenen sebit agyz boşlugynyň has köp meýdançasyny tutup biler, ýöne kä ýagdaýlarda hatda hemme nemli barda zeperlenýär. Aşaky äňasty limfatik düwünleri ulalan, agyryly.

Deňeşdirilip anyklansy. Ýaraly – çüreyän derman stomatiti. Şu aşakdakylardan tapawytlandyrylýar:

- Wensanyň ýaraly – çüreyän stomatitinden;
- Gan kesellerinde agzyň nemli bardasynyň ýaraly zeperlenmelerinden (leýkoz, agranulotiz);
- Ýürek – damar kesellerindäki çuň ýaralardan.

Bejerlişi. Kesel dörediji dermanlaryň berilmegini bes etmek bilen baglanşykly bolýar. Antigistamin dermanlar, serişdeler berilýär, näsaglaryň agyrlaşan ýagdaýlarynda.

- Kortokosteroid dermanlar (parenteral) berilýär (bir gije gündizde 40-60 mg çenli prednizolon). Bedeniň güýçli zäherlenen ýagdaýlarynda damar içine 30% - tiosulfat Natriýanyň 5 – 10 ml erginini her günde goýberilýär. Ýatymlaýyn hassahana şertlerinde danjalaýyn damar içine gemostaz, poliglýukin we başgalar göýberilýär.

Iýilýän iýmitlerden ýokary duýygylykly ýaramaz täsir edýän önümleri aýyrmaly (kofe, ýumyrtga, ikra, şokolad we ş.m.), şeýle hem agzyň nemli bardasyny gyjyndyrýan nahar (ýiti, gyzgyn, hamyrly).

Ýerli bejerlişi ýaraly – çüreyän derman stomatitde agyrsyzlandyryjy dermanlary, proteolitik fermentleri, antiseptik we kepatoplastik serişdeleri ulanmaklyk bilen baglanşyklydyr.

Gatnaşykly allergik stomatiti (stomatitis contactilis allergic). Gatnaşykly allergik stomatit – bu allergik reaksiýanyň haýal ýüze çykýan görnüşidir. Stomatologik amalynda ulanylýan dermanlar we serişdeler diýseň köp, olar gatnaşykly ýokary duýygylygyň döremegine sebäp bolup bilerler. Gatnaşykly allergik reaksiýa amalgamalardan goýlan petikleýjilerden, protezlerden, dürli we bir görnüşli metallardan ýasalan diş protezlerden döräp bilýär. Metallardan diş protezleriň düzümine girýän nikel we onuň kobalt, hrom, palladi bilen garyndyly görnüşü köplenç ýagdaýlarda allergik reaksiýa döredýär. Kümüş we altyna bolan allergiýa köplenç nikele, hroma we kobalta bolan allergiýa bilen utgaşýar.

Gatnaşykly stomatitiň bir näçelerini akril plastmassalardan ýasalan protezleri ulanýan näsaglarda görmek bolýar. Gyjyndyryjy allergen höküminde plastmass komponentleri (monomerler, dürli boýaglar, didrohinon, peroksid benzoila). Gatnaşykly allergiýa dodagyň gyzyly gaýmasynda owadanlyk serişdelerden (dodak boýaglaryndan, kremler) döräp beler; agyz boşlugynda – diş ýuwyjy hamyrlardan, agyz çäýkalýan erginlerden (eliksirler).

Kliniki alamatlary. Kliniki amalda gatnaşykly allergiýa adatça 5-7 gün geçenden soň ýüze çykýar. Käbir ýagdaýlarda ilkinji gezek allergen bilen gatnaşykda bolup birnäçe aý geçenden soň ýüze çykyp bilýär. Bu bolsa näsagyň bedeniniň duýgurlygynyň ýagdaýyny, allergik reaksiýasyna ýygynlydygyny, allergeniň häsiýetini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Allergen (gyjyndyrjy) bilen gatnaşykda bolan ýerde nemli bardanyň ýellenmesi, eritema, emele gelýär. Käbir näsaglarda gyžaran nemli bardanyň esasynda owynjak pakgarçaklar ýüze çykýar. Olar çalt ýarylyp, nokat-nokat ýarajyklary emele getirýär. Şeýle ýagdaýda näsaglar agzyň nemli bardasynyň gijemekligine, awyşamaklygyna, guraklygyna, tagamalyş duýgusyna gaýtarmak ýada ony doly ýitmegine arz edýärler.

Anyklansy. Agzyň nemli bardasynda gatnaşykly allergik reaksiýanyň anyklansynda ilki bilen ýokary duýgurlykly täsir edýän sebäpleriň sebtinde ýerleşýän zeperlenmäniň ýerine we keseliň kliniki alamatlaryň häsiýetine üns berilýär.

Keseli anyklamakda eliminasiýa barlaglaryň netijeleri, deri barlag usuly we laborator barlaglar (leýkopenik we trombositopenik barlaglary we başgalar) möhüm orna eýedir.

Bejerlişi. Gatnaşykly allergik stomatitiň bejergisi allergenleri aýyrmak bilen baglanşykly bolýar. Protezlerden dörän gatnaşykly stomatitiň bejerdisi täze, başga serişdelerden protez ýasalmagy bilen baglanşyklydyr. Akril plasmassalar ýaramaz täsir edende agzyň nemli bardasy we proteziň ýatýan ýeri bilen gatnaşykda bolmaz ýaly dürli aralaýjy, gorag gatlagy ulanylýar. Şikes döredýän,

diş gysylyşynyň beýikligini peseldýän ýaramaz hilli protezleriň çalşylmaklygy zerurdyr. Agzyň nemli bardasynyň güýçli çişme reaksiýasynda çişmä garşy we antiseptik dermanlar bilen päkizeleniş işleri geçirilýär. Keseliň agyr ýagdaýlarynda ýokary duýgyrlyga garşy (desensibilizirleýji) dermanlar berilýär.

11.4.2. Köp görnüşli şypyljaýan eritema

Köp görnüşli şypyljaýan eritema (erythema exudativum multiforme) – bu agzyň nemli bardasynyň we deriniň çiş keseli bolup, zeperlenme elementleriň tegmiltler, pakgarçaklar, göwrümi uly pakgaryk köp görnüşliligi bilen häsiýetlendirilýär.

Agzyň nemli bardasy ýa-da derisi çäklenen, aýratyn görnüşde zeperlenip biler, ýöne köplenç olaryň utgaşdyrylan zeperlenmekligine duş gelinýär. Köp görnüşli şypyljaýan eritema ýiti görnüşde başlap, ýanlygy bilen häsiýetlendirilýär we ýyllar dowamynda bolup geçýär. Beterleşmeleri köplenç güýz-ýaz döwürlerinde bellenilýär. Esasan ýaş döwrüň adamlary keselleýärler (20-40 ýaşly bolanlar), köplenç nem erkek adamlar.

Sebäpleri we döreýşi. Doly suratda anyklyk däl. Sebäpli ugurlary boýunça köp görnüşli şypyljaýan eritemanyň 2 sany dürli görnüşliligi tapawutlandyrylýar. Hakyky ýa-da idiopatik görnüş bolup, olar ýokanç allergiki tebigatly bolýar. Keseliň şu görnüş bar bolan näsaglaryň köpüsinde synan-barlagy arkaly bakterial allergenlere (sterptokoka, stafilokoka, içege içege taýajygyna) bolan duýgurlygy ýüze çykarylýar. Üznüksiz ýokanç kesel dörediji ojaklar, ýokary duýgurlygyň çişme sebäbi bolup durýar. Gipowitaminozlar, sowuklama, stres ýagdaýlary, wirus ýokanç keselleri zerarly bedeniň garşylyk görkeziji ukybynyň peselmekligi, köp görnüşli şypyljaýan eritemany öjükdirýär. Zäherli allergiki ýagdaýyň alamatly görnüş, hakyky ýokanç allergiki köp görnüşli şypyljaýan eritemanyň kliniki alamatlary bilen meňzeşligi bardyr, ýöne ol özüniň manysy boýunça bedeniň derman serişdelerine (antibiotiklere, salissilatlar, amidopirine we başg.) bolan giperergiki jogap berijiligi bardyr.

Kliniki alamatlary. Kesel duýdansyz başlanýar. Näsag özüni oňaşsyz duýmak, üşütme, gowşaklyk ýüze çykar, beden gyzygynlyk derejesi ýokary galýar (agyr ýagdaýlarda 38°C we ondanam ýokary sanlara çenli). Näsaglar kelle agyrynyň, bütin bedendäki kül ediji agyrynyň, ezeledäki we bogunlardaky, bokurdakdaky agyrylaryň bolmagyna zeýrenýärler. 1-2 gije-gündizden egin-önde, goşarlaryň, injikleriň kähalatlarda bolsa ýüzüň we boýnuň derisinde gursap alan deriden çalarak ýokary galyp duran ýerde gögümtil-gyzyl tegmiltler ýüze çykýarlar (11.29-nji surat). Olaryň merkezi bölegi çalarak aşak çökýär we gögümtil reňke eýe bolýar, çetki bölegi bolsa gülgün-gyzyl reňkliginde galýar. Soňra merkezi böleginde serozly ýa-da gemoragiki suwuklyk doldyrylan subepidermal pakgaryk ýüze çykýar. Deri elementleriniň ýüze çykmaklygy kähalatlarda gijilewük we ýakyp-barýan duýgular bilen utgaşýar. Dilleriň, çekgeleriň, agyz boşlugynyň düýbiniň, diliň, ýumşak gaňşylawgyň nemli bardasy has ýygy-ýygdan zeperlenilýär. Agyz boşlugynda köp görnüşli şypyljaýan eritemanyň ilkinji ýüze çykýan alamatlary nemli bardanyň ýaýran ýa-da çäklen-dirlen eritemasy we çişgini bolyp durýar, onuň esasynda, dürli-dürli subepitelial pakgarçaklar ýüze çykýar. Agzyň nemli bardasynyň zeperlenmesi hat-da asuda ýagdaýynda-da binjalyk edýän ýiti agyrylar bilen utgaşýar. Olar diliň we dodagyň gymyllan ýagdaýlarynda gaty güýçlenýärler, şonuň netijesinde hem ýimit ýimeklik kynlaşýar. Nasaglar açlyk çekýärler, ol bolsa olaryň ýagdaýyny has-da erbetleşdirýär. Pakgarçaklar diýseň çalt ýarylyp, agzyň nemli bardasynda agyryly fibroz kesmegi bilen örtülen ýaralary emele getirýärler (11.30. surat).

11.29.-nji surat. Köp görnüşli şypyljaýan eritema.

Gabygyn hamyndaky eroziýanyň ýerleşme ýerindäki gemorragiki kesmek.

Dodaklaryň gyzyň gaýmasynda ýaralar, iýmitiň iýilmekligini we agzyň açylmaklygyny kynlaşdyrýan ganjaryp duran kesmekler bilen örtülýärler (11.31. surat Annaberdiýew S.D., Jymaýew H.J. amaly gözegçiliginden pursat). Pakgarçaklaryň ilkinji günde aşylmaklygyndan soňra ýaralaryň gyrasy boýunça çalymytyl-ak pakgarçagyň daşky örtük galyndylaryny görmek bolýar, onuň gyrasyndan tutup çekilende epiteliýa sypyrylyp aýrylmeýar, (Nikolsiniň alamatynyň ýoklygy). Agyz boşlugynyň ýaramaz gigiýenasy, kariýesli dişleriň barlygy köp görnüşli şypyljaýan eritemanyň bolup geçmekligini agyrlaşdyrýar. Ýaraly üstleriň agyz boşlugynyň mikrollary bilen zäherlenmekligi bolup geçýär. Bir näçe ýagdaýlarda köp görnüşli şypyljaýan eritemanyň geçişiniň agyrlaşmasy, fuzospiroh etiniň ýokuşan ýagdaýynda bolýar. Agzyň nemli bardasynyň ýarasy sarymytyl-çal galyň kesmek gatlagy bilen örtülýärler, dişlerde we dil-de kesmek gatlaklary ýüze çykýar, agyzdan ýakymyz ys gelýär. Sülekey bölünip çykmagy güýçlenýär. Sebitleýin limfatiki duwünçejikler ulanan agyryly bolýar. Agyrlaşma döwürleri 2-4 hepde dowam edýär. 7-12 günden ýaralar bitişýärler. Olar bitenden soňra bertik yzy galmaýar.

Köpgörnüşli şypyljaýan eritemanyň beterleşme döwründe çetki ganyň alamaty ýiti çeşme hadysasyna laýyk gelýär.

11.30-njy surat. Köp görnüşli şypyljaýan eritema.

Ýokary dodagyň we kentlewigiň nemli bardasyndaky fibroz perdejigi bilen örtülen ýaralar.

11.31-njy surat. Köp görnüşli şypyljaýan eritema.

Köp görnüşli şypyljaýan eritemanyň kliniki geçişiniň agyrylyk derejesi, esasy agzyň nemli bardasynyň zeperlenme häsiýeti bilen şertlendirilýär. Keseliň agyr görnüşi bedeniň aý-dyň bildirýän giperergiki jogap berijiligi hem-de agzyň we deriniň nemli bardasynyň ýaýa-ran zeperlenmekligi bilen tapawutlanýar. Köp görnüşli şypyljaýan eritemanyň ýeňil geçýan ýagdaýlarda näsaglaryň umumy ýagdaýy üýtgemeyär, agzyň nemli bardasynda zeperlenmä-niň ýek-tük elementleri ýüze çykýar. Ýöne keseliň könelmegi bilen onuň agyrylyk derejesi çuňlaşýar.

Ýokanç allergiki gelip çykyşly köpgörnüşli şypyljaýan eritema üçin uzak wagtlap beterleşip gaýtalanýan häsiýeti bolýar. Keseliň beterleşmegi köplenç güýz-ýaz döwürlerinde bolup geçýär (ýylda 1-2 gezek), ýöne keseliň has ýygý-ýygýdan beterleşme hadysalary hem mälimdir. Kä halatlarda keseliň gaýtalanmalar aýa üşmeklik, başdan geçirilen ýokanç kesel we beýleki bedeniň durnuklygyny peseldýän faktorlar tarapyndan öjükdirip bilner. Köpgörnüşli şypyljaýan eritema, ýyllar boýy dowam edip bilýär. Gaýtalanýan döwürleriniň araly-gynda agzyň nemli bardasynyň we deriniň üýtgeşmeleri bolýar.

Alamatly (zäherli – allergiki) köpgörnüşli şypyljaýan eritema näsagyň diňe sebapli täsir edijiler (derman serişdesi-allergen) bilen gatnaşykda bolanda gaýtalanýar.

Ýara sebtinden gyrçap alynan suwklyk, sitologiki barlagynda ýiti özboluşlybolmadyk çişmäniň alamatyny ýüze çykarýar.

Köpgörnüşli şypyljaýan eritema gistologiki, pakgarçagyň subepitelial ýerleşmesi kesgitlenilýär. Akantoliz hadysasy ýok bolýar. Gaçyp aýrylan epiteliýa çüýremeklige sezewar bol-ýar, aşakda ýerleşen birleşdiriji dokumanyň çişgini bolýar, çişginligiň infiltrasiýasy duş gelýar.

Stiwens-Jonsonyň alamatlar toplumu (ýiti nemli deri-göz alamatlar toplumu, ektodermosis erosiwa plurioficialis). Öz boluşly ýöriteleşdirilen alamatly köpgörnüşli şypyljaýan eritemanyň agyr görnüşidir. Kesel duýdamsyz, bedeniň gyzgynlygynyň beýgelmegi we bogunlarda agyrylaryň ýüze çykmagy bilen başlaýar. Umumy agyz ýagdaýyň esasynda, do-dakda, çekgelerde, dilde, ýumşak

gaňşylawkda, kiçi diliň yzky diwarjygynda, aýlawjyklarda, kekeridegiňnemli bardasynda we deride pakgarçaklar emele gelýär. Olar ýarylyp çykandan soň ganjaryp duran ýaralar, emele gelýär. Biri-birleri bilen goşulyşyp, bitewi ganjaryp duran ýiti agyryly ýere öwrülýärler. Ýaralaryň belli bir bölegi fobroz kesmegi bilen örtülýär. Gözleriň (ikitaraplaýyn konýukiwit we keratit), burnuň (rinit, burun ganamaklygy), jyns synalarynyň hem nemli bardasy zeperlenýär. Agyz boşlugynyň we diliň zeperlenmekligi zerarly näsaglar gepläp, iýip bilmeýärler, ol bolsa horlanmaklyga, iglemeklige alyp barýar. Bu keselde ölümçilige sezewar bolýan ýagdaýlar hem beýan edilendir.

Deňeşdirliň anyklanylşy. Köp görnüşli şpyljaýan eritema şu aşakdakylardan tapawutlandyrylýar:

- Akantolistiki pakgarçakdan;
- Akantolistiki däl pakgarçakdan;
- Ýiti gerpetiki stomatitden;
- Ikilenji merezýelden.

Pakgarçakdan tapawutlylygy, köp görnüşli şpyljaýan eritemaýiti geçişi bilen zeperlenilme elementleriniň tizlik bilen ýüze çykmagy, aýdyň bildirýänçişgin hadysalar, Nikolskiniň alamatynyň ýoklygy, ýaralaryň ýüzünden alynan mazokda-yzlaryň ýoklygy we pakga-rygyň suwuklygynda akantolitiki öýjükleriň ýoklugy bilen tapawutlanýar. Ýiti gerpetiki stomatitden köp görnüşli şpyljaýan eritema sudurynyň köp aýlawlylygy bolmadyk, has iri ýaralaryň barlygy, agzyň nemli bardasynyň meýdançasynyda gerpetiki stomatite häsiýetli bolan zeperlenme elementleriniň ýoklugy we ýaranyň ýüzünden gyrçalyp alnan kesmekde köp özenli (ýadro) öýjüklerin-de ýoklugy bilen tapawutlanýar.

Ýiti geçişi, agzyň nemli bardasynyň çişme jogap berijiliginiň aýdyň bildirýanligi, geçişi boýunça döwürleýin gaýtalanýan häsiýetli, özleriniň aralygynda kesel alamatlary bolmaýar köp görnüşli şpyljaýan eritemany, howypsyz akantoliki däl pakgarçakdan tapawutlandyrylýar.

Köp görnüşli şpyljaýan eritemanyň ýeňil görnüşde geçmeginiň esasynda elmydama infiltrasiýasy bolyp, ol ikilenji merezýeldäki ýaraly papulalar bilen meňzeş bolup biler. Mereziýel papulalaryň, şol sanda ýaralaryň daş töweregi gyzaryp, inçe halka görnüşde bolýar, ol sagdyp nemli bardadan mesemälim araçaklenendir. Onda bu köp görnüşli şpyljaýan eritemada giňden ýaýran gyzarma görnüşe eýe bolýar. Mereziýel papulalaryň agyrylygy o diýen bir guýçli bolmaýar, olaryň ýüzünden gyrçap alnan kesmekde soluk triponemalar ýüze çykarylýar, mereziýel kesele bolan serologiki barlag (položitel) kesgitlenýar.

Zäherlenen-allergiki görnüşü sorag-ideg (anamneziň) esasynda anyklanylýar, ýagy derman serişdeleriň kabul edilenligi barada, şeýle hem immunologiki barlaglaryň netijesinde (Şelli bazofilleriň degranilyýasiýa barlagy, limfasitleriň blasttransformasiýa barlagy-testi, Sitonatologiki barlag) we derman serişdeler-allergenleriň içilmeginiň bes edilmeginden soň, beterleşmäniň kesilmegi esasynda anyklanylýar. Deri örtüğünde örgünler bolanda keseli anyklamak kyn bolmaýar.

Bejergi: Keseliň ýitileşen döwründe alamatlara garşy bejergi,bedeniň zäherlenmegini aradan aýyrmaga, duýgurlygyny peseltmäge, çişginligini aýyrmak we agzyň zeperlenen nemli bardasynyň bitmegini çaltlandyrmaga gönükdirlen bolmalydyr.

Umumy bejerlişi desensibilizirleýji dermanlary ulanmagynda geçirilýär: dimedrol, suprastin, tawegil, fenkarol, klaritin we başgalar. Çişmä garşy bejergi geçirmek üçin salisilatlar (asetilsalisil turşysy, natriý salisilat), kaliý glýukanat, kalsiý gliserofosfat we başgalar ulanylýar. Şol maksat bilen damaryň içine goýbermek üçin tiosulfat natriý (10 ml-den 30%-li ergini her günde, doly bejergi 8-10 sanjym) berilýär.

Hökmany suratda B witaminler (B₁, B₂, B₆) toplumy, askorutin bellenýär.

Köp görnüşli şpyljaýan eritemanyň gaýraüzülmelerini çalt aýyrýan etakridin laktat (0.05 g günde 3 gezekden 10-20 günüň dowamynda) lewamizol (150 g günde, hepdede 2 gün yzygider 5 gün arakesmeli 2 aýyň dowamynda) täsirli netijesini berýär.

Umumy bejergi köp görnüşli şypyljaýan eritemanyň agyr derejeli geçişinde hökman hassahana şertlerinde geçirilmelidir. Ol ýerde toplumlaýyn bejergi: zäherlenmelere garşy; ýokary duýgurlyga garşy; çişme hadysasyna garşy dermanlary ulanylýar. Şonuň üçin kortikosteroid dermanlar – prednizolon (20-30 mg bir gije-gündizde keseliň agyrlyk hadysasyna baglylykda) dermanlary berilýär. görkezilen dermanlar 5-7 güniň dowamynda, soň her 2-3 günden dermanyň möçberi 5 mg çenli azaldylýar ýada tä berilmegi bes edilýänçä. Deksametazol dermanyň başlangyç bermeli möçberi 3-5 mg.

Stiwensa – Jonsanyň alamatlar toplumynda kortikosteroid dermanlary has köp möçberde (prednizolon bir gije-gündizde 60-80 mg) bellenýär. Damardan reopoliglýukin, gemodez, tiosulfat natriýa, giposulfat natriý we başgalar goýberilýär.

Ýerli bejerlişi çişmäni, ýellenmäni aýyrmaklyga, agzyň nemli bardasynyň zeperlenmeleriniň bitmegini çaltlandyrmaga ugrukdyran bolmalydyr. Derman serişdeler bilen päkizelemekden öň, hökman 1-2% trimekainiň ergini, 1-2% piromekainiň ergini, 1-2% lidokainiň ergini bilen agyrsyzlandyrylmalydyr. Näsagy naharlamazdan öň agyryny aýyrmak maksady bilen 1-2% trimekainiň ergini bilen agyz çäýkamaklygy belleniýär. Agzyň nemli bardasynyň antiseptik dermanlar bilen päkizelenmegi üçin 0.25%-0.5% ghidrogeni peroxidi, 0.25% - hloraminiň ergini, 0.02% furasilliniň, 0.5% etoniýa erginleri bilen geçirilýär.

Ýaranyň ýüzünde çüran kesmek bar bolan ýagdaýlarda proteolitik fermentler (tripsin, himotripsin, lizoamidaza) ýüzleý ýapgy görnüşde ulanylýar. Ondan soň zeperlenen nemli bardanyň bitmegini çaltlaşdyrýan (keratoplastik) dermanlar (karotolin, it burynyň ýagy, oblepiha, A, E witaminleriň ýagly erginleri we ş.m.) ulanulýar.

Gözüň zeperlenen ýagdaýlarynda 0.5%-gidrokortizon göz çalgysyny, 0.1%-deksametazon ergini ulanylýar.

Şowly bejerginiň şerti näsaglary barlap üznüksiz ýokanç ojaklaryny ýüze çykarmak we ony aradan aýyrmak bilen baglydyr. Kliniki amaly taýdan sagalan (remisiýa) döwründe nasaglary hökman gowy barlagdan geçirmelidir we agyz boşlugy saplanmalydyr.

Gelejegi. Köp görnüşli şypyljaýan eritemanyň geljegi näsagyň durmuşy üçin ýakymly. Stiwensa – Jonsanyň alamatlar toplumynda örän ünüsli seretmek gerekdir.

11.4.3. Üznüksiz gaýtalanýan aftoz stomatit.

Gaýtalanýan aftoz stomatit (stomatitis aphtosa recidiva) – agzyň nemli bardasynyň üznüksiz çişme keseli bolup, aftalaryň we ýaralaryň gatanyp örmekleri, uzak wagtlap geçmekligi bilen wagtal-wagtal beterleşmeleriniň ýüze çykmaklary bilen häsiýetlendirilýär.

Gaýtalanýan aftoz stomatiti – agzyň nemli barda keselleriniň has köp ýaýranlarynyň beridir. Dürli ýazarman alymlaryň maglumatlaryna görä Gaýtalanýan aftoz stomatitiň ýaýraýşy ilatyň dürli ýaşdaky taparynda 10-dan 40% - aralygynda bolup bilýär. Soňky 10 ýylda gaýtalanýan aftoz stomatitli näsaglaryň sanynyň köpelmegi belleniýär.

Sebäpleri we döreýşi. Gaýtalanýan aftoz stomatitiň döremegini we sebäplerini öwrenýan alym barlagçylaryň, köpüsi bu keseliň döremeginde goraýyş güýçleriň oňa alyp barýan ornynyň barlygyna ýykgyň edýärler.

Gaýtalanýan aftoz stomatit bu kesel goraýyş güýçleriniň peselmegi we mahsus bolmadyk goraýyş işiniň bozulmagy bilen häsiýetlendirilýär. Onuň ýüze çykmagynda üznüksiz ýokanç ojaklar (angina, üznüksiz tonzillit, faringit, aşgazan-içge ýollarynyň keselleri we başgalar) şeýle hem birnäçe ýaramaz täsir edýän faktorlar (üznüksiz aladaly ýagdaýlar, tebigi howanyň çalt-çaltan ütgedilmegi, hünär taýdan ýaramaz täsirler we başgalar) sebäp bolup bilerler.

Gaýtalanýan aftoz stomatit keselli näsaglarda goraýyş güýçleriniň hukugynyň we mahsus bolmadyk goraýyş isiniň bozulmaklary ýüze çykarylady:

Goraýyş güýçlerindäki T-ulgamyň ütgemegi anyklanylady, bu T-limfositleriň sanynyň azalmagy we ýerne ýetirýan işjeňliginiň peselmegi bilen düşindirilýär. T-limfasitleriň subpopulýasiýasynyň bozulmagy, T-helperleriň sanynyň güýçli azalmagy we T-supressorlaryň köpelmegi ýüze çykarylady. Goraýyş güýçlerindäki B-ulgamyň ütgemegi bellenilýär, bu bolsa B-limfositlaryň sanynyň köpelmegini görkezýär, goraýyş güýjiniň toplumynda aýlanýan, M-immunoglobuliniň azalmagynyň esasynda, ganyň gury çökündisi bolan G-immunoglobuliniň beýgelmegi bellenýär. Gaýtalanýan aftoz stomatitde mahsus bolmadyk gumoral we öýjük goraýyş görkezijileri ütgýärler (lizosimin konsentrasiýasynyň peselmegi we ganyň suwklygynda beta – lizinleriň beýgelmegi, fraksiýa komplement C₃, C₄ saklanmagynyň azalmagy we fraksiýa C₅ beýgelmegi).

Leýkositleriň fagositar işjeňliginiň asgynlamagynyň esasynda birnäçe barlagdan geçiren mikro allergenleriň içinde Streptokokus salivarius we Streptokokus albicansyň güçlenmekleri bellenýär. Gaýtalanýan aftoz stomatitli näsaglarda agyz boşlugynyň ýerli goraýyş güýçleriniň bozulmagy lizosimin konsentrasiýasynyň peselmegi, betalizinleriň beýgelmegi, şeýle hem agyz suwklygynyň düzümindäki bölünip çykýan we ganyň gury çökündili A nemli azalýanlygy bilen häsiýetlenýär. Şonyň esasynda agzyň nemli bardasyny mikrobaryň täsirinden goraýan güýçler bozulýar, şeýle hem mydama bolýan mikrofloralaryň möçberi we görnüşleriniň düzümi ütgýär. Netijede agyz boşlugynda mikrobaryň toplumlary (assosiasiýalary) köpeliýär we olaryň täsir edijiligini – zäherleýjiligi beýgeliýär.

Gaýtalanýan aftoz stomatitli näsaglarda agyz boşlugynyň nemli bardasynyň mikroblar toplumlary esasan kokkolar bolup durýar (peptokoki, peptostreptokokilar). Mikroblar toplumynyň düzüminde belli bir möçberde bakteriýalar hem bolýar, mikroblar toplumynyň beýgelmegi bilen olaryň möçberi köpeliýär. Mikrobaryň täsir edijiliginiň beýgelmegi bilen gaýtalanýan aftoz stomatitli näsaglaryň bedeninde bakterial ýokary duýgurlyk güýçlenýär – muňa goraýyş güýçleriniň haýal we çalt döreýan reaksiýasynyň zynjyry goşulýar, ol bolsa keseliň ýygy-ýygýdan gaýtalanýanlygyny şertlendirýär. Gaýtalanýan aftoz stomatitiň döremeginde goraýyş güýçleriniň atanakly diýip atlandyrylýan reaksiýasynyň wajyp orny tutýar, ol şu indeksi işjeň ugrylar boýunça geçýär. Gaýtalanýan aftoz stomatitli näsaglarda agzyň nemli bardasynyň ýüzünde köp sanly streptokoklar (52,9 %) bolýar, olaryň arasynda streptococcus mutans, sanguis, salivarius, mitis, olar agzyň nemli bardasyndaky öýjükleriniň antigenligi bilen meňzeşligi bardyr.

Agzyň nemli bardasynyň belli bir derejede antigenleri toplamaga ukyplydygy (Knolle, 1970) kesgitlenen. Gaýtalanýan aftoz stomatitli näsaglarda bir tarapdan genetiki taýdan adalgalaryň ütgäp nyşana alnan T-limfasitleri mälüm edip kesgitlenmegi bozulan, şonyň bilen bir hatarda beýleki bir tarapdan agzyň nemli bardasynyň ýüzünde dürli görnüşli antigenli zolagy bolýar. Şu ýüze çykma mehanizim bilen doly derejede aftanyň peýda bolýandygyny Artýusyň fenomenyň ýüze çykýanlygy hökümünde düşündirmek bolar. Şeýle hem gaýtalanýan aftoz stomatitiň döremeginde aşgazan-ichege keselleriniň we üznüksiz ýokanç ojaklaryň emele gelýändigine şaýatlyk edýär.

Kliniki alamatlary. Agzyň nemli bardasynda gaýtalanýan aftoz zeperlenmesinde 2 sany kliniki görnüş bolýar: ýeňil we agyr derejeli, onuň kesgitlenen kliniki häsiýetleri bolýar.

Gaýtalanýan aftoz stomatitiň agyrylyk derejesini kesgitleýän alamatlar toplumyna keseliň ýygy-ýygýdan gaýtalanmagy we onuň sagdynlyk döwrüniň (remissiýanyň) uzak wagtylylygy, agzyň nemli bardasynda zeperlenmeleriniň häsiýeti, onuň sanlary we olaryň bitişmeginiň möhleti degişlidir.

Gaýtalanýan aftoz stomatiti umumy ýaýraň afoz keseliň bir alamaty bolup, onda jyns synalaryň we içegeleriň sebitlerine zeper ýetip bilýär. Agzyň nemli bardasynyň zeperlenmeginden başga-da gözün zeperlenmegi, kä ýagdaýlarda piodermiýa ýüze çykýar.

Gaýtalanýan aftoz stomatitiň ýeňil görnüş. Agzyň nemli bardasynda adaty aftalaryň ýüze çykmaclary örän öz boluşly bolýar. Agzyň nemli bardasynda aftalaryň döremek hadysalary uly bol-

madyk menekden başlanyp 1 sm çenli göwürme ýetip bilýär. Afta gyzaran, çürt-kesik çaklendlirlen, tegelek ýada süri görnüşde, agyryly bolup ol birnäçe sagat geçensoň töweregindäki nemli bardadan sähelçe ýokaryk galyp durýar. Ýenede birnäçe sagat geçenden soň elementler ýüzleý ýara öwrülýärler we çalymtyk-ak berk oturan fibrinoz kesmegi bilen örtülýär. Şeýle çürän-fibrinozly ojak köplenç ýagdaýda inçejik gyzaran aýlawly halka bilen gurşalan bolýar (11.32. surat).

Afta degilende örän agyryly, elläp göründe ýumşak. Aftanyň dübinde ýellenme peýda bolýar, şonyň netijesinde afta daş töweregindäki dokumalardan, sähelçe galyp durýar, onuň üstündäki çürän dokuma çalymtyl reňkdäki fibrinoz perdesini döredýär. Afta ýagty gyzaran, sähelçe ýellenen halka bilen gurşalan. Ol agyryly we köplenç limfadenit bilen utgaşyp gidýär. Çürän dokuma 2-4 günden soň gopýar, ýene 2-3 gün geçen soň afta adat boýunça bitip başlaýar; käbir wagtlarda onuň ýerinde toplanan gyzarma saklanýar. Köp ýagdaýlarda aftanyň çykjak ýerinde bir näçe gün öňünden näsaglar ütgejek ýerde awyşap agyryan duýgylary başdan geçirýärler. Gaýtalanýan aftoz stomatitiň ýeňil görnüşinde birwagtda bir ýada iki afta ýüze çykýar. Keseliň aýratynlygyny örgünleriň gaýtalanýanhäsiýeti bolmagydyr.

Gaýtalanýan aftoz stomatitde aftalaryň ýüze çykamak döwri birnäçe günden 1-aýa çenli aralykda bolup bilýär. Esasan örginler dulugyň, dodagyň nemli bardasynda, diliň uýynda we gapdalynda ýerleşýär, ýöne olar agzyň nemli bardasynyň islendik ýerlerinden çykyp biler. Gaýtalanýan aftoz stomatitiň ýeňil görnüşü adaty näsag üçin kän bir bildirmeýär. Näsaglaryň 50%-keseliň şu görnüş bilen ýylda 1-2 gezek gaýtalanýar, şonuň üçin hem näsaglar lukmana seýrek ýüz tutýarlar. Näsaglaryň beýleki bölegi gaýtalanýan aftoz stomatitiň ýeňil görnüşü bilen lukmana köp ýüz tutýarlar, sebäbi olarda keseliň beterleşip gaýtalanmagy ýylda 5-6 gezek bolup keseliň geçişini çuňlaşdyryp agyrlaşdyrýar.

Keseliň ýitileşmegini öjikdirýän agzyň nemli bardasyny şikesleýjiler, gaýgy-alada (stress), çenden aşa ýadowlyk, öň ýokanç wirus keseli geçiren, aýbaşynyň öň syrasyndaky döwir ýaly sebäpler bolup biler. Mundan başgada gaýtalanýan aftoz stomatitiň ýeňil görnüşinden agyr görnüşe geçmegini çaltlaşdyrýan hünär taýdan ýaramaz täsirler, bahym-bahymda tebigy gurşaw howanyň çylşyrmagy, üznüksiz keseliň bolmagy (angina, aşgazan-ıçege ýollarynyň keselleri, üznüksiz gastrit, kolit aşgazanyň we 12-barmak içegäniň ýaraly keselleri) ýaly sebäpler degişlidir, bu köp ýagdaýlarda ýaş adamlarda (25 ýaş çenli) duş gelýär. Gistologik barlagynda adaty aftada nemli bardanyň çuň çürän-fibrinoz çişgini ýüze çykarylýar. Hadysa nemli bardanyň hususy gatlagyndan we nem asty esasdan ütgäp başlaýar. Damarlaryň giňemeginden soň uly bolmadyk damar töwereginiň ýellenmegi bilen epiteliýanyň tikenekli gatlagynyň çişmegi ýüze çykyp ondan soň spongioz we owynjak boşluklaryň emele gelmegi bolup geçýär. Alteratiw ütgeşmeler epiteliýanyň çüremegi we nemli bardanyň ýaralanmagy bilen tamamlanýar. Epiteliýanyň kemtik ýeri fibrin bilen doldyrylýar, ol aşakda ýatan dokuma bilen berk bitişen bolýar.

Deňeşdirilip anyklanýş usuly. Daşky görnüşü boýunça aftalar şu aşakdakylar bilen meňzeşligi bardyr;

- şikesden soňky ýaralar;
- gerpetiki ýaralar;
- mereziýel düwünçejik.

Gerpetiki ýara aftoz stomatitiňkiden köp görnüşli sudyrly, uly bolmadyk agyryly, ýaranyň daş töweregi has ýaýraň çişgin reaksiýa gerpetik stomatitde toplanan pakgaryklar üstün çykýar. Mereziýel düwünçejikleri azajyk agyrylygy bilen häsiýetlenýär, onuň dübi ýellenen, çişginli halkanyň çetleri gyzaran häsiýetli we ýaradan bölünip çykýan suwklykda solgun treponema bolýar.

Gaýtalanýan aftoz stomatitiň agyr görnüşü, ýada Settonyň aftasy. Agyr görnüşli gaýtalanýan aftoz stomatitiň kliniki geçiş boýunça şu aşakdaky görnüşlere bölünýär:

- agzyň nemli bardasynyň zeperlenme elementi afta bolup durýar, onuň bitişmek möhleti 14-20 gün. Keseliň geçiş her aşda beterleşip gaýtalanmagy bilen häsiýetlenýär;

- agzyň nemli bardasynda çuň öoýulan görnüşli, örän agyryly ýara emele gelýär, onuň bitişmekligi uzak möhletli (25-35 gün) bolýar. Keseliň ýitileşip, gaýtalanmagy ýylda 5-6 gezek ýüze çykýar;
- agzyň nemli bardasynyda bir wagtyda aftalar we çuň ýaralar ýüze çykarylýar. Olaryň bitişmek möhletleri 25-35 günden ybarat.

Gaýtalanýan aftoz stomatitiň agyr görnüşi ýylyň dowamynda 5-6 gezek ýada her aýda ýitileşip gaýtalanýar. Keseliň geçişi üznüksiz bolýar. Bir näçe näsaglarda aftalar birnäçe hepdäniň içinde duýdansyz görnüşde bil wagtyda uly, köp möçberde ýüze çykýar. Beýleki bir näsaglarda dürli wagtyda, ýeketäk aftalar emele gelýär.

Keseliň geçişi ilkinji hem beýleki näsaglarda wagtlary boýunça ütgäp bilýärler. Gaýtalanýan aftoz stomatitiniň agyr görnüşli näsaglaynda umumy ýagdaýlary hem ejir çekýär: ýokary derejede gujundyrylmagy, ukynyň bozulmagy, işdäsinin kesilmegi (70% -näsaglarda) bellenýär, 22% - näsaglarda newrologik näsazlyklar emele gelýär. Agyz boşlugynda ol mydama agyryly duýgylar bilen şertlendirilen, seýrek bolmadyk ýagdaýlarda sebitleýin limfodenitler ýüze çykýar. Pasyllaýyn täsir edýan sebäpler, gaýtalanýan aftoz stomatitiň agyr görnüşinde, onuň beterleşip, ýitileşmegine uly täsir etmeýär. Düzgün bolşy ýaly keseliň ýitileşmegi her aýda ýüze çykýar we ütgäp dürýan häsiýetli bolup, keseliň döränine köp wagyt geçdigiçe keseliň geçişi agyrlaşýar. Keseliň ýitileşmesi adatça nemli bardanyň çäklenen agyryly dykyzlanmagy bilen başlanýar. Ol ýerde ilki bilen fibrinoz kesmegi bilen örtülme peýda bolýar. Ondan soň çuňlaşan oýulan görnüşli ýara emele gelýär onuň töweregi sähelçe gyzaran (11.33 surat). Ýara düzgün bolşy ýaly ölçegi boýunça ulalýar. Käbir ýagdaýlarda ilki bilen ýüzleý afta emele gelýär, onuň dübinde 6-7 gün geçenden soň ýellenme peýda bolýar, aftanyň özi bolsa çuň ýara öwrilýär. Gaýtalanýan aftoz stomatitiň agyr görnüşinde çuň ýaralar örän haýal (1.5-2 aýa çenli) bitýärler. Olaryň bitişmeginden soň birleşdiriji dokumanyň gödek yzy-bertigi galýar, ol bolsa agzyň nemli bardasynyň kadaly görnüşiniň (deformasiýasyna) bozulmagyna getirýär. Ýaralaryň agyz burçynda ýerleşmegi agzyň görnüşini ütgedýär, käbir ýagdaýlarda agzyň kiçelmegine – mikrotoma emele gelmegine alyp barýar.

Bertikleşýän aftanyň uzak möhletli bolmagy 2 hepdeden – 2 aýa çenli bolup bilýär. Agyz boşlugynda örgünler köp ýagdaýlarda diliň gapdal taraplarynda, dodagyň we dulugyň nemli bardasynda ýerleşýär, olar güýçli agyrylar bilen utgaşýarlar.

Anyklanyş usuly. Gaýtalanýan çuňňür aftalaryň gistologik barlagynda epiteliýanyň we bazal-gatlagynyň dargamagy bilen çürän meýdançasý kesgitlenýär. Şeýle hem hususy gatlagyň nemli bardasy we nemli bardanyň aşagyndaky dübiniň çişmegi ýüze çykýar. Köp ýagdaýlarda zeperlenen ýerde ýag mázleri bolýar, olaryň güýçli ýellenen görnüşde bolmagy bu keseli nemli bardanyň gaýtalanyp çüreyän periadeniti diýip atlandyrmagy esaslandyrýar.

Deňeşdirilip anyklanyş usuly. Gaýtalanýan aftoz stomatitiň agyr görnüşini şular bilen deňeşdirilýär:

- Şikes ýeten ýüzleý ýara (eroziýa);
- Şikes ýeten çuň ýara (ulcus);
- Gaýtalanýan herpes;
- Behçetiň keseli
- Wensanyň ýaraly-çüýreyän keseli;
- Ýokanç kesellerdäki çuň ýara (mereziýel, inçe kesel);
- Howyply çiş keseliň ýaralary.

Behçetiň keselinde agzyň nemli bardasynyň, göziň we jyns synalarynyň afta-ýaralar bilen bilelikde zeperlemegini görmek bolýar.

Wensanyň ýaraly-çüreyän keselinde barlag üçin ýaradan alnan kesmekde köp mukdarda fuzobakteriýalar we spirohetler ýüze çykarylýar.

Howyply çiş keseliň ýarasynyň gyalary dykyz, biraz agyryly, köplenç üznüksiz şikes ýeten sebäbi bolýar. Sitologik barlagynda ütgän (kesele mahsus) öýjükler ýüze çykarylýar.

Bejerlişi. Gaýtalanýan aftoz stomatiti bejerlende näsaglary diňe örän oňat çuňňur kliniko-immunologik barlaglardan geçirilen ýagdaýda gowy netijeli bolýar. Barlagdan alnan maglumatlaryň esasynda talaba laýyk şahsy toplumlaýyn, mikroblara garşy (patogenetik) bejergini saýlap almaga mümkinçilik berýär. Bejergi başlamazdan öň hökmany suratda näsagy lukman terapewtiň, otorinolaringologyň we beýleki hünärmen lukmanlaryň barlagyndan iç keselleriniň barlygyny ýüze çykarmak maksady bilen geçirmeli.

Ilki bilen aşgazan-ıçege ýollaryny, üznüksiz ýokanç ojaklaryny, goraýyş ulgamynyň ýagdaýlaryny anyklamak gerekdir. Aýratyn esasy ünis dişleriň we parodontlaryň kesellerini ýüze çykarmaga we bejergisine berilmelidir. Gaýtalanýan aftoz stomatitli näsaglar bejerlende toplumlaýyn patogenetik bejerliş usulyňa immun ulgamyny sazlaşdyrýan derman serişdeleri, metabolizim dakaşdyryjy dermanlary ulanmagy goşulýar. Şeýle hem hökmany suratda üznüksiz ýokanç ojagy aýyrmak-saplamak zerurdur.

Immun ulgamyny kadalaşdyrmak üçin timogen dermany ulanylýar. Ol bolsa öýjükli we gumoral immunitetiň reaksiýasyna bolan täsirini sazlaşdyrýar. Şeýle hem bedeniň ýöriteleşdirilmedik durnuklylygyna bolan faktorlary sazlaşdyrýar. Timogen dermany her günde 100 mg 10 günläp esele içine göýberilýär. Hökmany suratda bejergiden öň we soň immunogrammany göz astynda saklamaly.

Gaýtalanýan aftoz stomatiti bejermek üçin lewamizol dermany hem ulanylýar, dermany hepdede iki gün ulanmaga (bir wagtyda 150mg-den ýada 50mg-den günde 3 – gezekden) bellenýär. Bejergini 1.5 – 2 aýyň dowamynda ganyň kliniki görnüşini we bedeniň umumy ýagdaýyny gözegçilikde saklap geçirilýär.

Limfositlerdäki öýjik metobolizimini kadalaşdyrmak maksady bilen gaýtalanýan aftoz stomatit keselli näsaglara, mitohondriniň derejesinde alyş-çalyş hadysasyny hyjuwlandyryjy metabolik dermanlary bellenýär.

Näsaglara metaboliki täsirli iki sany toplum dermanlary bermek bellenýär. Birinji toplum limfosotlerde energiýa (güýçlenme) hadysasyny gowlandyrmada ugrykdyran. Ony 10 güniň dowamynda berilýär: pantotenat kalsiýa (20% - 2 mlsuwklygy ezele içine göýberilýär, ýada 0.1gr günde 4–gezekden içmek bellenýär), riboflawin mononukleotid (1%-1ml suwklygy ezere içine); Lipamid (0.025gr günde 3 gezekden nahardan soň); kokarboksilaza (0.05gr ezele içine); orotat kaliýa (0.5gr günde 3 gezekden 1s nahardan öň).

Indiki 10 güniň dowamynda ikinji toplum metabolik dermanlar belenýär: Witamin B₁₂ (0.01% suwklyk 1ml ezele içine sanjym); foliýewa turşysy (0.005g. günde 3 – gezekden); piridoksalfosfat (0.02g günde 3 gezekden nahardan soň); metilmetioninsulfoniýa hlوريد (0.1g günde 3-gezekden nahardan soň); pangamat kalsiýa (0.05g günde 3 – gezekden nahardan soň); oratat kaliýa (0.5g günde 3 – gezekden nahardan 1 sagat öňinden içmeli).

Gaýtalanýan aftoz stomatitiň durnykly kliniki sagdynlama ýagdaýyna ýetmek üçik we ony häsiýetlen dirýan ganyň düzümindäki limfositleriň sitohimiki derejeli görkezijileriniň kadalaşmagy üçin keseliň kliniki geçiş aýratynlygyna garamazdan hökmany suratda 4-6 gezek doly metabolik bejergini 6-aý arakesmeli geçirmek maslahat berilýär. esasy bellemeli zadyň biri, ol hem metobolik bejerginiň ýaz paslynda, haçanda bedende watamin ýetmezçiligi (gipowitaminoz) ýüze çykanda geçirilse maksada okgunly hasap edilýär.

Witamin ýetmezçiligi (gipowitaminoz) düzgün bolşy ýaly gaýtalanýan aftoz stomatitiň agyr ýitileşmegine alyp barýar. Käbir ýagdaýlarda toplumlaýyn bejergi çärelerine sedatiw dermanlary (walerianaň köki, kiçi trankwilizatorlar) goşulýar.

Esasan hem aýratyn ünsi, bedende bolan üznüksiz ýokanç ojaklary ýok etmeklige berilýär (gulak–burun–bokurdak synalaryň üznüksiz kesellerini, aşgazan – ičege ýollarynyň kesellerini we ş.m. bejermekden ybaratdyr).

Gaýtalanýan aftoz stomatitli näsaglardaüznüksiz sepsis ojağynyň bolmagy mydama bakterial ýokary duýgyrlygy döredýär, ol bolsa keseliň çalt-çaltdan ýitileşmegine alyp barýar.

Gaýtalanýan aftoz stomatitli näsaglaryň mahsus bolan we mahsus däl goraýyş güýçlerini hyjuwlandyrmak maksady bilen häzirki zaman usuly bolup bedene fiziki taýdan täsir edip bejerilmegi neýijeli ulanylýar (deriniň üsti bilen elektroneýrostimulýasiýa, lazer bilen bejerlişi, agzyň zeperlenen nemli bardasyny aeroionly owkalama (massaž). Gaýtalanýan aftoz stomatitiň şowly, netijeli bejerilmeginde agzyň berhizini tutmak wajyp oryny eýeleýar.

Näsaglara ýiti we undan edilen iýmitleri, spirtli içgileri kabul etmek, çilim çekmek gadagan edilýär.

Ýerli bejergi agzyň saplanmagyndan, şikes ýetirýän sebäpleri we üznüksiz ýokanç ojaklary ýok etmekden ybaratdyr.

Keseliň ýitileşen döwründe agyrsyzlandyryjy serişdeler ulanylýar, sebäbi ýaralar we in betrem çuň ýaralar örän agyryly bolýarlar. Agyrsyzlandyrmak üçin ýüzleý ýapgy dermanlar ulanylýar (1-2% lidokainiň suwklygy, 1-2% trimekain, 1-2% piromekainiň suwklygy ýa-da 5% piromekain melhem-ýagyny). Agyrsyzlandyrmak üçin şeýle hem 5 ýada 10%-li anesteziniň külkesini gliserine ýa-da suwyk ýaga (şetdalyň, erigiň, günebakaryň ýagyna) goşulyp taýarlanan görnüşde ulanylýar.

Ýaranyň üstünden fibrinoz we çürän kesmegi proteolitik fermentleriň (tripsin, himotripsin, himopsin, lizoamidaza) kömegi bilen aýrylýar. Antiseptiki arassalamany antiseptik erginler (1% - etoniýa ergini; 0.02 – 0.06 % hlorgeksidin ergini, 0.02% - furasillin, riwanol erginleri we başgalar) bilen geçirilýär.

Gaýtalanýan sftoz stomatitde agzyň nemli bardasynyň ýaralarynyň bitmegini güýçlendirmek üçin witamin A, E, karotoliniň suwklandyrlan ýagyny, 5% - linitolyň melhem-ýagy.

Solkoseriliň melhem-ýagy ýada želesi, 5% - aktobeginiň melhem-ýagy, 20% - aktoweginiň želesi we başgalary maksada okgunly bellenýar. Agzyň nemli bardasyna günde 3-4 gezekden nahardan soň ýapgy we ergini sepip ýuwmagy geçilýar.

Düzümünde her dürli dermanlar bolan ereýän biopolimer perdejiginiň ulanylmagy örän gowy netijeli bejergini berýär.

Agzyň nemli bardasynyň bitmegini güýçlendirmek üçin düzüminde oblepihanyň ýagy bolan oblekol-perdejigi üstünlikli ulanylýar.

Gelejekdäki maglumatlary. Gaýtalanýan aftoz stomatitiň geljegi şowly-ýakymly, esasan hem ir wagtynda anyklanyp we ýeňil görnüşinde bejerilen ýagdaýlarda.

Keseliň önüni alyş işleri. Esasan üznüksiz ýokanç ojaklary öz wagtynda ýüze çykaryp, şol sanda hem agyz boşlygynda we olary ýok etmekden ybaratdyr.

Şeýle hem aşgazan – ičege ýollarynyň, nerw we içki mäs (endokrin) ulgamynyň we beýlekileriň üznüksiz kesellerini ir wagtyda anyklamak we bejermek esasy bolup durýar. agyz boşlugynyň yzygiderli edeg edilmegi, arassalanýş dägünleriniň berjaý edilmegi, mydama agyz boşlugynyň saplanmagy wajypdyr.

Hökmany suratda zähmet we dynç alyş düzgünlerini talaba laýyk dürs berjaý edilmelidir. Beden terbiýe bilen meşgullanmak, pähimli, deňagramly iýmitlenmek gerekdir.

11.4.4. Behçetiň (sindromy) alamatlar toplumy.

Bu kesel alamatlar toplumy (sindrom) hökümünde türk dermatology behçet tarapyndan ilkinji bolup ýazylýar we şonyň netijesine göräde “Behçetiň alamatlar toplumy” diýen adalga eýe bolýar.

Ýazylyan alamatlartoplumy özünde üç sany alamaty besleýär: gaýtalanýan ýaralar agzyň we daşky jyns synalaryň nemli bardasynda ýüze çykýar, şeýle hem göziň zeperlenmegi (köplenç iki gözem) bolýar. Ol gipopion – irit görnüşde ýüze çykyp käbir ýagdaýlarda gözüň kör bolmagyna alyp barýar. Behçetiň alamatlar toplumy bilen kesellän näsaglarda seýrek bolmadyk ýagdaýlarda deride örgünler (düwinli eritemanyň örmegi, piodermiýa, waskulitler) ýüze çykýar. Şeýle hem bogunlaryň we nerw ulgamynyň zeperlenmegi anyklanýar.

Tourine (1941) bu keseli – uly (aftoz) ýara diýip ýazýar. Ol bolsa agzyň, daşky jyns synalaryň, içegäniň nemli bardasynda gaýtalanýa örgin ýaralar bilen kliniki taýdan häsiýetlenýär.

Döreýiş we sebäbi. Behçetiň alamatlar toplumynyň sebäbi doly gutarnykly kesgitlenmedik. Köp sanly ýazalaryň pikirine görä agyz boşlugynyň, jyns synalaryň, gözüň we birnäçe ýagdaýlarda içegäniň nemli bardasyň gaýtalanýan ýaraly, zeperlenmeginiň esasynda autoimmun hadysasy ýatyr diýip çak edýärler.

Şeýle hem Behçetiň alamatlar toplumynyň ýüze çykmagyna genetiki taýdan oňa meýilli diýen pikir bar.

Kliniki alamatlary. Kesel üznüksiz geçýänligi we kliniki sagalmagy bilen häsiýetlenýar. Sagalmanyň dowamlylygy bir näçe günden – birnäçe ýyla çenli bolýar. Bu kesel bilen köplenç iki jynsdaky hem adamlar keselleýärler, ýöne esasan 20-30 ýaşlylarda köp duş gelýär. Köp ýagdaýlarda Behçetiň alamatlar toplumynyň ilkinji ýüze çykmalary höküminde agzyň nemli bardasynda ýaralara görmek bolýar. Olar düzgün bolşy ýaly beýleki ýaralardan tapawutlanmaýarlar. Kä bir näsaglarda çuňňür, uzak wagtlap bitmeýan ýaralar emele gelýär. Olar bitişenden soňra yzynda birleşdiriji dokumanyň gödek bertigini galdyrýarlar, nemli bardanyň (deformasiýasy) tekizligi bozulýar. Ýaralar örän agyryly bolýar, olaryň sany ütgäp durýar (11.34. surat). Daşky jyns synalaryň sebtinde (nemli bardada, jyns dodagynyň derisinde, jyns ýumurtasynyň dersinde) agyryly ýaraly örgünler peýda bolýar. Onuň esasy dübi gataňsy ýellenen. Elementler birazyrak daş töweregindäki deriden galyp gurýar, ýaranyň dübi çalymtyl – sary kesmek bilen örtülen bolýar.

Edebiýat çeşmeleriň maglumatlaryna görä, Behçetiň alamatlar toplumynda göziň zeperlenmegi nasaglaryň 70-85%-de duş gelýär. Bir näçe ýagdaýlarda ol agzyň nemli bardasynda ýara örgünleri peýda bolmanka ýüze çykyp bilýar we keseliň ilkinji alamat bolup bilýar. Ilkinji başda agyryly ýagtydan gorky ýüze çykýar, soňra çalt gipopion – irit, siklit, aýnagörnüşli bedeniň we göz dübiniň sebitlerinde gan öýmeleri (gemorragiýa) peýda bolýar. Her gezekdäki gaýtalanyp kesellemek ilki bilen wagtlaýyn, soňra durgynly gözüň görmeginiň peselmegine, kütelşmesine alyp barýar.

Bu hadysa köplenç göziň kör bolmagy bilen tamamlanýar. Behçetiň alamatlar toplumynda näsaglaryň derisinde düwinli eritema ýüze çykýar, örgünler köpgörnüşli şypyljaýan eriteme pisintli, deride iriňli elementler bolýar. Behçetiň alamatlar toplumynda sähelçe şikes ýeten ýerlerde deriniň patergiýasy ýüze çykýar. Mysal üçin, bölejik dokuma (bipsiýa) alnan ýerde, deriniň içine sanjym edilen ýerlerinde dürli görnüşli iriňli elementler peýda bolýar. Bu behçetiň alamatlar toplumu üçin örän häsiýetli bolýar. Şonuň üçin hem patergiýa ýüze çykanda Behçetiň alamatlar toplumynyň kesgitnamasy diňe iki sany alamatyň – agzyň nemli bardasynda ýaranyň we jyns synada (genitaliýada) örgünleriň bolmagy esasynda goýulýar.

Seýrek bolmadyk ýagdaýlarda hadysa ýumşak dokumanyň we bogunlaryň gury agyry (rewmotoid) keseli, ganöýmeler, damar dykylmagy (trombozlar) we tromboflebitler bilen beterleşýar. Aftoz örgünleri bokurdagyň, traheýanyň, damagyň, gyzylödegiň, içegäniň nemli bardalaryna ýaýrap bilýar. Käbir ýagdaýlarda sülekey we göz-yaş mázleriniň pökmegini görmek bolýar, şeýle hem içki synalaryň we nerw ulgamynyň her dürli ütgeşmeleri bolup geçýar. Behçetiň alamatlar toplumu üznüksiz geçişi we gaýtalanmagy bilen häsiýetlenýar.

Anyklynyş usuly. Aftoz elementleriň emele gelýan döwründe gistologiki barlagda epiteliýa limfositleriň we monositleriň girýanligi ýüze çykarylýar. Epiteliýanyň dargamagyndan soň ýüzleý ýara emele gelýar, onuň dübi we gapdallary neýtrofillerden, monositlerden, limfositlerden düzülen

ýellenen bolýar. Kä ýagdaýlarda damarlarda obliterirleýji endoarterit görnüşindäki ütgeşikler kesgitlenýär.

Bejerlişi. Behçetiň alamatlar toplumyny bejermek kyn meseläni öňde goýýar. Antigistamin dermanlary we detoksisirleýji serişdeleri ulanmak maksada okgunly hasaplanýar. Hemotaksisin işjeň bolmagy üçin sitostatik kolhisin dermany ulanmak hödirlenýär.

Kortikosteroid dermanlary ulanmak bejerginiň gowy netijesini berýär. Mysal üçin deksametazon, ony günde 3-4 mg soňkylary näsaglara kömek berýän möçbere geçip bellänip berilýär. soňky ýyllarda lewamizol (dekaris) dermanyň gowy bejeriji tasiriniň barlygy barada maglumatlar peýda boldy. Bu dermany Tureniň uly aftozy bolan näsaglara hepdede 2 gezekden 150 mg bellänýär. Kliniki sagdynlygyň döwrüni uzaltmak üçin näsaglar dermany ýarym ýylyň we ondan-da köpüräk wagtyň dowamynda kabul edýärler.

11.4.5. Şegreniň (sindromy) alamatlar toplumu

Şegreniň alamatlary toplumu (syndromum Sjögren) – bu ulgamlaýyn kesel, Şegren tarapyndan 1933ý. ýazylan.

Häzirki wagty çenli bu keseliň döremeginiň sebäbi barada bir umumy pikir ýok. Ýokanç – allergik gelip çykyşy (genezi) bolan sebäpleriň bolmagyny çaklaýarlar. Endokrin mázleriň işjeňliginiň bozulmagy esasy alyp baryjy orunda durýar, witamin A-nyň alyş-çalşygynyň bozulmagy bilen baglanyşykly nesilden-nesile geçmek meýilli sebäpler bolmagy mümkin. Ýöne bir zat anyk, ol hem Şegreniň alamatlary bolan näsaglarda gipergamma – globulinemiýa we uýan ganyň çökündisinde antinukleor faktorlary we öjükdirji antitelalary ýüze çykarylýar. Ol bolsa bir näçe ýazarlara keseliň antoimmun tebigatly gelip çykyşynyň barlygyny tassyklamaga esas berýar.

Kliniki alamatlary. Başlangyç ütgeşikler uzak wagtyň dowamynda sülekeýiň möçberiniň azalmagy we onuň şepbikliginiň ýokarlanmagy ýaly görnüşe bolmagy mümkin. Ondan soň nemli bardada ütgeşikler bolýar: diliň emzijekleri (atrofiýa bolýar) çökýär, dil gyzaran görnüşe geçýär, ýanyp barýan ýaly duýgylar emele gelýär. Şol wagtyda ýokarky dem alyş ýollarynyň nemli bardasynyň (atrofiki) çökmegi ýaly ütgeşikler ýüze çykarylmagy mümkin (gury traheobronhit, renit). Ys alyşyň peselmegi mümkin. Ahiliýa ýüze çykýar.

Näsaglaryň arz-şikaýaty hadysanyň agyrylyk derejesine bagly bolýar. Haçanda sülekeýiň bölünip çykmagy peselende näsaglar agzyň guramagyna we ýymit iýen wagty agyrynyň bolýandygyna arz edýärler, agzyň burçlarynda jaýryklar peýda bolmagy; gözüň guramagyny görkezýar, konýunktivit, kesiji agyry, ýagtylykdan gorkmak, göz ýaşyň ýoklygy ýaly alamatlar bilen utgaşýar. Keseliň has giç döwründe agzyň, gözüň, burnyň nemli bardasynyň guramagyndan başgada jyns synasyndaky (genitalý) nemli bardasynyň atrofik ütgeşikleri ýüze çykýar, deriniň guraksylygy we tozgalanmagy, saçyň guraklygy we döwürmegi bellänýar. Deri keselleriniň döremegine ýykgyly bolýar. Näsaglaryň 1/3 böleginde üznüksiz artrit pisintli ütgeşikler bolmagy mümkin. Käbir näsaglarda pnevmosklerozýň, çetki we trigeminal newralgiýanyň we beýleki ütgeşikleriň ýüze çykmagy bellänýar.

Näsaglar gözden geçirilende sülekeýiň bölünip çykmagynyň peselmegi we agzyň nemli bardasynyň ütgemekleri bilen bir hatarda ýeke ýada iki gulakýany we beýleki sülekeý mázleriň çiş görnüşli ulalmagyny görmek bolýar. Kä ýagdaýlarda gulakýany mázlerde daşlar emele gelýär.

Gistologik barlagynda agzyň nemli bardasynda ojaklaýyn limfositler ýellenme bellänýar, nemli barda asty, şol sanda hem sülekeý mázleriniň bölünip çykaryş işjeňligi mese-mälim peselýär.

Sülekeý mázleriniň gistologik ütgeşikleri limfasitler, plazmatik öýjükler bilen ýellenmegi we birleşdiriji dokumanyň proliferasiýasy bilen häsiýetlenýär.

Anyklyanyş usuly. Şegreniň alamatlar toplumyny anyklamakda onuň mahsus alamatlarynyň bolanlygy üçin aýratyn bir kynçylyk döretmeýär. Şegreniň alamatlar toplumyny hökmany suratda kserostomiýa bilen deňeşdirilýär.

Bejerlişi. Stomatolog, okulist, terapewt lukmanlary tarapyndan toplumlaýyn bejergi geçirilýär. Näsaglara sülekeyiň bölünip çykmagyny güýçlendirýän A, E, B₁₂, C (askorbin turşysy) witaminleri bellenýär. Şeýle hem kortikosteroid dermanlary, lewamizol ulanylýar.

11.6. Gipowitaminozlarda agzyň nemli bardasynyň ütgemeleri.

Witaminler – biologik aktiw organik maddalar bolup, olar beloklar, lipidler we uglewodlar bilen bir hatarda adam bedeniniň kadaly ýaşaýyş ukyplylygy üçin zerurdyr. Witaminler biologik katalizatorlar bolup, fermentler we gormonlar bilen aragatnaşykly bolýarlar. Olar köp sanly fermentleriň düzüminde bolup, olaryň sintezine gatnaşýarlar. Haýsydyr bir witaminleriň bolmadyk ýada ýetmezçilik ýagdaýynda, bedende alyş-çalyş hadysasyny ugrykdyryjy fermentleriň we gormonlaryň doremegini bozýar.

Agzyň nemli bardasy witaminleriň ýetmezçiligine örän duýgydyr. Witaminleriň ýetmezçiliginde agzyň nemli bardasynyň şikeslenmä, mikroblaryň täsir etmegine bolan durnuklylygy peselýär, onuň ýara bitiriji ukyplylygy haýallaşýar.

Witaminler esasan iýmit önümlerinde bolýarlar. Witaminleriň bedene düşmegi diňe bir mukdarynyň sany dälde eýsem onuň iýmitde hiliniň düzimi we onda witaminleriň saklanýan möçberiniň arasyndaky gatnaşygynyň bozulmagy wajyp ornyna eýedir. Uglewodlara baý bolan iýmiter iýlende, B₁ – witaminlere bolan isleg ýokarlanýar, a eger beloklaryň ýetmezçiliginde witamin B₂, nikotin we askorbin turşularyň we başgalaryň özleşmegi peselýär.

Gipowitaminoz ilkinji (ekzogenli) bolup biler, ol witaminleriň iýmitde az mukdarda saklanýanlygy bilen şertlenendir. Şeýle hem bir görnüşli we ýeterli derejede iýmit bolmadyk ýagdaýda ýüze çykýar.

Ikilenji (endogen) witamin ýetmezçiligi aşgazan – içege ýollarynyň kesellerinde, haçanda iýmit önümleriniň we witaminleriň sorulmagy peselende ýüze çykýar; witaminler sorulyp - siňenden soň olaryň özleşmekleri bozulanda, mysal üçin bagyr keselinde, içki mäs kesellerinde we başgalarda. Aýratyn hem, haçanda witaminleriň bedene çenden aşa kabul edilmegi netijesinde witamin ýetmezçiliginiň ýüze çykýanlygyny bellemek gerekdir. Bu haçanda daşarky tebigi gurşawyň gyzygynlygy ýokary ýada pes bolyp täsir eden ýagdaýynda, fiziki taýdan köp işläp agram düşende, nerw-psihiki taýdan dartgynlykda, kislorod ýetmezçiliginde we başgalarda ýüze çykyp biler. Göwrelilik döwürde we göwusleýin iýmitlendirlende askorbin, piridoksin, foliewoý turşularyna, kalsiferola we tokoferola isleg ýokarlanýar.

Retinolyň (witamin A) ýetmezçiligi. Witamin A-nyň esasy işjeňliginiň biri, ol hem epiteliýa oýjikleriniň kemala gelmegini, tertipleşmegini we buýnuzlaşma hadysasynyň şeýle hem agzyň nemli bardasynyň ugrykdyryjysy bolup durýar. Witamin A-nyň epitelial dokumada kadalaşdyryjy alyş-çalyş hadysasyna gatnaşmagy, onuň bedende esasy fiziologik işjeňligi diýip hasaplanýar. Hasda retinol diňe bir epiteliýanyň gurluşly bitewligini dikeltmäge ukyply bolman eýsem birleşdirji dokumany hem öz içine alýa, hem-de kollagen we elastik süýümleriň galnamagyna alyp barýar.

Kliniki alamatlary. Witamin A-nyň ýetmezçiliginde epiteliýanyň epesli ütgemegine alyp barýar – atrofiýa we buýnuzlaşma, şonyň netijesinde deriniň we agzyň nemli bardasynyň goraýyş güýçleriniň ukyplylygy epesli peselýär.

Gipowitaminoz A-da agzyň nemli bardasynda we deri örtügindegurakçylyk, buýnuzlaşma hadysanyň guýçlenmegi (giperkeratoz), çalnyk mäsleriň işjeňliginiň bozulmagyny görmek bolýar.

Sülekey bölünip çykmagy azalýar. Nemli bardada hadysa çişme bilen beterleşip soň ýaralara dönüp bilýär.

Gipowitaminoz A-keselinde gistologik barlag edilende epiteliýanyň metaplaziýasy kesgitlenýär. Epiteliýanyň hatar öýjükleri bilen pytanakly gatlagyň buýnuzlaşýan öýjükleri garyşýarlar.

Bejerlişi. Retinol 50 000 – 100 000 ME bir gije-gündizde berilýär. Lukmanyň gözegçilik etmeginde uly möçberde witamin A ulanylýar. Munda giperwitaminozyň ýüze çykmagy mümkindir. Ol ýaltaçylyk, ysgynsyzlyk, kelle agyry, ýüzüň gyzarmasy we ondan soň deriniň tozgalamasy bilen utgaşyp bolup geçýär. Witamin A nogul (drož) ýade konsentrat görnüşde bellenýär. Stomatologik amalynda witamin A agzyň nemli bardasyndaky ýaralaryň bitmegini çaltlandyryjy serişde höküminde ulanylýar. Şeýle hem giperkeratozlary (leýkoplakiýa, gyrmyzy ýasy demrew we başgalar) bejermek üçin; agzyň nemli bardasynyň guramagyny peseltmek üçin peýdalanylýar.

Witamin A içmek üçin nahardan soň girdejikler görnüşde 3300 ME-den günde 1-2 gezekden bellenýär; 3.44% retinol asetatyň ýagly görnüşini ýada 5.5% retinol palmitaty 8-10 damjadan günde 2-gezekden içmek bellenýar, doly bejergisi 1.5-2 aý. Witamin A-nyň ýagly ergini ýerli bejergide agzyň nemli bardasyndaky ýaralaryň bitmegini çaltlaşdyrmak üçin ulanylýar.

Tiamin bromidiň (Witamin B₁) ýetmezçiligi. Witamin B₁ uglewodlaryň alyş-çalşygynda aýratyn möhüm orny tutup, fosforlanma peakiýany alyp barýar. Tiaminiň ýetmezçiligi uglewodlaryň doly möçberde bolmadyk ýanmagyna getirýär we bedene pirowinograd we süýt turşularynyň köpelmegine eltýär, ol bolsa nerw we ýürek-damar ulgamynyň işjeňligine ýaramaz täsir edýär. Witamin B₁ beloklaryň alyş-çalyş hadysasyna gatnaşýar.

Klinik alamatlary. Witamin B₁ dübinde ýok bolan ýagdaýlarynda adamda beri-beri keseli ýüze çykýar. Ol ýürek-damar we nerw ulgamynyň bozulmaklary bilen häsiýetlendirilýär. Gipowitaminoz ýagdaýlarda nerw ulgamynyň dürli görnüşli işjeňlik näsazlyklary bolup biler: ysmazlyk (paresteziýa), newrotik ýgdaýly, ukynyň ýaramazlaşmagy, ynjuk, gowşaklyk, horlanma ýaly alamatlar peýda bolýar.

Bejerlişi. Witamin B₁ üçem nerwiň newralgiýasy we newriti, gurşajy demrew, agzyň nemli bardasynyň ysmazlygy (paresteziýa), derman we kömelejekler stomatiti bejerlende ýakymly täsirini berýär. Bejermek maksady bilen witamin B₁ içmek üçin (nahardan soň) bellenýär. Aşgazan-ıçege ýollarynyň kesellerinden ejir çekýän näsaglara ezeleici ýada damariçi göýbermek bellenýär.

Bejergi üçin tiamin hlorid girdejiler görnüşde 0.002; 0.005 we 0.01g; 2.5% we 5% -ampuladaky suwklyk 1 ml; tiamin bromid dermany: girdejik görnüşde 0.00129; 0.00645 g; 3% we 6% -ampuladaky suwklyk 1ml ulanylýar. Bejergi bir gije-gündiziň möçberi uly adamlar üçin 0.012g günde 1-3 gezekden. Doly bejergisi adatça 30 gün. Haçanda ıçege sorylyp-siňmesi bozulan bolsa onda tiamin hloridi 0.025-0.05g (2.5% - suwklygy 1 ml) ýada 0.03-0.06g tiamin bromidi (3% ýada 6% - suwklygy) ezeleici goýbermek bellenýär. Şeýle hem kokarboksilazany ampulada 0.05 g. ulanylýar. Doly bejergi 10-15 sanjym.

Şol bir wagytda witamin B₁ piridoksin (witamin B₆) suwklyklaryny bilen we sianokobalamin (B₁₂) bilelikde (parenteral) goýbermek maslahat berilmeyär. Sianokobalamin tiaminiň allergiki täsirini güýçlendirýär, a piridoksin bolsa witamin B₁ aktiw (fosforlanmagyna) görnüşe geçmegini kynlaşdyrýar. Şeýle hem bir şipride witamin B₁ we ony dargadyjy nikotin turşysyny garyşdyrmak bolmaýar.

Riboflawiniň (witamin B₂) ýetmezçiligi. Riboflawin fermentleriň düzümine girýärler. Olar turşamaklyk – dikeldilme hadysalaryna gatnaşýarlar.riboflawin uglewodlaryň, lipidleriň we beloklaryň alyş-çalyş hadysasyna gatnaşýar.

Kliniki alamatlary. Riboflawiniň ýetmezçiliginde üç adalgaly alamatlar ýüze çykýar: dermatit, heýlit, glossit. Dermatit buryndodak gasynlarynyň sebtinde, buryn ganatlarynda, göz gabagynyň gyzarmagy, tozgalamagy, jayrylmagy we agyz burçynda gaty kesmekleriň bolmagy, olar gopandan soň ýaralaryň ýüze çykmak alamatlary bilen döreyär. Aýratyn hem aýdyň tozgalanma dodogyň

gyzyl gaýmasynda bellenýär. Mundan başgada, onda köp sanly agyryly kä wagtlar ganjarýan jaýyjaklarpeýda bolýar. Diliň ütgemeği onuň gyzarmagyndan başlanýar, soň onuň emzijekleri (çökýärler) atrofirlenýär, tä olar doly ýitip gidýänçäler. Şonyň netijesinde diliň arkasy ýagty-gyzaran, ýylmanak, ýalpyldawyk we gury bolýar (11.35 surat).

Agzyň we dodagyň ütgemeği awyşamak we agyry bilen geçýär, aýratyn hem gürlenende we iýmit iýlende. Keseli anyklamak üçin ganyň we peşewiň biohimiki barlaglary ulanylýar. Riboflawin agzyň nemli bardasyna, göze, ýüzüň deri örtüğine aýratyn saýlama täsirini berýär. Riboflawiniň ýetmezçiliginde şu sebitler ilkinji nobatda zeperlenýärler. Şonuň üçin hem witamin B₂ heýlitleriň, glositleriň, agyz burçynyň (angulýar) stomatitlerinde tpolumlaýyn bejerlişe goşmak gerekdir.

Bejerlişi. Riboflawini 0.01g. günde 3-gezekden 1-1.5 aýyň dowamynda kabul etmek üçin bellenýär.

Nikotin turşysynyň (witamin PP) ýetmezçiligi. Adamlarda nikotin turşysynyň ýetmezçiliginde pellagra keseli döreýär. Nikotin turşysy aýratyn pellagra keseline garşy serişde bolup, ony “witamin PP” höküminde, keseliň önüni almak üçin bellenilýär.

Nikotin turşysy alyş-çalyş hadysasynyň ugrykdyrylmagyna ilki bilen uglewodlaryňka gatnaşýar. PP witaminiň ýetmezçiliginde (gipowitaminoz) ýada dübinden ýok bolmagy (awitaminoz) haçanda iýmit bilen bedene doly möçberde düşmese ýüze çykýar. Şunyň bilen birlikde iýmitde trip-tofanyň az möçberde saklanmagy, şeýle hem arakhorlyk (alkogolizm) belli bir (kesgitli) orny tutýar.

Kliniki alamatlary. Gipowitaminoz PP-de adamyň işdäsi kesilýär, ýürek bulanma we içigeçme peýda bolýar. Dil ulalýar, ýellenýär, onuň emzijekleri ilki başda çenden aşa ösýärler. Diliň arkasy agatça galyň gatly kesmek bilen örtülýär, ol keşjagazlar bilen bölünýär. Ondan soň kesmek kem-kemden gopýar, diliň şol meýdançasyny ýagty-gyzaran, ýalpyldawyk, agyryly bolýar. Agzyň nemli bardasynyň gyzarmagy we deriniň eritemasy ýüze çykýar. Şu ýagdaýdaky näsaglar gowşaklyga, çalt ýadaýandyklaryna, ýatkeşliginiň ýaramazlaşmagyna arz edýärler.

Pellagre keselinde mahsus bolan üç adalgaly alamatlary görmek bolýar. Demensiýa, guareýa, dermatit. Nerw ulgamynyň alyp barýan işjeňliginiň bozulmagy (demensiýa) psihiki näsazlyklar, susy peslik ýaly görnüşde, depressiýa ýagdaýda aňladylýar. Diareýa bu güýçli horukdyrýan içigeçme bilen häsiýetlendirilýär. Dermatit şu indiki alamatlar bilen ýüze çykýar: deri örtügi tegmilenýär, esasy hem gün şöhesiniň täsir edýän meýdançasynynda (goşaryň, boýnyň arka ýüzleri, ýüzüň derisi), sähelçe gyzaran, gury, tozgalashýar, ýukalaýar. Diliň emzijekleri doly çökýärler (atrofirlenýär), dil syrçаланан ýaly ýalpyldawyk, ýagty gyzaran, agyryly bolýar. Agzyň nemli bardasy ýellenen, gyzaran, onda pakgarçaklaryň peýda bolmaklary mümkin we ondan soň onuň ýerine agyryly ýaralar ýüze çykyp bilýär. Näsaglar agzynyň guraýandygyny, tagam alşynyň bozulanlygyny aýdýarlar. Witamin PP-nyň ýetmezçiligi labotrator barlaglaryň netijeleri boýunça tassyklanylýar.

Bejerlişi. Nikotin turşysyny içmek (nahardan soň) üçin 0.1g günde 2-3 gezekden, 15-20 güniň dowamynda berilýär. Şol bir wagtyň özünde tiamin, riboflawin we piridoksin, şeýle hem umumy daýandyryjy derman serişdeleri berilýär.

Askorbin turşysynyň (witamin C) ýetmezçiligi. Askorbin turşysy iýmitiň düzüminde ýok bolanda ýada ýeterlik möçberde bolmasa ýada onuň doly özleşmedik ýagdaýlarynda Singa keseli (skorbut, Meller-Barlonyň keseli) döreýär. Witamin C – ýetmezçiliginde fermentleriň okislitel-dikeldilme ulgamy bozulýar, uglewodlaryň we beloklaryň alyş-çalyş hadysasynda ütgeşikler bolup geçýär, bedeniň garşylyk güýçleri peselýär (öýjükleriň fagositar tizligi we antitelalaryň emele gelmekleri azalýar), kollagen süýümleriň sintezi we birleşdiriji dokumanyň kämilleşmegi bozulýar. Ol bolsa damarlaryň we dokumalaryň geçirijiliginiň beýgelmegine alyp barýar. Witamin ýetmezçiliginiň ýüze çykmagy üçin askorbin turşysynyň iýmitde doly möçberde bolmanlygy bilen bilelikde birnäçe möhüm sebäpler esasy orny eýeleýär: bedene çenden aşa fiziki işleriň agram düşmegi, ýokanç keseller, sowuklamak, nerw ulgamynyň dortgynlygy.

Kliniki alamatlary. Witamin C ýetmezçiligi bilen şertlendirilen ütgüşmeler ikilenç ýokançlaryň döretmeginde gemorragik alamatlar toplumyndan we gaýraüzülmelerden ybaratdyr. Askorbin turşysynyň ýetmezçiligi we awitaminoz C ýarawsyzluk, ysgynsyzlyk, çalt ýadamaklyk, işdäsiniň kesilmegi, teniň agramynyň azalmagy, injik etiniň agyrmagy bilen utgaşyp geçýär. Melaniniň ýygnamagynda deri garamtyl reňke öwürülýär, gyraýar, sähelçe tozgalanýar. Owynjak damarjyklaryň geçirijiliginiň beýgelmegi netijesinde ganöýme alamatlary ýüze çykýar: agyz boşlugynyň nemli bardasynda, deriastynyň dübinde, bogunlaryň dürli meýdançalarynda menek-menek ganöýmeler peýda bolýar. Witamin C-niň ýetmezçiliginde mydama agyz boşlugynda ütgüşmeler bolup geçýär. Nemli bardanyň şikes ýeten ýerlerinde giň göwrümlü ganöýmeleri görmek bolýar. Keseliň ilki başynda diş etiniň emzijekleri ýellenýär, olar gögümtil – gyzaran bolýar, göwrimi boýunça ýuwaş-ýuwaşda ulalýar we ol dişiň täç bölegini örtýär, çala degilende guýçli ganaýar. Dişleriň yrgyldamagy we gopmagy bellenýär. Uzagyndan ganöýen ýerlerde çüreyän – ýaraly hadysa döreýär, ol ikilenji ýokanç mikroblaryň goşulmagy bilen baglanşykly bolýar. Çüreyän dokuma köplenç bokurdak badamlaryň sebitlerinde we dişetiniň gyralarynda ýerleşýärler.

Deňeşdirilip anyklanşy. Gipowitaminoz C-niň başlangyç döwründäki dişeti emzijekleriniň ösmegini gipertrofiki gingiwit bilen deňeşdirmek gerekdir. Agyz boşlugynyň nemli bardasynda nokat-nokat gan öýmeler bar bolanda, onda gan keselleriniň barlygyny ýada ýoklygyny anyklamak zerurdyr, sebäbi ol keselde hem şoňa meňzeş alamatlar bolup bilýär. Skorbute keselindäki garaly – çüreyän ütgüşmeleri Wensanyň ýaraly – çüreyän stomatiti we leýkoz (gan keseli) keselinde agzyň nemli bardasynyň ütgemeleri bilen deňeşdirilýär. Keseli anyklamakda keseliň döreýşini, gelip çykyşyny (anamnezi) bilmek, singa keseliň beýleki alamatlarynyň bolmagy, laborator barlaglaryň netijeleri aýgytly ähmiýete eýedir.

Gipo ýada awitaminoz C ganyň düzüminde belli bir derejede saklanýan askorbin turşysynyň peselmeginde kesgitlenip tassyklanylýar.

Bejerilişi. Askorbin turşysynyň 0.1g (nahardan soň) bir gije-gündiziň dowamynda 4-5 gezekden ýada 5% askorbinat natriýanyň suwlygyny 1-3ml (parenteral) ezele içine bellenýär. Bilelikde bir wagtyda rutin (vitamin P) (50-100 mg bir gije-gündizde 2-3 gezekden) bermek maksada okgunlydyr. Güýçli gan akma alamatlary ýüze çykanda kalsiý hlorid, vitamin K berilýär.

Piridoksiniň (vitamin B₆) ýetmezçiligi. Piridoksin aminoturşularyň (troptofan, metionin, sistein, serin, glýutamin turşysy we ş.m.) alyş-çalyş hadysasyna höwesjeň gatnaşýar. Witamin B₆ lipidleriň alyş-çalyş hadysasyna gatnaşýar, aýratynda ony atereskleroz keselinde kadalaşdyrýar.

Kliniki alamatlar. Witamin B₂-nyň ýetmezçiliginde merkezi we periferiki nerw ulgamynyň işjeňliginiň bozulmagy ýüze çykýar. Ysgynsyzlyk, ukytutmaklyk, ýokary duýgurlyk, newrit, neýrodermit, stomalgıya, glossit, glossalgıya, ekzematoz heýlit, seborreý dermatitler döreýärler.

Bejerilişi. Stomatologik amalynda piridoksin ekzematoz we atopik heýlitleriň, gurşajy demrewiň gyzyly gurt keseliniň toplumlaýyn bejerilişinde ulanylýar. Piridoksin içmek üçin (nahardan soň) girdejikler görnüşinde 0.002; 0.005 we 0.01g günde 1 - 2 gezekden berilýär. deriasty, ezele içine ýada damariçine uly adamlara 0.05-0.1g bir gije-gündizde (1-2 gezek) goýberilýär. Doly bejergi 1 aý.

Sianokobalaminiň (vitamin B₁₂) ýetmezçiligi. Sianokobalamin kadaly gan öýjükleriniň emele gelmegi we eritrosidleriň kemala gelmegi üçin zerurdyr. Ol nuklein turşysynyň we nukleoproteidleriň sintezinde alyş-çalyş reaksiýasynyň katalizatory bolup durýar. Bu bolsa kadaly gan öýjükleriniň emele gelmegi üçin gerekdir. Gan öýjükleriň emele gelmeginde vitamin B₁₂ täsiri foliewa turşysynyň gatnaşmagynda bolup geçýär. Onuň täsiri boýunça höwesjeň görnüşe öwürilýär we kadaly gemopoeziň bolmagyna ýardam berýär. Witamin B₁₂ we foliewa turşysy gemoglobiniň sintezine gatnaşýar.

Kliniki alamatlar. Witamin B₁₂-niň ýetmezçiliginde Adissona-Birneriň howyply megaloblastik gan azlygy (anemiýa) döreýär. Gipowitaminoz B₁₂-de gan öýjükleriniň emele gelmeleridäki

işjeňliginiň bozulmalaryndan başgada, periferiki nerwleriň zeperlenmeleri (newrit, newralgiýa, agzyň nemli bardasynyň we diliň ysmazlygy) häsiýetlidir. Vitamin B₁₂-ýetmezçilikli ganazlygyň başlangyç alamatlary diliň zeperlenmeleri bolup durýar: awyşaýan, sanjýan, diliň gurşmagy, diliň uçjagazy we gapdallarynyň gyzarmagy mümkin, onuň esasynda enzijekleriň çökmegi (atrofiýa) – “ýylmanan” dil ýüze çykýar (Meller – Gunteriň glossiti).

Bejerlişi. Addison – Birmeriň ganazlyk keselini bejermek üçin vitamin B₁₂ ezele içine ýada eriasty 100-200 mkg 2-günden 1-gezek goýberilýär. Şol bir wagtda onuň täsirini güýçlendirer ýaly foliewa turşysy berilýär.

Sianokobalamini şeýle hem kandidozyň, gyrmyzy ýasy demrewiň, Dýuringiň deri keseliniň, gyzyl gurdyň bejerlişinde ulanylýar. Sianokobalamin ampulada 30, 100, 200 we 500 mkg saklaýan vitamin görnüşde goýberilýär. Bilelikde (bir şprisde) B₁₂, B₁ we B₆ vitaminleri garyp goýbermek maslahat berilmeýär. Sebäbi sianokobalaminiň molekilasynda saklanýan kobalt iony beýleki vitaminleriň dargamagyna getirýär.

Tokoferolyň (vitamin E) ýetmezçiligi.

Tokoferol tebigy antioksidant bolup durýar. Ol ýaglaryň (lipidleriň) peroksid okislenme hadysyny we şoňa laýyklykda synalardaky we dokumalardaky önümleriniň okislenmesini gowşadýar. Öýjükleriň metabolism hadysasyna şeýle hem gemaglobin we beloklaryň sintezine gatnaşýar. Vitamin E danarlaryň geçirijiligini we diwarlarynyň berlemegini kadalaşdyrýar ilki bilen diş etiniň ownyk damarjyklaryny.

Stomatologiýa amalynda vitamin E parodontitleri bejermek üçin ulanylýar. Dermany ezele içine, şeýle hem dişetine daňy görnüşde ulanylýar. Agzyň nemli barda keselleri-bejerlende vitamin E ýara bitmegini çalytlaşdyrmak üçin ulanylýar. tokoferol asetaty vitamin Abilen bilelikde ýara sebtiniň üstüne ýüzleý ýapgy üçin ulanylýar. Tokoferol asetaty ezele goýberlende 50-100 mg bir gije-gündizde, 20-40 güniň dowamynda bellenýär. Onuň üçin 5%, 10% we 30% tokoferol asetatyň ýagly suwklygy ulanylýar. İçmek üçin 0.05g we 0.1g tokoferol asetatly kapsula hem peýdalanylýar.

11.7. Käbir ulgamlaýyn kesellerde agzyň nemli bardasynyň ütgeýşi

Agyz boşlugy bedeniň dürli içki synalary we ulgamlary bilen ysnyşykly baslanşykda bolýar. Häzirki zaman kliniki we eksperimental barlag usullary onuň ysnyşykly anatomo-fiziologik baglanşygy bedeniň dürli ulgamlary bilen bardygyny kesgitlemäge mümkinçilik berdi:

Agzyň nemli bardasynyň reseptorlary merkezi nerw ulgamy bilen şeýle hem aşgazan-içege ýollary, içki mäsler, ýürek-damar we beýleki ulgamlar bilen gingöwrimli baglanşygy bardyr. Bu bolsa barlagçy alymlary bir netijä getirdi, onda agzyň nemli bardasynyň keselleri köplenç ýagdaýlarda belli bir ulgamyň işjeňliginiň bozulmagy esasynda bolup geçýär we ilki bilen aşgazan-içege ýollarynyň diýip bellenýär.

Bu meseläni öwrenmekde ýeterlik miras galdyran rus alymlary E.E.Platonow, B.M.Paşkow, G.B.Bançenko (1991), Türkmen alymlaryndan G.M.Berdimuhammedow, G.P.Paşayew, M.G.Durdyniýazow, H.A.Aýnazarow, H.J.Jumaýew (1998, 2000).

Käbir ulgamlaýyn kesellerde ilkinji alamatlary köplenç agzyň nemli bardasynda ýüze çykýar. Ol bolsa näsaglary ilki bilen kömek üçin stomatolog-lukmana ýüz tutmaga mejbur edýär. Agzyň nemli bardasynyň ütgemelerinde, şol ýade beýleki iç kesellere üçin häsiýetli bolan belli bir ýüze çykmalar bolmaýar, ol bolsa keseli dogry kesgitlemege kynçylyk döredýär. Şonyň üçin kä ýagdaýlarda keseli dogry kesgitlemäge kynçylyk döredýär. Şonyň üçin käýagdaýleriň gatnaşmagy zerurdyr.

Agzyň nemli bardasy dürli görnüşli iç kesellerde, her dürli agyryk derejede patologik hadysasyna goşulýar. Şu bapda biz diňe şol kesellerde, haçanda agzyň nemli bardasynda güýçli aýdyň ütgeşikler bolýanlarynda durup geçmekçi. Buny bilmek ir wagyt esasy keseli anyklamak we dogry bejeriş tärlerini saýlap almak üçin hökmandyr.

11.7.1. Aşgazan-ıçege ýollarynyň kesellerinde agzyň nemli bardasynyň ütgemeleri

Aşgazan-ıçege ýollarynyň keselleri diýseň köp ýagdaýlarda agyz boşlugynyň ütgemeleri bilen utgaşýar. Bu belli bir derejede agzyň nemli bardasynyň we bütün iýmitsiňdiriş ýollarynyň morfofunksional bitewligi bilen şertlendirilen. Üznüksiz gastritde, aşgazanyň we oniki barmak içegäniň ýaraly keselinde, üznüksiz enterokolitde agzyň nemli bardasynyň dürli görnüşli ütgemeleriniň ýüze çykýandygy olaryň aýdyň bildirýan alamatlary, esasy keseliň görnüşine, agyryk derejesine, uzak wagtlap geçmegine baglydygy köp barlagçy ýazarmanlar tarapyndan subut edilendir. Esasy keseliň bejerilmegi agyz boşlugyndaky patologik ütgemeleriň azalmagyna ýada ýitip gitmegine alyp barýar.

W.W.Hazanowanyň ylmy işinde gaýtalanýan aftoz stomatiti içegäniň disbakterioz keseliň esasynda geçýänligi görkezilen.

Rus alymy W.E.Rudnewa (1971) tarapyndan alnan ylmy maglumatlara görä aşgazanyň ýaraly keselinde näsaglaryň ganynyň suwklygynyda (syworatka) gistaminiň konsentrasiýasy beýgelýär we şol bir wagtyda gistaminazanyň işjeňligi (güýji) peselýär, şeýle hem gialuronidazanyň işjeňligi ýokarlanýar.

Aşgazan-ıçege ýollarynyň kesellerinde agzyň nemli bardasynyň ütgemegine alyp barýar iň wajip sebäpleriň biri, ol hem witaminleriň ýetmezçiligidir, aýratynda B-toparlar.

Şeýlelik bilen köpsanly alym ýazarmanlar tarapyndan alnan maglumatlara görä hemme ýokarda görkezilen aşgazan-ıçege keselleriniň döreýiş ugrylary (damar-dokuma geçirijiliginiň beýgelme-gi, gipowitaminoz, içegäniň disbakteriozy, goraýyş ulgamynyň bozulmagy we ş.m.) sebäpli dowamynyň baglanşygyny agyz boşlugynyň ütgemeleri bilen döredýär.

Diliň ütgemegi. Aşgazan-ıçege ýollarynyň kesellerinde diliň ýagdaýy gowy öwrenilendir. Diliň görnüşi, birnäçe ýazarman alymlaryň hasap etmegine görä keseli anyklamakda dörän möhüm ähmiýete eýedir we iýmitsiňdiriş ýollarynda bolan patologik ýagdaýlary görkezýär.

Diliň örtülmegini köp ýagdaýlarda görmek bolýar. Kesmek esasan epiteliýanyň buýnuzlaşýan öýjüklerinden, bakteriýalardan, kömelejik-mikroblardan, iýmit galyndylaryndan ybaratdyr. Kesmegiň aýdyň ýüze çykmagy dürli sebäplere bagly bolýar. Kesmegiň möçberi, haçanda onuň özüniň arasalanmagy peselende esasan iýmit çeynelmegipese düşende köpeliýär. Şu ýagdaýda kabul edilýaniýmitiň düzümi wajypdyr, şeýle hem yzygiderli hususan arassaçylyk çäreleriniň geçirilmegi we beýleki sebäpler. Kesmegiň möçberi güniň dowamynda ütgäp durýar: gündizki we agşamky wagyta seredeňde ol irden köp bolýar, sebäbi nahardan soň kesmegiň möçberi azalýar. Epiteliýanyň kadaly hadysada buýnuzlaşmagy we gopmagy bozulanda hem kesmegiň möçberi we dykzlygy kesgitlenýär. Şunyň bilen diliň sapak görnüşli emzijekleri çykende (atrofiýa) kesmek azalýar ýada dübinden ýok bolýar. Şol emzijekleriň çenden-aşa ösmeginde (gipertrofiýa) diliň üstünde kynlyk bilen aýrylýan, esasan ýelmeşip buýnuzlaşan sapak görnüşli emzijeklerden durýan, galyň gatlakly kesmek bolýar.

Diliň ýagdaýy iýmitsiňdiriş ulgamynyň bozulmagyna şaýat bolup biler. Dil üstüniň örtülmegi, aşgazan-ıçege ýollarynyň dürli kesellerinde iň bir hasiýetli alamatlaryň biri bolup durýar. Gastritiň gaýraüzülmelerinde, aşgazanyň ýaraly keselinde, enterokolitde we kolitde kesmegiň möçberi köpeliýär. Ol diliň bütün arkasyny örtýär, esasan onuň yzky böleginde ýerleşýärler. Kesmegiň döremeginde düzgün bolşy ýaly, näsaglarda ýaramaz duýgylar, arz şikáyat ýüze çykmaýar. Diňe haçanda

diliň üstinde galyň, dykyz gatlakly kesmek bolanda oňaysyz duýgylar, käbir tagam alyş duýgylaryň peselmegi bolup biler. Agatça kesmegiň dilde çalymtyl-ak reňki bolýar, ýone ol dürli reňkde (sary, goňyr) bolup bilýär. Kesmegiň reňki esasan iýmit önümleriniň boýaglary, derman serişdeler ýada aşgazan-ıçege keselleriniň gaýraüzülmeleri (ýaraly aşgazan keseli, üznüksiz gepatit, holesistitde) bilen şertlenendir.

Diliň ýellenme ýagdaýy aşgazan-ıçege ýollarynyň kesellerinde möhüm alamatlaryň biri bolup durýar. düzgün bolşy ýaly diliň ýellenmegi lukmna gözden geçirende ýüze çykarylýar. Diliň ýellenen ýagdaýy onuň gapdal ýüzinde dişleriň aýdyň yzy galan ýagdaýynda, şeýle hem onuň göwrimi ulalanda kesgitlenýär. Ýerli barlag usuly höküminde ýellenmäniň barlygyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär Mak-Klýura-Oldriçyň pökgermek synagy (barlagy) ulanylýar. Bu usulyň kömegi bilen gizlin ýellenmäniň ýagdaýyny kesgitlemek bolýar, bu bolsa ir, wagtda ýüze çykýan ütgemeleri anyklamaga mümkinçilik döredýär.

Diliň emzijekleriniň ütgemegi köplenç iýmitsiňdiriş ýollarynyň keseli bolan näsaglarynda duşgelyär. Bu ütgemeleriň döremeginde göniden-göni gan üpjünçiliginiň bozulmalary ýatandyr, şeýle hem B₁, B₂, B₆, B₁₂ vitaminleriň ýetmezçilik derejede özleşmegi we sintezlenmegi netijesinde vitaminleriň deňagramlylygynyň bozulmagy bardyr.

Diliň emzijekleriniň aýdyň görünmekligine we reňkine görä käbir ýazarman alymlar giperplastik we atrofik glossiti tapawutlandyrýarlar. Giperplastik glossit köplenç gastritin ýokary turşulykly näsaglarynda, ýaraly keseliň gaýraüzülmelerinde ýüze çykýar. Glossit dil emzijekleriniň ösmegi bilen, dykyz kesmegiň bolmagy, güýçli ýellenmäniň hasabyna diliň göwrüminiň ulalmagy bilen häsiýetlendirilýär. Atrofik glossit näsaglaryň aşgazan şiresiniň ýetmezçilikli bölünip çykýan gastrit keselinde, bagyr keselinde, gastroenteritlerde, kolitlerde ýüze çykýar. Glossitiň bu görnüşinde dil emzijekleriniň çökmegi (atrofiýasy), ýylmanmagy, kesmegiň bolmazlygy bellenýar. Diliň gyzarmagy, şeýle hem awyşayan, agyryly, ýiti iýmitleri iýlende sanjýan duýgularyň peýda bolmagy mümkindir.

Diliň epiliýasynyň (deskwamasiýa) gopmagy aşgazan-ıçege ýollarynyň kesellerinde diýseň köp ýagdaýlarda duş gelýär. Bu diliň arkasynda sapak görnüşli emzijekleriniň şu epiteliýanyň gopan ojaklarynyň peýda bolmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Diliň (paresteziýa) vsmazlygy iýmitsiňdiriş synalardaky keselleri köp ýagdaýlarda çylşyrymlaşdyrýar. Dilde awyşama, sançma ýaly duýgylar döreýär.

Tagam duýgurlygynyň bozulmagy. Diliň tagam alyş duýgyrlygy funksional mobil usul bilen onuň reseptorlarykesgitlenýär. Işjeň reseptorlaryň sany adamyň ýaşyna we iýmitsiňdiriş ýollarynyň işjeňlik ýagdaýyna baglydygy malimdir. Kadada tagam alyş reseptorlaryň iň ýokary işjeňligi açöze ýagdaýda bellenýär. Nahar iýlenden soň olaryň tagam geçiriji duýgurlygy peselýär. Diliň tagamalyş reseptorlarynyň reaksiýasy, aşgazanyň nemli bardasyndaky reseptorlardan merkeze ýetmek ugry bilen jogap bermäge gyjyndyrjy impuls gelende döreýär. Aşgazanyň ýaraly, çişli kesellerinde onuň bölüp çykaryş we hereketlendiriji işjeňliginiň näsazlaşmagy netijesinde diliň we aşgazanyň reseptorlarynyň reflektor baglansygy bozulýar. Bu ýagdaý tagam alyş reseptorlaryň dürli görnüşli funksional duýgurlygyň (mobilnostynyň) bozulmagynda ýüze çykýar. Tagam alyş duýgurlyk şeýle hem diliň emzijekleriniň enjamlarynyň ütgemeginde ýüze çykyp bilýär, bu bolsa diliň tagam alyş reseptorlarynyň bozulmagy bilen baglydyr.

Agzyň nemli bardasynyň bozulmagy

Aşgazan-ıçege ýollarynyň kesellerinde ýüze çykýan agzyň nemli bardasynyň zeperlenmeleri göniden-göni gan üpjünçiliginiň bozulmagy netijesinde bolýar. Gaýtalanýan aftoz stomatitiniň aşgazan-ıçege ýollarynyň keselleri bilen baglansyklydygy bellidir. Aşgazan-ıçege keselli näsaglaryň 50% golaýy gaýtalanýan aftoz stomatitiniň dürli agyrylyk derejesi bilen ejir çekýärler.

Sülekeý bölünip çykmagynyň bozulmagy. Sülekeýiň köp (gipersaliwasiýa) ýada az (giposaliwasiýa) bölünip çykmagy ýüze çykyp biler. Aşgazanyň we onikibarmak içegäniň ýaraly keselinde, kiçi sülekeý mázlerinde morfologik we funksional ütgemeleriň bolýanlygyny bir näçe alym ýazarmanlar ylmy barlaglarda subut etdiler. Aşgazanyň ýaraly keseliniň başlangyç döwüründe şeýlede onuň gaýraüzülmelerinde sülekeý köp bölünip çykmagy, ondan soňra az bölünip çykmagy bellenýär. Näsaglar agzynyň guraýanlygyna arz edip başlaýarlar. Şeýle hem beýleki aşgazan-içege kesellerine mahsus bolan kliniki alamatlar bilen utgaşýar.

Bejerlişi. Düzgünne laýyklykda aşgazan-içege keselleriniň esasynda dörän kataral stomatitiň, gingiwitiň ýada glossitiň hökmany suratda ýorite ýerli bejergini geçirmegiň zerurlygy ýok. Agyz boşlugyna ideg etmegi we talaba laýyk arassaçylygy saklamaklygy, gerek bolanda antiseptik we çişmä garşy dermanlar (hlorgeksidin, etoniý, atgulak, çopantelpek dermanlaryň erginini we ş.m.) ulanmaklygy maslahat berilýär. Esasy aşgazan-içege ýollarynyň kesellerini bejermek hökman bolup durýar. Mundan başgada gipowitaminoz B toparynyň we disbakteriozyň agyz boşlugynda we içegede alamatlarynyň bolmagyny göz önünde tutylýar. Aşgazan-içege ýollarynyň üznüksiz keselli köp näsaglaryna witaminleriň B toparynyň içmek üçin bermek zerurdyr (köp görnüşli witaminler toplumu “Dekamewit”, “Pangeksawit”, “Glutamewit”, “Unikap” we başgalar) ýada haýsy göwnējaý bolsa sanjym görnüşde (tiamin, piboflawin, piridoksin, sianokobalamin) ulanylýar.

11.7.2. Ýürek-damar kesellerinde agzyň nemli bardasynyň ütgemegi

Ýürek – damar ulgamynyň bozulmalarynda agyz boşlugynyň ütgemegi ganaýlanşygyň bozulmalary we damar diwarlarynyň zeperlenmegi bilen şertlendirilýär.

Agzyň nemli bardasynyň ýellenmegi we sianozy, dodagyň gögermegi. Adatça buny ýürek – damar ýetmezçiliginiň dekompensirlenen görnüşinde görmek bolýar: gipertonik keselinde, guryagyryly (rewmatizm) ýüregiň çataçmagynda ýada beýleki kesellerde.

Diliň gyralarynda, duluklarda dişleriň yzy peýda bolýar. Şeýle ýagdaý köplenç dodagyň gyzyl gaýmasynyň gögermegi bilen utgaşýar. Dil belli bir derejede ýellenip biler, onuň netijesinde ol göwrümi boýunça ulalýar; gürlmek kynlaşýar. Infarkt miokartda diliň ýellenmegi onuň reňkiniň ütgemegi bilen utgaşyp bilýär, jaýryklar, ýüzleý we çuň ýaralar peýda bolýar. Bu ütgeşikleriň aýdyň görünmegi bilen esasy keseliň agyrlyk derejesi kesgitlenýär. Uly ojakly infarktda agzyň nemli bardasynyň zeperlenmegi has aýdyň bolýar. Umumy bejergiden soň näsagyň ýagdaýlary gowlandygyça agyz boşlugyndaky ütgeşmeler gowlanyp başlaýar–diliň ýellenmegi peselýär, ýaralar bitişip başlaýar. Agzyň nemli bardasynyň ýellenmegi we ýaralary köplenç diş protezleriň ýatýan ýerlerinde emele gelýar: diş etiniň gapdal gyralarynda, demirden ýasalan diş täçleriniň ýatan ýerlerinde; köpüri görnüşli protezleriň aşagyndaky aralykda ýerleşen nemli bardada; aýyrlýp–dakylýan protezleriň oturýan ýerlerinde we ş.m.

Agzyň nemli bardasynyň aýdyň ütgeýänligine garamazdan näsaglaryň köpüsinde ýaramaz (subýektiv) azly duýgylar bolmaýar, ýöne lukmanyň ýellenmäni ýüze çykarandan soň ony döredýän sebäbi kesgitlemegi borjydyr. Hökmany suratda deňeşdirilip anyklanmagy aşgazan-içege kesellerinde, ýokanç we beýleki kesellerde duş gelýän agzyň nemli bardasynyň meňzeş ütgemekleri bilen geçirilýär.

Agyz boşlugynyň pakgaryk damarly alamatlar toplumu.

Bu 1972ý. A.L. Maşkleýson we ýazarlar tarapyndan bilelikde ýazylan. Içinde ganly ýada dury suwklyk saklaýan düri göwrümde bolan dykyz pakgarygyň emele gelmegi bilen häsiýetlendirilýär (11.36. surat). Ýürek –damar keselli näsaglarda kakgarygyň emele gelmeginiň sebäbini ýazarlar agzyň nemli bardasyndaky ownyk damarlarynyň geçirijiliginiň ýokarlanmagy we damar diwarlarynyň

dargamagy esasynda bolup geýýan damarlaryň ýarylmagy bilen düşündirýärler. Şonyň bilen bir hatarda agzyň nemli bardasynyň epitelial we birleşdiriji dokuma gatlaklarynyň arasyndaky baglanyşygynyň gowşaýanlygy bellenýär. Bu ýagdaý mümkin megerem bazal gatlagynyň destruksiýa bolmagy bilen baglanyşykly bolsa gerek.

Pakgaryk damarly alamatlar toplumy köplenç 40-75 ýaşly zenanlarda duş gelýär. Pakgaryk duýdansyz ýüze çykýar. Köplenç iýmit iýlen wagty. Pakgarygyň emele gelmegi düzgün bolşy ýaly arterial basyşyň beýgelmegi bilen baglanyşykly bolýar, ýöne näsaglar ol barada guman etmeýärler. Esasy ýerleşýän ýeri – ýumşak kentlewgiň nemli bardasynda, diliň, dulugyň gapdal taraplarynda bolýar. Pakgaryklar ütgöwsiz ýagdaýda bir näçe sagatdan, birnäçe güne çenli galyp bilýär. Käbir ýagdaýlarda olar ýarylman ýitip gidýär, ýöne köplenç ýarylyp ýara emele getirýar. Ýaralar göwrümüne balylykda 3 – 7 güniň dowamynda bitişýärler. Ýaranyň ýüzinde barlag üçin alnan kesmekde çäklendirilen ganyň elementleri ýüze çykarylýar. Nikolskiýniň alamaty kesgitlenmeýär.

Deňeşdirilip anyklanyş usuly. Pakgaryk – damarly alamatlar toplumy

- Pakgarçak;
- Angiomalar;
- Köp görnüşli şypyljaýan eritema bilen deňeşdirilýär.

Bejerlişi. Ilkinji nobatda esasy ýürek – damar kesellerini bejermäge ugrykdyrlan bolmaly, on-syz pakgaryklaryň emele gelmeginiň önüni almak mümkin däl. Damar diwarlarynyň ýagdaýlaryny kadalaşdyrýan dermanlary (askorutin, komplomin) bellenýär.

Ýerli bejerlişi agyz boşlugynyň saplanmagyndan, pähimli talaba laýyk protezleri goýmakdan ybaratdyr. Agzyň nemli bardasynyň antiseptiki serişdeler (hlorgeksidiniň ergini, hloraminiň ergini we ş.m.) bilen arassalanýar. Ondan soňra ýara bitiriji (keratoplastik) serişdeleri (A, E witaminleriň suwklandyrlan ýagy, it buryn ösümlik ýagy, oblepiha, aktowegin, solkoseril melhem – ýagy we ş.m.) ulanylan. Egerde ýaralar çalt bitişip başlasa, käwagtlar 2-3 günden soň, olara ýörite ýerli bejergi geçirmek talap etmeýär.

Agzyň nemli bardasynda (trofik) çuň ýaralaryň emele gelmegi bilen ýaraly – çüreyän zeperlenme. Birnäçe ýagdaýlarda II – III–derejeli gan aýlanyşygy bozulan näsaglarda ýüze çykýar. Agyz nemli bardasynda bir, seýrek birnäçe çuň ýaralar peýda bolýar. Çuň ýaralaryň emele gelmegine pytyrap döwlen dişleriň ýiti gyralarynyň şiuikeslemegi ýada beýleki şikes ýetiriji faktorlar sebäp bolýar. Köplenç ýaralar diliň gapdal ýüzlerinde, dulugyň, agyz boşlugynyň dübiniň, kentlewgiň we beýleki nemli bardalarda emele gelýär. Ýaranyň gyralary deň bolmaýar, onuň dübi çalymytyl-ak çürän kesmek bilen örtülen. Egerde çürän dokuma uzak wagtlap dursa, gopyp aýrylmasa, olar garamtyl reňke öwrülýär. Çuň (trofik) ýaranyň daş töweregindäki gurşap alýan dokumada çişme peaksiýanyň ýeňiljek bolmagy, oňa mahsus häsiýetli aýratynlygy bolup durýar. çüreyän hadysa ýüzüň goňşy sebitlerine ýagny burun-bokurdak ýerlerine ýaýrap bilýär. Agyz boşlugyndan örän ýakymysyz ys gelýär, sülekey goýy-şepbeşik bolýar. Çuň (trofiki) ýaranyň uzak wagtlap bolmagy howyply çiş ýaralara (malignizasiýa) alyp barmagy mümkin.

Anyklanyş usuly. Sitologik barlagy geçirlende ýaranyň ýüzünden alnan kesmekde köp bolmadyk möçberde bozulan alamaty bolan ýagny göwrümi kiçelen epitelial öýjikler ýüze çykarylýar; öýjikleriň gyra deňligi bozulan bolýar. Neýtofileriň dürli derejedäki çökmeklerini görmek bolýar. Gistositar hatarynda öýjikleriň mese-mälim azalýanlygy bellenýär, ol bolsa çişme hadysasynyň geçişiniň ýeňildigini häsiýetlendirýär.

Patogistologik barlagda çuň (trofiki) ýaranyň sebtinde giň göwrümlü çüreme we interstisial dokumanyň ösmegi bilen üznüksiz çişme hadysanyň bolmagy, damarlaryň sklerotik ütgemegi we nerw süýmleriň zeperlenmegi anyklanýar.

Deňeşdirilip anyklanyş usuly. Çuň ýarany

- şikes ýeten ýara;

- howyply çiş ýaralar;
- inçe kesel ýaralar;
- wensanyň çüreyän – ýaraly stomatiti;
- gan kesellerinde agzyň nemli bardasynyň çüreyän zeperlenmeleri bilen deňeşdirilip geçirilýär.

Bejerlişi. Terapewt lukman bilen bilelikde geçirilýär. Umumy bejergi hökmany suratda ýürek-damar ýetmezçiligini ýok etmek üçin gönükdirlen bolmaly. Köp ýagdaýlarda umumy bejergi maksada okgunly hassahana şertlerinde geçirilýär. Ýerli bejergi sesasan görkezme boýunça alamatlara garşy bejergi geçirilýär. Ilki bilen hemme ýerli şikes ýetiriji, gyjyndyryjy faktorlary ýok edýär. Çürän dokumalary proteolitik fermentleri ulanyp aýrylýar. Agzyň nemli bardasyny antiseptiki we hyjywlandyryjy dermanlar (A, E witaminiň suwklandyrlan ýagy, oblepihanyň, itburynyň ýagy, propolis, sigerol we başgalar) bilen arassalanýar. Ýeňil özleşýän, ýokary kaloriýaly, witaminlere baý ýymitler bilen agzyň berhizini tutmak bellenýär.

11.7.3. Içki mäs (endokrin) kesellerde agzyň nemli bardasynyň ütgemeği

Içki mäs ulgamy adam bedeniniň metabolism hadysalarynyň ugrykdyrjysy bolup hyzmat edýär. Ol aýry – aýry synalaryň we ulgamlaryň ylalaşykly işlemegini üpjün edýär, şeýle hem bedeniň birnäçe ýerne ýetirýän işleriniň deňagramly saklanmagyna gözegçilik edýär (ganyň düzüminde glýukozanyň we kalsiniň saklanmagyna, bedeniň gyzgynlygyna we ş.m.). Käbir içki mäs (endokrin) bozulmalarynda agzyň nemli bardasynda we dodagyň gyzyl gaýmasynda ütgelikleri görmek bolýar. Agyz boşlugynda kliniki alamatlaryň ýüze çykmagy, içki mäs ulgamynyň aýratyn ýerne ýetirýän işleriniň barlagdan geçirmegini talap edýär. Meselem, ýitileşip döreyän parodontit keselleri süji kesel ýada içki mäs ulgamynyň beýleki keselleri bilen baglanşykly bolmagy mümkindir. Agyz boşlugynyň ütgeliköplenç ýagdaýlarda süji keselinde, jyns mäsleriniň işjeňliginiň bozulmagynda, galkan şekilli we galkan şekilli mazýany mazleriň, gipofiziň, böwrek üst mäsindäki gatlagynyň işjeňligi bozulan ýagdaýda ýüze çykýar. Şonuň üçin agyz boşlugynda şu keselleriň ýerli alamatlaryny öz wagtynda we dogry baha berilmegi stomatolog lukmanlara olary ir anyklamaga ýardam berýär.

Süji kesel. Uglewodlaryň alyş-çalyşygynyň bozulmagy bilen häsiýetlenýär we onuň esasynda agyz boşlugynda ütgelikler ýüze çykýar. Onuň alamatlylygy, süji keseliniň geçiş dowamlylygyna we agyrylyk derejesine bagly bolýar. Agyz boşlugynda ýüze çykýan ütgelikler keseliň ilkinji alamaty bolýar.

Kserostomiýa – agyz boşlugynyň gyzarmagy, bu sükeleýiň bölünip çykmagynyň azalmagy, onuň agyrylyk derejesi her dürli näsaglarda ütgäp durýar. köplenç agzyň guramagy ýokary derejede suwsamak, işdäsinin açylmagy, diliň, dodagyň, diş etiniň sebitlerinde awyşap-sanjap agyryýan duýgylaryň bolmagy bilen utgaşýar. Käwagtlar jynys synalarynyň (genitaliý) we bedeniň beýleki bölümleriniň gijemegi we awyşamagy bilen bile bolup geçýär.

Agyz boşlugy gözden geçirilende onuň nemli bardasy gury, öwüşgenli, ýellenen we gyuzaran, aýratyn hem dilde. Şonyň bilen bir hatarda paresteziýa ýüze çykmagy mümkin.

Süji keseliň esasynda ýüze çykýan kserostomiýany nerw ulgamynyň bozulmagynda döreyän sülekeýiň bölünip çykmagynyň näsazlyklary, Şegreniň sindromy, sialodenit we sialodohit, Mikuliçin keseli bilen deňeşdirilýär.

Ýönekeý (kataral) eroziw – ýaraly stomatit, glossit. Süji keselinde agzyň nemli bardasynyň ýada onuň aýratyn bölümleriniň çişmegi gaýtadan dikeldilmek hadysalaryň bozulmagy esasynda

onuň durnyklylygynyň pese düşmegi netijesinde agyz boşlugynda disbakteriozy, ýerli goraýyş güýçleriniň deňagramlylygy bozulanda we beýleki sebäpler bolanda bolup geçýär. Şularyň hemmesi agzyň nemli bardasynyň goraýyş güýjiniň ütgemegine, ýokanç mikroblara garşy täsiriň azalmagyna alyp barýar. Ýaralaryň bitmek hadysasy haýallaýar. Hatda sähelçe şikesli täsir edýän faktorlar agzyň nemli bardasynyň çişmegine we birnäçe ýagdaýlarda onuň bitewliginiň bozulmagyna, jaýrygyň, ýaranyň emele gelmegine alyp barýar. Şonuň bilen bilelikde näsaglar gyzgyn, ýiti ýada gury iýmit iýende agyrynyň bolýandygyna arz edýär. Eroziýalar we ýaralar nemli bardanyň bitmek ukybynyň peselenligi üçin uzak wagtlap geçýanligi bilen häsiýetlenýär. Süýji keselinde köp ýagdaýlarda parodont dokumalary zeperlenýär. Ilki başda kataral gingiwiti diş etleriniň güýçli ýellenmegi we ganamagy bilen emele gelýär. Ondan soň ol örän çalt parodontite geçýär. Ol hemme parodont dokumalarynyň çişme-destruktiv ütgemegi, güýçli geçiş bilen häsiýetlenýä. Köplenç parodontal absesler ýüze çykýar. Süýji keseliň geçiş agyr derejeli we uzak wagtlaýyn bolanda, sonçada parodont dokumalary güýçli zeperlenýär.

Parodontda aýratyn hem çaltgeçýän destruktiv hadysalar süji keselli ýaş adamlarda ýgy-ýgydan duş gelýänligi häsiýetlidir.

Kömelejikler şekilli mikrobly stomatit, agyz burçynyň mikotik jaýrylmagy.

Süji keselinde duş gelýän agyz boşlugynyň dişseň giňden ýaýran görnüşli keselleriň biri hem kandidozdyr. Onuň döremegi üçin amatly şertleriň biri agyz boşlugynyň disbakteriozy, turşuly – esasdaky deňagramlylygyň bozulmagy we dokumalarda alyş-çalyş önümleriniň (süýt we pirowinograd turşulary) doly derejede turşamazlygy bolup bilýar. Süýji keselinde agzyň nemli bardasynyň kandidozy durnykly we gazap geçiş bilen häsiýetlenýär. Köplenç agzyň burçynyň zeperlenmegi duş gelýär. Onda jaýryjaklar emele gelýär, onuň üsti kân bolmadyk çalymtyl-ak gataňsy kesmek bilen örtülýär.

Kandidozy anyklamak üçin süýji keseliniň umumy alamatlarynyň bolmagy möhüm orny tutýar. Laborator barlaglaryň maglumatlary (ganda we peşewde süýjiniň möçberiniň beýgelmegi), şeýle hem ýaranyň ýüzinde alnan kesmegiň bakterioskopik barlag netijeleri zerurdyr.

Kömelejik şekilli mikroblara garşy bejergini endokrinolog lukman bilen ylalaşyp, süji keseline garşy bejergi hökümünde geçirilýär.

Paresteziýa, tagam alyşyň bozulmagy.

Süji keselli näsaglarda agzyň nemli bardasynyň guramagy we awyşamagy bilen bilelikde käwagtlar paresteziýa hem ýüze çykýar. Süji keseli dekompensirlenen görnüşinde käbir näsaglarda süji, duzly, turşy birnäçe ýagdaýlarda aý tagamlara duýgurlygy peselýär. Kä wagtlar nerw ulgamynyň bozulmalaryny görmek bolýar (newrit, üçem nerw şahasynyň newralgiýasy).

Bejerlişi endokrinolog lukmanyň gatnaşmagynda geçirilýär. Süji keseliniň bejerilmegi bilen bir hatarda agyz boşlugynyň saplanmagy we alamatlara garşy ýerli bejergi geçirilýär.

Isenko – Kuşinganyň keseli. Gipotalamo – gipofizar ulgamynyň zeperlenmegi bilen böwrek üsti mäziň gabyk böleginiň işjeňliginiň ýokarlanmagy netijesinde döreýär. Böwrek üsti mäsleriniň gabyk gatlagynda steroidlaryň ýokary derejede emele gelmegi süňk dokumalarynyň, şol sanda hem äňleriň osteoporoz (süňk pytramagy) bolmagyna alyp barýar, hem-de parodont keselleriniň ýüze çykmagyna mümkinçilik berýär. Käbir näsaglarda makroheýlit ýüze çykýar. Köplenç ýagdaýlarda kandidozyň döremegini görmek bolýar. Diliň, dulugyň we agyz boşlugynyň beýleki bölümleriniň nemli bardasynda çuň (trofik) ýaralaryň döremegi mümkin.

Bejerlişi. Esasy kesel endokrinolog lukmanda bejerilýär. Ýerli bejergi agyz boşlugynyň saplanmagyny öz içine alýar. Görkezmeler boýunça alamatlara garşy bejergi geçirilýär.

Addisonyň keseli. Böwrek üsti mäs gabygynyň işjeňlenmeginiň bozulmagy netijesinde ýüze çykýar. Keseliň ilkinji alamatlarynyň biri deriniň we nemli bardanyň tegmillenmegi bolup biler, ol

birleşdirji dokumalarda we epiteliýanyň öýjüklerinde örän köp mukdarda melaniniň ýyganamagy bilen şertlendirilýär. Deride tegmil ýagty şöhle täsir edýän ýerlerde (ýüziň derisi, el-barmaklaryň arka taraplary) emele gelýär. Kesel agyrlaşdygyça deri örtügi ýagty-goňyr ýada sarymtyl çäýelan reňke eýe bolýar. Agzyň nemli bardasynda dulygyň sebitlerinde, diliň gyralarynda, kentlewükde, diş etinde uly bolmadyk menek ýada çalymtyl gara, gara-goňyr ýada gögümtil-çal reňkde çişme alamatlary bolmadyk zolaklar emele gelýär (11.37. surat)

Olar nemli bardanyň deňinden ýokaryk çykmaýar. Näsaglaryň arz-şikaýatlary bolmaýar. Näsagyň umumy özini duýyşynyň bozulmagy mümkin. Aşgazan – içege bozulmalary (ýürek bulanma, gaýtarma, içi geçme, garyn agyrma), asteniýa, kelle agyry, ýatkeşligiň peselmegi, horlanmak ýaly alamatlar bellenýär.

Deňeşdirilip anyklanyş usuly. Addison keseli

- käbir halkalarda duş gelýän agzyň nemli bardasynyň dogabitdi tegmillenmegi;
- agyr demirleriň duzlary bilen zäherlenmeleri bilen deňeşdirilýär.

Bejerlişi. Esasy keseli endokrinolog lukman bejerýär. Ýöriteleşdirilen ýerli bejergi geçirmek talap etmeýär. Mundan başgada endokrin ulgamynyň kesellerine miksedema, tireotoksikoz, basedowaň keseli degişlidir.

Ýuwenil (ýetginjekleriň) gingiwiti. Bu kesel ýetginjek oğlanlarda we gyzlarda jyns synalarynyň kämilleşýän döwründe, aýbaşynyň (menstrual sikly) bozulan ýagdaýlarynda duş gelýär. Agzyň nemli bardalarynyň ütgemeği haçanda gipofiziň gonadotrop gormonlarynyň täsiri netijesinde bolup geçýär. Ýetginjekleriň gingiwitini döredýän ýerli faktorlar: agyz boşlugynyň kanahatlanarsyz idegi, diş gysylyşmalaryň (anomaliýasy) nädogrylyklary we başgalar. Diş etiniň nemli bardasy ýellenen, gyžaran, sähelçe ganaýar. Diş etiniň emzijekleri ösüp (gipertrofiýa) ulalýar, esasan hem aşaky äňiň alyn dişleriniň sebtinde.

Bejerlişi. Hökmany suratda yzygiderli mydama arassaçylyk tärlerini ýerne ýetirmek, diş daşlaryny aýyrmak, agyz boşlugyny saplamak zerurdyr. Görkezmeler bar bolanda ortodontik bejergi geçirilýär. Gipertrofiki gingiwiti derman serişdeler bilen umumy kabul edilen usuly bilen bejerilýär.

Göwrelileriň gingiwiti. Göwrelilik bilen bagly bolany üçin ýada göwrelilik wagtynda onuň geçişi ýitileşende ýüze çykýar. Ol dişara emzijekleriň ösmegi (gipertrofiýasy) bilen ýüze çykýar. “Ýalan” kisejikler emele gelýär, dişetiniň ganamagy bolýar. Käbir ýagdaýlarda emzijekleriň ösmegi dişleriň kesiji gyralaryna ýada olaryň çeyneýji üstine çenli ösüp ýetýarlar. Ol bolsa iýmit iýlende ganap, agyryly bolýar. Gingiwit alamatlarynyň göwrelilikden öň bar bolmagy, köp ýagdaýlarda ony beterleşdirýär. Dogyrmadan soň dişetleri köp ýagdaýlarda öňki kadaly ýagdaýyna gelýär, ýöne kä ýagdaýlarda (agyzy boşlugynyň ýaramaz arassalanmagynda, dişdaşlaryň bolmagy, hili pes protezlar, diş gysylmasynyň nädogrylyklary (anomaliýa) we beýleki ýerli şikesleýji faktorlar) diş etiniň ösüntgileri (gipertrofiýasy) şol durkynda saklanýar.

Bejerlişi. Göwrelileriň gingiwit keselinde ilki bilen agyz boşlugyny örän gowy yzygiderli ideg edilmegi talap edilýär. Şeýle hem çişmä garşy diş arassalaýjy hamyrlar (“Romaşka”, “Zodiak”, “Lesnaýa” we beýlekiler) ulanylýar. Egerde dogyrmadan soň gipertrofik gingiwit alamatlary aýrylmasa, onda ony adaty umumy kabul edilen usul bilen bejerilýär.

11.7.5. Gan emele getiriş ulgamynyň kesellerinde agzyň nemli bardasynyň ütgemeği

Gan keselleri we gan öndiriji synalar köplenç agzyň nemli bardasynyň ütgemeği bilen utgaşýar, olar binäçe ýagdaýlarda esasy keseliň kliniki alamatlaryndan ir ýüze çykýar. Şol bolsa, näsaglaryň ilki bilen stomatolog–lukmana ýüz tutmagyny mejbur edýär. Stomatolog lukmany, köp ýagdaýlarda

şeýle keselli näsaglar bilen ilkinji bolup iş salyşýar, şonuň üçin hem ol agyz boşlugynda gan öndiriji ulgamynyň kesellerinde ýüze çykýan alamatlary dogry ugr alyp seljermelidir. Bu bolsa keseli öz wagtynda anyklamaga we bejermäge mümkinçilik berýär. Mundan başgada gan öndiriji ulgamynyň kesellerini kesgitlep bilmezlik nädogry anyklaýşa we şonyň netijesinde nädogry bejergi berilmegine alyp barýar, ol bolsa näsagyň ýagdaýlarynyň erbetleşmegine eltýär. Esaslandyrylman geçirilýän bejeriş işleri sogurlan dişiň oýtymyndan, ýada kýuretaž edilende diňmeýän ganakma getirip bilýär. Şeýle hem agyz boşlugynda çüýremek hadysanyň beterleşmegine we hatda ölümçilige alyp barmagy mümkin.

Gan keseli näsaglar bilen stomatolog lukmany ilkinji gezek duşuşanda psihologik we dentologik soraglary we ugrlary örän wajyp, seresap seredilmelidir. Näsaglara käbir ýöriteleşdirilen barlaglardan geçmelidigini onuň hökmany suratda gerekdigini seresaply ynandyryp düşündirmegi barmalydyr. Şeýle hem agzyň nemli bardasynyň öz bolşyly zeperlenen alamatlarynyň ýüze çykýanlygy üçin gemotolog lukmanyň maslahaty zerurdyr. Näsaglar bilen söhbetdeşlik geçirilende olary gorkyzmazlyk we psihologik şikesleri ýetirmezlik lukman üçin wajypdyr.

Gan öndiriji ulgamynyň keseli bolan näsaglaryň bejerlişi ýöriteleşdirilen serişdeleri we usullary ulanmak bilen baglanyşyklydyr. Düzgün bolşy bejergi ýöriteleşdirilen gemotologik hassahanalarda geçirilýär. Stomatologik bejeriş işleriň göwrimi esasy keseliň görnüşine we agyrylyk derejesine görä kesgitlenýär, we stomatolog lukman tarapyndan käbir ýagdaýlarda stomatolog ýa-da ýöriteleşdirilen gemotologik bölümleriň şertlerinde geçirilýär.

Ýiti leýkoz. Süňk ýülüginde, dalakda, limfa düwünlerinde we beýleki synalarda we dokumalarda “ýaşajyk” (blat) öýjikleriň sanynyň köpelmegi bilen häsiýetlenýär. **Ýaşajyk** öýjikleriň morfologik we sitohimik aýratynlyklaryna baglylykda ýiti leýkoz bir näçe görnüşlere bölünýär: miýeloblast, limfoblast, nlazmoblast we beýlekiler.

Agzyň nemli bardasynyň zeperlenmeleri ýiti leýkozly näsaglaryň 90.9%-de görmek bolýar. Esasan hem ýaş (ýaşy 30 çenli) adamlarda köp duş gelýär.

Ýiti leýkozy anyklamakda esasy üns umumy alamatlara berilýär (umumy gowşaklyk, ysgynsyzlyk, ýarawsyzlyk, çalt ýadamak, deri örtügininiň reňkiniň solmagy). Bedeniň gyzgynlygy ýokary bolmagy mümkin, ol ütgäp durýar, ýöne kä ýagdaýlarda (subfibril) bir az beýgelmegi mümkin. Leýkoz keselli näsaglaryň bedeniniň goraýyş güýçleriniň birden peselmegi netijesinde käwagtlar agyz boşlugynda kandidoz, gerpetiki ýokanç keseller ýüze çykýar. Ganyň düzüminde ýaş (blast) öýjikler tapylýar, trombositleriň we eritositleriň sany köplenç azalan bolýar.

Ýiti leýkoz keselini mälim etmek üçin agyz boşlugynyň alamatlary hem uly orna eýedir. Olar örän maksul häsiýetli we ýeňillik bilen ýüze çykarylýar. Gözden geçirilip seredilende deri örtügininiň solgynlygy, agzyň nemli bardasynyň ýeljermegi, ýeňil ýaralanmagy we ganamagy bellenýär. Diş etlerinde, dulykda, kentlewkde, dilde ganöymeler emele gelýär. Ganöymeleri we ganjarmalary nemli bardada şeýle hem deride görmek bolýar.

Diş etiniň ganamaklygy örän köp ýagdaýlarda ýiti leýkozyň ilkinji alamaty bolup durýar. Dişeti şonda sypjyrlan, ganaýan, ýaralanan bolýar. Ganakmak sähelçe degilende ýüze çykýar. Ganakmak diňe bir dişetinde bolman, eýsem dilde, dulykda we agzyň nemli bardasynyň beýleki bölümlerinde hem bolmagy mümkin. Kä ýagdaýlarda agzyň nemli bardasynda giň göwrümlü gan öymeler we gemorragiýa ýüze çykarylýar. Gemorragiki (sindrom) alamatlar toplumu näsaglaryň 50-60%-de anyklanýar we onuň emele gelmeginiň esasynda kadaly ganöndirijiligiň agyr ýagdaýa düşmegi, bozulmagy, leýkoz giperplaziýanyň we süňk ýüliginiň ýellenmegi netijesinde döreýän aýdyň bildirýän trombositopeniýa, ýatandyr. Ýiti leýkozda bolýan gemorragik alamatlary gipowitaminoz C, şikesli zeperlenme bilen deňeşdirmek gerekdir. Gutarnykly keseli anyklamak keseliň kliniki alamatlarynyň, ganyň umumy we süňk ýüliginiň barlagynyň esasynda kesgitlenýär.

Diş etiniň (giperplaziýasy) çenden aša ösmegi ýiti leýkozyň ýygy-ýygýdan duş gelýan alamaty bolup, esasan hem onuň agyr derejeli geçişinde ýüze çykýar. Gematolog lukmanlary ony

ýaramaz alamat höküminde hasap edýärler. Dişetiniň (giperplaziýasy) çenden aşa ösmegi we ýellenmegi leýkoz öýjikleri bilen şeýle bir ulalýar, hatda diş täçlerini bütinleý ýapýar. Ol sypçyrlan, ganaýan, ýaralanan görnüşde näsaglara iýmit iýende we gürlände päsgel berýär. Bu kliniki alamat kä ýagdaýlarda leýkoz keselinde bolýan giperplaziýany, adaty ýönekeý gipertrofiki gingiwitden tapawutlandyrmaga kömek edýär.

Gistologik barlagynyň maglumatlaryna laýyklykda, dişetiniň giperplaziýasy mieloid öýjikleri nemli bardanyň birleşdiriji gatlagynyň ýellenmegi sebäpli emele gelýär, ol bolsa soňa baka gan upjınçılıginiň bozulmagyna, dokumalarynyň çüremegine we ýaralaryň döremegine getirýär.

Agzyň nemli bardasynyň çüýreýän-ýaraly zeperlenmegi ýiti leýkoz keselinde ýygy-ýygydan emele gelýär. Köplenç çüýreme hadysa dişara emzijekleriň ujynda bolmagy oňa mahsusdyr. Çürän ojagyň daştöweregi dişeti gögimtil reňkde bolýar, şol, wagytda ähli nemli barda solgyn, gany az (anemiýa) görnüşde bolýar (11.38. surat). Çüremek hadysa çalt ýaýrap, dişin töwereginde ýakym-syz ysly haparak-çal reňkli kesmek bilen örtülen ýaralar emele gelýär. Seýrek bolmadyk ýagdaýlarda bokurdagyň badamlarynda, azy dişleriň arka sebitlerinde we agyz boşlugynyň beýleki bölümlerinde çürän dokumalar ýüze çykarylýar.

Ýiti leýkoz keselinde çüýreýän hadysa nemli bardanyň goňşy bölümlerine ýaýramagy onuň aýratynlygy bolup durýar. Netijede giňgöwrümlü nädogry görnüşde, çürän çal kesmek bilen örtülen ýara ýüze çykýar. Agyz boşlugynda çürän dokuma emele gelende näsaglar iýmit iýen wagty onuň agyranlygyna, ýuwdynmanyň kynlygyna, agzyndan erbet – çürän ysyn gelýanligine, umumy ysgynsyzlyga, başaýlanma, kelle agyra arz-şikaýat edýärler.

Ýaraly – çüreýän ütgemeleriň başlanmagynda ilki bilen sülekeýiň köp bölünip çykmagy (gipersaliwasiýa) mümkin, ondan soň sülekeýiň mukdary azalýar, ol bolsa sülekeý mázlerinde distrofik hadysalaryň bolmagy bilen baglanşdyrýar.

Ýiti leýkoz keselinde agzyň nemli bardasynda çüreýän hadysany döredýän sebäbi gutarnykly anyklanmadyk. Ýöne çüremek hadysa giňgöwrümlü ganöýmeleriň meýdançasýnda leýkemiýeli ýellenme çökündisiniň netijesinde, şeýle hem dokumalarda nerw-damar (trofiki) üpjınçiliginiň näsazlyklary we bedeniň goraýyş güýçleriniň bozulmagy netijelerinde bolmagy mümkin diýip hasap edýäler. Çüreme hadysanyň emele gelmegini şertlendirýän esasy pursat, ol hem daşky gurşawyň täsirli faktorlary, aýratynda mikroblar bolup durýar.

Ýiti leýkoz keselinde limfatik düwünleri bir az 0.5-1 sm çenli ulalýar, olar ýumşak, agyrsyz bolýar.

Deňeşdirip anyklanýş usuly. Ýiti leýkoz keselinde agzyň nemli bardasynda ýüze çykýan alamatlary;

- başga sebäbi bolan gipertrofiki gingiwiti;
- Wensanyň ýaraly-çüreýän stomatiti;
- gipowitaminoz C;
- agyr demir duzlarynyň zäherlenmeleri bilen deňeşdirilip anyklanýar.

Leýkoz keselini aýgytly anyklaýan, ganyň barlag usullarynyň netijeleridir.

Bejerliş usuly. Ýiti leýkoz keselinde stomatolog – lukmanyň önünde durýan meselesi dogry we özwagtynda agyz boşlugyndaky kliniki alamatlary we beýleki ýüze çykmalary tanap seljermekden, periferik ganyň analizini geçirmekden ybaratdyr.

Ýiti leýkoz keseliniň bejerlişi ýöriteleşdirilen gematologik bölümleriň şertlerinde geçirilýär.

Ýerli bejergi gematolog-lukman bilen ylalaşylyp geçirilýär. Agyz boşlugynyň arassaçylyk duzgunlerini saklamak örän wajypdyr. Dişleri bejermek we sogurmak, diş daşlaryny aýyrmak gematolog lukmanyň gözegçiliginde hassahana şertlerinde geçirilýär. Agzyň nemli bardasynda ýaraly-çürän dokuma bar bolanda ony agyrsyzlandyryrlar, antiseptik erginler (hydrogeni peroxidi 3%, hloraminiň, etoniň, romazulanyň, furasilliniň we ş.m. erginleri), fermentler we ýarabitmegini hyjywlandyryjy serişdeler (itburynyň ýagy, oblepiha, propolis dermany, A, E witaminleriň ergin ýaglary we ş.m.) bilen arassalanýar. Agyz nemli bardasy kömelejek şikilli mikroblar we gerpetiki

wiruslar bilen zeperlense ýüze çykarylsa, ony umumy kabul edilen mikroblara we wiruslara garşy usullar bilen bejerilýär.

Üznüksiz leýkoz. Üznüksiz leýkoz ganöndiriji synalaryň zeperlenmekleriniň häsiýetlerine baglylykda miyeloproliferatiw (miyeloleýkoz) we limfoproliferatiw (limfoleýkoz) görnüşlere bölünýär. Üznüksiz miyeloleýkoz iki görnüşde geçýär: howypsyz, birnäçe ýullap dowam edýän we howyply (terminal), ol 3-6 aýa çenli dowam edýär. Ilkinji görnüşinde köplenç aýdyň bolmadyk alamatlar bilen başlanýar, soňra promiýeloşitlere we ýekeleýin (blast) ýaş öýjiklere çenli ütgemegi bilen neýtrofil leýkositazy emele gelýär.

Ikilenji görnüşde edil birinji görnüşdäki ýaly ýaş (blast) öýjikleriň bozulmalarynda ganyň düzüminde ýaş (blast) öýjikleriň görnüşi (miyeloblastlar, gemositoblastlar) köp bolýar, ganda leýkositleriň sanynyň çalt köpelmegi bellenýär. Leýkoz keseliniň beterleşmeginde anemiýa, trombositopeniýa emele gelýär, ol ganjarma bilen utgaşýar.

Üznüksiz miyeloleýkoz uzak wagtlap alamatsyz geçýär we ol ganyň kliniki analizi geçirlende tötänden anyklanmagy mümkin. Ganyň görkeziji alamatlary leýkositazyň beýikligi ($50 - 60 \cdot 10^9/l$) bilen häsiýetlenýär. Ganyň çyrşagynda dürli görnüşli mieloid hatarlara degişli: mieloblastlar, promielositler, mielositler ýüze çykarylýar.

Gemorragiýa alamatlaryüznüksiz miyeloleýkoz üçin häsiýetlidir, ýöne ýiti leýkoza garaňda olaryň depgini epesli pesdir. Diş etiniň ganamagy şikes ýetende ýüze çykýar. Agzyň nemli bardasy reňksiz solgun. Diş eti ýellenen, gögümtil, çalaja degilende ganap başlaýar, çişme hadysa bolmaýar. Çişme hadysanyň ýoklygy we güýçli ganakmak alamatlary – leýkoz üçin häsiýetli bolýar.

Agzyň nemli bardasynyň eroziw – ýaraly zeperlenmegi.

W.M.Uwarowyň (1975) maglumatlaryna görä mieloleýkozly näsaglaryň 1/3 böleginde görmek bolýar.

Çürän agyr zeperlenmegiň emele gelmegini edil ýaramaz alamatlar we beterleşme hadysany görkeziji hökümünde garaýarlar. Keseliň agyr derejeli görnüşinde köplenç kandidoz keseli hem döreýär.

Üznüksiz limfoleýkoz adatça orta we uly ýaşly adamlarda döreýär, ol uzak wagtlapyň howypsyz geçişi we ganda leýkositleriň sanynyň ýokarlanmagy bilen häsiýetlenýär. Leýkositleriň sany $500 \cdot 10^9/l$ ýetip bilýär.

Üznüksiz limfoleýkozyň başlangyç döwri köplenç näsaglar üçin bildirmän geçýär. Näsaglaryň ýeketäk arzlary bolup biler ol hem limfatik düwünleriň ulalmagy (barmak basyp barlag edilende olar beýle bir dukyz hem däl, hereketli, agyrsyz). Üznüksiz limfoleýkozda agyz boşlugynda leýkozly limfositar ýellenmeler ýa-da çiş görnüşli düwünler emele gelýär. Olar köplenç diş etiniň, dulygyň, diliň kentlewk aýlawjyklarynyň, badamlaryň nemli bardalarynda ýerleşýärler. Emele gelen düwünleriň we düwünjikleriň dykzylygy ýumşak bolýar (hamyr görnüşli), gögimtil reňkde, gymyldaýan hereketli, nemli bardanyň deňinden üstine çykyp durýar. Ýaralanma seýrek duşýar. Ganakmak çalaja şikes ýetende ýüze çykýar. Leýkozly limfositar ýellenme şeýle hem süňk ýüliginde, limfatik düwünlerde, dalakda, bagyrda ýerleşýärler.

Bejerliş usuly. Umumy we ýerli bejerliş usuly edil ýiti leýkoz keselindäki ýaly geçirilýär.

Agranulositoz. Bu sindrom periferik ganda granulositleriň (däne görnüşli leýkositleriň) sanynyň azalmagy ýada doly ýitmegi bilen häsiýetlenýär. Keseliň gelip çykyşyna, döreýişine baglylykda mielotoksiki we immunly agranulositoz görnüşlere bölünýär. Mielotoksiki agranulositoz keseliniň ýüze çykmagyna bedene ionizirleýji şöhläniň, öýjik zäherleýji (sitotoksiki) dermanlaryň, benzol bugynyň we beýlekileriň ýaramaz täsir etmekleri netijesinde, süňk ýüliginde granulositleriň dör-emeginiň bozulmagy sebäp bolýar.

Immun agranulositoz ganyň düzimindäki immun toplumly granulositleriň dargamagynda we käbir dermanlara (amidopirina, butadiona, analgine, fenasetina, sulfanilamidlere, käbir antibiotiklere we ş.m.) ýokary duýýjylygy bolan adamlarda ýüze çykýar. Agranulositoz köplenç agzyň nemli bardasynyň ütgemegi bilen başlanýar, ol bolsa näsaglary ilki bilen stomatolog-lukmana ýüz tutmaga

mejbur edýär. Näsaqlaryň umumy ýagdaýlarynyň erbetleşmeginiň esasynda (bedeniň gyzgynlygynyň beýgelmegi, ysgynsyz, kelle agyry, ýudynanda agyrynyň bolmagy, agyzdan ýakymsyz ysnyň gelmegi) agzyň nemli bardasynda ýaraly – çüreyän hadysa döreýär we ol çalt ýaýramaga ukyply bolýar. Agzyň nemli bardasynyň dargamagy gurşap alýan dokumada aýdyň bolmadyk leýkositler reaksiýanyň we sähelçe agyrynyň bolmagy bilen geçýär. Ýeňillik bilen ganayan ýakymsyz ysly ýara ýüze çykýar. Kä ýagdaýlarda ýaraly-çüreyän hadysa äňňiň süňk dokumasyna ýaýraýar. Köplenç dişeti, dodak, dil dulyk, badamlar zeperlenýär. Bokurdak badamynyň zeperlenen ýagdaýynda näsaglar ýudynanda agyry ýüze çykýar. Käbir näsaglarda ýimitsiňdiriş ýollarynyň ugrynda ýaralaryň emele gelmegi bellenýär. Limfatik düwünler ulalan bolýar. Ganyň düzüminde limfositleriň sany azalýar (1-den $3 \cdot 10^9/l$ çenli). Leýkositler ýazgyda (formulada) granulositleriň sany birden pese düşýär ýada olaryň hemmesi ýok bolýar, diňe limfositleri we monositleri görmek bolýar.

Anyklynyş usuly. Keseliň kesgidi anamneziň, kliniki alamatlaryň, periferiki ganyň barlagyndaky netijeleriň we süňk ýüliginden alnan suwklygyň barlagynyň esaslarynda goýulýar.

Deňeşdirilip anyklynyş usuly. Agranulitozy, Wensanyň ýaraly-çüreyän stomatiti we beýleki gan keselleri bilen deňeşdirilip anyklanýar.

Bejerlişi. Umumy bejergi terapewt we gematolog lukmanyň gözegçiliginde geçirilýär. Ilkinji nobatda damara gan guýmagy göz önünde tutulýar, sebäp bolýan faktorlary ýonediýär.

Ýerli bejergi agyrsyzlandyryjy serişdeleri, proteololitik fermentleri ýapgy görnüşde agzyň nemli bardasynyň çürän ýerlerine ulanmagy öz içine alýar. Şeýle hem antiseptik we ýara bitirijiligi hyjywlandyryan dermanlar ulanylýar.

Trombositopenik purpura. Bu sindrom, güýçli gan akmanyň netijesinde ganyň düzüminde trombositleriň sanynyň azalmagy bilen häsiýetlenýär. Trombositopenik purpura özbaşdak keselem bolup biler – Werlgofyň keseli, şeýle hem başga keselleriň (howply çiş keselleri, şöhle keseli, gepatit, ýokanç keseller, dermandan zäherlenme we ş.m.) netijesinde döreýär.

Idiopatik trombositopenik purpura, ýada Werlgotyň keseli ýiti ýada üznüksiz görnüşde geçip biler. Keseliň esasy kliniki alamatlary derä, nemli barda ganöýme şeýle hem bir azajyk şikesiň täsirine diş etinden, buryndan ganakmak bolýar.

Gan öýmäni gözüň seroz perdejiginde, setçatkasynda we beýleki bölümlerinde görmek bolýar. Ýürege, kelle beýnisine ganöýse ýada ganinse adamyň ýaşamagy üçin howyply bolýar. Näsaglarda beden gyzgynlygynyň beýgelmegi we aýdyň trombositopeniýa ($20 \cdot 10^9/l$ çenli we ondanda az) bellenýär, onuň netijesinde ganyň goýylanmagynyň retraksiýasy (lagtalanmagy) bozulýar we ganakmanyň wagty 10 minde we ondan hem köpiräge çenli uzalýar (kadada 3-4 min). Köp mukdardaky ganakmanyň netijesinde demir ýetmezçilik gan azlygy (železodefisit) anemiýa döremegi mümkin.

Anyklynyş usuly. Trombositopenik purpura keseli anamnez maglumatlaryň (dürli görnüşli himiki serişdeler bilen gatnaşykda bolanlygyny ýüze çykarmak, gözegçiliksiz analgetik, uky we ş.m. dermanlaryň kabul edilmegi), kliniki alamatlarynyň we ganyň analiziniň esasynda kesgitlenýär.

Deňeşdirilip anyklynyş usuly. Bu keseli

- gemofiliýa;
 - skorbuta;
 - gemorragik waskult,
- bilen deňeşdirilip anyklanýar.

Bejerlişi. Umumy bejergini düzgün bolşy ýaly hassahana şertinde gematolog lukman geçirýär. Stomatologik bejeriş işlerini aýratyn örän seresaply diňe gematologynyň maslahatyndan soň geçirilmelidir.

Polisitemiýa (eritemiýa, ýada Wakezaň keseli). Bu gan öndiriji ulgamyn üznüksiz keseli bolup, ganyň birlik san eritrositleriň we gemoglobiniň sanynyň durnykly beýgelmegi we şonuň bilen bir hatarda aýlanýan ganyň möçberiniň ýokarlanmagy bilen häsiýetlenýär. Kesel süňk ýüliginiň ýokary öňümleri bolan eritrositler, leýkositler we trombositler bilen baglanşykly bolýar. Kesel ýu-

waş-ýuwaşdan emele gelýär we uzak wagtlaýyn üznüksiz geçişi bolýar. Köplenç 40-60 ýaşly erkek adamlarda duş gelýär. Agzyň nemli bardasynyň we deri reňkiniň ütgemeği bolup geçýär. Olar gögümtil (sianoz) öwüşginli garamtyl – ülje gyzyly reňkde bolýar ol bolsa owynjak damarlarda (kapillýarlarda) gemoglobiniň köp mukdarda saklanýanlygy bilen şertlenendir. Köplenç diş eti ganayar. Ýöne ganakma aşgazandan, içegeden, ýatgydan bolup biler. Dodagyň, dulugyň gögümtil öwüşginli garamtyl-gyzyly reňkde bolmagy häsiýetlidir. Agyz boşlugynda hakyky mahsus Kupermanyň alamaty – ýumşak kentlewükdäki nemli bardanyň sianozy we gaty kentlewükde reňki solak bolýar. Bir näçe näsaglarda derisiniň gijemegi, agzyň nemli bardasynyň paresteziýasy, ýüze çykýar. Periferiki ganda eritrositleriň ($6 - 8 \cdot 10^9/l$ çenli), gemoglobiniň (180 – 200 g/l çenli) uly möçberde saklanýanlygy, ECT (SOE) 1 – 3 mm/s çenli peselmegi ýaly alamatlar häsiýetlidir.

Bejerlişi. Gematolog geçirýär. Ýöriteleşdirilen ýerli bejergä görkeze ýok.

Anemiýa. Bu kesel ganyň birlik san möçberinde gemoglobiniň we eritrositleriň azalmagy bilen häsiýetlenýär. Anemiýanyň görnüşi nesilgeçirijilikli we gazanylan bolup bilýär. Keseliň häzirkizaman bölünşine (klassifikasiýasyna) laýyklykda anemiýa-gan azlyk köp mukdarda ganýitiniň netijesinde (postgemoragik), eritrositleriň güýçli dargamagynda (gemolitiki) we eritrositleriň emele gelmeginiň bozulmagy netijesinde döreýär.

Anemiýanyň käbir görnüşleri umumy ütgeşikler bilen bir hatarda agyz boşlugynda mahsus bolan alamatlaryň bolmagy häsiýetlidir. Bu ilki bilen eritrositleriň emele gelmeginiň bozulmagy netijesinde döreýän anemiýa-ýetmezçilikli anemiýa, ganöndiriji faktorlaryň ýetmezçiligi bilen baglanşykly bolan, demiriň (demir ýetmezçilikli anemiýa), şeýle hem witamin B₁₂ we foliewa turşysyň (megaloblast anemiýa).

Gipohrom demirýetmezçilikli anemiýa. Keseliň döremeginiň sebäbi bedene demiriň ýeterliksiz barmaýanlygy ýada onuň ýokary derejede harç edilmegi (ösüşdöwürde, göwrelilikde, laktasiýada, ýokary derejede deriň bölünip çykmagy), şeýle hem demiriň ýeterliksiz özleşmegine alyp barýan endogen bozulmalar (aşgazanyň, içegäniň belli bir bölegi kesilip aýrylmagy – rezeksiýa, gasrit, gastroenterit, üznüksiz kolit, endokrin bozulmalar we başgalarda) bilen baglanşyklydyr.

Kliniki alamatlary. Näsagyň umumy ýagdaplarynyň bozulmagy bilen häsiýetlenýär: deri örtügininiň agaryp solmagy, gowşaklyk, başaýlanma, gulagyň şaňlamagy, sowyk ýelmeşýän deriň bolmagy, beden gyzgynlygynyň we arterial gan basyşynyň pese düşmegi, özünden gitmäge ýykgyňly ýaly alamatlar ýüze çykýar. Umumy alamatlar bilen bir hatarda agyz boşlugynda hem ütgeşikler bellenýär. Agyz boşlugynda paresteziýa we tagam alyş duýgyrlygyň bozulmagy, entäk ganda demiriňmöçberi azalmanka, aýdyň alamatly anemiýa döremänkä ýüze çykýar. Gözden geçiriş barlagynda agzyň nemli bardasy solgyn reňkde, atrofiýa, ýeterliksiz çyglanan. Näsaglary agzyň guramagy, iýmit iýende kynçylyk bolýanlygy, diliň, dodagyň awyşamagy we agyrmagy, iýmit iýlende onuň güýjemegi, tagamlara ýüregi bulanmagy binjalyk edýär. Näsaglar iýmit höküminde meli, dişýuwyjy külkäni, çig – bişirilmedik döneli önümleri iýärler. Köplenç agzyň burçlarynda we dodaklarda jaýryklar emele gelýär (aýratyn hem anasid gastritli näsaglarda). Diliň arkasy gyzaram, ýalpyldawyk bolýar, onuň emzijekleri çöken atrofirlenen. Dil hemme mehaniki we himiki gyjyndyrjylara örän duýgurly. Süýji hamyrly, turşy, gyzgyn iýmitler iýlende agyry ýüze çykýar.

Birnäçe näsaglarda diliniň ýellenmegi, diş syrçalarynyň tebigi öwüşginliginiň ýitmegi, dişleriniň ýokary derejeli sürtilmegi bellenýär.

Anyklanyş usuly. Keseliň kesgidi anamnez maglumatlaryň, kliniki alamatlaryň esasynda goýulýar, ýöne esasy kesgitleýän aýgytlaýjy pursat ganyň barlag neýijeleri bolup galýar. Ol gipohrom anemiýa (gan azlyk) bilen häsiýetlenýär – ýagny ganyň (syworatka) düzüminde gemoglobiniň azalmagy we reňki görkezijileriň peselmegi (0.5-0.6 we andanda pes), anizositozyň we poýkilositozyň bolmagy, şeýle hem demiriň we ferritiniň azalmagy bilen baglanşyklydyr.

Bejeriř usuly. Umumy bejergi anemiýany (ganazlygy) döredýan sebäbini aýyrmaklyga we demir ýetmezçiligini düzetmäge ugrykdyrylýar. Düzüminde demir saklaýan dermanlar, witaminler bellenip berilýär. talaba laýyk ýmitlenmek maslahat berilýär.

Ýerli bejergi ilkinji nobatda şikes ýetirjek sebäpleri aýyrmaga ugrykdyrlan bolmalydyr. Agyz boşlugynyň saplanmagy geçirilýär. Görkezmeler boýunça dodagyň gyzyň gaýmasynyň jaýrygyny bejermek, sülekeyiň bölünip çykmagyny kadalaşdyrmak, awyşayan doýgyny, paresteziýany aýyrmak üçin alamatlara garşy bejergi bellenip geçirilýär.

Witamin B₁₂ we foliewo – ýetmezçilik anemiýasy (howyply, ýada Addisona – Birmeriň anemiýasy). Bu eritropoezyň bozulmagy bilen häsiýetlenýär. Witamiň B₁₂ we foliewa turşysy kadaly gemopoez üçin hökmany gerekli faktorlar bolup durýar. Witamin B₁₂-niň ýetmezçiliginde süňk ýüliginde eritroblastlaryň kämilleşmek hadysalary bozulýar, onuň netijesine bolsa kämilleşmedik öýjikler – megaloblastlar, megalositler emele gelýär, ýone olar çalt ölýär. Bedende witamin B₁₂ ýetmezçiligi, aşgazanyň nemli bardasy bölüp çykarýan içki faktory bolan Kasla-gastromukoproteidiň ýoklygy netijesinde bolýar. Şonsyz bedende witamin B₁₂ özleşmeýär. Mundan başgada witamin B₁₂ – ýetmezçiliginiň sebäbi, aşgazanyň nemli bardasynyň atrofik hadysasy, aşgazanyň rezeksiýasy, içegäniň sowyklama – çişme hadysasy, iýilýän ýmit önümlerinde witamin B₁₂-niň ýetmezçiligi bolup biler. Foliewo ýetmezçilik anemiýasy foliewo turşysynyň sorylmagynyň bozulmagy netijesinde (alkogolizm keselli näsaglarda we ş.m.), foliewo turşysynyň ýmit bilen ýeterliksiz barmagynda, epileptik kesele garşy käbir dermanlaryň ulanmagynda ýüze çykýar. Witamin B₁₂ – ýetmezçilik anemiýa köplenç 40-dan ýokary ýaşly adamlarda duşýar. Näsaglaryň daşky görnüşi; ýüzüniň reňki solyk, derisi sarymtyk, ýukajyk, atrofirlenen, saçlary ir çalarýar – agarýar. Umumy ýagdaýlary ejir çekýär, gowşaklyk, ýadowlyk duýulýar.

Kliniki alamatlary ganöndiriji dokumanyň, nerw we ýmitsiňdiriş ulgamlarynyň zeperlenmekleri bilen häsiýetlenýär.

Näsaglar diliniň ujynda ýada gyralarynda awyşamagyň ýada agyrynyň, paresteziýanyň bolmagyna arz edýärler. Agyz boşlygy gözden geçirilende nemli bardanyň reňki solan, atrofirlenen, sary öwişginli, käwagtlar dulykda nokat-nokat ganöýmeleri, dişetiniň ganamagyny görmek bolýar. Diliň ütgemegi oňa häsiýetli bolýar. Emzijekleriň atrofirlenmeginiň netijesinde ol ýylpyldawyk, ýylmanak bolýar, epiteliýa ýukalýar. Dilde ýagty-gyzyň menekler emele gelmegi mümkin, olar bir-birlerine goşulanda diliň hemme ýeri ýagty-gyzyň bolýar (gýunteriň, Genter-Milleriň glossiti). Ol agyz boşlugynyň beýleki blümlerindäki solgyn nemli bardada mese-mälim tapawytlanýar.

Anyklanyş usuly. Keseliň kesgidi anamneziň, kliniki alamatlaryň we ganyň barlag netijeleriniň esaslarynda goýulýar. Gan barlagynda giperhrom anemiýa ýüze çykýar-ýagny eritrositleriň sanynyň azalmagy, gemoglobinleriň toplanmagy; reňkli görkezijiler 1.1-1.3 deň; eritrositler uly ölçegde bolýar (megalositler). Eritrositler ýadrolaryň galyndylary we mähnet neýtrofiller bilen bilelikde duş gelýär. Süňk ýüliginiň suwklygy barlag edilende uly möçberde megaloblastlar ýüze çykarylýar.

Bejeriliş usuly. Witamin B₁₂ günde 100-500 mkg we foliýewa turşysyny 0.005 g bellenip berilýar. Keseliň agyrlaşan ýagdaýlarynda witaminler bilen bilelikde gan we eritrosit serişdeler guýulýar. Agyz boşlugynyň ütgemegi umumy bejergiden soň çalt gutylyp geçýär.

Ýerli bejergi talap edilmeyär. Agyz boşlugynyň saplanmagy geçirilýä, görkezme boýunça agzyň nemli bardasyny ýerli agyrsyzlandyrmak üçin serişdeler (2%-trimekain, 1-2% piromekain erginleri, anestezin we ş.m.) ulanylýar.

11.7.6. Nerw ulgamynyň kesellerinde agzyň nemli bardasynyň ütgemegi

Agzyň nemli bardasy we dil merkezi nerw ulgamynyň zolagyna degişli bolýar. Köplenç nerw ulgamynyň keselleri agyz boşlugynda ýakymсыз duýgylar görnüşde ýüze çykýar. Diňe käbir ýagdaýlarda nemli bardanyň morfologik ütgemegini (näsaglaryň organiki zeperlenmegi bilen ýaralar we merkezi nerw ulgamynyň şikesleri) görmek bolýar. Stomalgiýada (glossalgiýada) we tagam alyş bozulanda adatça agzyň nemli bardasy ütgemeýär, ýöne bu keseller stomalgiýa we neýrostomalgiýa üçin örän aktual bolup galýar.

11.7.6.1. Stomalgiýa (glossalgiýa).

Stomalgiýa (sinonim: glossalgiýa, glossodiniýa, diliň paresteziýasy) – bu öjkdiriji agyrlý üznüksiz kesel, adatça agzyň nemli bardasynyň we diliň zeperlenmegi bilen utgaşmaýar. Weisse 1838ý. ilkinji bolup stomalgiýanyň ylmy ýazgysyny ýazyp berdi. Bu kesel barada dürli ugrylar boýunça köp sanly işler ýazylan, ýöne şu wagta çenli stomalgiýanyň döreýşi, sebäpleri we bejerişi barada soraglar gutarnykly çözülmän galýar. Kesel döreýiş mehanizminiň anyk dældigi sebäpli stomalgiýanyň belli bir adalgasy ýok. Birnäçe adalgalar hödürlenen: ýanýan diliň sindromy, glossalgiýa, ýada agyz boşlugynyň dezesteziýasy, glossodiniýa, diliň wegetozy, diliň sensorly newrozy, glossoperoz. R.M.Basker, D.M.Main (1991) bu ejir çekijilige täze adalga hödürleýär – “agyz boşlugynyň ýangynly sindromy” ol näsaglaryň esasy arz şikaýatlaryny has anyk görkezýär.

Sebäpleri we döreýşi. Bir näçe ýazarlar stomalgiýanyň dörediji sebäpleri protezleriň akril esasynda monomerleriň ýokary derejede saklanmagy diýip çaklaýarlar. Ýöne hemme ýazarlar akrilat protezleriň allergik reaksiýasyny kesel dörediji esasy sebäbi diýip hasap etmeýärler. Has bolup biläýjek sebäbi protezleriň mehaniki gyjyndyrmalary we parafuksional endikleri bolmagy mümkin. Stomalgiýanyň döremeginde galwaniki togyň uly orny bar diýip hasap edilýärdi, ýöne soňky ýyllarda geçirlen barlaglaryň netijeleri onuň beýle dældigini görkezdi. Stomalgiýa keselli näsaglarda simaba, nikel, kobalta, altyna, palladia, mise, sinke we iýmit goşyndylaryna ýokary duýýjylyk berýänligi bellenýär.

Simaba ýokary duýýjylyk reaksiýasy has ýygy-ýygýdan bolýar, ýöne amalgama petigi çalşylandan soň näsaglaryň ýarsyndan azyragynyň agyz boşlugyndaky ýanyp awyşýan alamaty aýrylýar.

Stomalgiýa bilen näsaglanlaryň köp bölegini zenanlar tutýanlygyny hasaba almak bilen, menopauza döwürde bir näçe ýazarlar öz çaklamasyny aýdýarlar – ýagny agyz boşlugynyň guramaklygy menopauze döwürde sülekey mäsleriniň funksional işjeňliginiň peselmegi netijesinde bolmagy mümkin diýip belleýärler. Ýöne, alymlaryň köp böleginiň görkezmekleri bilen, menopauze döwürde sülekey mäsleriniň işjeňliginiň beýle bir bildirip duran peselmegi bolaýar diýip bellenýär.

Kserostomiýanyň – (agyz guramaklygynyň) sebäbi çylşyrymlaşdyrýan iç keselleri bolmagy mümkin. Sülekey mäsleriniň gistologik barlagynda käbir ýazarlar morfologik ütgelikleriniň barlygyny görkezýär, beýlekiler ol maglumatlary dogry hasap etmeýärler.

Stomalgiýa köplenç ýagdaýlarda aşgazan-ichege ýollarynyň, bagyr keselleriniň, damarlaryň zeperlenmeginiň, merkezi nerw ulgamyndaky keselleriň endokrin bozulmalaryň esasynda dörebilýär. Nerw ulgamynyň bozulmagyna alyp barýan umumy keseller haçanda gyjyndyryjylyk duýgysy berden pese düşende amatly şert döreýär we şol şertiň esasynda hem islendik ýerli gyjyndyryjylar stomalgiýanyň döremegine getirip bilýär.

Kliniki alamatlary. Stomalgiýa keselinde agyry ýüzleý we çuň bolýar, esasan hem diliň uýynda we gyralarynda bolup bilýär. Ol agyz boşlugyna, bokurdaga, dodaga ýaýrap bilýär we agyz boşlu-

gynyň awyşamagy, guramagy, suwsamagy, tagam alyşyň bozulmagy, howsala düşmek, binjalyk-syzlyk, adamlar bilen gürleşmäge höwesi peselen ýaly alamatlar bilen gürleşmäge höwesi peselen ýaly alamatlar bilen utgaşýar.

Paresteziýa bolan ýagdaýynda awyşadýan alamat irden ýüze çykýar, ol günüň dowamynda güýçlenýär we agşama deňeç ýarky kadyna ýetýar, ýöne iýmit ýiýip başlananda gowşaýar ýada doly ýitip gidýär. Agyrynyň ýüze çykmagy gije-gündiziň dowamynda şol bir wagty yzarlaýar. Ol bir aýyň dowamynda wagtal-wagtal beterleşmegi bilen gaýtalanýar. Bu ýagdaý kä wagtlar şikes ýetenden soň, ölüm ýada ýakyn adamyň howply çiş keseline duşmagy, hünär taýdan kynçylyklar bolanda ýüze çykýar. Köp ýagdaýlarda stomatologiýadan aýallar ejir çekýärler, özem jyns mázleriniň kadaly işjeňligi peselende ýada ýitende (menopauza). Olar diliň we agyz boşlugynyň nemli bardasynda gyjyndyrjylygy duýýarlar, düzgün bolşy ýaly ol gury bolýar. Diliň duýgyr bolmagy goşulýar. Näsaglar uzak wagtlap öz diline seredip, onda bir ütgeşiklik tapjak bolyp synanşýarlar. Näsaglarda howply çiş (cancer) keseliniň ýüze çykmagyna gorky döreyär. Bir näçe näsaglar stomalgıya keselinde tagam almanyň bozulmagyna – disgewziýa arz edýärler. Bu ýagdaý stomalgıyaly näsaglaryň 68%-de ýüze çykaryldy, esasan hem aýy iýmite.

Disgewziýanyň (tagam alyşyň bozulmagy) periferik gelip çykyşlydygy kesgitlenende, sebäbi ýerli agyrsyzlandyrjy ulanylandan soň onuň peselmegi bellenýär.

Stomalgıyanyň alamatlary gyzgyn ýada ýiti iýmit täsir edende aýrylşýar. Bu ýagdaýyň gowy netijeli täsiri ýiti iýmitiň düzüminde kapsaisiniň (aýy burçdan alynýan derman) bolmagy bilen baglanşyklydyr.

Bir näçe ýazarlar, stomalgıyanyň köp ýagdaýlarda aşgazan-içege ýollarynyň, ýürek-damar, osteohondroz, endokrin we autoimmun, burun-bokurdak keselleri bilen bilelikde utgaşykly duş gelýändigini belleýärler. Stomalgıya üçin iň häsiýetli mahsus alamatlar – ol hem gaýgy alada depressiýanyň bolmagy we ukynyň bozulmagy, aýdyň – güýçli neýrowegetatiw ütgeşiklik.

Deňeşdirilip anyklanyş usuly. Stomalgıyanyň kliniki alamatlary newralgiýanyňka we dil nerwiniň newropatiýasynyňka meňzeş bolany üçin deňeşdirilýär. Olarda agyry ýada gopesteziýa görnüşdäki duýgylar aýdyň bozulanlygy bellenýär. Ýöne stomalgıyanyň olardan esasy tapawydyny – ol hem iýmit iýlen wagty hemme agyryly duýgylaryň ýitip gitmegidir.

Bejerliş usuly. Stomalgıya bejerlende hökmany suratda toplumlaýyn bejeriş çäreleri geçirilmelidir: derman serişdeler, fiziobejergi, iňnereflekbejergi, lazerbejergi, giperbarik oksigenasiýa we psihobejergi usullary bilen geçirmek gerekdir.

Derman serişdeler bilen bejerlende antidepressantlar, benzodiazepinler, antigistamin dermanlar, jyns gormonlar, witaminler we siallaryň goşyndylary, kömelejek şekilli mikroblara garşy dermanlar, analgetiklar, wegetotrop serişdeler ulanylýar. Agyryly ýagdaýlary bejermek üçin antidepressantlary giňden ulanylýar. Adatça antidepressant dermanlaryň bir gije-gündizlikde ulanylýan möçberi 25-100 mg. Egerde onuň ýaramaz täsiri ýüze çykanda (agzyň guramagy, içi gatamak, akkomadasiýanyň (deňagramlylygyň) bozulmagy, peşewiň saklanmagy) ol dermany kabul etmek azaldylýar ýada bes edilýär.

Üznüksiz agyryly näsaglara köplenç benzodiazepinler ulanylýar. Köplenç fenazenam 0.25-05 mg günde 2-3 gezekden, tazepam 30-90 mg (bir gije-gündizde), mezepam (10-30mg bir gije-gündizde) ulanylýar. Stomalgıyanyň ýaramaz duýgylarynyň ýitileşen döwründe relanium dermany ezele içine sanjym bilen doly bejergi bellenýär.

Keselleriň agyr geçýän ýagdaýlarynda neýroleptikleri ulanylýar, mysal üçin galoperidol bir gije-gündizde 3.6-15 mg çenli möçberde bellenýär. Ownyk gan aýlanşygyny gowlandyrmak üçin, aýratyn hem damar kesellerinde we boýun-oňurga bölüminiň degeneratiw ütgemeginde pentoksifilin bir gije-gündizde 300-600 mg möçberde, nikotin turşysy, nikoňpan, no-şpa, stugeron, kawinton dermanlary ulanylýar.

Witaminleriň ulanylmagy hökmandyr (sanjym görnüşde tiamin, riboflawin, piridoksin, sianokobalamin, askorbin turşysy; üçem üçin tokoferol asetet we retinol). Wegetotrap drmanlary kabul etmek maslahat berilýär; holinolitikler (bellaspon, belloid, platifillin); antiholineraz dermanlar (galantamin); ganglioblokatorow (gangleon, benzogekson). Antigistamin dermanlary – pipolfen, dimedrol, suprastin ulanylýar.

Periferiki mehanizmleri (agyrylary) gowşatmak maksady bilen ýerli agyrsyzlandyrjy serişdeler (gliserine garylan anesteziňiň kulkesi, trimekainiň ergini we lidokain) ony ýapgy, aerazol-sepgi, agyz çaykamak ýaly görnüşlerde ulanylýar. Agzyň guramaklygyny peseltmek üçin sülekeý mäsleleriniň işjeňligini hyjuwlandyrmak maksady bilen pilokarpin dermany 5 mg. günde bir gezekden diliň aşagyna (sublingiwal), witamin A, ýodid kaliýa peýdalanylýar. Sülekeýiň goýylygyny ütgetmek üçin bromgeksin ulanylýar.

Stomalgiýanyň toplumlaýyn bejerlişinde giňden we ýokary netijeli iňne bilen bejergi usuly ulanylýar.

Fiziobejerliş emleri giň gerim alýar: kelle we boýun-ýaka zolagynyň owkalanmagy (massaž), ýokarky boýun simpatiki düwünlere galwanizasiýa geçirmek, nowokain bilen endonazal elektroforezi, lazer bilen bejergi gowy netije berýär. Ol biostimulýator ornunda bolup, agyrsyzlandyrjy täsirini berýär.

Giperbarik oksigenasiýanyň we kislorodyň şipris bilen agzyň nemli bardasyna, duluga we diliň gapdal tarapyna goýberip ulanylmagy bejergide netijelidigini görkezýär.

Agyz boşlugynyň saplanmagy, dişleriň ýiti gyralaryny düzlemek, okkluzion beýkligi dikeltmek zerurdyr.

Stomalgiýa keseli üçin ulanylýan dermanlaryň we usullaryň sanynyň köplüğine garamazdan onuň bejerji netijeliligi uly däl. Şonuň üçin hem stomalgıany bejermekde üstünlik gazanmak üçin dürli hünärmen lukmanlaryň – stomatologlaryň, newropatologlaryň we psihiatorlaryň bilelikde bejergi geçirmegi talap edilýär.

11.7.6.2. Tagam alyşyň bozulmagy

Tagam alyşyň bozulmagy (dysgensia) ýüz nerwiniň keseli bolan ýagdaýlarda, egerde zeperlenen ojak ýüz nerwiniň akabasynda (fallopiew akabasy)ýerleşen bolsa ýüze çykýar. Ol ýüz nerwiniň şol bölejik kesiminde onuň ýany bilen bir hatarda deprek tarlarynyň geçýänligi bilen baglanyşyklydyr we onuň düzüminde tagam geçirijiler bolýar. Olar bolsa diliň 2/3 öň bölegindäki tagam alyş reseptorlardan beýnidäki uly ýarym sarynyň daşky gatlagyna maglumatlary alyp barýar. Şoňa laýyklykda şu ýagdaýda diliň 2/3 öň böleginde bir taraplaýyn tagam alyş duýgyrlygynyň gaçýanlygy ýüze çykarylýar.

Akabada bolmadyk ýüziň nerwisinde tagam alyş süýümleri dil nerwiniň düzüminde ýerleşýär. Şoňa laýyklykda onuň zeperlenmeginde diliň 2/3 öň bölegindäki tagam duýgurlygy gaçýar, ýöne beýleki alamatlar bilen bilelikde. Diliň 1/3 yzky bölegindäki birtaraplaýyn tagam duýgyrlygyň gaçmagynyň, dil bokurdak nerwiniň zeperlenmegi bilen baglanyşyklydygyny bellemek zerurdyr. Merkezi nerw ulgamynyň organik zeperlenmeginde (beýniniň howyply çiş keselinde neýrosifilide we başga.) doly iki taraplaýyn, seýrek ýagdaýlarda birtaraplaýyn tagam duýgurlygy gaçýar. Tagam almagyň bozulmagy onuň doly ýitmegi, peselmegi we ütgemegi ýaly görnüşde ýüze çykyp bilýär. Bu tagam duýgurlygyň hemme görnüşine (süýjä, turşa, duzla, aja) degişlidir. Tagam alyjy kökja-gazlar esasan diliň nemli bardasynda ýerleşýärler, şonyň üçin hem zeperlenmäni we tagam alyşyň bozulmagyny döredýän faktorlar köpdürlidir:

Wirusly ýokançlar, allergik dlossitler, şöhle zeperlenmeleri, şikeslenmeler, A we B awitaminizmler, Şegreniň sindromy, aşgazan-ıçege ýollarynyň keselleri we başgalar. Şeýlelikde diliň

epiteliýasynyň güýçli gopmagy ýa-da wagtlaýyn ýitmegi bellenýär, şonyň bilen baglanşykda onuň ýüzi açylýar we tagam alyş emzijekleri gyjyndyrylmak üçin elýeter bolýar.

Şeýle ýagdaýlarda tagam duýujylygy emzijekleriň bitişmegine görä gaýtadan dikelýär.

Bejerliş usuly. Tagam alyşyň bozulmagy köplenç zeper ýeten ojaklarda, ýüz nerwiniň akabasynda ýerleşende, haçanda tagam duýygy süýmler ýüz nerwisiniň düzümi bilen geçende, dil nerwisiniň näsazlygynda, dil bokurdak nerwiniň bozulmagynda ýüze çykýar. Şonuň bilen baglanşykda keseli döredýän sebäpleri hasaba almak bilen bejergi köplenç newropatolog lukmany tarapyndan geçirýär.

11.7.6.3. Sülekey çykmagyň bozulmagy

Sülekey mázleriniň nerw üpjünçiliginiň (innerwasiýasynyň) bozulmagy we göniden-göni sülekey mázleriniň hem-de agzyň nemli bardasynyň zeperlenmeklerinde seýrek bolmadyk ýagdaýlarda sülekeyiň bölünip çykmagy bozulýar. Sülekey bölünip çykmagyň bozulmagy iki görnüşe bölünýär: gipersaliwasiýa we giposaliwasiýa (onuň iň soňky derejesi – kserostomiýa).

Gipersaliwasiýa. Gipersaliwasiýany döredýän faktorlar; agzyň nemli bardasynyň ýiti çişme hadysalary, sülekeyiň şertsizreflektor bölünip çykmagyň beýgelmegi bilen utgaşyp gelýan, nemli bardanyň gyjyndyrylmagy netijesinde bolup durýar.

Bir näçe ýagdaýlarda gipersaliwasiýa simabyň, ýodyň bedene düşmegi bilen sülekey mázleriniň bölüp çykaryjy (sekretor) öýjekleriniň gujundyrylmagy netijesinde ýüze çykýar.

Gipersaliwasiýanyň uzak wagtlap bolmagy merkezi nerw ulgamynyň käbir organiki kesellerinde – parkinsonizmde, bulbar we psewдобulbar paraliç kesellerinde, bir näçe ýagdaýlarda insultdan (beýnä gan inmeden) soňky döwürlerde hem-de başgalarda ýüze çykýar. Ýudymagyň bozulmagy we beýleki kesellerde gipersaliwasiýa güýçlenýär. Gipersaliwasiýanyň dörediji sebäbi gelmintleriň, parazitleriň ýokuşmagynda bolup biler.

Gipersaliwasiýasy bolan näsaglar stomatolog lukmandan başgada görkezme boýunça newropatolog we terapewt lukmanlaryň barlagyndan geçmelidir.

Bejerliş usuly. Gipersaliwasiýa bolanda bejergi hemme ýagdaýlarda esasy keseli ýok etmeklige ugrykdyrlan bolmaly. Sülekeyiň bölünip çykmagyň wagtlaýyn peseltmek üçin atropin dermanlary ulanmak bilen ýerne ýetirip bolar.

Giposaliwasiýa. Giposaliwasiýanyň döremeginde onuň sebäpleri köpgörnüşli: awitaminoz A, B, E giposideroz; süýji keselinde sülekey bölünmegi peselýär, birleşdirji dokumanyň ulgamlaýyn kesellerinde, şöhle zeperlenmelerinde, ikitaraplaýyn üznüksiz, parodontitde, uly sülekey mázleri hirurgiki aýyrlandan soň bolýarlar. Agyz boşlugynyň aýdyň gyrak bolmagy Şegreniň sindromy bilen kesellän näsaglarda bolýar. Tireotoksikozda, klimaterik döwürde simpatik nerw ulgamyndaky dartgynlygynyň beýgelmegi giposaliwasiýa getirip bilýär. Kserostomiýa – (agzyň guramagy), wagtlaýyn hadysa höküminde ýiti ýokanç keselinde, botulizmde, käbir dermanserişdeleri kabul edilenden soň (meselem atropin toparlary) ýüze çykyp bilýär. Adamlaryň burundan demalyşy bozulan ýagdaýlarda (polipler, buryn germewiň gýşarmagy), mejbury ýagdaýda mydama agzyndan dem almagy, agyz boşlugynyň suwkylygy buglanyp aýrylmak şerti bilen agyz boşlugy guraýar (ýalan giposaliwasiýa). Agyz boşlugynyň guramagy diňe gijelerne adam agzy açyk uklasa, ol köplenç uly ýaşly adamlarda bolup biler. Uly ýaşly we garry adamlarda sülekey bölünip çykmak peselýär, şonuň üçin hem ony peseldýän faktorlar şol ýaşdaky topar adamlara güýçli täsir edýärligini bellemek gerekdir.

Giposaliwasiýa esasan hem kserostomiýa näsaglarda agyz boşlugynyň guramagyna getirýär, iýmit iýende we gürlände kynçylyk döredýär, ýiti gaty iýmitlerden agyrynyň bolmagy, awyşayan duýgurlyk, nemli bardanyň ýüzüniň бүdir-сүдирлиги bellenýär. Giposaliwasiýa köplenç beýleki nemli bardalaryň guramaklygy bilen utgaşýar. Ýerli gözden geçiriş barlagynda agzyň nemli bardasy bir az

çyglanan ýada gury, reňki bulaşan. Sülekey az çyglanan, ol köpürjikli ýada бүтинleý bolmaýar. Mikrofloranyň tiz ösmegi agzyň nemli bardasynyň çişmegine alyp barýar hem-de iýmit iýlende ýaralaryň emele gelmegi ýüze çykýar. Näsaglarda uzak wagtlap giposaliwasiýanyň bolmagy dişleriň kesmeginiň möçberini beýgeldýär we dişleriň köpçilikleýin kariýesi ýüze çykýar.

Bejeriş usuly. Esasy giposaliwasiýanyň, döredýän sebäbi ýok etmekden ybarat. Hokmany suratda agyz boşlugynyň saplanmagy, protezleriň dakylmagy zerurdyr. Çişmä garşy ýerli dermanlary we nemli bardany gyjyndyrjylardan goraýan derman serişdeleri (gliserine goşylan tenekär, lizosim, güne bakaryň, şetdalyň ýagy we başgalar) ulanmak maslahat maslahat berilýär. Düzgün bolşy ýaly witaminler bilen bejergi (A, B₁, B₆, B₁₂, C, E) geçirmek bellenýär. Görkezmeler boýunça jyns gormanlary; ýod dermanlary içmek üçin berilýär. Uly sülekey mäsleriniň sebtinde galwanizasiýa bejergisiniň geçirilmegi örän gowy netije berýar. Alamlara garşy bejergide antiholinesteraza dermanlary üstünlikli ulanylýar, hususanda 0.5% galantaminiňegini 1.0ml deriasy 1-aýyň dowamynda goýberip ulanylýar. Pilokarpin gidrohloridiň 1% - ergini 4 – damjadan günde 1-2 gezekden bellenip berilýär.

11.8. Deri kesellerinde agzyň nemli bardasynyň üýtgeşmeleri

Deri keselleriniň hemmesi diýen ýaly agzyň nemli bardasyny we dodagyň gyzyly gaýmasyny zeperleýärler (pakgarçak, gyzyly ýasy demrew, pemfigoid, gyzyly gurt, Düringiň deri keseli, menekli-emzijekler distrofiýasy we ş.m.)

11.8.1. Gyzyly ýasy demrew

Gyzyly ýasy demrew (lichen ruber planus) – deriniň we nemli bardanyň üznüksiz çişme keseli bolup, buýnuzlaşýan düwünçeginiň dörap ýüze çykýanlygy bilen häsiýetlenýär.

Bu kesel esasan zenanlarda 40-60 ýaşly aralykdaky adamlarda köp duş gelýär. Gyzyly ýasy demrew keselinde deriniň zeperlenmegi bilen bilelikde köplenç agzyň nemli bardasynyň we dodagyň gyzyly gaýmasynyň hem üýtgeşmeleri bellenýär. Örän köp ýagdaýlarda agzyň nemli bardasynyň ýeke aýratynlykda zeperlenmegi duş gelýär. E.I.Abramowanyň maglumatyna görä deriniň we agzyň nemli bardasynyň şol bir wagtyda zeperlenmegi 25%-näsaglarda, agzyň nemli bardasynyň ýeke aýratynlykda zeperlenip, deriniň ütgemeýan ýagdaýy 75%-näsaglarda gabat gelýar. Gyzyly ýasy demrew beýleki nemli bardalarda hem bolýar: jyns synalarda, göni içegede, göziň konýunktiwynda, gyzyly-ödekde, aşgazanda, uretrada.

Sebapleri: doly gutarnykly kesgitlenmedik. Muňa garamazdan bu keseliň newrogen, wiruslar, allergiki-zäherli döreýiş teoriýalary bardyr. Gyzyly ýasy demrew düzgün bolşy ýaly üznüksiz keselleriň ýagny; aşgazan-içege ýollarynyň, arterial gan basyş keselleriniň, süji keseliň, newrozlaryň, immun ulgamynyň üýtgemeginiň esasynda bolup geçýär. Belli bir derejede agzyň nemli bardasynda gyzyly ýasy demrewiň döremegine şikes sebäp bolup bilýär (dişleriň ýiti gyralary, diş protezleriň hiliniň pesligi, plastmassa protezlara allergiki duýgyrlygy we ş.m.).

Kliniki alamlary: Esasy zeperlenen morfologiki elementler–buýnuzlaşan düwünçek tegelek tegelek görnüşde 2 mm. çenli göwrümde bolýar. Deride düwünçejik adatça ýasy, gyzylymtyl öwüşgünli, gyzyly ýada gögümtil-gyzyly reňkli bolýar. Epiteliýanyň buýnuzlaşmagynda we hemişe maserasiýanyň bolmadyk netijesinde agzyň nemli bardasy agymtyl-çal reňke eýe bolup kadaly ýada gyžaran nemli bardanyň esasynda ýüze çykýar. Gyzyly ýasy demrew mahsus bolan häsiýet-düwünçjekleriň surat görnüşde goşulmaklyga ýykgyň bolmagy, tegelek diwary, garjagazy, bag görnüşli

şahalanmany käte tegelekligi, çyzygy ýaga salýar. Düwünçek nemli bardanyň çäginde sähelçe beýiklige çykyp, onuň üsti büdür-südir bolýar. Diliň arka we gapdal taraplarynda düwünçejikler goşulşup köplenç leýkoplakiýany ýada salýan dürli göwrümlü giperkeratiki örtügi emele getirýar; bu sebitde diliň emzijekleri ýylmanan (11.39. surat) bolýar.

Düwünçejikler çilimkeşlerde gowy bildirýär we uly bolýar, köplenç olaryň üstüne leýkoplakiýanyň tegmildi ýazylýar-düşelýär. Dodagyň gyzyly gaýmasynda düwünçejikleriň goşuluşmagy mümkindir we agymtyl çyzygy emele getirýär, kä wagtlar ýyldyz görnüşi eýeleýärler. Gyzyly ýasy demrew dodagyň gyzyly gaýmasynda we nemli bardada bolmagy köp ýagdaýlarda glandulýar heýlitiň döremegine alyp barýar. Gyzyly ýasy demrewiň esasy mahsus ýerleşýän ýeri, dulugyň nemli bardasynda uly azy dişleriň deňinde ýatýan ýerinde bolup geçiş gasyny hem öz içine alýar, diliň gapdal taraplarynda we arkasynda aşaky üst tarapyna uly azy dişleriň sebitine geçmek bilen. Seýrek ýagdaýda dodagy, kentlewgi, gaňşylawgy, agyz boşlugynyň dübini zeperleýar. Agyz boşlugynda gyzyly ýasy demrewiň kliniki ýüze çykmalarynyň dürli häsiýetlidiginiň bolanlygy sebäpli ony şu indiki görnüşlere böýärler:

Hakyky (ýönekeý) görnüşi; suwjaryp-gyzaran; ýüzleý ýara-çuň ýaraly; bullez görnüşi, giperkeratotiki görnüşi.

Ýönekeý görnüş. Beýlekilere görä köp düş gelýär. Agymtyl-çal öwüşginli düwünçek-ler aýratyn ýerleşýärler ýa-da nagyş, tegelek, paporutnik ösümligiň ýapragy ýaly, çyzyk görnüşde görnükli üýtgemedik agzyň nemli bardasynda bolýar. Gyzyly ýasy demrewiň şu ýönekeý görnüşinde subýektiw duýgylar pes-ýeňil ýagdaýda we ýakyjy duýgyrlygy, çek-dirlen ýaly, büdür-südir, agzyň nemli bardasy gurak bolup ýüze çykýar. Kesel örän köp halatlarda alamatsyz geçýär we tötänden Stomatolog - lukmanyň gözden geçiriş barlagynda ýüze çykarylýar. (11.40. surat goýmaly)

Suwjaryp-gyzaran görnüşi. Seýrek düş gelýär.

Düwünjikler nemli bardanyň gyzaran, çişen ýerinde ýerleşýär (11.40. surat). Keseliň bu görnüşi has aýdyň agyryly duýgylary, awyşamagy, ýiti iýmitleri iýende, gürlände agyrynyň güýjemegi ýaly alamatlar bilen utgaşýar.

Ýüzleý ýara-çuň ýaraly görnüşi. Beýleki hemme görnüşlerden iň agyry. Bu gaýra üzülme görnüşde ýüze çykyp bilýar, ýagny ýönekeý we suwjaryp-gyzaran görnüşleri beterlande, nemli bardalaryň zeperlenme sebitinde dürli şikesleriň täsirinde (dişiň ýiti gyralary, emeli diş pratezler, galwanizim hadysasy we ş.m.) ýüzleý ýaralaryň döremegi netijesinde düşýar. Bu görnüşde gyzaran we çişen nemli bardada ýüzleý ýara bolýar, käte çuň ýaralar, olaryň töweregi oňat ýüze çykan çişni esasynda şekil görnüşde gyzyly ýasy demrew üçin mahsus düwünçek ýerleşýär (11.41. surat).

Ýaralar nädogry görnüşde fibrinoz kesmek bilen örtülen, ony sypyryp aýyrlanda ýeňil ganjarma ýüze çykýar. Olar ýekelikde bolup bilýärler, uly bolmadyk, gowşak agyryly, ýöne welin köp sanly we örän güýçli agyryly bolýar. Şeýle ýaralar uzak wagtlap saklanyp bilýar, käte aýlap, hatda ýyllap hem bitmeýär. Köp ýagdaýlarda bejerginiň täsirinde olar bölekleýin ýa-da doly bitýärler, ýöne ýene bir näçe wagtydan gaýtalanýar, edil şol öňki ýerde ýa-da başga nemli bardanyň ýerinde, ka wagtlap edil bejergi bes edilenden soň hem gaýtalanýar. Uzak wagtlap ýaralaryň bolýan ýeriniň nemli barda zolagy (atrofirlenýar) çökýär. Ka ýagdaýlarda uzak wagtlap durýan çuň ýaralar howply döme kesele dönmegi mümkindir.

Bullez görnüşi. Ol örän seýrek duşýar. Kesele mahsus bolan agymtyl-gyzylgök düwinçejikleriniň örmegi bilen bir hatarda göwrimi 1den 10 mm çenli pakgarçaklaryň emele gelmegi häsiýetlidir. Pakgarçaklar seroz ýada ganly (gemoragiki) suwklykly bolup diýseň çalt ýarylýar. Olaryň saklanmagynyň dowamlylygy birnäçe sagatdan 2 güne çenli bolýar. Pakgarçaklaryň ýerlerinde emele gelen ýaralar diýseň çalt bitýärler, şonyň bilen ol gyzyl ýasy demrewiň ýaraly görnüşinden tapawutlanýar. Bullez görnüşiniň geçişi her dürli bolup bilýär, käwagt pakgarçaklar birnäçe aýyň dowamynda emele gelýär. Agzyň nemli bardasynda pakgarçaklar düwinjikler bilen birwagytدا emele gelýär ýada bir az gijiräk öňa goşulýar. Käbir ýagdaýlarda olar düwinjikleriniň çykmagyndan öňürtileýärler, ol bolsa gyrmyzy ýasy demrew keselini anyklamaga kynçylyk döredýär.

Giperkeratotik görnüşi. Örän seýrek duşýar. Ol dürli görnüşli we sudyrly giperkeratotik örtigiň bolmagy bilen häsiýetlenýär, nemli bardanyň deňinden mese-mälim araçaklenip beýikde bolýar. (11.42. surat)

11.42. surat. Gyrmyzy ýasy demrewiň giperkeratotik görnüşi.

Giperkeratoz ojağynyň töwereginde düwinjikli örginler bolýar, ol gyrmyzy ýasy demrew üçin mahsusdyr. Köplenç ýagdaýlarda bu görnüş dulugyň nemli bardasynda we diliň arkasynda ýüze çykyar. Gyrmyzy ýasy demrewiň şu görnüşi beýleki bir görnüşe geçip bilýär, haçanda kesel beterleşse ol suwjaryp-gyzaryan we ýaraly görnüşlere geçip bilýär. Hadysanyň göçip ütgemeği umumy (iç keselleri) we ýerli faktorlaryň täsir etmekleri bilen şertlenendir. Dişlerini we protezlerini ýiti gyralary, dürli görnüşli metallar, diş-äň anomaliýalar we nädogrylyklar, bejerilmedik parodontit, diş daşlary gyrmyzy ýasy demrewiň ýönekeý görnüşinden has agyr görnüşine geçmeklige ýardam berýär.

Gyrmyzy ýasy demrew – üznükiz kesel bolup, uzak wagtlap geçmegi bilen häsiýetlenýär. Ol kä wagtlar ýitileşip we sagdynlaşyp onlarça ýyllap dowam edip bilýär. Onuň uzak agyta çekmegi umumy agyr iç keselleriň täsiri we agyz boşlugynda ýerli şikesleýji faktorlaryň bolmagydyr.

Gyrmyzy ýasy demrew agzyň nemli bardasynda howyply çiş keseline öwrilip bilýär. Bu köplenç uly ýaşly adamlarda, uzak wagtlap ýaraly ýada giperkeratotik görnüşlerinde ejir çekýänlerde bolýar. Gyrmyzy ýasy demrewiň howyply çiş keseline geçmeginiň alamatlary; zeperlenen ojakda dübiniň galnamagy, buýnuzlaşma hadysanyň güýçlenmegi, uzak wagtlap bitmeýän, bejerip bolmaýan ýaranyň ýüzinde wegetasiýanyň emele gelmegi bolup durýarlar.

Patologiki anatomiýasy: Patogistologiki ütgüşmeler, epiteliýada giper we parakeratozyň, şeýlede akantozynyň barlygy bilen häsiýetlenýär (11.43. surat). Bir näçe ýagdaýlarda däneli gatlagyň emele gelendigi ýüze çykarylýar. Gatlagyň esasy ýerinde çişginlik, ýaýraň gataňsy çiş-ýellenme (göniden-göni Limfasitlerden we plazmositlerden), olaryň öýjükleri bazal membranaň üsti bilen epiteliýa geçýar (ekzositoz), şonuň esasynda ol gowy görnükli tapawutlanmaýar. Gataňsy çiş ýellenmesi, köp ýagdaýlarda hiçhaçan çuňňür ýatan gatlagda we nemli bardanyň hususy gatlagyna geçmeýär, ol epiteliýa ysnyşykly berk ýerleşýar, hamala onuň aşagyndan döreýan ýaly. Zeperlenmeleriniň görnüşlerine baglylykda käbir aýratynlyklar kesgitlenilýär. Mysal üçin ýaraly-zeperlenme görnüşinde giper we parakeratoz hadysadan başgada, epiteliýanyň destruksiýasy we ýaralanma, şeýlede hususy nemli gatlagda (gemorragiýa) gan-öýme bellenýär. Gataňsy çişginli ýellenme hut bazal membrananyň astynda kesgitlenýär. Bullez zeperlenmeler birleşdiriji dokumanyň giňden ýaýraň çişmeginiň netijesinde, epiteliýanyň astynda döreýär. Pakgarçaklar subepiteliýal gatda bolup onuň aşagynda giň göwrümlü tegelek öýjükli gataňsy çişgin ýellenmesi nemli bardanyň hususy gatla-

gynda ýerleşýär. Gyzyly ýasy demrew üçin mahsus bolan epiteliýanyň üýtgemegi. Ýaraly we bullez görnüşlerde araçäklendirilen kemtikli zolagynda kesgitlenýär.

Anyklanşy: keseliň hakyky ýönekeý görnüşinde esasan hem deride zeperlenme elementleri bolanda, gyzyly ýasy demrew keseli kesgitlemekde kynçylyk bolmaýar. Agzyň nemli bardasynyň aýratyn özbaşdak zeperlenmeginde dogry kesel kesgitlemek kyn düşýär.

Deňeşdirilip anyklanşy. Gyzyly ýasy demrewiň deňeşdirilip anyklanmasyny şular bilen tapawutlandyryp geçirmeli:

- leýkoplakiýa; kandidoz bilen; gyzyly gurt; düwünçekli mereziýel; allergiki stomatit; üznüksiz şikes; Bonenyň keseli bilen.

Ýaraly leýkoplakiýanyň gyrmyzy ýasy demrewdentapawydy onuň buýnuzlaşan zolagy nemli bardanyň deňizden sähelçe beýik görnüşde bolup, bütinleý çalymtyl-ak kesmek bilen örtülendir, onuň töwereginde çişme hadysa we düwinjik bolmaýar. Leýkoplakiýa gyzyly ýasy demrewden tapawydy agyz boşlugynyň ön böleginde, köpenç agyz burçynyň we dulygyň sebtindäki nemli bardada ýerleşýär.

Kandidoz keseli bilen deňeşdirilip anyklanşy dürli kliniki alamatlara esaslanýlýär. Kandidozda düwinçejigiň belli bir görnüşli suraty bolmaýar; agymtyl kesmegiň ýüzi gyrçalanda bölekleyin ýada bütinleý sypyrylýar, gyrmyzy ýasy demrewde düwinçejikleri aýryp bolmaýar. Gutarnykly keseliň kesgidi bakterioskopik barlaglaryň netijesinde goýulýar.

Gyzylyja-gurt keselinde zeperlenen ojak agzyň nemli bardasynda esasan hem dodakda, kent-lewkde we dulykda ýerleşýär. Olar gyzaran, ýellenen, giperkeratoz diňe çişgin ojagyň çäklerinde bolup, onuň merkezi çöken (atrofiýalanan), şular ýaly alamatlar gyrmyzy ýasy demrewde bolmaýar. Mereziýel düwinjikleri uly göwrimi, tegelek ýada süri görnişi bilen tapawutlanýar. Olaryň üsti çalymtyk-ak kesmek bilen örtülen, onuň ýüzi çekilende ýeňillik bilen sypyrylýar. Ýüzi açylan ýaradan alnan kesmek barlag edilende solgun treponemalar ýüze çykarylýar.

Allergik stomatitden gyrmyzy ýasydemrewi anamnez maglumatlarynyň esasynda tapawutlandyrylýar; ýagny allergenleriň täsiri ýok edilen soň zeperlenen ýerler bitip gutulýar, allergik synaglaryň netijeleri esasynda.

Gyrmyzy ýasy demrewde agzyň nemli bardasynyň zeperlenmegini meňzeş bolan, ýerli şikes ýeten faktorlardan emele gelen zeperlenmeden tapawutlandyrmak gerekdir. Munda zeperlenen sebit, täsir edýän gyjyndyryjyň ýerine gabat gelýär we ol gyjyndyryjy aradan ýok edilende zeperlenen ojak bitip gutulýar. Gyrmyzy ýasy demrewiň bullez we eroziw – ýaraly görnüşlerini eroziýa we düwinjikli beýleki keseller bilen deňeşdirmek zerurdyr. Olardan köpgörnüşli şypyljaýan eritema, akantolitik we akantolitik däl pakgarçak keseli, ýönekeý herpes, üznüksiz gyzylyja gurt keseliň eroziw – ýraly görnüşi.

Giperkeratotik görnüşi leýkoplakiýanyň werrukoz görnüşinde we howyply çiş (kançer) keselden tapawutlandyrmak gerekdir.

Bejerlişi. Gyzyly ýasy demrew keselli näsaglar hökmany ýagdaýda içki synalaryň kesellerini ýüze çykarmak üçin önät-öňat-dürs barlaglardan geçmelidir. Esasy ünüs aşgazan-ichege ýollarynyň ýagdaýyna, nerw ulgamynyň, arterial gan basyşyň görkezijileri we ganda süjiniň (glukozanyň) düzümi kesgitlenilýär. Eger kesel ýüze çykarylsa onda oňa degişli hünärmen lukman tarapyndan bejergi geçirilýär.

Gyrmyzy ýasy demrewli näsaglaryň hemesine agyz boşlugynyň saplanmagy geçirilýär. Ilki başdan şikes ýetiriji faktorlar aradan aýrylýar. Dişleriň, protezleriň ýiti gyralaryny tekizlenip ýylmamaly. Agyz boşlugynda dürli görnüşli (metallaryň) demirler bolsa hökmany suratda olary aýyrmaly ýada haýsy hem bolsa birini ýok etmek gerekdir. Aýyrylyp çykarylýan protezler içi maýyşgak gatly reňsiz plasmassadan ýasalan bolmaly. Amalgama petikler maksada okgunly sementlere çalşylmaly, aýratynhem, haçanda olar goýlanda gyrmyzy ýasy demrewiň ýüze çykýan döwri bilen

gabat gelende. Çilim çekmezligi we gyjyndyrjy iýmitlerden saklanmagy, agyz boşlugynyň aras-saýlygyny berjaý etmekligi maslahat berilýär.

Derman serişdeler bilen bejergi geçirmek gyrmyzy ýasy demrewiň görnüşlerine bagly bolýar. Keseliň hemme görnüşlerinde sedatiw dermanlary (waleriana, brom dermany, trankwilizatorlar) belläp bermek maksada okgunlydyr. Keseliň ýönekeý we suwjaryp – gyzarýan görnüşlerinde içmek üçin witamin A (3.44% retinol asetat ýag görnüşdäki suwklygy) 10 damjadan günde 3-gezekden iýmit iýlen wagty berilýär. doly bejergi möhleti 1.5-2 aý. Mundan başgada, uzak wagtlaýyn içmek üçin witaminleriň B – topary, aýratin hem nikotin turşysy bellenýär. Şol bir wagtyň özünde suwuk ýagly witamin A agzyň nemli bardasyndaky zeperlenen sebite ýapgy üçi ulanylýar.

Suwjaryp–gyzarýan we eroziw-ýaraly görnüşlerinde zeperlenen ojagyň astyna 1 ml –den 1%-li nowokainiň ýada trimekainiň ergini goşulan dermany gün aşa goýberilýär. Doly bejergi 15-20 - sanjym.

Egerde sanjym ýaramasa, näsaglara nikotin turşysyny 0.05-0.1g. günde 3 gezekden nahardan soň içmek üçin berilýär. Zeperlenen ojagyň astyna nowokain (trimekain) gobow sanjymy hepdede 2-3 gezekden edilýär. Doly bejergi 10-12 sanjym. Tigazon (tigason) dermanyň berilmegi gowy netije berýär. Ony 10 mg günde 3 – gezekden iýmit iýilýän wagty süýt bilen içilýär. Bejergi geçirilýän wagty 2-4 hepdeden soň näsaga derman gowy ýarasa, onuň möçberini köpeldip 25 mg günde 3-gezekden bermek bolýar. Doly bejergi 6-8 hepdäniň dowamynda. egerde kesel beterleşip gaýralansa onda gaýtada doly bejergi geçirilýär.

Gyrmyzy ýasy demrewiň eroziw-ýaraly görnüşinde honsurid dermany ulanylýar. Ony ýüzleý ýapgy görnüşde günde 2-3 gezekden ýada 1ml zeperlenen ýerdäki elementiň aşagyna sanjym (0.1g honsuridi 0.5%-10ml nowokaina ýada hlorid natriýa suwklygyna garyp) edilýär. Honsurid dermany ýaralaryň birişmek hadysasyny hyjywlандырýar we çişgine garşy täsir edýär. Agzyň nemli bardasynyň güçli ýellenip çişmegi we ýaralar bolanda çişginlige garşy ýerli bejeriji dermanlary çäýkamak (çopan telpegiň suwklygy, 0.5%-hloraminiň, 0.02% - furasiliniň we beýlekileriň suwklyklary) ondan soň zeperlenen ojaga witamin A, E suwklandyrlan ýagyny, “Solkoseril”, “Aktowegin”, kortikosteroid saklaýanlar, 1% - dubinol çalgý ýaglary ýüzleý ýapgy görnüşe ulanylýar. Agzyň nemli bardasynyň durnuklylygyny ýokarlandyrmak we onuň bitmekligini hyjuwlandyrmak üçin ýüzleý ýapgy ýada agyz çäýkamak görnüşde 0.25% lizosim ergini ulanylýar.

Ýaraly we bullez görnüşinde toplumlaýyn bejergi usuly geçirilýär: prednizolon bir gije-gündizde 20-25 mg gūnaşa (triamsikolon 16-20 mg, deksametazon 3-3.5 mg), hingamin (delagil) 0.25 mg 1-2 gezekden 4-6 hepdäniň dowamynda we nikotin turşysy (komplamin, teonikol) 1 gerdejikden günde 3 gezekden ýada sanjym görnüşde 1.5 aýlap goýberilýär. Prednizolonyň möçberini her 7-10 günden 5mg azaldylýar. Sunyň ýaly bejergä garşylyk görkezme bolmasa ýaranyň bitmegi çaltlaşýar we çişgin hadysa peselýär. Çäklendirilen ýaranyň bolan ýagdaýynda gidrokortizonyň suwklygy we 5-10% hingamin ergini bilen olar sanjymlyanylýar.

Sanjym 3 günden 1 gezek 1-1.5 ml her ýaranyň dübine goýberilýär. Doly bejergi 8-12 sanjym. Kortikosteroid dermanlar bilen bejerlende onuň ýaramaz täsiriniň bardygyny ýatdan çykarmak bolmaz, şonuň üçin hem bejergi döwründe hökmany suratda ganyň (umumy kliniki we süjä), arterial basyşyň barlaglary geçirilmelidir. Kaliý, kalsiý, poliwitaminleri bellenmeli, agzyň berhizini tutmagy maslahat berilmelidir.

Sgerde kortikosteroid dermanlaryň ulanylmagyna garşylyk görkezmeler bar bolsa, onda gyrmyzy ýasy demrewiň eroziw-ýaraly görnüşinde giposensibilizirleýji bejergi gostoglogini gaýtadan ulanmak bilen geçirmek maslahat berilýär (iki aý arakesmeli birnäçe doly bejergi; 2ml deri asty sanjym hepdede 2 gezekden edilýär, doly bejergi 8-10 sanjym).

Uzak wagtlaý durýan, bejergä başartmaýan ýaralar we giperkeratoz, howyply çişe dönmeginiň mümkindigini ýatdan çykarmaly däl. Şeýle ýagdaýlarda hökmany suratda olary kesip aýrylýar we ondan soň gistologiki barlag edilýär. Kriodestrusiýa bejerliş usuly gowy netije berýär.

Gyrmyzy ýasy demrew – bu keseli hemme wagyt gowy bejerip bolmaýar. Köplenç bejergi besedilenden soň täzeden beterleşip başlaýar. Keseliň öňüni almakda ýerli şikes ýetiriji faktorlary aýyrmak we iç kesellerini üstünlikli bejermek esasy aýgýtlaýjy orny tutýandyr. Bedeniň goraýyş güýçlerini ýokarlandyrmak maksady bilen gaýtadan doly bejergi witaminler bilen, autogemo-bejergileri (gan alyp goýbermek) geçirilýär, hassahana şertlerinde pirogenal, prodigiozan, timogen we beýleki derman serişdeler ulanylýar.

11.8.2. Pakgarçak keseli

Pakgarçagyň 4-sany kliniki görnüşleri tapawutlandyrylýär (pemphigus):

1. wulgar görnüş;
2. wegetirleýji görnüş;
3. ýapyrak şekili;
4. seboreýli (eritematoz) görnüşli.

Agzyň nemli bardasy köp ýagdaýlarda pakgarçagyň wulgar görnüşde zeperlenýärler (näsaglaryň 75%-de), şonuň üçin hem ol diş lukmanlara uly gyzyklanma döredýär. Wulgar görnüşli pakgarçak elmydama diýen ýaly agzyň nemli bardasyny ýa-da kekirdegi zeperlemekden başlaýar, ondan soňra bolsa derä ýaýraýar. Kesel hatda derini zeperlöp başlaýan bolsada ondan soň onuň esasynda agzyň nemli bardasynyň zeperlenmegi ýüze çykarylýär.

Pakgarçagyň wulgar görnüşli (pemphigus vulgaris). Wulgar ýa-da adaty, pakgarçak beýleki görnüşlere görä diýes kän duş gelýär. Bu kesel bilen zenanlar we erkekler 35-ýaşdan ýokardakylar we çagalar örän seýrek keselleýärler.

Keseliň sebäbi. Nübelli. Bu keseliň döremegi üçin wirusly we autoimmun teoriýalary bardyr.

Kliniki alamatlary: Pakgarçak keselinde agzyň nemli bardasynyň we dodagyň zeper-lenmegi, içi seroz suwklykly ýa-da ganly pakgarygyň emele gelýanligi, onuň örän ýukajyk örtüginin bardygy bilen häsiýetlenýär.

Agyz boşlugynda elmydama sürtülmäniň bolýanlygy zerarly pakgaryklar örän bahym ýarylyp açylýarlar şonuň üçin hem olary agyz boşlugynda görmek örän seýrek bolýar. Köplenç öňki bolan pakgarygyň galyndysy ýüze çykarylýar. Pakgarygyň ýerine tegelek ýa-da süri görnüşli uzak wagtlap bilmeýän ýaralar emelegelýär. Ýaralar aýk-gyzyl reňkde bolup, ütgemedik ýa-da ýeňiljek sowuklap çişen nemli bardanyň düzlüğünde ýerleşýärler (11.44. sur.). Pakgarçak keselinde ýaralaryň göwrümi her dürli bolýar uly bolmadyk sypçyrykdan tä giň göwrümlü durnykly gyzyl reňkli üste çenli. Ýaranyň ýüzünde düzgün bolşy ýaly kesmek örtügi bolmaýar, ýa-da ýukajyk gatlakda ýeňil sypyrylýan fibrinoz kesmegi bolýar. Köp ýagdaýlarda ýaralar dulugyň nemli bardasynda (esasan hem azy dişiň ýeňse sebitinde), diliň aşaky ýüzünde, gaňşylawkda we agyz boşlugynyň dübinde. Bejerginiň bolmadyk ýagdaýynda täze ýaralar döreyär, olar öz ara goşuluşýarlar we giňgöwrümlü ýara üstüni emele getirýär, ol bitmezlige meýilli bolýar. Agyry ýeterlik güýçli, has depginli haçanda näsag iýmit iýende we gürlände. Ýaralar bahym zäherlenýärler, esasanhem agyz boşlugy saplanmadyk bilsa. Del bedenjikleriň, kökleriň, kömelejikle-riň floralary we fuzospirohetozlaryň birleşip ýokuşmagynda näsagyň ýagdaýy agyrlaşýar, agyz boşlugynda kesele mahsus bolan erbet ýakymсыз ysyň bolmagy ýüze çykýar. Sülekey bölünip çykması güýçlenýär. Sülekey agzyň burçyny sürtüp agyryly jaýryklary emelegetirýär. Dodagyň gyzyl gaýmasynda, agzyň burçlarynda hem pakgaryklaryň we ýüzleý ýaralaryň ýüze çykmagy mümkin olar ganly örtük bilen örtülen. Kä ýagdaýlarda sesiň gyrylmasy ýüze çykýar ol bolsa bokurdagyň zeperlenendigine şaýatlyk edýär.

Pakgarçak keselinde deride pakgaryklar esasan geým-eşigiň şüýkelen, gysylan, sürtülen (garynyň, arkaň, satanyň gasynynda we ş.m.), ýerlerde ýüze çykýarlar. Deride pakgaryklaryň ýary-

lyp açylandan soňky emelegelen ýaralary hem örän agyrlý, geým-eşik, içki ýorgan-düşek ýa-da ýara daňysy bilen her gezek oňa degende birden örän güýçli agyrynyň pýda bolmagy, näsagyň birnäçe sagatlap gymyldysyz bolmagyny mejbur edýär.

Pakgarçak keselinde Nikolskiýniň alamaty düzgün bolşy ýaly barlygy kesgitlenýär. Onuň 3-sany dürli görnüşleri bardyr:

- haçanda jübtek bilen pakgarygyň üstündäki örtügini ýa-da epiteliýanyň ýokarky gatlagynyň ýaraly gyrasyndan tutyp çekişen, onda epiteliýanyň ýukajyk gatlagy görnükli ütgemedik sagdyn nemli bardada we deride soýulýar. Epiteliýanyň gatlagy ýukajyk örän ejiz we jübtek bilen ýeňil kesilip aýrylýar.
- Nemli bardanyň görnükli ütgemedik ýerine ýa-da deride zeperlenmeleriň aralyk sebitinde sürtülme edilende ol ýerde derrew pakgarygyň we ýaralaryň ýüze çykmagyna getirýär.
- Egerde zeperlenen sebitden uzaklykda ýerleşýan meýdançasyny surtilse, onda ol ýerde hem epiteliýanyň ýokarky gatlagy aşaky gatlagyndan syprylýar.

Nikolskiý alamatynyň ikinji we esasan hem üçinji görnüşiniň bolmagy akantoliziň depginliginiň güýçlenýändigine şaýatlyk edýär.

Pakgarçak keselinde agzyň nemli bardasynda we deriden başgada beýleki nemli bardalar zeperlenip bilýarlar (aşgazan, içege, gyzyldök, bokurdagyň nemli bardalary), şeýlede bedeniň içki synalary we merkezi nerw ulgamy.

Egerde hadysa agzyň nemli bardasynda başlan bolsa, onda gelejekde talaba laýyk bejergi bolmasa 1-6 aý geçen soň ol ýanbaşyň, ýüzüň, el-aýaklaryň derisine ýaýraýar. Şeýlelikde näsagyň umumy ýagdaýy birde erbetleşýär, zäherlenme güýçlenýär, horlanma (kaheksiýa) ýüze çykýar we kesel döwründen 1-2 ýyl geçen soň kortikosteroid dermanlar bilen näsaglar bejergi almasa olar ölüýärler. Ýöne häzirki döwürde kortikosteroid dermanlaryň giňden ulanylýanlygy bilen baglanşykda şeýle ýagdaýlar örän az duşýar.

Kortikosteroid dermanlar bejergisi pakgarçagyň geçişiniň beterlemegini kesýär we sagdynlaşan (remissiýa) döwre geçýär.

Anyklanşy. Keseliň kesgitlenmesi kliniki ýüze çykmalaryň esasynda, Nikolskiýniň alamatynyň bolmagynda, sitologiki barlaglaryň netijesinde we immunofluoressensiýanyň göni duýgurlyk barlagynyň esasynda goýulýar.

Sitologik barlag usuly. Ýaranyň dübinden alnan kesmegi sitologik usuly bilen barlanmak pakgarçak keseli anyklamak üçin hökmandyr. Onda ýüze çykarlan akantolitik öýjükleriň balmagy, akantolitik pakgarçak keselini tassyklamaga şaýatlyk edýär. Akantolitik öýjükler ýada Tsankaň öýjükleri, pytanak – ösüntgili gatlagyň ütgän öýjükleri bilen häsiýetlenýärler. Olar tegelek sudyrly, öz ölçegi boýunça ösüntgili gatlagyň kadaly öýjüklerinden kiçi (11.45 surat).

Öýjükleriň hemmesinde diýen ýaly ýadrolary uly bolýar, onuň göwrimi öýjigiň 1/3 – 1/2 we ondan hem ulyragyny tutýar, ol garamtyl-gök reňk bilen boýalan, köplenç 1-den – 6-çenli ýagty nukleollar bolýar. Öýjigiň sitoplazmasynyň reňklenmegi birmeňzeş däl: ýadronyň daş töweregi açyk-asman reňkde, çet ýerleri bolsa garamtyl-gök bolýar. Akantolitik öýjükler boýalanda öýjükleriň we ýadrolaryň göwrimine görä polimorfizm häsiýetli. Köpýadroly uly-mähnet öýjükler – duş gelýär. Kesel doly ýüze çykanda akantolitik we köpýadroly öýjükleriň sany birden köpeliýär. Olar bütinleý polimorf öýjükleriň tertipsiz garyndylary bilen goşulyşýarlar. Näsagyň sagalan döwri we kortikosteroid dermanlar bilen bejerilýän söwri akantolitik öýjükler azalýar.

Patogistologik barlag usuly. Geçirmek görkezilen. Akantolitik pakgarçak keselinde akantoliz we ýellenme hadysalar esasy morfologik ütgüşmeleriň biri bolup durýar, onuň netijesinde epiteliýanyň içinde pakgaryk emele gelýär, onuň netijesinde öýjikara köpürileriň eremegi bolup geçýär, öýjükleriň arasynda yş emele gelýär, ondan soň pakgaryk. Şeýle pakgaryklaryň dübi we ýarylandan soň emele gelen ýaralaryň üsti akantolitik öýjükler bilen düşelen.

Deňeşdirilip anyklanşy: Akantoliki (hakyky) pakgarçagy hökman agzyň nemli bardasynyň beýleki bullez zeperlenmelerinden tapawutlandyryp deňeşdirmelidir:

- Köp görnüşli şypyljaýan eritemadan;
- Pemfigoidden;
- Deman täsirli allergiýadan;
- Gyzyly ýasy demrewiň bullez görnüşinden;
- Gerpetik görnüşli Duýringiň deri keselinden;

Akantolitik pakgarçagyň beýleki pakgarykly keseller bilen deňeşdirilip anyklanmagy ilki bilen epiteliýa deňişlilikde pakgarygyň ýerleşýan ýerine esaslanýar.

Köp görnüşli şypyljaýan eritemada pakgaryk subepitelial gatlakda ýerleşýär, Nikolskiýniň alamaty kesgitlenmeýär. Ondan başgada köp görnüşli şypyljaýan eritema üçin keseliň ýiti başlanmagy, gaýtadan beterleşmeginiň pasyllaýynlygy, agzyň nemli bardasynyň güýçli çişmegi, onuň gysga wagtyda geçmegi häsiýetlidir.

Pemfigoid keseliniň bullez görnüşinde pakgaryklar epiteliýanyň aşagynda ýerleşýär, olaryň üsindäki örtülen gapagy galyň bolýar, şonyň üçin hem onuň saklanyp galmagy has köp wagyta çekýär. Bullez pemfigoid keseli bilen esasan 60 – ýaşdan ýokary ýaşan adamlar keselleýär. Nikolskiýniň alamaty kesgitlenmeýär, akantolitik öýjükler ýüze çykarylmaýar.

Akantolitik pakgarçagy derman täsirinden dörän allergik stomatitden tapawutlandyrmak üçin anamnez (derman kabul edenliginiň maglumaty) we allergologik synag-barlagyň netijeleri gowy kömek berýar.

Derman – allergeni kabul etmek besedilenden soň – stomatit keseli çalt aýrylýar. Derman stomatitinde, pakgaryk epiteliýanyň aşagynda ýerleşýär, Nikolskiýniň alamaty kesgitlenmeýär, akantolitik öýjük ýök.

Gyrmyzy ýasy demrewiň bullez görnüşinde pakgaryklar subepiteliýa gatlakda ýerleşýär, akantoliz bolmaýar. Pakgaryklaryň töwereginde ýada agzyň nemli bardasynyň beýleki ýerlerinde gyzyly ýasy demrewe mahsus bolan köpsanly düwinjikler bolýar.

Dýuringiň gerpetik görnüşli deri keseli pakgaryklaryň subepitelial ýerleşmegi bilen häsiýetlenýär, olar ilki bilen deride emele delýär. Nikolskiýniň alamaty kesgitlenmeýär, akantolitik öýjükler ýök. Pakgaryklar özinde eozinofilleriň saklanmagy bilen häsiýetlenýär, şeýle hem ganyň düzüminde eozinofilýa bellenýär. Dýuringiň gerpetik görnüşli deri keselinde ýoda bolan ýokary düýgyrlyk bellenýär.

Pemfigoidiň, gyrmyzy ýasy demrewiň we beýleki pakgarykly keselleriň käbir ýagdaýlaynda, pakgaryklaryň subepitelial gatlakda ýerleşýänligi üçin, olaryň töweregi ýada ýaralar diýseň ýeňillik bilen epiteliýanyň çişme zolagynda ýerleşýan hemme gatlagy sypyrylyp biler. Bu ýagdaýda pakgarygyň örtülen gapagy galyň, ol kynlyk bilen sypyrylýar. Bu alamata Nikolskiýniň ýalan alamaty diýilýär.

Bejergisi. Häzirki döwürde pakgarçagy bejermek üçin kortikosteroid we sitostatiki dermanlar ulanylýar. Prednizolon, metilprednizolon, deksametazon, triamsinolon dermanlar bellenýär. Kortikosteroid dermanlar bilen näsaglaryň bejermegi olaryň köpüsünde kliniki alamatlaryň ýok bolmagyna alyp barýar. Ýöne egerde kortikosteroid dermany kabul etmegi bes edilende, düzgün bolşy ýaly kesel gaýtadan beterleşip başlaýar. Şonyň üçin hem pakgarçak keselli näsaglar bejerlende hatda keseliň hiçhili kliniki alamatlary bolmasada bejergi arakesmesiz bolmalydyr. Näsagyň ýagdaýyna görä prednizolon derman uly möçberde berilýar, bir gije-gündizde 50-80 mg, triamsinolon 40-80 mg, deksemetazon 8-10 mg-den bellenýär. Näsaglar şeýle uly möçberli dermany tä täzedan pakgaryklaryň döremegi kesilýänçä, ýaralar doly bitýänçä kabul edýarler. Ondan soň ýuwaş-ýuwaşdan bir-gije gündiziň dowamyndaky dermanyň möçber azaazaldylýar. Prednizolonyň möçberi ilki her 5-günden 5 mg azaldylýar, soňra her 7-10 günden. Dermany bir gije-gündizde bejergä gerek bolan iň pes möçberine çenli azaldylýar. Ol adaty prednizolon üçin 10-15 mg, deksametazon üçin 0.5-1 mg bolýar.

Kortikosteroid dermanlaryň uzak wagtlap ulanylmagy, näsaglara herdürli ýaramaz täsir edýär (arterial basyşyň beýgelmegi, peşewde süjiniň mukdarynyň beýgelmegi, sünk dokumada osteoporozyň bolmagy tromboz emele gelmegi we ş.m.). Şonyň bilen baglansykda kortikosteroid dermanly bejergide gaýraüzülme hadysalar bolmaz ýaly näsaglaryň iýmitinde duzly iýmitleri, suwy azaltmagy maslahat berilýär. näsaglaryň iýmiti belokly hem-de ýaglar we uglewodlar az bolmalydyr. İçmek üçin kaliý dermanlar (hlorid kaliý, asparkam), askorbin turşysy, Witaminleriň B-toplumy, kalsiý dermanlary, tireokalsitonin bellenýär.

Pakgarçak keseli bejermek üçin sitostatikler, esasan hem metotreksat ulanylýar. Ony kortikosteroidler bilen bir wagtyda hepdede 35-40 mg berilýär.

Ýerli bejergi esasan ýaralaryň ikilenji zäher-ýokanç ýokmazlygynyň önüni almaklyga gönükdirlen bolmagy. Munda agyz boşlugyny agyrsyzlandyrjy serişdeleri bilen çäýkamak; antiseptiki gyjyndyрмаýan dermanlary ulanmak; agzyň nemli bardasyna ýapgy goýmakýada kortikosteroid ýaglar bilen çalmak geçirilýär. Her nahardan soň we kortikoid-dermanly ýagy ýüzleý çalmakdan ön hökman agyz boşlugy ýyljak, ýeňiljek permanganat kaliýniň, 0.25%-hloramin, 0.02%-hlorgeksidiniň erginleri bilen çäýkalmalydyr. Ýaralaryň çalt bitmekleri üçin agyz boşlugynyň saplanmagy ähmiýetlidir. Dodagyň gyzyň gaýmasy zeperlenende garmonal dermanlar we antibiotikler, şeýle hem witamin A-ýagly ergini bilen ýüzleý çalynýar. Egerde pakgarçak keseli kandidoz bilen beterleşse, oňa kandidalara – mikroblara garşy dermanlar ulanylýar.

Ýöne hatda şeýle dogry we özwagtynda geçirilen bejergi we geljeki ýagdaýlary hakyky (akantolitik) pakgarçak keselinde örän wajyp, çynlakaý bolup galýar.

11.8.3. Pemfigoid

Bu keseller toplumyna, pakgarçak keseliniň daşky görkünüň meňzeşligi degişlidir.

- Leweranyň bullez pemfigidi ýada hususy akantolitikdäl pakgarçak (N.D.Şeklakowyň);
- Bertikli pemfigoid, ýada nemli-sinehial bullez dermatit, gözün pakgarçak keseli;
- Howypsyz akantolitikdäl diňe agyz boşlugynyň nemli bardasynyň pakgarçagy (B.M. Paşkowýň).

Pemfigoid keseliniň döreýiş sebäbi gutarnykly anyklanmadyk. Pemfigoid keseliniň hemme görnüşleri epiteliýanyň öýjüklerinde akantolizim ýoklygy, pakgaryklaryň subepitelial gatlakda ýerleşmegi, güýçli çişme, akantolitik öýjükleriň ýoklygy, Nikolskiýniň alamatlarynyň kesgitlenmeýänligi bilen häsiýetlenýär.

Pemfigoid keseliniň geçişi howypsyz, näsaglaryň umumy ýagdaýlary az ejir çekýär, durmyşy üçin şowly – hoşniýetli.

Billez pemfigoid (pemphigoid bullosa). Kesel adatça 50-ýaşdan ýokardaky adamlarda duş gelýär. Agzyň, burnyň, ýyns synalaryň derisi we nemli bardalary zeperlenýärler. Takmynan 10%-ýagdaýda kesel agzyň nemli bardasynyň zeperlenmeginden başlanýar.

Kliniki alamatlary. Agyz boşlugynyň subepitelial gatlagynda pakgaryklaryň emele gelmegi bilen häsiýetlenýär. Agzyň nemli bardasynyň ýellenen we gyžaran ýerleriniň esasynda dartgynly içi seroz ýada gan suwklykly 5-20 mm. göwrümlü pakgaryklar ýüze çykýar. Olara birnäçe sagadyň dowamynda, kä ýagdaýlarda günläp saklanýarlar. Ondan soň onuň ýerine ýaralan emele gelýär, onuň üsti fibrinoz kesmek bilen örtülen bolýar. Akantolitik pakgarçakdan tapawydy, ýaralar 10-15 günden soň bertik we atrofiýa emele gelmezden bitip gidýär. Ýöne belli bir wagyt geçenden soň täzeden döremegi mümkin.

Akantolitikdäl pakgarçak keselinde pakgaryklaryň iň köp duş gelýän ýerleri gaty we ýumşak kentlewgiň araçäginde, dulukda bolýar. Kesel aýlap we ýyllap dowam edýär, ýöne birden ýitip gutylmagy hem mümkindir. Kä wagtlar patologik hadysa diş etinde ýerleşip biler. Bu ýagdaýda diş

etiniň nemli bardasynyň ýüzi, gyalary gyzaran, ýellenen, ganaýan alamatlary bolýar (11.46. surat). Bu ýagdaýda Nikolskiýniň synagy kesgitlenýär, ýöne akantolitik öýjikler ýüze çykarylmaýar. Keseliň geçişi erjelle we uzak wagtlaýyn belýar.

Patologik anatomiýasy. Gistologik barlagda subepiteliýa gatlagynyň pakgarygy anyklanýar. Nemli bardanyň hususy gatlagynda ýellenmek we çişme hadysalary bellenýär (11.47. surat).

Deňeşdirilip anyklansy. Bullez pemfigoidi ilki başda şu aşakdakylar bilen deňeşdirilýär:

- akantolitik pakgarçak;
- Dýuringiň gerpetik görnüşli deri keseli.

Bejerliş usuly. Akantolitik bejergide has netijeli derman serişdeler koptikosteroid dermanlar (prednizolon bir gije-gündizde 20-30 mg) bolup durýar. käbir ýagdaýlarda toplumlaýyn bejergi geçirlende gowy netije gazanylýar ýagny-prednizolon, giňgöwrimli täsir edýän antibiotikler, antimalýariýa dermanlar, poliwitaminler.

Bertikli Pemfigoid (pemphigus cicatricans) ýada gözün pakgarçak keseli. Bertikli pemfigoid üçin pakgarygyň oň bolan ýerinde netijede bertigiň, sepiň we atrofiýanyň ýüze çykmagy häsiýetlidir. Nemli barda, gözün konýunktiwasy, käwagtlar deri zeperlenýär. Netijede göziň ysynyň daralyp – inçelmegi mümkin, göz almasynyň hereketsizligi we kör bolmagy ýüze çykýar.

Bejerlişi. Okulist lukman bilen bilelikde geçirilmelidir. Bejermek üçin edil Bullez pemfigoid bejerlende şol ulanylýan dermanlar bellenýär.

Geljegi. Durmuş üçin geljegi şowly, ýöne käwagtlar ýüze çykan gözün kör bolmagy we nemli bardanyň nädogrylyklary belli bir derejede näsaglaryň işe bolan ukyplylygyny peseldip biler.

Diňe agzyň nemli bardasynyň howypsyz akantolitikdäl pakgarçagy. Bu kesel 1959ý. B.M.Paşkow we N.D.Şeklakow tarapyndan ýazylan. Bu keselde köp ýyllaryň dowamynda pakgaryklar başga ýerlerde çykman diňe agzyň nemli bardasynda emele gelýär.

Kliniki alamatlarynyň geçiş aýratynlygy, akantolitikdäl pakgarçakdan känbir tapawyt etmeýär. Bu keselde pakgaryklar has owynjak (3-10mm göwrümde), akantoliz hadysasyz subepitelial gatlakda ýerleşýär. Olar kä bir näsaglarda yzy üzülmän emele gelýär, a beýlekilerde birnäçe günden-birnäçe hepde çenli sagdynlanyp, soň ýene ýüze çykýar. Pakgaryklar ýarylandan soň bolan ýaralar bertik-yz galdyrman çalt bitişýär.

Bejerlişi. Antigistamin dermanlar, köp bolmadyk möçberde kortikosteroid dermanlar (prednizolon 15-20 mg) we malýariýa garşy serişdeler bilen bilelikde bellenip bejergi geçirilýär. Witaminlerden C we P bellenýär.

Ýerli bejerlişi. Edil pakgarçak keselindäki ýaly geçirilýär.

11.8.4. Gyzył gurt keseli

Gyzyl gurt keseliniň iki sany görnüşi tapawutlanýar (lupus erythematodes): üznüksiz (diskoid) – gyzyl gurt keseliniň howypsyz kliniki görnüşine degişli we ýiti (ulgamlaýyn)–agyr geçýän görnüşi. Gyzył gurt keseliniň iki görnüşinde hem dodagyň gyzyl gaýmasy we agzyň nemli bardasy zeperlenip bilýärler. Gyzył gurt keselinde aýratyn diňe agzyň nemli bardasynyň zeperlenmegi amalyýetde duş gelmeýär, şonyň üçin hem näsaglar stomatolog-lukmana ilkinji bolup örän seýrek ýüz tutýarlar. Kesel köplenç 20-den 40 ýaş aralygynda başlanýar, erkeklere garaňda zananlar köp keseleýär.

Sebäbi we döreýşi. Gyzył gurt keseliniň sebäbi gutarnykly anyklanmadyk. Häzirki zaman garaýyşda gyzyl gurt keseli birleşdirdi dokumalarynyň (rewmatid) we goraýyş güýçleriniň (autoimmun) kesellerine degişlidir. Keseliň döremegi, dürli görnüşli ýokanç we ýokançdäl faktorlara ýokary duýgurlygynyň bolmagy netijesinde ýüze çykýar diýip hasaplanylýar. Kesel döredip biljek sebäplere; gün şöhlesine, sowyga, üznüksiz ýokanç ojaga bolan allergiýa degişlidir.

Üznüksiz gyzyl gurt. Kliniki alamatlary. Üznüksiz gyzyl gurt adatça ýüzüň derisiniň eritemasy (köplenç burunda, maňlaýda, dulykda-ýaňakda kebelek görnüşde bolýar) bilen gulak ýelkenlerinde, kelläniň saçly ýerinde, dodagyň gyzyly gaýmasynda we bedeniň bepleki açyk ýerlerinde ýüze çykyp başlanýar. Dodagyň gyzyly gaýmasynyň aýratyn öz başyna zeperlenmegi bolup biler. Agzyň nemli bardasy seýrek zeperlenýär. Eritemadan soň onuň ýüzinde giperkeratoz emele gelýär. Zeperlenen ojagyň merkezinde (atrofiýa) çöketlik ýeri dörlýär, ol ýuwaş-ýuwaşdan hemme ojagy eýeleýär we bu ýerde eritema hemde giperkeratoz saklanyp galýar (11.48 surat). Gyzyly gurt keseliniň bu esasy üç sany kliniki alamatlaryndan başgada goşmaça alamatlary bolýar: olardan ýellenme-çişginligi, te-leangiektaziýa we tegmillenmek. Gyzyly gurt keseliniň kliniki görnüşinde agzyň nemli bardasynyň we dodagyň gyzyly gaýmasynyň zeperlenmegi bilen awyşamak, agyry bolup iýmit iýlende, gurle-nende güýçlenmegi bilen utgaşýar. Dodagyň gyzyly gaýmasynda duş gelýan gyzyly gurt keseliniň 4-sany dürli görnüşleri tapawutlanýar: hakyky-ýönekeý; aýdyň bolmadyk atrofiýa; eroziw-ýaraly; çuňňür.

Gyzyly gurt keselini hakyky-ýönekeý görnüşinde dodagyň gyzyly gaýmasynda süri sudyrly ýeljerme ojagy döreýär, ýada bu hadysa бүтін dodagyň gyzyly gaýmasyna ýaýrap eýeläp bilýär. Zeperlenen meýdança giňelen damarlar we aýdyň suwklyk üşmegi (infiltrat) bilen gögimtil-gyzaran reňkde bolýar. Olaryň üsti berk otyran agymtyl-çal reňkli teňňejikler bilen örtülen, ony güýç bilen sypyryp aýyrlanda ganakmak we belli bir derejede agyry ýüze çykýar. Dodagyň gyzyly gaýmasynyň we deriniň zeperlenen merkezinde atrofiýasy bellenýär. Ojagyň daşky çäklerinde görnüşü ak reňkli zolaklar deň bolmadyk epiteliýanyň bulançak meýdançasýnda bellenýär. Patogistologik barlagda, keseliň hakyky-ýönekeý görnüşinde epiteliýada parakeratoz, giperkeratoz, akantoz, bazal gatlagyň Wakuol distrofiýasy, kä bir ýerlerde dokumanyň atrofiýasy kesgitlenýär. Nemli bardanyň hususy gatlagynda ýaraň çişginli infiltrat, limfa we ganaýlanşyk damarlaryň giňelmegi, kollagen süýmleriň dargamagy ýüze çykarylýar.

Gyzyly gurt keseliniň aýdyň bolmadyk atrofiýa görnişi, dodagyň gyzyly gaýmasynda ýaýraň dur-gynly gyzarmanyň ýüze çykmagy bilen häsiýetlenýär. Onuň üsti giper we parakeratoz teňňejikleri bilen örtilen bolýar, ol ýönekeý görnüşe garaňda ýeňillik bilen sypyrylýar.

Gyzyly gurt keseliniň Eroziw – ýaraly görnüşinde dodagyň gyzyly gaýmasynda aýdyň çişme, ýagty-gyzyly reňkli ojak, ýellenme, ganjymak-iriňli kesmek bilen örtülen ýaralar we jaýryklar ýüze çykarylýar. Näsaglary güýçli awyşamak, agyry we gijilewik binjalyk edýär. Zeperlenen ojak biten-den soň onuň ýerne atrofik bertik galýar.

Gyzyly gurt keseliniň çuňňür görnişinde dodakda Kapoşa – Irgangyň zeperlenmesi seýrek duşýar. Zeperlenen ojak düwinjik görnüşde gyzyly gaýmanyň deňinden ýokaryk çykyp durýar. onuň üsti ýaraly we giperkeratoz. Dodagyň gyzyly gurt keseli seýrek bolmadyk ýagdaýlarda, ikilenji glandulýar heýlit bilen beterleşýär.

Gyzyly gurt keselinde agzyň nemli bardasy dodagyň gyzyly gaýmasyna seredeňde, ýygy-ýygy-dan zeperlenýär. Hadysa dulugyň, dodagyň nemli bardasynda, dişleriň galtaşýan çyzygynda, dilde, kentlewkde we beýleki ýerlerinde ýerleşýär.

Agzyň nemli bardasynda gyzyly gurt keseliniň şu indiki görnüşleri tapawutlanýar: hakyky-ýönekeý; suwjaryp; eroziw-ýaraly. Hakyky-ýönekeý görnüşü-gurnykly gyzaran ojagyň infiltrasiýasy we giperkeratozy bilen häsiýetlenýär. Zeperlenen ojagyň merkezi atrofirlenen, daşky çäklerinde bolsa – ak zolak görnüşli giperkeratoz bolýar.

Şikesleýji faktor bolan ýagdaýynda suwjaryp-gyzarýan görnüşü diýseň çalt eroziw-ýaraly görnüşine geçýär, onuň zeperlenen ojagynyň merkezinde agyryly eroziýa ýada ýara ýüze çykýar. Ýaranyň daş töwereginde dikligine gidýän ak zolaklar görünýär. Ojagyň çäklerinde giperkeratoz hadysasy güýçlenýär we käbir ýagdaýlarda giperkeratoz böwed emele gelýär. Gyzyly gurt keseliniň ojagy bitenden soň, düzgün bolşy ýaly onuň ýerine bertik we atrofiýa galýar.

Üznüksiz gyzyl gurt keseliniň geçişi. ýaz-tomus döwürlerinde ýitileşmegi bilen, uzak wagtlaýyn (ýyl-onýyllap) bolýar. Dodagyň gyzyly gaýmasynda duşýan eroziw-ýaraly görnüşi howyply dömmä geçip bilýär, şonuň üçin hem bu görnüşi howyply dömmäniň öňýany fakultativ keseline degişli edilýär.

Patologik anatomiýasy. Üznüksiz gyzyly gurt keselinde zeperlenmäniň gistologiki alamatlary agzyň nemli bardasynda we dodakda parakeratozyň, giperkeratozyň, akantozýň we atrofiýanyň bolmaklary bilen häsiýetlenýär. Epiteliýanyň bazal gatlagyndaky öýjikleriň wakuol degenerasiýasy – ütgemegi we infiltratdaky öýjikleriň stromadan epiteliýa geçmegi netijesinde bazal gatlagynyň ütgänligi ýüze çykarylýar. Nemli bardanyň hususy gatlagynda giň göwrimli plazmoöýjikli – limfoid infiltraty, owynjak damarlaryň giňemegi we ganyň durgynlyk hadysasy bolýar. Kollagen süýümleriň dargamagy esasan epiteliýanyň aşagynda we gan aýlanýan ownyk damarjyklaryň töwereginde bolýar. Eroziw-ýaraly görnüşinde epiteliýanyň bozulmagy, ýellenme we çişme ýüze çykýar.

Anyklansy. Egerde gyzyly gurt keseliniň zeperlenen ojagy şol bir wagtyda deridede bolsa, onda kynçylyk döretmeýär. Agzyň nemli bardasynyň we dodagyň gyzyly gaýmasynyň aýratyn zeperlenmeginde kesel anyklamak kyn bolýar, şonyň üçin hem kliniki barlaglar bilen birhatarda goşmaça barlag usullary (gistologik, lýuminessent anyklanyş usuly we göni RIF) ulanylýar. Wudyň şöhleli barlagynda gyzyly gurt keselinde giperkeratoz hadysa dodagyň gyzyly gaýmasynda ýerleşýär, ol akgar görnüşli öwüşginlik berýär, agzyň nemli bardasynda – ak bulançak öwüşginlik nokat we zolak görnüşe bolýar.

Deňeşdirip anyklanyş usuly. Üznüksiz gyzyly gurt keselini, gyzyly ýasy demrewden we leýkoplakiýadan tapawutlandyrmak gerekdir. Hadysa dodagyň gyzyly gaýmasynda ýerleşende ony aktiniki heýlit we howyply dömmäniň Manganottiň heýlit bilen deňeşdirilýär.

Bejerliş usuly. Üznüksiz gyzyly gurt keseliniň bejerlişi üznüksiz ýokanç ojaklary ýüze çykarmak ýök etmek, şeýle hem ulgamlaýyn zeperlenmäni kesgitlemek üçin gowy durs-barlag geçirmekden başlanýar. Dermanly bejermegi hinolin hatardaky dermanlary (plakwenil, delagil) ulanmak bilen geçirilýär. Şol bir wagtyda uly bolmadyk möçberde kortikosteroid dermanlar bellenyär: prednizolon (10-15 mg), triamsinolon (8-12 mg) we deksametazon (1.5-2.0 mg). witaminleriň toplумы giňden ulanylýar: B₂, B₁₂, nikotin we askorbin turşulary. Ýiti çişme hadysa öçip 1-2 gün geçen soň zeperlenen ojagyň içine hingamin derman suwklygy goýbermeklik ulanylýar. Ýerli bejergi üçin kortikosteroid çalgý ýaglary ulanylýar (“Flusinar”, “Sinalar”, prednizolon we ş.m.). Eroziw-ýaraly görnüşi bejerlende, düzüminde antibiotikleri we mikroblara garşy beýleki dermanlary saklaýan kortikosteroid çalgý ýaglary (“Oksikort”, “Sokakopten” we başglar).

Ýiti gyzyly gurt keseli. Ulgamly agyz keselleriň biridir. Onuň üçin bedeniň ýokary gyzgynlygynyň, bogunlarda agyrynyň bolmagy, içki synalaryň zeperlenmegi (poliserozit, endokardit, glomerulonefrit, poliartrit, aşgazan–içege ýollarynyň zeperlenmegi we başgalar) bilen häsiýetlenýär. Ganda – leýkopeniýa, anemiýa, eritositleriň çökmeginiň tizligi (EÇT) ýokarlanýar. Ýiti gyzyly gurt keselinde agzyň nemli bardasynyň ütgemegi näsaglaryň 2/3-de diýen ýaly ýüze çykarylýar. Kentlewgiň, dişetiniň, dulygyň nemli bardalarynda gyzarma, ýellenen menekler emele gelýär. Dürli ölçegli içi ganly pakgaryklar ýarylyp eroziýa geçýärler, olaryň üsti fibrinoz kesmek bilen örtülen bolýar. Deride menek, gyzarma, kä ýagdaýlarda ýellenme we pakgaryklar ýüze çykýar.

Keseliň bu görnüşi onuň beterleşmegi bilen ýuwaş-ýuwaşdan hadysanyň dürli içki synalara we dokumalara geçmegi bilen häsiýetlenýär.

Anyklanyş usuly. Deri zeperlenmegini we içki synalaryň ýagdaýlaryny ýüze çykarmak, şeýle hem ganyň we süňk ýüliginde “gyzyly gurt keseliniň öýjigi” tapylmagy esasynda geçirilýär. Köp sanly näsaglarda ikilenji immun ýetmezçiligi hem kesgitlenýär.

Bejerlişi. Ýiti gyzyly gurt keselli näsaglary näçe mümkin boldygyça ir wagyt, hökmany suratda hassahana şertinde başlanmalydyr. Doly bejerlişi uzak wagtlaýyn we arakesmesiz bolmalydyr. Başlangyç döwürde glýukokortikoid dermanlary köp mukdarda bellenip berilýär.

11.8.5. Dýuringiň dermatiti

Dýuringiň dematiti (dermatitis herpetiformis Duhring) – diýseň seýrek duş gelýän keseldir. B.M.Paşkowyň berýan maglumatlaryna görä bu keselde näsaglaryň diňe 10%-de agzyň nemli bardalary zeperlenýär.

Sebäpleri we döreýşi. Anyklanmadyk. Dýuringiň dematitli nasaglaryna ýod dermana bolan ýokary guýylygy bellenýär. Içmek üçin 3-5% ýodid kaliýa berlende bu kesel üçin hakyky sorylma ýüze çykýar.

Kliniki alamatlary. Agzyň nemli bardasynyň aýratyn zeperlenmegi bolmaýar, ýöne deriniň zeperlenmegi bilen bir hatarda agyz boşlugynda hem ütgeşme ýüze çykýar. Dýuringiň dermatitiniň kliniki alamatlary köp dürli (polimorfizm) örginleriň bolmagy bilen häsiýetlenýär. Guzaran we ýellenen agzyň nemli bardasynda düwinjiker, pakgarçajyklar we pakgaryklar emele gelýär. Kä ýagdaýlarda diňe pakgaryklar emele gelýär. Olar nemli bardanyň gyzaran düzliginde, toplumlaýyn, subepitelial gatlakda, içi durý suwklykly we galyň gapyrjagy bolup ýerleşýär. Bu alamatlar onuň daşky görnüşini gerpese meňzeş edýär, şonyň netijesinde hem kesel öz şeýle adyna eýe bolýar. Pakgaryklar 3-4 gün geçenden soň ýarylýarlar we gyralary jähekli açyk-gyzyl eroziýalar emele gelýär. Olar bir azyrak agyryly bolýar. Nikolskiýniň alamaty kesgitlenmeýär, akantolitik öýjikler ýok. Agyz boşlugynda ýüzleý ýara (eroziýa) 2-3 hepdäniň dowamynda bolýar, ýara bitenden soň yzyna bertik galmaýar. Kesel döwürleýin geçişi bilen häsiýetlenýär.

Anyklynyş usuly. Dýuringiň dermatiti hakyky kliniki alamatlaryň ýüze çykmagynyň (agzyň nemli bardasynda pakgaryklaryň toplumlaýyn ýerleşmegi, Nikolskiýniň alamatynyň kesgitlenmeýänligi, akantolitik öýjikleriň ýoklygy, derä hakyky köp görnüşli (polimorf) örgin örmegi şeýle hem periferiki ganda ganda eozinofilýa we ýoda ýokary duýgurlygyň bolmagy esasynda anyklanýar.

Deňeşdirilip anyklynyş ulusy. Keseli

- hakyky akantolitik pakgarçak;
- akantolitik däl pakgarçak;
- köpgörnüşli şypyljaýan eritema bilen deňeşdirilýär.

Bejerlişi. Dýuringiň dermatitini bejermek üçin sulfanlary, esasan hem dimosifon dermanlary ulanylýar. Keseliň agyr geçýan ýagdaýlarynda bu dermanlar bilen bilelikde kortikosteroid dermanlary belli bir möçberde (bir gije-gündizde 20-30 mg prednizolony 10-12 güniň dowamynda berilýar, soň ýuwaş-ýuwaşdan möçberini 2.5-5 mg çenli her 5-7 günden azaldylýar) belenip berilýar. Agzyňy berhiz tutmak, dogry iýmitlenmek maslahat berilýär.

Gelejegi. Şowly.

11.9. Diliň anomaliýasy we aýratyn keselleri

Dil kesellerini - özbaşdak glossitler diýip hem atlandyrmak bolýar. Olar diňe dilde döräp, agzyň nemli bardasynyň beýleki bölümlerini zeperlemeýärler. Olar deskbamatiw glossit, gara (saçly) dil, gasynly dil, rombgörnüşli glossit kesellere degişlidir.

11.9.1. Gasynly dil

Bu dogabitdi nädogry (anomaliýa) görnüşli we göwrümli dildir. Gasynly dil (lingna plicata) köp ýagdaýlarda çagalarda we uly adamlarda bir meňzeş, ýöne çagalarda gasynyň çuňlygy kiçidir. Gasynly dil üçin onuň ýüzüde esasan dikligine, keseligine we ýanyň (simmetrik) ugurlarda ýerleşen çuň zolagyň (gasynyň) bolmagy mahsusdyr. Has çuň dikligine ýerleşýän gasyn adatça diliň ortaky

çyzygyndan geçýär. Ol özüniň başlangyjyny diliň ujyndan alyp gaýdýar we köplenç joýajyk görnüşli emzijekleriň ýerleşýän deňine çenli baryp ýetýär. Keseligine ýatan gasynlar çuň bolmaýar we adatça olar esasy hem-de has çuň dikligine geçýän gasynlara ugrykdyrlan ýaňky gasynlary bir umumy ulgama birikdirýär we diliň ýüzünde köp sanly bölünen bölek-bölek şekilini emele getirýär. Gasynlaryň dübi we gapdal ýüzleri emzijekler bilen örtülen, bu kadaly diliň nemli bardasy üçin häsiýetlidir. Emzijekler görnükli gowy görünýär, käwagtlar olar çenden aşa ösýärler (gipertrofirolenen). (surat 11.49).

Dili hereketlendirilende gasynlar gowy görünýär. Köp ýagdaýlarda ol diliň göwrüminiň sähelçe ulanmagy-makroglossiýa, şeýlede onuň galňamagy bilen utgaşyp geçýär. Gasynlylyk we diliň göwrüminiň ulylygy (anomaliýa) nädogry emele gelme hökümünde diliň üçden bir böleginiň önündäkisini eýeläp bilýär.

Gasynly dil Melkerson-Rozentalýň alamatlar toplumynyň bir alamaty hökümünde bolup biler. Ondan başgada gasynly dil 30-50% -ýagdaýlarda, deskwamatiw glosit bilen bilelikde geçýär. Diliň gasynlygy we ulylygy dulygyň gasynlygy bilen bilelikde bolup geçende akromegaliýany ýalňyşdyrýar. Garry adamlarda nemli bardanyň (turgor) dykzlygy pese düşen netijesinde dile we ýaňaga sähelçe gasyn düşüp biler, ýöne ony dogabitdi gasynly dil bilen deňeşdirip bolmaz.

Gasynly dilde düzgün bolşy ýaly näsaglaryň arzy bolmaýar, ýöne günlerde bir gün adaty görnüşde bolmadyk dili görüp we gasyny jaýryk hökümünde görüp näsaglar lukmana ýüz tutýarlar. Agyz boşlugynyň idegi erbet ýagdaýda bolanda, sülekeyiň bölünip çykmagy peselende, diliň gasynlarynda iýmit galyndylary, epiteliýanyň gopan öýjükleri, mikroblar çişginiň ýüze çykmagyna we awysaýan hem-de agyrýan arzlaryň bolmagyna getirip biler. Çuň gasynlaryň bolmagy kömelek şekilli mikroblaryň ösmegine amatly şert döredýär, esasan hem bedeniniň durnuklylygy pes bolan şahslarda.

Bejerlişi. Ýerli bejergi gasynly dilde talap edilmeyär. Agyz boşlugynyň arassaçylygyny berjaý etmelidir we öz wagtynda çaplamak.

11.9.2. Gara (saçly) dil

Gara (saçly) dil (lingua villosa nigra)—bu kesel diliň sapak görnüşli emzijekleriniň dürli derejede we ýüze çykmada buýnuzlaşmagy we gipernlaziýasy bilen häsiýetlendirilýär. Diýseň seýrek kesel, esasan erkeklerde, köplenç ortaça ýaşly we garry adamlarda duş gelýär.

Sebäbi. Näbelli. Köp ýagdaýlarda bu kesel çenden-aşa çilim çekýän, spirtli-alkogol içgileri köp içýän adamlarda duş gelýär.

Kliniki alamatlary. Näsagyň arzy bolman hem biler. Köplenç näsaglary diliň adatça bolmadyk görki binjalyk edýär, kä wagtlar onda del jisimiň bar ýalylygy, gürlenende gaýtarma duýdurlygy (reflekc), gaňsylawgyň gijemegi, tagam alyjy duýgyrlygynyň peselmegi. Diliň arka ýüzünde, joýa görnüşli emzijeginiň önünde sapak görnüşli emzijekler uzalýar, ösýärler, galňayarlar we ýagtygoňurdan tä gara reňke çenli bolup bilýär. (11.50. surat). Sapak görnüşli emzijekleriň uzynlygy kä wagtlar 2 sm ýetýär, göwrümi 2 mm çenli bolýar, emzijekleriň görnüşi saçy ýada salýar. Emzijekleriň esasy dübi has ýogyn, ýöne ujyna görä az reňklenen. Gara (saçly) diliň mahsus alamaty onuň reňkliligi, ýagny ol hromatogen bakteriýalaryň işjeňligi bilen kesgitlenýär. Köplenç giperplazirlenen emzijekler aýyk-goňyrdan tä gara, ýöne kähalatlar saman-sary, çalymtyl-goňur, garamtyl-çal reňkde bolýarlar. Üýtgän meýdança adatça süri ýa-da üçburç görnüşli we ortaky çyzykda ýerleşýär. Diliň öňki bölegi we onuň gapdalky ýüzleri bu hadysa goşulmaýarlar şonyň üçin kadaly görki bolýar. Bu ojak bejergisiz belli bir wagtyсыз uzak saklanyp bilýär, kāmahallar birden ýitip gidýär we birnäçe wagyt geçen soňra ýene beterleşip bilýär. Bakterioskopiki barlagda leptotrihiliaryň sanynyň köpelmegi kesgitlenilýär.

Deñeşdirilip anyklansy. Gara dili kliniki taýdan meñzeş ýagdaýlar bilen tapawutlan-dyrmaly, ýagny şeýle atlandyrylýan ýalaň gara dil-ol emzijekleriň öňat güýçli tegmillenmegi we kesmek örtügi bolmagy bilen özüni häsiýetlendirýär. Şeýle tegmiltlenmegiň sebäbi agyz boşlugynyň arassaçylygy ýaman erbet bolanda, aşgazan-ıcege ýollarynyň keselleri ýitileşen-de, derman serişdeleri ulanylanda (permenganat kaliýniň, hloraminiň, hlirgeksidiniň erginle-ri bilen agyz çaykaland, antibiotiki dermanlar, metronidazol içilende we ş.m.), iýmit öňüm-leri bilen reňklenende bolup biler. Keseliň gelip çykyşyny, döreýşini (anamnezi) bilmeklik sorag-idegi etmek, deñeşdirip anyklanmany ýeňelleşdirýär. Derman serişdeleri bilen reňklenen ýagdaýlarda ýa-da başga daşky (ekzogen) gurşawyň reňklenmesinde, sapak görnüşli emzijekleriň görnükli (giperplaziýasy) uzalyp ösmegi bolmaýar; ondan başgada, diliň бүтін arkasy reňklenýär we derman serişdeleriň berilmegi bes edildenden soň ýa-da reňklenmä sebäp bolýan başga serişdeler serişdeler aýyrlandan soň, bir näçe günüň dowamynda reňkiň kadalaşmagy bolup geçýär. Gara dil şeýlede tegmilt-emzijekler distrofiýada ütgеýän dil bilen deñeşdirilýär.

Bejerlişi. Agyz boşlugynyň saplanmagy geçirilýär (agyz boşlugynyň arassaçylygy, şikes berýan ýerli sebäpleri aýyrmak). Ýerli bejergi üçin ýarabitişiji dermanlary ulanmak maslahat berilýär. Olardan 3-5% rezorsiniň erginini diliň arkasyna çalmak, 5-10% salisil spirtiniň ergini (2-3 gezekden her gün). Şol maksat bilen sanjym hem ulanylýar edil zeperlenen ojagyň astyndan 0.25% kalsiýa hlорid ergini goýberilýar. Ondan başgada 0.5ml 1-2% nowokain ergini zeperlenen ojak asty hepdede 2 gezekden (3-5 sanjym doly bejergi) ulanylýar. Çilimçekmek, nas atmak, gyjyndyrýan ýiti iýmitleri çenden aşa iýmekligi gadagan edilýär.

11.9.3. Deskwamatiw glossit

Döreýşi we sebäbi. Gutarnykly ýüze çykarylmaýdyk. Deskwamatiw glossit köplenç (glossitis desquamativa, geografiki dil, eksfoliatiw ýa-da üýtgeýän glossit) aşgazan-ıcege ýollaryň, wegetiw-endokrin bozulmalaryň, gury agyry (kollagenozlarda) kesellerinde duş gelýär. Deskwamatiw glossitiň döremegine belli bir derejede wirusly ýokançlaryň, bedeniň giperergiki ýagdaýy, nesil yzarlaýjy faktorlaryň orun tutmagy çaklanýar. Kesel bir meñzeş duş gelip, köplenç dürli ýaşdaky toparlarda bolýar.

Kliniki alamatlary. Hadysa epiteliýanyň bir näçe milimetr göwrümlü agymtyl-çal meýdançasynyň bulançaklygynyň ýüze çykmalaryndan başlanýar. Soňra ol pakgarýar we onuň merkezinden sapak görnüşli emzijekler gopýar, şonlyk bilen ýagty-gülgüne ýa-da tegelek görnüşli gyzyly meýdançany ýalaňaçlaýar, daş töweregindäkilerden saýlanýan, onuň sähelçe galyp duran epitelial bulançak zolagy bellenýär. (11.51 surat). Nemli bardaň gaçan ýeri çalt ulanýar, ol tegelek gyradeň sudyryny saklaýar, ýöne örtügiň gurap gaçmaklygynyň depginligi peselýär. Epiteliýanyň gurap gaçan (deskwamasiýa) meýdançasý dürli görnüşde we ulylykda bolup biler we gyzylymytyl reňklikdäki tegmiltligi bilen özüni tanadýar.

Käbir ýagdaýlarda epiteliýanyň gurap gaçan (deskwamasiýa) meýdançasý halka ýa-da ýarym halka görnüşli bolýar. Şol meýdançanyň sebtine açyk-gyzyl nokat görnüşli kömelek şekilli emzijekler örän gowy görünýär. Haçanda epiteliýanyň gurap gaçýan (deskwamasiýa) ojagy belli bir göwrüme ýetenden soň, onuň araçäkleri daş töweregindäki nemli barda geçip gidýärler, onuň merkezinde bolsa epiteliýanyň gurap gaçandan soň, yzy bilen öňki durkyna gelmegi başlanýar, sapak görnüşli emzijekleriň buýnuzlaşmagynyň kadalaşmagy bellenýär, a beýleki bir buýnuzlaşýan meýdançada, tersipe, epiteliýanyň gurap gaçmagy başlanýar. Epiteliýanyň gurap gaçma ojagy ýeke-ligine bolup bilýär, ýöne köplenç köpçilikleýin bolýar we elmydama buýnuzlaşma we epiteliýanyň gurap gaçma (deskwamasiýa) hadysasynyň çalşyp durmagy netijesinde olar biri-birleriniň üstine örtülýärler. Öňki köne ojagyň düzüminde täzeleri emele gelýärler, şonyň netijesinde epiteliýanyň

goran meýdançasynyň görnüşi we diliň reňki elmydama üýtgäp durýar, ol bolsa diliň üstine geografiki kartany ýadyňa salýan görki bolýar. Bu bolsa “geografiki dil”, “göçüp-üýtgeýän glossit” diýip atlandyrylmak üçin esas bolup hyzmat edýar. Epiteliýanyň gopýan ojagynyň sudyrynyň bahym-bahymdan çalşyp durmagy häsiýetlidir, kliniki alamatlary hatda indiki gün seredilip göründe üýtgeýar. Epiteliýanyň gopýan (deskwamasiýa) ojagy diliň arka we gapdal ýüzünde ýerleşip, adatça aşaky ýüzine ýaýramaýar.

Köp näsaglarda, esasan hem çagalarda diliň üýtgeşmeleri hil-hili duýgyrşyň, arz-şikayatsyz geçýar we ol tötände agyz boşlugy gözden geçirilen wagtynda ýüze çykarylýar. Diňe käbir näsaglar diliniň gowşayanlygyna, sanjylýanlygyna, (paresteziýa), duýgyrlyga; gyjyndyryjy iýmitlerden bolýan agyrylara arz edýar. Näsaglary şeýlede diliň daşky geň görki binjalyk edýar; kançerofobiýa bolmagy mümkin. Emosional stres ýagdaýlary hadysanyň has agyr geçmegine ýardam berip bilýar. Aşgazan-ıçege ýollary keselleriniň we beýleki ulamlaýyn keselleri esasynda emele gelýän deskwamatiw glossiti wagtal-wagtal zygyder ýitileşip bilýarler, olar köplenç iç keselleriň ýitileşmesiniň esasynda bolup geçýar. Deskwamatiw glossitiň ýitileşmeginde, diliň epiteliýasynyň nemli bardasynyň gopmagynyň depginligi güýçlenýar.

Deskwamatiw glossit takmynan 50%-ýagdaýlarda, gasyňly dil bilen bilelikde duş gelýar. Kesel näsaglara binjalyk bermeýan, belli bolmadyk uzak wagta çekýar, kämahal uzak wagtlap ýitipgidýar, soňra täzede şol ýa-da başga ýerde peýda bolýar.

Keseliň anyklansy. Keseli kesgitlemekde beýlebir kynçylyk döretmeýar, sebäp diýseň onuň kliniki alamatlary örän häsiýetli.

Deskwamatit glossiti şu keseller bilen deňeşdirmek zerurdyr:

- gyzył ýasy demrew;
- leýkoplakiýa;
- ikilenji mereziýel keseliň örtügi;
- gipowitaminozlardan B₂, B₆, B₁₂;
- allergiki stomatitlerden.

Gistologiki ütgüşmeler epiteliýanyň inçelmegi we deskwamasiýanyň meýdançasynda sapak görnüşli emzijekleriň ýognalmagy, parakeratoz we daştöweregindäki zeperlenen meýdança sebtinde sähelçe epiteliýanyň giperkiratozy bilen häsiýetlenýar. Hususy nemli gatlakda-ýeňiljek çiş we ýellenme bolýar.

Bejerlişi. Arz-şikayat we binjalyk edýän duýgular bolmadyk ýagdaýlarda bejergi geçirilmeýar. Egerde awuşadýan duýgular, agyrylar peýda bolsa, agzyň saplanmagyny maslahat berilýar, dürli görnüşli gyjyndyrmalary ýok etmek, agyz boşlugynyň pähimli arassaçylygyny berjaý etmek zerurdyr.

11.9.4. Rombgörnüşli glossit

Rombgörnüşli glossit – bu diliň üznüksiz çiş keselidir (glossitis mediana rhombica).

Döreýşi we sebäpleri. Gutarnykly anyklanmadyk. Häzirki wagyt alym gözlegçileriň köpisi rombgörnüşli glossiti, dogabitdi kesel diýip çaklaýarlar we onuň döremegi embriodenez hadysasynyň bozulmagy bilen şertlenendir. Beýleki ýazarlar rombgörnüşli glossit üänüksiz kandidozly diýip hasap edýarler, sebäbi diýseň kömelejik şekilli mikroblaryň maşgalasyna degişli Candidalary zeperlenen ojagyň ýüzinden mydama tapmak bolýar. Kesel esasan erkek adamlarda-çilimkeşlerde we alkogol içgileri çenden aşa köp içýänlerde duş gelýar.

Kliniki alamatlary. Rombgörnüşli glossit kliniki taýdan rombgörnüşli ýada süri görnüşli ojak bolar ýüze çykýar, ol sähelçe dykzyrak bolup, diliň dogry ortaky çyzygynda, keşjagazly emzi-

jekleriň önünde ýerleşýär. Bu zeperlenen ojagyň göwrin ölçegi her dürli näsaglarda 1.5-dan 5.0 sm çenli uzynlykda we 0.5-den 2.5 sm çenli inlikde bolup bilýär.

Görnüşi boýunça bu ojak romby ýadyňa salýar, şonyň üçin hem ol “rombgörnüşli glossit” adyny aldy (11.52. surat). Zeperlenen ojak ýeke bolýar, örän seýrek ýagdaýlarda 2-3 bolup, diliň ortaky çyzygynyň ugrynda ýerleşýär. Ojagyň üstinde emzijekler ýok bolan.

Rombgörnüşli glossit – Bu üznüksiz kesel ýyllar boýy dowam edýär, adat boýunça ol beterleşmeýär. Kliniki geçişiniň dürli häsiýetliligine görä rombgörnüşli glossiti 3-görnüşe bölýärler;

- ýasy (ýylmanak);
- tümmekli (büdir-südir);
- papillomatoz (giperplastiki) görnüşler.

Keseliň ýasy görnüşinde diliň üstinde zeperlenen ojak ýylmanak, ýalpyldawyk, töweregin-däki nemli bardanyň çäginde ýokaryk çykmaýar, ol gyzyly reňkde kä ýagdaýlarda (esasan uly ýaşly adamlarda) gögimtil-gyzyly öwişgide bolup, zeper ýeten ojakda emzijekler bolmaýar. Barmak basyp barlag geçirilende zeper ýeten ýeriň sähelçe dyzlananlygy, agyrsyzdygyny ýüze çykarmakbolýar. Rombgörnüşli glossitiň ýasy we beýleki görnüşlerinde barmak basyp barlananda äň asty limfatik düwinler kesgitlenmeýär.

Keseliň tümmekli görnüşinde tegelek ýada süri görnüşli zeper ýeten meýdança, dürli ölçegli tümmejiklerden ybarat bolup, olar biri-birinden aýratyn gasynly bolýar. Tümmejikleriň we gasynlaryň üsti gyzaran gögümtil öwişginli, emzijekler aýyrlan.

Rombgörnüşli glossitiň papillomatoz görnüşinde has aýdyň ütgeşikleri görmek bolýar. Zeperlenen ojak büdir-südir çişgörnüşli ösüntgi bolup, diliň üsinede ýokaryk çykyp durýar. Köplenç zeperlenen ojak 3-5 sm göwrime çenli ulalýar. Barmak basyp barlag geçirilende dyklyk kesgitlenmeýär ýada ol bir azajyk bolýar.

Papillomatoz we tümmejikli görnüşinde, zeper ýeten ojagyň merkezi üsti buýnuzlaşyp bilýär, şonyň üçin olak-süýt reňke öwrilýär. Zeperlenen meýdança näsagyň бүтін ömriniň dowamynda ulalmaýar, ol mydama öz görnüşini we göwrimini saklaýar.

Rombgörnüşli glossitiň hemme üç kliniki görnüşleri hiç hili duýgysyz, arz-şikayatsyz geçip bilýär. Köp näsaglara şeýle ütgeşigiň bardygyny aýytmasaň, adatça, olar ony bilmeýärler. Diliň awyşamagyna, arkasynyň büdir-südiriligine, kä wagtlar haçanda-çişme dörände agyrynyň ýüze çykmagyna arz edýärler.

Rombgörnüşli glossitiň geçişi adat boýunça howypsyz. Kliniki we morfologik alamatlary köp ýyllaryň dowamynda utgemän durýar. Diňe haçan amatsyz şert dörände (mydama üznüksiz gyjyndyrma, bedeniň goraýyş güýçleriniň peselmegi) keseliň papillomatoz we tümmejikli görnüşinde hadysa beterleşmäge ýykyn bolýar.

Rombgörnüşli glossitiň ýeke bir ýagdaýda howyply dömmä geçenligi ýazylan.

Deňeşdirip anyklanyş usuly. Ýasy görnüşini

- deskwamatiw glossit;
- awitaminoz bilen, deňeşdirilýär.

Papillomatoz we tümmejikli görnüşini

- çiş dömmeler;
- kandidoz bilen deňeşdirilýär.

Bejerlişi. Ýerli şikes ýetiriji faktorlary aýyrmak üçin agyz boşlugynyň saplanmagy geçirilýär, çilim çekmezlik maslahat berilýär. komelejik görnüşli mikrob Candidalar ýüze çykarylanda olara garşy dermanlar bilen bejergi geçirilýär. Düzgin bolşy ýaly sanalyp geçilen bejeriş çäreler, keseliň ýasy, tümmejikli we papillomatoz görnüşiniň ýeňil derejelerinde çişme hadysany aýyrmak üçin ýeterlik bolýar. Papilomatoz we tümmejikli görnüşiniň ösmeklige ukyby bolanlygy ýüze çykarlanda, zeperlenen ojak hirurgiki kesilip aýyrylmalydyr. Kriobejerliş usuly ulanmak netijeli hasaplanýar.

11.10. Heýlitler

Heýlitler (cheilitis) – dodagyň howypsyz çişme keselleri bolup olar gelip çykyşy boýunça iki topara bölünýärler: 1) özbaşdak döreýän heýlitler 2) Beden üýtgeşmeleriniň bir alamaty bolup durýan (simptomatiki) heýlitler.

Özbaşdak heýlitlere degişli bolup: eksfoliýatiw; glandulýar; meteorologik we aktinik heýlitler. Simptomatik topardakylara bolsa – atopik, ekzematoz, makroheýlit we başg.

11.10.1. Eksfoliýatiw heýlit (tozgalaýan)

Eksfoliýatiw (tozgalaýan) heýlit (cheilitis exfoliativa) – üznüksiz zeperlenme bolup ol diňe dodagyň gyzyly gaýmasynda ýerleşýär. Bu heýlit köplenç halatlarda 20-40 ýaş aralykdaky aýal maşgalalarda duş gelýär.

Döreýiş ýollary. Häzirki wagta çenli tozgalaýan heýlitiň döreýiş sebäpleri doly anyk öwrenilmedik. Ýöne onuň käbir ýollary anyklanylandyr. Mysal üçin bu ýagdaýlar nerw ulgamynyň käbir bozulmalaryndaky adamlarda (aladaçyl, howsalaly, gaýgyçyl ýagdaýlarda), durmuşyň aladaly-dartgynly hadysalarynda kän döreýärler. Bulardan başgada galkan. Şekilli mäsiniň işjeňliginiň bozulmagynda (gipo, gipertireozda), jynsy mäsleriniň işjeňliginiň artmagynda hem-de käbir umumy bedeniň immunologik goraýyş guýçleriniň pese gaçmaklygynda ýüze çykýarlar.

Kliniki häsiýetnamasy. Tozgalaýan eksfoliýatiw heýlitiniň kliniki geçiriş boýunça iki görnüş bardyr. 1) guraksy görnüş 2) suwjarýan-ekssudatiw görnüş. Eksfoliýatiw heýlitiň özboluşly ýerleşmekligi we zeperlenmesi bolup patologik ojagy ýokarda ýa-da aşaky dodagyň diňe gyzyly gaýmasynda ol hiç haçan gaýmanyň derä geçýän ýerini dodagyň derisini hem-de agzyň girelgesiniň çuňkleriniň şol sanda agzyň nemli bardasyny zeperlemeýär.

Tozgalaýan heýlitiň guraksy görnüş 1) dodagyň gyzyly gaýmasynyň goýy gyzarmasy bilen başlaýar we şol ýerde çalyntyň-goňur reňkdäki teňňejikler peýda bolýar, olar dodagyň gyzyly gaýmasyna mäkäm ýelmeşip, aňsat gopmaýarlar. Näsagyň dodaklary köplenç guraýar hem-de tozgalaýar. Ol şol teňňejikleri dişleri bilen dişläp goparýar, gopan ýerinden ganakma peýda bolýar, ýüzleýje ýara peýda bolýar (surat 11.53). Birnäçe wagtdan soň (5-7 gün) teňňejikleriň ýüzi has galňap olar gopup başlaýarlar. Ýöne az wagtyndan ol teňňejikler ýenede täzedden peýda bolýarlar. Kesel köp wagtlap dowam edýär, öz-özünden aýrylyp ýa-da bejerilip gitmeýär. Köp wagtlap bejerilmese ol ikinji görnüşine – eksudatiw-suwjarma geçýär.

Exssudatiw – suwjarma görnüş 2) dodaklaryň gyzyly gaýmasynyň ýiti gyzarmasy, çişip ulalmasy, ýellenmegi we agyrlaryň peýda bolmaklygy bilen başlanýar. Dodagyň gyzyly gaýmasynyň nemli barda geçýän serhedinde (kleýna zolagy) sarymtyl-çal, sarymtyl-goňur reňkdäki birnäçe teňňejikler peýda bolýar we olar birleşip agzyň bir çuňkünden beýleki çuňkine çenli aralygy tutuşlugyna yapýar (surat 11.54) we kesmekleri emele getirýär. Kesmekleri goparyp aýrylanda dodagyň gyzyly gaýmasynda goýy gyzylymtyl, ýöne ýaralary döretmeýän ýagdaý döreýär.

Ekssudatiw-suwjarma heýlitli näsaglarda agyrynyň bolmaklygyndan, dodaklarynyň gijemekligi hem-de gürlände, nahar iýende dodagynyň çişmekliginiň päsgel berýändiginden arz edýär.

Patologik gistologiýasy. Dodagyň gyzyly gaýmasynda patologik hadysalary bolan akantoz, para-giperkeratoz, ýagny nemli bardanyň tikenli gatlagynda buýnuzlaşma hadysasynyň bozulmaklygy, onuň çenden aşa bolup geçmekligi görünýär. Bulardan başgada epiteliýal gatlakdaky öýjükleriň düzüminiň üýtgemesi, dokuma suwuklygynyň ýygnanmasy hem bolup geçýär.

Deñeşdirilip anyklanylyşy. Guraksy, eksfoliýatiw heýliti tapawutlandyrylýär:

- meteorologiki heýlitden;
- atopiki heýlitden;
- ýerli galtaşma allergik heýlitden.

Meteorologik heýlitde dodagyň gyzyl gaýmasynyň zeperlenmesi has giňden, ýaýraň görnüşde bolup çişme alamatlary has aýdyň görünýär hem-de bu alamatlar daşky gurşawyň täsirlerine baglylykda üýtgäp durýarlar. Atopik heýlitde eksfoliýatiwiň tersine dodagyň gyzyl gaýmasynyň derä golaý ýerleri we agzyň çuňk bölekleri köp zeperlenýär.

Ýerli galtaşma allergologik heýlitde bolsa dodaklarda ýaýraw gyzarmanyň (eritema) bolmaklygy bilen häsiýetlendirilýär we kesel dörediji sebäbini (allergeni) aýyrylanda çişme alamatlar tizden ýitip gidýärler.

Ekssudatiw-suwjarma görnüşdäki eksfoliýatiw heýliti tapawutlandyrmak zerur bolup durýar:

- aktiniki heýlitiň ekssudatiw suwjarýan görnüşinden
- ekzematöz heýlitden;
- eroziw-ýaraly gyzyl gurtan.

Ekssudatiw suwjarma aktiniki heýlitde dodagyň gyzyl gaýmasynyň tutuşlugyna zeperlenmesi hem-de ýüzleý ýaranyň (eroziýanyň) bolmaklygy, patologik hadysanyň gün şöhlesiniň ýitiligi bilen baglanyşygynyň barlygy bilen düşündirilýär.

Ekzematöz heýlitde diňe bir dodagyň gyzyl gaýmasy zeperlenmän eýsem-de onuň derisinede geçýär, patologik hadysada birnäçe morfologik elementleriň (eroziýanyň, kesmekleriň, pakgarçaklaryň, jaýrylmalaryň) bolmaklygy bilen ony eksfoliýotiwi heýlitden tapawutlandyryp bolýar.

Gyzyl gurdyň eroziw-ýaraly görnüşinde dodaklaryň gyzyl gaýmasynyň we onuň derisinde ýaýraň eritemanyň bolmaklygy, çendenaşa buýnuzlaşmanyň, eroziýalaryň, ýaralaryň bolmaklygy ojagyň ortarasynda bertik çöketliginiň barlygy ony eksfoliýatiw heýlitden tapawutlandyrýar.

Bejerlişi. Bejergiler köptaraplaýyn hem-de guraksy we suwjarma görnüşleri aýratapawutlylykda geçirilmeli.

Heýlitin iki görnüşinde-de umumy nerw ulgamyna täsir ediji serişdeler bellendirilmeli. Mysal üçin nerw ulgamyny rahatlandyryjylary-fenazepam, sibazon, seduksen, relanium 0.005 gr möçberde günde 3 wagtyna içmeklik; ýada neýroleptik-tioridazin, melleril, sonapaks 0.01 gr günde 3 wagtyna kabul etmeklik. eksfoliýatiw heýlitiň guraksy görnüşinde näsaglarda newroz, neýrodepresiw ýagdaýlaryň köp bolýanlygy üçin antidepressant serişdelerini (amitriptilin, melipramin, 0.025 gr 2 wagtyna) hem-de trankwilizatorlary (trioksazin-0.03gr 3 wagtyna; hlozepid, elenium 0.01gr 3 wagtyna) bermeklik gerekdir. Guraksy eksfoliýatiw heýlitde ýerli zeperlenen dodaklara çalmak üçin düzümi indifferant bolan ýaglary (wostorg, spermasetowyý, gigiýeniki) ulanmaklyk maslahat berilýär.

Egerde näsagda galkan şekilli mäsiniň tireotoksikoz keseli bar bolsa onda endokrinolog lukmanda bejergisini almaly.

Eksfoliýatiw heýlitiň suwjarma görnüşinde bejergiler köp taraplaýyn geçirilmelidir. Bu bejergiler öz içine alýar;

- zeperlenen dodaklara çäklendirilen Bukkanyň şöhlelerini tutmaklyk-2.0gr ölçegden hepdede 2 gezek, jemi etmelisi – 16-30gr ölçegi. Şöhleler tutulmasyndan öň syra dodakdaky teňňejikleriň kesmeklerini goparyp aýyrylmaly.
- Umumy bedeniň durnuklylygyny artdyrmak üçin pirogenol serişdesini bermeklik – 50 MPD ölçeg birliginden başlap gün-günden 100 MPD goşup tä 1000-1500 ölçege çenli ýetirilýär. Ýerli çişmä garşy kortikosteroid serişdesinden taýýarlanan ýaglary (kortizon, gidrokortizon, sinalar) streptosid ýagyny salmaklyk maslahat berilýär.

Köptaraplaýyn bejergiler 3-4 gezek gaýtalanyp geçirilmeli we ondan soň 6-8 aý arakesme bermeli. Häzirki wagtda eksfoliýatiw heýlitlerde refleksoterapiýa bejerjisi hem has giňden ulanylýar.

11.10.2. Glandulýar heýlit

Glandulýar heýlit (cheilitis glandularis) – bu kesel dodagyň, köplenç aşaky dodagyň gyzyly gaýmasynyň nemli bardasyna geçýän serhedinde ýerleşen owunjak sülekeý mázleriniň ulalmaklygy, ýokary işjeňligi ýa-da anomaliýalary esasyda döreýän zeperlenme bolup özbaşdak döreýän heýlitlere degişlidir.

Gelip çykyşy boýunçada ilkinji we ikilenji glandulýar heýlitlere bölünýär. Ilkinji glandulýar heýlitiň gelip çykyşy dodakdaky owunjak sülekeý mázleriniň dogra anomaliýasy esasyda ikilenji glandulýar heýlitler bolsa dodakda bolup geçýän çişme keselleriniň netijeleri esasyda, döreýärler. Çişme sebäpli dodagyň gyzyly gaýmasynda nemli bardasynda ýellenmeleriň, kesmekleriň üýşmekligi bilen owunjak sülekeý mázler gyjynýar we olaryň göwrüminiň ulalmaklygyna, sülekeý bölünişiniň artmakly bolup olaryň zeperlenmesine alyp barýar.

Kliniki häsiýetnamasy. Glandulýar heýlit köplenç halatlarda orta ýaşdaky adamlarda (40-50 ýaş) erkeklerde iki esse köp we ýokarky dodaga garanyňda aşaky dodakda 2 esse artyk duş gelýär. Glandulýar heýlitler özboluşly kliniki alamatlary bolup olardan ilkinjisi dodagyň nemli bardasynyň gyzyly gaýma geçýän serhedinde owunjak sülekeý mázleriniň çykyş ýodajyklarynyň gyzaryp duranlygy we dodagy çalarak çöwreniňde olardan damjalaýyn sülekeýiň bölünip çykyşyny görmek bolýar (jowen damjasy alamaty surat 11.55). Kä halatlarda sülekeý çykyş ýodajygynyň gözünde halka şekilinde leýkoplakiýa ýa-da olaryň çendenaşa buýnuzlaşmasy hem bolup biler. Ýönekeý glandulýar heýlit köpwagtyň geçmekligi bilen dodagyň hem-de mázleriň guramaklygy bolup onda jaýryklaryň, eroziýalaryň peýda bolmaklygyna alyp barýar wagtynda anyklanylýp bejerilmedik ýagdaýynda dodagyň nemli bardasy hem-de gyzyly gaýmasynda birnäçe wagtlap zeperlenmäniň, gyjyndyrmalaryň netijesinde olarda çendenaşa buýnuzlaşma hadysasynyň bolmaklygy hem-de gelejekde howply döme kesellere-de geçmekligi mümkindir.

Wagtynda bejerilmedik ýönekeý glandulýar heýlitler ikilenji infeksiýanyň sülekeý mázleriniň içine düşmekligi zerarly iriňli görnüşe geçýär. Iriňli görnüşde dodagyň has ýellenmegi agyrynyň köpelmegi hem-de zeperlenen ojagyň galyň sarymtyl-ýaşyl, goňur-gara reňkdäki kesmekler bilen örtülýär. Çişip ulalan sülekeý mázlerinden iriňli suwuklyk bölünip çykýar. Sülekeý çykýan ýodajyklarynyň daşky gözleriniň töwereklerinde eroziýalaryň, jaýryklaryň, kesmekleriň bolmaklygy ähtimal. Mázleriň içine iriň ýygnanyp olar ulalýarlar. Palpasiýa edilip görülende agyrly hem-de barmaga ulalan mázler duýulýar.

Anyklanylýşy. Adaty ýagdaýlarda glandulýar heýlitleri kliniki häsiýetnamalary boýunça takykklamaklyk känbir kynçylyk döretmeýär. Patogistologik barlaglar geçirilende – owunjak sülekeý mázleriniň göwrümleriniň ulalmaklygy, çişme suwuklygynyň barlygy hem-de nemli bardanyň epiteliýal gatlagynda akantozýň, parakeratozýň bardygy anyk bolýar.

Bejergisi. Ilkinji glandulýar heýlitlerde bejermeklik üçin çişmä garşy serişdeleri ulanmaklyk (prednizolon, gidrokortizon, naftalan ýaglary), peýda bermedik ýagdaýynda fiziki usullar boýunça sülekeý mázleri kesip aýyrmaklyk ýa-da daglamaklyk geçirilýär. Ikilenji glandulýar heýlitlerde ilki bilen şol keseli döredijileriň garşyna bejergiler geçirilmeli hem-de ýerli çişmä garşy ýaglary ulanmaklyk maslahat berilýär.

Soňky netijeleri. Näsaglary öz wagtynda anyklap bejergiler geçirilse glandulýar heýlitiň netijeleri oňaýlydyr. Ýöne wagtynda ygtybarly bejergiler geçirilmedik ýagdaýlarynda rak öň ýany kesele geçmekligi ähtimal.

11.10.3. Aktiniki we meteorologik heýlitler

Aktiniki we meteorologik heýlitler (cheilitis actinca, meteorologica) dodagyň çişme keselleri bolup, olaryň gelip çykyş sebäpleri daşky gurşawyň, gün şöhlesiniň oňaysyz täsir etmeklikleri esasdadyr (ýiti gün şöhlesi, guraksy, çygly howa, tozanly ýeliň, sowuk howanyň, durnuksyz howanyň we başg).

Aktiniki heýlit – bu keseliň esasy sebäpkäri ýiti gün şöhlesindäki ultramelewşe şöhläniň dodagyň gyzyly gaýmasyna köp täsir etmekligindedir. Bu zeperlenme köplenç halatlarda erkek adamlarda 20-ýaşdan 60-ýaş aralykda duş gelýär, esasanam biziň Türkmenistan ýurdumyzyň yssy-gurak howa şertlerinde (tomus aýlary) zähmet çekýän maldarlarda we daýhanlarda gabat gelýärler.

Kliniki häsiýetnamasy. Kliniki geçişi boýunça iki görnüşe bölünýär; a) guraksy b) ekssudatiw-suwjarmasy.

Guraksy görnüşli aktiniki heýlitde näsaglarda aşaky dodagyň nemli bardasynyň we gyzyly gaýmasynyň guramaklygy bolýar ýöne ýokarky dodagyň we ýüzüň derisini känbir zeperlemeýär. Aşaky dodagyň gyzyly gaýmasy tutuşlygyna zeperlenýär we onda ak-kümüş sow reňkdäki owunjak teňňejikler peýda bolýar, dodagyň gyzyly gaýmasy goýy gyzaran reňkde. Soňa baka dodagyň jaýrylmalary hem-de ýüzleý ýaralaryň peýda bolmaklygy, käyagdaýlarda bolsa siňňillere meňzeş buýnuzlaşmanyň peýda bolmaklygy bolup geçýär. Kesel uzak wagtlap dowam etdýär. Egerde wagtynda bejergiler we önüni alyş çäreleri, ýaramaz endikleriň (çilim çekmeklik, nas atmaklyk, alkohol, narkotiki jisimleri ulanmaklyk) aradan aýrylmasa onda bu kesel howply domme keselleriň toparyna geçmekligi ähtimaldyr.

Ekssudatiw-suwjarma görnüşinde näsaglaryň arzlary dodagyň çişip ulalmaklygyna, gyzarmaklygy, owunjak pakgarçajyklaryň peýda bolmaklygy, dodagyň gijemekligi, agyrlaryň peýda bolmaklygyndan ybaratdyr. Has ötüşen aktinik heýlitde dodagyň gyzyly gaýmasynda eroziýanyň, ýaralaryň emele gelmekligi, olaryň üstüniň goňur-çal kesmekleriň örtmekligi we ş.m. hadysalaryň bolup geçmekligini görmek bolýar. Ýene-de bir bellemeli zatlaryň biri olam şu zeperlenmäniň tomus aýlarynda köp duş gelmekligi we guýz-gyş aýlarynda öz-özünden aýyrylyp gitmekligidir.

Deňeşdirilip anyklanylyşy.

Guraksy görnüşdäki aktiniki heýliti tapawutlandyrylýar:

- 1) eksfoliýatiw heýlitiniň guraksy görnüşinden
- 2) gyzyly gurt zeperlenmesinden

ekssudatiw-suwjarma görnüşdäki aktiniki heýliti tapawutlandyrylýar:

- 1) galtaşma-allergik heýlitden
- 2) atopik heýlitden

Bejerlişi. Ilki bilen ýerine ýetirilmeli mesele-olam bolsa näsaglary ýiti günün şöhlesiniň täsirinden goramaklyk, gerek bolsa kärini üýtgetmeli. Umumy bedene täsir ediji witamin serişdeleri bermeklik nikotin turşysyny; “B” topardaky witaminleri, käbir ýagdaýlarda gyzdyрма keseliň garşysyna ulanylyan derman serişdelerini hem bilelikde ulanmaklyk maslahat berilýär (delagil-0.25 gr günde 2 wagtyna 2-3 hepdäniň dowamynda); az möçberde kortikosteroid (prednizolon-10 mg günde), ýada ýerli olaryň ýaglaryny çalmaklyk (0.5% prednizolon, flusinar, lokakorten, lorinden we başg). Näsaglary doly bejerlip gutarylanyndan soň hem-adamlar daşky açyk howada zähmet çekmekçi bolsalar olara dodagyň gyzyly gaýmasyny gün şöhlesinden goraýşy krem-ýaglaryny ulanmaklygy maslahat berilmeli olardan “lus”, “sit”, “Antilýuks” we başg. Gadymdan gelýän türkmen tebipçiligine görä erkek goýunynyň çig guýryk ýagyny dodaga çalmaklyk giňden maslahat berilýär. Onuň düzüminde gerekli gormonlaryň, A, E witaminleriň bolmaklygy onuň ýarany bitiriji nemli bardadaky kreatin emele geliş hadysasyny ýokarlandyryjy täsiri barlygy üçindir.

Soňky netijeleri. Kadaly we wagtynda bejeriş, öňüni alyş çäreleri geçirilse onuň netijeleri oňaýlydyr. Ýöne öz wagtynda seredilmese, kesel köp ýyllap dowam etse onda käbir ýagdaýlarda olaryň howply dömme çişe sapmaklygy ähtimaldyr.

Meteorologik heýlit (cheilitis meteorologica) dodagyň çişme keseli bolup daşky gurşawyň oňaýsyz täsirleri (ýokary çyglylyk, guraklyk howa, ýiti gün şöhlesi, howanyň tozanlygy, hapalygy, ýelli sowuk, gyzgyn howalar we ş.m.) esasyda döreýärler. Bu zeperlenmaniň döremekliginde oňaýsyz täsirlerden başga-da dodagyň derisiniň, nemli bardasynyň gurluş aýratynlyklaryna-da bagly bolup durýar, ýagny bu ýagdaý derisi ejizje we reňki ak bolan adamlarda, ýada derisinde patologik zeperlenmeleri kän duşýan ýagdaýlardadyr (ýaýraw neýrodermitde, seboreýada, ekzemada).

Kliniki häsiýetnamasy. Meteorologik heýlitde esasan zeperlenme aşaky dodagyň tutuşlaýyn gyzyl gaýmasynda ýerleşýär. Zeperlenen dodakda gyzarma we çişme bolup gaýmanyň ýüzi owunjak teňnejikler bilen örtülen, dodaklar guraýar we nemli bardasy dartlyp näsagda oňaýsyz ýagdaýlary döredýär. Dowamly wagtyň geçmekligi bilen gaýmanyň ýüzi ýyrtylyp jaýryklaryň, ýaralaryň peýda bolmagyna getirýar.

Gistologik barlagda dodagyň epiteliýal gatlagynda giperplaziýa we buýnuzlaşma hadysalary, düýpki gatlaklarda – çişme suwuklygynyň uýmesi bolup geçýär.

Deňeşdirip anyklanylyşy.

Meteorologik heýlit tapawutlandyrylýar.

- aktinik heýlitiň guraksy görnüşinden
- galtaşma allergiki heýlitden
- eksfoliýatiw heýlitiň guraksy görnüşinden

Bejerilişi. Aktiniki heýlitiňki ýaly meňzeş.

Soňky netijeleri. Wagtynda we ygtybarly bejergiler geçirilen ýagdaýlarda oňaýly. Ýöne köp wagtlap dowam etse we bejergiler geçirilmese kä halatlarda howply dömme çişe ýazmaklygy ähtimaldyr.

11.10.4. Allergik gatnaşyk heýlit

Allergik gatnaşyk heýlit (cheilitis allergica contactilis) dodaklaryň gyzyl gaýmasyna ýokary duýjylygy bolan serişdesiniň gatnaşmasy esasyda allergik hadysasynyň döremekligi bolup geçýär. Patologik fiziologiýasynda birnäçe himiki jisimlerine haýal döreýän allergik hadysasy ýatandyr.

Allergik gatnaşyk heýliti köplenç 20 ýaşdan uly bolan zenanlarda duş gelýär. Sebäbi zenan maşgalalaryň dodaklaryna çalmak üçin kosmetiki serişdelerini köp ulanýanlygyndadyr. Kä ýagdaýlarda diş ýuwujy hamyrlardan, emeli ýasalan diş protezlerinden, üflenip çalynýan saz gurallardan, galamlar, syýagalamlary we ş.m.

Kliniki häsiýetnamasy. Patologik hadysa adaty ýokarky we aşaky dodagyň gyzyl gaýmasynda, kä ýagdaýlarda dodagyň derisinde, agzyň nemli bardasyna-da geçýär. Dodagyň gaýmasy gyzarýar, ýellenýär, wagtyň geçmekligi bilen onda kiçijik pakgarçajyklaryň peýda bolmaklygy tiz wagtdan olaryň ýüzi ýyrtylyp eroziýalaryň, jaýryklaryň emele gelmekligi, näsaglaryň dodagynyň gijemekligi we agyrlaryň peýda bolmaklygy bolýar. Wagtyň geçmekligi bilen dodagyň gyzyl gaýmasy guraýar we onda owunjak jaýryklar döreýär (11.56. surat).

Deňeşdirilip anyklanylyşy. Şu aşakdakylardan tapawutlandyrylýar;

- eksfoliýatiw heýlitden
- aktiniki heýlitiň guraksy görnüşinden
- atopik heýlitden

Bejerilişi. Allergik gatnaşyk heýlitlerde ilki bilen haýsy himiki jisimiň serişdesiniň allergiki hadysasyny döredenligini takykklamak zerurdyr. Munuň üçin ýöriteleşdirilen barlaglary geçirilýär. Be-

jermeklik üçin ýerli düzüminde gormonal serişdelerini saklaýan ýaglary bolan “0.5% prednizolon”, “flusinar”, “lorinden” ulanmak maslahat berilýär. Günde 5-6 gezek şu ýaglardan haýsam bolsa birinden dodaklara çalmaklyk gerek. Umumy bedeniň ýokary duýujylygyny pese gaçyrmaklyk üçin desensibilizirleýji serişdelerini (suprostin, tawegil, fenkarol) içmekligi maslahat bermeli.

Gelejekde allergik gatnaşyk heýlitiniň gaýtalanmazlygy üçin kesel döreden serişdesinden gaça durmaklyk we beýleki önüni alyş çärelerini geçirmeklik hem gerek bolup durýar.

11.10.5. Atopiki heýlit (adaty däl heýliti)

Adaty bolmadyk heýlit (cheilitis atopicalis) umumy beden üýtgeşmelerindäki ýagdaýlaryň bir alamaty (simptomatik) hökümde ýüze çykýan zepermäniň bir görnüşi, olaryň içinde neýrodermatit, atopiki dermatit we başg. Esasan bu heýlit ýaş çagalarda (7 ýaşda) we ýetginjeklerde (14-17 ýaş) kän duş gelýär.

Döreýiş sebäpleri. Döreýiş ýollarynyň esasyňy genetiki sebäpler düzýär hem-de olaryň käbir serişdelere allergiki ýokary duýujylygynyň peýda bolmaklygyna şert döremekliginden ybarat. Ýokary duýujylyk bolup derman serişdesi, iýmitler, agaçlaryň tozgalamasy, ýada köçetozanlary, mikrobedenjikleri, kosmetiki serişdeler we başg.

Kliniki häsiýetnamasy. Adaty bolmadyk heýlitde esasan zeperlenme ojagy dodagyň gyzyl gaýmasynda, serhetleşýän deri böleginde, hasam agzyň çuňklerinde kän ýerleşen. Dodaklar çişme suwukluklarynyň üşmegi bilen ulalýarlar, gaýmasynda owunjak teňňejikleriň we jaýryklaryň bolmaklygy (surat 11.57). wagtyň geçmegi bilen dodagyň gaýmasynyň üstüniň guramaklygy, onda jaýryklaryň, oýuklaryň peýda bolmaklygyna getirýar. Patologik hadysa agzyň nemli bardasyna geçmeýär. Käbir halatlarda näsagyň ýüzüniň derisiniň guraksylygy we tozgalamasy bolup geçýär.

Heýlitiň bu görnüşinde näsaglaryň arzlary dodagyň gijemekliginden, agyrlardan we onuň tozgalamalaryndan ybarat. Adaty bolmadyk heýlit köp ýyllap dowam edýär, onuň ýitileşýän döwürleri – güyz-gyş passyllary, tomus aýlary yzyna gaýdýar.

Deňeşdirip anyklanyşy. Deňeşdirilip anyklanylyşynda ilki bilen бүтүн bedeniň derisindäki patologiki üýtgeşmeleri aýyl-saýyl edilmeli we adaty däl heýlitden tapawutlandyrmaly, ondan soňra şu aşakdaky zeperlenmelerden

- aktiniki heýlitden
- allergiki galtaşma heýlitden
- streptokokkly uçuklamadan

Bejerilişi. Adaty däl heýlitiň bejergisinde möhüm ähmiýete eýe bolup bedeniň desensibilizirleýji ugury bolup durýar. Ýagny antigistamin serişdelerini bermeklik (suprastin, diozolin, klaritin, fenkarol). Zeperlenmäniň uzak wagtlap dowam etmekliginde kortikosteroid serişdelerini umumy bermeklik (prednizolony çagalar üçin 8-14 ýaşda 10-15 mg / 24 sagatda, ulylar üçin 15-20 mg/24 sagatda ýada deksametazon serişdesini bermeklik. Bulardan başgada wena ýollaryna 30% tiösulfat natriniň erginini goýbermeklik, 5-10 ml erginini günde 1 gezekden 10 gününň dowamynda. Käbir adamlara gistaglobuliniň erginini deriniň astyna sanjym arkaly goýbermeklik gowy netijeleri berýär, jemi 6-8 sanjym. İçmeklik üçin witaminleriň “B” toparyny teklipl edilýär (B₂, B₆, B₁₂). Dodagyň gaýmasyn ýerli çalmaklyk üçin kortikosteroid ýaglary – 0.5% prednizolon, “lorinden”, “flusinar” we başg. ulanmak bolar, gününň dowamynda 4-5 gezek çalmaklyk. Egerde ýokarda agzalan bejergiler netije bermese onda Bukkiniň çäklendirilen şöhlelerini dodaga tutmaklygy maslahat berilýär. Näsaglaryň iýmitinde ýiti, turşy, duzly, ajy zatlary aýyrmaklyk hem-de ýokary duýujylygy dörediji – şokolad, kofe, alkohol içgilerini we uglewod önümlerini azaltmak maslahat berilýär.

11.10.6. Ekzematoz heýliti

Ekzematoz heýlit (chielitis eczematosa) bu zeperlenme umumy bedeniň derisiniň neýrodermit, neýroallergiýasynyň, ekzemasynyň bir alamaty hökümünde hasap edilyär.

Döremekligiň sebäpkärleri bolup mikrob bedenjikleri, iýmit serişdeleri, dermanlar, agyzdaky emeli ýasalan protezler, amalgam, plastmass petikleýjiler we başgalar.

Kliniki häsiýetnamasy. Umumy beden ekzemasynda boluşy ýaly dodakdaky hem ýiti we üznüksiz görnüşlerde geçýär. Patologik ojak diňe bir dodagyň gyzyly gaýmasynda ýerleşmän eýsemde onuň derisinde, ýüzüň derisini hem zeperläp bilýär. Keseliň ýiti görnüşinde birnäçe morfologik elementler peýda bolýar: pakgarçaklar; ýellenme; kesmekler. Näsaglaryň arzy dodaklarynyň ulalmaklygyna, gijilewügiň, agyrynyň peýda bolmaklygyna, dodagyň dersiniň gyzarmaklygyna şikaýat edýär. Egerde kesel üznüksiz görnüşine geçse onda çişmäniň ýiti alamatlary gowşaýar, ýellenme, gyzarma yzyna gaýdýar, çişme suwuklygy bir ýere üýşüp onuň gatamaklygy we duwunjigiň peýda bolmaklygyna, onuň ýüzüniň tozgalamasyna getirýär. Üznüksiz geçiş köp wagtlap dowam edýär. Kä halatlarda agzyň çuňklerinde jaýrylmalaryň, suwjarmalaryň bolmaklygy hem ähtimal.

Ekzematoz heýlitler gelip çykyşlary boýunça ýene-de mikroblar tarapyndan we dermanlar täsirinden döreyän görnüşler bardyr. Bu ýagdaýlary takykklamak üçin ýöriteleşdirilen barlaglary geçirmeklik gerekdir.

Deňeşdirilip anyklanyşy. Ekzematoz heýlitini şu ojakdaky zeperlenmeler bilen tarawutlandyrylmaly.

- atopiki heýlitden
- galtaşma allergik heýliýden
- aktiniki heýlitiň suwjarma görnüşinden.

Bejergisi. Patogenezinde allergiki hadysasynyň barlygy sebäpli bu näsaglara ilki bilen umumy bedene desensibilizirleýji serişdelerini bellemeklik zerurdyr (suprastin, diozolin, klaritin, dimedrol, tawegil we başg). Ýerli zeperlenen dodaga kortikosteroid serişdelerini çalmaklyk, ýada ergin görnüşini sepmeçlik. Mikrobly ekzemada düzüminde kortikosteroid we mikroblaryň garşysyna täsir ediji “lorinden C; Sinalar – 4, aerosol görnüşde Dekson; Deksokort” we başg. ulanmak maslahat berilýär.

11.10.7. Makroheýlit (Melkerson – Rozentalýň alamaty)

Makroheýlit (macrocheilits) rus alymy G.I.Rossolimo tarapyndan 1901 ýylda ilkinji bolup ýazan keseliň (ýüznerwisiniň ysmazy) bir alamaty bolup hyzmat edýär. Onuň yz ýany Şwed alymy Melkersson we Rosentol (1931) tarapyndan ýazylan ýüzüň nerwisiniň bir taraplaýyn ysmazynda dodagyň we diliň ulalyp çişmekligi we diliň üstüniň gasyňlygyň bolmaklygyny üç alamat hökümünde tassykladylar. Häzirki wagta şu kesel Melkerson-Rozentolyň alamaty diýilip atlandyrylýar.

Döreyiş ýollarynda häzirki döwre çenli anyk bir takykklamalar ýok. Ýone angionewrozlarda, nesil yzarlaýjy keselleriniňde, ýokanç allergiki ýagdaýlarda döremekligi ühtimal diýilip aýdylýar.

Kliniki häsiýetnamasy. Melkerson-Rozentalýň alamatynda esasan 3-alamatdan ybarat: 1) makroheýlit - dodagyň ulalmaklygy; 2) gasyňly dil; 3) ýüz nerwisiniň ysmazlygy. Köplenç bu kesel aýalmaşgalalarda duş gelýär. Keseliň başlanyşy birdenkä, duýdansyz bir ýada iki dodagyňam ulalmaklygy bilen başlanýar. Onuň yzysyra ýüz nerwisiniň şahalarynyň ugruna agyrlaryň peýda bolmaklygy we onuň ysmazlygy. Näsagyň dodagy gijäp başlaýar, ýellenýär, ýüziň derisinde-de ýellenmeler peýda bolýar. Kä ýagdaýda aşaky dodagy şeýle ulalýar welin ol aşaklygyna sallanyp

başlaýar. Bu ýelenme kä wagtlar kiçelip ýada ulalyp köp wagtlap saklanyp durýar. birdenkä-de ýellenme ýitip aýyrylyp hem gidýär. Ýöne birnäçe wagtydan soň ol ýenede gaýtalaýar (surat 11.58).

Bu keseliň ikilenji alamaty – ýüz nerwisiniň ysmazy bolup ol bir taraplaýyn ýüziň, agzyň agzalarynyň işjeňliginiň bozulmaklygyna getirýär – ys, tagam bilşiň bozulmaklygy, agzyň birýana gysarmaklygy, görejiň ýaşarmaklyk we onuň hanasynyň giňelmekligine alyp barýar.

Üçünji alamaty – diliň ulalmaklygy we onuň gasynlylygy bu alamat näsaglaryň içinde 3/2 böleginde duş gelýär we alamat bolman eýsem-de dogra nädogrylyklara degişlidir.

Anyklanylyşy. Eger-de Melkorson – Rozentolyň alamatlar toplumynda 3-sany esasy alamat gabat gelýän ýagdaýynda keseli anyklamaklyk käbir kynçylyk döretmeýär. Eger-de näsagda diňe bir alamat dodagyň ulalmaklygy “Makroheýlit” bar bolsa onda ony şu aşakdaky zeperlenmeler bilen deňeşdirilip tapawutlandyrylýar:

- Kwinkäniň ýellenmesinden
- ýüziň derisiniň çişmesinden
- limfangiýomadan
- gemangiýomadan

Bejerlişi. Bu näsaglary bejermeklik meselesi käbir kynçylyklary döredýär. Her bir näsag bejergä başlamazdan önürti doly anyklaýyş we barlaglar geçirilip bedendäki we äň-ýüz ulgamyndaky infeksiýa ojaklary takyklanylmaly we olara garşy bejergiler geçirilmelidir.

Melkersoan – Rozentalyň alamatynda näsaglara kortikosteroid serişdeleri belleniýär (2-3 mg deksazon günde bir sanjym), bilelikde antibiotik (oletetrin – 750.000 – 1.000.000) we gyzdymanyň garşysyna (delagil – 0.25 gr günde 2 wagtyna, jemi – 20-25 gr) serişdesi ulanylýar. Bulardan başgada antigistamin serişdeleri, witaminleri (C, B) hem umumy ulanmaklyk maslahat berilýär. Jemi 30-40 güniň dowamynda bejergi geçirilmeli.

Has ötüşen görnüşlerinde pirogen dermanlaryny (pirogenal, prodigiozon we başg) ulanmaklyk, makroheýlitiň garşysyna – gepariniň we dimeksidin elektroforez bilen göýberilişiniň usulyny ulanmaklyk. Eger-de terapewtiki bejergiler netije bermese onda ulalan dodagy hirurgiki ýol bilen kesip aýyrmaklyk geçirilýär. Bu keseli näsaglar lukmanyň elmydama gözygçiliginde saklanylýar we her 2-3 aýdan bejergiler geçirilip durmaly.

11.11. Agzyň nemli bardasynyň we dodagyň gyzyl gaýmasynyň howply dömmä getiriji keselleri

Häzirki zaman terapewtiki stomatologiýasynda iň howply keselleriň biri bolup nemli bardanyň hem-de dodagyň rak-dömmesidir. Rak dömmesine getiriji ýagdaýlary öwrenmeklik we olary wagtynda anyklamaklyk we bejeriş çärelerini geçirmeklik esasy wajyp meseleleriň biridir. Agyz boşlugynyň keselleriniň içinde howply rak keseli 5% görterimini tutýar. Ragyň has köp ýerleşýän ýerleri bolup – aşaky dodagyň nemli bardasynda; dilde we boşlugyň düýpki bölegidir.

Howply rak keselini dörediji bolup birnäçe ýaramaz endikler–aşa köp çilim çekmeklik, nas atmaklyk, temmäkini çeynemeklik, birnäçe üznüksiz şikesleriň, nemli bardany gyjyndyryjylaryň bolmaklygy (diş daşlary, ýiti kesiji diş bölekleri, nädogry goýulan petikler protezler, emeli täçler we ş.m.). Bulardan başga-da agyzda bolup geçýän üznüksiz ýokanç we ýokançdäl keselleriň birnäçe ýyllaryň dowamynda gaýtalanyp durmaklygy rak keselleriniň döremekligine şert döredýärler. Bu topar dörediji kesellere howply dömmä getirijiler hem diýilýär howply dömmä getiriji keseller öz gezeginde iki topara bölünýärler. A.L.Maşkileýson tarapyndan (1979) hödürlenen topara bölünşiği has gowne jaý diýip aýtsak ýalňyş bolmazdy. Şol topara bölünşiğe görä howply çişe getirjiler a) fakultatiw şertli keseller ýagny rak keseline belli-bir şertlerde döredýärler, käbir ýagdaýlarda raga getirmänem bilýarler. b) obligat şertli keseller-ýagny köplenç ýagdaýlarda howply dömmä getirýärler.

11.11.1. Howply dömmä getiriji hadysalarynyň toparlara bölünşi

Nemli bardanyň (NB) howply dömmä getiriji hadysalarynyň toparlara bölünşi.

- I. Ýokary derejede howply dömmä getirijiler (obligat)
 - 1. Boueniň keseli
- II. Pes derejede howply dömmä getirijiler (fakultatiw)
 - 1. eroziw we werenkoz görnüşdäki leýkoplakiýa
 - 2. NB-nyň papillomatoz çişmeleri.
 - 3. NB-nyň eroziw-ýaraly we giperkeratoz görnüşindäki gyzyly wolçanka.
 - 4. NB-nyň eroziw-ýaraly we giperkeratoz görnüşindäki gyzyly ýasy demrew.
 - 5. Iýonlaşdyrylan şöhlesiniň täsirinden döreýän nemli bardanyň çişmesi.

Dodagyň gyzyly gaýmasynyň howply dömmä getiriji hadysalarynyň toparlara bölünşi.

- I. Ýokary derejede howply dömmä getirijiler (obligat)
 - 1. rak öň ýany siňniler
 - 2. rak öň ýany çäkli giperkeratozlar
 - 3. rak öň ýany Mangahottiniň heýliti
- II. Pes derejede howply dömmä getirijiler (fakultatiw)
 - 1. leýkoplakiýa
 - 2. keratoakantoma
 - 3. deri siňnili
 - 4. papilomalar
 - 5. eroziw ýaraly we giperkeratoz görnüşdäki gyzyly wolçanka
 - 6. eroziw-ýaraly we giperkeratoz görnüşdäki gyzyly ýasy demrew
 - 7. iýonlaşdyrylan şöhlesiniň täsirinden döreýän nemli bardanyň çişmesi.

11.11.2. Boueniň keseli

Ilkinji bolup bu keseli öwrenen ýewropaly alym Bouýen 1912 ýylda ylmy maglumatda ýazypdyr hem-de oňa içki gatlaklardan emele gelýän howply dömmä diýip kesgitleme beripdir (caucer in situ).

Kliniki alamatlary. Agzyň nemli bardasynda bir-iki ýada birnäçe zeperlenme ojalary peýda bolýar. Keseliň ilkinji alamatlary – nemli bardanyň reňkiniň üýtgemesinden başlap soňra düwuniň emele gelmesi, ondan soňra bolsa emzijekleriň peýda bolmasy we olaryň köp wagtlap dowam etmesinde olaryň ýüzi sürtülip ýyrtylýarlar hem-de eroziýanyň ýaranyň emele gelmesine getirýär. Ýaranyň ýüzi ganaýar, daşy gyzaryp duran leýkoplakiýany ýadyňa salýar. (surat 11.59). Ak kesmejikler birleşip näbelli şekilli döredýärler. Zeperlenen ojagyň ululygy 1-2 mm deň tä 5-6-8 m çenli bolup biler, ojagyň gýralary nätekiz, dübi gataňsyzdyr. Bouýeniň keselinde köplenç ýagdaýlarda onuň ýerleşýän ýerleri bolup ýokarky ýumşak kentlewügiň nemli bardasynda, kiçi dilde, agzyň damaga goloýynda, dilde. Bu näsaglarda ýüz-äň ulgamynyň limfatik düwünlerini barlanylanda olaryň ulalmasy bolmaýar. Näsaglarda käbir arzy şikaýatlary hem bolmaýar, ýöne ýaralaryň peýda bolmaklygy bilen agyrlaryň döremekligi bolup biler.

Bouýeniň keseli köp halatlarda kliniki geçişi boýunça leýkoplakiýa hem-de gyzyly ýasy demrewiň alamatlaryna meňzeşdir. Şoňa göräde ony olardan tapawutlandyrmaklyk zerurdyr. Bu kesel köp wagtlap döwam edýändir, käbir ýagdaýlarda çalt geçmekligi we rak keseline sapmaklygy hem duş gelinýär.

Gistologik barlaglarda: nemli bardanyň epiteliýol gatlagynyň içki ragyna meňzeşlik görünýär: tikenli gatlagyň öýjükleriniň polimorfizmi mitozynyň köpelmekligi, uly göwrümlü öýjükleriň peýda bolmaklygy; giper, parakeratoz hadysalaryň, akantozyň barlygy ýüze çykýar.

Bejerlişi. Zeperlenen ojagy daşky sagdyn bölegine çenli doly kesip aýyrmaklyk.

11.11.3. Rak öň ýany siňňiller

Rak öň ýany siňňiller (praecancer verrucosus) nemli bardanyň ýüzinden ýokary düwünjök bolup çykyp duran morfologik element bolup onuň uzynlygy 4-10 mm çenlidir (surat 11.60). düwünjik ýokarky we aşaky dodagyň gyzyly gaýmasynyň hem-de onuň deri bölegini tutup daşynda känbir gyzarma ýellenmeler bolmaýar. Polpasiýa edilende agyrsyz. Käbir ýagdaýlarda zeperlenen ojagyň gyalarynda tozgalayan ak-çal teňňejikleri görmek bolýar. Gistologik barlaglary geçirilende rak öň ýany siňňillerde nemli bardanyň tikenli gatlagynda patologik bozulmalary – giperkeratoz, akantoz, parakeratoz hadysalary görünýar. Nemli bardanyň düýpki gatklary üýtgeşsiz galýar.

Rak öň ýany siňňiller kliniki geçişi boýunça tiz wagtda bolup geçip 1-2 aýyň dowamynda kanser keseline geçmekligi ähtimaldyr. Rak öň ýany siňňili nemli bardanyň papillomalary, siňňilleri we keratoakontomalary bilen deňeşdirilip anyklanylmaladyrlar. Takyk diagnoz gistologik barlaglaryň netijesinde goýulýar.

Bejerilişi: Diňe hirurgiki kesip aýyrmaklykdan ybaratdyr.

11.11.4. Dodagyň gyzyly gaýmasynyň rak öň ýany çäkli giperkeratozy

Dodagyň gyzyly gaýmasynyň rak öň ýany çäkli giperkeratozy (hyperkeratosis preçançerosa çirçumsçripta) aşaky dodagyň gyzyly gaýmasynyň 0.2-1.0 sm ölçegde zeperleýär. Ojagyň üski ýüzi tekiz we owunjak ak-çalymtyl teňňejikler bilen örtülendir (surat 11.61). teňňejikleri gazalanyňde gopmaýarlar, palpasiýa edilende zeperlenen ojakda agyry ýok hem-de gatamaklyk hadysasy duýulmaýar. Gistologik barlagda epiteliýal gatlagyň öýjüklerinde köpelmeklik, ulalmaklyk hadysalary, tikenli gatlagyň çendenaşa buýnuzlaşmasy aýdyň görünýar.

Deňeşdirilip anyklanyşy. Bu keseli agzyň nemli bardasynyň we dodagyň gyzyly gaýmasynyň leýkoplakiýasy, gyzyly wolçankasy we gyzyly ýasy demrewi bilen tapawutlandyрма geçirmeli.

Bu zeperlenmäniň kliniki geçiş dowamlylygy birnäçe aýa çekip 6-aýdan soň howply raga geçmekligi ähtimaldyr.

Bejergisi: diňe hirurgik taýdan kesip aýyrmaklykdan ybaratdyr.

11.11.5. Manganofiniň rak öň ýany abraziw heýliti

Manganofiniň rak öň ýany abraziw heýliti (cheilitis abrasiva precanceroza Manganofiti) – üzüksiz zeperlenmäniň biri bolup ol aşaky dodagyň gyzyly gaýmasynda bir ýada birnäçe ýaralaryň peýda bolmaklygy bilen başlaýar. Ol ýaralar köplenç halatlarda dodagyň gyrasynda, çuňklerinde ýade ortarasynda ýerleşýärler, tegelek şar şekilinde, daşky ýüzi tekiz ýylmanak goýy gyzylymtyl reňkde (surat 11.62). Käbir ýagdaýlarda ýaranyň üstki ýüzi çal reňkdäki kesmek bilen örtülýar we ony çekeläp aýyrylanda ol ganjarýar. Palpasiýa edilip görülende ýaralar agyrsyz we olaryň daşky erneklerinde gatamaklyk hadysasy duýulmaýar. Manganofiniň ýaralary dermanlaryň täsiri bilen aňsat bitmeýarler we uzaga çekýärler. Käbir bitäýen ýagdaýlarynda-da az wagtdan ýene-de täze döreyär. Umuman ortaça Manganofiniň heýlitinde ýaralaryň bitmekliginiň dowamlylygy 3-aýdan 2

ýyla dowam edip biler. Bu ýaranyň howply raga geçiş möhleti käbirinde 4-6 aýda, kä halatda bolsa 5-7 ýyla çekýär. Howply dömmä geçmekliginiň alamatlary ýaranyň ýüzünde emzijek şakilindäki ösüntginiň peýda bolmaklygy, ýaranyň çala gyjyndyrmada ganamaklygy we onuň erňekleriniň gatamaklygydyr.

Gistologik barlagda. Epiteliýal gatlagyň bozulmasy, tikenli gatlagyň akantozy, onuň öýjükleriniň köpelmegi we şakilini üýtgetmesi, birleşdiriji dokumasynyň limfosit, plazmosit, gistiosit öýjüklerden dykzylanmasyny görmek bolýär (11.63. surat).

Deňeşdirilip anyklanylyşy. Manganoftiniň heýlitiki şu aşakdaky zeperlenmeler bilen tapawutlandyrylmaly:

- ▲ leýkoplakiýanyň eroziw-ýaraly görnüşinden
- ▲ gyzyl ýasy demrewiň eroziw-ýaraly görnüşinden
- ▲ gyzyl wolçankanyň eroziw görnüşinden
- ▲ pakgarçakdan
- ▲ aktiniki heýlitden
- ▲ köp görnüşli suwjarma eritwmadan
- ▲ gerpetiki ýaralardan
- ▲ dodagyň ragyndan we ş.m.

Bejergisi. Egerde Manganoftiniň heýliti precanseroz (raga) geçmedik bolsa onda başlangyç döwründe konserwatiw bejeriş geçirilýär ýagny: 1) agzyň agzalaryny sagatlandyrmaklyk çäreleri 2) gyjyndyryjy sebäpleri aradan aýyrmaklyk 3) ýaramaz endikleri bes etmeklik 4) ýarany bitiriji keratoplastiki serişdeleri çalmaklyk (wit. A, itburunyň ýagy, oblepihaň ýagyny salmaklyk). Bulardan başgada çişme hadysasynyň garşysyna antibiotik, gormonal serişdelerini ulanmaklyk maslahat berilýär. Eger-de bejergileriň netijeliligi pes bolsa onda ýarany diňe hirurgik ýol bilen kesip aýyrmaklyk arkaly bejergi geçirilmelidir.

11.11.6. Deri siňňili

Deri siňňili (cornu cutaneum) nemli bardanyň we deriniň çäkli buýnuzlaşmasy we epiteliýal gatlagynyň galňamasy (giperplaziýasy)esasda güberçeğiň emele gelmesi we onuň depesiniň ösmekligi bilen saha meňzeş siňňiliň peýda bolmaklygy bolup geçýär. Köplenç halatlarda deri siňňili uly ýaşly adamlarda (60 we uly) duş gelip, esasanam aşaky dodagyň gyzyl gaýmasynda we onuň deri böleginde ýerleşýär. Onuň göwrüminiň ululygy 1.0 sm çenli, gataňsy we çal-goňur reňkdäki siňňil ösüntgisi bolýär. Keseliň dowamlylygy birnäçe ýyla çekmekligi mümkindir. Onuň howply çişe geçmekligi zeperlenme ojagynda çişme hadysasynyň başlamaklygy, gyzalarynyň gatamaklygy we ýüzüniň buýnuzlaşmasynyň artmaklygy bilen häsiýetlendirilýär.

Gistologik barlagda deri siňňilinde epiteliýal gatlakda çäkli galňamaklygy (giperplaziýa), tikenli gatlakda giperkeratozyň we akantozyň alamatlaryny görmek bolýär.

Bejergisi – diňe hirurgik ýoly bilen sagdyn dokuma çenli zeperlenen ojagy kesip aýyrmaklykdan ybaratdyr.

11.11.7. Keratoakantoma.

Keratoakantoma (keratoacanthoma) bu epidermal dömmе çіші bolup howpsyz we howuply bolup bilýär. Onuň ýerleşýan ýeri dodagyň gyzyl gaýmasynda, dilde we başg. Onuň kliniki geçişi çalt ösüp başlaýar we birdenemyzyna gaýdýar. Dodagyň gyzyl gaýmasynda dömmе – çіş emele gelip onuň ýokarlygyna ösüp düwüni ýadyňa salýar, çür depesinde guýgyja meňzeş oýy bar,

düwüniň ulylygy $2.5 * 1.08 \text{ m}^2$ çenli. palpasiýa edilende çiş agyrsyz we azowlak hereketde bolup töwerekdäki dokumalara mäkäm ornaşmadyk ýagdaýda.

Keratoakantoma dömmesiniň howpsyz ýagdaýynda çiş birden yzyna gaýdýarda öz-özünden ýitip gidýar, ýöne täzedan gaýtalamagy mümkindir. Eger-de çiş howply ýagdaýa geçse onda onuň raga geçmekligi bolýar.

Gistologik barlagda – keratoakantoma gýralary çäkli epiteliýal dömmesi bolup onda diskeratoz we akantoz hadysalary, birleşdiriji dokumasynda çişme suwuklygynyň, plazma, limfa, öýjükleriniň ýygnanmalaryny görmek bolýar.

Deňeşdirilip anyklanylyşy. Keratoakantomalary tapawutlandyrmaly:

▲nemli bardanyň papillomalary

▲adaty siňňiller

▲rak öň ýany siňňil

▲nemli bardanyň we dodagyň gyzyl gaýmasynyň ragy

Bejergisi: diňe hirurgiki ýol bilen dömmäni kesip aýyrmaklykdan ybarat.

11.11.8. Rak öň ýany keselleriň önüni alyş çäreleri

Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň hem-de dodagyň gyzyl gaýmasynyň rak öň ýany keselleriň önüni almaklyk çärelerinde esasy orny ýerli şikeslendiriji sebäpleri (diş daşlary, diş täçleriniň, ýiti kesiji erňekleri, nädogry goýulan petikleýjiler, emeli täçler, golwanizasiýa hadysasy we başg.) hem-de ýaramaz endikleri (çilimkeşlik, nas atmaklyk, narkotiki jisimleriň täsiri, alkohol içgileriň çendenaşa kabul edilmegi), daşarky gurşawyň ýaramaz täsirlerini (ýiti gün şöhesi, durumsyz howa şertleri) aradan aýyrmaklykdan ybaratdyr. Mundan başgada agyzdaky käbir üznüksiz keselleri öz wagtynda anyklap bejermeklik (gerpetik stomatitler, heýlitler, leýkoplakiýa, demrewler) we olaryň önüni alyş çärelerini geçirmeklik zerurdyr.

Howply dömmes keselleriň önüni almaklykda möhüm ähmiýete eýe bolup ilatyň arasynda wagyz-nesihat işlerini geçirmeklikdir. Sagat adamlara ýaramaz endikleriň zyýany barada, dogry we hümmetli iýmitlenmegiň, sagdyn durmuşda ýaşamaklygy ündew etmeklik, agyz agzalarynyň päkize saklanmak çärelerini kada laýyk berjaý etmekligi, wagtyly-wagtynda stomatolog lukmana ýüz tutup durmaklygy wagyz edilse dowy netije berýär.

Stomatologiýanyň klinikasynda lukmanlara degişli bolup agyz keselleriniň ýagdaýlaryna seredilende rak öň ýany we howply dömmes keselleri wagtynda anyklamaklyk we olara bolan seresaplylygy elden bermeli däl diýen düşünje bar. Bu seresaplylyk lukman tarapyndan hiç wagt unydylmaly däldir. Rak öň ýany ýagdaýlary wagtynda ýüze çykarmaklyk olary bejermeklik, önüni alyş çärelerini geçirmeklik esasy wezipeleriň biridir.

Egerde näsagda howply dömmes keselleriň alamatlary peýda bolan bolsa onda näsagy dispanser gözegçiligine almaly, onda gistologik, morfologik, sitologik takyklaýyş işlerini geçirmeli, lukman-ankolog bilen maslahat edilip bu keseliň ygtybarly bejergisini saýlap almaklyk we ony amal etmeklik wajypdyr. Bejergi geçirilendenem soň ol näsag dispanser gözegçiliginde bolmalydyr. Rak öňýany keselli adamlarda lukman tarapyndan onuň bilen söhbetdeşlik gurnanynda ankologik näsaglara edilýän “deontologiýanyň” kada-kanunlary berjaý edilmelidir.

XII Bap

11.1. DIŞ ÝOKUNDYLARY

Gelip çykyşyna görä diş çökündiler iki topara bölünýär.

I. Miniralaşmadyk diş ýokundylary; pellikula; diş kesmegi; ýumşak diş ýokundysy (ak madalar); Iýmit galyndy.

II. Mineralaşan diş ýokundylar; dişyany dokumanyň üstündäki daşlar; dişyany dokumanyň astyndaky daşlar.

Diş ösüp çikanyndan soňra öýjükler we kutikula syrçanyň epitelyasynyň ýüzne örtülýär. Onuň düzüminde ösüntgiler tertipsiz ýagdaýda ýerleşendir. Bular öz gezeginde iki topara bölünýär (üstündäki gatlagyň astyndaky we üstündäki) kutikula we pellikula.

Pellikula-sülekeyiň esasynda emele gelip düzümi aminokislotlardan şekerden ybarat bolup olardan polisaharidler emele gelýär. Birnäçe alymlaryň pikirlerine görä pellikula gidroksitapatitleriň kristalyndan emele gelýändigini belleýarler. Pellikula birnäçe işleri ýerine ýetirýär. Goraýyş işi, dişiň syrçasynyň kristallaryny gurşap alýan turşulyklardan gorayar. Şeýle-de mikroorganizimleri birleşdirip hatara ýerleşdirip diş kesmegini emele getirýär.

Dişlere ýokundy ýygnanmagy belli bir zygyderlilikde bolup:

1) Pellikula bakterýalaryň ýelmeşmegi; 2) Öýjüksiz ýokudylaryň döremegi; 3) Bakterýalaryň ösmegi we diş kesmegiň emele gelmegi.

Pellikula bakterýalaryň ýelmeşmegi barada birnäçe düşüňjeler bar. Bu mesele gaty gyzykly bolmak bilen bakterýalaryň ýelmeşmek derejesini peseldip, onda karies keselini azaldyp boljagyny aýratyn alymlar tarapyndan bellenylyär.

Alym Silwerstone tarapyndan şu aşakdaky faktorlary grkezilýär;

- Mikromolekulalaryň sorulmagy.
- Bakterýalaryň himiki taýdan berkemegi.
- Syrçanyň ýüzine bakterýalaryň ýelmeşmegi.
- Ikilenji mikrofloranyň emele gelmegi.
- Gaýtadan berk ýelmeşmegi.

Diş kesmegi-dürli görnüşdäki mikroorganizimleriň ýygnanmagyna we syrçanyň ýüzüne berk ýelmeşmegine aýdylýar. Düzüminde dürli görnüşde hem köp möçberde mikroblar bolup, olardan 70% golaýy streptokokk, 15 %weýlonelly we neýsserii hem 15% başga görnüşdäki mikroblar. Esasy turşylyk görnüşdäki beloklar toparyndan bakterýalar, kömelejikler esasan hem Candida albicans, difteroidlar we sol sandan anaerob bakterýalar, fuzobakteri we ş.m. bolýarlar.

Dişleri arassalanandan soňra 2 sagat geçenden kesmekler peýda bolup başlaýarlar, ýokundy 24 sagatyň dowamynda bakterýalara baýlaşyp we öz görnüşlerini üýtgedip, gatap başlaýar. Ilki başda ýokundynyň düzmünde anaerob mikroblary soňra ösen aerob we anaeroblara baýlaşýar. Kesmekler döremekde şekerin oruny yokarydyr. Monodisaharidler we mikroblaryň esasan hem Str.mutansyň jemlenmegi, dişiň gaty ýylmanak ýüzünde monodisaharidler emele gelmäge mümkinçiligi yokarydyr. Ýöne kesmekler esasan diş aralarynda, dişyany dokumalaryň kisejiklerinde, in köp jemlenýän yerleridir.

Kesmegiň ýygnanmagynda şekerlerden we mikroblardan başgada sülekeyiň dykzlygyna, nemli bardanyň epitelyasynyň desknamasıyasynda ýagny ýara bolmagy sebäpli öz özünden aras-salanyp bilmeýän ýagdaýlarynada baglydyr.

Diş kesmekler (bilýaşka) agyz boşlugyny suw bilen çaykalanda ýa-da sülekeyiň täsiri bilen hem aýrylmaýar, ol agyz boşlugynyň pH üýtgemegine täsir edip bilýär .

Kesmekleri aýyrmak üçin diş süpürgijiniň (sotganyň) kömegi bilen gowy sürtmek bilen aýrmak bolýar. Diş kesmeginde ftoruň bolmagy içilýän agyz suwyň düzümine baglydyr. Diş ýokundynyň kariýes keselini döretmekde orny ulydyr.

Emma kabir ylmy barlaglarda adamynyň agyz boşlugynda diş kesmekleri ýokary derejede ýyg-nanan hem bolsa, karies keseli duş gelmeýar. Ýimit iýlende uzak wagtyň dowamynda çeynemek bilen sülekeyiň mukdarynyň artmagy bilen kariýes keselini dörediji uglewod turşusynyň dargamagyna alyp barýar. Şeýle-de ýokundynyň düzüminde mikroelementleriň bolmagy kariýes keseline garşy täsiri bardyr. Ftoruň bolmagy ýokundynyň düzümindäki kesel dörediji bakteriýalary dargadýar.

Şeýle-de kalsi we fosforiň mukdarynyň ýokary bolmagy kariýesiň döremegine garşy täsir edýär diýip belenýär.

Miniralaşan diş ýokundylary ýerleşşi we gelip çykyşyna görä iki topara bölünýär;

- Parodontyň astynda; Dişyany dokumanyň üstünde.

Kafedramyzda geçirilen barlaglaryň netijesinde adamlaryň arasynda dürli ýaşlarda, sagdyn parodontlarda 70%-de miniralaşan diş ýokundylary we agyz boşlugynyň agzalary kesellän adamlarda 90-95% çenli duşýar. Parodontyň astyndäki daşlar ýaşlaryň arasynda köp duşýar we ýaşy ulaldygyça köpeliýar. Parodontyň üstündäki daşlar astyndaka seredeninde has köp duş gelýar. Çagalaryň arasynda 12-14 ýaşda 40-60%, 16-19 ýaşda 45-70%, a 40 ýaşdan ýokardaky adamlarda bolsa 80-100% duşýar. Ýaşyň ýokarlandygyça dişyany dokumanyň aşagyndaky daşlar has köp duşýar.

Dişyany dokumanyň üstündäki daşlar dişyany dokumanyň üstünde halka şekili birleşdirji süýmleriň we dişiň boýunjyk böleginde hem ýüzüni örtýär. Adaty ýagdaýda ak ýada agymtyl sary reňklerde bolup gaty we ýumşak kesek gatylygynda bolýar. Daşlaryň renki iýilýän iýmitiň ýa-da ýaramaz endikleriň (çilim, nas) täsirine görä üýtgeýar. Bulary reňkine we gatylygyna görä tapawutlandyryp bolýar. Näçe renky ak bolsa şonça ol täze dörän bolýar we dykzlygy gowşak, hem ýumşak bolýar. Emma reňki gara boldugyça şonça-da dykzlygy ýokary we gaty bolmak bilen uzak wagtdan bäri emele gelen bolýar. Bu topardaky daşlar sülekeyler toparyndan bolup, esasy sülekeyiň düzümindäki mineral maddalaryň esasynda miniralaşýar. Bir dişiň töweregine ýyg-nanyp bilýär ýa-da bir topar dişleriň we hemme dişleriň düýplerine ýyg-nanýar. Esasan hem ýokarky uly azy dişiň çekge tarapynda ýagny gulak ýany sülekeyiň maziňiň akabasynyň göz başynda we aşaky alyn dişleriň dil tarapynda dil asty we äň asty sülekeyiň mazelriň akabasynyň göz başynyň açylýan ýerlerinde iň bir köp ýyg-nanýan ýerleri bolup durýar. Şeýle-de dişleriň aralarynda, çeyneýji üstinde, gapdal taraplarynda hem gapma-garşy diş ýok ýerlerde we dişleriň arassalamasy kyn bolan ýerlerde, çeyneýji işleri ýerine ýetirilmeýän (agyryly diş bolup şol tarapda ýimit çeynelmedik ýagdaýlarda) halatlarda diş daşlar ýyg-nanyp başlamaga mümkinçilik ýüze çykýar.

Parodontyň üstündäki daşlaryň 70-90% organiki däl we galany organiki madalardyr. Organiki däl maddalaryň 75,9% fosfat kalsiya, 3,1% karbonat kalsiya we fosfat magniý, şeýle-de başga görnüşdäki demirlerem az möçberde barlygy ýüze çykaryldy. Muniň 39% kalsiya, 19% fosfor, 0,8%, magny 1,9% karbonatlardan ybaratdyr. Şeýle-de düzüminde mikroelmentlerden natry, sink, brom, mis, altyn, alýumini, demir, ftor we s.m.

Organiki däl maddalaryň 3,2% kristal maddalary bolup onuň esasy dört görnüşi bolýär; gidroksiapatit, magniapatiti, oktakalsia fosfat we brusitler.

Alymlar T.L.Pilat we B.A.Sawostin (1983) apatitleri üç görnüşe bölýärler (gidroksiapatiti, ftorapatiti, frankolit). A.A.Kolesewa tarapyndan dişiň ýüzüne ýyg-nanýan gaty ýokundylaryň düzüminde üç görnüşde miniral çöküntgi barlygyny bellenýär:

-däne görnüşli miniral çöküntgi; -ýumurtgaň gabygy pisint; -dürli sekilli.

Diş daşlarynyň organiki we minirallaşan madalaryna görä iki topara bolünýär. Düzüminde miniral madalarynyň mukdary az bolmadyk diş daşlary ýyg-nanan adamlarda däne görnüşli çökündi

ýygñanan bolýär. Çökündi nädogry ýagdaýda ýerleşip organiki madalar esasynda toplanan bolýär. Fosfat kalsiý çökündisi däne şekili bolup 0,1-0.25 mm möçberde bolýär.

Kä bir adamlarda diş daşlary azajyk mukdarda ýygñanan ýagdaýlarda ýumurtganyň gabygy pisint ya-da dürli şekilde bolup düzüminde organiki we organiki däl maddalar gat-gat ýagdaýda ýerleşýärler. Diş daşlaryny keseligine ýüzüni ýylmanan ýagdaýda onyň gatlak-gatlak ýagdaýdadygyny görmek bolýär. Fosfat kalsiý çöküntgi esasan hem organiki gatlagynda jemlenýärler. Organiki düzüminde epitelya hyzmat edýän proteýin polisahoritler birleşmesi, leýkositler şeýle-de dürli kesel dorediji mikroblar bolýär.

Diş çöküntgileriň organiki düzüminiň 10% golaýy uglewod galaktoza, glýukoza, ramnoza, mannoza, glyukoron turşysy, galaktozaminler we seýrek duşýan arabinoza, galakturon turşysy, glýukozaminler ýüze çykarlan. Proteýin sülekeyde 5,9-8,2% muniň esasy bölegi aminoturşysydyr. Lipidler bolsa erkin ýagdaýda ýerleşendir. Olar ýag turşysy, holesterol, efir holesterol we fosfolipitlerden ybaratdyr.

Malyskinoý A.T. (1979) tarapyndan geçirilen elektron-mikroskop barlagynda parodontyň üstindäki diş daşlar rumba sypatly çötündi bolup, olaryň aralarynda dürli görnüşdäki bakterýalaryň kokkalaryň toplymynyň ýygñanmagy bilen, agyz boşlugynda kokkalar ösüp köpelmegine mümkinçilik berýär. Diş daşlaryň içki gatlaklaryna ulaldygy mikroskobynyň kömegi bilen seredilende sülekey bilen galtaşýan gatlagy бүdir-сүдир bolmak bilen minerallaşmagyň derejesi pes ýagdaýda saklanýär hem mikroblaryň esasy bölegi ýaşayşa ukyplylygy pes halda bolup, düzüminde grampolajitel we gramotersatel mikroblaryň derejesi agyz boşlugyndakydan mukdary köp bolýär. Diş ýany dokumanyň üstindäki daşlarda grampolajitel mikroblara baý bolýär. Iriňli suwuklygy ýygñanan wagtynda mikroblar daşlaryň iň daşky gatlaklarynda has köp jemlenýär.

Diş daşlary diýip-mineralaşan kesmegiň ýygñanmagyna aýtmak bolar. Köplenç kesmekler gatamaýar. Täze kesmeklerde mineralaşan apatitler bolmaýar. Diş kesmekleri minerallaşmaga 24 sagatdan soňra başlaýanlygy aýratyn ylmy çeşmelerde belleniýär.

Alymlar Pilat T.L. we Fatahowa Yu.B. (1988) aýtmagyna görä diş ýokundylar üç döwürde emele gelýär:

1-nji döwür - mineral madalaryň ýygñanýan döwri 45-60 güne çenli, mineralaşmagyň emele gelip başlaýan wagty.

2-nji döwür - mineralaşmagyň ösüp kämilleşýän döwri 45-60 günden 650-700 güne çenli dowam edýär.

3-nji döwür - mineralaşmagyň ýokary derejede kämileşen döwri 650-700 günden soňraky wagtlyry öz içine alýar.

Diş ýokundylaryň ilkinji döwründe ýumşak bolýar, ikilenji we üçinji döwürde gatan kesege (daşa) öwrülýär.

Diş kesmekleri belli bir derejelerde kalsi saklaýar. Diş daşlarynda, kalsi sülekeyiň düzümindäkilere seredeninde 20 esse ýokary bolýar.

Diş daşlarynyň minerallaşa hadysasynyň esasynda kalsiý iýonlaryň, organiki matriksdaky proteinsaharid toplumy bilen baglanşygy we kalsiý fosfatynyň kristal duzlarynyň çökündileri ýatandyr. Ilki bilen kristallar öýjüğe makriksde we bakterial kesmegiň yüzünde emele gelýär – a soň bakteriýalaryň içinde. Diş daşlaryň minerallaşmagy dürli wagtda we şertlerde emele gelýänligi bellidir. Olar bir näçe toparlara bölünýär;

- Gysga wagtda emele gelmegi;
- Ýylyň dowamynda emele gelmegi;
- Uzak wagtyň dowamında emele gelmegi;
- Hiç wagt emele gelmeýär;

Adamlarda günün dowamynda daşlar ortaça 0,10-dan 0,15 mg çenli gury çökündi madanyň emele gelýänligini Pahomow G.N.(1982 ý) tarapyndan bellenildi. Diş daşlarynyň bir adamda ortaça 10-hepdeden 6 aýyň dowamynda emele gelýänligini belleýär.

Parodontyň astyndaky daşlar patologiki kisejiklerde we dişyany dokumanyň nemli bardasynyň aşagynda ýerleşip adaty ýagdaýda agyz boşlugyna seredilende kän bir görünmeýär. Anyklamak üçin köplenç dürtgüçleriň kömegi gerek bolýar. Daşlar özüniň gatylygy we dyklyzlygy hem gara goňurdan gara renklere çenli bolýar. Özem dişiň boýunjyk bölegiň ýüzüne berk ýelmeşýär. Parodontyň üstindäki daşlara garanynda az duş gelýär. Emma 40 ýaşdan ýokary geçen adamlaryň hemmesinde diýen ýaly duş gelýär. Daşlar aýran suwklyk toparyna degişli bolýar, sebäbi parodontyň çykarýan suwklygyna garaşykly bolup durýar özem gan suwklygyna meňzeş. Düzümi parodontyň üstindäki daşlaryňka gabat gelýär. Düzümünde şol mukdarda gidroksiapatitler bolýar, emma magny (Mg) apatiti köpräk. Bursit, oktakalsi we fosfatlaryň mukdary az bolýar. Kalsiniň we fosfatyň mukdary ýokary şeýle-de natry duzy parodontyň jübüjiginde ýokary derejede saklanýar.

Bu daşyň düzüminde sülekeydäki beloklar bolmaýar. Iň daşki gatlagy gramotersatel, aralyk we içki gatlaklary grampolojitel mikroblara baý bolýar. Daşlaryň üç zolagynyňam çetki we icki gyralarynda ýadrolar bardyr. Daşlaryň zolagyndaky ýadrosynda grampolojitel mikroblar köp mukdarda bolýar. Emma gramotersateli seýrek duşýar. Daşyň içki gatlagynda mikroblar düşmeýär.

Diş daşlaryň emele gelmegi barada nazary pikirler.

Diş daşlarynyň emele gelmegi barada birnäçe düşüňjeler bar. Olardan biri agyz boşlukda sülekeyiň düzümindäki mineralaryň dişiň ýüzüne köp çökmegi bilen kalsi we fosfatyň ionlarynyň köpelmegi agyz boşlugynda sülekeyiň pH ýokarlanmagyna alyp barýar. Kömürturşy gazyň köp sarp edýänligi bilen wodorot görkezijileriniň ýokarlanmagy bakterýalaryň kesmeklerinde ammiýaklaryň peýda bolmagyna alyp barýar.

Başga düşüňjeler sülekeyiň çökündilerinde aşa köp kolloýit proteýinleriň ýygnanmagy fosat kalsiniň köpelmegine we dişiň ýüzüne çökmegine alyp barýar diýip bellenýär. Ýene bir topar alymlaryň pikirleri, diş kesmeginiň aralaýjy fofatazalaryň erkin ýagdaýa geçip epiteliýal öýjügi ýa-da bakterýalara gulluk etmegi bilen fosfat kalsiniň bir ýere ýygnanmagyna alyp barýanlygyny belleýärler.

Bulardan başga-da esasan hem mikroblaryň uly orny barlygyny bellenip, mikroblar sülekeyiň düzümindäki mineral madalary dişiň syrçasynyň ýüzüne ýygnap berk ýelmeşdirýänligini bellenilýär.

Diş ýokundylarynyň emele gelmeginde mikroblaryň uly orny barlygyny alym G.N.Pahomow tarapyndan bellenip, ol öýjükleriň daşynda gramotrisatel we polojitel mikroblaryň mineral elementleriň ýygnanmagy bilen kesmekleriň emele gelýänligini aýdýar. Kä halatlarda öýjükleriň içinde grampolojitel bakterýalara miniral elementleriň ýygnanmagy bolup bilýänligini belleýärler. Diş ýokundylarynyň durkunyň minerallar bilen bakterýalar berk birleşip gatamagyna alyp barýar.

Ilki başda daşlar ýokundynyň içki gatlagyndan dişiň ýüzüne kokka taýajyklary ýelmeşip ýygnanýarlar, soňra galňamak bilen gatap daşa öwrülýär. Diş kesmekleriniň daşa öwrülýänça mikroblar dürli görnüşe geçýär.

Diş daşlary 4 görnüşde bolýar;

-Intraçellyulýar,

-Ekstraçellyulýar,

-Organiki kükürt saklayjy madalar çöküntgisi ýygnanan,

-Bir görnüşdäki miniral çökündisi kalsiniň ýygnanmagy

Bulary dört topara bolúnýänligi, diş daşlarynyň emele gelmeginiň önüni alyş işlerini geçirilende mikroblara garşy düzüminde antiseptik saklaýan we apatitler dörediji serişdeler ulanmak has oňaly netijeleri bolýangyny beýan edilýär.

Diş daşlaryň emele gelmeginde we köpelmeginde çeýnemeklige, sülekeyiň mukdaryna, iýmitiň görnüşine we agyz boşlugyň idegine berk baglydyr.

Diş daşlarynyň emele gelmeginde we köpelmeginde sülekeyiň düzümindäki demir maddalaryň saklanmagy ýardam berýär. Kadaly ýagdaýda gije gündüziň dowamynda 1,5-2 litre çenli sülekey agyz boşlugyna duşýar. Sülekeyiň mukdaryň köpelmegi onyň düzümindäki mineral maddalary dişiň ýüzüne aşa köp çökmegi bilen diş daşlarynyň depgini artýar.

Diş daşlarynyň ýygnanmagynda diňe bir sülekeye bagly bolman, başga-da iýmit çeyneme-giňem uly orny bardyr. Gapma garşy dişiň ýok bolmagy iýmit iýlende öz-özünden arassalanmak mümkinçiligi ýitýär. Ýenede bir ýagdaý dişiň agyrlý bolmagy bilen köp näsaglar, şol agyrlý diş tarapynda iýmit çeynäp bilmeýär, munuň özi hem dişleriň arasalanmak mümkinçiligini peseldýär.

Käbir adamlarda nädogry endikleri izigiderli gaýtalamak bilen ýumşak ýokundynyň dişiň syrçasynyň ýüzünde ýygnanmagyna ýardam berýär. Mysal üçin dine bir tarapda iýmiti çeynemek ýaly dürs bolmadyk endikleri gaýtalasa, beýleki tarapda ýokundynyň ýygnanmagy başlanýar.

Dişleriň ýokundylarynyň emele gelmeginde iýmitiň orny ulydyr. Iýmitleriň görnüşine, dykzylgyyna we mukdaryna görä diş daşlaryň ýygnanmagyna sebäp bolýar. Iýmitleriň ýumşak bolmagy ýokundynyň ýygnanmagy soňra minerallaşyp, daşlaryň emele gelmegine we berkemegine alyp barýar.

Şeýle-de ýumşak iýmit iýýän adamlar agyz boşlugynyň arassaçylyk düzgünlerini berjaý etmese, onda mikrobaryň mukdary we görnüşleriniň köpelmegi soňra minerallaşyp diş daşlaryň ýyg-nanmagyna uly mümkinçilik berýär. Agyz boşlugyň arassaçylygy dogry we yzygiderli doly berjaý edilmese, diş daşlaryň mukdarynyň köpelmegine amatly şert döredýär, käbir ýagdaýlarda agyz boşlugynyň hiç-hili arassaçylyk işleri geçirilmese-de ýokundylar we diş daşlary toplanmaýar. Diş daşlarynyň ýygnanmagyna diňe bir ýerli şertler bolman umumy bedeniň madda alyş-çalşygyna-da bagly bolýanlygyny alymlar (A.I. Ewdokimow., E.E. Platonow we başg.) tarapyndan ylmy çeşme-lerinde bellenýär.

Alym M.I. Groşikowanyň pikirine görä parodontyň astyndaky daşlaryň emele gelmeginde do-kuma suwuklygynyň we gapan epitelýal öýjükleri bilen mikrobaryň oruny uludyr. Parodontyň üstündäki daşlar astyndaky daşlardan tapawudy diňe bir gelip çykyşyna ýa-da ýerleşişine bagly bolman, onuň ýerne ýetirýän işinde-de, düzüminde-de tapawudy bardyr. Parodontyň astyndaky daşlar dişiň kökünüň boýunjyk böleginiň ýüzüne siňňinlik bilen çökündiler ýygnanyp gatamagy, berkemegi owunjak bolejikler bolup jemlenmegi köplenç parodont kesellerinde ýüze çykýar. Şeýle ýagdaýlarda parodont dokumanyň biohimiki düzümi üýtgeýär. Soňra parodontyň jübüjigi sülekey bilen parodontyň çykarýan suwuklygy garylýp gan damarlaryň diwarlaryndan syzyp çykýan glikogen suwuklygy bilen garylýar we parodontyň birleşdiriji süýmleriniň dargamagyna alyp barýar. Näçe dokuma süýmleriniň köp dargamagy bolup geçse şonça-da daşlaryň köpelmegine ýardam berýär.

Köp alymlar tarapyndan, diş daşlarynyň mineralaşyp mukdarynyň köpelmegi parodontdaky ju-büjigiň giňelip, çuňlaşmagyna alyp barýanlygy bellenýär. Diş kesmekleri parodontyň, diş etiniň çişmegine alyp barýar diş etiniň jübüjigi diş kesmekleriň, bakteriýanyň köpelmegine we ösmegine mümkinçilik döreýär. Parodontyň çykarýan suwuklygynyň depginiň ýokarlanmagy çişme hadysanyň güýçlenýänliginiň alamatydyr. Bu alamatlar gan damarlardan mineral maddalaryň aşa köp çykmagyna alyp barýanlygyny we diş ýokundylaryň minerallaşmagyna ýardam berýänligini aýtmak bolar.

Diş daşlaryny aýyrmak

Parodont we agyz boşlugyň nemli bardasynyň keselleri bejerlende ilki bilen diş daşlary we ýokundylary aýrmakdan başlanýar. Emma köp lukmanlar muňa känbir üns bermeýärler, şeýle hem diş daşlary aýyrmagyň usularyny we agyz boşlugyň (gigienasyny) arassaçylygynyň tertip düzgünini öwretmeýärler. Diş daşlaryny arassalamak çylşyrymly iş bolmak bilen, ussatlygy talap edýär. Diş daşlary howlugman dişiň önünden, yzyndan, gapdalyndan, üstünden, parodontyň astyndan, jübijigiň

içinden hemme tarapyndan ýumşadyjy we arasalaýjy serişdeler bilen arassalap geçmeli. Arassalan wagtynda üns bilen dişiň hemme tarapyny doly geçmeli.

Ýumşak ýokundylary antyseptik erginler (furasyllin, 3% hidrogeni peroxidi we ş.m.) bilen çaykap soňra pamyk letdejigini hidrogeni peroxidi ergini ýa-da permanganat kaliýa bilen gowy ýuwup arassalanýar.

Eger munuň bilen aýrylmasa, onda ýörite daşlary aýyrmak üçin netlenen gurallaryň (ekiskawatryň, çeňnekleriň) kömegi bilen aýrylýar. Diş ýokundylary ekiskwatoryň kömegi bilen arassalananda hökmany ýagdaýda süpürji (şotka) ýa-da rezinler bilen ýüzüni ýylmamak zerurdyr. Stomatologiya serişdelerini öndürýän firmalar diş daşlaryny aýyrýan hamyrlar öndürýärler. Düzüminde ionlaşdyrlan ftor we okisid çirkon saklaýar (Detartine, Detartine fluoree, Dentartine "Z" we ş.m.). Şu günki günde düzüminde gidrokarbonat natry saklaýjy hamyrlar bilen arassalamak gowy netijeli hasaplanýar. Diş daşlary arassalamagyň tertibi ilki bilen iň çetki dişden ýagny aşaky äň-den çep tarapdan sekizinji dişde onuňam aňyrky (distal) tarapyndan başlap, soňra onuň gapdal (medýal) dil, duluk taraplaryny ahyrynda çeyneýji üstüni arassalap bolanyňdan soň onuň bärsindäki dişi, şeýdip merkezi dişlere tarap geçmek bilen sag tarapdaky dişleri arassalanyňdan soň çep tarapdaky çetki dişlerden başlap, merkezi dişlere geçilip arassalanýar.

Şonuň ýaly ýokarky aňdäki dişleri arassalamak çep tarapdan iň soňky dişlerden başlap merkeze dişlere tarap şeýdip sag tarapdaky çetki dişlerden hem başlap merkeze tarap arassalap geçmeli ahyrynda alyn dişlerde gutarylýar.

Şu günki günde diş daşlaryny arassalamak parodont keselleriň önüni almakda uly ähmiýeti bardyr. Diş daşlary, parodont şikes ýetirýär we çişme hadysanyň başlamagyna ýardam berýär. Diş ýokundylary diýip ýerli ýokanç ojaklaryna aýtmak bolar, sebäbi munuň özi ýerli we umumy bedeniň zeperlenmegine alyp barýar hem patalogik alamatlary döremegine alyp barýar. Şonuň üçin diş daşlaryny aýyrmak we arassalamak iň bir wajyp zatlaryň biridir.

Stomatologiya gullugynda diş daşlaryny mehaniki usul bilen aýyrmak giňden ýaýrandyr. Onuň üçin dürli görnüşdäki ekiskowatorlar, çeňnekler, krýutaj edilýän çemçeler, Zakisiň, Makkollanyň gurallar toplumu ulanylýar, esasan hem ýiti ekyskowatorlar iň oňaýlysydyr.

Diş daşlary aýrylanda şu tertip düzgünler berjaý edilmelidir.

- Diş daşlaryny aýyrmak üçin ulanylýan stomatologiki gurallar hökmany ýagdaýda arassalanmaly (sterilizasiya).
- Diş daşlaryny aýrmazdan öň hökmany suratda agyz boşlugy we işlenjek ýerleri antiseptik erginler (furasillin, hidrogeni peroxidi we ş.m.) bilen arassalamak, ýuwmak, sülekeyden pamyk letdejigi (walyk) bilen çäklendirmek gerekdir.
- Howlygyp gödek we çalyt hereketler etmek bolmaýar: ýuwaşlyk bilen süpürji hereketler etmek wajip, esasan hem gatan daşlar bar bolsa.
- Diş daşlary aýyrýan wagtyň gurallary saklaýan elniň hökmany suratda goňşy dişe ýa-da äňe daýanmaly, sebäbi ýumşak dokumalara şikes ýetmez ýaly.
- Gyýmydaýan dişi bolsa hökmany ýagdaýda çep elniň bilen berk saklamaly.
- Näsagyň gözüne goparylýan daş duşmez ýaly ýörite netlenen äýnek geýdirmek zerurdyr.
- Diş daşlary aýyrýan lukman hökmany ýagdaýda ýörite äýnek geýmek zerurdyr, sebäbi goparylýan daşlar zarbyna gözüňe we agyz boşluga düşmegi mümkin.

Diş daşlary doly we gowy arassalamak üçin ilki bilen parodontyň üstindäki daşlardan, dişiň öň ýüzündäki dodak we ýaňak taraplaryny, şeýle-de dişleriň arasyndaky gapdal taraplaryny, soňra dil tarapyny arassalamak zerur. Diňe şondan soň doly arassalanandygyna göz ýetireniňden soň parodontyň astyndaky daşlary we granulyasiýany aýryp başlamagy maslahat berilýär. Özem bir wagtyň özünde hemme dişlerde aýyrmak maslahat berlmeýär. Adaty ýagdaýda 3-4 dişlerde aýyrmak bolýar. Hökmany ýagdaýda gurallarymyz parodont jubijigine şikes ýetirmez ýaly onyň göwrümüne, çünlugyňa, dişleriň aýlawyna gabat gelmelidir.

Diş daşlaryny aýyrlanda sarp edilýän güýçler ýerine düşer ýaly lukman bilen näsagyn öz aralarynda durmaly ýerleri sazlaşyk bolmalydyr.

I - Lukman näsagyň önünde durup.13.12.11.21.22.23. dişleriň hemme tarapyny we soňra çep tarapdaky uly azy dişleriň dil tarapyny hem ýaňak tarapdaky uly azy dişleri arassalaýar.

II - Lukman näsagyň arka tarapynda durup (yzyndan gelip) 43.42.41.31.32.33 dişleriň hemme tarapyny arassalaýar.

III - Lukman näsagyň yzynda durup kellesini sag tarapa öwürmeli.

Ýokarky we aşaky kiçi hem uly azy dişleriň ýaňak tarapyny, şeýle-de gaňşlawyk ýokarky sag tarapy we dil tarapy aşaky sag tarapdaky kiçi hem uly azy dişleri arassalanýar.

IV - Lukman näsagyň yzynda durup kelesini çep tarapa öwürmeli.

Ýaňak tarapynda ýokarky sag we gaňşlawyk (tanlay) tarapynda ýokarky çep kiçi we uly azy dişleri arassalanýar.

Parodontyň astyndaky diş daşlary doly derejede arassalananlygyny barlamak hökman, onuň üçin dürtgüjiň kömegi zerurdyr. Dürtgüç bilen jübüjigiň içinden köküň ýüzüni ýuwaşlyk bilen sürtüp barlananda ýüzi ýylmanak arassa hem iriňli suwuklygy ýok bolanda, onyň arassadygy barada habar berýär.

Diş daşlaryny aýyrmak üçin ultra sesli enjamy ulanylanda, lukmanyň işlerini aňsatlaşdyrýar we doly arassalamaga mümkinçilik berýär. Muniň üçin ýorite enjamlar bolup, onuň päýneklery bolýar. Bu enjam dünýä stomatologiýasynyň amalynda giňden ulanylýar. Diş daşlaryny ultrasesli (ultrastom) enjamyň kömegi bilen aýyrmakda görkezmeler we garşy görkezmeler onyň gowy tarapy hem-de ýetmezçilikleri kesgitlenildi.

Ultrastomyň kömegi bilen daşlary aýyrlanda şu aşakdaky üç sany tertip düzgünler ýerine ýetirmek zerurdyr.

-Dişiň öz okuniň üstünde ýiti kesiji gural goýmak ulanmak bolmaýar.

-Dişiň üstüne agram güýç bilen basmak bolmaýar.

-Enjamyň suw sepip ýuwyjysy bolmasa, ulanmak bolmaýar.

Umumy gan damar keselli näsaglarda enjamy seresap ulanmaly, näsagda binjalyklar ýüze çyksa, onda işi togtatmaly.

Ultra sesli enjamlary dogry ulanylanda dişiň pulpasyna ziýan yetmeýär.

Dişler gymyldysy ýokary bolanda daşlar berk ýelmeşen bolsa, onda mehaniki güýç bilen aýyrmak himiki usul bilen (himiki erginler) daşlary eredip, ýumşadyp aýyrmak maslahat berilýär. Bu usul üçin (Detartrol ultra) "Septodont" firmasynyň çykaran ergini ulanmak maslahat berilýär. Muniň düzümi konçentirlenen duzly turşulygy, ýod we hloroformdan durýar. Serişdäni pamyk letdejigine siňdirip 30 sekundyň dowamynda daşlary aýryljak dişlere çalmaly we soňra arassa suw bilen çaykamaly. Şeýle edilse daşyň gatylygyny ýumşadýar we aňsatlyk bilen dişiň yüzünden aýyrmak bolýar. Ýöne ergin parodont düşse şikeslendirýär şonuň üçin seresap bolmak zerurdyr.

Haýsy usul bilen diş daşlary aýrylandada ýüzüni hökmany ýagdaýda ýylmamak zerur bolup galýar. Muniň üçin Süpürji (şotkalr) rezinden ýasalan browlar we ş. m. ulanylýar. Has gowy netije berýän ýorite hamyrlar bilen arassalansa we ýüzüni ýylmamak bilen jemlemek maslahat berilýär.

EDEBIÝAT SANAWY

1. Gurbanguly Berdimuhamedow, "Türkmenistanyň Dermanlik ösümlikleri" I– Aşgabat, 2009
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdirmegiň ylmy esaslary. – Aşgabat, 2007.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan-Sagdynlygyň we Ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat 2007.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. Aşgabat 2007.
5. Г.М. Бердимухамедов. "Особенности клиники и патогенеза основных стоматологических заболеваний у детей, родившихся от многорожавших женщин" Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата медицинских наук. – Москва, 1990.
6. Muhammet Gaýmaz Türkmen. Pigamber tebpçiligi. Aşgabat. "Miras", 2005 – 256 s.
7. Seýit Ýsmaýyl Gürgenli. Tebipçiligiň ýan kitaby. Aşgabat. 1995 – 279 s.
8. Стоматология: Руководство к практическим занятиям. /Под ред. Е.В.Боровского – М.: Медицина, 1987 – 528 с.
9. Е.В.Боровский, В.С.Иванов, Ю.М.Максимовский, Л.Н.Максимовская "Терапевтическая стоматология" – Москва: Медицина, 2002 г.
10. А.И. Рыбаков, Л.Н. Челидзе "Анатомо-физиологические особенности и их значение в патологии полости рта". – Тбилиси: Мецниереба, 1990 г.
11. Paşaýew G., Aýnazarow H., Kulow M., Nuryýew T. "Çagalarda agyz keselleri". Aşgabat, 2003 ý.
12. Пашаев К.П. "Профилактика кариеса и флюороза зубов у детей в условиях жаркого климата" Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора медицинских наук. – Москва, 1978.
13. Е.В.Боровский, А.Л.Машкиллейсон "Заболевания слизистой оболочки полости рта и губ". – Москва: Медицина, 1984 г.
14. Н.Ф. Данилевский, В.К. Леонтьев, А.Ф.Несин, Ж.И. Рахний. "Заболевания слизистой оболочки полости рта". – Москва, 2001 г.
15. Л.Д. Гожая. "Аллергические заболевания в ортопедической стоматологии". – Москва.: Медицина, 1988 г.
16. G. Paşaýew. "Agyz keselleriniň öňüni almak" okuw kitaby. – Aşgabat, 2002 ý.
17. К. Пашаев. "Кариес зубов". Ашгабат – 1993г.
18. В.Р.Окушко. Физиология эмали и проблема кариеса зубов. Кишинев – 1989г.
19. Г.Д.Овруцкий, В.К.Леонтьев. Кариес зубов. Москва «Медицина» - 1986 г.
20. Е.В. Боровский, В.К. Леонтьев "Биология полости рта", Москва: Медицина, 1991г.
21. Х.Дж.Джумаев "Клинико – функциональное исследование меланоза десен при гингивите и пародонтите". Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата медицинских наук. – Тверь – 1997г.
22. Х.А.Айназаров "Влияние комплексной профилактики кариеса на эффективность его лечения пломбированием у детей". Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата медицинских наук. – Москва – 1989г.
23. М.О.Кулов "Исследование состояния зубов и пародонта при одонтогенных воспалительных заболеваниях". Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата медицинских наук. – Ашхабад – 1999г.
24. В.С.Иванов "Заболевания пародонта". – Москва, 1998 г.
25. S.D.Annaberdiýew. Hirurgik stomatologiýa. – Aşgabat, 2007 – 628 s.